

Petar KUNIĆ

BORBA ZA DRŽAVNOST SRPSKOG NARODA u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini

Istorijski i političko-pravni kontekst

Petar KUNIĆ

BORBA ZA DRŽAVNOST SRPSKOG NARODA
u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini
Istorijski i političko-pravni kontekst

Petar KUNIĆ

BORBA ZA DRŽAVNOST SRPSKOG NARODA
u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini
Istorijski i političko-pravni kontekst

Izdavači:

Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci,
Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna,
bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka,
Krajiški kulturni centar „Sveti Sava” Banja Luka

Za izdavače:

Prof. dr Duško VEJNOVIĆ
Dragan KROŠNJAR

Urednik:

Mr Boris TRIVANOVIĆ

Recenzenti:

Prof. dr Đorđe MIKIĆ
doc. dr Bojan VLAŠKI

Lektor:

Nina KUJAČA

Jun, 2023. godine

ISBN 978-99976-22-80-8

Petar KUNIĆ

**BORBA ZA
DRŽAVNOST
SRPSKOG NARODA
u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini**

Istorijski i političko-pravni kontekst

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
PAD BOSNE POD OSMANLIJSKU VLAST	23
PROMJENE SOCIJALNE I ETNIČKE STRUKTURE ZAUZETIH OBLASTI	30
POSLEDICE PADA I POVLAČENJA OSMANLIJSKE DRŽAVE.....	43
SRPSKI NACIONALNI POKRET I RAZVOJ SRPSKE NACIONALNE SVIJESTI.....	50
JEZIK KAO BITAN ČINILAC NACIONALNE SVIJESTI	62
SRPSKI POKRET U VOJVODINI U VRIJEME REVOLUCIJE 1848-1849	68
ODNOS IZMEĐU SRBA I HRVATA.....	76
STANJE U BOSNI I HERCEGOVINI POD TURCIMA	85
POBUNE SRPSKOG STANOVNIŠTVA.....	92
VELIKI USTANAK U BOSNI I HERCEGOVINI 1875-1879	94
BERLINSKI KONGRES I AUSTROUGARSKA OKUPACIJA	100
BENJAMIN KALAJ, APSOLUTNI VLADAR BOSNE I HERCEGOVINE.....	104
STANJE U SRBIJI POSLIJE BERLINSKOG KONGRESA	117
POLOŽAJ SRBA U HRVATSKIM POKRAJINAMA POSILIJE UKIDANJA VOJNE KRAJINE.....	122
ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE	138
DONOŠENJE USTAVA BOSNE I HERCEGOVINE	149
BALKANSKI RATOVI.....	155
SARAJEVSKI ATENTAT I POČETAK PRVOG SVJETSKOG RATA	159
RATNI CILJEVI SRBIJE	169
NOVI NAPAD CENTRALNIH SILA NA SRBIJU I PORAZ SRPSKE VOJSKE I POVLAČENJE NA KRF	174

OSLOBAĐANJE BALKANSKIH NARODA I TRAŽENJE PRAVNO-POLITIČKE FORMULE ZA UJEDINJENJE	183
STANJE POSLIJE UJEDINJENJA I DONOŠENJA VIDOVDANSKOG USTAVA	192
PARLAMENTARNI SUKOB IZMEĐU SRBA I HRVATA I UVOĐENJE DIKTATURE.....	200
STANJE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI POSLIJE UBISTVA KRALJA ALEKSANDRA	212
SRPSKI FAKTOR U BOSNI I HERCEGOVINI I HRVATSKOJ	224
STVARANJE BANOVINE HRVATSKE.....	240
POTPISIVANJE TROJNOG PAKTA I SLOM JUGOSLAVIJE.....	245
STVARANJE „TAKOZVANE“ NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I SRPSKA GOLGOTA.....	251
GENOCID NAD SRPSKIM NARODOM	263
GENOCID U LOGORIMA SMRTI.....	272
BORBA PROTIV OKUPATORA I NDH U GRAĐANSKOM RATU	282
UTEMELJENJE I STVARANJE NOVE DRŽAVE	301
POLOŽAJ SRBA U HRVATSKOJ	309
POLOŽAJ SRBA U BOSNI I HERCEGOVINI.....	319
FORMIRANJE NOVE VLASTI U DRUGOJ JUGOSLAVIJI	328
IZGRADNJA JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE OD CENTRALIZACIJE DO DECENTRALIZACIJE I DEZINTEGRACIJE	338
USTAV 1974 - ZAVRŠNA DESTRUKCIJA SFR JUGOSLAVIJE.....	355
VIŠESTRANAČKI IZBORI U HRVATSKOJ.....	368
DONOŠENJE NOVOG USTAVA I PROGLAŠENJE REPUBLIKE HRVATSKE KAO NACIONALNE DRŽAVE HRVATSKOG NARODA.....	374
STVARANJE REPUBLIKE SRPSKE KRAJINE	382
ANGAŽOVANJE MEĐUNARODNIH MIROVNIH SNAGA	396
OPŠTI NAPAD HRVATSKE NA REPUBLIKU SRPSKU KRAJINU I NJEN NESTANAK.....	405

IZGON KRAJIŠKIH SRBA NIJE UZNEMIRIO EVROPSKU I AMERIČKU SAVJEST	415
IZDVAJANJE BOSNE I HERCEGOVINE IZ SFR JUGOSLAVIJE	423
GRAĐANSKI RAT U BOSNI I HERCEGOVINI	433
MEĐUSOBNO OSPORAVANJE ZLOČINA STRANA U SUKOBU	444
STVARANJE REPUBLIKE SRPSKE	457
DEJTONSKI SPORAZUM I MEĐUNARODNA LEGALIZACIJA REPUBLIKE SRPSKE	463
PRIMJENA KONSOCIJACIJSKOG MODELA DEMOKRATIJE I FEDERALIZMA	473
ELEMENTI DRŽAVNOSTI REPUBLIKE SRPSKE	480
POSTKONFLIKTNA IZGRADNJA REPUBLIKE SRPSKE	488
VRIJEME DODIKOVE VLADAVINE	498
DEJTONSKA RJEŠENJA NISU SMETNJA ZA FUNKCIONALNU DRŽAVU	511
ODLUKE USTAVNOG SUDA BOSNE I HERCEGOVINE DAMOKLOV MAČ NAD REPUBLIKOM SRPSKOM	521
REPUBLIKA SRPSKA ĆE BITI VJEČNA AKO IZGRADI JAKE INSTITUCIJE I VLADAVINU PRAVA	531
LITERATURA	545
BILJEŠKA O AUTORU	549

PREDGOVOR

Borba za državnost srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini trajala je vijekovima. Stoga, da bi mogli razumjeti sadašnje stanje i status tog naroda, bila je primarna potreba prikazati u najmanju ruku repetitorij istorijskih događaja i procesa na tom prostoru u dužem periodu. Preispitivanje srpske zbilje u kontekstu prošlosti pokazuje koliko se politički, ideološki i ratni sukobi na ovim prostorima neprestano ponavljaju držeći društvo u okovima prošlosti. Zašto je to tako, odgovor bi mogli potražiti u poznatoj sintagmi da „narodi koji ne znaju svoju prošlost, osuđeni su da svoje greške ponavljaju“. Nažalost, to često nisu shvatili predvodnici srpskog naroda pa su ih ponavljali, a koje su ih dakako skupo koštale. Čitava istorija srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj satkana je od negativnih iskustava. Među prvima na Balkanu na udaru Osmanlijske imperije našao se srpski narod. Gubitkom države i padom pod tursku vlast došlo je do pomjeranja srpskog stanovništva prema sjeveru i zapadu uz bespoštednu i beskompromisnu borbu, stradanje i ugnjetavanje. Prema profesoru Miloradu Ekmečiću vrijeme turske okupacije ostavilo je dubok pečat kod svih naroda Balkana. „Kod Srba je istorija bila stalan i mukotrpan napor da se očuva svoj identitet. Do potkraj XV vijeka „Srbi su bili organski dio Evrope. Sa turskim osvajanjem oni postaju deo drugačijeg sveta u kom je odmicanje vremena bilo sporije, a postignuta ostvarenja izgledala nepromjenjiva i dugoročna.“ Iako je kod srpskog naroda bilo prilično izgrađena nacionalna dimenzija (priпадnost srpskoj državi) gubljenjem državnosti u stalnoj i neprestanoj borbi u dugom nizu godina ona je dijelom nestajala. To se naročito odnosi na imućnu bosansku vlastelu i seljačke mase koji su mijenjali vjeru (pravoslavlje) i prelazili u islam, u cilju zadržavanja svoje pozicije i favorizovanja od strane Turaka. Svako ko nije prihvatio islam, postao je raja, bespravna masa, potpuno ekonomski zavisna od osvajača. Izgubivši svoju državu, srpski narod je ušao u novi tip

društvenih odnosa koji su obitavali vjerskom netolerancijom, nasiljem, potiskivanjem svega onoga što je ostalo od srpske države. Nedostatak svoje države srpski narod nalazi u zajednici pravoslavnog hrišćanstva koje čini njegov glavni oslonac ne samo u očuvanju njegovog nacionalnog identiteta, već je i nosilac njegove organizacije i izgradnje. Tamo gdje hrišćanska crkva nije bila organizovana, uporedo sa turskim osvajanjem tekla je i islamizacija.

U toku XVI i XVII vijeka u svrhu odbrane Zapadne Evrope od prodora Turaka formirana je Vojna krajina kao odbrambeni sistem habzburške granice od napada Osmanlijskog carstva. U vrijeme njene najveće prostorne veličine obuhvatala je prostor od Jadrana do Karpata, čijom zaslugom su u XVIII vijeku zaustavljeni turski prodori u Zapadnu Evropu. Najveći broj Krajišnika činili su Srbi sa prostora Hrvatske pod direktnom Austrijskom vlašću, izdvojeni od hrvatske vlasti kao posebna teritorijalna cjelina. Njihova samouprava ustanovljena pod nazivom „Statuta Valachorum“ koju je izdao car Ferdinand II, imala je elemente državnosti u vojnoj, sudskoj i upravnoj vlasti, a često su nazivani stočarima ili Vlasima. Demilitarizacija Vojne krajine i njeno ukidanje (1881), te integracija u hrvatsko društvo zahtijevalo je intenzivnije rješavanje srpskog pitanja. Osporavanje njihovih zahtjeva u pogledu srpskog imena i identiteta, jednakosti i obrazovne autonomije nije više dolazilo iz Beča i Pešte, već iz Zagreba. Zbog takvih okolnosti Srbi su se našli ugroženim posebno uslijed nipoštašavanja od Starčevićeve Stranke prava koja je sijala mržnju putem nacističke i nacionalističke ideologije protiv Srba koja je eskalirala u ustaškom terorističkom pokretu stvaranjem Nezavisne države Hrvatske. Od kraja XIX vijeka Srbi i Hrvati u Hrvatskoj živjeli su u stalnoj napetosti. Rijetki su trenuci kada su Srbi i Hrvati sarađivali. To se desilo za vrijeme Rakovačke bune (1871) protiv Austrije i Ugarske kada su se Hrvatima pridružili lokalni Srbi, i za vrijeme politike tzv. „novog kursa“ koji su pokrenuli hrvatski i srpski političari (1903) radi ujedinjenja Dalmacije sa Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom. Riječkom i Zadarskom rezolucijom (1905) vodeći srpski i hrvatski političari prihvatili su ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim. U tom kontekstu ustanovljen je naziv jezika hrvatski ili srpski, te da se izučava i srpska istorija i koristi ćirilica.

Prva polovina XIX vijeka bila je posebno teška za srpski narod u Bosni i Hercegovini, kada uslijed slabljenja centralne vlasti u turskoj državi dolazi do samovolje lokalnih aga i begova, što izaziva reakcije srpskog naroda. Na početku vijeka dolazi do lokalnih pobuna koje sredinom vijeka prerastaju u masovnije i organizovanije i uspješnije, naročito u Hercegovini. Poslije srpske revolucije (1804) dolazi do buđenja nacionalne svijesti ne samo u Srbiji i Crnoj Gori, već i u Bosanskom pašaluku i Austrougarskoj carevini. Ustanci Srba u Hercegovini (1875), a kasnije i u Bosni bili su inicijalna kapisla za početak tzv. Velike istočne krize. Hercegovački ustanak koji je dijelom podržan i od katoličkog stanovništva, bio je važan događaj za razvoj procesa za oslobođenje od Turaka, ali i za dobijanje statusa Kneževine Srbije na Berlinskom kongresu. Srpski ustanci u Bosni i Hercegovini (1875-1878) bez podrške muslimana i veće podrške Hrvata i trajava pomoć Srbije nisu uspjeli ostvariti zacrtane ciljeve, ali su dali impuls novom poretku stvari. Ono što nije riješeno Berlinskim kongresom (1878), riješeno je Balkanskim ratovima (1912-1913) kojim je Turska izbačena sa Balkana, ali su ostali turski vijekovi u narodu.

Odluke Berlinskog kongresa bile su izuzetno loše za Srbe u Bosni i Hercegovini. Austrougarska monarhija dobila je pravo da zauzme Bosnu i Hercegovinu, što je za srpski narod bilo istorijsko nasilje jer je onemogućilo ujedinjenje Srbije i Bosne i Hercegovine za šta su se Srbi vijekovima borili protiv Turskog carstva uz ogromne žrtve. Kada su došli blizu cilja susreli su se sa novim okupatorom. Iz statusa ejaleta za vrijeme Osmanlijskog carstva, Bosna i Hercegovina je prešla u status posebne jedinice, okupirane zemlje za vrijeme Austrougarske, da bi prešla u corpus separatum unutar Monarhije. Knez Milan koji je vladao tada Srbijom, želio je da Bosna i Hercegovina pripadne Srbiji, što velike sile tadašnje Evrope nisu prihvatile. Smatrali su da je Srbija državno i kulturno insuficijentna da bi mogla na miran način upravljati tim područjem, na kojem su živjele tri-četiri vjeroispovijesti, različita nacionalna opredjeljenja, kao i tursko naslijeđe. To je, po njima, bio razlog da Monarhija kao velika sila dobije ovlaštenje da upravlja Bosnom i Hercegovinom, prikrivajući prave razloge imperijalističke okupacije. Okupacija Bosne i Hercegovine i hrvatsko-srpski razdor (1878) udaljio je balkanske narode na duge staze, i ne samo to, Monarhija je, što je istorija obilatno potvrdila, itekako radila na njihovom suparništvu

i antagonizmu do najvećih razmjera. Zločini koje su činili okupatori i njihovi domaći štićenici u Prvom svjetskom ratu (etničko čišćenje, masovna ubistva, logori, montirani sudski procesi i dr.) nad srpskim narodom ponovili su se u Drugom svjetskom ratu sa daleko jačim zločinačkim potencijalom od domaćih izdajnika, posebno u fašističkoj tvorevini Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

Strah od jače srpske države, da ona postane glavni oslonac okupljanja svih Južnih Slovena oko sebe, bio je temelj austrijske politike prema srpskom pitanju. Teza o Velikoj Srbiji stvorena je u austrijskoj propagandnoj laboratoriji, koja se poslije 1878. godine nametnula Srbiji kao ekonomski i politički faktor, naročito ojačana poslije aneksije (1908), kada se 40% Srba od ukupnog broja našlo u okviru Monarhije. Veliki broj intelektualaca na Balkanu prihvatio je tezu o Velikoj Srbiji izražavajući lojalnost državi u kojoj su živjeli zloupotrebjavajući je kao sredstvo osvajačkih ciljeva Srbije, što je nažalost i danas prisutno u novostvorenim državama nastalim raspadom Jugoslavije. Svaki pokušaj srpske države da problematizuje položaj svojih sunarodnika koji su živjeli u sastavu Turske i Austrougarske, tumačen je kao srpski nacionalizam, odnosno kao pokušaj stvaranja „Velike Srbije“. Iz te matrice stvorena je slika o Srbima kao militantnom i agresivnom narodu. Borba za oslobađanje od Turske i Austrougarske nije zbližila narode u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, već je netrpeljivost prema srpskom narodu ostala do današnjih dana. Politika stranih sila prema narodima Balkana imala je presudan uticaj na njihov status u gotovo svim epohama istorije, čija je glavna odrednica „podijeli pa vladaj“. Ta formula bila je zgodna prilika da se podgriju stara suparništva između Srba i Hrvata, pravoslavnih i katolika, muslimana i hrišćana uz podsticanje da pronalaze izvorišnu osnovu svog identiteta u cilju prevazilaženja razlike među njima. Na tom tragu, poseban pečat apsolutne vladavine u Bosni i Hercegovini ostavio je Benjamin Kalaj, koji u svojstvu ministra finansija Monarhije vršio nadzor nad zemaljskom upravom Bosne i Hercegovine nešto više od 20 godina. Bio je posebno angažovan na suzbijanju narodnog pokreta, kako srpskog tako i hrvatskog naroda. Njegov položaj da riješi nacionalno pitanje putem stvaranja integralne bosanske nacije, nije uspio zbog odlučnog otpora Srba i Hrvata, kao što nije uspio koncept bošnjaštva zasnovan na pretvaranju bosanskih muslimana u Bošnjake jer se nacionalna identifikacija muslimana vršila na vjerskoj osnovi.

Kažu da se istorija ponavlja kao farsa, što se ne bi moglo primijeniti na Bosnu i Hercegovinu. Kontekstualno gledano, sadašnja međunarodna kontrola nad Bosnom i Hercegovinom uspostavljena Dejtonskim sporazumom preko Visokog predstavnika OHR-a i međunarodne zajednice, u mnogo čemu liči na austrougarski protektorat. Ovlaštenja koja u praksi koristi Visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu, gotovo su identična sa ovlaštenjima tadašnjih upravljača (1879-1915) kada se izredalo 8 ministara finansija. Kuriozitet se sastoji u tome da je u vrijeme austrougarskog protektorata postojao Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom (1880), te da se do sada izredalo 8 visokih predstavnika, što je izjednačen broj sa brojem protektora u vrijeme Monarhije. Korak unazad je učinjen što Dejtonskim sporazumom nije predviđen Zakon o upravljanju kojim bi se utvrdila prava i obaveze međunarodnih činilaca. Aneksom 10 utvrđena su prava, ali ne i obaveze Visokog predstavnika. Aneks 10 pisan je tehnologijom visokog stepena opštosti i tzv. konstruktivne dvosmislenosti, što Visokom predstavniku omogućava improvizacije i subjektivan odnos u donošenju odluka, da po sopstvenom nahođenju „širi“ i „skuplja“ sopstvenu nadležnost. Bez ikakvog zakonskog uporišta odlučuje za koje stvari ima, a za koje nema nadležnost, faktički polazi od apsolutne vlasti koja se ne kontroliše.

Prvi svjetski rat otvorio je posebnu epohu u srpskoj istoriji čiji epilog je rezultovao sa stvaranjem jugoslavenske države. Bio je to vjekovni san Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini da žive u istoj državi sa ostalim srpskim narodom. U novoj državi našli su se narodi koji su prethodno međusobno ratovali, koji su živjeli u različitim državama sa različitim vjerskim i kulturnim orijentacijama. Jedan dio Južnih Slovena (Hrvati i Slovenci) iz Dvojne monarhije, posebno onih katoličke orijentacije revnosno je izvršavao svoje obaveze, kako vojne tako i građanske, u ratnim sukobima sa Srbijom (1914). Među njima bilo je dosta onih koji su vršili ratne zločine nad srpskom vojskom i civilnim stanovništvom. Nepovjerenje među narodima vuklo je rizičan potencijal da bi se na tim temeljima stvorila uspješna i jedinstvena država. Sve do jeseni 1918. godine najvažnije stranke u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bile su za očuvanje Austrougarske države. Međutim, raspadanje Austrougarske države stvorilo je mogućnost da se hrvatski teritorij rasparča i da se ti dijelovi nađu pod kontrolom različitih država. Suočeni sa tom opasnošću, posebno od Italijana,

Hrvati su počeli razmišljati o varijanti da budu jedinstvena država sa Srbima, u kom pravcu su uveliko djelovali hrvatski emigranti i Dalmacija. Ulaskom srpske vojske u Split (1918), doček građana Splita bio je veličanstven, cijeli grad slio se na ulice. Dobrodošlicu vojsci poželio je Josip Smodlaka, tadašnji gradonačelnik Splita. Između ostalog, ostale su zapažene njegove riječi: „Braćo najrođenija, blagoslovene neka su majke koje su vas rodile“. Nikola Pašić i radikali bili su skloniji rješenju srpskog pitanja proširenjem Kraljevine Srbije na krajeve koji su bili pod Dvojnomo monarhijom sa većinskim srpskim stanovništvom (Bosna i Hercegovina, Krajina, Vojvodina, dijelovi Dalmacije) pokazujući opreznost prema Hrvatima i Slovencima. Regent Aleksandar je faktički nametnuo rješenje stvaranja Jugoslavije sa dinastijom Karađorđević uz podršku značajnog dijela inteligencije koja je smatrala da će preko Hrvata i Slovenaca postati dio zapadnog svijeta. Srpska politička elita podržana od istaknutih intelektualaca spremna da se odrekne srpskog identiteta, smatrala je da jugoslovenstvo kao integralna nacija triju naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca) ima emancipatorsku moć za sve balkanske narode. Vrijeme je pokazalo da je procjena bila nerealna, da ne kažemo velika greška. Država je gurnuta u veliko grotlo neizvjesnosti, a žrtvovano je sve ono što je srpski narod u velikim pobjedama ostavio za sebe i svoju budućnost, da bi na kraju i sam kralj bio žrtva te države. Srbi su bili iscrpljeni sa biološki izgubljenom nacijom, opijeni pobjedom u ratu, opčinjeni novostvorenom „velikom“ državom, podržani od istaknutih intelektualaca, nisu na vrijeme shvatili poziciju Hrvata i Slovenaca da je kod njih izražena želja za stvaranjem nacionalnih država nego stvaranje zajedničke države sa Srbijom. Ta varijanta prihvaćena je iz krajnje nužde jer su ih okolnosti natjerale na takvo rješenje. Kod Hrvata jugoslovenstvo se zasnivalo na hrvatskom državnom pravu, nije bilo iskreno već pokriveno sa ciljem stvaranja samostalne hrvatske države. Država u kojoj su se našli Hrvati i Slovenci je izgrađena na srpskim temeljima, njenim velikim ratnim gubicima. Nosila je pečat srpske državnosti što većina Hrvata i Slovenaca nije prihvatila jer su smatrali da su izgubili svoju državotvornu individualnost. Hrvati su se stalno pozivali na svoju staru državu i tradiciju sa osobenim karakterom, pod jakim uticajem katoličkog klera, dok Slovenci nisu nikad imali državu, ali su imali posebnu kulturu i jezik kao identifikacioni faktor. Već ipso facto stvaranja zajedničke države dobivši

državni okvir Hrvati su izvršili nacionalnu homogenizaciju i započeli borbu za samostalnu državu. Na samom startu zajedničke države, njihove značajnije stranke zalagale su se za (kon)federaciju, što se ponovilo i prilikom rušenja SFRJ. Poneseni konstrukcijom integralnog jugoslovenstva da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan „troimeni“ narod, prihvatili su većim dijelom Srbi u Srbiji, većim dijelom na državnom nego na racionalnom pogledu, dok su je Srbi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uglavnom prihvatili u cjelini. Oni su u stvari bili najveći zagovornici jugoslovenske države. Svoj državno-pravni potencijal potpuno su ugradili u Jugoslaviju koju su smatrali svojom državom. Sva nastojanja Kralja Aleksandra da od Hrvata i Slovenaca stvori Jugoslaviju nisu uspjela. Mogao se samo prisjetiti riječi Vudroa Vilsona (Wudrow Wilson) koje mu je uputio prilikom priznanja Jugoslavije od strane SAD: „Srećna ti Jugoslavija, Aleksandre, ali moraš da stvoriš Jugoslovene kao što smo mi u Americi. Iako iz svih krajeva svijeta, svi smo mi Amerikanci.“, što je podsjetilo na izreku Đuzepea Mancinija iz 1860. godine kada je rekao: „U Italiji rase postoje, ali ih je Italija „zažvakala“.“

Za razliku od Hrvata i Slovenaca koji su i jednu i drugu Jugoslaviju prihvatili kao prelazno rješenje u procesu stvaranja samostalnih i nezavisnih država, Srbi su je prihvatili iskreno i bezrezervno. Poneseni idejom integralnog jugoslovenstva, misleći da su ostvarili potpunu nacionalnu integraciju, počeli su se dijeliti i međusobno suprotstavljati stvarajući političke stranke sa suprotnim programima, jedni za jugoslovenstvo a drugi za svesrpstvo. Naročit raskol u srpskom korpusu nastao je stvaranjem koalicija između Hrvatske seljačke stranke koju je predvodio Stjepan Radić i Samostalne demokratske stranke (1927) na čijem čelu je bio Svetozar Pribićević, vođa prečanskih Srba, isprva pristalica ideje jedinstvene i centralističke zajednice. Po mnogima, koalicija pod nazivom Seljačka demokratska koalicija, ojačala je poziciju hrvatske komponente i koncepta federalizma na štetu državnog centralizma. Ovom koalicijom Svetozar Pribićević, nezadovoljan zanemarivanjem prečanskih Srba, centralizmom i socijalnom politikom, razočaran sa provođenjem jugoslovenske ideje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, pravi zaokret i prihvata federalističku orijentaciju, što je izazvalo posebno razdor i podjele među prečanskim Srbima. Buran parlamentarni život u novonastaloj jugoslovenskoj državi pokazao je sve

suprotnosti zasnovane na različitim političkim vrijednostima i ciljevima. Sukobi stranačkih grupacija često su više ličili na borilišta nego na parlament u kome su prednjačili srpsko-hrvatski sporovi koji su gazili u sve veću nesnošljivost. Vrhunac tih odnosa predstavlja atentat Puniše Račića, crnogorskog radikala u parlamentarnu grupu hrvatskih poslanika (1928) okupljenih oko Stjepana Radića, kojom prilikom su ubijena dva poslanika a tri su ranjena, među kojima i Stjepan Radić, koji je nešto kasnije umro. Atentat i nametnuta diktatura Kralja (1929) bio je veliki udar na srpsko-hrvatske odnose koji su ionako bili užareni, što je dovelo do radikalizacije hrvatske javnosti i političara koji su počeli odbacivati bilo kakav vid zajedničke države. U cilju stvaranja samostalne države u Hrvatskoj, jačaju radikalne snage koje usmjeravaju svoje aktivnosti na nasilje i oružanu borbu u čemu je prednjačila ustaško-hrvatska Revolucionarna organizacija (UHRO) Ante Pavelića kojem je diktatura dala važnost. Pod vodstvom ustaške organizacije i saradnje sa tzv. Vnutarnjom makedonskom organizacijom (VMRO) organizovano je ubistvo Kralja Aleksandra u Marseju (1934). Ubistvom kralja Jugoslavije politički sistem države je ozbiljno urušen i uzdrman. U nepovoljnoj međunarodnoj situaciji toksični tragovi su uzeli maha.

Dolaskom na položaj premijera Milana Stojadinovića (1935-1939) za vrijeme Namjesništva kneza Pavla stvari su se znatno izmijenile u pozitivnom smislu. U spoljnoj politici on uspostavlja prijateljske odnose sa Italijom i Francuskom i dobre odnose sa Njemačkom koja postaje najveći trgovački partner Jugoslavije. Vodio je neutralnu politiku nastojeći da svoju zemlju izvuče izvan potencijalnog sukoba između velikih sila. Odbacio je priznanje nacionalne političke individualnosti Hrvata unutar Kraljevine Jugoslavije koju je zastupao Maček, ocjenjujući da nije moguće riješiti hrvatsko pitanje jer oni ništa konstruktivno ne prihvataju. Razmišljao je čak o amputaciji Hrvatske uz saglasnost Italije i Vatikana. Pod pritiskom starih režisera Engleza, knez Pavle smjenjuje Stojadinovića poslije ostavke četiri ministra u njegovoj vladi. Na unutrašnjem planu kao greška pripisan mu je pokušaj obnove konkordata (1937), što je izazvalo vjerskopoliitičku krizu između Srpske pravoslavne crkve i vlade, iako je potpisan ranije sa Svetom stolicom, što je dovelo do sukoba između litije predvođene episkopima i policije. Stvarni razlog Stojadinovićeve smjene je suviše približavanje osovini Rim-Berlin i tvrd odnos u pregovorima sa Mačekom.

Nema sumnje da su nenadmašni majstori, ko bi drugi nego Englezi, izazvali preko kneza Pavla pad njegove vlade. Nova vlada pod vodstvom Dragiše Cvetkovića nije bila dorasla vremenu u kojem se Jugoslavija našla. Za razliku od Stojadinovića, Cvetković je imao razvijen gen poslušnosti što je za srpski narod od vjeka bio najvažniji kriterij. Sporazumom Cvetković-Maček (1939) stvorena je Banovina Hrvatska sa teritorijom većom nego što je Hrvatska ikad imala, na kojem je živjelo 75% Hrvata, 20% Srba, 4% muslimana i 0,5% Jevreja. Nije nevažno spomenuti da je redakcijsku grupu za sporazum činio jedan „masonski komitet“ sa srpske strane dr Mihajlo Konstantinović, dr Mihajlo Ilić i dr Đorđe Tasić, a sa strane Hrvata dr Ivan Subašić, dr Juraj Šutej i dr Ivo Krbek. I ovaj put kao i mnogo puta, predstavnika Srba iz Hrvatske kada je to najvažnije nije bilo, iako su činili značajan procenat stanovništva na prostorima Banovine. Bez obzira što je SDS bila u koaliciji sa Mačekom pri stvaranju Banovine, Srbi su ostali bez ikakvih garantovanih prava. Srbi katolici označeni su kao Hrvati.

Pristupanje Trojnom paktu 25. marta 1941. godine, bio je logičan i razuman potez tadašnje vlade Jugoslavije koja se našla u okruženju zemalja koje su pristupile njemačkom Rajhu. Hitleru je bilo stalo da Jugoslavija na miran način uđe u njemačku sferu interesa. Jugoslaviji je garantovana teritorijalna cjelovitost i suverenitet, te da se od nje neće tražiti da se preko njenog teritorija šalje vojska i traži ratna pomoć. Ivo Andrić tadašnji ambasador u Njemačkoj reći će: „Ničeg se nismo odrekli, a sve smo sačuvali.“. U isto vrijeme najveći neprijatelj Ante Pavelić kaže: „Naša ideja o rušenju Jugoslavije je srušena, ostaje nam jedino da ljudi Srbi sruše Bečki sporazum.“. Već dva dana poslije 27. marta Srbi biraju najtragičniji scenario, ruše sporazum preko nove vlade koja je pučem preuzela vlast poslije iskazanog velikog nezadovoljstva građana. I ovaj put se pokazalo „teško onom narodu gdje vojska i ulica ruše legalnu vlast“. I ovdje su, kako mnogi smatraju, Englezi imali duboke prste. Trebali su Srbe na svojoj strani. Poslije značajne vremenske distance mnogi historičari smatraju da je puč velika greška. Da nije bilo 27. marta ne bi bilo Velike Hrvatske (NDH), vjerovatno ni četnika ni partizana, ali ni Jasenovca, ni totalnog stradanja srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini od ustaškog pokolja. Odluka nije bila utemeljena na racionalnom rezonovanju iako je potencijalno bila opasna po svojim implikacijama. Već 6. aprila 1941. godine izvršen je napad Njemačke na

Jugoslavsku državu da bi za par dana uslijedio njen slom i kapitulacija. Zemlja je ubrzo raskomadana, a Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini našli su se u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH) u kojoj je nastao njihov neviđen progon i istrebljenje. Srbi su postali nepoželjni, njihovom dehumanizacijom stvoren je ambijent pogodan za zločine. Zločini su bili masovni kako na lokalnom nivou, tako i u logorima smrti u kojima je prednjačio Jasenovac. Neutralizacija srpskog faktora vršila se genocidom, katoličenjem i progonom. Ustaški pokolji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvorili su pogodan teren za rad komunista koji su organizovali narod u borbi protiv okupatora i tzv. domaćih izdajnika. Paralelno sa odvijanjem ratnih sukoba prišlo se stvaranju nove države. Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) u Jajcu 1943. godine udareni su temelji federalne države. Kao državotvorni narodi priznati su Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci u šest federalnih jedinica (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Slovenija). Razgraničenje između federalnih jedinica utvrdila je posebna komisija granicama koje su imale administrativni karakter. Razgraničenjem koje je izvršeno uglavnom po nacionalnom principu veliki broj srpskog stanovništva ostao je izvan okvira matične jedinice srpskog naroda. Faktički, van tih okvira ostalo je više stanovništva nego su ga imale Republike Slovenija i Makedonija pojedinačno. Avnojevskim načelima izvršeno je rasparčavanje srpskog naroda na više republika što je razbilo njegovo nacionalno jedinstvo i onemogućilo nastupanje u svojstvu jedinstvenog subjekta. Višenacionalna federacija stvorena je odozgo od političko vojnih ratnih elita, a ne odozdo iz naroda, zasnovana na ideologiji jedne političke elite bratstva i jedinstva međusobno zaraćenih naroda. Mogla je funkcionisati samo na autoritativnom modelu gdje je ključne odluke donosio vrhovni vođa. Za Srbe iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine Jugoslavija je bila san i ostvarenje istorijskog cilja da žive u jedinstvenoj državi dok je za Slovence i Hrvate bila samo most ka nezavisnosti i stvaranju nezavisne države. Po mnogima stvaranje Prve i Druge Jugoslavije je zakašnjeli proces jer su se u vrijeme njihova stvaranja na tom prostoru konstituisale nacije sa izrazitim religijskim akcentom čijim djelovanjem su se narodi razdvojili, a ne spojili.

Komunistička Jugoslavija puna suprotnosti i nedosljednosti sa kultom vođe počivala je na lažnoj nacionalnoj ravnoteži i raspirivanju straha od veliko srpske

hegemonije. Odavala je privid stabilne države, sve do 60-ih i početkom 70-ih godina prošlog vijeka nije bilo otvorenog narodnog nezadovoljstva. Jugoslovenski model samoupravnog socijalizma bio je popularan zbog poluliberalnog i ekonomski relativno uspješnog modela otvorenijeg i sposobnijeg za snalaženje u tržišnim okolnostima od bilo kojeg modela socijalizma. Sve promjene ustava u SFRJ bile su u stvari preraspodjela moći političkih vlasti u korist federalnih jedinica, to je bila ključna tendencija koju su forsirale republičke separatističke elite, posebno u Hrvatskoj i Sloveniji. E. Kardelj, Slovenac, uz saglasnost Tita bio je kreator svih ustava u komunističkoj Jugoslaviji. Svi oni koji bi ispoljavali suprotno stanovište njegovoj kreaciji razvlašćivanja savezne države, bili su nepoželjni čak i kažnjavani. Konačno Ustavom 1974. godine stvoren je sistem koji nije mogao funkcionisati bez Josipa Broza i njegove arbitraže, država se raspala čim su stvorene pogodne međunarodne okolnosti. Pokazalo se da ona ne može efikasno funkcionisati u nedostatku demokratskih institucija na trajnoj osnovi. Nažalost srpska politička elita zbog svog nejedinstva i fotelja dozvolila je da dvojica ljudi kroje sudbinu države.

I jedna i druga Jugoslavija imala je dubok korijen u svijesti srpskog naroda, posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini jer im je omogućila državnost i nacionalnu ravnopravnost. Za Srbe u Hrvatskoj bila je bolja i crvena Jugoslavija nego nikakva. Zbog neuspjelog dogovora među republičkim političkim elitama građanski rat krajem XX vijeka doveo je do raspada jugoslovenske države za koju su Srbi dali najveće žrtve u jednoj državi. Posredovanje Evropske unije i SAD doprinijeli su više raspadu nego njenom očuvanju. Srbi nisu shvatili dubinu međunarodnog konteksta nastalog padom Berlinskog zida i raspada Varšavskog ugovora. Slom komunističkog sistema rezultovao je stvaranjem novih država koje su promjenom političkog sistema izabrale put samostalnosti i nezavisnosti. Na tom tragu Badinterova komisija formirana od EU kao podrška u rješavanju jugoslovenske krize priznala je pravo samoopredjeljenja jugoslovenskim republikama, a ne narodima, čime su Srbi od konstitutivnog naroda u Hrvatskoj postali manjina. Srbi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini kao konstitutivni narod nisu prihvatili rušenje Jugoslavije i na njenim ruševinama stvaranje novih država. Srbi u Hrvatskoj nisu imali smišljen politički odgovor na dekonstituisanje i diskriminaciju novoformirane hrvatske vlasti. Umjesto hladne

glave na jedan promišljen i mudar način, nenasilnom rezistencijom oni su odgovorili pobunom. Nisu izdržali hrvatsku nacionalističku i šovinističku represiju hrvatske vlasti. Sukob je bio neizbježan vjerujući da je JNA zadojena komunističkom ideologijom i jugoslovenstvom na njihovoj strani, u stanju sačuvati Jugoslaviju. Nisu shvatili da je padom komunističke ideologije Jugoslavija u geopolitičkom narativu izgubila ulogu u globalnoj ravnoteži. Polazeći od činjenice da je Hrvatska jedina zemlja u Evropi koja, zahvaljujući srpskim partizanima, nije snosila nikakve posljedice zbog svoje pripadnosti fašističkoj alijansi, smatrali su da u najmanju ruku ako ne mogu ostati u Jugoslaviji, dobiju autonoman status kao državotvoran narod. Budući da je njihov status poslije niza razgovora sa predstavnicima hrvatske vlasti ostao nedefinisan plašeći se za svoju biološku egzistenciju, ocjenivši postkomunističku državu Hrvatsku kao recidiv NDH, opredijelili su se za stvaranje svoje nacionalne države Republike Srpske Krajine. Stvorena u ratnom sukobu uz pomoć JNA na prostorima sa pretežno srpskim stanovništvom, mogla je opstati samo pod kontrolom jugoslovenske vojske.

Napuštanjem JNA sa hrvatskih prostora srpsko stanovništvo ostalo je na milost i nemilost mirovnih snaga UN koje niti su mogle niti su htjele da ga sačuvaju od hrvatske agresije. Opštim napadom hrvatske vojske i policije na Republiku Srpsku Krajinu (1995) ona je pala za par dana, jer je ostala sama bez ičije pomoći.

Hranjen svojom opsesijom i strašću da se riješi Srba, Tuđman je uspio, Srba je nestalo upravo onako kako je želio on i njegova ultranacionalistička stranka. Nestala je Republika Srpska Krajina, nestao je jedan slobodarski narod čiji preci su branili Evropu i Jugoslaviju. Broj žrtava koje su dali kroz vjekovnu borbu za opstanak ne zna se ni danas ni juče, a dali su ih mnogo. Vjekovima su služili drugima, a o njihovoj sudbini su odlučivali drugi. Ovaj put sudbinu im je odredila „zaštitnica ljudskih prava“ Evropa i „svetionik demokratije“ Sjedinjene Američke Države i Vatikan.

O sudbini Bosne i Hercegovine odlučivali su isti međunarodni akteri. Nakon sloma komunizma i Bosna i Hercegovina je proglasila nezavisnost bez kon-

senzualnog dogovora triju naroda. Na djelo su isplivale mnoge istorijske i vjerske protivurječnosti koje su bile prisutne na tlu Jugoslavije. Duboke nacionalne podjele među narodima Bosne i Hercegovine rezultat su neusklađenih nacionalnih interesa. Bošnjaci su konačno oblikovali posebnu naciju sa vlastitom nacionalno-državotvornom platformom zastupajući unitarni koncept države. Ostala dva naroda, Srbi i Hrvati, imali su različita stanovišta po pitanju njene državnosti, odnosno državotvornog statusa. Pokušaj Ž. Kutiljera, predstavnika međunarodne zajednice da predloži plan (1992) za rješavanje krize i sprečavanje rata u Bosni i Hercegovini nije prihvaćen. Plan, kojim je bilo predviđeno stvaranje tri konstitutivne nacionalne jedinice, pri čemu bi Srbima i Bošnjacima pripalo po 44 odsto teritorije Bosne i Hercegovine, a Hrvatima preostalih 12 odsto, nije uspio. Lideri nacionalnih stranaka Izetbegović, Karadžić i Boban potpisali su predloženi plan da bi Izetbegović na nagovor američkog ambasadora Vorena Zimmermana povukao potpis. Na osnovu referenduma srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 9. januara donesena je odluka o formiranju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini na prostorima Bosne i Hercegovine sa većinskim srpskim stanovništvom. Političko vodstvo Republike, a što je potvrđeno na referendumu, smatralo je da srpski narod u Bosni i Hercegovini kao državotvoran narod ima pravo na samoopredjeljenje jer polaže pravo na legitimitet istorijskog područja koje proizlazi iz snažne demografsko-teritorijalne zastupljenosti srpskog naroda na prostoru Bosne i Hercegovine jer je vijekovima predstavljao relativnu većinu iako je kroz istoriju bio izvrgnut protjerivanju, islamizaciji, pokrštavanju pa i uništenju. Proglašenje nezavisnosti Bosne i Hercegovine i međunarodno priznanje Bosne i Hercegovine bez postignutog dogovora o unutrašnjem uređenju kojim bi se uredili odnosi između tri konstitutivna naroda, dovelo je do brutalnog identitetskog sukoba. Kao i Drugi svjetski rat, višedimenzionalni rat (ideološki, nacionalni i vjerski) buknuo je u svim krajevima Bosne i Hercegovine da bi nakon niza neuspjelih pregovora između zaraćenih strana bio okončan Dejtonskim mirovnim sporazumom (1995) posredovanjem međunarodnog faktora. Dejtonskim sporazumom stvoren je novi oblik državnog uređenja Bosne i Hercegovine. Umjesto unitarnog koncepta ustanovljenog početkom rata voljom bošnjačkog i hrvatskog naroda, mirovnim sporazumom prihvaćen je konfederalno-federalni princip uređenja

države sa dva državotvorna entiteta - Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine. Najveći dio državnih kompetencija prenesen je na entitete koji su novim ustavnim rješenjima dobili visok stepen državnosti. Priznate su im posebne teritorijalne i nacionalne individualnosti, kao i širok okvir političkih, ekonomskih, kulturnih i nacionalnih ovlaštenja. Republika Srpska na osnovu jednog od temeljnih ustavnih principa presumpcije nadležnosti u korist entiteta dobila je tzv. rezidualnu nadležnost sa značajnim unutrašnjim suverenitetom, koja proizlazi iz sopstvenog prava (*ex iure proprio*) tako da ima značajan dio zakonodavne, izvršne i sudske vlasti (*ius cogendi*), kao i pravo nacionalnog veta na nivou državnih organa.

PAD BOSNE POD OSMANLIJSKU VLAST

Bosna je postala glavna meta udara Turaka poslije pada Srbije (1459). Pad srednjovjekovne Bosne (1463) uslijedio je za kratko vrijeme, uz sporadične borbe bez ozbiljnijeg otpora. Otpor u Hercegovini trajao je nešto duže, faktički sve do 1482. godine. Posljednji dijelovi Bosne koji su pali pod tursku vlast bili su tvrđava Zvečevo i Jajce (1527), koje je nakon povlačenja većeg dijela turskih snaga preoteo ugarski kralj Matijaš Korvin, janjičar srpskog porijekla. Kralj je u sjevernim dijelovima Bosne osnovao novu „banovinu“ Bosnu pod ugarskom vlašću. Grad Jajce je početkom 16. vijeka gotovo stalno bio pod turskom opsadom, da bi konačno pao 1528. godine nakon Mohačke bitke. Iako posljednji kralj bosanske države Stefan Tomašević Kotromanić nije dao otpor Turcima svjestan da bosanska država sa podijeljenim društvom, bez spoljne pomoći nije dorasla da se suprotstavi takvoj sili, kao što je u to vrijeme bila Turska, bio je pogubljen. Za brzi pad optužila ga je antikatolička koalicija da je doveo državu u opasnost zbog okretanja Rimu, a pomoć od njega, kao i od Mlečana i Ugarske nije stigla¹. Okupacijom Bosne od jednog osvajačkog naroda koji se razlikovao po vjeri, duhu, pa i rasi od hrišćanskog domaćeg naroda izazvalo je ogromne promjene. U vrijeme bosanske samostalnosti, bosanski puk bio je eksploatisan od vlasti tih nesnosnih ugnjetača, što je imalo za posljedicu nezadovoljstvo širokih, narodnih masa. Dominirao je katolički pritisak što je izazvalo dodatnu moru ne samo kod bosanske crkve koju je papa proglasio jeretičkom, nego i

¹ Shvativši ozbiljnost situacije papa je odlučio da mu pošalje kraljevsku krunu. Krunisanje kralja Stefana nije naišlo na odobravanje Ugarske, tada respektabilne sile, jer nisu mogli prihvatiti da Bosna izađe ispod njihovog tutorstva. Stefan Tomašević Kotromanić je u stvari bio bivši i posljednji srpski despot (1459) koji je branio smederevsku tvrđavu, a i posljednji bosanski kralj kojim završava vladavina srpske dinastije Kotromanić (1254-1463).

kod vodećih slojeva društva koje je za razliku od evropskog bilo „prevrtljivije, demoralisanije i lakomislenije“.²

Miješanje vjere nije bilo svojstveno samo nižoj i višoj vlasteli već i vladarima, po potrebi čak i nekoliko puta. Kao vjekovni protivnici Mađara i politike naslanjanja na njih, koji su ih prisiljavali da mijenjaju vjeru radi svojih političkih interesa, mnogi od njih nisu gledali na vjeru kao stvar uvjerenja već kao potrebu vremena i nekom vrstom političkog opredjeljenja. Nema sumnje da je za Svetu stolicu Bosna zbog svog geografskog položaja bila itekako interesantna, tim više što je slovenstvo konačno dobilo svoje pismo koje je istisnulo latinsko bogoslužjenje, jer je cijepanjem crkve na istočnu i zapadnu, Bosna prihvatila istočnu varijantu. Razumljivo da su, pred pad Bosne na udaru bili stanovnici pravoslavne orijentacije kod kojih je bila izražajnije izgrađena crta pripadnosti. Djelovali su u okviru tzv. Bosanske crkve koja je sadržavala prevashodno hrišćanske, čisto pravoslavne elemente.³ U tom pogledu postoje suprotna istorijska stanovišta po kojima bosanska crkva nije čisto pravoslavna već čisto bogumilska i koja je davala snažan otpor papskoj kuriji, smatrajući da Mađari i papska kurija ne ugrožava samo njihovu vjeru već i njihovu državnu samostalnost.⁴ Istoričari ovog stanovišta ističu da su bogumili vodili intenzivnu borbu protiv Mađara i papske kurije, a svoju crkvu nazivaju „narodnom“ i „bosanskom“, a sebe same pravim ili dobrim Bošnjanima. Međutim kad dolazi islam ovi ga bez kritike prihvataju. I to ne samo zbog navedenih okolnosti u kojima su živjeli već iz razloga što bogumilska vjera ima određenih sličnosti sa islamom. Neki pak istoričari bogumile nazivaju pravoslavnim protestantima⁵ s obzirom da su iz pravoslavlja prešli bogumilstvu. Koristeći takve okolnosti Turci su prema Bosni vodili posebnu politiku i to očigledno sa namjerom da se u zemlji ojača opozicija protiv Mađara, kako bi domaće stanovništvo pridobili

² Č. Mitrinović, *Naši muslimani*, Beograd 1926. str. 33.

³ *Isto*, str. 20.

⁴ *Isto*, str. 16.

⁵ Dr Lujo Bakotić, *Srbi u Dalmaciji*, Novi Sad, 1991. str.

za saradnju. Na tragu toga oni su se u prvim decenijama vladavine vješto prilagođavali domaćim prilikama. Sve do pada Jajca (1528) islamizacija Bosne nije imala jačeg zahvata, čak nisu ometali svetkovanje hrišćanskih, naročito pravoslavnih praznika. Jezik je kod poislamljenih hrišćana ostao isti: Pismo kojim su se služili bila je ćirilica kojim su se služile sve tri vjere, koja se ranije zvala „Stara Srbija i srpsko pismo“ a koje je ostalo u upotrebi do kraja XIX vijeka.⁶ Srpski jezik koristio se i u Porti, gdje je bilo mnogo ljudi sa prostora Bosne i Hercegovine i Srbije koji su radili u raznim službama. Poznato je da su neki naučnici pismu davali naziv bosančica trudeći se da dokažu da ono nema veze sa ćirilicom ostalog srpskog područja, što je naučno dokazano da je skroz pogrešno. Ćirilичno pismo koje se koristilo u Bosni predstavlja u stvari kurzivno pismo ćirilичne azbuke pod takoreći nepoznatim uticajem glagoljice i latinskog pisma. To pismo koristili su čak i Turci i služili se njime u komunikaciji sa slovenskim narodima pa čak u opštenju sa mletačkim i ugarskim vlastima. Mnoga ta pisma sačuvana su ne samo u Porti već i u dubrovačkom arhivu posebno pisma muslimanskih velikodostojnika.⁷

Poslije pada Jajca (1528) islamizacija Bosne tekla je ubrzanim tempom. Sam dolazak Osmanlija napravio je radikalne promjene. Dolazi do migracije stanovništva i povlačenja u gorske krajeve gdje su Turci rijetko i sa oprezom dolazili: Oni koji nisu izbjegli i nisu prihvatili islam postajali su raja, obespravljani u svemu, dakle potpali su pod dugotrajno osmanlijsko ropstvo.

Pored svih nameta koje su hrišćani pod turskom vlasti imali, najteži je bio danak u krvi.⁸ Veliki dio bosanskog plemstva primio je islam, manji dio se iselio. Zemlja koju je obrađivalo stanovništvo bila je sultanova odnosno državna i držali su je na osnovu tapija kao zakup plaćajući određene namete. Dakako najteža nametnuta obaveza za hrišćane bio je danak u krvi, koji su morali davati

⁶ Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd, 2004. str. 361.

⁷ *Isto*, str. 362.

⁸ Danak u krvi označava kupljenje hrišćanske djece i preodgoje po islamskim običajima u vojnike (janjičare). Pored teških nameta koje su hrišćani morali snositi pod Turcima, turska svirepost naročito je došla do izražaja kod oduzimanja djece od roditelja i njihovo odricanje od hrišćanske vjere i stvaranje od njih neprijatelje hrišćanske vjere.

svi nemuslimani, izuzevši Jevreje i Jermene kao i oni koji su imali posebne zasluge pa su iz tog razloga bili oslobođeni. Oslobođene su bile i one oblasti koje su same priznale tursku vlast. Istorija nepobitno potvrđuje da je islamizacija bila uspješna u ovim krajevima Bosne u kojima hrišćanska crkva nije bila organizovana, a tekla je uporedno sa osmanlijskim osvajanjem. Smatra se da je taj proces bio posebno intenzivan od 1475. i 1540. što je razlog da nije zahvatio sve slovenske zemlje istom snagom. Glavni razlog konverzije je uglavnom privilegija koju su muslimani imali u društvu, tako da je islam prvo prihvatao bogatiji sloj hrišćanskog stanovništva, a zatim i ostali dio populacije. U vezi s tim treba istaći da su Turci ostavljali plemstvu njihove posjede i davali druge privilegije čime su zauzvrat dobijali za sebe saradnike. To je bilo posebno aktuelno krajem XV i početkom XVI vijeka, kada vode borbu protiv Mađara koji su još uvijek bili prisutni u sjevernom dijelu Bosne.⁹ Istorija potvrđuje da je veliki dio bosanskog plemstva zbog specifičnih okolnosti u kojima se bosansko kraljevstvo našlo, primilo islam, a manji dio je tražio rješenje u iseljavanju uglavnom prema sjeveru. Ko je želio sačuvati svoj posjed kao i svoj privilegovan status morao je na kraju preći u islam. Zemljišni posjed ostao je izraz ličnog i porodičnog ugleda za dugo vrijeme. Vjerska i državna pripadnost bila su osnova za očuvanje ovog posjeda.

U formalno-pravnom smislu za sam čin islamizacije važilo je načelo slobodne volje (za razliku od čina islamizacije oduzete djece koji je bio nasilan) koje je imalo deklarativan karakter,¹⁰ iako su se u pravilu koristili mehanizmi prinude, ne samo za pojedince već i za grupe pa i za cijelo naselje i krajeve. Najčešće su hrišćani pod nagovorom svojih islamiziranih rođaka i komšija navođeni da izgovore šehadet kojim činom su prevođeni u muslimane. Prelaskom na islam konvertit je dobijao novo ime, tursko, arapsko ili perzijsko, u slučaju

⁹ Zadbivši ih za turkofilsku politiku Turci imenuju značajnije naše ljude za namjesnike kao što su Skender-beg Mihailović, Sinan-paša Borovinović, Mehmed-beg Obrenović, Skender-beg Vranešević, Mustafa -beg Borojević i dr. Vidi: *Isto*, str. 361.

¹⁰ Deklarativan vid iskazivanja volje sastojao se u izreci: svjedočim da nema drugog boga osim Alaha i da je Muhamed njegov rob i njegov poslanik. O tome šire: Milan Vasić, *Islamizacija na Balkanskom poluostrvu*, Istočno Sarajevo, 2005., str. 76-83.

odbijanja to je značilo uvredu islamske vjere što se strogo kažnjavalo. Dešavalo se da su konvertiti posebno u XVII i XVIII vijeku u nekim krajevima koristili dvojna imena time da su svoja koristili u privatne i porodične svrhe dok su islamska koristili u javne. U slučaju otkrića da se konvertiti ne pridržavaju regule islamske vjere, nadležni organi vlasti i sudstva protiv njih su preduzimali oštre mjere, čak i pogubljenje takvih prestupnika. Nabijanje na kolac je (posebno u vrijeme i poslije ustanka) bila česta pojava, sve u cilju da bi se zastrašili ustanici.¹¹ Maloljetna djeca poturčenih lica odmah su obavezno proglašeni muslimanima, dok su ostali članovi porodice kao hrišćani mogli ostati članovi porodice. Prava i obaveze miješanog domaćinstva koje se smatralo muslimanskim su se mijenjale u smislu dobijanja poreskih i drugih olakšica u skladu sa propisanim regulama. Propisima je bilo predviđeno da se prelazak u islam nagrađuje ili pohvaljuje. U XVII i XVIII vijeku bilo je predviđeno da se novom muslimanu kupi nova odjeća kao i da mu se iz državnog budžeta dodijeli novčana naknada.¹² Islamizacija je bila praćena masovnom izgradnjom islamskih vjerskih objekata.¹³ Međutim, iako je turska tolerancija prema hrišćanskim vjerskim objektima na početku turskog osvajanja bila prisutna, vidna je činjenica da su oni skrnavili hrišćanske objekte i pretvarali u džamije (npr. Sv. Sofiju u Carigradu, Crkvu Sv. Dimitrija u Solunu u Novom Brdu i nešto kasnije (1521) i glavnu pravoslavnu crkvu u Beogradu). Pljačkanje crkava bila je česta pojava, posebno u krajevima gdje im je stanovništvo davalo otpor. Dozvole za izgradnju novih vjerskih hrišćanskih objekata otežavale su birokratske prepreke, tako su često građeni van glavnih puteva u zaklonjenim mjestima. Najviše su, nema sumnje stradavale male crkve po selima.

¹¹ „Da bi poturčili đakona Avakuma, tog lepog mladića naterali su Turci da primi islam što je on odbio i ne samo to, on je pevajući nosio svoj kolac. Turci ga nisu nabili na kolac ali su, zadivljeni njegovom jačinom volje, učinili milost time što ga nisu nabili na kolac već su mu pre toga zabili nož u srce“ V. Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd, 2004, str. 559.

¹² Milan Vasić, *Isto*.

¹³ Od pada Beograda 1521. godine do 1621. u njemu je izgrađeno preko 120 džamija. Kad je Eugen Savojski nemogavši osvojiti sarajevsku tvrđavu (1697) zapalio grad, u njemu sa 30 000 stanovnika je bilo 150 džamija.

Islamizacija srpskog naroda samo je uvećala njegovu podjelu na različite religije što je započeto i prije turskog osvajanja u XIV vijeku, što je razlog da će se njegov identitet tražiti u religijskim vodama.

Uočivši značajan uticaj pravoslavne crkve na ponašanje i aktivnosti srpskog naroda Turci su nastojali ne samo da motre na njenu aktivnost nego i da umanje njen ugled u narodu.¹⁴ Po regulama islama svi njegovi vjernici smatrali su se pripadnicima jednog naroda, a ostali dio stanovništva u Carstvu registrovao se po posebnim religijama i crkvama.

Primjenjujući tzv. „Milet sistem“ u islamskom društvu narod se dijelio na vodeći i vladajući narod, tj. islamski, zatim na pravoslavni (Romei) i katolički (Katolički milet) pa na jevrejski i dva jermenska naroda. Po ovom sistemu vjerske zajednice smatraju se narodima. U vrijeme dok su Turci priznavali srpsku patrijaršiju, po ovom sistemu pravoslavni narodi koji su živjeli u Srbiji, Bosni i Hercegovini, unutrašnjoj Dalmaciji, Slavoniji i južnoj Ugarskoj, smatrani su srpskim narodima.¹⁵ Vjerski poglavar bio je faktički politički predstavnik dotične vjerske zajednice: sa izuzetkom katolika čiji je vrhovni poglavar papa u Rimu, koji nije imao svog legalnog predstavnika u Osmanlijskom carstvu. Padom Ugarske pod Tursku vlast (1541) i obnovom Pečke patrijaršije (1557) ona je proširila svoje ingerencije na sva područja srpskog pravoslavlja koja su bili pod Turskom vlašću.¹⁶ Ovdje je važno istaknuti da su Srbi smatrani narodom sve dok su imali svoju posebnu crkvu, a kada je gube 1766. godine sultanovim

¹⁴ Vjerujući da mošti Sv. Save imaju čudesne moći ne samo na pravoslavce već i na katolike i muslimane, Sinan-paša ih je uzeo iz manastira Mileševa i 27. aprila 1594. spalio na beogradskom Vračaru smatrajući da one djeluju uznemirujuće na stanovništvo. Slično je učinio i Sulejman Veličanstveni kada je 1521. godine osvojivši Beograd uklonio mošti Sv. Petke.

¹⁵ Milorad Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja*, Novi Sad, 2010, str. 60

¹⁶ Istoričari smatraju da je Pečka patrijaršija obnovljena zahvaljujući moći koju su imali neki poturčeni Srbi u turskom carstvu, velikom veziru Rustem-paši porijeklom iz Bosne iz okoline Sarajeva i Mehmed-paši Sokoloviću iz okoline Rudog.

ukazom, službeno se svrstavaju u Srbe, a njihov se jezik kvalifikuje kao pokrajinski ili se označava opštim slovenskim.¹⁷

Pravoslavna crkva je u prošlosti često igrala presudnu ulogu u istorijskom i kulturnom razvoju srpske nacije, sa srpskom državom je uvijek uporedo išla i srpska nacija. Sve što bi činilo okvir srpske države bilo je samo srpsko. Kada je država propala crkva je svojim sredstvima u neku ruku zastupala državu. Ona je zajedno sa državom ucrtana u svijest naroda kao neotuđeni dio naroda i države. Kao takva ona je imala dominantnu poziciju očuvanja nemanjičke tradicije u stvaranju političke svijesti kod seljačkog srpskog naroda i u kasnijoj dobi kod srpskog građanstva.

¹⁷ Ukidanje Pečke patrijaršije zahtijevao je vaseljenski patrijarh i još pet grčkih episkopa. U to vrijeme ukinuta je i Ohridska arhiepiskopija.

PROMJENE SOCIJALNE I ETNIČKE STRUKTURE ZAUZETIH OBLASTI

Porobivši balkanske zemlje i Ugarsku poslije poraza ugarske vojske na Mohačkom polju (1526), Turci su ušli u Srednju Evropu. Sudbina srpskog naroda je bila zatvorena za vijekove. Otpor Turcima trajao je gotovo vijek i po, od Marice do Drave da bi se na kraju organizovano pridružili Mađarima, što je rezultovalo neuspjehom. Srbi postaju podanici i roblje osuđeni da rade za druge. Njihova srednjovjekovna civilizacija je prekinuta. Od XVI vijeka viši sloj srednjovjekovnog društva faktički nije postojao. Svaki vid kulture i umjetnosti je nestao. Sveštenstvo je dobijalo sve više na značaju posebno u obrazovanju i vođenju naroda, iako je to obrazovanje bilo daleko ispod ranijih mogućnosti. Seoski svijet iako faktički nepismen odvojen od svih društvenih tokova postao je glavna narodna snaga. Značajan dio stanovništva iz stare srpske države Crne Gore, Bosne i Hercegovine napustio je svoje stanište i izbjegao u zapadne zemlje. Predvodili su ga vojvode, knezovi i sveštenstvo, na sjeveru su ga predvodili istaknuti članovi plemićkih porodica. Ti ljudi zadržali su svijest o svojoj prošlosti i o vrijednosti nemanjičko-srpske državne kulture¹⁸, bez obzira što je srpski

¹⁸ Smatra se, da se većina srpskog stanovništva poslije svog doseljenja na Balkan (u ranom srednjem vijeku) bila smjestila uglavnom u središte balkanskih zemalja, od Vrbasa do Cetine na zapadu, do Morave i Šarplanine na istoku. U vrijeme ekspanzije srednjovjekovne srpske države, srpska naseljavanja išla su u tri pravca i to na sjever do Save i Dunava, na istoku do Timoka, a na jugu do Egejskog mora. Jedno od najvažnijeg djela koje govori o doseljenju Srba na Balkan je djelo Jovana Rajića iz 1794. „Istorija raznih slovenskih narodov, naipače Bolgar, Horvatov i Serbov“ gdje on kaže da Srbi nisu jedini slovenski narod da svoju prošlost dijele sa ostalim slovenskim narodima. Ističe da su Srbi u ranom srednjem vijeku došli u Makedoniju, Dalmaciju, Slavoniju, Meziju, Rašku i Bosnu

narod u srednjem vijeku živio u više samostalnih i državotvornih oblasti (kraljevine, carstva i kneževine). U svim srpskim zemljama, a i u srednjovjekovnoj Bosni baštinjena su sjećanja na srednjovjekovnu Srbiju uz gusle, pjevajući pjesme o srpskim vladarima.

Okupacijom krajeva na Balkanu Turci su primijenili način života domicilnih naroda, njihovu kulturu, običaje i hrišćansku tradiciju, faktički, izgubili svoj izolovan svijet sa svojim vlastitim zakonima i percepciju vrijednosti, koje ruše hiljadugodišnju kulturu. Osnovna namjera je preoblikovanje religiozne i kulturne slike balkanskih zemalja, te preuređenje njenih etničkih temelja.

U novim okolnostima izgubivši svoje države, srpski narod je ušao u novi tip društvenih odnosa koji su oblikovali vjerskom netolerancijom, nasiljem, pustošenjem i uništavanjem svega onoga što je ostalo od srpskih država. Srpski nacionalni identitet bio je ugrožen gubljenjem ne samo jezičke osnove već i osjećanje zajedničkog porijekla. Nedostatak svoje države srpski narod nalazi u zajednici pravoslavnog hrišćanstva koja postaje ne samo glavni oslonac očuvanja srpskog nacionalnog identiteta nego i nosilac njegove postepene izgradnje. Sve što se iz tog kruga izdvojilo pod raznim uticajima i pritiscima u okviru islamske i katoličke religije, izgradit će bazu svoje posebnosti u smislu otklona od pravoslavlja i zajedničkog jezičkog korijena, u mjeri koji će dostići visok nivo antagonizovanih odnosa. Izgradnja nacionalnog identiteta u okviru pravoslavne zajednice u uslovima vjerske netolerancije i zavađenih crkava na prostoru Balkana, a i Evrope, stalna je konstanta koja razdvaja ne samo susjede nego i istorodne narode. Istoričar Stojan Novaković (1911) tvrdi da su se Srbi i muslimani smatrali kao dva naroda još u XV vijeku sa konstatacijom da je to prisutno još od velikog crkvenog raskola 1054. godine.¹⁹ Istoričari potvrđuju da je poprište najvećih podjela stanovništva po vjerskoj osnovi upravo Bosna i Hercegovina.

te da su ime dobili od riječi Sibir ili plemena Sorabi, a sa ostalim slovenima čine jedan narod.

¹⁹ Još u X vijeku u svom djelu *De administrando Imperio*, Konstantin VII Porfirogenet piše da su Srbi i Hrvati prodrli u Dalmaciju i podijelili se po rijeci Cetini, Imili i Plivi. Na zapadu su Hrvati stvorili svoju državu, a na istoku Srbi su stvorili svoje pokrajine, Rašku, Zetu (Duklju), Zahumlje, Travuniju (Konavle), Paganiju i Bosnu.

Islamizacijom hrišćanskog naroda procesi diferencijacije se usložnjavaju. Pročavajući katastarske deftere turkolozi potvrđuju masovne islamizacije, posebno bogumilske jeresi i stanovništva pravoslavne orijentacije što je imalo presudnu ulogu u promjeni etničke strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini²⁰. Prelaženje Srba u islam, značilo je promjenu njihovog nacionalnog identiteta, što je ostavilo velike istorijske posljedice posebno na životni prostor, jer se nacionalno-prostorni identitet kod Južnih Slovena identifikovao sa jednom teritorijom kao isključivo svojim životnim prostorom.

Veliki i stalni ratovi, te prodori Turaka na Balkanu i Evropi, praćene sa nasilnim migracijama definisale su prostorni raspored srpskog stanovništva do 1699. tj. do razgraničenja Karlovačkim mirom. Unutrašnje i spoljne migracije trajale su u kontinuitetu, pri čemu su protjerivanja hrišćanskog stanovništva i naseljavanje muslimanskog bila česta praksa. Prema istoričaru prof. dr Milo radu Ekmečiću „Jedan od najjačih uzroka promene teritorijalnog rasporeda, ali delimično i kulture srpskog naroda bilo je stvaranje vojnih redova u turskoj i habzburškoj vojsci sastavljenih od srpskih vojnika, kao i stvaranje vojnih granica u oba carstva. Od 1580. godine Turci smatraju da je Bosna njihova vojna granica („serhat“).²¹ Stalni i iscrpljujući ratovi i obaveze koje proizlaze iz snadbjevanja vojske i naseljavanju novoosvojenih krajeva prisilili su Turke da preduzmu određene mjere za pridobijanje pravoslavnog stanovništva za svoje interese, prevashodno da ih pridobiju, da stope njihovu vojsku. Suočeni sa teškim okolnostima zbog šizmatičkog raskola između njihovog i zapadnog hrišćanstva i prozelitskog odnosa papske kurije prema pravoslavicima, pritisnuti obavezama prema turskim vlastima, Srbi su nakon datih privilegija i povlastica prihvatili saradnju.

Nju je ojačala činjenica da je upravo u to vrijeme dužnost velikog vezira obavljao Mehmed Sokolović (1505-1579) koji se zalagao za tiješnju saradnju i

²⁰ Dr Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Zagreb, 1990., str. 90. Ovaj autor smatra da osnovu muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini čine starinačko slovensko stanovništvo koje je bilo okosnica srednjovjekovne bosanske države, tj. bogumilski bošnjaci okupljeni oko bosanske crkve.

²¹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 31.

integraciju između Srba u institucije turske države. Na tom tragu on donosi odluku o obnovi Pečke patrijaršije (1557) te određeni broj odluka i ustupaka za Srbe u odnosu na ostale podanike. Doseljeno vlaško stanovništvo (kako su Turci nazivali Srbe) na sjeverozapadne granice Carstva oslobađa se kmetskih obaveza (što ih izdvaja od ostalih podanika) stupajući u tursku vojsku kao pješaci, martolozi postaju značajna formacija na pograničnom prostoru zahvaljujući povlasticama velikog vlašskog stanovništva Slavonije i Južne Ugarske priključuje se turskoj vojsci koja na neki način postaje turska vojna krajina (serhat). Odnosi između turske vlasti i doseljenog srpskog stanovništva zasnivao se na jednostavnom i autoritativnom principu. Turska strana diktira uslove boravka na pograničnom pojasu bez uslovljavanja druge strane. Na drugoj strani 1532. Austrija počinje da gradi utvrđeni odbrambeni pojas, hrvatsko-slavonska vojna krajina koja se proteže od sjevernog Jadrana do jugozapadne Panonije. Važan događaj koji je uticao na stvaranje vojne granice je Sabor u Cetini (1527) na kojem su hrvatski velikaši donijeli tzv. „Krunidbenu zavjetnicu“ kojom su utvrdili uslove pod kojim će priznati habzburškog cara Ferdinanda za hrvatskog kralja. Taj događaj imao je veliki značaj za daljnji tok istorije. Na dijelu Hrvatske koji je priznao vlast habzburške dinastije (jedan dio habzburških velikaša priznao je vlast ugarskog kralja Janoša Zapolja, što je izazvalo građanski rat na prostoru Hrvatske, Slavonije i Ugarske) otpočeo je proces pretvaranja tog prostora u odbrambeni bedem hrišćanstva tj. stvaranje vojne granice. Obaveze predviđene prema „Krunidbenoj zavjetnici“ zasnivale su se na pretpostavci da će ih obje strane moći izvršavati, što nije bilo moguće jer su hrvatski velikaši uslijed ratnog pustošenja ostali bez sredstava što ih je prisililo da pogranične gradove predaju na upravu austrijskim vojnim vlastima. Shvativši opasnost od Turaka poslije pada Ugarske, Austrija po ugledu na turski „serhat“ u cilju svoje odbrane stvara odbrambeni bedem sa hrišćanskim narodom sa kojim organizuje otpor protiv Turaka. Vrijeme je pokazalo da je ova odluka kralja Ferdinanda II imala dalekosežne efekte, ne samo u spasavanju Austrije i srednje Evrope već i zapadne Evrope. Po tom konceptu odbrane, Srbima je pripala posebna uloga. Nalazeći se duž granice gdje su u značajnom broju naseljeni kao izbjeglice iz Bosne i Srbije, imali su dužnost da vijekovima brane granice od prodora Turaka što su oni uz mnogo žrtava uspješno činili.

Prva naseljavanja izvršena su u opustošena područja Krbave i Like, te okolinu Karlovca. (poslije pada Bosne 1463). Već 1493. godine u poznatoj bici na Krbavskom polju hrvatsko-ugarska vojska doživjela je veliki poraz protiv turske vojske. Teritorija Hrvatske i Slavonije se smanjila tako da su poslije Mohačke bitke (1526) Turci doprli nadomak Koprivnice, Križevaca i Zagreba, na jugu do Splita, Zadra i Senja. Plemstvo se povlačilo u utvrđene gradove, dok je narod bježao ka gornjoj Slavoniji, Mađarskoj, Slovačkoj. U takvoj situaciji kad su Hrvatska i Slavonija bile na izdisaju spas je stigao od habzburških vladara i pobjeglih Srba (1527).

Iz Srbije koja je bila strateško područje za osvajanje srednje Evrope, migracije prema sjeveru u Ugarsku tekle su već u vrijeme despotske vlasti. (Đurađ Branković) od 1427. do 1456. kad je vršeno naseljavanje despotskih imanja, masovno naseljavanje izvršio je od 1479-1483. kada se u Ugarsku naselilo više od 200 000 Srba, tako da je u XVI vijeku broj srpskog stanovništva u Ugarskoj bio vrlo visok. Zbog pretežnog broja srpskog stanovništva Bačka i Banat nazvani su „srpska zemlja“²².

Od druge polovine XV vijeka Srem je sadržao isključivo srpski karakter. „Car“ Jovan Nenad osnovao je posebnu državu na tom prostoru. U prvoj polovini XVI vijeka pod najezdom Turaka sklanjao se dobar dio srpskog stanovništva zajedno sa Mađarima iz tih krajeva prema sjeveru i zapadu. Turci su doveli na ta područja srpske seljake i kmetove da im obrađuju zemlju kao i srpsku policiju da im čuvaju gradove i druge posjede. Važnu ulogu u turskoj vojsci imali su srpski martolozi koji su bili glavna zaštita srpskih zemljoradnika. Već od kraja XV vijeka Srbi na graničnim područjima Ugarske predstavljaju važnu branu od prodora Turaka, pa je već 1475. na Dunavu uspostavljena flotila srpskih „šajkaša“ koji je brojio deset hiljada ljudi.

Do mohačkog poraza (1526) Ugarska je bila nosilac katoličke vjere i crkvene zajednice, da bi izborom Ferdinanda Habzburškog najprije za kralja Hrvatske (1527) a zatim i Ugarske, Habzburška monarhija postala glavni

²² Vladimir Ćorović, *Isto*, str. 400.

pokrovitelj crkve. U turskom osvajanju važnu ulogu imala je Bosna. Grad Sarajevo po društvenoj strukturi i kulturi dobija najprije turski karakter.²³ Osvajanja balkanskog prostora u prvoj polovini XVI vijeka postajala su sve žešća, posebno poslije osvajanja Jajca. Početkom 1529. godine, turska vojska pored Jajca osvojila je Banja Luku, Knin, Skradin, Udbinu i Ostrovicu i došla do 1533. u zaleđe Šibenika, Trogira i Splita. Najduže se održao Klis, da bi se 1537. godine predao. Stanovništvo osvojenih krajeva bježalo je na sve strane, na ostrva, Hrvatsku i Italiju. Na puste krajeve Turci su naseljavali pravoslavno stanovništvo iz susjednih oblasti, čime je znatno umanjeno katoličko stanovništvo. Novonaseljeno stanovništvo u tim oblastima obrađivalo je zemlju i snadbjevalo Turke namirnicama. Nekadašnje oblasti stare Hrvatske države izgubile su stanovništvo Hrvatske etnostrukture i dobilo novo (u Banjanima, Ostrovici, Kovinu, Kistanjima i po nekim drugim mjestima).²⁴ Već od 1527. godine Krbava i Lika potpale su pod tursku vlast.

Na južnom primorju došlo je do većeg pomjeranja romanskog stanovništva već krajem XIV vijeka, kada se srpsko stanovništvo sklanja od Turaka i naseljava u te krajeve.

Proces iseljavanja iz Bosne naročito je pojačan od pada Jajačke banovine koji su stimulisali austrijske i hrvatske vlasti sa raznim obećanjima naseljavajući ih u pogranična područja radi stvaranja odbrambenih snaga od Turaka. Istorija bilježi da su Turci u prodoru prema Beču (1529) poslije prve neuspješne opsade Žumberka opustošili to područje, što je povuklo kralja Ferdinanda da donese odluku o naseljavanju tog područja. Po preporuci tadašnjeg hrvatskog bana Ivana Karlovića naglašavajući da su dobri vojnici od ranije poznati, doseljeno je 12 Srba, Unca, Glamoča i Senja. 10 000 Uskoka 1530. godine čiju strukturu su činili stanovnici srpskog porijekla, od kojih je formirana „Uskočka“ kolonija.

²³ Početkom XVI vijeka Sarajevo je bilo većinski hrišćansko naselje, da bi već krajem tog vijeka imalo muslimansku većinu. U oblasti rijeke Lepenice 1468. godine je bilo 279 hrišćanskih kuća, nijedna muslimanska, da bi 1509. godine broj muslimanskih narastao na 393 a broj hrišćanskih se smanjio na 160. (Ekmečić, *Isto*, str. 72.)

²⁴ V. Ćorović, *Isto*, str. 395.

Svojom odlukom (1532) kralj Ferdinand I doseljenicima je dao određene pogodnosti, tj. besplatan život na zemljištu, koje su sami kultivisali, da sami biraju svoje starješine, nasljedstvo na zemljište koje obrađuju, oslobodio ih plaćanja poreza i drugih nameta devedeset godina. Ovim aktom kralja Ferdinanda stvoren je nukleus Vojnoj krajini. U ovo vrijeme doseljava se i određeni broj stanovnika i iz cetinskog kraja koji se naseljavaju na slovenskoj granici, kao i nešto kasnije (1538) i Srba iz okoline Obrovca koji se naseljavaju na ogulinska dobra F.K. Frankopana. S obzirom da doseljenici nisu pristajali da budu vlastelinski kmetovi i da im plaćaju dažbine na ime posjedničkih prava, često je dolazilo do sukoba sa vlastelom i domaćim hrvatskim stanovništvom, što je rješavano uz posredovanje samog kralja Ferdinanda. Ove i druge seobe koje su uslijedile u kasnoj fazi radikalno su izmjenile etničku strukturu stanovništva, posebno u sjevernoj Dalmaciji gdje je srpsko stanovništvo zamijenilo hrvatsko, što se takođe desilo u istočnoj Lici, te u starim županijama Sane, Vrbasa i Dubice, te u srednjoj Slavoniji. Pod najezdom turske vojske Hrvati su se povukli iz ovih krajeva prema sjeverozapadu, gdje su na prostoru uže Hrvatske stvorili odbrambeni front. Hrvatski prostor u Bosni održan je zahvaljujući vjerskoj komponenti franjevac, naročito oko velikih crkvenih središta (Fojnica, Kreševo i Olovo), zatim u zapadnoj Hercegovini i južnoj Dalmaciji. Za održanje katolika u južnoj Dalmaciji velike zasluge pripadaju i Dubrovačkoj Republici koja je imala veliki antagonizam prema drugim vjerama na svom graničnom području.²⁵

Uslijed stalnih ratova i pustošenja došlo je i do promjene socijalne i etničke strukture stanovništva u Bosanskoj krajini. U te krajeve u ratnim godinama XV i početkom XVI vijeka, naseljavaju se Srbi ne samo iz ostalih krajeva Bosne (posebno iz istočnog i južnog dijela), nego i iz Hercegovine, Crne Gore i stare Raške države, kao i muslimansko stanovništvo iz cijele Bosne. Radikalni porast muslimanskog stanovništva uslijedio je poslije bečkog poraza Turske kada se muslimanske izbjeglice vraćaju iz okolnih zemalja, posebno u Cazinsku krajinu²⁶. Do 1538. godine su zaposjeli sve prostore u krajini i gradove koji su do tada bili pod

²⁵ *Isto*, str. 403.

²⁶ V. Skarić, *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1918.

ugarskom vlašću. U toku XVII vijeka utvrđuju se granice između Bosanske krajine i Hrvatske. Žitvadoroškim mirom 1606. godine, oblast između Une i Kupe trebalo je da ostane pusta, što su Turci prekršili osvojivši niz gradova iz kojih je nastala Cazinska krajina, a to su: Cazin Bužim, Kladuša, Drežnik, Cetin i dr.²⁷

Nakon pada tvrđave Drežnik (1578) Kordun i Banija postaju ničija zemlja između Habzburškog i Osmanlijskog carstva. Tako Turci nisu uspjeli zauzeti Slunj. Godine 1579. osnovana je nova tvrđava Karlovac koja je imala veliki strateški značaj u odbrani od Turaka. Već poslije pada Bosne (1463) okolina Karlovca naseljava se izbjeglicama iz Bosne sa oko 18 000 stanovnika.

Do naseljavanja Korduna došlo je u XVI i XVII vijeku nakon protjerivanja Turaka, da bi bilo završeno tokom XVIII vijeka. Po oslobođenju od Turaka, poslije mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine, ovo područje kao ni susjedno Lika i Banija nije vraćeno pod vlast hrvatskog bana već je ušlo u sastav Vojne krajine. Tada se vrši kolonizacija stanovništva prilikom koje se stanovništvo Hrvatske naseljava oko Slunja, a srpsko oko Petrove gore. Istorija bilježi da Turci nisu nikada vladali cijelim Kordunom, jer su zaustavljeni kod Sjeničaka, tako da se linija razgraničenja protezala od Sjeničaka preko Slunjskih brda do Plaškog i Jesenica. Dio prostora između Mrežnice i Korane iako je bio opustošen, Turci nisu osvojili.

Krajem XVI vijeka naročito je intenzivirana imigracija srpskog stanovništva u Slavoniju. Ovo preseljenje sprovedeno je u sporazumu sa austrijskim vojnim vlastima, uglavnom su prelazili Srbi iz Turske slavonske u austrijsku, Koprivnicu, Rovišće, Ivanić i dr. Na početku XVII vijeka u Varaždinskom i Karlovačkom generalatu bilo je oko 60 000 srpskih stanovnika. Zbog antagonizma Zagrebačka biskupija koja je bila većinski vlasnik zemljišta i domaće vlastele prema doseljenicima 1623. godine car Ferdinand II uzeo je doseljenike lično pod svoju zaštitu.

Početkom XVII vijeka izvršena je seoba Bunjevaca na području Bačke. Istorijska istraživanja govore da Bunjevci potiču iz Podveležja oko rijeke Bune i nevesinjskog polja, odakle poslije turskih osvajanja prema pisanju Ivana Murgića

²⁷ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina*, Zagreb, 1890, str. 83.

odlaze preko Metkovića, Gabele i Gola niz među dalmatinsku stigoše do Ravnih kotara gdje nije bilo mjesta za naseljenje, gdje se okreću prema Kninu, gdje se razdvajaju na dva dijela. Jedan dio je otišao uz more ispod Velebita, a drugi dio uz rijeku Zrmanju ispod ličke strane Velebita. Tamo su, prema navodima italijanskih i austrijskih historičara, našli svoje sunarodnike pravoslavne crkve. Hrvatski historičari ih svrstavaju u hrvatsku etničku grupaciju, iako u vrijeme prodora Turaka u Hercegovinu, tamo nije bilo Hrvata nego Srba katolika. Iz ovih krajeva, između 1603. i 1624. godine, Bunjevci sele u Bačku i Baranju, ali je veći dio iseljenika iz Hercegovine ostao da živi u Lici, na Velebitu i Primorju, na obali Morlačkog (srpskog) kanala – od Starigrada preko Karlobaga do Senja.

Prema historijskim podacima u vrijeme zaključivanja mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine, u Lici i Krbavi živjelo je 1 400 porodica: pravoslavnih Srba 160 porodica koje su se izjašnjavale kao Bunjevci, 250 kuća Hrvata (Kranjci) i oko 100 kuća Turaka koji su iz islama prešli u katolicizam. Srbe su Turci i austrijanci nazvali Vlasima (stočarima), Mlečani Marlocima iako nisu imali dileme da se radi o Srbima. Iako su neki historičari dovodili u pitanje identitet vlašskog stanovništva jer se jedno vrijeme mislilo da je ono nastalo u Dalmaciji, tek 1322. godine, međutim prema naknadnim historijskim istraživanjima ono je nastalo nekoliko vijekova ranije, da bi njegovo naseljavanje bilo završeno između Knina i Skradina do 1540. godine.²⁸ Više historijskih izvora nepobitno potvrđuje da se radi o Srbima jer su Vlasi isto što i Srbi ili Rascijani. to se odnosi na Bosnu, gdje ih putopisac 1530. godine Benedikt Kuripešić poistovjećuje sa Srbima.²⁹ Okolina Dubrovnika u ovo vrijeme posebno zemlje dobijene od srpskih i kosovskih vladara naseljene su Rascijanima i šizmaticima.

Za razliku od Bosanske krajine koja nikada nije imala svoju državno-pravnu tradiciju, već je u određenim historijskim okolnostima formirana kao historijsko-geografska oblast, Vojna krajina je organizovana od strane Austrije sredinom XVI vijeka usljed prodora Turaka u srednju Evropu i neposredne opasnosti po Habzburšku monarhiju, sa glavnim zadatkom da štiti monarhiju od prodora

²⁸ M. Ekmečić, str. 56.

²⁹ *Isto.*

Turaka. Veliki broj izbjeglica iz Srbije i Bosne većinom pravoslavne vjere koji su zaposjeli njihove prostore, predstavljao je potencijal za regrutovanje žive sile i stvaranje uspješne odbrane, pogotovo što je među njima već bilo puno dobro osposobljenih i iskusnih vojnika. Da bi ih pridobili u vojnu službu, Habzburzi su im dali zemlju, slobodu vjere, izuzeli ih od feudalnih obaveza hrvatsko-ugarskom plemstvu, pravo da biraju svoje starješine, sve to u zamjenu za doživotnu vojnu službu.

Tokom XVI i XVII vijeka u institucionalnom okviru Vojne krajine izgrađen je čvrst sistem odbrane srednje i zapadne Evrope pod upravljačkom i nadzornom kontrolom iz Graca i Beča. Graničari (grenseri) su se osjećali slobodnim u službi Krune pod njihovom direktnom jurisdikcijom, a što je za njih važno, van domašaja kako turskih begova tako i hrvatsko-ugarskog plemstva. Treba reći da je identitet graničara često osporavan, iako istorijski dokumenti nedvosmisleno ukazuju da se uglavnom radi o Srbima.

U povelji koju je austrijski car Ferdinand I izdao (1538) njegovi podanici označavaju se Srbima ili Rašanima. To isto potvrđuju austrijski dokumenti nakon što je Ferdinand II 1630. godine donio pravni akt pod nazivom „Statuta Valachorum“ kojim je kodifikovao povlastice za svoje podanike. Tim dokumentima označeni su Rasciani sive Serviani atque Valachi, dok ih zagrebački biskup Petar Petretić 1662. naziva „Vlasima ili Rašanima, bolje rečeno Srbima“. Car ih je smatrao narodom i pisao je njihovo ime velikim slovom. Najveći broj graničara bili su bez sumnje pravoslavni Srbi, po nekima zatečeni na ovim prostorima ³⁰ ili doseljenici iz područja koja su okupirali Turci. Razne teorije koje idu u pravcu nipodaštavanja njihovog nacionalnog porijekla nemaju osnova. Njihov srpski identitet nalazi svoje čvrsto uporište u zajedničkom porijeklu i istorijskom sjećanju, na zajedničkim mitovima, tradiciji i kultovima. Primjetne

³⁰ Djelo vizantijskog cara Konstantina II Porfinogeneta (905-959) „O upravljanju carstvom“ govori da su u Paganiji (Neretvljansku oblast) naseljeni Srbi i da drže otoke: Korčulu, Mljet, Hvar, Brač, Vis i Lastovo. U to vrijeme Paganija je uzrok sukoba Hrvata i Srba jer su se hrvatska plemena počela širiti na srpska područja Like, Krbave i Gockog i kasnije rijekom Unom, rijekom Cetinom i Livanjskim poljem. Srpski manastiri Krupa, Krka i Dragović u Dalmaciji osnovani su u XIV vijeku, daleko prije turskih osvajanja Balkana.

su političko-ideološke konstrukcije kod nekih hrvatskih i bošnjačkih historio-
grafa da na krajiške Srbe, a i Srbe u Bosni i Hercegovini koriste varijantu posrb-
ljavanja posredstvom pravoslavne crkve tokom XIX vijeka, što odudara od
stvarnosti jer oni su daleko prije bili Srbi nego što su prestali da budu „Vlasi“.

Krajina je bila posebno geografsko područje, a proteže se preko sjevernog
Jadrana, preko Hrvatske i Slavonije, Srijema na dijelu Banata, u okviru civilne
Hrvatske, razdvojena na dva generalata, karlovački i varaždinski, pod nepo-
srednom vlašću cara, odnosno Vojnog carskog vijeća. Autonomija krajišnika
manifestovala se uglavnom na lokalnom i opštinskom nivou. Opštinska vlast u
pogledu nadležnosti nije dijeljena ni sa jednim nivoom vlasti u austrijskom car-
stvu. Svako selo biralo je uoči Đurđevdana sudiju i kneza na godinu dana. Oba-
veza je bila da se o izboru obavještava general koji je bio carev predstavnik.

Osnovu društveno-ekonomskog života činile su seoske zadruge. Opštine su
imale i adekvatne ingerencije u pogledu sudske vlasti i time što su birale vrhov-
nog sudiju kojeg je takođe potvrđivao general u ime carske krune. Vojskom su
komandovale domaće vojvode i generali. Vojnici moraju „ biti besprijekorna
ponašanja i neokaljana predživota i slobodu od bilo kakve sumnje“. Osnovni
zadatak vojske je bio da spriječe Turcima pristup graničnim linijama austrijske
vojske kao i upadanje u hrišćanske zemlje. Krajišnici su pored odbrane Austrije
od Turaka učestvovali i u ratovima Austrije gotovo na svim evropskim ratiš-
tima.

Od početka doseljavanja u hrvatske krajeve, Srbi nisu dobrodošli. Naselivši
posjede hrvatskih feudalnih i vjerskih krugova, Srbi su bili izloženi težnjama
hrvatske feudalne elite da im nametnu pravnu, vjersku i političku pokornost.
Nije se mogla prihvatiti činjenica da su Srbi intervencijom austrijske vlasti van
okvira civilne Hrvatske, uz zadržavanje svoje vjere i statusa slobodnih seljaka.
Integrišući se u vojnogranični sistem³¹ veći dio srpskog stanovništva (u Dalma-
ciji nisu imali taj status) imali su status slobodnih seljaka bez obaveza plaćanja

³¹ Od trenutka pristanka da uđu u vojnograničnu oblast, svo muško stanovništvo od 16-60
godina imalo je obavezu da se odazove na mobilizaciju i učestvuje u ratu, da dan i noć
nadgledaju granicu.

kako feudalnih obaveza hrvatskim magnatima, tako i dažbina hrvatskoj crkvi i njenom sveštenstvu. Pritisak na pokmećivanje i unijaćenje je konstanta koja je pratila život srpskog stanovništva na ovim prostorima. Od 1604. kada su protestanti u Ugarskoj izjednačeni sa katolicima, u Hrvatskoj je znatno ojačala katolička netolerancija, prevashodno usmjerena protiv širenja protestantizma, a što je imalo za posljedicu i širenje antagonizma prema pravoslavlju. Stalna nastojanja hrvatskog staleškog sabora da Srbe prevedu pod jurisdikcije civilne Hrvatske i klerikalnih krugova da pravoslavlje zamijene za uniju i priznaju papu za svog crkvenog poglavara, poduprijeli su Sabor da 1608. godine donese poseban zakon kojim se na teritoriji Hrvatske priznaju javna prava samo katolicima. Ovakav diskriminišući zakon naišao je na odlučan otpor Krajišnika, koji su varaždinski graničari 1627. godine sa indignacijom odbili.

Zbog buna u Bosanskoj krajini između Kupe i Une u vrijeme rata Austrije sa Turcima 1683-1699, Habzburški car bio je prisiljen da 1703. donese odluku kojom je ukinuo mogućnost da će na ovom području Krajišnici potpasti pod vlast hrvatskog bana. Uz česte pobune graničara zbog vjerske netolerancije političara da pređu na uniju, otimanja imanja, novih nameta i pljačke, posebno je zabilježena pobuna graničara u Varaždinskom generalatu 1755. koja je završila neslavno vješanjem 17 vođa i zatvaranjem dvije stotine pobunjenika.

Značajan istorijski događaj za srpsku nacionalnu istoriju je svakako velika seoba Srba (1690) iz Južne Srbije, Kosova i Metohije i Makedonije (iako sama po sebi tragična) pod vodstvom patrijarha Arsenija Čarnojevića i njihov razmještaj u Južnoj Ugarskoj. Tim činom ne samo da je ojačala srpska nacionalna zajednica u Južnoj Ugarskoj, već je probuđena nacionalna svijest o stvaranju sopstvene državnosti. Iz straha od turske odmazde uslijed prodora Eugena Savojskog prema Konstantinopolju i saradnje sa austrijskim vojnim vlastima, oko 80 000 Srba povuklo se iz južnih zemalja sa austrijskom vojskom. Na poziv Bečke krune (Car Leopold I) naseljeni su na sjevernom dijelu Save i Dunava. Car im je dodijelio tri povelje sa povlasticama 1690, 1691. i 1695. godine. Računajući na njih u budućim sukobima sa Turcima, stavio ih je pod zaštitu Krune, dao im crkvenu autonomiju, što je nešto kasnije proširio na ostale Srbe koji su živjeli u cijeloj Ugarskoj. Bivši patrijarh priznat je za arhiepiskopa kojeg bira

Srpski narodni sabor. Ovim činom Srbi nisu dobili status jednog od istorijskog i privilegovanog naroda, a nisu ušli u krug četiri prihvaćene religije (katolici, kalvinisti, luteranci i unijati), ali su dobili jedno crkveno tijelo pod autoritetom srpske pravoslavne crkve koja okuplja, pored crkvenih i sekularne strukture društva. Ideje o obnovi srednjovjekovne srpske države koje su do tada uglavnom bile lokalnog karaktera dobile su jednu legalnu snagu koja će voditi narod do konačnog nacionalnog oslobođenja.

Poslije Karlovačkog mira, tj. 1703. godine, utvrđena je nova podjela vojne granice na Slovensku granicu, Podunavsku granicu, Potinsku i Pomorišku granicu sa sjedištem komandi u Osijeku, Petrovaradinu, Segedinu i Aradu. U Slovenskoj granici Srbi su bili izmiješani sa katoličanskim stanovništvom, dok su u Podunavskoj i Pomoriškoj granici Srbi bili skoro jedino stanovništvo, a u Potinskoj su činili većinu.³²

³² Milorad Ekmečić, *Isto*, str. 87.

POSljedICE PADA I POVLACENJA OSMANLIJSKE DRŽAVE

Osmanlijska država razvila je specifičan oblik monarhijske integracije s jakom i akcijski efikasnom centralnom upravnom vlašću. Za razliku od stanja na zapadu, gdje postoji visok stepen autonomije feudalnih posjeda, Osmanlijska država davala je simboličnu autonomiju spahijama (feudalcima) zadržavši uglavnom isključivo za sebe prava u ekonomskim, upravnim i sudskim stvarima, oslanjajući se na državni oblik svojine. Uz feudalne veleposjednike i raju, značajnu ulogu u osmanlijskom sistemu imali su robovi, uglavnom regrutovani iz ratnih zarobljenika. Sva vlast i svjetovna i duhovna integrisana je u osobi sultana. Drugi po rangu u hijerarhijskoj strukturi vlasti je veliki vezir. On je najviši funkcioner carske uprave i zamjenik sultana u vrhovnoj vojnoj komandi. U civilnoj upravi značajnu ulogu imali su tzv. ljudi pera koji su bili na čelu centralne administracije. U okviru tog administrativnog podsistema, glavne funkcije pripadaju nosiocu državnog pečata koji kontrolira rad uprave, te knjigovođama koje obavljaju razne finansijske poslove. U vojnoj upravi dominirali su ljudi mača koji su u hijerarhijskoj strukturi nadovezivali na velikog vezira (beglerbegovi, sandžak-begovi, subaše i dr.).

Posebnu hijerarhijsku strukturu u državnoj upravi činili su ljudi zakona, to su bili vjersko-upravni službenici na čijem se čelu nalazio funkcioner (šejhal islamu) koji je u hijerarhijskoj ljestvici državnog sistema bio izjednačen sa velikim veziirom.

U administrativno-teritorijalnom pogledu tursko carstvo se dijelilo na pokrajine odnosno pašaluke koji su se nazivali i beglerbegluk, ejalet ili vilajet. Pašaluci su se dijelili na sandžake. Niže administrativne jedinice su kadiluci, a najniže administrativno-teritorijalne jedinice bile su nahije. Na čelu pašaluka

bio je paša (valija ili vezir), na čelu sandžaka bio je sandžakbeg, a na čelu kadiluka bio je kadija (kajmakam), dok je na čelu nahije bio mudir. Okupacijom Bosne 1463. godine od strane Osmanlija, ona se priključuje Rumelijskom pašaluku sa uspostavljenim statusom Bosanskog sandžaka, da bi 1580. godine bio formiran Bosanski pašaluk. Sredinom XVII vijeka, nakon priključenja bihačkog sandžaka, Bosanski pašaluk obuhvatao je najveću teritoriju. Pored većeg dijela današnje Bosne i Hercegovine, teritoriju tog pašaluka činili su dijelovi današnje Hrvatske (dijelovi Dalmacije, Like i Slavonije), Srbije (današnja Raška oblast), te sjeverni dio Crne Gore.

Nakon poraza Turaka pod Bečom 1683. godine i sklopljenog mira u Sremskim Karlovcima 1699. godine i nekoliko poraza Turske od Austrijske vojske, Bosanski pašaluk se svodi na teritorij sa neznatno umanjem granicama. Ovim mirom promijenjen je pravni princip *uti possideti*, da obje strane zadržavaju ono što su imale u rukama. Povučena je granica između dva carstva, tako da je granična linija uspostavljena rijekom Unom i Savom na zapadu, Dunavom na sjeveru, time da je u turskim rukama ostao dio Banata od Tise do Temišvara i istočnog Srema. Venecija je dobila Peleponez, Knin, Sinj i teritoriju do Gabele.³³ Tada je Osmanlijsko carstvo gotovo u cjelini izgubilo izlaz na Jadransko more, s tim da je zadržavalo samo mali dio vezan za obalu Neum – Klek i Sutorinu u Bokokotorskom zalivu.

Slabljenje Osmanlijske države poslije poraza pred Bečom, otvara tzv. Istočno pitanje u okviru kojeg se odvijala i sudbina srpskog naroda na Balkanu. Sukobi velikih sila sa Osmanlijskim carstvom, te uzajamni sukobi velikih sila između sebe oko podjele Osmanlijske teritorije, odvijali su se u kontinuitetu. Rat je način života na evropskom podneblju. Unutrašnje podjele po vjerskom ključu na katolike, muslimane i pravoslavne bile su u skladu sa tendencijom izrastanja novog rasporeda velikih sila. Austrija sve više postajala zaštitnica katolika, Rusija pravoslavaca, a Turska muslimana. Međusobno udaljavanje stanovništva u ovo vrijeme i bez razvijene nacionalne svijesti, između vjernika tri vjere, stvorilo je velike antagonizme. Gubljenjem ranije državnosti i jezičke

³³ Milorad Ekmečić, *Isto*, str. 51.

osnove i uz poljuljano sjećanje zajedničkog porijekla u novonastalim i radikalno izmijenjenim okolnostima kod srpskog naroda započeo je dugotrajan i mukotrpan proces izgradnje nacionalnog identiteta.

Ratovi Eugena Savojskog krajem XVII i XVIII vijeka znatno su ojačali austrijsku monarhiju. Na drugoj strani turska moć je u znatnom padu što ima za posljedicu gubljenje teritorije i emigracije stanovništva. Njegovim prodorom u Bosnu 1697. godine izazvali su velike migracije pravoslavnog i katoličkog stanovništva.³⁴ Poslije oslobađanja Ugarske od turske vlasti 1683-1699. godine u Bosnu je došlo oko 130 000 muslimanskih stanovnika (taj broj je smanjen usljed gladi i epidemije). Istoričar Vandel (M. A. Vandel) 1910., kaže da se radi o poturčenim Slavenima koji su „nosili u sebi mržnju renegata protiv hrišćanstva i u Bosni postali grudobrani islama“.³⁵ Seobe muslimanskog stanovništva su nastavljene paralelno sa povlačenjem turske vojske poslije poraza pod Petrovaradinom (1716), gubljenjem Beograda (1717), te Temišvara (1717). Prema svim ugovorima sa Turskom, muslimanskom stanovništvu nije dozvoljeno da ostane na hrišćanskoj strani. Kako na austrijskoj tako i na mletačkoj strani vladala je velika netrpeljivost prema muslimanskom stanovništvu, tako je prostor radikalno čišćen od muslimanskog stanovništva, a džamije uništavane ili pretvarane u katoličke crkve. Povlačenje muslimanskog i jevrejskog stanovništva iz Temišvara, a nešto kasnije i iz Beograda iako dogovoreno, praćeno je sa neizvjesnošću i provokacijama muslimanskog stanovništva. Mirom u Požarevcu, zaključenim 1718. godine između Austrije i Venecije s jedne i Turske sa druge strane po principu *uti possidetes*, obje strane su zadržale prostor koji su osvojile. Habzburškom carstvu priključen je veći dio centralne Srbije. Bečki dvor zadržao je uski pojas, tj. dio zemljišta od gornjeg Podrinja i Posavine, od Bijeljine do Kostajnice, naseljen Srbima iz Bosne. Venecija je dobila unutrašnju Dalmaciju i cijelo područje do Neretve. Mir je trajao do novog rata Austrije i Turske od 1737-1739. i zaključenog mira u Beogradu. Godine 1739. godine, ovaj rat je

³⁴ Eugen Savojski nije uspio da osvoji sarajevsku teritoriju pa je zapalio grad. Sarajevo je tad bilo naselje od oko 30 000 stanovnika i 150 džamija. Poređenja radi: Beograd je nešto ranije 1621. godine imao 120 000 stanovnika, sa 120 džamija.

³⁵ *Isto*, str. 82.

Austriju koštao gubljenja sjeverne Srbije i Beograda. Rat je izgubljen zbog nesaradnje i diskriminacije Austrougarskih vlasti prema hrišćanskom pravoslavnom stanovništvu. Poslije priključenja većeg dijela Srbije (1718) Austrijskoj monarhiji, prema carskim instrukcijama pravoslavni vjernici na tom prostoru bili su potpuno slobodni u selima i varošima gdje nije bilo doseljeno katoličko stanovništvo, gdje su na mjestima na kojima je došlo katoličko stanovništvo, slobode pravoslavnih bile ograničene. Naročito je intenziviran rad na uniji pravoslavne i katoličke crkve. Bečki dvor je oklijevao da ujedini srpsku pravoslavnu crkvu, da bi to bilo učinjeno 1726. godine, kada su se ujedinile Beogradska i Karlovačka mitropolija. Konačno 1741. godine Marija Terezija priznaje novog patrijarha Arsenija Jovanovića Šakabendu za mitropolita i arhiepiskopa Srba u njenom carstvu, čime se sjedište crkvenog vodstva premiješta u Sremske Karlovce gdje ostaje do ujedinjena Srpske pravoslavne crkve 1918. godine.

Sredinom XVIII vijeka, u vrijeme nešto dužeg mira, u Srbiji dolazi do obnove stanovništva. Emigracije u vrijeme vođenja ratova Austrije i Turske na njenim područjima došlo je do drastičnog smanjenja stanovništva i njegovog kretanja u svim pravcima. Istoričari govore da je u Srbiji pred zaključivanje Beogradskog mira (1739) živjelo oko 100 000 stanovnika. Bio je to prostor u osvojenoj Srbiji od 1718-1739. koji je prema namjeni Bečkog dvora trebao postati akcelerator širenja katoličke vjere i crkve na istok.³⁶

Na osvojenim područjima u Bosni, katolici pod vodstvom Austrije su provodili intenzivno kampanju za prevođenje žena i djece u katoličku vjeru. Kampanju su predvodili pod vodstvom franjevačkih kaluđera od 1697. pa sve do Beogradskog mira 1739. godine. Habzburški car Karlo VI je 1737. godine uputio proglas muslimanima Bosne da pređu u katoličku vjeru. U isto vrijeme franjevački krug kaluđera provodio je iste mjere i u Dalmaciji, ne samo prema islamskim vjernicima nego i prema pripadnicima pravoslavne vjere. Poseban uspjeh u stvaranju katoličkih župa franjevci su imali uz rijeku Neretvu, Vrgorc, Imotski, Sinju, Vrbici, Kninu, Drnišu i Skradinu. Katolička netolerancija ispoljavana je u to vrijeme prema Jevrejima koji nisu progonjeni, ali nisu

³⁶ Isto, str. 412.

bili ni zaštićeni. Gotovo svi muslimani i značajan dio pravoslavnih prihvataju katoličku vjeru tek od 1718. godine.

I ne samo to, austrijska vlast je u Sremu i Bačkoj naveliko dijelila velike komplekse zemlje tuđoj gospodi, dovodeći mahom njemačke koloniste u Srbiju. Beograd je 1723-1736. godine bio sjedište stranaca u kojem je bilo preko 400 njemačkih porodica i još nekih tuđih narodnosti iz austrougarskih zemalja. Car Karlo VI držao se principa da u Beogradu kao krajnje graničnom mjestu i prvom zidu cijelog hrišćanstva, njemačka nacija u svako doba mora biti prva po snazi i broju.³⁷ Poraz Austrije kod Grocke (1739) i potpisom ugovora o miru u Beogradu iste godine, Austrija gubi sve posjede preko Save i Dunava, a i sam Beograd. Iste godine Austrijska vojska potučena je i kod Banja Luke. Veliki broj muslimanskog stanovništva potisnut u borbama iz Ugarske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i sjeverne Srbije, naselio se u Bosnu i Hercegovinu i staru Srbiju. Od kraja XVII i u toku XVIII vijeka povlačenjem Turske iz Dalmacije, Like, Hrvatske i Slavonije, brojno zastupljeno muslimansko stanovništvo moralo se pokrstiti ili iseliti iz tih krajeva. Ozlojeđen i obeskućen usred ratnih dešavanja muslimanski narod nastojao je da se obešteti na račun hrišćanskog stanovništva, što je rezultovalo nasiljem i terorom velikih razmjera.³⁸ I ovom prilikom desetine hiljada srpskih izbjeglica prešlo je na austrijsku stranu. Krajem tridesetih godina XVIII vijeka jača rusofilski politika u srpskom društvu i ona obuhvata pored sveštenstva i veliki dio naroda. Iako je austrijska vlast imala puno uspjeha protiv Turske, uz učešće i pomoć Srba od 1683-1718. godine i time stekla uslove da dobije simpatije srpskog naroda, to se nije desilo jer je nestrpljiva vjerska netolerancija odbijala srpski narod. Slovenska braća po vjeri bila su im sve bliža, pa su sve više okretali glavu prema Moskvi i Petrogradu žaleći se na austrijske vlasti. Na zahtjeve crkvenih pravoslavnih vlasti (1721), ruski car Petar Veliki šalje prve knjige i vaspitače, te nešto kasnije i naučnu pomoć Sremskoj mitropoliji. Uticaj Ruske škole među Srbima odrazio se naročito na jeziku jer je u crkvi još uvijek prisutan stari srpskoslovenski, sa blagim uticajem narodnog

³⁷ *Isto*, str. 468.

³⁸ Vladimir Ćorović, *Istorija Srba*, str. 473.

govornog jezika koji se nazivao „slavjenoserbski“. Taj jezik je postao pravi *mikstum kompozitum* (mixtum compositum) različitih jezika. Od XVIII vijeka napušta se stari srpskoslovenski jezik u crkvi i služi ruskoslovenski sa srpskim izgovorom. Bečkom dvoru, posebno u vrijeme Marije Terezije je smetao ruski uticaj, pa su se u tom smislu preduzimale posebne mjere u školstvu, da se spriječi ovaj uticaj na vjerski i duhovni život srpskog stanovništva. Posebno je bila revnosna u pomaganju unijatskih aktivnosti; te je u tom cilju 1777. godine obnovila unijatsku episkopiju za Hrvatsku i Slavoniju sa sjedištem u Križevcima. Školski ustav objavljen 1776. godine zabranjivao je ruske učitelje i upotrebu ruskih knjiga u srpskim školama.³⁹ Pored toga što je ruski uticaj bio prisutan među Srbima pod austrijskom vlašću, on se razvio među Srbima u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, pa i među Srbima u Dalmaciji.⁴⁰ Poslije velikih uspjeha Rusije u ratu protiv Turske, isticanju primata i rješavanju Istočnog pitanja, pravoslavni hrišćani stavljaju se pod zaštitu Rusije (1774), dok Austrija postaje zaštitnik unijata i katolika u cijelom carstvu. Marija Terezija i Josif II radili su na zacrtanom cilju da od višejezične, višedržavne i višenacionalne zajednice, putem raznih reformi ne birajući sredstva, stvore jedinstvenu državu u kojoj bi dominirali Nijemci, u kojoj bi se govorilo njemačkim jezikom.

Rat između Austrije i Turske (1788-1791) ima veliki značaj za rješavanje srpskog pitanja, kako u Austrijskom tako i Osmanlijskom carstvu, posebno za pripremu i organizovanje srpske revolucije 1804. godine. Srbi su stekli značajna

³⁹ *Isto*, str. 472.

⁴⁰ Zbog stalnih promjena statusa u Habzburškoj monarhiji, Srbi se od 1724. godine iseljavaju u Rusiju. Veća seoba uslijedila je 1745. poslije odluke Marije Terezije o ukidanju Potinsko-pomoriške granice i njenog podvođenja u ugarski feudalni sistem. Ukidanje vojnih graničnih jedinica 1750. godine rezultovao je pobunama srpskog stanovništva. I seljavanje u Rusiju započeto 1751. godine nastavljeno je i narednih godina. Jovan Horvat unaprijeđen u čin generala od ruskog dvora, dobio je ovlašćenje da organizuje područje „Nove Srbije“ u kojem su se naseljavale srpske izbjeglice, smješteno na desnoj obali Dnjepra. Druga naseobina Srba od 1753. zvala se Slavenoserbija, smještena na lijevoj obali Dona između Bahmuta i Luganska. Kao posebne teritorijalne jedinice imale su srpsku upravu i trajala je do 1764. Pored graničara iz Habzburške vojne granice bilo je doseljnika i iz drugih srpskih krajeva. Protekom vremena izgubili su srpski etnički identitet, a smatra se da ih je bilo oko 100 000 ljudi.

iskustva ratujući na austrijskoj strani, koristeći tzv. gerilski vid ratovanja u turskoj pozadini. Posebnu ulogu imali su laki korpusi frajkori, koje su vodili školovani oficiri, sa jasno određenim političkim ciljevima. U ratu prema Bosni i Hercegovini korišteni su takođe frajkori sa manje uspjeha u borbi protiv Turaka, jer nisu postojali istaknuti domaći ljudi koji bi ih predvodili sa jasnim političkim ciljevima. Ovim ratom u kojem je srpski narod masovno učestvovao uz velike žrtve, srpski narod je postao vidljiv i prepoznatljiv faktor. U neku ruku (barem privremeno) mijenja se odnos prema Srbima. U okviru toga, car Josif II zabranjuje unijaćenje pravoslavnih. Rezultati ovog rata bili su loši za austrijsku i srpsku stranu. Mirom u Svištovu (1791) Austrija se uglavnom morala povući sa osvojenih teritorija i gradova, Beograda, Novog Grada, Dubice, Gradiške. Zadržala je mali dio Oršave na Dunavu i dobila utvrde (gradove) Cetin, Drežnik, Lapac, Srb i područje oko Plitvičkih jezera. Treba reći da granice uspostavljene Svištovskim mirom imaju istorijsko značenje jer su se odrazile na današnje granice uspostavljene između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.

Masovno učešće srpskih dobrovoljačkih jedinica u ratu Austrije i Turske (1788-1791) imalo je edukativan karakter, posebno u stvaranju starješinskog kadra u kojem je i sam Karađorđe Petrović sticao ratno iskustvo i vještine. Među mnogima koji su izgubili život u ovom ratu bio je i Koča Anđelković po kojem je cijeli dobrovoljački rat dobio ime „Kočina krajina“. I ovog puta kao i mnogo puta ranije izbjegličko stanovništvo potražilo je skrovište u Austriji. Impozantan broj našao se na austrijskoj strani, njih oko 100 000 iz Srbije i 20 000 iz Bosne i Hercegovine. Veliki broj ljudi, žena i djece odvedeno je u roblje.

Istorija bilježi da je Srbija nekoliko puta etnički čišćena. U ovom izvršena je posljednja veća promjena etničkog stanovništva, tako da je srpska etnička većina uspostavljena tek oslobođenjem 1806. i 1807. godine.

SRPSKI NACIONALNI POKRET I RAZVOJ SRPSKE NACIONALNE SVIJEŠTI

Iako u teškim uslovima u vjekovnim ratovima i seobama, živeći na teritorijama jedne muslimanske i dvije katoličke države (Osmansko carstvo, Habzburška monarhija i Mletačka republika) Srbi su uspjeli sačuvati svoju duhovnu i političku cjelinu, samo zahvaljujući pravoslavnoj crkvi, koja je obnovljena zahvaljujući Mehmed-paši Sokoloviću 1557. godine (ukinuta 1463) i ponovo ukinuta 1766. godine. Zahvaljujući velikom veziru i njegovom bratu Makariju, ona je pod svojom jurisdikcijom objedinila prostor od Skoplja do Jedra i Komorana i od Samokova do Gomirja.

Svištovskim ugovorom 1791. Srbija nije ostvarila bilo kakav vid autonomije iako su njeni predstavnici tražili model po uzoru na tadašnju pokrajinu Vlašku, koja je imala jednog vrhovnog poglavara, ali pod zaštitom Rusije. Protiv takvog statusa bile su Turska i Austrija, mada je značajno spomenuti da se ugovorom prvi put čitava teritorija naziva Srbija.⁴¹

Prvi osmišljen politički koncept o stvaranju autonomne srpske države vojvodstva, pojavljuje se na Temišvarskom saboru 1790. godine. Sabor iako sastavljen od srpskih predstavnika, među njima i 25 plemićkog statusa, formalno iz Južne Ugarske, on je predstavljao sve Srbe, kojima su okolnosti dozvoljavale da dođu. Saboru su prisustvovali i predstavnici Srba iz Srbije i Bosne i Hercegovine. Sam car ispred Bečkog dvora je odobrio njihovo učešće. Sabor kojem je prisustvovalo 100 deputata je podnio zahtjev caru Gravamina et postulate – od 120 pritužbi i zahtjeva, a među njima dominirale su žalbe na diskriminaciju

⁴¹ *Isto*, str. 145.

pravoslavne crkve, i na finansijsku pomoć unijatskim sveštenicima da vrše unijaćenja, te ravnopravan položaj u zapošljavanju u javne i državne službe, jer se pravoslavni ne primaju u te službe. Svakako najvažniji zahtjev je za stvaranje srpske autonomije u oblasti Banata, kakve su inače postojale u Austrijskoj monarhiji. Ugarska dvorska kancelarija nije prihvatila zahtjev uz obrazloženje da tzv. ilirska nacija nema političku egzistenciju u Ugarskoj, jer da njihov položaj nije zasnovan na zakonu već na privilegijama, te da se takva teritorija može stvoriti samo na teritoriji koja se osvoji od Turske. Već 1792. godine ukinuta je „Ilirska dvorska kancelarija“, koja je godinu dana ranije obnovljena za srpska pitanja, a Banat je pripojen Ugarskoj kako bi se izbjegli sukobi sa Ugarskom.

Moderne nacije formiraju se u XIX vijeku na temeljima konstituisanja nacionalnog suvereniteta, kao podloge nastanka svake države. U ranijoj fazi kada princip nacionalnog suvereniteta nije bio presudan u formiranju država, nije bilo političke svijesti o samom identitetu jer su prije toga ratovi; prava kraljeva određivali šta će biti država, o čemu se običan čovjek nije pitao. U profilisanju srpskog naroda, a i ostala dva naroda na prostoru Balkana, religijski činilac imao je presudan uticaj.

Na ovom prostoru religija nacije smatrala se primarnim ljudskim elementom koji se stiče rođenjem, koji je nepromijenjen, trajan i zatvoren koncept. Model se zasniva na ideji zajedništva, koji proizlazi iz zajedničkog porijekla i istorijskog iskustva zajednice, na zajedničkim mitovima, tradiciji i kulturi. Tek pojavom slobodnih izbora i prava građana da slobodno biraju svoje predstavnike u parlament, borba za nacionalni identitet i svijest o pripadnosti naciji postaje opšta pojava. Dakako, svijest o naciji u ranijoj fazi nije postojala, iako je taj pojam vječna kategorija stvorena u procesu dugog trajanja (Fernan Brodel). Nema sumnje da je religija bila odlučujuć činiac u formiranju nacionalne svijesti kod sva tri naroda Bosne i Hercegovine. Promjena religijske pripadnosti vodila je promjeni nacionalnog identiteta. Srpska pravoslavna hrišćanska ideologija i njena crkva predstavlja okvir stvaranja srpske nacije. Zbog istorijskih okolnosti, stalnih ratova i seoba stanovništva i tuđinske vlasti, sveštenstvo je imalo dodatnu ulogu da predvodi naciju umjesto političkih vođa, pa su crkve u tim trenucima dobijale karakter političkih vođa i dobile vjerski karakter da bi

soje aktivnosti preusmjeravale na polje političkog i socijalnog organizovanja zajednice.

Iako je razvoj srpske nacionalne svijesti tekao sa zakašnjenjem u odnosu na ostale evropske zemlje, on je imao isti ili sličan hod, javlja se u XVIII vijeku, u zemljama pod Austrijskom vlašću, koje predstavljaju lokus prvog stvaranja građanske klase, konkretno u Južnoj Ugarskoj, na prostoru današnje Vojvodine, gdje se javljaju prvi nacionalni pokreti sa definisanim nacionalnim programom. Bilo je to vrijeme liberalizma u Južnoj Evropi, kojem je široka vrata otvorio car Josif II. Patentom tolerancije (1781) dao je potpunu slobodu vjere i vjerske ravnopravnosti. Zastupao je metode prosvjećenog apsolutizma, osnovao fondove za osnivanje i pomaganje škola. Kurs državne politike bio se potpuno promijenio. Osnovana je Prva srpska gimnazija i Bogoslovija (1791) u Sremskim Karlovcima. Krajem XVIII vijeka stvara se srpska inteligencija koja je stekla obrazovanje ne samo u Rusiji, nego i u zapadnoevropskim zemljama sa znanjem stranih jezika.

Bilo je ovo vrijeme okupljanja srpske inteligencije oko mitropolita Stevana Stratimirovića, izabranog na Saboru i stvaranju novog srpskog kulturnog središta u Karlovcima. Mlada srpska inteligencija, ponesena zapadnim idejama nacionalizma želi da što snažnije i neposrednije utiče na duh naroda. Stefan Novaković učesnik u pripremi Temišvarskog sabora, smatrao je da Srbi imaju političko pravo na autonomnu državu u okviru Carstva, izdao je knjigu na njemačkom jeziku o „Zaslugama i sudbini srpske ili rascijanske nacije u Kraljevini Ugarskoj“ 1791. godine. Skraćena verzija knjige na latinskom jeziku izašla je 1790. godine, očito za potrebe Temišvarskog sabora. Kao istaknuti nacionalni radnik toga vremena, želio je da putem sadržaja knjige „upozori svijet da su Srbi narod koji ne želi da ga smatraju rascijanskom ili ilirskom nacijom, jer to u njihovom poimanju svoga identiteta ne postoji. Srbi su podijeljeni na pravoslavne i katolike, a žive na prostoru Srbije i Bosne.“⁴²

Svakako da je ideja stvaranje jedinstvene srpske države bila vezana za projekat stvaranja Slovenoserbskog carstva, čije granice je 1804. godine nacrtao

⁴² Citirano po M. Ekmečiću, str. 139.

mitropolit Stratimirović. Po mitropolitu Carstvo bi obuhvatalo prostor gdje živi srpski narod, od Vlaške do Jadranskog mora, u Ugarskoj, Slavoniji i Hrvatskoj. Po njemu, trebalo bi privoljeti Austriju, da Srbima prepusti Boku, dio Dalmacije i Srem, time da se Austriji prepusti „Tursko Hrvatska“ (kojim se označava zapadni dio Bosanske krajine).⁴³

Posebno značajno djelo za nacionalni pokret i srpsku istoriju je „Istorija Srbije i Bosne“ koju je objavio mađarski historičar Johan Kristian Engel (Johann Cristian Engel) 1801. godine. Pretpostavljajući neutralnost autora, imajući u vidu da nije iz reda srpskog naroda i da je knjiga objavljena na njemačkom jeziku, može se uzeti kao prilično relevantan historijski materijal za istraživanje srpske istorije. Prema Engelu, Srbi su jedan od četiri člana slovenske porodice, među ruskim, poljskim i češkim. Najstarije njihove naseobine nalaze se u Lužicama uz istočnu granicu njemačkih zemalja, prema Česima i Poljacima, otkud se sele na jug. U Srbiju je ubrojao dijelove Bugarske, Srbiju, Bosnu, Slavoniju i Istru, očito polazeći od zajedničkog jezika.⁴⁴

Svakako da se Temišvarski sabor (1790) može označiti kao nacionalni preporod, jer se tom prilikom stvara prvi nacionalni program „*Gravamina et postulata*“, srpska revolucija 1804-1815., smatra se po mnogim historičarima najznačajniji događaj u srpskoj istoriji toga vremena, kojim je stvoren nukleus srpske nacionalne države, na jednom izdvojenom nacionalnom prostoru, a što je između ostalog istaknuto na Temišvarskom saboru kao glavni cilj srpskog naroda. Razloge srpske revolucije treba tražiti u otporu teroru koje su uveli janjičari u vidu dahijske diktature (1801-1804), koji M. Ekmečić veže za vehabij-ski pokret koji se pojavljuje na Bliskom istoku. Neposredan povod Prvog srpskog ustanka (1804) bilo je ubistvo srpskih knezova (od 180 ubijeno je 150). Vođa ustanka bio je vožd Đorđe Petrović. Ustanak je za kratko vrijeme zahvatio čitavu Šumadiju, da bi se proširio i na ostale krajeve. Brze pobjede nad Turcima stvorile su kod ustanika samopouzdanje i uvjerenje da je oslobođenje od turske

⁴³ Isto, str. 177.

⁴⁴ Isto, str. 142-143.

vlasti moguće. Poslije pobjeda na Ivankovcu, Poreču, Mišaru i Deligradu, oslobođen je i Beograd. Poslije oslobođenja Beograda, srpski ustanici prešli su svaku mjeru osvete prema Turcima, ubijajući ih na svakom koraku, ne štedeći ni žene ni djecu.⁴⁵ Muslimansko stanovništvo koje je ostalo u varošima moralo se iseliti, osim onih koji su prihvatili pokrštavanje. Ustanak je imao snažan zamah, tako da je 1809. godine oslobođen gotovo čitav pašaluk i dijelovi Bosne i Novopazarskog sandžaka. Pomoć ustanicima pružila je jedino Rusija. Pomoć koja je počela već 1806. godine išla je preko zapovjednika u podunavskim kneževinama. Uz vojnu pomoć preko ruskih odreda u Beogradu i Negotinskoj nahiji, Rusija je davala pomoć u novcu i oružju. Veliki vojni neuspjeh Srbi su doživjeli 1809. godine u pokušaju da oslobode Niš, kojom prilikom je ubijen znatan broj vojnika. U prodoru prema Beogradu, Turci su nanijeli težak poraz iste godine Srbima na Kamenici. Tom prilikom poginuo je resavski vojvoda Stevan Sinđelić, spaljujući zalihe baruta pod utverdama Čerga, žrtvujući svoj život da utvrda ne padne u ruke Turaka.⁴⁶ Karađorđeva tvrđava trajala je svega devet godina, njena agonija ne nastaje kako neki misle zbog nesloge među srpskim vođama, već zbog ruskog napuštanja srpskog ratišta, a koje je uslijedilo 1813. godine nakon što je Napoleon objavio rat Rusiji. Pod pritiskom Rusije i njenih pobjeda nad Turskom u ratu (1805-1812) zaključen je Bukureštanski mir (1812). Mirovnim sporazumom prvi put u dokumentu međunarodnog karaktera, Srbiji je priznata unutrašnja autonomija, koja je u kasnijoj fazi predstavljala osnovu za punu nezavisnost. Samo zahvaljujući Rusiji ostvarena je vojna i diplomatska pobjeda, koja je ovim sporazumom učvrstila svoju jugozapadnu granicu i poboljšala svoju poziciju pred napad Napoleona na njen teritorij. Napoleon je u to vrijeme znatno inkorporiran u rješavanju istočnog pitanja. Kao veliki neprijatelj Rusije, on ističe onu poznatu sintagmu „da bi samo jedan palac zemlje na desnoj obali Dunava (misli na Beograd), pod ruskom kontrolom bio ravan

⁴⁵ Konstantin, N. Nenadović, „Život i delo velikog Đorđa Petrovića Karađorđa“, Beograd 1971, str. 166.

⁴⁶ Tom prilikom turski paša je za svaku srpsku glavu plaćao 25 groša. Glave su se derale i punile pamukom i slate u Konstantinopolj, a 952 lobanje su ugrađene u Čele-kulu u Nišu.

opštem rasulu Osmanlijskog carstva“. Zatim ističe da je Austrija, geografski neprijatelj Srbije. To je, kako kaže M. Ekmečić „istorijsko rasulo *oracolo Napoleonico*, nad cijelom budućnošću srpskog naroda. Utisnut mu je na čelo beleg večnog saveznika Rusije“. Napoleon u pismenom zahtjevu sultanu Selimu III traži da silom uništi „srpske buntovnike što ih Rusija drži i sokoli“. Pomaže tursku vojsku u ljudstvu i naoružanju. Austrija i Britanija nisu takođe bile na strani srpskih ustanika. Napoleonovi ratovi sa Rusijom stvorili su mogućnost da se turska vojska konsoliduje i pokrene veliku ofanzivu 1813. godine u tri pravca, uz Dunav, dolinom Morave i sa bosanske strane. U Bosni je bilo mobilisano preko 60 000 ljudi, iz Vidina preko 60 000 i toliko iz Niša. Srbija se borila sa nešto više od 50 000 boraca. Srpski otpor se raspao smrću najboljeg srpskog junaka, Hajduk Veljka na Negotinu, zapamćeno po izreci „glavu dajem, Krajinu ne dajem“. Već u oktobru srpski otpor je bio slomljen osvajanjem Beograda. Turci uspostavljaju vlast i vraćaju stanje iz 1804. kako je bilo prije izbijanja ustanka. Karađorđe sa nekoliko najuglednijih starješina napušta Srbiju i privremeno se smješta u Gracu, da bi na zahtjev ruske vlade prešao u Rusiju. U Srbiju se vraća 1817. godine kada je ubijen. Prema mnogima, u njegovo ubistvo umiješani su prsti austrijske i britanske diplomatije.

Ponovnim uspostavljanjem turske vlasti u Srbiji, na čelu sa Sulejman-pašom Skopljakom, nastao je nezabilježeni teror. Istoričari tvrde da je Srbiju napustilo bliže 200 000 izbjeglica, koje je našlo utočište na Habzburškoj teritoriji. Za poraze od strane srpske vojske na početku ustanka, posebno su se svetile bosanske jedinice. M. Ekmečić navodi da su se nakon ulaska „bosanskih jedinica u Šabac, po bosanskim varošima slavile pobjede pucanjem topova. Bosanci su se osvetili za poraz na Mišaru (1806) i poklali 12 000 ljudi. Kada su ušli u Beograd, ostavljali su iza sebe grozan prizor ubijenih i osakaćenih. Jedan francuski putopisac je zabilježio da je stalno morao da sklanja pogled sa unakaženih leševa koje su psi rastrgali“. ⁴⁷ Turska vlast uspostavljena u Srbiji, poslije sloma Prvog srpskog ustanka, na čelu sa Sulejman-pašom Skopljakom, označava period velikog terora i stradanja naroda. V. Ćorović kaže da je samo u jednom danu (17. oktobra 1813. godine) dovedeno na pazar u Beogradu 1800 žena i

⁴⁷ Citirano po M. Ekmečić, str. 194.

djece. Prikazujući situaciju, bosanski vezir sa zadovoljstvom se hvalio francuskom konzulu kako starješine opustošene Srbije „neće više naći naroda za dizanje na bunu“.⁴⁸ Ubijanje ljudi i nabijanje na kolac postala je svakodnevna pojava, što je bila receptura Sulejman-paše, misleći da će smirivanje ljudi postići zločinački zastrašivanjem. Kao kontraudar nesnošljivom teroru u Srbiji, izbijaju bune (Hadži-Prodanova buna 1814. godine i dr.). Već 1815. godine izbijaju srpski ustanak pod vodstvom vojvode Miloša Obrenovića, veoma vještog i mudrog čovjeka. Za razliku od Prvog srpskog ustanka, ovaj ustanak je trajao svega nekoliko mjeseci. Zbog promijenjenih okolnosti koje su nastale kao posljedica poraza Napoleonove vojske sa Rusima kod Lajpciga i porasta ugledu Rusije u Evropskoj politici. Uspjeh Rusije na Evropskom planu obeshrabrio je Tursku da pod tim okolnostima pokaže spremnost da sukob sa Srbima riješi mirovnim sporazumom, što je uslijedilo u oktobru 1815. godine. Ovim sporazumom prekinut je oružani sukob, a Srbija dobija određene povlastice. Turci su bili svjesni svojih obaveza prema Rusiji utančanim Bukureštanskim sporazumom, pa su proglasile amnestiju za srpske ustanike, pa čak vratili na vlast neke srpske starješine, čak i kneza Miloša koji je po svom karakteru bio više diplomata nego vojnik. Bio je veoma obazriv i spretan u pregovorima sa Turcima, tako da je uspješno krčio put ka samoupravi Srbije, oslanjajući se uvijek na Rusiju. U narodu je imao nesumnjiv ugled narodnog gospodara. U Srbiju se vratio mir koji je potrajao duže vrijeme.

Rusija nije zaboravila Bukureštanski sporazum, na tom tragu ruski car Nikolaj I 1826. godine upućuje ultimativnu notu Turskoj da ispuni sve obaveze iz tog sporazuma u pogledu Srbije, Moldavije i Vlaške, te da odredi pregovarača za potpisivanje novog sporazuma. Postupajući po zahtjevu Rusije 1826. godine između dvije zemlje, potpisana je Akermanska konvencija (tvrđava Akerman, u Bezarabiji, današnjoj Ukrajini) kojom su u većem dijelu potvrđene odredbe Bukureštanskog sporazuma, kojom je između ostalog bila potvrđena i autonomija Srbije i vraćanje teritorije oduzete slomom Prvog srpskog ustanka 1813. godine. Turska nije izvršila preuzete obaveze, već je u konačnici tražila moguć-

⁴⁸ V. Ćorović, str. 558.

nost odgađanja primjene, da bi je Mahmud II poništio 1827. godine, što je izazvalo novi rusko-turski rat (1828-1829). U ovom ratu Rusi zauzimaju Jedrene, nakon čega Turci traže pregovore i primirje, a istovremeno nadajući se pomoći Austrije i Engleske. Nakon što je Rusija porazila tursku vojsku krenula je prema Carigradu, što je prisililo Tursku da prihvati uslove koje je postavila Rusija i potpiše 1829. godine Jedrenski mirovni sporazum. Pored niza obaveza prema Rusiji (prodaja određenih oblasti, sloboda plovidbe kroz Bosfor i Dardanele, sloboda trgovine ruskih trgovaca na cijeloj teritoriji Turske, da plati ratnu štetu, da prizna da ne može suditi ruskim državljanima). Turska se obavezala da ispuni obaveze Akermanske konvencije, a u tom okviru da ispuni obaveze koje proizlaze iz autonomije Srbije. Obezbeđena je samouprava Srbiji i znatno ojačana njena međunarodna pozicija. Njime je takođe, utvrđen stvarni i pravni kontinuitet između Prvog i Drugog ustanka. Sultan je izdao prethodni akt o samoupravi, koji je registrovan u Beogradu (1830) i saopšten Narodnoj skupštini u Kragujevcu. Knjazu Milošu priznato je nasljedno kneževsko pravo i njegovoj porodici. Konačno je poslije dugog natezanja određena granica za šest nahija koje su odredili ruski i turski komesari (1833). Godine 1832. godine pravoslavna crkva je dobila autonomiju. Vaseljenski patrijarh daje narodu i knjazu da postavlja episkope.

Posebno je značajna činjenica da je u Srbiji 1833. godine ukinuta institucija muslimanskih spahija, čime je srpski seljak skinuo jaram sa vrata koji ga je tlačio do iznemoglosti. Za tadašnje prilike Srbija je rijetka zemlja u Evropi, u kojoj su seljaci postali posjednici svojih nekadašnjih baština. To je značajan iskorak u stvaranju društva slobodnih seljaka, što će postati uzoran primjer socijalnog napretka za sve balkanske narode.

Već 1835. godine skupština je izglasala prvi ustav Knjaženstva Srbije, poznat kao Sretenjski ustav. Ustav je bio napredan i u formalno-pravnom smislu je udovoljavao zapadnoevropskim standardima. Međutim, ustav nije prihvaćen od strane velikih sila, pa je mijenjan već 1838. godine tzv. „Turskim ustavom“, jer ga je nametnuo sultan na osnovu svojih ovlaštenja. On je polazio od stava da zemljom vladaju savjet i knez, a ne obratno. Nezadovoljan ovom odlukom knjaz Miloš je abdicirao u korist svog sina Mihajla i napustio Srbiju. Treba reći

da je zastava utvrđena 1839. godine, na osnovu odluke sa sveslavenskog kongresa u Pragu 1848. postala osnovna svih zastava jugoslovenskih i slovenskih naroda, time da se poredak boja može mijenjati.

Srbija je time postala evropska država sa ograničenim suverenitetom i ruskom zaštitom, čime je poslije nekoliko vijekova obnovila svoju državnost na istom području, na kojem je nastala stara srpska despotovina.

Iako je projekat za stvaranje srpske države bio vezan za ideju o Slavenoserbskom carstvu, čije granice je naslikao mitropolit Stratimirović (1804), srpska revolucija se nije uspjela proširiti van granica Srbije, jer joj istorijske okolnosti nisu dozvoljavale. Projekat je obuhvatao teritorij na kojem je živjelo pravoslavno stanovništvo. U tom kontekstu, za vođu Prvog srpskog ustanka prioritetan zadatak je bio oslobođenje Bosne i Hercegovine koju naziva „vječnim i zakletim domaćim neprijateljem, koje je uvijek na tome radilo da izbriše sasvim ime i blagočestije srpsko“.⁴⁹

To poručuje u pismu Petru I Njegošu (1806) gdje kaže da je glavni cilj ujedinjenje Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Dalmacije.⁵⁰

Petar I Njegoš u svom teritorijalnom konceptu Slavenoserbskog carstva, priključuje Dubrovnik i Srednju Dalmaciju, gdje je došlo do pobune pravoslavnog i katoličkog stanovništva protiv Francuza. Istorija bilježi da postoje dokumenti koji govore da je Karađorđe održavao veze sa katoličkim biskupima u Dalmaciji i Dubrovačkim senatorom. Postoji izvještaj (1808) da je priznao katolika Ivana Kosančića Samardžića iz Jajca, za svog buljubašu, uz garanciju da će ga priznati za komandanta tvrđave Jajce i Turske Hrvatske.⁵¹ To je vrijeme kad hrvatska nacionalna svijest na ovim prostorima još ne postoji, a stanovništvo inklinira istočnom kulturnom krugu.

⁴⁹ Citirano po M. Ekmečiću, str. 177.

⁵⁰ *Isto*, str. 177.

⁵¹ *Isto*, str. 178.

Nosioci otpora francuskoj okupaciji u srednjoj Dalmaciji (1806-1807) bilo je pravoslavno stanovništvo (Morlaci kako su tada nazivali Srbe) dok su organizatori pobune bili ruski emisari. Središte ustanka bila je autonomna oblast Poljice da bi zahvatio kako pravoslavno tako i katoličko stanovništvo od Imotskog, Makarske do Stona i Konavla. Apsolutna većina stanovništva na tom području bila je na strani Crnogoraca i Rusa koji su taj ustanak vodili i pomagali. Ustanak nije uspio jer su ustanici bili nejak i u mnogo čemu da se suprotstave Napoleonovoj vojsci. Katolički svijet u to vrijeme, na tom prostoru nije zahvatio nacionalni pokret. Katolička crkva, ne samo na tom prostoru već i u Bosni i Hercegovini i Slavoniji koristi ćirilicu, koju naziva srpskim pismom sve do 1815. godine.

Već početkom 1805. godine francuski ministar spoljnih poslova Šare Tole-ron (Tollegrand) dajući instrukcije konzulu u Travniku Davidu, kaže da je „Bosna jedna od pokrajina osmanska gdje je Turaka najviše na broju i gdje narodi koji su im podložni imaju najmanje uticaja“. Procjenjuju da je cilj srpskih pobunjenika pod Karađorđem da se „ubace u srce Bosne te da svi pravoslavni hrišćani ove pokrajine koji u velikom broju pokazuju spremnost da im se pridruže“. ⁵² M. Ekmečić ističe da tada u Toleronovom ministarstvu drže stanovište da je Bosna srpska zemlja. Uspješan početak srpske revolucije zabranio je zapad što će biti sa katolicima na zapadnom Balkanu ukoliko se srpska revolucija uspješno završi, posebno Francusku i Austriju, koje su u to vrijeme itekako interesno inkorporirane na tom prostoru. Napoleon je 1806. oduzeo od Austrije Jadransku obalu, sa Dalmacijom, Bokom Kotorskom, i Dubrovnikom, sve u cilju da bi imao veći uticaj za razvoj prilika u Osmanskom carstvu i odatle efikasnije spriječi okupljanje Južnih Slovena oko ruskog saveznika Srbije. Napoleonovim dekretom (1809) stvorene su „Ilirske provincije“ kao sastavni dio Francuskog carstva, u koje su uključene Kranjska, Koruška, Istra, Građanska Hrvatska, Dalmacija i Dubrovnik (koji je izgubio svoju državnost 1808. godine) sa sjedištem u Ljubljani. Bila je to na neki način određena verzija prve jugoslovenske države u historiji, koja je trebala da posluži kao model okupljanja Južnih Slovena pod vođstvom katolika Hrvata i Slovenaca. Pokušaj da se u okviru ovih

⁵² Citirano po M. Ekmečiću, str. 168.

pokrajina stvori jedinstvena nacija, nije uspio, jer to prosto nije bilo moguće, s obzirom da su na tom prostoru dominirali različiti dijelovi koji međusobno nisu imali bliskosti, već upravo suprotno, oni su se međusobno odbijali.

Za vrijeme francuske dominacije u Dalmaciji stvorena je pravoslavna episkopija sa sjedištem u Šibeniku (1808). Episkopija je pokrivala prostor od Peroja u Istri do Bara na jugu. Francuzi su ukinuli sve stare feudalne i vjerske privilegije, proglasili Zakon o vjerskoj slobodi, te izjednačili građane pred zakonom, čime su stvorili bolje uslove za rad srpske pravoslavne crkve. Dolaskom Austrije položaj pravoslavne crkve se znatno pogoršao. Cilj austrijskih vlasti bio je odvojiti pravoslavno stanovništvo od uticaja pravoslavnih zemalja, a što je činjeno unijaćenjem i pokatoličenjem. Nasilno unijaćenje u Dalmaciji trajalo je sve do objavljivanja carskog dekreta protiv prozelitizma 1841., da bi 1848. godine unijatima dozvoljeno da se vrate u pravoslavlje. Nije bila rijetka pojava da su pounijaćeni sveštenici podmićivanjem i prisiljavanjem prevodili pravoslavne vjernike u uniju. Glavna grupacija koja je prikupljala pravoslavno stanovništvo da priznaju uniju sa katoličkom crkvom, bili su jezuiti. Dalmacija je poslije 1814. godine postala posebna krunovina Habzburškog carstva, bez parlamenta kao staleškog tijela u feudalnom društvu.

Srpska revolucija imala je odjeka i na Habzburškom teritoriju prevashodno uz granicu Beogradskog pašaluka. Istoričari spominju Ticanovu bunu u Sremu (1807) i dr. Politika Austrije svodila se na činjenicu da ona ima patronat nad svim katolicima i ekskluzivno pravo da ih oslobađa od turske vlasti. Enciklikom pape Pija VII (1817) Habzburški car dobio je ovlaštenje da imenuje biskupe u Dalmaciji i dijelovima Istre. Katolicima Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Slavonije zabranjuje se upotreba srpske ćirilice, što je imalo za posljedicu razdvajanje pravoslavnog i katoličkog stanovništva i rast antagonizma među njima. Na bazi tog antagonizma, prema M. Ekmečiću razvio se tip „nacionalizma sudnjeg dana“ nazvan prema Čerčilu, koji je za irski nacionalni pokret rekao „da će završiti na sudnjem danu, jer je vezan za religiju“.⁵³

⁵³ Citirano prema M. Ekmečiću, *Isto*, str. 201.

Sve do okončanja Prvog srpskog ustanka, kod njenog vođe postojali su planovi za oslobođenje Bosne, što je bio jedan od prioriternih ciljeva. Na tom tragu izbio je ustanak u Bosanskoj krajini (1809), koji je zahvatio Gradišku, Dubicu, Kozarac i Prijedor pod vođstvom Jovana Jančića. Ustanak je dobio naziv Mašičeva buna, po mjestu izbijanja, a završio je neuspjehom uz veliki teror nad zavjerenicima i domaćim stanovništvom. Vođa ustanka pogubljen je sa nekoliko zavjerenika, a njihove odsječene glave bile su istaknute na begovskoj hali u selu Mašići. Zarobljenici među kojima je i seoski prota i knez i još 16 seljaka nabijeni su na kolac. Okrutnost prema pobunjenicima natjerala je vezira da neke Turke kao počinioce zločina okuje, a četvoricu objesi. Jedan dio stanovništva izbjegao je u šumama Kozare, da bi kasnije poslije deblokade granice prema Austriji, prešao Savu i u blizini Gradiške osnovao novo selo Mašić. Veći dio stanovništva (nekoliko hiljada) je izbjegao u Srbiju, koje su vlasti Srbije naselili uz Drinu. Vojska poslana za pomoć ustanicima od strane Karađorđa iste godine, sa preko 10 000 vojnika, kojoj se pridružilo oko 5 000 seljaka prodrila je do Bijeljine i Brčkog, doživjela je neuspjeh i morala se vratiti nazad pod pritiskom jake turske vojske od preko 40 000 vojnika.

JEZIK KAO BITAN ČINILAC NACIONALNE SVIJESTI

Ideju o naciji kao zajednici jezika, stvorili su Nijemci, što je zvanično prihvatila i Habzburška politika, iako ta ideja i kod njih nije dosljedno sprovedena. Shvaćanje da su Srbi nacija jednog jezika prihvatili su njemački lingvisti od sredine XVIII vijeka, što čini širi okvir od pripadnosti hrišćanskoj pravoslavnoj crkvi. U tom kontekstu, oni su dio južnoslovenskog naroda koji se razlikuje po geografskoj, a ne po istorijsko-etničkoj pripadnosti. Johan Adelung (Jochan Adilung) veliki njemački lingvista, napravio je sistematizaciju jezika koji su nastali raspadom zajedničkog jezika starih Slovena. To su poljski, ruski jezik, koji dominiraju na sjeveru Evrope, dok srpski na jugu. Ostali slovenski jezici na jugu Evrope (Balkanu) su izvedeni iz srpskog jezika. Ovaj koncept lingvističke osnove, prihvaćene u Njemačkoj, u kulturu Južnih Slovena, prenijeli su i razradili Jozef Dobrovski (češki naučnik) i Jernej Kopitar⁵⁴ (slovenski naučnik). Po tom konceptu štokavsko narječje je srpsko, čakavsko hrvatsko, a kajkavsko slovensko. S obzirom na male razlike između katoličkih pisaca i pisaca koji su pisali ćirilicom, oni su srpski jezik podijelili na „polusrpski“ i „srpski“. Dvojica lingvista ocijenila su da katolički Dalmatinci i Dubrovčani, kao i stanovnici drugih katoličkih pokrajina govore srpskim jezikom „više od tri stotine godina“.⁵⁵ Lingvističko jedinstvo Južnih Slovena posebno je propagirao Dositej Obradović, koji je hrvatski dijalekt uvrštavao u ostale dijalekte jedinstvenog jezika. Kao izuzetak u to vrijeme, on je bosanske muslimane uvrštavao u jedinstveni krug

⁵⁴ Po Kopitaru, svi Južni Sloveni su govorili samo srpski i slovenački. U prvi je ubrajao hrvatsko kajkavsko narječje, a u drugi cijelo štokavsko. Smatrao je, što je usaglasio sa bivšim isusovcem Dobrovskim, da izvorni hrvatski jezik ne postoji.

⁵⁵ *Isto*, str. 133.

južnoslovenskih naroda, iako je evropska kultura u to vrijeme isključivala muslimane iz evropske zajednice i kulture.⁵⁶

Kao i svi evropski narodi i mlada srpska intelektualna elita je shvatila da je za izgradnju nacionalne svijesti, kao političkog pokreta najvažnija odrednica standardizacija srpskog književnog jezika, u kom cilju je bilo potrebno izvršiti smislenu reformu jezika i ćirilčne azbuke. To je učinio Vuk Karadžić (1814) rodonačelnik srpskog književnog jezika i reformator ćirilčne azbuke. Kao vrstan poznavalac srpskog narodnog jezika pobjeđuje svoje oponente (u redovima sveštenstva i dijelu inteligencije i umjesto slavenoserbskog u upotrebu uvodi srpski narodni jezik). Na južnoslovenskom prostoru uzima za jezičku osnovu hercegovački dijalekt, na kojem su pisane epske narodne pjesme kao najbolja ostvarenja srpske kulture. Glavni princip mu je bio Adelungovo načelo „piši kako govoriš“, što je za razliku od Njemačke u srpskom jeziku dosljedno sprovedeno. Poslije srpske revolucije (1815) Vuk Karadžić je izvršio reformu srpske azbuke izbacivši slova iz crkvene i ruske ćirilice, zamijenivši ih za šest slova za srpski izgovor. Značajan doprinos u stvaranju srpskog književnog jezika i azbuke dao je pomalo neopravdano zaboravljen Savo Mrkalj (1783-1833) rođen u Sjeničaku (današnji Kordun) srpski učitelj, monah i filolog. On je (1810) napisao knjižicu o srpskoj azbuci „Salo debelog jera libo azbukoprotres“ u kojoj se zalagao za reformu jezika i pravopisa. Djelo je bez sumnje uticalo na

⁵⁶ Dositeju je „slavenoserbska nacija u Srbiji, Bosni i Dalmaciji sa Ercegovinom. Srbi se po različitim kraljevstvom i provincijom, različito nazivaju: po Srbiji Srbijanci, po Dalmaciji Dalmatinci, po Hercegovini Hercegovci i po Crnoj Gori Crnogorci.“ Srpstvo se razrušilo neslogom: „Bosna oće svoga kralja, Srbija svoje despote, Ercegovina svoga Ercega, dođe Turčin pak sve u torbu“. U „Pismu Haramplija“ on kaže „Govoreći za narode, koji u ovim kraljevstvom i provincijom živu, razumevam koliko grčke crkve, toliko i latinske sledovatelje, ne isključuju ni same Turke, Bošnjake i Ercegovce. Turčin, on se Turčin po zakonu zove, a po rodu i jeziku, kako god su bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci. Bošnjaci i Ercegovci, dogod Bog svet drži. Oni se zovu Turci, dok Turci tom zemljom vladaju, a kako se Turci vrata u svoj vilajet otkuda su proizišli. Bošnjaci će ostate Bošnjaci i biće što su njihovi stari bili. Za sav, dakle, srpski rod ja ću prevoditi slavni i premudri ljudi, misli i savjete, želeći da se svi polzuju.“ Citirano po dr Muhamedu Hadžijahiću, u knjizi „Od tradicije do identiteta“, Zagreb, 1990, str. 51.

Vuka Karadžića, posebno u pogledu fonološkog sistema srpskog jezika i uvođenju Adelungovog pricipa „piši kao što govoriš“. Faktički on je tvorac pravila da svaki glas u jeziku mora imati svoje slovo.

Godine 1814., Vuk Karadžić napisao je bukvar tog srpskog jezika kako je govorio običan narod, a 1818. godine objavljen je rječnik tog jezika, koji je 1852. poboljšan i proširen. Standardizacija srpskog jezika nije se odnosila samo na srpske zemlje već i zemlje štokavskog dijalekta u Habzburškom carstvu. Vlasti u Beču zalagale su se i bile na strani standardizacije srpskog jezika, pa se čak zakoni pišu na narodnom jeziku.

Okončanjem srpske revolucije (1815) otpočinje intenzivniji proces izgradnje nacionalne svijesti na konceptu da naciju čini zajednica istog jezika, a ne stare vjere. Međutim, zapad u svojoj politici prema Balkanu nije dozvolio da granice suverene nacije određuju lingvisti, i to ne samo srpske nego i za ostale balkanske narode. Iako su habzburške vlasti oficijalno prihvatale ovaj koncept, u praksi su se stvari odvijale sasvim drugačije. Već 1804. godine austrijske vlasti iskazuju nezadovoljstvo saradnjom katolika i pravoslavaca u Dalmaciji, pa 1815. godine ukidaju ćirilicu kao tradicionalno pismo na narodnom jeziku kojim su se služili i jedni i drugi. Zabrana se odnosila na sve katolike Dalmacije, Istre i Slavonije, a proširena je i na katolike u Bosni i Hercegovini. Tim činom duh vjerske netolerancije koji je prisutan u svim evropskim zemljama u ratovima protiv Turske od 1683. godine dobio je samo na ubrzanju, što neće nestati u naredna dva vijeka, da bi u svojoj završnici krajem XX vijeka doživio svoju kulminaciju. Zabrana upotrebe ćirilice za katolike imala je velike posljedice na pozicije u kulturi razdvajanja pravoslavnih i katolika u svim oblastima života.

U borbi oko jezika sa Mađarima, u Hrvatskoj je pitanje jezika postalo prioritetno pitanje. Hrvatska i Slavonija imale su status autonomnih pokrajina u okviru Kraljevine Ugarske, u kojoj je habzburški car smatran kraljem. Pod pritiskom Mađara, za standardizaciju mađarskog jezika i njegovo proširenje na sve one koji govore druge jezike, 1830. godine, kod Hrvata se rađa Ilirski pokret za stvaranje jedinstvene države sa pravoslavnim Srbima, pod ilirskim nazivom i jedinstvenim književnim jezikom. To je u stvari, bila ideja za stvaranje zajedničke južnoslovenske države. Po mnogima, javlja se radi osvajanja dominacije

u južnoslovenskom nacionalnom kretanju. Srbi nisu potvrdili naziv pod kojim bi bilo izvršeno ujedinjenje, pa je on bio anacionalan i zahtijevao je nestanak nacionalnosti. Pored toga agenda ujedinjenja i stvaranje jedinstvene nacije nije bila zasnovana na jedinstvenom političkom konceptu uz različita gledanja na poziciju religije u toj zamišljenoj državi. U to vrijeme Hrvati nisu još uvijek kroatizovali katoličko stanovništvo u Dalmaciji, Slavoniji i Bosni i Hercegovini. Na tom tragu, u vrijeme nacionalnog preporoda hrvatski katolici se zalažu za ujedinjenje dvije crkve, pravoslavne i katoličke, nagovještavaju reformu katoličke crkve. Vodeću ulogu u zacrtanoj reformi imao je Josip Juraj Štrossmayer (Strossmayer), koji se u revoluciji 1848. godine zalagao za reforme u katoličkoj crkvi u cilju stvaranja uslova da pravoslavni Srbi prihvate uniju sa katolicima, Srbi su, što se pretpostavljalo, odbili uniju ne prihvaćajući papu za vrhovnog poglavara, bez obzira na neke reforme. Istovremeno, Srpski nacionalni pokret (1949) bio je sa simpatijama prihvaćen kod puno katolika iz Hrvatske, Slavonije, a posebno Dalmacije. Grupa franjevac iz ovih krajeva okuplja se oko programa ministra unutrašnjih poslova Srbije Ilije Garašanina, prihvaćajući zvanične stavove Evrope da je nacija zajednica jezika i da južnoslovenski katolici samo iz Hrvatske, Sjeverne Dalmacije i Istre ne ulaze u krug srpske jezične dominacije, što je kompatibilno sa pokretom u kojem se preferiralo da se katolici smatraju Srbima na cijelom štokavskom području. Sumnjajući u iskrenu saradnju Hrvata, s obzirom na neke stavove njihovih naučnih i javnih krugova da Garašinin vodi projekat srpske hegemonije i saradnje hrvatskog vođe Ilirskog pokreta Ljudevita Gaja (1809-1872) sa austrijskom vladom, Garašinin je prekinuo relacije saradnje sa Hrvatima.

Shvativši opasnost od mađarskog nacionalizma srpske i hrvatske političke snage su se zbližile u borbi za srpsko-hrvatsku nacionalnost. Srbi u Južnoj Ugarskoj bili su u težem položaju jer nisu imali status političkog naroda kao Hrvati. Ljudevit Gaj već 1835. godine izdaje Narodne novine u Zagrebu, koje su prvo izašle na kajkavskom, da bi od 1838. godine izlazile na štokavskom. Pbornici ilirske ideje, pritisnuti mađarizacijom prihvatili su štokavski dijalekt, koji je neposredno prije toga kodifikovan Vukovom reformom. Odlučujuću ulogu imao je Ljudevit Gaj koji je odbacio stanovište da su srpski i hrvatski dva jezika. Kao rezultat revolucije 1849. godine da svaki narod unutar Monarhije

ima pravo da koristi svoj nacionalni jezik i pismo (pod uslovom da izdaje jedan službeni list o državnom trošku), standardizaciju srpskog i hrvatskog jezika izvršila je austrijska vlada iste godine. Carskim patentom (1849) standardizovana je jezička norma prema kojoj Srbi imaju svoj jezik, službeno nazvan srpskim. Kad se koristi ćirilično pismo, jezik se označava srpskim ili „ilirsko-srpskim“, a ako se koristi latiničnim pismom, tad se jezik mogao zvati hrvatskim ili „hrvatsko-ilirski“.⁵⁷

Bečkim književnim dogovorom (1850) ustanovljena je osnova zajedničkom srpskohrvatskom jeziku kao temelj za zajednički književni jezik Južnih Slovena. Dogovor je postignut između južnoslovenskih književnika koje su činili pet Hrvata, dvojica Srba i jedan Slovenac, svi državljani austrijske monarhije. Cilj okupljanja bio je da se jezici što više približe jer se shvatilo da su južnoslovenski narodi jedan narod, pa stoga treba da imaju jedan književni jezik. Prihvaćeno je južno narečje, da bude književno i to iz razloga što najveći dio naroda tako govori, što je najbliže starom slovenskom jeziku i što su sve narodne pjesme po njemu spjevane, te što je stara dubrovačka književnost po njemu pisana. Svi ovi stavovi kompatibilni su sa Vukovim tekstovima, pisana Platonu Atanackoviću, uz bitnu razliku koja se odnosi na ime jezika i imena samog tog naroda. U pismima i stavovima Vuka Karadžića narod se zove Srbi ili srpski narod, a njegov jezik – srpski jezik. U ovom dogovoru ne pominje se ni jedan južnoslovenski narod, iako je taj jezik većina populacije koja je njime govorila nazivala srpskim jezikom. Međutim, uporedno sa tim, upotrebljavali su i druge nazive: ilirski, bosanski, slavonski, dalmatinski, dubrovački, hrvatski, naški. Dogovorom je potvrđeno da je štokavski jezik jedan jezik kojim govori jedan narod, a književnost na štokavskom književnost jednog naroda. Ovaj dogovor nije se odnosio na Slovence kao i na etničke Hrvate koji govore čakavski, odnosno kajkavski, jer Slovenci ne spadaju u štokavsku jezičku zajednicu, dok kod drugih kajkavski i čakavski jezik nisu bili predmet književnog dogovora.

U svom spisu „Srbi svi i svuda“ kao dio knjige „Karadžić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona“, napisan 1836., a objavljen 1849. godine u Beču,

⁵⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 238.

Vuk je iznio svoje ideje da su svi štokavci Srbi koje je preuzeo od najvećih naučnika u tadašnjoj filozofiji, a to su Jernej Kopitar i Pavel Šafarik. U spisu se govori da su Srbi svi koji govore srpskim jezikom. Srpskim jezikom Vuk naziva štokavske govore. Za njega postoje Srbi triju zakona odnosno vjera od kojih samo grčkoga zakona (pravoslavne vjere) sebe nazivaju Srbima ili „Srbljanima“, a ostali „ovoga imena neće da prime“ pa se oni „zakona turskog“ nazivaju Turcima, a ovi „zakona rimskoga“ sebe nazivaju prema mjestima u kojima žive, npr. Slavonci, Bosanci, arhaično Bošnjaci, Dalmatinci, Dubrovčani ili Bačkoj Bunjevci, u Slavoniji, Sremu i Hrvatskoj Šokcima.⁵⁸ Ovaj stav Vuka Karadžića naišao je na velike kritike hrvatske stručne javnosti, pa su ga savremenici označavali kao nacionalistu i pobijaju njegov pansrbizam.

⁵⁸ <https://sr.wikipedia.org.> “sr-eć“VelikaSrbijo od 6.3.2020. godine

SRPSKI POKRET U VOJVODINI U VRIJEME REVOLUCIJE 1848-1849

Tek nakon stvaranja nukleusa nezavisne države 1815. godine počinje ozbiljniji razvoj srpske nacionalne svijesti, koja postepeno prodire u najšire slojeve srpskog stanovništva. Srpski nacionalni pokret nije se ograničio samo na teritoriju pravoslavnih naroda do 1848. godine, već je on zahvatio i druge krajeve Balkana, posebno Dalmaciju, Dubrovnik, Slavoniju, Bosnu i Hercegovinu i ostale krajeve na kojima dominira štokavski dijalekat. U to vrijeme Dalmacija je pokrajina u kojoj kod njenog katoličkog stanovništva nacionalna svijest nije postojala. U Hrvatskoj, nacionalni pokret počeo je borbom protiv mađarizacije uobličen u Ilirski pokret (1830) s ciljem stvaranja zajedničke države sa Srbima i standardizovanje zajedničkog jezika. Nacionalni pokret u Ugarskoj kod Hrvata započeo je pod hrvatskim nazivom, da bi ga nešto kasnije zamijenio ilirizam. Kod Srba nacionalni pokret se pojavljuje pod okriljem crkve u izrazitom crkvenom obliku srpstva. U vrijeme revolucije Srbi i Hrvati u Ugarskoj su upućeni jedni na druge, vođeni zajedničkom borbom protiv Mađara, što je rezultiralo stvaranjem saveza između Srpske Vojvodine i Trojedne kraljevine, čak se govorilo da su Srbi i Hrvati jedan narod, međutim, čim su Srbi ispostavili zahtjev za Srem i srpsku Vojvodinu, ti odnosi su se pokvarili, jer bi tim činom ovi krajevi izašli iz okvira banske vlasti. Odnosi su se drastično pogoršali nastankom Hrvatske stranke prava ili Starčevićeve stranke (1861-1867) koja je nastala na antisrpskoj kampanji, za razliku od Štrosmajerove stranke koja je nastala na osnovu sporazumijevanja sa Srbima. Pravaši su Srbe negirali, a od muslimana i Hrvata su htjeli da stvore dobre Hrvate. Opasnost od mađarske politike nacionalizma nije prijetilo samo Hrvatima koji su imali autonomiju u okviru Ugarske, nego i Srbima koji su imali većinsko stanovništvo u nekim dijelovima Južne

Ugarske. Ove okolnosti zbližile su političke snage jednih i drugih da se bore za srpsko-hrvatsku nacionalnost. Prvi radikalniji zahtjevi Srba i Hrvata prema Mađarima uslijedili su nakon što je revolucija zahvatila mađarsku prestonicu. Srpsko vojvodstvo proglašeno je 1848. godine Majskom skupštinom u Sremskim Karlovcima, kasnije nazvana Srpska Vojvodina. Tom prilikom za patrijarha proglašen je Josif Rajačić, a za vojvodu Stevan Šupljikac. Teritorijalna vlast organizovana je u vidu narodnih odbora, na čelu sa glavnim odborom. Srpska Vojvodina obuhvatala je područje Srema, Banata, Bačke i Baranje. Od strane austrijske vlasti potvrđen je izbor patrijarha i srpskog vojvode, ali nije potvrđena teritorija Srpske Vojvodine. Poslije sloma mađarske revolucije došlo je do promjene ne samo u statusu, nego i u nazivu Srpske Vojvodine, tako da je umjesto Srpske Vojvodine proglašeno Vojvodstvo Srbije i Tamiški Banat, kao krunovina u kojoj je austrijski car uzeo za sebe titulu srpskog vojvode. Već 1860. godine na nagovor ugarskog cara, austrijski car ukinuo je Vojvodstvo Srbije i Tamiški Banat.

Hrvati su ispostavili svoj zahtjev prema svom programu „Zahtjevi naroda“ ujedinjenje svih pokrajina Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Rijeke. U taj okvir ušla je i Vojna krajina, te uvođenje hrvatskog jezika u javni život, upravu, školstvo i vojsku. Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji nisu imali svoj politički program, pa su podržali hrvatski narodni pokret i aktivno uzeli učešće u revoluciji. U Banjskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini sa zadovoljstvom su prihvatili imenovanje barona, pukovnika Josipa Jelačića za bana koga su podržali i u ratu protiv Mađara. U njegovo vrijeme Srbi su zauzimali važne pozicije u političkom životu u Hrvatskoj i Slavoniji. Nikola Krestić vršio je funkciju predsjednika Hrvatskog sabora. Baron Jovan Živković bio je predsjednik Vrhovnog suda, Makso Prica, advokat bana Jelačića, a u sabor je ušlo više Srba. I jedni i drugi tražili su međusobno državno povezivanje. Revolucija 1848 – 1849. godine pokazala je u punoj mjeri odnos Austrije i Mađarske prema nacionalnom pitanju Južnih Slovena, a svodi se na istoriju odbijanja, da se Srbima u Ugarskoj garantuju autonomna državnost i nacionalna posebnost. Faktički, ni jedan zahtjev Srba i Hrvata nije prihvaćen. U to vrijeme bilo je više varijanti za stvaranje južnoslovenske države iako istorijske okolnosti nisu išle u prilog tom projektu. U sopstvenom interesu Rusija nije željela proširenje revolucije, stoga guši mađarsku revoluciju čime

daje podršku održanju Austrijskog carstva. Nedostatak podrške pokreta za srpsko ujedinjenje treba tražiti u ruskim interesima za očuvanje kontrole nad srednjom Evropom i turskim carstvom, te obuzdavanjem i usporavanjem toka kojim su se kretala i razmišljanja i ambicije Srba. Iako je bila naklonjena Srbima, Rusija je često u svojoj politici davala primat podrške Bugarima u odnosu na Srbe. Graničarski vojni pohod pod vodstvom bana Jelačića na Budimpeštu doživio je neuspjeh. Vjeran caru, ban Jelačić svoju vojsku preusmjerio je prema Beču, gdje učestvuje u gušenju Bečke revolucije. Srpska vojska u vidu dobrovoljačkih odreda pod vodstvom Stevana Kričanina doživjela je poraz, koji je popraćen raskolom, jer je jedan dio prešao na mađarsku stranu. Iako srpski pokret u revoluciji 1848-1849. nije uspio, ideja o srpskoj državnosti ostala je trajna, imala je velik značaj za budućnost Srba i njihovo nacionalno oslobođenje na ovim prostorima, faktički otvorila je vrata za nove politike.

Ideja o stvaranju ujedinjene srpske države nastala je u XIX vijeku, u vrijeme nacionalnog buđenja širom Evrope, u borbi srpskog naroda za nezavisnost od Osmanlijske imperije, da bi bila uobličena 1844. godine u trajnom programu pod nazivom „Načertanije“ ili „Programom spoljne i nacionalne politike Srbije“. Ustvari, programom je projektovana jedna doktrina za buduću politiku srpskog naroda, koju je izradio tadašnji državnik tadašnje Srbije Ilija Garašanin. Program je načinio zajedno sa Franjom Zahom⁵⁹ na osnovu njegovih memoara.

Prema ovom programu, nova srpska država uključivala bi i druge višenacionalne i pretežno srpske oblasti južne i istočne Evrope, u čiji okvir bi ušla Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sjeverna Albanija (što obuhvata Kosovo i Metohiju) tada u sastavu Osmanlijskog carstva, a kasnije i Srema, Bačku i Banat, tada u sastavu Habzburškog carstva. Nešto kasnije (1848) Ilija Garašanin i Konstantin Nikolajević izradili su novi politički program kojim je predviđena podjela Osmanlijskog carstva na dva kraljevstva, Azijsku Tursku i Srpske sjedinjene

⁵⁹ Franjo Zah, učesnik poljskog ustanka, iskreni prijatelj srpske stvari. Djelovao je kao izaslanik kneza Adama Čartorijskog, bivšeg ministra unutrašnjih djela Rusije, u vrijeme Karađorđeva ustanka. Iako je kao Poljski rodoljub postao protivnik Rusije, ostao je na liniji borbe za interese Slovena.

države koje bi objedinjavale sve Slovence evropskog dijela Carstva. Po Iliji Garašaninu Srbija ne smije ostati u granicama Kneževine, već mora „priljubiti sve narode srpske koji je okružuju“⁶⁰. Smatrao je da koncept Velike Srbije treba zasnovati na temelju istorijskog prava, koje proizlazi iz Dušanova carstva iz XIV vijeka. Za vrijeme kneza Aleksandra (1852-1856) bilo je pristalica za ujedinjenu srpsku državu, da bi u kasnijoj fazi kao ministar kneza Mihajla (1860-1868) se zalagao za južnoslovensko rješenje. Faktički, on je „veliku Srbiju“ zamijenio sa „Južnoslavijom“, u koju bi pored Srba i Hrvata, ušli i Bugari. U svojoj politici bio je nezavisan prema austrijskim i ruskim predstavnicima, jer je smatrao da se dogovaraju na račun interesa malih naroda na Balkanu, otuda se javlja tendencija oslanjanja na Francusku. Neki istoričari ukazuju na činjenicu da je to zbog bliskih veza sa knezom Čartorijskim i ostalim poljskim ustanicima, što se ne bi moglo prihvatiti, jer Garašanin nije bio protivnik Rusije, već je težio opreznijem balansiranju odnosa sa tom velikom silom. U kasnijoj fazi, pogotovo u nekim novonastalim državama na Balkanu, djelo „Načertanije“ Ilije Garašanina smatrano je kao inspiracija za izmišljenu, tzv. srpsku hegemoniju i da predstavljaju program stvaranja južnoslovenske države pod vodstvom Srbije.

Odnos velikih sila prema srpskom nacionalnom pitanju u ovo vrijeme pokazuje *grosso modo* nove dimenzije. Rusija i dalje traži na zapadu saveznike s kojima se može dogovoriti oko rješenja „Istočnog pitanja“, što otvara mogućnost sporazumijevanja u pravilu sa Habzburškim carstvom, što nije isključivalo pod određenim okolnostima i žrtvovanje srpskih nacionalnih interesa, kada su u pitanju njeni nacionalni interesi.

Francuska posebno u vrijeme Drugog carstva (1851-1870) i dalje forsira i daje impulse ekspanziji katoličke političke ideologije, da svoj etnički prostor širi na Balkanu i cijelu Bosnu i Hercegovinu. Dominantnu poziciju na Balkanu drži Austrija, kao učvršćena i osnažena apostolska država, koja kao takva ne samo da štiti političke interese papske kurije, nego svoje odnose sa njom usklađuje. Stvaranje države koja bi okupljala Južne Slovence, nije se uklopilo u planove Austrije vezane za okupaciju Bosne i Hercegovine. Meternih (Klemens Wanzel

⁶⁰ V. Ćorović, str. 582.

Lothar von Metternih, 1773-1859) je bio najznačajniji državnik i diplomata svoga vremena. Izgradio je „Metternihov sistem“, klasični policijski režim, usmjeren protiv liberalnih težnji i nacionalnih pokreta prisutnih širom austrijskog carstva, pomoću kojeg je uspješno držao na okupu višenacionalno carstvo. S druge strane, Mađari nisu imali dovoljno mjere u nastojanju da očuvaju svoju dominantnu poziciju i u Ugarskoj očuvaju mađarski karakter. U toj težnji prevashodno su dolazili u sukob sa Srbima i Hrvatima koji su imali svoja istorijska prava. Nije bila rijetka pojava da bečka vlada koristi i jedne i druge kao sredstvo protiv mađarskih zahtjeva. Srbi, narod na prostorima pod austrijskom vlašću, vijekovima je bio izložen pritiscima katoličkih vjerskih i državnih vlasti da se pounijati, odnosno, pokatoliče. Država se zalagala za uniju sa rimokatoličkom crkvom, da bi spriječila strane uticaje, naročito ruske na njene pravoslavne podanike. Osuđivan je svaki vid saradnje između katolika i pravoslavnih. Unijaćenje je često bilo popraćeno nasiljem i koruptivnim metodama, posebno u Dalmaciji. Kao veliki borac protiv unijaćenja i pokatoličenja naročito se istakao patrijarh Josif Rajačić (1785-1861) koji je kao mitropolit službovao u Vršačkoj i Dalmatinskoj eparhiji. Neuspješan ishod revolucije (1848-1849) u srednjoj Evropi, zaustavio je proces usklađivanja političkog sistema sa evropskim uzorima. Religiozna svijest iako potiskivana pod uticajem naprednih ideja, zadržala je svoju poziciju kao glavnog nosioca identiteta. Zaostajanje Balkana, u socijalnom i kulturnom pogledu činilo je plodno tlo za religijsku dominaciju u profilisanju identiteta sva tri naroda. Razdvajanje jednih od drugih po religijskoj osnovi, brušeno je sve do sloma osmanlijske i habzburške države 1913., odnosno do 1918. godine. Dok su Mađari u revoluciju nastupili sa jasnim državno-pravnim i nacionalnim političkim idejama, to se ne bi moglo reći za Srbe i Hrvate, jer se u njihovim pokretima javljaju pukotine, prije svega u nejedinstvu i nedovoljnoj organizovanosti.

Revolucijom 1848-1849 konačno je srušen feudalizam, kojim činom su feudarci izgubili mnoga prava koja su do tada imali. Hrvati su postigli polovičan uspjeh. Od 1849. do 1867. godine prekinut je vjekovni savez između Mađarske i Hrvatske. Zakonskim člankom (1861) sankcionisan od strane kralja, proglašena je nezavisnost Hrvatske od Ugarske, čime su ušli u antagonističke odnose

sa Mađarima. Došlo je do promjene, posebno u tretiranju tzv. „političkog“ naroda. U feudalnom staleškom društvu „politički“ narod činili su samo feudalci, dok u građanskom društvu svi stanovnici jedne države, bez obzira na nacionalnu pripadnost čini „politički“ narod. Mađarska staleška politika (konstituisana krajem XVIII vijeka) polazila je od stava da na prostoru Mađarske živi samo jedan narod, a to je mađarski. Po ugledu na mađarsku politiku, većina hrvatskih političara toga vremena smatrala je da na teritoriji Hrvatske živi samo jedan „diplomatski“, odnosno „politički“ narod, a to je hrvatski. Opterećena borbom za očuvanje svoje državnosti u okvirima Ugarske i Austrije, Hrvatska se poistovjetila sa tom agresivnom mađarskom politikom. Ono zašto su se Hrvati borili vijekovima, da dobiju status političkog naroda u Mađarskoj, to su na još rigidniji način osporavali Srbima u Hrvatskoj.⁶¹ Paralelno sa razvojem teorije o „historijskom pravu hrvatskog naroda“ na svoju samostalnu državu, razvijao se i zaoštavao hrvatski nacionalizam, koji je svoju snagu koristio na antagonizmu prema Srbima. Taj antagonizam bio je podgrijavan prema potrebi kako iz Beča, tako i iz Budimpešte, koji su nekada podržavali Srbe, Krajišnike, a nekada hrvatske velikane. Svakako da treba naglasiti da taj antagonizam, u toj mjeri nije bio prisutan u običnom narodu, koji su ponekad postupali solidarno. Važan dokument za status Vojne krajine predstavlja Oktroisani ustav Austrije (1849), kojim se izdvaja Vojna krajina kao posebno tijelo iz Srpske Vojvodine, tj. njen status je vraćen na poziciju koju je imala prije revolucionarnih zbivanja.

U sprovođenju ustava Franc Jozef (1850) je potpisao novi krajiški zakon, kojim je supstituiran Graničarski zakon iz 1807. godine. Krajišnicima je priznato pravo na zemljišnu svojinu. Zadržan je sistem vojne obaveze. Sva ograničenja u oblasti trgovine i proizvodnje su eliminisana. Istovremeno je ovim zakonom zadruga postala glavni nosilac ekonomskih odnosa krajiškog seljaka. Kao temeljni i ekonomski subjekt udruživala je najmanje dvije porodice (a bilo ih je i preko četrdeset), a imala je obavezu da uzdržava zadrugare u vojnoj službi, uz odštetu uz 12 forinti po vojniku u miru, po 16 forinti u ratu. Zajednica

⁶¹ Vasilije Krestić, *Genocidom do Velike Hrvatske*, Beograd, 2007., str. 8.

nije imala individualni posjed niti imovinu.⁶² Poslije revolucionarnih zbivanja, Vojna krajina anahrona feudalna institucija ekonomski postaje neisplativa, pogotovo što Turska više ne predstavlja opasnost za Austrijsko carstvo, pa je započeo proces njenog ukidanja.

Austrougarska nagodba (1867) samo je ubrzala taj proces, stvorena je Dvojna monarhija u kojoj su Mađari dobili ista prava kao Nijemci. Nagodbom su, između ostalog, ostvarili pravo da stvore svoje domobranstvo, što je nedugo zatim preraslo u vojsku. Nešto kasnije (1868) došlo je do mađarsko-hrvatske nagodbe koja je iz temelja promijenila odnose između Ugarske i Trojne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Sporazumom Dalmacija i Istra su postale dio Austrougarske monarhije, a Banska Hrvatska sa Vojvodinom su potčinjene pod vlast Ugarske. Prema hrvatsko-ugarskoj nagodbi Hrvatska je dobila znatnu samostalnost u zakonodavstvu, upravi, religiji i nastavi. Ostali resori označavali su se kao zajednički. Međutim, nepovoljna strana bila je u činjenici što je prvog čovjeka vlade imenovao kralj na prijedlog mađarske vlade, što je znatno umanjilo autonomne okvire, posebno ako se ima u vidu finansijska samostalnost Pešte. S obzirom da Beč nije dozvolio da se Nagodbom mijenja status Vojne krajine, ona je išla u pravcu njenog ukidanja, posebno poslije stvaranja stalne vojske. Nemiri u Vojnoj krajini (Rakovačka buna i dr.) uputili su vlasti na činjenicu da se ona ne može preko noći ukinuti već taj proces mora teći postepeno da bi konačno bilo učinjeno Carskim manifestom 1871. i Reskriptom 1881. godine. U vrijeme ukidanja Vojna krajina je imala teritorij od 16169 km² što je bilo gotovo blizu polovine tadašnje Banske Hrvatske. Carskim manifestom (1871) prvi put se na prostoru Krajine uvode civilni sudovi, a 1872. odvaja pravosuđe od uprave.

Politika Austrije od 1848-1878. imala je antisrpski karakter i to vezano za njene planove okupacije Bosne i Hercegovine i stalno demonizovanje onog što Srbi kolektivno vide kao svoj cilj. Termin „Velika Srbija“ ima za cilj da kompromituje težnje Srba da obnove svoju državu, tj. stvaranje zajedničke države Južnih Slovena. Bečka štampa bila je prava laboratorija antisrpskih interesa.

⁶² Ognjeslav Utješinović Ostrožinski, *Kućne zadruge; Vojna krajina*, izbor tekstova i predgovor Drago Roksandić, Zagreb, 2011. god., str. 21-53.

Slična situacija je i u Mađarskoj, koja ni u jednoj varijanti Srbima ne priznaje status „političkog naroda“, što se svodilo na činjenicu da su Mađari odbijali svaku pomisao da se Srbima u Ugarskoj da autonomna državnost, kako su im to obećali 1849. godine, barem na opštinskom nivou.⁶³

Poslije 1867. godine Mađari potiskuju Srbe u najplodnijim krajevima Bačke i Rumunije. Pomađarivanje Srpske Vojvodine samo je kraj onog ponašanja koje je od početka forsirala Austrija prema Srbima. Na tom tragu donijet je Zakon o narodnostima (1868) čiji je glavni zadatak odnarođivanje i pomađarivanje tamošnjih Srba i ostalih Slovena u Ugarskoj.⁶⁴ Intenzitet antislovenskog raspoloženja je u porastu, naročito se širi mržnja prema Rusiji. Poseban pritisak vršen je na Vojnu krajinu, koju su Mađari što prije željeli ukinuti. U javnim medijima i literaturi, tvrdilo se da je vojna granica „središte srpske iredente“.⁶⁵ Dualna vladavina pravila je podjele među slovenskim narodima, neke je degradirala na status narodnosti (Srbe i Slovake) i od neslovenskih naroda Rumune, dok je nekima priznao status političkog naroda (nacije) Hrvatima, što je samo izoštravalo netrpeljivost među tim narodima.

⁶³ Dušan Berić, *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848-1878*, str. 33.

⁶⁴ *Isto*, str. 149.

⁶⁵ *Isto*, str. 151.

ODNOS IZMEĐU SRBA I HRVATA

Paralelno sa jačanjem ambicija austrijske politike za okupaciju Bosne i Hercegovine, jačale su aspiracije Hrvatske prema Bosni i Hercegovini. Druga polovina XIX vijeka, a posebno posljednjih 25 godina u znaku je neprestanih sukoba između Hrvata i Srba u pogledu nestanka i opstanka srpske nacionalne posebnosti, u okviru Trojedne kraljevine. Naravno, ti sukobi su dosegali van tih okvira u okviru čitavog srpskog korpusa s jedne strane i hrvatskog korpusa s druge strane za prisvajanje Bosne i Hercegovine Srbiji, odnosno Trojednoj kraljevini.

Poslije pada feudalizma (1848) nisu prestali nesporazumi i antagonizmi Hrvata prema Srbima. Presudnu ulogu u tom pogledu odigrala je stara feudalna struktura, koja je u novi društveni i politički sistem prenijela sva opterećenja i nesporazume sa pravoslavnim stanovništvom. Kopirajući mađarsku stalešku politiku iz XVIII vijeka, prema kojoj u Mađarskoj postoji samo jedan narod i to mađarski, znatan broj hrvatskih političara prihvatio je isto stanovište za Hrvatsku, prema kojem se smatra da na teritoriji Hrvatske postoji samo jedan diplomatski, odnosno politički, kako je danas prihvaćeno „konstitutivni narod“ a to je hrvatski.⁶⁶ Svoj obrazac življenja pod podaništvom Mađara, Hrvati nameću još bezobzirnije i okrutnije Srbima.

Vodeće ličnosti i političke stranke u Hrvatskoj, koje su se borile za oživotvorenje ideje „političkog“ naroda Hrvata, to isto pravo naveliko sprečavaju Srbima što izaziva sukobe i antagonizam koji doseže mržnju u određenim hrvatskim i malograđanskim krugovima. U staleškom društvu „politički“ narod bio je ograničen samo na feudalnu strukturu, dok u građanskom društvu

⁶⁶ Krestić, *Isto*, str. 7.

svi stanovnici Hrvatske bez obzira na nacionalnu pripadnost ulaze u okvir „političkog“ naroda, što će reći da su svi stanovnici Hrvatske, pa i Srbi u novim okolnostima „politički“ narod. Priznaju im se građanska prava, ali im se ne priznaje nacionalno-politička individualnost.

Poslije Ugarsko-hrvatske nagodbe (1868) po uzoru na princip državnog prava, koji je prihvaćen u Mađarskoj, gdje svi građani koji su rođeni u toj zemlji čine dio mađarskog „političkog“ naroda, taj princip primjenjuje se i u Hrvatskoj, po kome Srbi kao „politički“ narod nisu postojali, jer se srpska nacionalnost identifikuje sa hrvatskim „političkim“ narodom. U političkom smislu, Srbi su bili Hrvati jer su činili dio hrvatskog političkog naroda. Iz ovog proizlazi da je staro feudalno načelo: „čija je zemlja onoga i vjera“ redefinirano u načelo: „čija je zemlja onoga i nacija“. ⁶⁷ Srbi nisu identifikovani po svom nacionalnom imenu, već su tretirani po religioznoj pripadnosti kao Hrvati grčko-istočne vjere.

Srpsko ime je izbjegavano i izostavljano u svakoj mogućoj prilici. Srpska pravoslavna crkva nazivana je grčko-istočnom, odnosno grčko-nesjedinjenom, iz čega proizlazi namjera da joj sjedinjenje tek predstoji. Srpski jezik se rijetko označavao srpskim, dok je školski sistem od 1874. godine bio u funkciji potpune hrvatizacije. Ćirilica kao srpsko pismo je često izbacivano i potiskivano iz upotrebe, dok su zastava i srpski grb bili često zabranjeni. U javnosti, Srbi su označavani kao izdajnici i remetilački faktor u hrvatskom društvu, a saradnja i priznanje Srba od strane Hrvata smatrala se izdajom. Često su nazivani pogrdnim imenima kao što su: Vlasi, Grčko-istočnjaci, Bizantinci, dotepenici, nakot vlaški i dr. ⁶⁸ Iz ovakvog odnosa prema Srbima u Trojednoj kraljevini nastala je racionalistička i rasistička ideologija čiji je rodonačelnik, političar i publicista Ante Starčević (1823-1896). ⁶⁹ Prepoznatljiv je po opsesivnoj mržnji prema

⁶⁷ *Isto*, str. 13.

⁶⁸ *Isto*, str. 14.

⁶⁹ Ante Starčević, rođen u Lici. Odrastao u kući svog strica katoličkog sveštenika. Završio bogoslovlje da bi ga kasnije napustio i stekao u Pešti doktorat filozofije. Njegova majka Milica Bogdan je iz pravoslavne porodice prešla u katoličku vjeru. Zajedno sa Eugenom

Srbima. Negirao je postojanje ne samo Srba, nego Slovenaca i ostalih naroda. Za muslimane je smatrao da su čisti Hrvati, kako kaže „najčistija braća“. Svojim zločinačkim umom konstruisao je takvu kvalifikativu za Srbe koji predstavljaju monstrozne izmišljotine, kao što su: „nakot zrio za sjekiru“, „smeće od naroda“, „pasmina koja treba biti istrebljena“, „pseta austrijska“ itd.⁷⁰ Koristeći rasističku ideologiju, prema kojoj sudbinu jednog naroda određuje njegova rasna pripadnost, Starčević dijeli narod na gospodujuć, za koji veže Hrvate i sužanjski za koji veže Srbe.⁷¹ U kasnijoj fazi Starčevićeva teorija gubi na snazi i pokazuje koliko je svojim tvrdnjama nedosljedan, kada gubi iz vida ranije shvaćanje i tvrdi da su Srbi pravoslavni Hrvati. Osim prema Srbima, Starčević je pokazao netrpeljivost i mržnju prema Židovima. Zalagao se za stvaranje samostalne nacionalne države Hrvatske, tzv. Velike Hrvatske, koja bi se prostirala od Alpa do Timoka.

Ivo Pilar (1874-1933) hrvatski pravnik i historičar, dijelom pristalica Starčevićeve ideologije, smatra da je veliki uticaj Starčevićeva u Hrvatskoj proizašao jer „... bijaše prvi, koji je ispravno ocijenio koliko ogromna opasnost prijeti Hrvatima, od agresivnog i premoćno oružanog srpstva. Starčević je protiv te opasnosti upotrijebio pravo oružje, postavivši ideal Velike Hrvatske. Agresivnoj snazi velikosrpske državne misli morao je suprotstaviti slično oružje, a to bijaše upravo Velika Hrvatska. To je njegova zasluga tim veća, što je u ono doba vladajuće jugoslovenstvo utiralo sve puteve nadirajućem srpstvu. Jer čim je jugoslovenstvo vodeća i glavna misao, sasvim je svejedno da li je unutar te misli neko Srbin ili Hrvat. Jugoslovenska ideja imala je zato za Srbe tu prednost, što je Hrvatima oduzimalo snagu da se brane od srpskog nadiranja. Odbrana od srpstva može Hrvatima uspjeti samo u snažnoj vlastitoj afirmaciji, nacionalnom ekskluzivizmu. A upravo taj ekskluzivizam naučavaše dr Ante Starčević naveljujući svom žestinom na slavensku misao, na panslavizam, na jugoslovenstvo,

Kvaternikom osnovao je Stranku prava utemeljenu na ideologiji hrvatskog državnog prava. U Sabor je biran nekoliko puta, bio je vođa Hrvata (otac nacije).

⁷⁰ Srđa Trifković, *Ustaše – balkansko srce tame*, Beograd, 2016, str. 28-31.

⁷¹ *Isto*, str. 29-30.

htiući biti samo Hrvat i ništa više. U tome bijaše njegova snaga i time je suvremenima svojim posebno imponirao⁷². Nema sumnje da je Starčevićeva ideologija ostavila veliki trag u hrvatskom društvu. Ekstremni i nacionalistički krugovi nastavili su da je koriste, posebno u razvijanju antagonizma i mržnje prema Srbima. Smatra se duhovnim ocem ustaštva koje je izvršilo genocid nad srpskim narodom u tzv. Nezavisnoj državi Hrvatskoj.

Položaj Srba u hrvatskom društvu se mijenjao već zavisno od političkih i drugih okolnosti. Progresivniji dio hrvatskog naroda, koji je iza sebe ostavio stalešku politiku i ideju feudalnog državnog prava, prihvatio je Srbe kao ravnopravne nacionalne i političke partnere, dok drugi dio, konzervativniji dio hrvatskog društva, faktički nikad nije prihvatio Srbe za ravnopravne partnere, niti ih je priznao za „politički“ narod.

Sredinom šezdesetih godina XIX vijeka politika nepriznavanja Srba u Hrvatskoj ispoljava se kroz razne vidove, od negiranja samog imena, srpske političke individualnosti, zabrane korištenja srpskih simbola i dr. U cilju očuvanja svog nacionalnog identiteta, u isto vrijeme kod Srba jača nacionalni, kulturni i politički pokret nošen u nacionalnim idejama i borbenijim duhom. Pred Hrvatskim saborom pojavljuju se pitanja koja se odnose na interese Srba. Tako bannatski Srbin Jovan Živković zahtijeva da se Srem priključi Vojvodini. S obzirom na neutralgične odnose sa Mađarima, Hrvatski sabor izričito ne daje odgovor, ali naglašava da se cjelokupnost Kraljevine Hrvatske i Slovenije ne može dirati.

Negiranje notorne činjenice da u Vojnoj krajini žive isključivo Srbi, od strane hrvatskog historičara Ivana Kukuljevića, prema čijoj tvrdnji tamo stanuju isključivo Hrvati, dalo je povoda srpskom patrijarhu Josifu Rajačiću da uputi protest u vidu spomenice Hrvatskom saboru, u kojoj je uz pozamašnu činjeničnu građu želio dokazati da u Vojnoj krajini žive isključivo Srbi. Nakon protesta u Saboru i uspješne kampanje koju je predvodio patrijarh Rajačić, a na prijedlog Jovana Živkovića Srbi su prvi put priznati i zakonski potvrđeni kao

⁷² I. V. Sudland (Ivo Pilar), *Južnoslovensko pitanje – prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb: Matica hrvatska, 1943, str. 242.

politički narod u Hrvatskoj i Slavoniji. Slijedom tih godina, sve od vremena revolucije i rata sa Mađarima 1848-1849., te nasilnog nametanja nagodbe 1867-1868., Srbi su aktivno saradivali sa Hrvatima u zaštiti njihovih državnih interesa. Uvijek kada su bili ugroženi od Mađara, Hrvati su sa Srbima bili dobri i nisu dovodili u pitanje njihovu ravnopravnost i političku zasebnost. Primjer za to je i Rakovačka buna (nedaleko od Slunja) (1871), koju je poveo Eugen Kvaternik, jedan od vođa Stranke prava i tvorac hrvatske nacije. Stranka prava je bila na čelu narodnog pokreta protiv tadašnje Austrije i Ugarske, iako mu je glavni cilj bio dovođenje stranaka na vlast. Ustanku u pograničnom mjestu, gdje je živjelo većinsko srpsko stanovništvo, pridružili su se i Srbi iz zahvaćenog ustaničkog područja. Na tom tragu donijet je i zaključak Sabora 1867. godine, prema kojem: „Sabor Trojedne kraljevine izjavljuje svečano da Trojedna kraljevina priznaje srpski narod koji u njoj živi, istovjetnim i ravnopravnim hrvatskim narodom“. Međutim i ovaj put kao i mnogo puta ranije i kasnije, njihove izjave i odluke ostale su prazno slovo na papiru jer su ih kršili prvom zgodnom prilikom. Već poslije revizije nagodbe (1873) Srbi su izgubili posebnu nacionalnu individualnost, pa su tretirani kao dio političkog (hrvatskog) naroda.

Različiti politički ciljevi prema Bosni i Hercegovini Srba i Hrvata, doveli su do još većeg raskoraka među njima, jer su i jedni i drugi svojatali i gajili aspiracije za prisajedinjenje Bosne i Hercegovine svojim entitetima. U ostvarivanju tog cilja Hrvati su se oslanjali na Austriju, dok su Srbi tražili pomoć Rusije. Austrija je vodila antisrpsku politiku, jer je Srbija smatra glavnim centrom za okupljanje južnoslovenskih naroda, pa su im s toga velikohrvatske ambicije dobro došle, jer su se uklapale u političku Monarhiju prema Balkanu.⁷³

Ruska politika, u drugoj polovini XIX vijeka nije ulijevala sigurnost kada su u pitanju srpski interesi, posebno oni koji su se odnosili na priključenje Bosne i Hercegovine Srbiji.⁷⁴ Rusija kao velika evropska sila, imala je svoje interese, koji se često nisu poklapali sa srpskim interesima i uvjeravanju tzv. „Istočnog pitanja“. Balansirala je svoje odnose prevashodno sa Austrougarskom i drugim

⁷³ Dušan BeriĆ, *Isto*, str. 205 i 206.

⁷⁴ Dušan BeriĆ, *Isto*.

evropskim silama. U datim okolnostima ona se zalaže za podjelu Bosne i Hercegovine između Srbije i Crne Gore, zatim u drugim prilikama za prisajedinjenje Hercegovine Crnoj Gori, ali ne i Bosne Srbiji i na kraju za autonomiju pobunjenih pokrajina Bosni i Hercegovini. U Ruskoj politici nedostajala je konzistentna podrška srpskom ujedinjenju iako Rusiju na zapadu označavaju kao zaštitnicu srpskih interesa, pa ga sagledavaju u kontekstu odnosa prema Rusiji. Međutim, u rješavanju „Istočnog pitanja“ njoj je uvijek trebao saveznik na zapadu što je potencijalno predstavljalo opasnost za sporazumijevanje na štetu srpskih interesa. Sukob po postavljenom cilju različitih politika bio je plodno tlo za raspirivanje mržnje između dva naroda od strane Beča. Srbi iz Trojedne kraljevine i Bosne i Hercegovine nisu prihvatili koncepciju razvoja i Hrvatske, odnosno Bosne i Hercegovine sa osloncem na Habzburšku monarhiju, već su svoje orijentire usmjerili prema Srbima Srbije i Južne Ugarske.

Različit pristup prema Bosni i Hercegovini najbolje prikazuje rivalstvo hrvatskih i srpskih predstavnika (1877) u Ugarskom saboru. Saglasnu jačanju austrijskom pritisku, u pravcu okupacije Bosne i Hercegovine, jačalo je i hrvatsko opredjeljenje za prisvajanje te turske pokrajine.⁷⁵ Njihovi delegati (među kojima je prednjačio publicista Ivan Vončina – P.K.) na saboru u Budimpešti ističu da u Bosni i Hercegovini žive, kako ovi kažu: „braća naši Hrvati“, u tri vjere podijeljeni; da mi vječno težimo da se ujedinito sa braćom Hrvatima, da postanemo sastavni dio krune Zvonimirove i Stevanove, a da vi imate istorična prava na obje zemlje itd.⁷⁶

Na najavu da rade na priključenju Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, oštro su se suprotstavili najistaknutiji predstavnici Srba iz Bosne (Golub Bobić, Vaso Pelagić, pop Đoko Karan i dr.) ističući da:

(1) „u Bosni i Hercegovini ne žive danas nikakvi Hrvati niti se ko god od urođenika njenih Hrvatima zove. Tu žive Bošnjaci i Hercegovci, koji se dijele na tri vjere: pravoslavnu istočnu, rimokatoličku i muhamedovsku.

⁷⁵ *Isto*, str. 388.

⁷⁶ Pismo u Tiškovcu 12/24 marta 1878. godine Prenela Zastava u broju 46, od 22. marta do 3. aprila 1878., Citirano prema Dušanu Beriću, str. 388.

Pravoslavno-istočni zovu se Srbi i Rišćani, njih ima oko 700 000 duša. Rimokatolici nazivaju se katolici, šokci, Latini i kršćani. Ovih ima, po izvještaju katoličkog mostarskog šematizma i austrijskog konzula Todorovića, oko 180 000 duša. Muhamedovci se zovu Turci i muslimani. Ovih ima oko 400 000 duša i svi ovi obitavaoci govore pravim srpskim jezikom...“ (2) da je neistina ono što hrvatski delegati tvrde „da mi želimo i sa raširenim rukama očekujemo da se sa vama, braćom Hrvatima ujedinitimo. Ta niđe mi naše molbe ni naše skupštine izrekle nijesu. To želi u Bosni samo nekoliko fratara, koji su škole u Hrvatskoj izučavali. A na protiv toga, sve naše molbe i sve državne skupštine otvoreno govore i jednoglasno izjavljuju želju, da se sa srpskim kneževinama ujedinitimo. Na stotine takvih sadašnjih i vjeka-dajšnjih izjava i akata možete naći u arhivima srpskih kneževina. Majoritet naroda bosansko-hercegovačkog to je od vjeka želio i želi, da svuda po svijetu kod modernih država i parlamentima, uobičajeno je da se majoritet glasova usvaja kao zakon.“⁷⁷ Kao treće saznanje bilo je posebno teško prihvatiti, a to je da se iz Zagreba pozivaju „na neko istorijsko pravo, da nas anketirate svojoj državi. Oprostite gospodo, što moramo glasom suvremene nauke izjaviti vam, da ste i time sušti absurdum izrekli. Tim ste pošli da obnovite varvarska vremena Atila i Vandala. Tim vi pozivate Turke i Mongole u Evropu na vladu, jer po istorijskom pravu Turci mogu vjечно do Pešte i Beča vladati; a Mongoli skoro polovinom Evrope. Po tom istorijskom pravu naša (srpska – D.B.) država bi se mogla širiti do Crnog i Egejskog mora. U tom slučaju mi bismo zahvatili nekoliko naroda, no na takvu glupost danas u nas, ni najveći idiot ne pomišlja.“⁷⁸ „Mi se ne borimo da svoje vjeka-dajšnje ime napustimo pa da Hrvati postanemo, niti se sa vama ujedinitimo, jer vidimo da se vi još nijeste stresli onog kužnog i zavađajućeg fanatizma, koji rađa ratove i propasti narodu i čovječanstvu. Kad biste od tog fanatizma čisti bili, ne biste u svojoj jučerašnjoj, majušnoj autonomnoj državi, nehrvatskim narodima, sugrađanima njihovo narodno ime i jezik poricali, koje u novije doba ni Turci činili nijesu. S toga, mi vam otvoreno

⁷⁷ Ustanički protest – Hrvatskim delegatima, na mađarskom saboru g. dr Vončini i Horvatu, Tiškovac, 12/24 marta 1878., objavljeno u Zastavi br. 46, od 22. marta do 3. aprila 1878. godine, Citirano po Dušanu Beriću, str. 389.

⁷⁸ *Isto*, str. 389.

kažemo da mi ne primamo na sebe vaše hrvatsko ime, niti želimo pri takvim prilikama, s vama ujedinjenja političkog. Dok ne postanete lojalni prema našem narodu u našoj kući, dotle ni prijatelji, a kamoli braća biti ne možemo. Ako vam je nužno s nekim ujedinjenje, mi ga želimo jedino sa srpskim kneževinama (Srbijom i Crnom Gorom D.B.) učiniti, jer tamo nalazimo istovetan jezik, jednake običaje i veću garanciju za vedar i napredan život, nego li kod vas Hrvata. Posle ovih akata i razloga držimo da ćete nas vi svi „Veliko-Hrvati“ na miru ostaviti, da mi po našoj želji i slobodnoj volji biramo u naše društvo koga hoćemo i da se zovemo imenom koje nam je do sada drago bilo i kojim hoćemo; te tako će te i vi Hrvati imati više slobodnog vremena sebe i svoju kuću dobro proučiti i nalaziti načina da prije svega sebe kultivate, usredite i prema duhu naprednog vremena uredite...“⁷⁹

Nema sumnje da je Austrougarska znala iskoristiti nejedinstvo i različite ciljeve ova dva naroda u pogledu Bosne i Hercegovine. B. Kalaj austrougarski generalni konzul u Beogradu (1868-1875) u svom dnevniku kaže: „Srbi i Hrvati su podijeljeni i jedni i drugi žele Bosnu i nemaju povjerenje jedni u druge...“⁸⁰ Po njemu „Austrougarska može mnogo toga postići koristeći ljubomoru, koju Srbi i Hrvati uzajamno osjećaju. To moramo vešto iskoristiti na jednoj i drugoj strani.“⁸¹ Svakako da su strane vladavine doprinijele rasplamsavanju netrpeljivosti i međusobnom suprotstavljanju Hrvata i Srba. Katoličenje i unija u Austriji predstavlja dugotrajan pritisak na Srbe i ostale pravoslavne narode, dovele su do njihovog podvajanja od Hrvata i ne samo to, one su dovele do podvajanja unutar samih Srba. Uslovljenost srpstva i pravoslavlja s pravom se tumači da je tim činom pravoslavna crkva dala ogroman doprinos u okupljanju srpskog naroda u etničku cjelinu i očuvanje srpskog nacionalnog identiteta. Međutim, stoje i prigovori da su se identifikacijom srpstva i pravoslavlja, srpska crkva i kultura odrekli dijela svog naroda koji je pripadao drugoj vjeri, islamskoj (Srbi islamske vjeroispovijesti) i katoličkoj (Srbi katolici). Srbi katolici su specifična

⁷⁹ *Isto*, str. 390.

⁸⁰ Dr Andrija Radenić, *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, Beograd, 2002.

⁸¹ *Isto*.

dalmatinska pojava čiju su strukturu činili u većem dijelu intelektualci, a bilo je i radnika i seljaka. Ponajviše ih je bilo u Dubrovniku i njegovoj okolini, pogotovo u svim mjestima u Dalmaciji, u Splitu, Kaštelama, Šibeniku, Makarskoj, Imotskom, Sinju i na ostrvima. U njihovim redovima bilo je i katoličkih popova i fratara.⁸²

Ništa manji pritisak na Srbe nije bio i od strane Mađara, naročito poslije Austrougarske nagodbe (1867) kada Mađari okreću leđa Srbima i otvoreno se suprotstavljaju ostvarenju njihovih ciljeva, odričući im pred cijelim svijetom svaku mogućnost sposobnost za državni status i kulturni napredak.

Tajni sporazum u Rajhstatu (1876) između Rusije i Austrougarske u pogledu Bosne i Hercegovine, kojim je Rusija prepustila Bosnu i Hercegovinu Austrijskoj monarhiji, otvorio je put Austrougarske prema okupaciji ove dvije turske pokrajine. Biskup Štrosmajer ima svoj udio u programu okupacije Bosne i Hercegovine, jer je aktivno učestvovao u razvijanju kampanje da Balkan pripadne habzburškoj dinastiji, što se u suštini poklapa sa hrvatskom politikom toga vremena. Poseban pritisak pred okupaciju Bosne i Hercegovine, vršen je na dalmatinske Srbe sa ciljem da se odvoje od ostalih Srba u Bosni i Hercegovini sve je činjeno da se razbije svaki pokušaj okupljanja muslimana i katolika oko pokreta za srpsko i jugoslovensko ujedinjenje, u čemu su prednjačili hrvatski emisari i katolička crkva.

⁸² Najpoznatiji među njima bili su: Dum Ivan Stojanović (1829-1900). Dubrovnik je prilikom njegove smrti pisao: „Srpstvo je u njemu izgubilo velikog rodoljuba i književnika, Dubrovnik posljednjeg predstavnika starog duha, narod dubrovački, rijetkog svećenika, siromasi velikog dobrotvora“. Don Jakov Grupković, gimnazijski profesor srpsko-hrvatskog jezika, poznat po parafraziranju Frankove izreke da je Hrvatska most preko koje Austrija ima dalje da proдре na Balkan, Grupković kaže: „Eh po Franku hrvatstvo je kljuse po kome Švabo šeta po Bosni“. Citirano po dr Lujo Bakotić, *Srbi u Dalmaciji od pada Mletačke Republike do ujedinjenja*, Novi Sad, 1991., str. 184.

STANJE U BOSNI I HERCEGOVINI POD TURCIMA

Za razliku od drugih južnoslovenskih teritorija pod Turcima, Bosanski pašaluk kao granična oblast, uživao je određene privilegije. Kao periferna oblast prema moćnim evropskim susjedima njegov teritorij, za razliku od drugih južnoslovenskih zemalja pod Turcima je posebno tretiran i respektiran. Samo organizovanje Bosanskog vilajeta kompatibilno je određenoj vrsti političke autonomije, utemeljeno na njenoj prošlosti i feudalnim odnosima. Svaki vid građanskih odnosa koji bi doveo u ravnopravan odnos svo stanovništvo, bio je odbacivan. Muslimani kao vladajuća konfesija i privilegovani element, teško su se mirili sa idejom ravnopravnosti sa ostalim stanovnicima Bosne. Muslimanska vlastela uporno je sprečavala svaku promjenu koja bi ugrozila njenu poziciju, tako da je hrišćanska nacija bila pod permanentnim izazovom revolucije. Antireformski kurs bosanskih muslimana bio je toliko jak i revnosan da su sebe smatrali većim zaštitnikom izvornog islama od samog sultana. Religijska pripadnost naroda u Bosni i Hercegovini, koji su vijekovima živjeli u okviru Osmanskog carstva, bila je vezana za njihov lični status. Stanovništvo koje je primilo islam imalo je privilegije u odnosu na ostalo stanovništvo u pravnom vidu, zbog poreskih olakšica, zatim u dužnostima ratovanja i dostupnosti službe u državnom aparatu, koje su bile dostupne samo muslimanima. Faktički sav život, da se djelimično izuzme privredni život u gradovima, nosio je pečat vjerskih razlika. Nacionalni nazivi bili su napušteni i na Balkanu, stavljeni u zaborav, pa se većina stanovništva javlja pod zajedničkim nazivom raja, čiji naziv se od XVIII vijeka pojavljuje samo za hrišćansko stanovništvo. Podjele po vjerskoj

pripadnosti na „Turke“ i „raju“, bila je prisutna u svim oblastima života.⁸³ Tako da su se pripadnici različitih religija razlikovali ne samo po vjerovanju i njenim obredima, već su one sezale do različitih nošnji, kuhinji, gradnji kuća, posebnom školstvu, posebnim stambenim četvrtima. Islam ne prihvaća nacionalnu diferencijaciju, već priznaje samo vjersku pripadnost. Vjerski faktor u vjerski heterogenom stanovništvu, u kojem islam ima dominantnu ulogu u donošenju odluka i propisa, sve više je udaljavao jedne od drugih. Težnje hrišćanskog naroda u Bosni i Hercegovini da se oslobode turskog ropstva nisu nailazile na punu podršku hrišćanske Evrope. U to vrijeme (1815-1878) istorija balkanskih naroda je pod dominacijom Austrije, u to vrijeme apostolske države. Kao politički zaštitnik rimske kurije, Austrija je živjela antagonizmom među vjernicima južnoslovenske države, u kojoj bi bili okupljeni svi južnoslovenski narodi.

Iako je Bosna bila nezadovoljna mnogim odlukama Porte, bosanski muslimani nisu pribjegavali pobunama. Prije tridesete godine XIX vijeka bilo je mnogo pobuna protiv Turaka i njihove vlasti, ali to je činilo pravoslavno stanovništvo. Bosanski muslimani su bili svjesni činjenice da su okruženi hrišćanskim svijetom i da žive daleko na periferiji carevine. Uz to, velik dio strukture muslimanskog činile su izbjeglice iz Hrvatske, Slavonije, Srema i Dalmacije, a nešto kasnije od početka XIX vijeka i iz Srbije, koje su izgubile svoja imanja i bile ograničene prema susjedima. To je razlog što su ispoljavali veliku solidarnost i lojalnost prema carskoj vlasti. Iako Bosna nije imala nikakvu formalnu samoupravu (nije bila pravni entitet) ona je vremenom stekla poseban položaj, prvenstveno preko širokih ovlaštenja njenih begova. Beg je na svom imanju bio suveren, koji je dijelio milost i pravdu.⁸⁴ Poslije ukidanja janjičarskog korpusa od strane centralne vlasti (1826) u Bosanskom pašaluku staje na čelo otpora centralnoj vlasti. Begovat su činili kapetanije i ajani. Kapetani su bili na čelu kapetanije koje su se formirale na granici prema moćnim državama, da bi se kasnije formirale i na važnijim putevima. Oni su bili zapovjednici stajaće vojske, a imenovani su iz najmoćnijih muslimanskih porodica dotičnog kraja, a njihov položaj bio je nasljedan. Imali su redovnu platu iz državne kase, mogli

⁸³ Hadžijahić, str. 72.

⁸⁴ V. Ćorović, str. 570.

su imati i svoje zemljište, posjede i kmetove, te vlastito nasljedna imanja. Ajani su bili predstavnici gradova koje su birali između sebe muslimanske porodice, a predstavljale su grad pred državnim vlastima. U pravilu i položaj ajana je bio nasljedan. Bosanski begovat bio je nezadovoljan što carska vlast upravlja Bosanskim pašalukom preko svojih činovnika koji su dolazili iz raznih krajeva Turske, a nisu poznavali jezik, kulturu i običaje. Svaki nagovještaj reformi od strane carske vlasti bio je apriorno odbijen, jer je begovski element zahtijevao održanje starog poretka i određen stepen begovske samouprave. Bosanski muslimani, iako su većim dijelom Sloveni koji su zadržali svoj maternji jezik i svijest o svojoj srodnosti sa hrišćanskim svijetom (Srbima i Hrvatima), u svom odnosu i osjećanjima bili daleko bliži Turcima nego svojim komšijama. Njihova povezanost zasnivala se na istoj vjeri i privilegovanom položaju jednog dijela naroda kojeg je šttila turska država. Ponovnom aktuelizacijom reformi (1831) uzburkala je duhove bosanskih muslimana, posebno begovskih elemenata, s obzirom da je reforma obuhvatala i smanjenje njihove samouprave. Antireformski kurs bosanskog begovata rezultovao je ustankom koji je poveo Huseinbeg Gradašćević, kapetan je grada Gradačac, prozvan „Zmaj od Bosne“, koji je podržan od većine bosanskih begova, dok je Hercegovina ostala uz Sultana. Ustanici su 1831. godine razbili vojsku bosanskog vezira blizu Travnika, koji se sklonio u Stolac kod vođe hercegovačkih muslimana Ali-paše Rizvanbegovića. Nakon što je vojska kapetana Gradašćevića zauzela prestonicu (1831), begovat je centralnoj vlasti uputio zahtjev za obustavu reformi i zadržavanje starog uređenja na njihovoj teritoriji, zatim da bosanskog pašu bira begovat iz svojih redova, uz obavezu da centralnoj vlasti plaćaju određeni danak, te da Bosanski pašaluk dobije isti stepen autonomije, kao što je sultan dao Srbima u Srbiji. Njihov izaslanik u Beogradu izjavio je da je cilj nezavisna država „koja bi po jeziku bila srpska, a po vjeri muslimanska“.⁸⁵ Vojska kapetana Gradašćevića se u borbi protiv centralne vlasti povezala sa kosovskim begovatom, gdje je zajedno sa kosovskom vojskom porazila tursku vojsku. Ne čekajući carsku vlast da ga postavi za pašu Bosanskog pašaluka (što mu je obećano), Husein-paša se sam proglašava pašom. S obzirom na njegovo okrutno ponašanje vrlo brzo je stekao puno

⁸⁵ Milorad Ekmečić, *Isto*, str. 231.

neprijateljstvo unutar begovata, a protiv njega je bio gotovo cijeli hercegovački begovat, na čelu sa stolačkim kapetanom Ali-agom Rizvanbegovićem i gatačkim ajanom Smail-agom Čengićem. Poražen je 1832. godine od strane carske vojske koju je predvodio novoimenovani bosanski paša Mahmud Hamid, uz pomoć hercegovačke vojske pod vodstvom Ali-agom Rizvanbegovićem i Smail-agom Čengićem. Nakon poraza, Husein-kapetan Gradašćević je pobjegao u Austriju, koja ga je isporučila Turskoj gdje umire 1834. godine. Odmah nakon toga uslijedila je nagrada za Ali-agu Rizvanbegovića, on dobija vezirski čin i pod svoju upravu Hercegovinu, koja je postala posebna vezirska oblast odvojena od Bosne 1833., a trajalo je do 1851. godine. Nakon što je pobuna bosanskih muslimana doživjela poraz i povlačenja turske vojske (1833) bosanski velikaši svoju osvetu usmjerili su prema hrišćanskom stanovništvu. Nasilje i otimačina nad rajom svake vrste bili su sve okrutniji. Unutrašnjom anarhijom stvorena je atmosfera nepodnošljivosti. Zbog nepodnošljivog stanja dizane su bune, među kojima je najpoznatija Pop Jovičina buna (1834), pod vodstvom popa Jovice Ilića. Ustanak je brzo ugašen zbog nedostatka naoružanja ustanika. Sredinom 30-ih godina XIX vijeka, sultan nakon što je ukinuo ustanove ajana i kapetana (1839) ubrzava reforme, da bi iste godine u Bosanskom i Hercegovačkom pašaluku proglasio ustavni zakon Hatišerif od Glihane, kojim se izjednačavaju prava svih podanika carevine bez obzira na vjeroispovijest. U Bosanskom i Hercegovačkom pašaluku antireformski kurs kod vodeće muslimanske elite bio takav da je onaj akt važan za hrišćansku raju ostao prazno slovo na papiru sve do 1856. godine, kada je potvrđen novim hatišerifom. Teror nad hrišćanskim stanovništvom se nastavlja sve većim intenzitetom, u čemu prednjači gospodar Hercegovine Ali-paša Rizvanbegović.⁸⁶ Zbog antisrpskog kursa koje muslimani odbijaju da sprovede, oni intenziviraju teror nad hrišćanima što dovodi do pobuna pravoslavnog stanovništva širom Bosne i Hercegovine. Da bi sanirao situaciju sultan šalje u Bosanski i Hercegovački pašaluk (1859) vojsku od 8 000

⁸⁶ Za 18 godina svoje vladavine "...ubio je oko 1 000 pravoslavni...kada su mu sluge krvopije donosile...glave pogubljenih Srba, naređeno je da se nabijaju na koplje, te da ih sa uživanjem posmatra...Kad sede za ručkom i večerom". Citirano prema: Jovan B. Dušanić – Lipljanski, *Srbi Bosne i Hercegovine u XIX veku*, Beograd, 2018, str. 85.

vojnika, na čelu sa Omer pašom Latasom⁸⁷ sa zadatkom da uništi antireformski kurs begovata i smiri nezadovoljstvo hrišćanskog stanovništva. Jedan od zadataka bio je da uništi dio srpskih tajnih organizacija, Omer-paša je nemilosrdno ugušio pobunu begovata. U borbama sa carskom vojskom mnogo begova je izginulo, a 400 je u okovima poslato u Carigrad.⁸⁸ Ali-paša Rizvanbegović je prvo dao poniziti a zatim pogubiti. Istoričari kažu da je tada pao posljednji gospodar Hercegovine. Moć begovata je konačno srušena i time podvrgnuta carskoj vlasti.

Buđenje nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini kod srpskog stanovništva išao je bržim korakom nego kod ostala dva naroda. Bržem tempu tog razvoja, svakako najveći doprinos je dala obnovljena srpska država koja je postala središte okupljanja srpskog naroda. Srpska revolucija i postepeno oslobođenje od turske vlasti naišla je na velike simpatije, ne samo na Balkanu nego i širom Evrope. Sa srpskom revolucijom otpočinje serija oslobodilačkih ustanaka na Balkanu. U Srbiji su ukinuti čitluci 1815. godine, a spahije su 1830. izgubili pravo da ubiru harač. Srbi u Bosni i Hercegovini su prvi formirali nacionalnu buržoaziju u gradovima koja je zajedno sa sveštenstvom i učenim ljudima bila glavni inspirator nacionalnog pokreta. Zbog jačanja nacionalne svijesti, posebno kod Srba u Bosni i Hercegovini, u Bosanskom pašaluku je 1853. godine zabranjena upotreba srpskog imena za pravoslavno stanovništvo, kao i latinskog za katolike. Ćamil-paša je, ustvari, zabranio pokret priznanja srpske nacije po jezičkoj osnovi i vratio na vjerski kolosjek. Istovremeno je carska vlast sve svoje stanovništvo proglasila Osmanlijama. Mnogi istorijski dokumenti govore da su se u vrijeme osmanlijske uprave, Bošnjacima označavali samo muslimani, ali ne i hrišćani. Čuveni putopisac Evlija Čelebija piše (u drugoj polovini XVII

⁸⁷ Omer-paša Latas prije nego što je primio islam zvao se Mihajlo Mićo Latas, hrišćanin srpskog porijekla. Izbjegao iz Austrougarske, tačnije iz Vojne krajine. U Austriji je završio kadetsku školu, a u Banjoj Luci primio islam. S obzirom da je bio obrazovan postavljen je za učitelja prestolonaslednika Abdul Medžida, koji ga, kad je preuzeo carsku funkciju postavlja za pašu. Bio je istaknuti ratnik u Osmanskom carstvu.

⁸⁸ V. Ćorović, str. 574.

vijeka) da su stanovnici Srebrenice Bošnjaci, a da su im raja Srbi i Bugari.⁸⁹ Matija Mažuranić (brat Ivana Mažuranića) piše 1842. godine: „U Bosni se kršćani ne smiju zvati Bošnjaci i Osmanlije, premda su muhamedovci jedni i drugi, o-pet se mrze strašno kao prava nebraća“.⁹⁰ U pismu koje je Husein-kapetan Gradašević uputio austrijskom caru i knezu Meternihu (1832) očitava se da je pod pojmom „bosanski narod“ podrazumijevao samo muslimane.⁹¹ U okviru reformi koje je provodila centralna turska vlast bila je i ideologija bošnjaštva, bolje reći bio je pokušaj da se u okviru bošnjaštva uključe svi stanovnici Bosne, bez obzira na vjeroispovijest. Takvu politiku provodio je i sam Omer-paša Latas, u saradnji sa jednim dijelom bosanskih franjevaca. Ozbiljniji pokušaj u tom pogledu bio je u vrijeme šerif Osman Topal-paše (1861-1869), koji je pratio savremena zbivanja i želio Bosnu izvesti na put buržoaskog razvitka. Istoričari ga smatraju tvorcem interkonfesionalnog bošnjaštva. Svi pokušaji ostali su prazno slovo na papiru. Muslimani istorijski privikli na privilegije apriorno su odbijali svaki vid ravnopravnosti sa hrišćanskim stanovništvom Bosne. Za razliku od srpskog nacionalnog pokreta koji je prihvaćen od značajnog broja pravoslavnog građanstva i seljaštva, imalo je uporište u srpskim državama u prošlosti, bošnjaštvo nije imalo šire uporište niti je obuhvatalo predislamsko doba. Franjevci koji su na početku sa simpatijama gledali na ideologiju bošnjaštva, brzo su je napustili, jer ta ideologija nije imala zasade u katoličkom seljaštvu. Kasniji pokušaji da se oživi tzv. interkonfesionalno bošnjaštvo i stvori bosanska nacija, bili su unaprijed osuđeni na propast.

Velik uticaj na istoriju srpskog naroda, poslije revolucije 1848-1849., bilo je novo konstituisanje moći velikih sila poslije Krimskog rata 1854-1856. Pariskim mirom (1856) stvoren je savez evropskih država (Francuska, Britanija, Pruska, Austrija, Rusija i kraljevina Sardinija), koje su umjesto Austrije i Rusije preuzele vodeću ulogu u rješavanju Istočnog pitanja, čime se prilično se mijenja pozicija

⁸⁹ Evlija Čelebija, *Putopis – odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1973., str. 100. (Preveo uvod i komentar napisao Hazim Šabanović) Prema: Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878-1914*, str. 72.

⁹⁰ *Isto*, str. 72.

⁹¹ *Isto*, str. 72.

Rusije i Austrije koje su imale od 1774. zaštitnu ulogu pravoslavnog, odnosno, katoličkog stanovništva. Pod pritiskom evropskih država na turskog sultana 1856. godine, sultan objavljuje novi Ustavni zakon o reformama „Hatti humajum“ kojim je data sloboda hrišćanskim narodima. Ukinut je „Milet sistem“ koji je identifikovao narod sa vjeroispovijesti, iako je tri godine ranije sultanov izaslanik u Bosni Ćamil-paša promulgirao obavezu da se „Milet sistem“ mora strogo poštovati. S tim u vezi zabranio je upotrebu etničkog naziva Srbin za pravoslavne, te stavio veto na pokret priznanja srpske nacije po osnovi jezičke osnove i ponovo uputio na primat vjerskog elementa. Tretman katolika bio je sličan, zabranjuje se naziv „Latin“ i vraća na stari naziv katolički narod.

Prema izvještajima pruskog generalnog konzula iz Sarajeva, dr Oto Blavue (1863), stanovnici Bosne pripadaju istom narodu, govore istim jezikom kao u Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji, Slavoniji i Hrvatskoj. Azijsko-turski element je zastupljen u gotovo neznatnom broju, prisutan u glavnom gradu. Prema njemu, stanovnici islamske vjeroispovijesti nisu pravi Turci, već potomci hrišćanskih Slovena. U izvještaju (1865) on iznosi strukturu stanovništva sačinjenog na osnovu uvida u popis stanovništva koji su izvršile turske vlasti (1864) i evidencije koju su vodile duhovne vlasti. Prema tom popisu u Bosni je tada živjelo 449 479 pravoslavaca, 286 708 muslimana, 132 000 katolika, 10 026 Cigana, 2 438 Židova i 1 228 stranaca.⁹²

⁹² Jovan B. Dušanić – Lipljanski, *Isto*, str. 166-167. (Prema autoru, podaci su preuzeti iz edicije prof. dr Galiba Šljive, Bosna i Hercegovina 1788-1878)

POBUNE SRPSKOG STANOVNIŠTVA

U drugoj polovini XIX vijeka dolazi do čestih buna i ustanaka srpskog stanovništva u Bosni, a još češće u Hercegovini. Nezadovoljstvo se ispoljava uglavnom, protiv varvarskih postupaka turskih zvaničnika prema hrišćanskom stanovništvu i sprečavanja hrišćanima da se izvrši hatihumajum. Dodatno nezadovoljstvo za seljačko stanovništvo unio je tzv. sultanov zemljišni zakon (1858) kojim je oteta zemlja seljacima i podijeljena muslimanskim veleposjednicima. Cilj turskih vlasti bio je da se nepokretna imovina, prevashodno obradiva zemlja ostane u rukama muslimanskih posjednika. Ustanici u Hercegovini pod vodstvom Luke Vukalovića (1852-1862), koji su imali podršku Crne Gore i dijela Hrvata, postigli su značajne uspjehe. Kod Grahova (1858) zabilježili su veliku pobjedu nad turskom vojskom, koja je pokazivala vjerski fanatizam. U Bosanskom pašaluku u ovom periodu su najpoznatije Protina buna u Posavini (1858), zatim Pecijina buna u Bosanskoj krajini (1858). U cilju gašenja učestalih ustanaka u Bosanskom pašaluku ponovo je poslat Omer-paša Latas, što je izazvalo veliko nezadovoljstvo među bosanskim zvaničnicima, jer su ga smatrali svojim neprijateljem i popustljivim prema Vlasima. Omer-paša trpi poraze i velike gubitke u ljudstvu sa ustanicima u Hercegovini (1861) zbog čega Turska optužuje Crnu Goru da učestvuje zajedno sa ustanicima, te joj objavljuje rat. Poslije petomjesečne borbe, sa turskom vojskom kojom je komandovao Omer-paša Latas, crnogorska vojska našla se pred kapitulacijom. Od takvog ishoda spasila ju je ruska intervencija u Carigradu, što je rezultovalo zaključivanjem mira. Nakon što mu je Omer-paša ponudio niz ustupaka, Vukalović je prihvatio primirje. Budući da se Turci nisu držali dogovorenog, ponovo je došlo do pobune (1864), koja će sa manjim intenzitetom trajati sve do ustanka (1875-1878), iako su svi ustanci bili neuspješni, pogotovo nakon napuštanja Luke Vu-

kalovića i dobrovoljnog odlaska u rusko izgnanstvo, oni su bili osnova da branioci Osmanskog carstva počnu ozbiljnije razmišljati, da li je oslabljeno Osmansko carstvo u stanju da drži pod kontrolom balkanske narode ili da te prostore preuzme Austrija.

U Turskoj carevini ponovo oživljava reformski proces koji je trebao da spasi islamsko društvo od propadanja. Kao prioritet je uzeo stvaranje svijesti o zajedničkoj osmanlijskoj pripadnosti, te jačanju individualnih sloboda po ugledu na Francusku buržoasku revoluciju (1789). Zatim, objavljuje se sloboda štampe, ali u granicama zakona. Vilajetski zakon, zahvaljujući Midhat-paši, se primjenjivao na sve pokrajine carstava, njime su sve pokrajine dobile svoje listove štampane na turskom jeziku i srpskom jeziku (jeziku priznatog naroda). U Sarajevu je štampan list „Bosna“ na turskom i srpskom jeziku⁹³, a u Mostaru „Neretva“. Vilajetski zakon je donio unutrašnje organizacione promjene unutar turskih pokrajina. Preteču sintetičkih nacija koje će uslijediti na Balkanu, predstavlja ozakonjenje osmanlijske nacije (1868). To je neuspjao eksperiment koji je nastao kao izraz političkih krugova. Taj eksperiment je korišten u kasnijoj fazi od strane sila koje su kontrolisale Balkan.⁹⁴

⁹³ M. Ekmečić, str. 279.

⁹⁴ *Isto*

VELIKI USTANAK U BOSNI I HERCEGOVINI

1875-1879

Ustanak u Bosni i Hercegovini (1875-1879) bio je jedan od najmasovnijih ustanaka srpskog naroda u XIX vijeku. Započeo u Nevesinju 9. jula 1875. godine, a u Bosni 18. avgusta na Knežpolju, da bi u istočnoj Bosni izbio nešto kasnije. Iako u njemu masovno učestvuje seljačko stanovništvo upereno protiv tlačenja i zuluma svih vrsta od strane osmanske vlasti. Uz socijalne ciljeve, ustanak je imao prevashodno cilj oslobođenja od turske vlasti i ujedinjenje srpskog naroda. Na ustanak su pozivani ne samo hrišćani već i muslimani kojima je garantovana puna samostalnost u slučaju ustaničkog uspjeha. Ustanku su se u početku priključili i malen broj muslimana i nešto veći broj Hrvata, koji su se kasnije povukli po nagovoru katoličkog sveštenstva i austrougarske propagande. Nedostaci ustanka iskazani su već na samom početku. Nije bilo jedinstvenog središta iz kojeg bi se vodio ustanak, niti je bilo jedinstvenog vođe. Pokušaj Miće Ljubibratića, hercegovačkog vojvode da sazove jednu svesrpsku skupštinu na koju bi bili pozvani i predstavnici muslimana, nije uspio. Zadatak skupštine je bio da izabere vladu čiji bi predsjednik bio Svetozar Miletić, jer ga je u tome spriječio crnogorski knez Nikola, a kasnije ga i protjerao jer je sebe smatrao vođom ustanka i pobune u Hercegovini.⁹⁵ Kao ustanički vođa, Mićo Ljubibratić razvio je svoje aktivnosti u pravcu pridobijanja muslimana za ustanak na izmirenje sa muhamedovcima srpske narodnosti, radio je više godina i u tom smislu slao preporuke svim vladama Srbije do 1874. godine. U tom cilju trebao je doprinijeti i Ljubibratićev prevod Kurana. Na čelo svih ustanika postavljen je Risto Kovačević koji je formalno bio na čelu ustanka, dok je

⁹⁵ *Isto*, str. 284.

stvarnu funkciju glavnokomandujućeg vršio Petar Vuković, čovjek kneza Nikole. Važnu ulogu imao je i Bogdan Zimonjić i pop Petar Radović i dr.

U Bosni nije bilo ličnosti od autoriteta koja bi predvodila ustanak, pa je tu ulogu preuzeo „Glavni odbor“ koji je predvodio Golub Babić. I ovdje nije bilo jedinstva jer se u njemu izdvajao Vaso Pelagić po ideološkoj osnovi i vodio kampanju protiv režima u Srbiji i Crnoj Gori. Potkraj 1875. godine u Bosnu stiže princ Petar Karađorđević, poznat pod nazivom Petar Mrkonjić.⁹⁶ Njegovo učešće u ratu rezultovalo je neuspjehom zbog nejedinstva srpskog korpusa, ovaj put zbog dinastičke netrpeljivosti. Njegovu ruku pomirenja u cilju višeg srpskog interesa nije prihvatio knez Milan Obrenović iz kog razloga je morao napustiti Bosnu, iako je kao školovan i obrazovan oficir u Francuskoj i Švajcarskoj mogao biti od velike koristi za ustanike. Njegov odlazak negativno je uticao na ustanike. I ovaj put interes opšte stvari nadvisila je dinastička sujeta i sebičnost.

Ustaniци u Hercegovini ratovali su sa mnogo više uspjeha nego ustaniци u Bosni. Razlozi su prepoznatljiviji u činjenici da je Hercegovini kompaktnije pravoslavno stanovništvo i blizina Crne Gore, dok je u Bosni stanovništvo vjerski podvojeno. Prema kneževini Srbiji muslimani su bili najbrojniji jer su planski naseljavani, što govori da njihov raspored na sjeverozapadnom dijelu nije bio slučajan, jer se u islamskoj državi planski onemogućavala kompaktnost prostora pravoslavnih masa. Pored toga, u svim graničnim područjima, Turska je raspoređivala najjaču vojsku da bi čuvala granicu prema Austriji. Na skupštini ustaničkih vođa u Jamnici (tzv. Jamnička skupština) nedaleko od Dvora na Uni, na kojoj je učestvovalo 80 predstavnika ustaničkih četa i predstavnika odbora za pomaganje ustanka kojoj je presjedavao Ilija Guteša (ugledni zagrebački srpski trgovac), odlučeno je da se odbace svi turski fermeni, te da se nakon ulaska u rat Srbije sa Turskom proglasi ujedinjenje Bosne sa Srbijom, na čelu sa knjazom Milanom Obrenovićem. Sredinom 1876. godine pod pritiskom patriotizma i željom za pomoći Srbima u Bosni protiv Turske, Srbija stupa u rat protiv Turske. Tri dana ranije u rat je stupila prema dogovoru i Crna Gora. Knjaz

⁹⁶ Petar Mrkonjić, odnosno, princ Petar Karađorđević nakon Majskog prevrata i ubistva Aleksandra Obrenovića (1903), izabran je za kralja Srbije. Zalagao se za ustavno uređenje Srbije i bio poznat po svojoj liberalnoj politici.

Milan bio je protiv rata i pokušao da ubijedi skupštinu da je to po Srbiju pogubno, u čemu nije uspio. Rat sa Turskom je izgubljen. I ovaj put na ultimatum Rusije došlo je do primirja, u oktobru 1876. godine, a do mira početkom 1877. godine. U ovom ratu Srbiji je zaprijetila okupacije poslije gubljenja velikog dijela teritorija. U ratu nije učestvovala Rusija, ali su zato ruski dobrovoljci dali značajan doprinos, a brojilo je 2 400 vojnika i 600 oficira. Rat je pokazao mnoge slabosti. Nije došlo do balkanskog saveza i opšteg ustanka. Knjaz Nikola se više brinuo o svom prijestolju nego o zajedničkoj pobjedi. Vojske su ratovale odvojene, a crnogorski knjaz nije pošao u susret srpskoj vojsci kad je to bilo najpotrebnije (što se nažalost ponovilo 1914. godine) kako bi pomogao razbijanju glavnog udara turske vojske. Njegova orijentacija bila je usmjerena prema zapadnoj Hercegovini i primorju. Vatrene i bučna obećanja i zagovaranje ratne opcije od strane prečanskih Srba, pokazao se kao prazno slovo na papiru. Obećana pomoć, pa i materijalna je izostala. U drugom ratu protiv Turske (poslije uspjeha Rusije), krajem 1877. godine u sadejstvu sa ruskim snagama uz bolje organizovanu vojsku, Srbija je za kratko vrijeme oslobodila svoje izgubljene krajeve od strane turske vojske.

Nakon stupanja u rat Srbije i Crne Gore sa Turskom, ustanička rukovodstva Bosne i Hercegovine na Vidovdan 1876. godine, proglasila su ujedinjenje sa Srbijom, odnosno Crnom Gorom, da bi (1877), kada je Srbija zbog poraza i sugestije Rusije prihvatila mir sa Turskom i saznanja da im srpska vlada ne želi pomoći, ustanička rukovodstva formirala su privremenu vladu. Na zahtjev srpskih predstavnika, Srbija preduzima kontrolu nad cijelim srpsko-bosanskim ustankom, za glavnokomandujućeg ustanka u Bosni imenuje pukovnika Mileta Despotovića, koji je početkom avgusta svečano preuzeo komandu od Goluba Babića. Iako školovan vojnik u Rusiji sa iskustvom u ratu mađarske revolucije (1848-1849), nije uspio povezati redove ustaničkih četa, niti pridobiti muslimansko stanovništvo, iako je imao značajne pomake u organizaciji i disciplini vojske. Posebnu brigu posvećivao je ranjenim borcima. U istočnoj Bosni ustanak prevashodnog stanovništva nije uspio da se razvije zbog gusto naseljenog muslimanskog stanovništva, koji su sprečavali ustanak još u začetku. U Sarajevu ustanak nije imao nikakve šanse. Ustanak u jugozapadnoj Bosni početkom

avgusta 1877. godine doživio je potpun neuspjeh, ne samo zbog jakih snaga turske raspoređenih na granicama područja, već i zbog promjene odnosa Austrije prema ustanicima, koja je nastala zabranom prelaska ustanika na njenu teritoriju i isporuci prebjeglih ustanika turskim vlastima.

U vrijeme rasplamsavanja ustanka u Bosni i Hercegovini, sultan je proglasio islamski sveti rat. Mobilizaciji se masovno odazvalo muslimansko stanovništvo od 17-70 godina. Prema Ekmečiću „ u Livnu se kao dobrovoljci javljaju djeca od 12 godina. To nosi velike masovne zločine.“⁹⁷ Navodi da je „Artur Evans pisao u listu Manchester Guardian, da je oko šest hiljada ljudi, žena i dece bilo hladnokrvno sasečeno, zapaljena 81 crkva i naterano na bežanje u habzbušku državu 25 000 ljudi“.⁹⁸ Nadalje Ekmečić navodi da je „za potrebu konferencije i diplomata velikih sila u Konstantinopolju, krajem 1876. i početkom 1877. godine, namjesnik Despotović je poslao listu zločina. Navedene su žrtve, ubice, mjesto i vrijeme, kao i svjedoci koji pred sudom mogu potvrditi. Navedeni su slučajevi najegzotičnijih ubistava koje je istraga svjetskog kriminala poznavala: dvadeset ljudi na kućnom ognjištu, kao jarci zaklani. Među imenima žrtava su i djedovi i pradjedovi, četvorica kasnijih uglednih intelektualaca, a među ubicama Ahmet-aga Pozderac, predak jednog kasnijeg slavnog vođe u ratu protiv nacizma.“⁹⁹ Nažalost ova zlodjela ostala su nekažnjena, kao i mnoga druga koja će se kasnije dogoditi srpskom narodu u Bosni i Hercegovini. U ovom ratu ustanak je zahvatio i dio Crne Gore. Može se reći da je crnogorska vojska imala uspjeha i pored neuspjeha da oslobodi Nikšić, kao jako uporište turske odbrane. Pobjedom nad Muhtar-pašom na Vučjem Dolu, krajem jula 1876. godine poražena je turska vojska „što je kasnije uz neke druge pobjede, uvrstila su Crnu Goru u značajne faktore toga vremena“.¹⁰⁰ Pokušaj Turske da se revanšira Crnoj Gori nije uspio, jer je to u ozbiljnoj fazi nanošenja teškog poraza, spriječila Rusija.

⁹⁷ M. Ekmečić, str. 289.

⁹⁸ *Isto*.

⁹⁹ *Isto*, str. 290.

¹⁰⁰ *Isto*, str. 291.

Srpski ustanak (1875-1878) nije uspio, prevashodno jer nije podržan od druga dva naroda, muslimana i Hrvata. Ne samo da su vršene opstrukcije, već su obje strane revnosno služile Turskoj, odnosno Austrougarskoj. Ustanici u borbi imali su velike prepreke u zauzimanju gradova koji su bili bastioni vjerske mobilizacije, jer je ustanak poprimio sve oblike vjerskog rata između hrišćanstva i islama. Ustanak je bez sumnje imao veliki historijski značaj za srpski narod u cjelini. Objelodanjeni su srpski politički ciljevi, a to su oslobođenje od turske vlasti i stvaranje srpske države na Balkanu, odnosno pripajanje Bosne i Hercegovine Kraljevini Srbiji. Cijena ustanka bila je velika. Pored zločina koji su izvršeni nad srpskim narodom, u ovom ustanku izvršeno je i najveće etničko čišćenje srpskog naroda sa cijelog područja sjeverne Bosne i Bosanske krajine, poslije prodora Turaka. Ustanak je na neki način probudio svijest Evrope koja se prvi put odazvala za pomoć, izuzev Britanije koja je podržavala Tursku.¹⁰¹ Tursku su podržali i određeni krugovi u Hrvatskoj, u kojoj je prednjačila Hrvatska čista stranka prava, pod vodstvom srbofoba Ante Starčevića, dio intelektualne strukture na univerzitetu i niži sveštenečki sloj. Ante Starčević i njegovi sljedbenici svojatali su Bosnu i Hercegovinu sve do Drine, dok se Narodna stranka biskupa Štrosmajera, zalagala da Hrvatskoj pripadne zapadni dio Bosne i Hercegovine i između rijeke Plive i Vrbasa (tzv. Turska Hrvatska).

Knez Milan želio je da Bosna pripadne Srbiji, ali su velike sile smatrale da je Srbija državno i kulturno insuficijentna da bi mogla na miran način upravljati tim područjem. S tim se složila i Rusija. Pored toga, na tom području su postojale tri-četiri vjeroispovijesti, različita nacionalna opredjeljenja, kao i tursko naslijeđe i sasvim sigurno je da Bosnu nisu svi smatrali srpskom zemljom. Smatrali su da bi Srbija podstakla sukobe, čak i građanski rat, a Evropa ih nije željela u svom dvorištu.

Pokušaj da se Bosna i Hercegovina priključi Srbiji u tom periodu bili su iluzija, jer tom činu nisu išle u prilog ni unutrašnje ni međunarodne okolnosti.

¹⁰¹ U znak podrške Turskoj nakon širenja ustanka u Bosni i Hercegovini, Britanija je poslala 17 ratnih brodova na kretanje od Krfa do Dubrovnika i Kleke, kako bi se turskoj vojsci omogućilo iskrcavanje pod Klek za Hercegovinu, što je dovelo do promjene politike Austrougarske prema ustanicima.

Unutrašnji odnosi pod uticajem stranih sila išli su sve više ka vjerskom podva-
janju i svrstavanju na različite strane. Pravoslavno stanovništvo uz Srbiju i Ru-
siju, katolici uz Hrvatsku i Austriju, a muslimani uz Tursku. Uoči ovog rata u
Bosni i Hercegovini religija postaje sve važniji faktor u produbljivanju razlika
između heterogenog stanovništva. Poraz pravoslavnih ustanika u Bosni i Her-
cegovini olakšali su sporazumijevanje velikih sila. Primaran cilj Austrougarske
bio je da se ne stvori jedna srpska država na Balkanu, koja bi okupila slovenske
narode u jednu cjelinu. Prije ulaska u rat protiv Turske, Rusija je nastojala da
postigne sporazum sa Austrougarskom, koja nije prihvatila prijedloge Rusije
da se Bosni i Hercegovini da autonomija, već je tražila Bosnu i Hercegovinu za
sebe, niti je prihvatila da Rusija proširi svoje vojne aktivnosti prema Srbiji i
zapadu. U cilju da zadrži austrougarsku neutralnost u ratu protiv Turske, ugo-
vorima u Beču i Pešti (1877), Rusija je priznala Austrougarskoj pravo da oku-
pira Bosnu i Hercegovinu. Poslije nekoliko poraza u ratu sa Rusijom, Turska je
zatražila mir. Primirje sklopljeno u Jedrenu početkom 1878. godine, da bi
potvrđeno mirom u San Stefanu krajem februara iste godine. Ovaj mir išao je
na štetu Srbije, a u korist interesa stvaranja tzv. Velike Bugarske, u čiji okvir su
ušli najveći dijelovi stare Srbije, sa Skopljanskim sandžakom i sa dijelovima Do-
barskog, Prizrenskog i Niškog. Trebali su im prepustiti Vranje i Pirot, a tražen
je čak i Niš. Favorizovanje Bugarske od strane Rusije bilo je razumljivo, jer je u
dogovoru sa Austrougarskom prepustila zapadni Balkan i Srbiju da uđe u
Bečku sferu.

Iseljavanje muslimanskog stanovništva sa područja Balkana (izuzev dije-
lova današnje Grčke) zaključeno je 1876. godine, a iz jugoistoka Srbije 1882.
godine, poslije Međunarodne konferencije u Kanlidži, istanbulskom pred-
građu. Tom prilikom su francuska i ruska vlada sačinile poseban Sporazum o
zajedničkom istupanju u korist Srbije. U sporazumu je bilo potpisano da se
muslimani moraju iseliti što je moguće prije.

BERLINSKI KONGRES I AUSTROUGARSKA OKUPACIJA

Uspjesi u ratu protiv Turske Sanstefanski mir znatno su ojačali poziciju Rusije, što je uznemirilo njene protivnike prevashodno Austrougarsku i Englesku koje su bile nezadovoljne Sanstefanskim mirom. Pojačane aktivnosti velikih sila (Velika Britanija, Austrougarska, Njemačka, Francuska, Italija i Turska) ukazale su na zahtjeve da se Sanstefanski mir mora revidirati, te da se pitanje Bosne i Hercegovine može riješiti samo pregovorima velikih sila, a ne ratom. Formalno, ovi pregovori bi trebali dovesti do uspostave mira između Rusije i njenih saveznika Srbije i Crne Gore sa Turskom, a suštinski cilj velikih sila bio je da se spriječi Rusija i njeni saveznici da zaposjednu Bosnu i Hercegovinu. Berlinski kongres održan je u ljeto 1878. godine, kojim je predsjedavao Oto Fon Bizmark. Na kongresu u pregovorima su učestvovali predstavnici velikih sila, bez prisustva predstavnika malih balkanskih naroda. Berlinskim kongresom Srbija i Crna Gora dobile su nezavisnost. Zahvaljujući približavanju srpske diplomatije bečkoj vladi, Srbija i Crna Gora dobile su nešto uvećane teritorije koje su izgubile Sanstefanskim mirom. Revidiran je Sanstefanski sporazum na štetu Bugarske. Makedonija i Kosovo ostali su u okviru Osmanlijskog carstva, dok je u Raškoj oblasti (Novopazarski sandžak) Austrougarska dobila pravo da u njoj razmjesti svoje garnizone, da bi kasnije ova oblast potpala pod sultanovu upravu i bila povjerena kosovskom vilajetu sa sjedištem u Prištini. Cilj je bio da se razdvoje Srbija i Crna Gora kao samostalne srpske države. Na prijedlog Engleza, kongres je prihvatio da Austrougarska izvrši okupaciju Bosne i Hercegovine. Okupacija je obrazložena od strane Đule Andrašia austrijskog ministra spoljnih poslova, a predložena je kao izraz potrebe uvođenja reda i mira u ovim pokrajinama

Turskog carstva, te prevođenja reformi i otklanjanja opasnosti od južnih granica carstva. Krajem 1878. godine carigradskom konvencijom Austrougarska je dobila mandat da djelimičnu okupaciju zamjeni sa stalnom okupacijom Novopazarskog sandžaka, čime je definitivno teritorijalno razdvojila Srbiju i Crnu Goru.

Već u vrijeme trajanja Berlinskog kongresa u Sarajevu je formiran Narodni odbor koji je imao zadatak da pripremi otpor okupacionim trupama Austrougarske vojske. Nakon saznanja da je Turska predala Bosnu i Hercegovinu Austrougarskoj, Narodni odbor je početkom jula 1878. godine iznuodio ostavku Veli-paše vojnog komadanta Bosne, čime je otkazao poslušnost Porti. Pod pritiskom nemira u Sarajevu i šire, među muslimanskim stanovništvom, Narodni odbor krajem jula 1878. godine je oborio osmanlijsku vlast i u Sarajevu formirao svoju narodnu vladu. Bila je to bosansko muslimanska vlada koja je organizovala snažan otpor austrijskoj okupaciji. Glavnokomandujući okupacione vojske Josip Filipović, vodio je vojsku sa sjevera Bosne, dok je sa juga (Hercegovine) vojsku vodio Stevan Jovanović. Komandant Bosne Smail Hoki Selimović, vodio je domaću vojsku, uglavnom muslimanskog sastava, bez znatnijeg učesća Srba i Hrvata, iako su svi pozvani da „slome, hristijane i Latine“ i da se odupru okupacijskoj vojsci.¹⁰² Snage otpora poražene su tek u oktobru 1878. godine. Austrougarska je po sopstvenom priznanju izgubila blizu 6 000 vojnika. Ulaskom Austrougarske u BiH (1878) desilo se prvi put u istoriji osmanlijskog povlačenja iz Evrope da je domaće islamsko stanovništvo moglo ostati i nastaviti svoj život.

Bosanski katolici bili su oduševljeni okupacijom, od strane Austrougarske, jer ih je oslobodila vodeća katolička zemlja od dugotrajnog turskog ropstva, pa su se konačno našli zajedno sa ostalim katolicima u jednoj državi. Kod pravoslavnih Srba i bosanskih muslimana to oduševljenje je izostalo, zamijenjeno je razočarenjem. Što je razumljivo, pravoslavni Srbi su okupacijom shvatili da su uz ogromne žrtve, koje su imali u ustancima protiv turske vlasti, bile uzaludne,

¹⁰² H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne*, str. 41-43. (Prema: Mustafa Imamović, *Isto*, str. 16)

jer nisu ostvarili oslobođenje i ujedinjenje sa srpskim državama (Srbijom i Crnom Gorom), najveće razočarenje doživjeli su muslimani, jer nikada nisu bili protiv turske okupacije, identifikovani sa turskom državom smatrali su da su okupacijom izgubili svoju državu, iako su ostali pod suverenitetom sultana, a time i privilegijama koje su imali pod turskom vlašću.

Prema odluci Berlinskog kongresa, okupacija Bosne i Hercegovine je imala privremeni karakter (tobože do uspostave reda i mira), ali bez vremenskog ograničenja, što činjenično podsjeća na savremeni status Bosne i Hercegovine i prisustvo tzv. Međunarodne zajednice preko OHR-a i Savjeta za implementaciju, kojima takođe rok nije precizan. Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine poslije okupacije bio je složen i nije se mogao aplicirati na do tada stvorena pravna rješenja, tim više što je njena pozicija pravno determinisana dvostranim sporazumom i multilateralnim međunarodnim ugovorom. Kao ključni problem u njenom statusu postavilo se pitanje suvereniteta. U tom pogledu ispoljeno je dvojno stanovište. Prema jednom koje je polazilo od stvarnih i realnih odnosa snaga i vlasti apstrahujući međunarodne sporazume, Bosna i Hercegovina je smatrana sastavnim dijelom Austrougarske države, a njeno stanovništvo austrougarskim državljanima. Ovo stanovište suverenitet određuje na bazi stvarnog vršenja vlasti. Drugo stanovište koje polazi od međunarodnih ugovora, primat daje suverenitetu sultana, a Bosna i Hercegovina se i dalje smatra dijelom Osmanlijske države. Sa pravnog stanovišta nije bilo sporno da suverenitet pripada sultanu, ali u stvarnosti je vršenje vlasti bilo vezano za Austrougarsku, sa političkom orijentacijom da se pravo sultana svede na formalnost, iako gledajući sa međunarodnopravne pozicije pravo suvereniteta nije bilo zanemarivo. Pored toga, okupacioni mandat Austrougarske nije vremenski određen, ali nije ni bezuslovan.¹⁰³ Nakon Berlinskog kongresa i Istanbulske konvencije Austrougarska ima određena prava i obaveze u pogledu stvaranja uslova za očuvanje reda i mira i rješavanje socijalnog, ekonomskog i agrarnog pitanja i dr. Tadašnje evropske sile podržale su ovakvu tendenciju događaja, jer su pre-

¹⁰³ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, str. 22-24.

ćutno prihvatale sve mjere koje je preduzimala Austrougarska, iako su bile protivne suverenitetu sultana. Austrougarska monarhija je bila složena država, sastavljena od istorijskih pokrajina, koje su činile različite teritorijalne jedinice. Kao dvojna monarhija bila je sastavljena od dvije države, Austrije i Ugarske, sa zajedničkom carskom vlašću, vojskom i spoljnom politikom. Bosna i Hercegovina nije bila dio ni jedne od država članica, niti je imala utvrđena prava prema monarhiji, niti je učestvovala u vršenju zajedničkih poslova.¹⁰⁴ Bila je direktno vezana za carsku krunu. Nije bila država jer joj je spoljna državnost bila u zavisnom položaju u odnosu na Austriju i Ugarsku. Pozicija Bosne i Hercegovine bila je uređena Zakonom o upravljanju Bosne i Hercegovine (1879) i Zakonom o upravi Bosne i Hercegovine (1880). Carskom odlukom (1879) uprava nad Bosnom i Hercegovinom povjerena je zajedničkom ministarstvu finansija. Iste godine pri zajedničkom ministarstvu finansija formirano je posebno odjeljenje za posebne poslove Bosne i Hercegovine. Zajednička vlada vršila je kontrolu nad radom privremene uprave, iako je u praksi zajedničko ministarstvo finansija ostavilo značajnu nezavisnost u odnosu na obje vlade (Austrije i Ugarske). Zemaljsku vladu u Bosni i Hercegovini vodio je komandant austrougarske vojske, što govori da je mala nit odvojila vojnu i civilnu vlast. U organizacionom smislu zemaljska vlada imala je tri odjeljenja: za unutrašnju upravu, za pravosuđe i finansije, a od 1883. godine dobila je četvrto odjeljenje za građevinarstvo, a od 1912. dobija još dva: privredno odjeljenje i odjeljenje za bogoštovanje i nastavu. Uz poglavara ustanovljen je (1882) i tzv. „civilni odlatus“, čijim kompetencijama je bila građanska uprava. Formalno, bio je vezan za zemaljskog poglavara, a u stvarnom smislu bio je podređen zajedničkom ministru finansija.

¹⁰⁴ Isto, str. 29.

BENJAMIN KALAJ, APSOLUTNI VLADAR BOSNE I HERCEGOVINE

Posebna i specifična uloga u upravljanju Bosnom i Hercegovinom, pripala je Benjaminu Kalaju (Kallay)¹⁰⁵ koji je u svojstvu ministra finansija, čvrstom rukom upravljao Bosnom i Hercegovinom nešto više od dvadeset godina. Znatno je ojačao austrougarsku poziciju u Bosni i Hercegovini, prevashodno gušeći nacionalne pokrete srpskog i hrvatskog naroda. Nakon neuspješnog koncepta da riješi nacionalno pitanje, putem tzv. integralnog bosanstva, posegnuo je za drugim takođe neuspješnim eksperimentom, konverzijom bosanskih muslimana u bošnjački narod. Eksperiment stvaranja bošnjaštva obuhvatao je sve narode u Bosni i Hercegovini, bez obzira na vjeroispovijest, započela je Turska u vrijeme provođenja reformi sa tzv. osmanlijskom nacijom, što nije prihvaćeno, ne samo od hrvatskog i srpskog stanovništva, već i od muslimanskog. Muslimani su apriorno odbijali svaki vid ravnopravnosti, sa ostala dva naroda, iako se može susresti u literaturi da je veći dio muslimanskog svijeta, posebno begovat i jedan dio građanstva prihvatao Kalajevo bošnjaštvo. Ipak, mora se

¹⁰⁵ Benjamin Kalaj (1839-1903) prije nego što je postao zajednički ministar finansija Austrougarske, bio je generalni konzul u Beogradu (1868-1875), da bi 1882. godine postao svemoćni vladar Bosne i Hercegovine, na kojoj funkciji je ostao do 1903. godine. U prvim godinama svog diplomatskog djelovanja zalagao se za dodjelu Bosne i Hercegovine Srbiji. Pisao je istoriju Srba i smatrao da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja. U svom istorijskom djelu navodi da je „Srb“ praima svih Slovena. Po njemu, prvo naseljavanje Srba obuhvata i Bosnu (izuzev sjeverozapadnog dijela koji se zvao Tursko Hrvatska) i bio je tada u posjedu Hrvata, zatim veći dio Hercegovine i južne Dalmacije, u kojim dijelovima žive Srbi kao autohtono stanovništvo. Kasnije je zbog uticaja politike i građenja političke karijere, mijenjao stavove po nekim pitanjima Bosne i Hercegovine, slično kao i njegov mentor Đ. Andrašić. Prije njega, na ovoj funkciji izredala su se dva, a poslije njega dva ministra i u toku rata tri. Prema: M. Imamović, *Isto*, str. 67.

konstatovati da mnogi historijski spisi govore da se najveći dio begovata i građanstva, a posebno seljaštva, držao po strani.¹⁰⁶ Dok su Srbi nacionalnu ideju prihvatili poslije srpske revolucije, a kod Hrvata ova ideja nije imala osude kod katoličkog seljaštva. Kalajeva ideja o stvaranju „bosanske nacije“ je bio u stvari, drugi pokušaje nametanja „sintetičke nacije“ u Bosni i Hercegovini. U krajnoj liniji ova ideja nije prihvaćana ni od cjelokupnog muslimanskog stanovništva, da bi je prihvatili kao osnovu svog identiteta u građanskom ratu 1993. godine.

Srpska i hrvatska strana odlučno je odbacila svaki vid vještačke nacije koja je nametana od strane vlasti, tako da se u praksi samo bošnjaštvo identifikovalo sa muslimanima. U cilju provođenja zamišljenog koncepta, Kalajeva vlast preduzela je niz mjera. Već od 1883. pa sve do 1902. godine bila je zabranjena upotreba postojećih nacionalnih imena. Traženi su historijski korijeni bošnjačke nacije i državnosti. U tom kontekstu isticano je da se ideja bošnjaštva formira još u srednjem vijeku po doseljavanju slovenskih plemena na Balkan, istovremeno kad se javlja ideja srpstva i hrvatstva. Liniju razdvajanja od pravoslavlja i katolicizma činilo je srednjovjekovno bogumilstvo. Zadatak Kalajeve vlasti bio je da razvije osjećaj državnosti kod bosanskog naroda, što ga je usmjerilo da posegne za paterenskom Bosnom, u kojoj su neki vladari bili bogumili, u koju svrhu se navode stećci kao materijalni dokazi o postojanju posebne crkve bosanske. Pristalice bogumilske crkve bili su glavni oslonac srednjovjekovne bosanske države, u otporu prema političkim aspiracijama drugih država, kao i prema katolicizmu papske Kurije, pa i pravoslavlju. U vrijeme Benjamina Kalaja preduzet je niz drugih mjera. S tim u vezi, M. Ekmečić ističe: da se poslije zabrane upotrebe nacionalnih imena zvanično uvodi „bosanska nacija“. Jezik je nazvan bosanskim, cijela istorija je predstavljena kao istorija mitskog naroda izdvojenog od Srba i Hrvata. Srpska cirilica je bila proglašena „bosančicom“, nadgrobni spomenici iz srednjeg vijeka – „stećci“ proglašeni su svjedočanstvom postojanja posebne „crkve bosanske“, u srednjem vijeku, na osnovu „bogumilske jeresi“. Naučnica Merien Vencel (Marien Wenzel) 1999. godine je izvršila historijski mjerodavan zaključak, da je to sve rađeno zbog toga što je okupaciona

¹⁰⁶ M. Imamović, *Isto*, str. 78.

vlast „tražila ideološko uporište njima neophodnog razdvajanja Bosne i Hercegovine od Srbije“. Ona je sama došla u Sarajevo 1960. godine u namjeri da potvrdi stečeno ubjeđenje da su stećci zaista bili bogumilski spomenici: „Ovome su sledile godine istraživanja, tokom kojih sam shvatila da stećke nisu pravili bogumili i da oni nisu ni postojali“.¹⁰⁷

Kalajev koncept udara na identitete naroda sa bošnjačkom nacijom, nije uspio, jer nije imao istorijsko uporište. Nacija predstavlja fenomen dugog stvaranja, a bosanska nacija nikada do tada nije postojala. Tvrdnje da su se svi stanovnici Bosne zvali Bošnjacima, u starim istorijskim spisima nisu se koristile kao odrednica koja definiše nacionalni identitet, nego geografsku pripadnost. Srpski i hrvatski listovi u to vrijeme često su odbacivali i ignorisali ideologiju bošnjaštva, pri čemu su posebno isticali da se radi o izumu okupacione vlasti, radi podjele i zavodjenja naroda.¹⁰⁸ Nacionalizaciju muslimana kočio je, gotovo isključivo jedan vrlo važan faktor, a to je islam koji je indiferentan prema nacionalizmu. Uprkos činjenici da je u istoriji naroda Bosne i Hercegovine bilo elemenata koji su ih međusobno povezivali, posebno u borbi za autonoman status protiv Austrougarske monarhije, međutim taj osjećaj zajedništva nikad se nije razvio u ideju o bosanskoj naciji.

Žučne rasprave vodile su se oko naziva jezika, jer je on zvanično nazvan bosanskim, kao i gramatika izdata 1890. pod nazivom „gramatika bosanskog jezika“, štampana na ćirilici i latinici. Budući da su Srbi i Hrvati u praksi odbacivali bošnjaštvo i bosanski jezik, koje se na kraju identifikovalo samo sa muslimanima, bošnjaštvo na kraju XIX vijeka nije predstavljalo realnu osnovu za realizaciju Kalajevog koncepta. Pristupajući realnijim odnosom, Zemaljska vlada 1907. godine ukida naziv bosanskog jezika i zamjenjuju ga sa službenim nazivom, srpsko-hrvatskim jezikom. Muslimanima je posebnom odlukom dozvo-

¹⁰⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 315.

¹⁰⁸ M. Imamović, *Isto*, str. 76

ljeno da u okviru određenih autonomnih institucija i škola koriste naziv bosanski jezik.¹⁰⁹ Okupaciona vlast nije pravila radikalnan rez u pogledu promjene unutrašnjeg pravnog sistema, one su se odvijale postepeno, uz zadržavanje zatečenih pravnih propisa. Faktički, sa početka rada Bosanskog sabora (1910) korišteni su propisi iz različitih pravnih sistema, od zakonskih propisa i podzakonskih akata, koji su donosile zajedničko ministarstvo i zemaljska vlada, do zakona i propisa koje je donosila osmanlijska vlast, te propisa islama i običajnog prava, kao i propisa pravoslavnog i katoličkog bosanskog prava u oblasti porodično-pravnih odnosa. U primjeni je bio i austrijski Opšti građanski zakon (1811).¹¹⁰ Treba spomenuti da, neposredno poslije okupacije austrougarske vlasti rješavaju pitanje položaja pravoslavne i katoličke crkve, te muslimanske vjerske zajednice. Na tom tragu Monarhija zaključuje konvenciju sa Carigradskom patrijaršijom (1880), na osnovu koje se pravoslavna crkva stavlja pod kontrolu države. Naredne godine (1881) vlasti, Monarhija potpisuje konkordat sa Vatikanom o uvođenju katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini, na osnovu kojeg je austrougarski car dobio ovlaštenje da imenuje nadbiskupe i biskupe u Bosni i Hercegovini. Od posebnog značaja za Monarhiju je bilo uređenje muslimanske vjerske zajednice, sa ciljem da je odvoji od Carigrada i stavi pod svoju kontrolu. Na prijedlog Kalaja (1882) car je potpisao dekret o imenovanju reis-ul-uleme Bosne i Hercegovine, čime je islamska hijerarhija stavljena po kontrolu Beča. Odvajanjem islamske vjerske zajednice od Carigrada bio je značajan iskorak u smanjivanju uticaja Porte na život muslimana u Bosni i Hercegovini.

Svakako da ovdje treba istaknuti da je Monarhija preuzela od osmanlijske vlasti tzv. osmanlijsko i tanzimatsko reformsku regulativu, utemeljenu na Hattišerifu od Gulhane (1839) i Hatti humajumom (1856), kojom je započeo proces uvođenja pravne države, a za čiju implementaciju Osmanlijska država nije imala snage. Polazeći od postavljene regulative Austrougarske vlasti, započele su njihovu primjenu. Među tim propisima bila je i tzv. Saferska naredba, koja

¹⁰⁹ *Isto*, str. 80.

¹¹⁰ M. Imamović, str. 37.

se odnosila na agrarne odnose.¹¹¹ Usložnjena procedura zakonodavne aktivnosti u Bosni i Hercegovini, što je diktirao njen državno-pravni položaj u okviru Monarhije, zahtijevao je pojašnjenje proceduralne aktivnosti. Pragmatično rješenje rađeno je cjelokupnoj predaji zakonodavne vlasti austrougarskom caru i kralju, koji je bio apsolutni nosilac vlasti u Bosni i Hercegovini. Svaka njegova naredba imala je snagu zakona i nije bila vezana za naknadno prihvatanje od bilo kojeg organa. Ova praksa je zadržana sve do donošenja ustava 1910. godine. Gotovo identičan stav je prihvaćen Dejtonskim sporazumom, prema kojem Visoki predstavnik iako nema pravnog osnova donosi akte u formi odluka koje se od strane OHR-a tretiraju kao da imaju snagu zakona. Njegova carska ovlaštenja „sumnjive prirode protežu se čak i na ustavne akte sa malom razlikom jer savremeni monarh“ zahtijeva naknadno prihvatanje od strane zakonodavnog organa, koristeći razne mehanizme pritiska i prinude, sve do donošenja ustava (1910), Bosna i Hercegovina nije imala gotovo nikakav uticaj u oblikovanju svog pravnog sistema, što govori o sličnim rješenjima koja su uslijedila u postdejtonskom periodu. Naime, sve do 2006. godine, tzv. Međunarodna zajednica, preko OHR-a i visokog predstavnika i savjeta za implementaciju, pod nadzorom američke ambasade imala je presudan uticaj u kreiranju pravnog sistema u Bosni i Hercegovini.

Poslije okupacije bilo je sporadičnih sukoba sa okupacionom vlašću, među kojima prednjači Uloški ustanak početkom januara 1882. godine, u Ulogu nedaleko od Kalinovika, da bi se proširio i na veći dio Hercegovine. Neposredni povod ustanka je proglašenje Vojnog zakona (1881) za Bosnu i Hercegovinu, na osnovu kojeg je Monarhija počela da vrši regrutaciju, što je dovelo do nezadovoljstva srpskog i muslimanskog stanovništva. Ustanak je predvodio Stojan Kovačević da bi nakon četiri mjeseca, koliko je trajala borba, ustanak bio ugušen od strane jakih austrijskih snaga. Ovaj ustanak pamti se po tome što su u njemu masovnije učestvovali Srbi i muslimani u južnom dijelu Bosne i Hercegovine i što se nije odvijao u znaku vjerskog razdora. Ovom prilikom došlo se do saznanja da je moguće ostvariti srpsko-muslimansko jedinstvo u cilju oslobođenja, pod uslovom da se ne postavlja agrarno pitanje. Poslije toga srpsko

¹¹¹ *Isto*, str. 38.

građanstvo nastojeće da sve do 1914. godine pridobije muslimansko stanovništvo na saradnju.

Austrougarska vlast bila je svjesna činjenice da im glavna smetnja u realizaciji njenih ciljeva na okupiranom području, prijeto od srpskog stanovništva. S toga je nastojala u svim mogućim prilikama da osujeti takve mogućnosti. Primjer kako je na inicijativu zbližavanja Srba i muslimana reagovala vlast, govori pisanje lista „Dubrovnik“ (1892). U tom listu Matija Ban i Muhamed Hevai pozvali su muslimane da „naturena vera ne sme da vam bude preča od narodnosti“. ¹¹² Na taj poziv oglasio se hodža Mehmed-efendija Spahić, koji se zahvalio na pozivu da muslimani iskažu svoju srpsku pripadnost i između ostalog, naveo da se „mostarske muslimanske ugledne osobe drže ovoga načela, kao što su i dužni. Doduše može se i među ovijem pogdje koji izdajica naći svoje domovine, kao urednik Bošnjaka i tako dalje. Samo ... mora neko da radi ostvari, osobito o ovakoj koja ima svoga temelja. Za njega treba da se iz svih petnijeh žila zauzimamo, jer nas na to pozivlje naše poštenje. Molim, dakle, braćo Srbi, osobito muhamedovci: Ne budite kukavice već tražite pravo svoje, nek se vidi Srbin što je“. ¹¹³ Na dopis su brzo reagovala vlasti okružne oblasti u Mostaru, Zemaljska vlada, zajedničko ministarstvo finansija, do samog Kalaja, uslijedila je diskreditacija Spahića, da bi ga sud u Mostaru, po tužbi urednika lista Bošnjak

¹¹² Prije okupacije Bosne i Hercegovine u Evropi je prevladavalo stanovište da u toj zemlji živi srpski narod podijeljen u tri vjere, jer su se prema evropskim standardima narodi identifikovali prema jeziku koji govore i kojim su govorili njihovi preci. Budući da su Srbi u Bosni i Hercegovini govorili srpskim štokavskim jezikom, kojim govore ne samo pravoslavni Srbi (zakona Grčkog – kako to govori Vuk Karadžić), već i Srbi koji su prešli na islam (Srbi zakona turskog), te Srbi koji su se pokatolili ili pounijatili, tj. koji priznaju papu za svog vrhovnog poglavara (Srbi zakona rimskog). Ovo stanovište zastupao je istoričar i filolog Pavle Josip Šafarik. On je Dalmatince, Bosance i Slovene smatrao Srbima, a Hrvatima samo one Slovene koji su govorili kajkavskim narječjima. Austrijski filolog i lingvista Franc Miklošić tvrdio je da svi štokavci pripadaju Srbima, a čakavci Hrvatima. Ivo Pilar, *Južnoslovensko pitanje*, str. 190.

¹¹³ Citirano prema Jovanu B. Dušaniću Lipljanskom, *Isto*, str. 302.

zatvorio¹¹⁴ zbog upornog srpskog opredjeljenja, vlasti su ga internirale u rodno selo kod Ljubuškog.¹¹⁵

U vršenju vlasti u Bosni i Hercegovini, Kalaj se oslanjao na vojnu moć. U cilju sprečavanja svakog vida saradnje Srba u Bosni i Hercegovini, sa Srbima u Srbiji i Crnoj Gori, Kalaj je dao graditi vojne koridore duž granica sa karaulama, od kojih je svaka imala 40-50 vojnika. Prema Srbiji i Crnoj Gori izgrađeno je 40 takvih karaula. U njegovo vrijeme uvedena je stroga kontrola obilježavanja događaja iz prošlosti srpske istorije i povezivalo se sa tzv. velikosrpskom propagandom. Širenje srpske kulture strogo je kontrolisano, vršena je zabrana rasparčavanja srpskih listova, sabotiran je odlazak mladih ljudi na školovanje u Srbiju, zabranjivane su knjige, posebno crkvene i dr. Pored toga, otežavane su i trgovačke veze sa Srbijom i Crnom Gorom, potom prekograničnog protoka roba.

Okupacija je donijela velike promjene za bosanske muslimane, za njih to je bio prelazak iz jedne civilizacije u drugu, sasvim različitu kulturu i način života, što je zahtijevalo prilagođavanje, što nije bilo bezbolno i lako. Trebalo je napustiti unutrašnji tradicionalni život, vezan za politički, vjerski i kulturni život islamskog svijeta i prihvatiti nove civilizacijske vrijednosti ili propasti. Od okupacije (1878) pa sve do aneksije (1908) muslimani su gajili neku nadu u povratku turske vlasti, a time i vraćanju izgubljenih društvenih i političkih pozicija. S toga je njihov pokret imao širi značaj od same borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju, u čemu su imali svog saveznika u Srbima koji su se takođe borili za slične ciljeve, pri čemu je srpska politika isticala sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Stvorene implikacije austrougarske okupacije pogodovali su porastu simpatija prema srpskom pokretu, koji je bio usmjeren protiv Monarhije. Opozicija protiv okupacione vlasti, tjerala je Srbe i muslimane na sve veću saradnju. Kao poznavalac prilika u Bosni i Hercegovini, Kalaj je vjerovao da će muslimani vremenom, uslijed promijenjenih socijalnih aktivnosti napustiti islam i preći u hrišćanstvo. U tom pravcu bile su usmjerene aktivnosti bosanskohercegovačke uprave. Već prilikom ulaska sa okupacionim

¹¹⁴ *Isto*

¹¹⁵ *Isto*, str. 303.

snagama u Bosnu i Hercegovinu, general Josip Filipović imao je instrukcije da posebno štiti katoličko stanovništvo koje podržava okupaciju, te muslimanske posjednike kao dio najviđenijeg muslimanskog svijeta. Posebna opreznost iskazana je Srbima koji nisu bili naklonjeni austrougarskoj vlasti. U tom cilju, od strane Monarhije, stimulisan je antagonizam između pravoslavaca i muslimana, a da bi to ostalo trajno, agrarno pitanje kao bolna tačka srpskog stanovništva trebalo bi ostati neriješeno. Austrougarska vlast favorizovala je Hrvate i katolicizam. U tom smislu koristila je administraciju i rigidnu politiku, računajući da će se muslimani prikloniti Hrvatima i time utopiti u hrvatski nacion. Već od prvih dana vojnih priprema, pod komandom generala Josipa Filipovića, istovremeno se pripremao određen broj činovničkog kadra iz Hrvatske da sa vojskom pređe u Bosnu i Hercegovinu uz dozvolu cara, na čelu sa Vladimirom Mažuranićem, koja prelazi iz Hrvatske već u septembru 1878. godine. Vladimir Mažuranić, tadašnji podžupan Karlovca imenovan je za šefa građanske uprave u Bosni i Hercegovini.¹¹⁶ Isticanje hrvatskog imena i protežiranje hrvatstva, koje se pojavilo na javnoj sceni po dolasku određenog broja činovnika i samog Filipovića, zabranilo je Zajedničko ministarstvo u septembru 1879. godine, s tim da se riječ hrvatski ne koristi nego zemaljski, a od 1883. „bosanski“.¹¹⁷ Pokazalo se da je hrvatska politika, iako lojalna prema Monarhiji za Bosnu i Hercegovinu neprihvatljiva. Koristeći ova iskustva, okupaciona vlast morala je u kasnijoj fazi više voditi računa o ravnoteži i balansu odnosa između pojedinih konfesija.

Na samom startu okupacione uprave, hrvatstvo je doživjelo izvjesnu kompromitaciju u odnosu na muslimane. U očima muslimana bila je vidljiva politika Hrvata, da pridobiju muslimane u namjeri da ih pokatoliče. To su najbolje pokazali ekstremni prozelitski ispadi vrhbosanskog nadbiskupa Štadlera i drugih ekstremnih krugova katoličkog klera, koji su izazvali muslimansku ogorčenost i nezadovoljstvo. Iako je mogućnost pokatoličenja na početku postojala, na intervenciju Porte i svjetske javnosti ona se zabranjuje i ne samo to, zabranjuje se i upotreba Hrvatskog imena na određeno vrijeme, te rasparčavanje određene

¹¹⁶ M. Imamović, *Isto*, str. 65.

¹¹⁷ *Isto*, str. 70.

nih listova iz Hrvatske, kao i zabrana hrvatskog ekstremizma putem Starčevićeve ideologije. Polazeći od činjenice da su Hrvati manjina u Bosni i Hercegovini i da njihovo istorijsko „državno pravo“ nema osnova jer ne postoji, pa stoga svoje aspiracije na Bosnu i Hercegovinu mogu ostvariti samo ako pridobiju muslimane sa kojima bi činili većinu u toj pokrajini. U tom cilju vrše se propagandni napori, da su muslimani „po krvi, rodu i plemenu i jeziku Hrvati“.¹¹⁸ Iako hrvatstvo u Bosni i Hercegovini nije bilo prisutno sve do okupacije 1878. godine, pojavom Ante Starčevića, ideologa hrvatskog nacionalnog pokreta i vođe stranke prava, odnos Hrvata i muslimana se mijenja. On je muslimane proglasio najstarijim i najčistijim hrvatskim plemstvom, čime je postao glavni protagonista u hrvatskoj nacionalnosti muslimana, te nosioce hrvatskih nacionalnih aktivnosti u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu činjenicu da je Starčević muslimane smatrao kao dio hrvatskog korpusa, on Bosnu i Hercegovinu uvrštava u njemu zamišljenu Kraljevinu Hrvatsku, koja bi pored Bosne i Hercegovine uključivala Bansku Hrvatsku, Dalmaciju, Rijeku, Međugorje, Istru i Slavenske pokrajine, Kranjsku, Korušku i Štajersku. U kasnijoj fazi (1892) Stranka prava stupa u koaliciju sa Nezavisnom narodnom strankom „Obzoraši“, koriguje svoj program (1894) i polazi od tzv. državnog prava i narodnog jedinstva prema kojem se narod koji živi u spomenutim pokrajinama (izuzev slavonskih pokrajina), treba da se sjedini u jedinstveno tijelo u okviru Austrougarske, uz nastojanje da se priključe braća Sloveni.¹¹⁹ Ovaj program prihvaćen je od mnogo Hrvata iz Bosne i Hercegovine.

Posebnu pažnju okupacione vlasti, na čelu sa Kalajem imala je uprava, koji je u svom memorandumu, neposredno prije preuzimanja dužnosti naglasio da uprava u Bosni i Hercegovini zahtijeva novi vid organizacije, da joj se mora dati tretman građanske uprave, pa je s tim u vezi potrebno uspostaviti funkciju civilnog adlatusa Zemaljske vlade, koji mora imati najšira ovlaštenja pod kontrolom zajedničkog ministarstva finansija. Do 1882. godine zemljom je upravljao vojni komandant, da bi se tada civilna vlast odvojila od vojne i djelovala pod

¹¹⁸ *Isto*, str. 102.

¹¹⁹ A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni*, 38-39. (Prema: M. Imamović, *Isto*, str. 101.)

vodstvom civilnog adlatusa. Ovaj funkcioner nije bio samostalan, već je radio i djelovao prema uputstvima Austrougarske monarhije. Uz poglavara postojala je i Vladina konferencija, te funkcioner upravnih odjela (za unutrašnju upravu, finansije, pravosuđe, bogoštovanje i nastavu). Poglavaru su bile podređene, pored vojske i policijske snage. Administrativno-teritorijalnu podjelu činili su šest okruga, 54 kotara, četiri grada, 23 kotarske ispostave, te opštine (seoske i gradske), koje su imale svoj statut sa određenim stepenom samouprave. Tek 1906. godine stvaranjem seoskih sudova, odvojena je sudska vlast od uprave. Kao ključni instrument u ostvarivanju postavljenih ciljeva okupacione uprave, smatrano je obrazovano i odabrano stanovništvo. Neposredno prije smjene osmanlijske vlasti, bosansko-hercegovačkim vilajetom upravljalo se sa svega 120 činovnika. Uspostavom austrougarske dominacije, taj broj se znatno povećao, tako da je već 1897. godine u Bosni i Hercegovini bilo 7 379 činovnika, a 1908. taj broj se popeo na 9 535.¹²⁰ U službu su uglavnom primani stručni činovnici iz drugih dijelova Monarhije, jer su domaći bili u drugom planu, ne samo zbog nedostatka stručnosti, nego i zbog toga što nisu smatrani pouzdanim za ostvarenje ciljeva Monarhije. Većinu žandarmerije činili su stranci iz Hrvatske. Prema izvještaju što je izvodila Zemaljska vlada (1902), od ukupno 11 264 činovnika koji su radili u državnoj službi, 1 217 lica pripadalo je domaćim, niže-rangiranim činovnicima. U odjeljenju za Bosnu i Hercegovinu u zajedničkom ministarstvu finansija sa sjedištem u Beču, nije bio ni jednog činovnika iz Bosne i Hercegovine. Okupacija Bosne i Hercegovine bila je za Monarhiju polazna osnova za ostvarenje širih ciljeva na Balkanu, što je pretpostavljalo stvaranje uslova za učvršćivanje pozicija carske vlasti u Bosni i Hercegovini i privremenu okupaciju, čiji je zagovornik bio Benjamin Kalaj. Na zacrtanom cilju pokušalo se suzbiti svaki vid nacionalnih težnji stanovništva, u korist razvijanja osjećanja bosanskog patriotizma. Na tom putu, glavni oslonac za ostvarenje tog koncepta Kalaj je nalazio upravo u dobro obrazovanom stanovništvu.

¹²⁰ Peter Sugar, *Industrialisation of Bosnia-Hercegovina 1878-1918*, Scatle, 1963, str. 29.

Još prije okupacije, prema pisanju M. Ekmečića, sam grof Andrašić (1872) je sugerisao generalnom konzulu Monarhije u Sarajevu, da predloži turskim vlastima naseljavanje doline Drine muslimanskim i katoličkim kolonijama,¹²¹ naravno sa ciljem odvajanja srpskog stanovništva Bosne i Hercegovine od granice Srbije. U oktobru 1878. godine sačinjen je plan (sačinjen od strane katoličkog stručnjaka Georga Plakalba) o stvaranju njemačkih doseljeničkih monarhija na slobodno zemljište u okupiranoj Bosni i Hercegovini,¹²² za koje su poseban interes iskazivali katolici. Do 1904. godine na teritoriju pokrajine naseljene su 24 pokrajine, koje nisu bile samo njemačke i seljačke. Bilo je protestanata iz Mađarske i Rusije, Poljaka iz Galicije, Italijana iz Tirola, Slovaka iz Češke, Ukrajinaca iz Ukrajine i dr. Planski je predviđeno da se u dolini rijeke Drine stvori čitav niz takvih kolonija. Prva je bila Frane Jozefsfeld kod Bijeljine, zatim kasnije Dugo Polje i Branjevo na Drini i dr., koje su imale stratešku važnost u kontroli granice prema Srbiji. Pored ovih, važne tačke naseljavanja kolonista bila je sjeverozapadna Bosna. Na tom okupacionom području su nikle kolonije kao što su Kenigsfeld i Vindhorst kod Nove Topole, Rudolfstal kod Aleksandrovca i dr. Uglavnom su naseljavani sjeverozapadni dijelovi Bosne (Gradiška, Banja Luka i Prnjavor), zatim istočni dijelovi na granici sa Srbijom i Crnom Gorom (Bijeljina, Zvornik i dr.). Njemačke kolonije stvorene su na prostoru gdje je srpsko pravoslavno stanovništvo živjelo na kompaktnim područjima,¹²³ što znači da su okupacione vlasti imale na umu izmjenu etničke strukture stanovništva. Iako je naseljavanje počelo odmah po okupaciji, ono je imalo najveći zamah u vrijeme Kalajeva režima, koji se smatrao nosiocem ideje o izmjeni etničke strukture stanovništva.

Prema popisu stanovništva koji je izvršila Austrougarska (1879) u Bosni i Hercegovini je živjelo 496 485 pravoslavnih Srba ili 42,88% od ukupnog broja stanovnika. Broj srpskog stanovništva imao je tendenciju porasta, pa je 1885. iznosio 571 250 ili 42,76%, a 1895. godine Srba je bilo 673 246 ili 42,94%.¹²⁴

¹²¹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 312

¹²² *Isto*, str. 313.

¹²³ I. B. Dušanić, str. 253.

¹²⁴ Statistički odjel zemaljske vlade, Sarajevo, 1896, XXVI-XXVII.

Prema istom popisu u Bosni i Hercegovini je živjelo 488 613 muslimana, što je činilo 38,37% stanovništva Bosne i Hercegovine. Popis 1885. godine pokazao je broj 492 710 muslimana ili 36,88%, a 1895. godine 548 632, odnosno 34,99%, što predstavlja relativan pad u odnosu na ukupan broj stanovnika. Najveći porast zabilježilo je katoličko stanovništvo, tako da je u Bosni i Hercegovini (1879) živjelo 209 391 rimokatolika, da bi 1885. broj porastao na 334 142 rimokatolika, što govori da je u navedenom periodu porast katoličkog stanovništva iznosio 59,58%, dok je kod Srba iznosio 35,60%, a kod muslimana 22,30%.¹²⁵ Značajan porast katoličkog stanovništva rezultat je strane kolonizacije koju je provodila Monarhija. Ovdje ne treba ispustiti iz vida činjenicu da su kolonizacijom, pored Hrvata kojih je neposredno poslije okupacije samo u Krajini doseljeno 12 000, doseljavani su i drugi narodi koji su se izjašnjavali kao katolici (Nijemci, Mađari, Poljaci, Italijani, Česi, Slovaci, Ukrajinci i dr.). Prema jednom povjerljivom spisu Zemaljske vlade 1895. godine, u Bosni i Hercegovini je bilo 63 376 kolonizovanih lica (Mađara 42 358, 24 018 Austrijanaca).¹²⁶ Prema M. Ekmečiću računa se da je broj doseljenih katolika od 1914. godine narastao na 240 000, dok se najmanje oko 140 000 muslimana iselilo u Tursku.¹²⁷ Broj Jevreja u Bosni i Hercegovini od okupacije do 1910. godine narastao je od 3 426 na 11 868, od kojih je veći dio naseljen u Sarajevo. Preko 40 000 pravoslavnih Srba iselilo se u Srbiju i Crnu Goru. Austrijske vlasti kao razloge iseljavanja muslimanskog stanovništva navodile su prelaz sa naturalne na novčanu privredu, antagonizam prema svemu što je tuđinsko, vjerski fanatizam i neprihvatanje pravne države. Po mnogim istoričarima austrijske vlasti politički motivisane, favorizovale su iseljavanje davanjem olakšica za transport i novčanu pomoć. Poljoprivredno stanovništvo činilo je okosnicu socijalne strukture Bosne i Hercegovine. Prema popisu (1879) u selima je živjelo 1 023 005 (88,33%) stanovništva, a u gradovima svega 135 159 (11,67%). Strukturu zemljoposjednika,

¹²⁵ *Glavni rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 2. aprila 1895. godine*, XXVI.

¹²⁶ V. Bogičević, *Emigracije muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku*, Historijski zbornik, III/1950, str. 178. (Prema: M. Imamović, *Isto*, str. 100.)

¹²⁷ *Isto*, str. 305

posjednika kuća, renti i slobodnih seljaka činile su uglavnom muslimanske porodice (94 490) uz mali broj pravoslavnih i katolika, te 84 984 porodice kmetova koje su činile veći broj pravoslavnih i manji broj katoličkih porodica. Nepochoprivredno stanovništvo činili su trgovci i zanatlije. Krupnu trgovinu držali su pravoslavni Srbi, a sitnu muslimani, dok se mali broj katolika bavio sa trgovinom. U kasnijoj fazi i bankari, čiji vlasnici su dominantno bili Srbi. Agrarno pitanje ostalo je tokom XIX vijeka i prve decenije XX vijeka, neriješeno. Sačuvan je turski feudalni agrarni sistem, u kome su age i begovi zadržali svoje posjede. Seljaci su i dalje, dolaskom austrougarske vlasti, bili u teškom položaju. Imali su obavezu da državi plaćaju desetinu, dok su agama i begovima plaćali trećinu prinosa. Austrougarske vlasti nisu žurile da regulišu agrarne odnose, vodeći računa da ne poremete osjetljivu nacionalnu političku strukturu u okupiranoj zemlji. Okupacijom austrougarske vlasti stekle su vlasništvo nad državnim zemljištem, kao i vlasništvo nad velikim dijelom šuma i sve rudno bogatstvo. S tim u vezi, da bi mogla vršiti eksploataciju šuma i rudnog bogatstva, austrougarske vlasti prvo ulažu u izgradnju saobraćajne infrastrukture (željeznica i puteva). Nakon što su stvoreni uslovi za eksploataciju, podižu se značajna šumska preduzeća, uglavnom u vidu privatnog kapitala. Drvna industrija je postala glavni pokretač razvoja Bosne i Hercegovine, a bila je većinom u rukama stranaca. Uz drvnu industriju, dominantnu ulogu je imalo i rudarstvo (prerada gvožđa). Svakako da ovdje ne treba ispustiti iz vida činjenicu da su kolonije i doseljenje seljačkih porodica, na kolonizirane porodice znatno uticale na razvoj poljoprivrede u bivšim turskim oblastima. Primjena novih agrotehničkih mjera i alatki koje su njemački kolonisti donijeli sa sobom, povećali su prinos hrane i do šest puta po jednom hektaru.

STANJE U SRBIJI POSLIJE BERLINSKOG KONGRESA

Berlinski kongres (1878) za Srbe u cjelini ima negativan kontekst. Austrougarska je dala do znanja da neće dozvoliti da se na Balkanu stvori srpska državna zajednica. Srbi su ostali razbijeni i rasparčani u više područja, pod suverenitetom različitih vlasti. Okupacija Bosne i Hercegovine i hrvatsko-srpski razlaz značio je veliki udarac za južno-slovensko stremljenje i ambicije. Okupaciju potiskuje Srbija sa Jadranskog mora i razdvaja Srbiju i Crnu Goru. Velike sile nisu dozvolile ujedinjenje srpskog naroda, tako da je u Austrougarskoj monarhiji ostalo više srpskog naroda nego u obje srpske države, Srbiji i Crnoj Gori. Ujedinjenje će dozvoliti, kako kaže Ekmečić, tek 1918. godine, u široj etničkoj zajednici, „... u kojoj bi se srpski ulog smanjio postavljanjem ravnoteže sa katoličkim oblastima. Posebna srpska država u etničkim granicama ili bilo kojem smanjenom obliku, u svetskoj diplomatiji je uvek procenjivana samo sa strateške tačke gledišta, kao prethodnica ruske ekspanzije na južne morske obale...“.¹²⁸ Po sticanju nezavisnosti (1878) i pored osjećaja istorijskog poraza kod srpske inteligencije, Srbija je bilježila politički napredak. Ustav iz 1869. godine koji je pripreman pod palicom Mihajla Obrenovića, bio je važan faktor za napredak srpske demokratije, jer je predstavljao interese domaćih snaga, a ne akt stranog nametanja. Srbija je dobila državne institucije, ali ne i dobro državno vodstvo. Srpska crkva konačno je dobila priznanje autokefalnosti (1879), međutim, ostali dijelovi teritorije na kojoj su živjeli Srbi, ostali su odvojeni i razbijeni u više odvojenih crkava. Patrijaršija u Sremskim Karlovcima nije imala ingerencije na cijelom području Monarhije. Dalmatinsko pravoslavlje,

¹²⁸ Citirano prema Jovanu B. Dušaniću – Lipljanskom, *Isto*, str. 226.

naravno, političkim odlukama vezano je za Černovice u Galiciji, dok je pravoslavlje u Bosni i Hercegovini 1882. vezano za patrijaršiju u Konstantinopolju. Srbija je jedina oblast u koju se stanovništvo useljavalo. Poslije 1881. godine priraštaj stanovništva naglo raste od 1 706 000 stanovnika, koliko ih je bilo 1869. godine, taj broj je 1910. narastao na 3 151 010. Useljavanje je, uglavnom išlo iz pravca Stare Srbije (dijela Makedonije i Kosova), zatim Crne Gore i Bosne i Hercegovine.¹²⁹ Privredni razvoj rezultovao je razvojem gradova i porast gradskog stanovništva. Turski tip gradnje i življenja polako je nestajao u korist razvoja evropske kulture. Izgrađene su prve željeznice (1884), koje su povezale Beograd sa Nišom, da bi se odatle povezale linije prema Makedoniji na jugu, Pirotu i Vranju na istoku.

Odnos Rusije prema srpskom pitanju, posebno u vrijeme Sanstefanskog mira, donio je u Srbiji opšte razočarenje, što je bio razlog da se knez Milan (stupio na presto 1872.) okrene Austriji, smatrajući da druge alternative nema. Svoju političku orijentaciju kroz Tajnu konvenciju, dogovorenu u Beču, koju je u junu 1881. godine potpisao Č. Mijatović, zastupnik ministra unutrašnjih djela, bez prethodnog odobrenja vlade, a po volji kneza Milana. Tajna konvencija je polazila od prijateljskih odnosa Srbije sa Monarhijom, koji su započeti Berlinskim Kongresom, na kojem je Austrougarska pomogla Srbiji u korekciji državne granice, koja je utanačena na štetu Srbije Sanstefanskim mirom, uz obavezu Srbije da izgradi željezničke pruge prema zahtjevu Monarhije. Konvencijom se Srbija obavezala da neće provoditi politiku niti preduzimati bilo koje mjere koje bi bile usmjerene protiv Austrougarske uobzirujući prostor Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Monarhija je prihvatila da odmah prizna eventualno proglašenje Srbije kao kraljevine i da u tom smislu lobira kod drugih velikih sila da prihvate priznanje. Srbija je takođe preuzela obavezu da neće zaključivati političke ugovore sa drugim vladama, bez prethodnog sporazuma sa Austrougarskom. U slučaju rata Austrije sa drugim silama, Srbija je dužna da održi prijateljsku neutralnost, istu obavezu imala je Austrija prema Srbiji.¹³⁰ Po pitanju

¹²⁹ M. Ekmečić, str. 305.

¹³⁰ V. Ćorović, *Isto*, str. 645.

vojne saradnje bilo je dogovoreno da će se zaključiti posebna konvencija. Austrija je prihvatila mogućnost proširenja Srbije prema južnim granicama (izuzev Sandžaka). Ova konvencija trebala je zadržati tajnost u trajanju od 10 godina. Već u februaru 1882. godine Srbija je proglasila kraljevinu, a car Franjo Josip bio je prvi vladar koji je knezu Milanu priznao kraljevsku titulu.¹³¹ Pritisnut unutrašnjim stanjem, kralj Milan ponudio je austrougarskom caru dopunu Tajne konvencije iz 1881. godine, prema kojoj je srpski kralj saglasan da, u slučaju nemogućnosti legalnog srpskog nasljeđa, to mjesto ustupi nekom austrijskom princu. Kralj Milan nije imao podršku naroda, čije je nezadovoljstvo ispoljeno Timočkom bunom (1883), uključujući tu i Zakon o štampi i Zakon o konjičkoj žandarmeriji. Pobjedom radikala, kralj Milan raspušta skupštinu. Konfrontacija je dovela do oružanog sukoba, koji je stajaća vojska brzo ugušila, sa tragičnim posljedicama. Od 94 osuđenih pobunjenika, streljano je 20, a nekoliko stotina utamničeno. Glavni inspirator bune Nikola Pašić i Aca Stojanović, izbjegli su smrtnu kaznu imigracijom u Bugarsku. Podržan od carske diplomatije, kralj Milan je ušao u rat protiv Bugarske (1885), poslije pripajanja Rumelije Bugarskoj. Smatrao je da će jačanjem Bugarske doći u opasnost Makedonija i dijelovi Stare Srbije, gdje je Bugarska razvijala silnu propagandu u smislu pobugarizovanja slovenskog stanovništva. Brzopletost i nepripremljenost za rat, bez unutrašnje sloge u tadašnjem srpskom društvu, rat je izgubljen porazom kod Slivnice. Austrougarska je bila ta koja je posredovala da se rat obustavi i zaključi mir u Bukureštu, početkom maja 1886. godine, a zahvaćene strane vrate u prvobitno stanje, jer su Bugarske snage bile zauzele Pirot.¹³² Iako pojava političkih stranaka u Srbiji seže u prošlost, ipak, moglo bi se reći da do prvih stranačkih podvajanja dolazi na kraju vladanja knjaza Miloša, kada dolazi do suprotstavljanja njegovih pristalica i tzv. „ustavobranitelja“, čijoj strani se priključuju „karađorđevićci“. Pravna mogućnost formiranja stranaka, stvorena je zakonom 1881. godine. Na osnovu toga stvorene su stranke koje su pokrivala ideološki spektar toga vremena. To su liberali, naprednjaci i radikali. Liberalna stranka pokrivala je liberalizam, Srpska napredna stranka konzervativizam i

¹³¹ *Isto*, str. 646.

¹³² *Isto*, str. 653.

Narodna radikalna stranka socijalizam, liberali su dominirali u vrijeme rođenja stranke, od strane Jovana Ristića, u trajanju ratova 1876-1878., i poslije Berlin-skog kongresa (na kojem je Jovan Ristić bio srpski predstavnik) do oktobra 1880. godine i od 1892. do aprila 1893. godine. Nakon Majskog prevrata (1903) stranku su podijelili, a od većeg dijela je nastala Narodna (nacionalna) stranka, koja nije ni približno ostvarila nivo svoje prethodnice. Srpska napredna stranka je označena kao stranka slobodne seljačke inteligencije, te je uprkos tome što je smatrana konzervativnom, u svom programu bila orijentisana da od patrijarhalne države stvori jednu savremenu evropsku državu. Uz podršku dvora sproveli su modernizaciju Srbije, u prvim godinama nezavisnosti države. Na vlasti su bili od oktobra 1880. do juna 1887. (sa malim prekidom između septembra 1883. i februara 1884.). Ponovo su došli na vlast u vrijeme kralja Aleksandra od juna 1895. do kraja 1896. godine. Rasformisani su odmah nakon što je kralj oborio vladu Stojana Novakovića. Narodna radikalna stranka formalno je prva osnovana stranka 1881. godine, a stupa na scenu kao široki narodni pokret, pretežno je okupljalo seljaštvo. Na čelu sa Nikolom Pašićem bila je nošena socijalističkim idejama (Svetozara Markovića). Zalagala se za decentralizaciju i veće učešće naroda u politici, socijalnu pravdu i lokalnu samoupravu. Kao protivnici autokratskog vladanja državom, došli su u sukob sa kraljem Milanom, zahtijevajući ustavno ograničenje kraljevih ingerencija. U tom kontekstu zalagali su se za parlamentarnu monarhiju, u kojoj će vladajuća stranka imati dominantnu vlast i ograničavati kralja. Konfrontacija radikala i dinastije Obrenović rezultovala je Majskim prevratom (1903) ubistvom kralja Aleksandra. Pod pritiskom radikala, kralj Milan je 1889. odlučio da abdicira u korist maloljetnog sina Aleksandra. U cilju da bi mu olakšao način vladanja zemljom, prihvatio je prijedlog ustava koji je u značajnoj mjeri izražavao ideje radikala i liberala, jer je Namesnički ustav iz 1869. u značajnoj mjeri zastario. Velika narodna skupština izglasala je ustav 1888. godine. Prema tom ustavu, Srbija je postala nasljedna ustavna parlamentarna monarhija. Ustavom je uvedeno opšte pravo glasa. Narodna skupština je prvi put dobila ozbiljne kompetencije, čiju osnovu su činile zakonodavna i budžetska vlast, a vlada je po ustavu bila odgovorna skupštini. Istoričari i pravници objavljuju da je ovo bio ustav koji je pokrivaio tadašnje evropske standarde. Kralj Aleksandar vladao je Srbijom 10 godina

(1893-1903). Umjesto maloljetnog Aleksandra vladalo je Namjesništvo (1889-1893). Bez obzira na kvalitet ovog ustava kralj Aleksandar ukida ovaj ustav i vraća Namjesnički ustav iz 1869. godine, da bi preko državnog udara proglasio novi Oktroisani ustav 1901. godine, čiji je kreator bio Stojan Novaković, a koji je u tom trenutku bio kompatibilan sa stavovima kralja. Kralj Aleksandar poznat po svojoj brzopletosti i sklonosti prema autokratskoj vlasti, ostao je zapamćen po broju državnih udara, obaranju vlada i ukidanju ustava. Poslije Majskog prevrata (1903) pravovremenu vlast osnažuje ustav iz 1888. godine i već 1903. godine donosi novi ustav, ustvari ponovljeni ustav iz 1888. godine, sa izmjenama koje su se odnosile na ograničenje kraljeve vlasti. Dolaskom na vlast kralja Petra Karađorđevića, Srbija je krenula putem demokratizovanja, što je bio trend i u svijetu u to vrijeme. Kralj Petar okončao je period apsolutizma u zemlji. Podstakao donošenje liberalnog ustava, proglasio slobodu štampe, okupljanja udruživanja građana, otvorio širom vrata razvoja građanskog društva. Nacionalno politička Srbija, poslije Majskog prevrata 1903. godine, bila je usmjerena oslobađanju Srba od tuđinske vlasti, prevashodno u Bosni i Hercegovini i južnoj Srbiji. Širi kontekst odnosa sa južnoslovenskim narodima, dolazio je u obzir samo u rješavanju nacionalnog pitanja. Brutalno ubistvo kralja Aleksandra i njegove supruge kraljice Drage, ostavilo je trajan i neugodan trag u srpskoj istoriji. Ubistvo kraljevskog para izvršeno je pod vodstvom kapetana Dragutina Dimitrijevića Apisa.¹³³

¹³³ M. Ekmečić, *Isto*, str. 339.

POLOŽAJ SRBA U HRVATSKIM POKRAJINAMA POSLIJE UKIDANJA VOJNE KRAJINE

Pored ukidanja Vojne krajine, Srbi u hrvatskim pokrajinama imali su formulisane ciljeve prema zvaničnim vlastima. Prevažodni ciljevi bili su zahtjevi za ravnopravnost sa Hrvatima, u zakonodavstvu i upravi, da u županijama, srezovima i opštinama u kojoj imaju većinu, u upotrebi bude ćirilica, da u organima vlasti budu zastupljeni srazmjerno broju da im država povjeri nadzor nad pravoslavnom crkvenom vlasti. Svaki zahtjev u pogledu zasebnosti srpskog korpusa, osuđivale su gotovo sve stranke u hrvatskim pokrajinama. Osnivanje Ujedinjene omladine srpske u Zagrebu naišao je na opštu osudu. Štrosmajerova Narodna stranka smatrala je da je taj čin uvreda za hrvatstvo. Ta stranka zalagala se za jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda, ali pod uslovom da se srpstvo utopi u hrvatstvo. Bila je protiv osnivanja bilo kakvih posebnih srpskih ustanova, društava i organizacija. Zalagali su se za jugoslovenstvo uz dominaciju velikohrvatstva. Srbima se ne priznaje status posebnog političkog naroda. Pravni osnov nepriznavanja Srba u Hrvatskoj Hrvati su nalazili u čl. 59 Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868), koja je ostala na snazi sve do raspada Monarhije (1918). Nagodbom je Hrvatima priznat status „političkog naroda“, što Srbima u okviru Ugarske nije. Iz ove činjenice u hrvatskim pokrajinama izvodio se zaključak da u njima nema Srba kao zasebnog naroda, jer su ovim članom okupljali hrvatsku cjelinu. U zvaničnim dokumentima i komunikacijama, Srbi nisu nazivani po svom nacionalnom imenu, već po svojoj vjeroispovijesti „grko-istočnjaci“, a srpska pravoslavna crkva označavana je „grčko-nesjedinjenom“ crkvom. Tretirani su kao dio jedinstvenog hrvatskog političkog naroda. Preko

političkog naroda zalagali su se da se iz višenacionalne Hrvatske stvori jedinstvena homogena nacionalna država. Suštinu tzv. političkog naroda prozreo je Svetozar Marković, političar socijalističkog opredjeljenja, za koga historičar Vasilije Krestić ističe da se radi o lucidnom političaru koji je „uočio da ta ustanova i u Ugarskoj i Hrvatskoj, ima zadatak da od višenacionalne Ugarske i uopšte takve Hrvatske stvori, u nacionalnom pogledu, jedinstvenu i homogenu kako Ugarsku tako i Hrvatsku“. Bez okolišanja napisao je da mađarski političari : Deak, Eteš i Andrašić imaju cilj i žele „da stvore veliku Ugarsku, u kojoj bi bio jedan politički narod – mađarski“. Uočavajući iste težnje i kod Hrvata, Marković je zabilježio i „Hrvati već odavno govore i rade da osnuju Veliku Hrvatsku, pod zaštitom Pešte i Beča, u koju bi ušli još neki delovi turske carevine“. ¹³⁴ Po Markovićevom stanovištu „zagrebačka gospoda hoće da na račun srpske narodnosti šire svoju narodnost“ ¹³⁵. Po Krestiću „Markoviću nije izmaklo iz vida, što je mnogima izmaklo, pa još i danas izmiče, da je Štrosmajerova Narodna stranka velikohrvatska i da je Hrvatima cilj da pod svaku cenu dođu do svoje države“ ¹³⁶.

Poslije ukidanja Vojne krajine (1881) položaj Srba u Hrvatskoj se korjenito mijenja. Sam proces ukidanja počeo je 1869. godine, da bi bio okončan kroz prelazni period od dvanaest godina (1881). Najveći dio srpskog stanovništva u hrvatskim pokrajinama živio je na području Vojne krajine, koja je činom ukidanja postala sastavni dio Trojedne kraljevine. Formalno se toj strukturi dodaje pored Hrvatske, Slavonija i Dalmacija, iako se nalazila u austrijskom dijelu dvojne monarhije, u kojoj je ostala sve do 1918. godine, jer sve do tada hrvatski teritorij nije bio jedinstven u političkom pogledu. U vrijeme ukidanja Vojne krajine, u Hrvatskoj i Slavoniji živi 26,3% srpskog naroda. Najveći broj Srba, u to vrijeme živi u užem dijelu Hrvatske, gdje je bilo 45% Srba, a u Dalmaciji je 1910. godine bilo 17% srpskog stanovništva. ¹³⁷ Političko djelovanje Srba bilo je

¹³⁴ Citirano po V. Krestiću, *Isto*, str. 19.

¹³⁵ *Isto*.

¹³⁶ *Isto*.

¹³⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 306.

pod uticajem Vojvodine, a političko organizovanje uslijedilo je početkom osamdesetih godina. Prvo se stvara „Srpska samostalna stranka“ (1881), koja 1884. pokreće list „Srbobran“, a iz koje se 1896. izdvaja jedno krilo Radikalne stranke. U Dalmaciji (1879) se osniva „Srpska narodna stranka“, a nastaje izdvajanjem Narodne stranke koja je okupljala Srbe i Hrvate. Razlaz u stranci nastupio je po nacionalnoj osnovi za srpsku i hrvatsku varijantu, došlo je zbog razlika u politici Srba i Hrvata, u čemu je prednjačilo pitanje okupacije Bosne i Hercegovine. Narodna stranka pod vodstvom Don Mihovila Pavlinovića, zalagala se za sjedinjenje Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, što je izazvalo negodovanje i nezadovoljstvo Srba. Narodni list te stranke veliča okupaciju kao pobjedu, ističući hrvatsko pravo nad tom zemljom. Don Mihovil Pavlinović se na početku svoje političke karijere zalagao za saradnju Srba i Hrvata, da bi se u kasnijoj fazi faktički priklonio Starčevićевой ideologiji. U hrvatske redove unio je klerikalno-hrvatski duh, zbog odnosa sa Srbima za koje je tvrdio da ne postoje, označen je kao drugi Starčević u blažoj formi.¹³⁸ Po njemu, pripajanje Bosne i Hercegovine Srbiji za katolike bi bilo gore rješenje nego da ostanu pod Turcima. Srbi u Dalmaciji, kao manjina bili su permanentno izloženi religioznoj netoleranciji, dok su stranke hrvatske provenijencije širile ideologiju „političkog naroda“ prema kojoj je hrvatska nacija zajednica hrvatske državnosti, čije domete je određivala katolička crkva, što potvrđuje Euharistički kongres održan 1900. godine u Zagrebu, koji je proglasio da su etničke granice Hrvata na rijeci Drini. Ovdje treba posebno istaći da je ovaj projekat vremenom postao sastavni dio političkih aktivnosti i shvaćanja gotovo svih političkih stranaka hrvatske orijentacije. Na zasadama tog kongresa, konkretnije iz rasprave sekcije za socijalna pitanja, nikla je Hrvatska pučka seljačka stranka Stjepana i Pavla Radića 1904. godine. U svojoj programskoj orijentaciji bili su protivnici katolizacije uokvirenog hrvatskog etničkog prostora i zastupali potrebu njegove kroatizacije.¹³⁹ Zagovarali su reformu katoličke crkve u smislu njene liberalizacije, da se dadne pravo opštinama da biraju sveštenike u cilju sticanja simpatija kod

¹³⁸ L. Bakotić, *Isto*, str. 78.

¹³⁹ M. Ekmečić; *Isto*, str. 324-325

pravoslavnih vjernika. Transformacija katoličkog stanovništva u izgradnji nacionalnog identiteta u Dalmaciji, Slavoniji i Bosni i Hercegovini trajao je duže vrijeme, tako da sve do 1918. godine faktički nije kroatizovano. U tom kontekstu, Ekmečić navodi primjere u literaturi, koji se odnose na opis stanovništva sa etničkom identifikacijom „Našijanaca“ („Našinci“).¹⁴⁰ Navodi da je : „Emil Oman (Emilie Houmant) koji je više puta istraživao naslov Južnih Slovena krajem XIX i početkom XX vijeka, kaže 1914. da na željezničkim stanicama vidi natpise na ćirilskom, latinskom i arapskom pismu. Umjesto nacionalnog imena upotrebljava se izraz „naški“. On piše „da nije bilo dugo vremena da se u Dalmaciji i Hrvatskoj neka sela verovala da su slovenska, a danas se pod uticajem škole nazivaju hrvatskim“¹⁴¹. Početkom XX vijeka rapidno je nestao naziv Morlaci, kao etnički naziv stanovništva u unutrašnjosti Jadranske obale. Ekmečić ističe riječi poznatog umjetnika Ivana Meštrovića, koje je izrekao jednom novinaru, da su: „Srbin i Hrvat imena za jedan narod, samo što je taj narod pod imenom Srbin bolje očuvao svoju narodnu individualnost, slobodu i čežnju za slobodom. S toga mi je to ime milije. Kraj u kome sam se ja rodio sačuvao je do sitnica sve osobine našeg naroda kao da su u srcu Srbije“¹⁴².

Za vrijeme bana Ivana Mažuranića (1873-1880) odnosi između Srba i Hrvata nisu poboljšani već pogoršani. Njegovo banovanje obilježeno je velikim naporima ujedinjenja Vojne krajine sa Hrvatskom i Slavonijom, što je uslijedilo u vrijeme njegova nasljednika grofa Ladislava Pejačevića. Njegovo vladanje bilo je na štetu srpskog naroda. Upamćen je po progonu ćirilice, srpskog imena i srpske zastave. U vrijeme njegove vladavine došlo je do prvog sukoba sa Srbima iz Pakraca i drugih mjesta koji nisu prikrivali svoja nacionalna osjećanja. Širenje ideje srpstva smatrano je nedostupnim i opasnim za razdor i mržnju između pravoslavnog i katoličkog stanovništva. Osumnjičeni za te aktivnosti u Pakracu, Karlovcu, Osijeku i Daruvaru su pohapšeni, a oni koji su bili zaposleni otpušteni su iz službe. O ispoljenoj mržnji dobrog dijela hrvatskog društva najbolje svjedoči, kako navodi historičar V. Krestić, humana Mis Adelina Paulina Irbi,

¹⁴⁰ *Isto*, str. 316

¹⁴¹ *Isto*.

¹⁴² *Isto*.

koja je kao neutralna i nepristrasna osoba za masovno hapšenje Srba, u vrijeme masovnog ustanka Srba u Bosni i Hercegovini (1875-1878) i Hrvatskoj napisala: „Jedini motiv tome gonjenu nalazi u nečuvenoj mržnji Hrvata spram Srba. Kako god katolici u Bosni idu na ruku Turcima protiv Srba, tako Hrvati u Slavoniji idu na ruku Mađarima, opet protiv Srba“.¹⁴³ Antisrpsku politiku koju je vodio Mažuranić, na neki način definisala je pravac hrvatske politike zasnovane na ideologiji državnog i historijskog prava i ustanovom političkog naroda uz negiranje srpske nacionalne individualnosti. Mažuranić u periodu od 1873-1880., uspješno odbija stalni zahtjev Srba za ravnopravnost sa Hrvatima, podsjećajući ih na Hrvatsko-ugarsku nagodbu kojom su Hrvati priznati kao politički narod s posebnom svojom teritorijom, što Srbi nisu. U njegovo vrijeme kao prvog bana pučanina zavladao je antisrpski kurs, Srbi su bili lišeni nacionalnih prava, a Starčevićeve bezumne i razbojničke ideje uzimale su sve više maha. Odnos prema Srbima u Hrvatskoj, u zadnjim godinama XIX vijeka, kako piše Krestić, najbolje ilustruju riječi dr Pere Gavranica, iskazane u političkoj historiji hrvatskog naroda. (1895) Između ostalog on kaže: „Danas zacijelo nema nigdje u Evropi među raznojezičnim narodima veće mržnje, nego što je ovdje u nas postoji među istojezičnim Hrvatima i Srbima.“ Među njima se, kaže vodi „podmukla potajna gadna borba jedne egzistencije protiv druge, jednog pojedinca protiv drugoga, bez počinka, bez kraja i konca. Da bi mi Hrvati imali svoju nezavisnu državicu kao Srbi i da se ne bi trebali ni od koga bojati, buknuo bi zacijelo rat između Hrvata i Srba i taj bi bio svakako najpoznatiji.“¹⁴⁴ Suočeni sa teškim stanjem i pozicijom u hrvatskom društvu, viđeniji Srbi, već od sredine sedamnaestih godina, napuštaju Hrvatsku i sele u Beograd.¹⁴⁵

U vrijeme Vojne krajine, krajiško muško stanovništvo bilo je uglavnom orijentisano na vojnu službu koja je davala pečat načinu života krajišnika, što im je davalo teškoće u uključivanju u nove standarde društveno-ekonomskih odnosa. Takav način života, u znatnoj mjeri uticao je na spor razvoj poljoprivrede, zanatstva, dok industrije gotovo da nije bilo. Putna i željeznička infrastruktura

¹⁴³ Citirano prema V. Krestiću, „*Istorija zločina*“ – Feljton, www.krajinaforce, str. 23.

¹⁴⁴ *Isto*, str. 23.

¹⁴⁵ *Isto*, str. 24.

bila je totalno zanemarena. Tek neposredno pred Prvi svjetski rat počinju prva skromna ulaganja, da bi se moglo početi sa razvojem eksploatacije šuma. Naturalna privreda koja je bila dominantna, nije zahtijevala značajniji novčani obrt, tako da je potreba za novcem bila mala. Otvaranje krajiškog društva prema kapitalističkim odnosima i novom obliku tržišne privrede, dovodi do pojave otvaranja novčanih ustanova. Važno je spomenuti osnivanje Srpske banke u Zagrebu 1895. godine. Banku su osnovali advokati, na čelu sa baronom Jovanom Živkovićem, koji je izabran za predsjednika i dr Bogdanom Medakovićem kao zamjenikom predsjednika, te Vladimirom Matijevićem kao cenzorom.¹⁴⁶ Osnivanje srpske banke u Zagrebu, povuklo je za sobom preseljenja srpskog građanskog društva i političkog pokreta iz Novog Sada u Zagreb. Banka je brzo ostvarila zacrtane ciljeve, te je pod njenim rukovodstvom 1892. godine u Zagrebu osnovano društvo Privrednik, a 1898. Savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Austrougarskoj, koji je okupljao preko 400 zemljoradničkih zadruga na teritoriji Hrvatske. Doživotni predsjednik društva bio je Vladimir Matijević. Od 1923. godine sjedište društva iz Zagreba preseljeno u Beograd. Sa srpskom bankom na čelu, širila se i mreža srpskih štedionica, koje su najprije funkcionisale kao zadruge, da bi se u kasnijoj fazi transformisale u akcionarska veresijska društva¹⁴⁷, koja su se širila po cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji.

Demilitarizacija Vojne krajine (1871) i njeno ukidanje (1881) te integracije u hrvatsko društvo imalo je za posljedicu porasta broja Srba u Hrvatskoj i Slavoniji, što je zahtijevalo intenzivnije rješavanje njihovih političkih i kulturnih interesa. Osporavanje njihovih zahtjeva u pogledu srpskog imena i identiteta, jednakosti i obrazovne autonomije nije više dolazilo iz Beča i Pešte, već iz Zagreba. Mažuranić, iako se ogriješio o srpski korpus nije im osporavao etničku i kulturnu posebnost, iako im je poricao politički subjektivitet. U takvim okolnostima, poslije nestanka Vojne krajine i okupacije Bosne i Hercegovine, Srbi su se osjetili ugroženima. Zbog nesigurnosti i ugroženosti, Srbi nisu vjerovali u hrvatsku državu, što je razlog zbog čega su predstavnici Srba Vojne krajine bili

¹⁴⁶ V. Krestić, „Adam Pribičević i hrvatsko-srpska koalicija, Zbornik o Srbima u Hrvatskoj, vr. Vasilije Krestić, IV, Beograd, 1999, str. 325-387.

¹⁴⁷ *Isto.*

na strani Beča, protiv njenog vraćanja pod bansku vlast, a i protiv sjedinjena Bosne i Hercegovine i Dalmacije sa banskom Hrvatskom. Bosna i Hercegovina je smatrana hrvatskom zemljom, što je posebno isticano od pravaške politike, polazeći od geopolitičkih razloga. Poznata je ona izreka da je Hrvatska bez Bosne i Hercegovine raskrečena kobasica i da nema mogućnosti za opstanak. (Vjekoslav Klaić)

Starčevićeva Stranka prava držala je odlučan stav nipoštašavanja srpskog korpusa u Hrvatskoj. Negirala je čak i njihovo postojanje, njihov identitet, u kontinuitetu ih je smatrala neprijateljem broj jedan, sijala mržnju putem nacističke i nacionalističke ideologije protiv Srba na svakom koraku. Njegova bezumna retorika, van realnih i racionalnih okvira odudarala je od uvriježenih korišćenih terminoloških standarda.

U vrijeme vladavine Kuena – Hedervaria, slovensko-mađarskog magnata (1883-1903), došlo je do izvjesnog poboljšanja položaja srpskog korpusa u hrvatskim pokrajinama. Ban koji je bio omražen među Hrvatima, razvio je staru praksu dijeljenja ili uskraćivanja privilegija nacionalnim grupacijama, već zavisno kad mu je to bilo potrebno u saborskim klupama. Budući da su Srbi bili manjina, ali po broju poslanika značajna grupacija, ispunjavajući njihove zahtjeve mogao je računati na njihove glasove. Najznačajniji zakonski propisi koji su doneseni u njegovo vrijeme su propisi koji se odnose na legalizaciju srpskog jezika i ćirilice, te obnova srpske školske autonomije (1887-1888). Jezik se nazivao hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski. Oba zakona bila su snažno osuđivana, ne samo od ekstremnih hrvatskih stranaka već i od šire hrvatske javnosti, osuđujući Srbe za promađarsku izdaju.¹⁴⁸ Pored toga, Srbima je otvorena mogućnost zapošljavanja u državnim službama i drugim javnim mjestima. Prvi put je jedan Srbin, Vaso Đorđević predsjednik sabora, koji je taj čin obrazložio činjenicom da su Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji „državotvoran narod“. U vrijeme Kyena osniva se Srpska banka u Zagrebu (1895), što je bio značajan podsticaj za ekonomski razvoj srpskog korpusa. U Zagrebu izlazi srpski list „Srbobran“.

¹⁴⁸ Srđa Trifković, *Isto*, str. 32.

Krajem 1890-ih na srpskoj i hrvatskoj strani se javlja želja za kompromisom. U Zagrebu stasa nova generacija političkih aktivista na jednoj i drugoj strani, koja želi da izbjegne sukobe stavljajući akcenat društva na ekonomske probleme koji muče i jednu i drugu stranu. Izrečena je spremnost odbacivanja svih iritirajućih pitanja. Impulsi za saradnju dolazili su sa obje strane. Tako Milovan Milovanović, jedan od najumnijih srpskih intelektualaca toga vremena, ideolog Radikalne stranke u Srbiji, pisac nekoliko rasprava u stranačkom časopisu „Delo“ koji se po svom značaju, kako kaže Ekmečić, mogu cijeniti novom srpskom doktrinom kad su u pitanju Srbi i Hrvati. Po njemu, Srbi i Bugari su dva posebna naroda i kao takvi imaju pravo na svoje nezavisne države, dok Srbe i Hrvate svrstava u jedan narod koji vode „neprestanu, neumornu i neumitnu borbu oko toga da u zajedničkom, jedinstvenom organizmu narodnom razmaknu što je moguće dalje, granice onome što će zvati specifično, isključivo u užem smislu srpskom ili hrvatskom“¹⁴⁹. Ističe da je potrebno obustaviti spor i prići izgradnji srpsko-hrvatske narodnosti. Nešto kasnije (1911), poslije posjete Austriji vodi politiku kao što je Miloš Obrenović vodio prema Turskoj. „Čuvati punu korektnost u redovnim odnosima, zadovoljavati sujetu i uspavljivati nepovjerljivost austrijsku, manifestovati poštovanjem, popustljivošću i sitnim uslugama.“¹⁵⁰ Smatrao je da nacionalni program treba voditi uz uvažavanje interesa Beča. Na tom tragu, jugoslovenstvo treba prenijeti isključivo na kulturno polje. Po njemu treba važiti činjenica da Hrvati i Sloveni u to vrijeme, a i za dugo vrijeme još, ne bi primili odvajanje od Austrije radi spajanja sa Srbijom, već usmjeravanja svoje ambicije da zauzmu bolje pozicije u sklopu Austrougarske monarhije. Po interpretaciji Ekmečića, Milovanović je ukazao da je: „težnju za jugoslovenstvom, a ne čistim nacionalnim ujedinjenjem dolazila od kolektivne opsesije srpske nacionalne elite, da je dovoljno hteti potisnuti iz kulture svog naroda vladajući duh religiozne netrpeljivosti, pa da će početi cvetanje jedne više evropske, humanije civilizacije. Podcenivali su bezdan u koji su sva jugoslovenska društva stavljena neuništivim duhom religiozne isključenosti“.¹⁵¹

¹⁴⁹ Citirano po Ekmečiću, str. 326.

¹⁵⁰ *Isto*, str. 338.

¹⁵¹ *Isto*, str. 326.

Mladi Stjepan Radić, hrvatski političar i osnivač Hrvatske seljačke stranke, osvrćući se na sporove i sramotnu mržnju među Srbima i Hrvatima u svojim govorima i spisima kaže:

„U Hrvatskoj živi, naime, gotovo samo jedan narod, narod jednog jezika, koji jedni zovu hrvatskim, a to su Hrvati; a drugi srpskim i to su Srbi. Ali zato nije dvojni jezik, ako ima dva imena. Radi imena ne može biti nikakve prepirke i svađe. Ne može biti ni radi vjere. Istina je da su gotovo svi Hrvati katolici, a svi Srbi sami pravoslavci, pa se na prvi mah čini da među Srbima i Hrvatima mora biti onakva svađa kakva je trajala među Grcima i Latinima tako dugo, dok nije Rimom zavladao car njemački, a Carigradom car turski. Danas su se ta dva cara lijepo sprijateljila, ali se rimski papa još nije izmirio sa carigradskim patrijarhom. Ostaju dakle, dvije crkve, dvije božje kuće: katolička i pravoslavna, ali u obadvijema crkvama nauča se jedan nauk: jedna vjera kršćanska ili hrišćanska. Kristova ili Hristova. Ne može dakle, ni radi vjere među Hrvatom i Srbinom, nikakve razmirice. Nego je svađa nastala radi politike i to lude tuđinske politike. Našlo se hrvatske gospode, a na čelu im je pokojni Antun Starčević, koja su pisale i govorile da Srba nema, da su svi ljudi koji govore ovim našim jezikom sami Hrvati i da je sva zemlja gdje žive hrvatska. U tu Hrvatsku računali su i cijelu Bosnu i Hercegovinu, a sam Starčević računao je u Hrvatsku i današnju Srbiju, Makedoniju i Bugarsku, sve kada se govori popu pop, a bobu bob. Još prije Starčevića bio se našao jedan Srbin, Vuk Karadžić koji je među srpskom gospodom najviše pomogao da se počelo pisati da nema Hrvata, da je sve to kuda živi naš narod našega jezika Srbija, a ljudi da su Srbi. Vuk Karadžić je bio samouk i bez škole, ali vrlo bistre glave i pameti. Mnogo je putovao pješice i proputovao je skoro sve zemlje u kojima živi naš svijet. U prvoj radosti začudio se da svuda može govoriti srpskim jezikom, koji je naučio od svoje matere Srpkinje, pa je oduševljeno uskliknuo: „Braćo svuda samo Srbi“ ili kako je baš napisao „Srbi svi i svuda“. Taj radosni usklik kasnije je postao ludost. Kad je Vuk Karadžić počeo pisati da su svakako barem, ovi naši ljudi koji govore („štokavci“) sve sami Srbi. Karadžić je najviše u Beču živio, gdje ga je za nos vodio jedan njemački činovnik (rođeni Slovenac, profesor Kopitar), gdje se Njemicom oženio, s kojom je samo

njemački govorio i gdje je dobro poslužio njemačkoj politici. Kako je Karadžić poslužio njemačkoj politici, tako je pokojni Antun Starčević poslužio mađarskoj politici. Starčević se, naime, školovao u Pešti i tu je zamrzio Srbe kako ih mrze gotovo svi Mađari. Osim toga, Starčević nikada nije ni po narodu ni po svijetu putovao, a nije htio čitati ni hrvatskih knjiga niti novina. Čitao je najviše jedne njemačke i jedne francuske novine i to najviše one koje pišu protiv Rusije i protiv Slovena („Kölnische Zeitung“ i L'Indépendance belge“). Ali ni Karadžić ni Starčević nisu hotimice služili tuđinu: oni su do toga došli iz neznanja. Ni jedan se nije pripravljaio za politiku, nego je Karadžić učio gramatiku i slovicu našega jezika, a Starčević se izučio za profesora povijesti. I zbog te dvojice Hrvatska se i Srpska vojska najviše grde i psuju, dapače i potuku. Srbin odmah počne: „A šta taj vaš Starčević koji je rekao i napisao da nas nema“, a Hrvat udri: „A šta taj vaš Vuk koji je uzviknuo: Srbi svi i svuda!!!“, a treba lijepo i mirno reći: „Koliko ima bezglavosti u Starčevića i u Karadžića, to nije ludost ni hrvatske ni srpske, nego je duh njemački i mađarski, kojim i danas diše svaki onaj tko razdvaja Hrvate i Srbe“.¹⁵²

Kraj XIX i početak XX vijeka doveo je odnose između Srba i Hrvata do usijanja, a bilježen je tzv. skupštinskim pokretom, kojim je putem u formi niza peticija od strane srpskih crkvenih opština zatražena ravnopravna upotreba ćirilice, vjersku ravnopravnost, izmjenu školskog zakona iz 1888. godine, sloboda štampe, otvaranje katedre za spsku istoriju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i dr. Iskoristivši proslavu pola vijeka rada srpskog pjesnika Jovana Jovanovića Zmaja 1899. godine, pravaši i frankovci organizovali su ulične demonstracije, koje su bile usmjerene protiv srpskih peticija.¹⁵³ Demonstranti su posebnu nesnošljivost iskazali protiv javnog isticanja srpskih nacionalnih simbola, što je učinjeno i 1895. godine prilikom posjete Zagrebu, cara i kralja Franca Jozefa. Čašu su prelile demonstracije 1902. godine u Zagrebu, koje su uslijed uticaja klerikalizma na hrvatske opozicione stranke, iskalile svu netrpeljivost i mržnju prema Srbima, njihovoj imovini i ustanovama. Vodeću ulogu u orijentaciji i

¹⁵² Stjepan Radić, *Politički spisi, govori i dokumenti*, Zagreb, 1995, str. 137-138.

¹⁵³ Gordana Krivokapić – Jović, *Srpska samostalna stranka 1903-1914*, Zagreb, 2000, str. 33.

vođenju demonstracije imali su frankovci, koje su podržavali katolički popovi, koji politički slijede težnje klerikalnog kruga oko prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Frankovci su bili pripadnici čiste stranke prava, koja je sljedbenica Starčevićeve stranke. Osnivač ove stranke je Josip Franko, smatrajući da je pravaštvo napustilo izvornu politiku poslije smrti Ante Starčevića. Za razliku od Starčevića, Josip Franko je bio austrofil. Zanimljivo je da su frankovci svog jedinog partnera našli u Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci Stjepana Radića, koja je početkom XX vijeka bila marginalna stranka koja je smatrala Srbe, Bugare, Slovence i Hrvate jednim plemenom, ali ne i narodom. U sporazumu koji je sačinio Radić (1909) iskazane su zajedničke relacije u pogledu hrvatskog državnog prava, koje stanovište neće mijenjati i po cijenu sporazuma onog dijela hrvatskog naroda koji sebe označava Srbima. Zajedništvo se ispoljavalo i kroz odnos prema austrofilstvu, koje je kod Radića bilo pragmatične prirode. On se zalagao za reformisanu Habzburšku monarhiju, u kojoj bi Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom, te Bosnom i Hercegovinom, imala autonoman status kao posebna politička jedinica. Demonstracije su trajale četiri dana (31.8.-3.9.1902), a „Starčevićeva teorija o sjekiri našla je svoju primjenu na imovini Srba. Obistinile su se izreke jednog hrvatskog političara, da bi rat sa Srbima bio najpopularniji kod Hrvata. Dućani, trgovine, radnje, stanovi, srpska banka i dr. danas pružaju tužnu sliku. Sve je to dijelom polupano i porazbijano, dijelom demolirano, uništeno, dijelom spaljeno i nakaženo. Svaki razborit pita šta se tako krupno dogodilo, da je moglo ovako nemile i strašne događaje izazvati, koji su našli odziva i u ostalim varošima Hrvatske. Od preko dvadeset godina traje novinarski rat između Srba i Hrvata. Padalo je žestokih i teških riječi, na koje se zainteresovani svijet davno navikao. Stoga nismo mišljenja da je ovaj ili onaj članak lista Srbobrana mogao biti povodom onako krupnijim neredima i nemirima. To je samo izgovor, da se prikrije pravi uzrok i pravo stanje stvari. Drugi su to i dublji razlozi, ako ih uopće možemo tako nazvati, jer kad bi novinarski članci zbilja bili u stanju da onako djeluju na mase, ne bi bilo dana kad se u Evropi ne bi ponavljali zagrebački izgredi. Srbobran je odvrćao u odbrani srpstva prema pisanju veliko-hrvatskih listova, ni manje ni više. Zagreb jeste hrvatski grad, ali je on u isto vrijeme glavni grad Hrvatske i Slavonije. U Hrvatskoj i Slavoniji, po zvaničnoj statistici, živi oko 700 000 Srba. Prema ovom faktu, Srbi

imaju pravo da u glavnom gradu, koji je sjedište političkog i kulturnog života zemlje, osnivaju i podržavaju one ustanove koje su potrebnije za razvitak i napredak tamošnjeg srpskog naroda. Mnogo se vike podiže na Srbe, da teže preko granica, da nemaju programa i drugo. Kad se je pak među Srbima u Hrvatskoj pokrenula akcija, sa sjedištem u Zagreb i samostalnim radom na ekonomskom i političkom polju, počela je sa veliko-hrišćanske strane hajka na te Srbe, kao na izdajnike otadžbine. Ne rade li Srbi ništa i mimoilaze li Zagreb, tada se njihova pasivnost tumači kao dokaz nezadovoljstva i težnje preko granica. Rade li Srbi u granicama zakona, za svoj razvitak i napredak i izaberu li Zagreb za središte svog rada, opet sa veliko-hrvatske strane čuje se ista pjesma. Izbor Zagreba kao središta srpskog rada, imao je Hrvate, da su oni zbilja realni i ozbiljni političari veseliti, jer tijekom Zagreb samo može da dobije i u kulturnom i u političkom pogledu. Zagreb, kao centar kulturnog i političkog života i Srba Hrvatske i Slavonije, dobija veću važnost¹⁵⁴. Povod za ove nemire bio je provokativan članak „Srbi i Hrvati“ Nikole Stojanovića, studenta prava i predsjednika srpskog akademskog društva „Zora“ u Beču. Članak je prvo objavljen u „Srpskom književnom glasniku“ da bi bio prenesen u „Srbobranu“. Autor je između ostalog, u članku ustvrdio da je sporazum između Srba i Hrvata nemoguć, te da je spor između njih moguće riješiti samo obračunom. Tvrдио je da Hrvati nisu pleme ni narodnost, da nemaju svoj jezik, narodne običaje, čak ni svijesti o zajedničkoj pripadnosti, te s toga nemaju uslove za posebnu narodnost.¹⁵⁵ Stjepan Radić, među rijetkim hrvatskim političarima osudio je vandalske izgrede protiv Srba, ali je pozvao Srbe da razmisle o svom držanju i da nauče štovati hrvatske svetinje i da kao građani i državljani Hrvatske poštuju i vole domovinu u kojoj žive. Suprotstavio se demonstrantima koji su u rezularenom bjesnilu rušili sve pred sobom i upućivao ih da demonstriraju protiv mađarskih natpisa na željezničkoj stanici, kako bi ih odvratilo od onog što su činili.¹⁵⁶ Dovikujući demonstrantima istakao je: „Ovo što radite sramoti nas pred cijelim

¹⁵⁴ Citirano po Luji Bakotiću, *Isto*, str. 129-130, objavljeno u listu „Dubrovnik od 7. septembra 1902. godine“.

¹⁵⁵ Ranka Gašić, „*Novi kurs*“, *Srbi u Hrvatskoj* (Srbobran 1903-1914), Zagreb, 2001, str. 19.

¹⁵⁶ L. Bakotić, *Isto*, str. 131.

svijetom i škodit će nam za sto godina; ako hoćete Hrvatskoj koristiti idite sa mnom na kolodvor da skinemo nezakonite mađarske natpise i pokažemo svoju svijest mađarskim činovnicima, koji su baš nedavno naše đake u sred Zagreba namlatili“¹⁵⁷. Po mnogima, vodeći čovjek srpske kulture toga vremena Jovan Skerlić, komentarišući razorne demonstracije u Zagrebu (1902), istakao je da je prema njegovom stanovištu jugoslovensko jedinstvo neophodnost, ali da je nemoguće prije nego što se eliminišu vjerske podjele i ovakva vjerska osjećanja kod dva naroda.¹⁵⁸ Razorne demonstracije protiv Srba u Zagrebu, doveli su Srbe u nesnošljivu situaciju, što je potencijalno prijetilo sa sukobom Srba i Hrvata širih razmjera. Odnosi poremećeni do usijanja djelovali su otežavajuće na šire hrvatske slojeve i opozicione strukture hrvatskog društva, da u vidu tzv. „novog kursa“ pronadu kompromisno rješenje, koje će uvažiti legitimne interese srpskog korpusa u Hrvatskoj. Bio je to put stvaranja hrvatsko-srpske koalicije, kojoj su prethodile Riječka i Zadarska deklaracija. Prva je stvorena od hrvatskih opozicionih stranaka 1905. godine u Rijeci, nakon sastanka hrvatskih i srpskih poslanika iz pokrajinskih sabora u Dalmaciji i Istri, te iz Banske Hrvatske. Impuls za njeno stvaranje proizašao je iz politike „novog kursa“, koji su pokrenuli hrvatski i srpski političari (1903) radi ujedinjenja Dalmacije sa Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom i poboljšanje položaja hrvatskih zemalja u Monarhiji, te suprotstavljanja germanizaciji i politici „prodora na istok“. Ovom deklaracijom je posebno istaknuto da svaki narod ima pravo slobodno i nezavisno odlučivati o sebi i svojoj sudbini. Na tragu poboljšanja odnosa između hrvatskih i srpskih političara i Riječke deklaracije u Zadru su nešto kasnije srpski političari i poslanici u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, donijeli Zadarsku rezoluciju, uz dodatak koji je bio od posebne važnosti za srpski narod u Hrvatskoj, a to je ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim. Riječka i Zadarska rezolucija bile su osnov za stvaranje hrvatsko-srpske koalicije, čiju suštinu je činio dogovor u nekoliko tačaka, a to je zajednička borba za sjedinjenje Hrvatske i Slavonije sa Dalmacijom; službeni naziv jezika hrvatski ili srpski; ravnopravno učenje ćirilicnog i latiničnog pisma u školama, kao i hrvatske i

¹⁵⁷ Stjepan Radić, *Isto*, str. 244.

¹⁵⁸ M. Ekmečić, *Isto*, str. 326.

srpske istorije; u predstavničkim tijelima u čijoj strukturi ima jedna trećina srpskih zastupnika biće pored hrvatske istaknuta i srpska zastava. Na izborima (1906) Hrvatsko-srpska koalicija je pobijedila i preuzela vlast. Frano Supilo kao predvodnik Srpsko-hrvatske koalicije, izabran je u Sabor Hrvatske, uz Josipa Smodlaku, Antu Trumbića, Svetozara Pribićevića. Frano Supilo je jedan od pokretača politike „novog kursa“ i najzaslužniji za Riječku rezoluciju i stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije. Zaslužen je za radikalnu promjenu pravaške politike. Njegov san je bio stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, čija ideja je prihvaćena od ne malog broja srpske i hrvatske inteligencije. Po njemu Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan troimen narod. Na političkom planu, to je značilo da su Srbi priznati de facto, kao politički, državotvoran narod u Hrvatskoj i to prvi put u istoriji. Na širem planu program koalicije je predviđao stvaranje jugoslovenske zajednice, bilo u obliku jugoslovenske države ili u obliku trijalistički uređene Habzburške monarhije. Valja istaknuti, da je politika „novog kursa“ nailazila na velike prepreke, ne samo kod domaćih kočničara već i zbog političkih prilika u samoj Monarhiji. U međuvremenu, Mađarska koalicija uspjela je postići sporazum sa Krunom, čime je odustala od postavljenog zahtjeva za stvaranje personalne unije. Borbu protiv Hrvatsko-srpske koalicije vodili su i frankovci uz podršku katoličke crkve, koja je politički slijedila težnje klerikalnog kruga oko prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Uz frankovce protivnici koalicije bila je Hrvatska pučka i seljačka stranka. Stvaranje i politika koalicije je od strane bečke vlade (1908) shvatana kao izvjesna opasnost za monarhiju, te je u vrijeme priprema za aneksiju Bosne i Hercegovine, po recepturi krivične parnice protiv Svetozara Miletića prilikom okupacije, iscenirala u Zagrebu veleizdajnički proces protiv 53 Srbina iz Hrvatske i Slavonije, svi su optuženi za veleizdaju. Sam sudski proces bio je često političkog karaktera, a bio je usmjeren protiv propagiranja tzv. velikosrpske ideje i priprema revolucije u Austrougarskoj. Stvarni cilj bio je da se aneksija opravda sa namjerom spašavanja dviju pokrajina u Hrvatskoj, od velikosrpske revolucije. Optužba je konstruisana na osnovu brošure, pod naslovom „Finale“, čiji je autor bio austrougarski agent Đorđe Nastić, koja je štampana u Budimpešti, kojom se željelo dokazati da je Srbija pripremala revoluciju u cilju rušenja Monarhije i prisajedinjenja južnoslovenskih zemalja. Sam proces trajao je sedam mjeseci. Dokazano je da je

Đorđe Nastić agent provokator i da je proces vođen na temelju potkupljenog svjedočanstva. Tokom avgusta 1908. godine uhapšeno je 54 člana i pristalica Srpske samostalne stranke i Srpskohrvatske koalicije sa konstruisanom optužbom za izdaju. Iako je glavni nosilac optuženičke klupe trebao biti Svetozar Pribićević, jedan od lidera koalicije i urednik Novog Srbobrana, nije uhapšen jer ga je štitio imunitet u Hrvatskom saboru i zajedničkom parlamentu u Budimpešti. Uhapšeni su njegova braća Adam i Valerije Pribićević.¹⁵⁹ Među uhapšenima najveći broj činili su kordunaši. Dok je javnost u Hrvatskoj i Monarhiji bila zaokupljena pripremom za suđenje, izvršena je aneksija Bosne i Hercegovine (oktobra 1908. godine). Optužnica je objavljena u januaru 1909. godine protiv 53 osobe (jedna je preminula u istražnom zatvoru). Kasnije je utvrđeno da je pisana po scenariju jednog od vođa frankovaca Isidora Kršnjavog. U vremenu od objavljivanja optužnice do suđenja, ovaj slučaj je dobio neslućeni publicitet, tako da nije mimoišao ni evropsku javnost. Samo suđenje popraćeno je velikom antisrpskom kampanjom i represijom vlasti, čak i prema advokatima koji su dobrovoljno branili optužene. Važnu ulogu u veleizdajničkom procesu imao je ugledni univerzitetski profesor Tomaš Masarik, koji se stavio na stranu odbrane pred austrijskim parlamentom demonstrirajući pozadinu zagrebačkog procesa. Optuženo je 30 osoba, time da su braća Pribićevići osuđeni na 12 godina zatvora, ali su pušteni 1910. godine nakon abolicije. Po okončanju veleizdajničkog procesa u Zagrebu, počela je nova sudska parnica (krajem 1909) u Beču, nazvana po članu carske akademije istoričaru Hajnrihu Fridjungu (Heinrich Friedjung), koji je po nagovoru bečkih vlasti u martu 1909. godine u bečkom listu Neve Freia Presse objavio jedan članak kjim je optužio članove Srpske samostalne stranke i Srpsko-hrvatske koalicije u Hrvatskom saboru. Poslanici Srpsko-hrvatske koalicije tužili su Fridjunga za klevetu. U pretresu pred bečkim porotnim sudom, u svjedočenju dr Miroslava Spalajkovića, tadašnjeg načelnika političkog odjeljenja beogradskog Ministarstva spoljnih poslova, dr Božidara Markovića, profesora krivičnog prava na beogradskom univerzitetu, dokazano je da su dokumenti na koje se Fridjung pozivao falsifikovani, što je Fridjung i

¹⁵⁹ V. Đ. Krestić, „Adam Pribićević: Hrvatsko-srpska koalicija“, str. 325-357

sam priznao.¹⁶⁰ Dok se u zagrebačkom veleizdajničkom procesu glavnina optužbi trebala odnositi na Svetozara Pribićevića u Fridjungovim optužbama, to je bio Frano Supilo koji je bio vođa Srpsko-hrvatske koalicije. Nakon Fridjungovog procesa (1909), Frano Supilo je došao u sukob sa Pribićevićem, što je dovelo do njegovo istupanja iz koalicije i odlaska u inostranstvo (1914), najprije u Italiju, a potom u Englesku.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata Srpsko-hrvatska koalicija bila je lojalna vlastima u Beču. Privržena toj politici zalagala se za očuvanje Monarhije. Stvaranjem države Srba, Hrvata i Slovenaca (1918) većina njenih članova prihvatila je novostvorenu vladu u Beogradu.

¹⁶⁰ Lujo Bakotić, *Isto*, str. 155-156.

ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Dvadesetogodišnje suvereno vladanje i sprovođenje austrougarske politike (1882-1903) u Bosni i Hercegovini, nisu dali očekivane rezultate. Kalaj je sve radio da se u Bosni i Hercegovini stvore preduslovi za sprovođenje aneksije. Zabranjivani su nacionalni pokreti i nacionalna imena, govorilo se na zemaljskom i bosanskom jeziku. Negirano je postojanje Srba i Hrvata i isticano da se radi o bosancima. Okupacione vlasti radile su na širenju bosanske ideologije, koja je sa posebnom oštrinom širio politički list „Bošnjak“ zasnovan na bosanskom duhu i bosanskom jeziku. Već od okupacije (1879), prema naredbi vlade u školama se uči prvo latinica, a na tečajima za opismenjavanje uči samo latinica. U vrijeme njegove vladavine, borba srpskih narodnih predstavnika za vjersko-prosvjetnu autonomiju ostala je prazno slovo na papiru, iako je pravoslavno stanovništvo koje je imalo razvijeniju nacionalnu svijest, već u turskim školama nazivalo svoj jezik srpskim. Svaki put kad bi procijenio da su Srbi i muslimani složni u namjeri da se nastavi borba protiv Austrougarske i da se ispoljavaju zahtjevi za stvaranje političke autonomije i vraćanje pod vlast Turske, pooštravao je policijske mjere. Svaki vlasnik kafane morao je sarađivati sa policijom, uhoda je bilo na svakom koraku. Katolička crkva, koja je bila važan oslonac austrougarske vlasti, bila je favorizovana i privilegovana u odnosu na ostale vjerske zajednice. U 1883. godini, od ukupno predviđenih sredstava za vjerske zajednice, katoličkoj crkvi pripalo je 54,7% iako je katoličko stanovništvo činilo svega 18% stanovnika Bosne i Hercegovine. U Bosni i Hercegovini su austrijske vlasti u 1878. godini zatekle 35 katoličkih vjerskih objekata, a u 1900. godini njihov broj je porastao na 135.¹⁶¹ Mitropolit sarajevski Savo Kosanović, imenovan 1881. godine, dao je znatan impuls aktivnijem djelovanju crkvenih

¹⁶¹ Dušanić, *Isto*, str. 316.

vlasti u pogledu skretanja pažnje državnim vlastima na sve nepravde koje se čine srpskom narodu i pravoslavnim vjernicima. Iskazao je svoju odlučnost protiv prozelitizma, katoličkog nadbiskupa Štadlera i miješanja vlasti u pravoslavnu mitropoliju. Pritisnut od vlasti bio je prisiljen da već 1885. godine podnese ostavku.¹⁶²

Kalaj je u posljednjim godinama svog života upravljajući Bosnom i Hercegovinom, iako je zatvarao oči pred nekim činjenicama, bio svjestan da su svi oblici cjelokupnog političkog djelovanja i organizovanja u Bosni i Hercegovini potpuno podvrgnuti nacionalno vjerskim gledanjima i divergentnim državnim ciljevima. Koristeći njihove razlike, vjerovao je da je rješenje državno-pravnog položaja Bosne i Hercegovine u okviru Austrougarske. Kod muslimana se još uvijek vjerovalo u povratak turske vlasti, a time i povratak privilegija i izgubljenih društvenih i političkih pozicija. Njihov pokret nije bio usmjeren samo na vjersko-prosvjetnu autonomiju, već je imao šire društveno-političke ciljeve. U tom pogledu, prirodni saveznik bili su im Srbi, koji su dosljedno isticali sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Zahvaljujući takvim okolnostima većina muslimanskih masa gajila je simpatije prema srpskom pokretu usmjerenom protiv monarhije. Vjerski prozelitizam Štadlera i proaustrougarska politika odbijala je Srbe i Hrvate od hrvatskog opredjeljenja.

Kalaja je zamijenio novi zajednički ministar finansija Stefan Burijan, koji je uvidio Kalajeve greške i djelimično izmijenio političke stavove po bitnim pitanjima. Odlučno je prekinuo sa Kalajevim bošnjaštvom, kao eksperimentom koji nije imao realnu osnovu da zaživi u Bosni i Hercegovini. Još prije kraha Kalajevih namjera za stvaranje sintetičke bosanske nacije, pravoslavni Srbi i muslimani stvorili su svoje „autonomne pokrete“ za vjerskoprosvjetnu autonomiju. Osnovu srpske narodne orijentacije (1905-1908) čini građanstvo koji je predvodio srpski nacionalni pokret. U dosluhu sa seljaštvom zalagao se za rješenje agrarnog pitanja i sjedinjenje sa Srbijom. Držao se programa proklamovanog još za vrijeme Srpskog ustanka (1875-1878) i „proglasa naroda bosanskoga“, 1878. gdje je proglašeno „da se domovina naša Bosna prisajedinjuje

¹⁶² M. Imamović, *Isto*, str. 86.

Kneževini Srbiji“, što je kazano i u memorandumu podnesenom Berlinskom kongresu od strane ustaničke skupštine kojim se traži od velikih sila „da bi se naša Bosna spojila sa Kneževinom Srbijom i time dali zadovoljenje vječnoj pravdi i želju ugnjetene raje“. ¹⁶³

Kod muslimana sa aktivnostima za vjersko-školsku autonomiju, počelo se nešto ranije (1889), kao prvi značajniji pokret ponikao je u samom narodu i odnosio se na rad i položaj vakufa kao osnovnih materijalnih izvora za izdržavanje škola i islamskih institucija, važnih za tadašnji život muslimana. Njegov domet odnosio se na šire nacionalne saveznike, u čemu su imali prirodnog saveznika među Srbima. Široke muslimanske mase simpatisali su srpski nacionalni pokret, koji je kao i muslimanski bio usmjeren protiv Austougarske. Srpsko-muslimanska saradnja za vjersko-prosvjetnu autonomiju nije uključivala nacionalno opredjeljenje u srpskom smislu, iako je bilo više školovanih muslimana koji su se deklarirali kao Srbi, kao i što različito gledanje na agrarno pitanje nije bila prepreka saradnje. ¹⁶⁴ Različita gledanja po tom pitanju bila su stavljena u stranu, iako je socijalna struktura u kojoj su na jednoj strani zemljoposjednici bili muslimani, na drugoj strani Srbi kmetovi, što je bila najslabija tačka u srpsko-muslimanskom savezu. Krajnji cilj Srba u Bosni i Hercegovini bio je sjedinjenje Bosne sa Srbijom, pa su samo iz faktičkih razloga isticali sultanov suverenitet, čime su nalazili zajedničku platformu sa muslimanima. Na tom tragu može se protumačiti program srpske narodne organizacije iz 1907. godine, kojim se traži potpuna autonomija Bosne i Hercegovine. Zajednički jezik pronađen je u odnosu prema katolicizmu Austrougarske koji je prijetio pokatoličenjem Srba i muslimana, što se posebno ispoljavalo u agresivnim nastupima sarajevskog nadbiskupa Štadlera. Poslije okupacije, zbližavanje Srba i muslimana, dakako pored zajedničkog hercegovačkog ustanka (1882) doprinijela je i emigracija Istanbulu i Beogradu. Vodećoj garnituri istanbulske emigracije pristupio je Ali Fehmi ef. Džabić koji je bio vođa muslimanskog

¹⁶³ Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak*, str. 209-315, citirano po M. Imamoviću, str. 81.

¹⁶⁴ Dr Muhamed Hadžijahić, str. 156-193.

pokreta¹⁶⁵ za vjerskoprosvjetnu autonomiju. Kako piše dr Muhamed Hadžijahić, prije emigracije ef. Džabić se osjećao Bošnjakom. Poznat po tome što je na čelu grupe mostaraca, koji su se izjasnili protiv tvrdnje Muhamed ef. Spahića iz Mostara, da su muslimani Srbi. Tvrdio je da su „vladajući elementi u toj pokrajini prije osvajanja od Turske bili pravoslavni“¹⁶⁶, dok su muslimani najbogatiji. Prema pisanju istog autora valja spomenuti Mehmeda Ali-pašu Rizvanbegovića, čija je porodica izbjegla u Tursku, pošto ju je dao razvlastiti Omer-paša Latas, nakon što je dao ubiti Ali-pašu. Mehmed Ali-paša bio je oficir u turskoj vojsci, izjašnjavao se kao Srbin. O njegovom srpskom opredjeljenju govore pisma, koja je razmjenjivao sa Tomom Orahovcem i Nikolom Pašićem. U jednom pismu Orahovcu on piše: „Ti se čudiš, dragi brate, kako čisto, čitko i lijepo pišem, zar naš pravopis narodni nije savršen i takvi kakav nema ni jedan narod. Ja uživam kad pišem ćirilicom, naročito srpskim pravopisom, kod našeg pravopisa nema krpeži, sve ide lijepo i glatko, piše se kako se govori: zato ima najveću zaslugu, onaj opet kršni naš hercegovac, onaj krivonogi Vuk Karadžić. Samo je žaliti što svi Srbi ne pišu onako kako je Vuk kazao i što nijesu svi uzeli za književni jezik naš lijepi hercegovački dijalekat, koji je najljepši, najčistiji i najbogatiji, na kome je ponikla sva naša narodna poezija, kojoj nema ravne u cijelom svijetu. Ćirilicom treba da se služe svi muslimani u Bosni i Hercegovini, sa njom su se služili i svi naši stari, a ti imaš, da sam ti jedno pismo mogao rahmetli baba Ali-paše Rizvanbegovića – Stočevića, koji je pisao drobnjačkome knezu, kod koga su mu se nalazili ovnovi na ispaši. To je pismo pisano ćirilicom, takozvanom bosančicom. Grijeh bi bio i sramota bi bila kad bi se Srbi muslimani služili drugim pravopisom, a ne srpskim. Latinica je tuđa, ona je kobna za naš narod, njome se služe mnogi neprijatelji srpski i turski, nju treba izbaciti iz svijju škola, iz svijju kuća i iz našega naroda, a to treba da učine Hrvati i drugi Sloveni“.¹⁶⁷

¹⁶⁵ *Isto*, str. 163.

¹⁶⁶ Citirano prema dr M. Hadžijahiću, *Isto*, str. 164.

¹⁶⁷ Citirano po M. Hadžijahiću, *Isto*, str. 165.

Pored Istanbula i Beograd je bio značajan centar bosansko-hercegovačke emigracije, kako za Srbe tako i za muslimane. Veći broj muslimana intelektualaca isticao je svoje srpsko nacionalno opredjeljenje.¹⁶⁸

Nakon dugotrajne borbe narodnih predstavnika za crkveno-prosvjetnu autonomiju, u kojem su se naročito isticali Gligorije Jeftanović iz Sarajeva i Vojislav Šola iz Mostara, konačno je poslije Kalajeve smrti odobrena crkveno-prosvjetna autonomija. Uredbom cara Franje Josipa 1905. godine, kojim je odobren status o uređenju crkveno-školske autonomije, uprave srpskopравoslavnih eparhija u Bosni i Hercegovini, utvrđen od strane Sinoda Carigradske patrijaršije. Uredbom sa zakonskom snagom potvrđena je srpska nadležnost pravoslavne crkve i njezino školsko uređenje. Zakonom je potvrđen srpski jezik službenim s ćiriličnim pismom, kao i crveno-plava-bijela zastava kao narodna crkvena.¹⁶⁹ Crkvena autonomija imala je veliki značaj za srpski narod, jer je ostvario pravo da sam uređuje i upravlja svojim vjersko-školskim stvarima. Iako je ukinuta već 1914. godine uz obrazloženje da je kriva za razvoj srpske samostalnosti, ona je na neki način aktivirala narod i njegove prvake dovela do političkog organizovanja i okupljanja najširih slojeva društva. Tri godine kasnije (1909) odobrena je vjersko-školska autonomija i za muslimane. Iako je proces nacionalnog konstituisanja Srba u Bosni i Hercegovini završen prije početka ustanka (1875), kod Hrvata je taj proces trajao nešto sporije, da bi uzeo zamah poslije okupacije, započeli su ga franjevci. Katoličko sveštenstvo i stanovništvo dalo je punu podršku okupaciji Bosne i Hercegovine, koji su u većini vjerno služili katoličkoj Austriji. Isto tako zdušno su se zalagali za aneksiju Bosne i Hercegovine, što su izrazili 1906. godine na proslavi u Docu, memorandumom sa velikim brojem potpisa.¹⁷⁰ U okviru svog nacionalnog pokreta zalagali su se za saradnju sa muslimanima i njihovo pridobijanje na svoju stranu. Po pitanju državnog statusa Bosne i Hercegovine zalagali su se za promjenu pravnog statusa, ali u smislu njenog sjedinjenja sa Hrvatskom, uz izuzimanje bilo kakvog drugog vida povezivanja Bosne i Hercegovine sa drugim balkanskim državama.

¹⁶⁸ M. Hadžijahić, *Isto*, str. 167-170.

¹⁶⁹ „Bosanska vila“, god. XX, br. 15,15. VIII 1905. 240. Prema M. Imamović, *Isto*, str. 95.

¹⁷⁰ *Isto*, str. 167.

U pogledu autonomije Bosne i Hercegovine odbacivali su svaki model koji bi podrazumijevao njenu potpunu autonomiju. Poslije Kalajeve suverene vladavine Bosnom i Hercegovinom, njegovi nasljednici uočili su glavne greške njegove vladavine, koje su donijele više štete nego koristi. Već 1905. godine otvorena je mogućnost davanja više političkih sloboda, što je rezultiralo stvaranjem više političkih partija i nacionalnih političkih organizacija. Prvo se osniva Muslimanska narodna organizacija, početkom 1907. godine, Srpska narodna organizacija i Hrvatska narodna zajednica krajem iste godine, da bi Hrvati 1909 stvorili i Hrvatsku katoličku udrugu. U prvoj su dominantnu ulogu imali franjevci, a u drugoj jezuiti. Prvi vidljiviji politički pokret kod muslimana javlja se 1899. godine u borbi za kulturno-prosvjetnu autonomiju. Muslimanska narodna organizacija je sve do aneksije smatrala da je Bosna i Hercegovina u državno-pravnom pogledu dio Turske carevine, kojom upravlja Austrougarska, privremeno na osnovu mandata koje su joj dale evropske sile. Stranku je vodio Egzekutivni odbor, na čijem čelu je bio Ali-beg Firdus. Egzekutivni odbor je bio legitimni predstavnik muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini. Programski je bio orijentisan na pitanja vjerske vakufsko-mearifske autonomije i zaštitu interesa pojedinačnih veleposjednika. Osnivanjem Srpske narodne organizacije kao jedinstvene stranke nisu prestale razlike između srpskih političkih grupa, koje su ušle u ovu organizaciju. Sve stranke pa i ova, stavljale su na prvo mjesto svoje nacionalne političke ciljeve, polazeći od pretpostavke da tek kad jedan narod riješi svoj državno-pravni status, može preći na rješavanje drugih pitanja. U svom programu, ova stranka u saradnji sa muslimanima, cijeni više mogućnost proglašenja autonomije Bosne i Hercegovine nego eventualno njeno uključivanje u novi državno-pravni sistem Turske. U nacionalnom pogledu, ova stranka polazila je od novijeg stanovišta i uvjerenja da je Bosna i Hercegovina srpska zemlja, uz opasku da se srpsko ime neće nikom nametati. Prema ovoj stranci svaki narod ima pravo na samoopredjeljenje, te da se u državi narodna volja mora smatrati izvorom vlasti. Naglašavala se potreba poštenog sporazuma sa braćom muslimanima, jer za to postoje zajednički interesi, sa čime je bilo povezano i agrarno pitanje. Autonomija Bosne i Hercegovine shvaćena je kao ostvarenje dominantne pozicije srpskog faktora, polazeći od činjenice da Srbi u Bosni i Hercegovini čine relativnu većinu. U programu su

prihvaćene ideje narodnog samoopredjeljenja i suvereniteta, građanskih i političkih sloboda, ravnopravnosti svih građana pred zakonom. Osnivanjem ove jedinstvene stranke nisu izbrisane razlike između pojedinih političkih grupa, koje su naročito došle do izražaja u kasnijoj fazi za vrijeme saborskog rada, kada je došlo do formiranja nekoliko političkih grupacija iz reda poslanika srpskog naroda. Te grupe su bile prepoznatljive po nazivima svojih časopisa „Narod“, „Istina“, „Otađzbina“ i „Srpska riječ“. ¹⁷¹ Hrvatski nacionalni pokret nije imao antitursku oštricu kao srpski, dijelom i zbog Starčevićevog odnosa prema Turskoj i muslimanima. Hrvatska narodna zajednica bila je odlučno protiv autonomije Bosne i Hercegovine. Karakteristično za hrvatski politički pokret je činjenica da su je početkom XX vijeka obilježile dvije linije građansko-liberalna i klerikalna. Prva linija našla je svoju identifikaciju u hrvatskoj stranci, čiji je rodonačelnik ideolog Ivo Pilar, advokat iz Tuzle. ¹⁷² Njegovi stavovi zasnivali su se da je Bosna i Hercegovina na ideologiji etnički i državno-pravno, hrvatska zemlja i da je po njemu prirodno pravo i težnja bosansko-hercegovačkih Hrvata, sa

¹⁷¹ *Isto*, str. 159-166.

¹⁷² Ivo Pilar u svom djelu, *Južnoslovensko pitanje – prikaz cjelokupnog pitanja*, Zagreb, Matica hrvatska, 1943., koje je objavio u nešto širem obliku 1918. na njemačkom jeziku i pod njemačkim pseudonimom, pored razmatranja hrvatske pozicije na prostoru jugoistočne Evrope, bavi se i sa srpskim pitanjem, okrivljujući Srbe za sve nedaće na Balkanu. Njegovo djelo vrije od srbofobije, koju je digao na ključnu odrednicu. Pored toga što prihvata stavove Starčevića, on ih dograđuje sa etnogenetskim elementima, nazivajući ih „romanskim razbojnicima“ arhetip „gorskih pastira“ koji su došli sa turskom vojskom pustošeći hrvatske zemlje. Posebno negativne konotacije daje pravoslavnoj crkvi, (srpsko-vizantijskoj crkvi), koja je, kako on kaže bila u Srbima i srpskoj državi našla oslonac za sprovođenje svojih duhovnih i političkih načela, čime joj je dala impuls za osvajanje tuđih zemalja. Po njemu, Srbi kao takvi, iako nisu veliki narod, su zlo ne samo Balkana nego i Evrope i svijeta. Posebno se okomio na Vuka Karadžića, osnivača savremenog srpskog književnog jezika, jer je on po njemu osnivač savremenog srpskog nacionalnog imperijalizma, optuživši ga da je tvorac srpskog ideala da se osvoje sve zemlje koje su nekada spadala pod Pečku patrijaršiju, što je bilo upereno protiv Hrvata. Svojim istorijskim improvizacijama nastoji osvojiti teritorije sa slovenskim narodima, koji su stvorili Jozef Dobrovski i Josip Šafarik, poznati slavisti iz prve polovine XIX vijeka, što je bio zvanični narativ tog vremena. (Opširnije: I. Pilar, *Isto*, str. 190-197)

sjedinjenjem Bosne i Hercegovine sa Hrvatskom, u okvirima Habzburške monarhije.¹⁷³ Po ideologiji ove stranke, muslimani su nepobitno Hrvati, sa kojima treba razvijati odnose saradnje i u okviru toga pridobiti ih na hrvatsku stranu. Sa Srbima treba razvijati odnose na bazi reciprociteta. Pilar je smatrao da je spas cijele monarhije na jugu, upravo u stvaranju hrvatske države, pravdajući to činjenicom da su muslimani i Hrvati (iako ne mogu izraziti narodnu svijest), što zajedno sa Hrvatima čini 57% stanovništva, u odnosu na 43% Srba. Kao protivnik Hrvatsko-srpske koalicije, smatrao je da je ona pakt izdaje, jer su Srbi za ostvarenje svoje ravnopravnosti prihvatili ujedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom i okretanje leđa Mađarima, te prećutno pristajanje Hrvata da Bosna i Hercegovina pripadne Srbima prije nego strancima, uz opasku kad već ne može pripasti Hrvatima. Druga hrvatska stranka bila je Hrvatska katolička udruga, kao jedina klerikalna stranka u Bosni i Hercegovini, osnovana 1910. godine u Sarajevu. Program ove stranke zasnivao se na programu Starčevićeve Stranke prava od 1894. godine. U programu se podržava aneksija i zahtjeva trialističko preuređenje monarhije, što podrazumijeva prethodno ujedinjenje hrvatskog naroda koji živi u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci, Kotoru i u Međugorju, Bosni i Hercegovini i Istri u jedno samostalno državno tijelo u okviru Habzburške monarhije. Da bi se istakla opravdanost aneksije posebno je isticana opasnost od tzv. velikosrpskog pokreta u čijoj funkciji je bilo montiranje veleizdajničkog procesa u Zagrebu, kojim su optuženi Srbi za čin veleizdaje u kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini, s namjerom da se spomenute zemlje otrgnu od Austrougarske i pripoje kraljevini Srbiji. Uz zastrašivanje, habzburška vlada je vršila i ekonomski pritisak na Srbiju, putem tzv. carinskog rata 1906-1911., poznat pod nazivom „svinjski rat“, jer je njime bio zabranjen izvoz svinja iz Srbije u Austriju. Povod za aneksiju bila je Mladoturska revolucija (1908), koja je nagovijestila raspad Osmanskog carstva. U bojazni da će u novoformirani parlament biti pozivani poslanici iz Bosne i Hercegovine, koji je turskom sultanu Berlinskim kongresom priznato pravo suvereniteta. Austrougarski car je 7. oktobra 1908. godine proglasio amnestiju.

¹⁷³ Imamović, *Isto*, str. 167.

Prije amnestije, za Monarhiju je bilo od primarne važnosti da pripremi evropsku javnost za prihvatanje kršenja odredbi Berlinskog ugovora (1878), kojim je Monarhiji data privremena uprava nad Bosnom i Hercegovinom. Faktički, trebalo je naći opravdan i uvjerljiv razlog za sprovođenje aneksije. Razlozi su pravdani potrebom donošenja ustava i demokratizacija političkog života.¹⁷⁴ Međunarodne okolnosti išle su joj u prilog. Turska je bila u velikoj krizi. Rusija koja je izašla iz rata sa Japanom (1905) koji je izgubila, nije bila u mogućnosti da pomogne Srbiji koja je htjela Bosnu i Hercegovinu, što su podržavali Srbi u Bosni i Hercegovini i hrvatskim pokrajinama. Srbija i Crna Gora, koje su ušle u rat protiv Turske (1876) ovom prilikom su bile opreznije, jer nije bilo moguće očekivati pomoć od Rusije, iako je javno mnjenje u Srbiji bilo spremno za to. Prevladalo je stanovište koje je zastupao dr Milovan Milovanović, polazeći od činjenice da bez Rusije nije moguće dobiti rat, dok pokušaj saveza sa Turskom nije uspio. Aneksija je praćena sa određenom diplomatskom krizom, jer je monarhija jednostrano izigrala berlinski sporazum bez saglasnosti velikih sila. Djelimičnom smirivanju situacije doprinijela je Njemačka, koja je odlučno podržala Monarhiju. Rusija i Francuska, nakon diktata Njemačke upućenog Rusiji da prizna aneksiju, postaju svjesne da Njemačka otvara put za prodor na Bliski istok i da se prema toj tendenciji ne mogu odnositi popustljivom politikom, čime su počele podržavati balkanske zemlje u stvaranju međusobnih saveza posredstvom Njemačke. Nakon kratkih pregovora, aneksiju je prihvatila i Turska (1909), koja je bila svjesna svojih pozicija na evropskom tlu i da je kao takva ne može vratiti. Srbija i Crna Gora prepuštene same sebi nisu imale alternative, učinile su isti potez iste godine. Poslije priznanja aneksija Bosna i Hercegovina je i formalno postala dio Austrougarske monarhije, pod punim njenim suverenitetom. Za uzvrat Monarhija se odrekla svojih prava u Novopazarском sandžaku, uz obavezu da Turskoj isplati 2,5 miliona funti i da joj pruži i druge ekonomske pogodnosti, kao i da obezbijedi pune vjerske slobode za muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine. Čin aneksije osuđen je u Srbiji, Crnoj Gori i Turskoj. Neposredno prije aneksije, predstavnici Srba u Bosni i Hercegovini, na čelu sa Grigorijem Jeftanovićem i Muslimana na čelu

¹⁷⁴ Mustafa Kramarić, *Isto*, str. 188.

sa Ali-begom, potpisali su zajedničku izjavu u kojoj su tražili da se ne dira državno-pravni status Bosne i Hercegovine, te da se donese ustav. U novoj izjavi, poslije aneksije, istakli su da je aneksija izvršena bez i protiv volje stanovništva Bosne i Hercegovine, Srba i muslimana, koji čine 4/5 ukupnog broja stanovništva i preko svoje delegacije stavili do znanja velikim evropskim silama. Proglašenje amnestije izazvalo je veliko uznemirenje srpskog i muslimanskog stanovništva. Predstavnici muslimanske i srpske organizacije uputili su „zajedničku poruku narodu Bosne i Hercegovine u kojoj se traži da narod povodom promjene statusa Bosne i Hercegovine ostane miran i da u vezi s tim sačeka odluku velikih sila koje su zagovarali Rusi“¹⁷⁵. Kod hrvatskog stanovništva aneksija je bila pozdravljena, hrvatski listovi i stranke su izrazili podršku hrvatskog naroda Monarhiji. Aneksiju su pozdravile i neke srpske i muslimanske mirovne stranke kao i list „Bošnjak“. Srpska samostalna stranka dr Lazara Dimitrijevića i muslimanska napredna stranka Esada ef. Kulovića, da bi je kasnije priznale i vodeće stranke jednih i drugih.¹⁷⁶ Pripajanje Bosne i Hercegovine Austrougarskoj monarhiji, dugoročno gledano imalo je dalekosežne posljedice. Unutrašnja diferencijacija među političkim strankama i omladinskom pokretu je znatno porasla. Balkanske zemlje bile su razočarane Turskim priznanjem aneksije, dok su Rusija i Francuska počele da više podržavaju balkanske saveze usmjerene protiv Austrougarske. Aneksija Bosne i Hercegovine i zaprečavanje veza između Srbije i Crne Gore, čime Srbija gubi izlaz na Jadransko more, a Austrougarska postaje neprikosnoveni gospodar Balkana, što dovodi Srbiju u vrlo nepovoljan geopolitički i ekonomski položaj. Jedina nada je ostala u uvjerenju da takva nehomogena država ne može opstati, što se uveliko nagovještavalo u Evropi toga vremena. Javno mnjenje u Srbiji je bilo toliko uzburkano da su se pravili spiskovi za rat protiv Austrije.

Veliko razočarenje za muslimane bio je austrijsko-turski sporazum i priznanje aneksije od strane Turske. Svoje razočarenje iskazali su memorandumom

¹⁷⁵ Mustafa Imamović, *Isto*, str. 191.

¹⁷⁶ *Isto*.

upućenom osmanlijskom parlamentu (1909) u Carigradu.¹⁷⁷ U njemu je ukazano na veliki doprinos bosanskih muslimana Osmanlijskoj državi boreći se za njenu nezavisnost, uvijek kako kažu: „sve svoje dati i svi izginuti za dobro svoje carevine“¹⁷⁸. Priznanje aneksije je, po riječima izraženim u memorandumu „prodaja suverenih prava, prodaja njih samih, prodaja onih koji uvijek bijahu spremni kurban biti za tursko dobro“¹⁷⁹. Izražena je velika sumnja da će Turska ovim činom „učiniti bespravnim robljem milion 400 hiljada svojih najvjernijih podanika“¹⁸⁰. Negativne posljedice anksije ispoljile su se i iseljavanjem muslimanskog stanovništva.

¹⁷⁷ *Isto*, str. 199.

¹⁷⁸ *Isto*.

¹⁷⁹ *Isto*, str. 194.

¹⁸⁰ *Isto*, str. 195.

DONOŠENJE USTAVA BOSNE I HERCEGOVINE

Nakon unutrašnjeg i spoljnog priznanja aneksije prišlo se državno-pravnom uključenju Bosne i Hercegovine u ustavnu strukturu Dvojne monarhije. Obećani ustav i popratne zakone sankcionisao je car Franjo Josip, u februaru 1910. godine, čije proglašenje je izvršio Zemaljski poglavar Varešanin. Strukturu ustavnog poretka činili su : Zemaljski ustav (Statut), Izborni red, Saborski poslovni red, Zakon o društvima za BiH, Zakon o okupljanju za BiH, Zakon o katarskim vijećima.¹⁸¹ Ustav nije donio značajne promjene u Bosni i Hercegovini. Prema ustavu, Bosna i Hercegovina je u okviru Dvojne monarhije zasebno jedinstveno područje (teritorium separatum). Vrhovna upravna vlast zadržana je u rukama Zajedničkog ministarstva finansija u Beču i njegove isturene ekspozitivne činovničke vlade u Sarajevu. Upravljanje zemljom, vršenje i primjenjivanje zakona povjereno je Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu, koja je odgovorna Zajedničkom ministarstvu. U institucionalnom vidu ustav i prateći propisi uveli su u život nove institucije Sabor, Zemaljski savjet i Kotarsko vijeće. Ustavni akt¹⁸² se bazira na ograničenom vidu ustavnosti. Sabor kao predstavničko tijelo imao je vrlo ograničenu zakonodavnu nadležnost. Sabor nije imao pravo samostalno predlagati i donositi zakone, a o nekim pitanjima nije mogao ni raspravljati. Zemaljska vlada za svoj rad nije odgovarala Saboru, niti je sastav vlade zavisio od Sabora. Vlada je zavisila o predstavničkom tijelu u pogledu sredstava kojima je raspolagala, jer je visina godišnjeg budžeta zavisila o Saboru. Zakonodavna vlast bila je i dalje u rukama cara, odnosno vlade u Beču i Pešti i

¹⁸¹ *Glasnik zakona i uredaba za BiH*, II/1910, 21, 70.

¹⁸² M. Imamović, *Isto*, str. 214-215.

Zajedničkog ministarstva finansija. Nadležnost Sabora odnosila se uglavnom na lokalne poslove. Nije mogao odlučivati po pitanjima oružane sile, o trgovinskim, prometnim i carinskim pitanjima i drugim pitanjima koja su bila u isključenoj nadležnosti parlamenta u Beču i Pešti. Na izvršnu vlast Sabor nije imao gotovo nikakav uticaj. Poslanici nisu imali mogućnost raspravljati o vladinim oblastima. Sabor je mogao postavljati pitanja Vladi samo o radu iz domena svoje nadležnosti. Njegov domen djelovanja svodio se na poslove unutar BiH, a to su budžet koji se odnosio na zemaljske prihode i rashode, na zajmove unutar BiH, pravosuđe, policiju, javne isprave, popis stanovništva, gradsku trgovinu, rad slobodne štampe, udruženja, zadruge, mjere unapređenja ekonomije, zdravstvo, vjerske poslove, katastar i gradnju cesta i opštinskih zgrada itd. Zakonski propisi smatrali su se pravovaljanim tek kad su bili prihvaćeni od obje vlade Monarhije, prije nego što su bili predani Saboru. Za zakone koje je usvojio Sabor trebala je potvrda (sankcija) cara.

Sabor je bio strukturiran na konfesionalnom i kurijalnom principu što je bio odraz tadašnjih nacionalnih, konfesionalnih i političkih prilika. Prateći taj princip građani su bili podijeljeni u tri kurije na nacionalnoj osnovi, na osnovu čega se svakoj konfesionalnoj grupaciji obezbjeđivao srazmjeran broj poslanika. Konfesionalno izborno tijelo bilo je definisano na socijalnoj osnovi na posebne kurijalne jedinice (gradske, seoske, veleposjedničke i kurije inteligencije). Saboru strukturu činio je određeni broj poslanika po položaju (virilista). Na osnovu popisa stanovništva 1895. godine u Bosni i Hercegovini je bilo 1 568 092 stanovnika.¹⁸³ Od toga broja prema vjerskoj opredjeljenosti bilo je 334 142 katolika, 673 246 pravoslavaca i 548 632 muslimana. Na osnovu ukupnog broja stanovnika iz 1895. godine, Zemaljski odjel za statistiku je procijenio da je 1909. godine u Bosni i Hercegovini bilo ukupno 1 800 000 stanovnika.¹⁸⁴ Polazeći od ovog broja stanovnika i utvrđenog principa da se 25 000 bira jedan poslanik, u budući bosanski sabor trebalo je birati 72 poslanika.

¹⁸³ *Glavni rezultati popisa stanovništva u BiH od 22. aprila 1895.* XVII (Prema M. Imamoviću, *Isto*, str. 215).

¹⁸⁴ *Isto*.

Ustavom je stanovništvo Bosne i Hercegovine zadržalo poseban status državljanstva. Uz austrijsko i ugarsko državljanstvo postojalo je i tzv. „zemaljsko pripadništvo“.¹⁸⁵ Uz bosanskohercegovačke pripadnike, koje je činilo domaće stanovništvo, taj status su imali i austrijski i ugarski državljani koji su bili stalno zaposleni u javnoj službi Bosne i Hercegovine. Bosanskohercegovački radnici imali su status stranaca u Dvojnoj monarhiji. Uz ovaj diskriminirajući odnos, taj odnos se manifestovao i u činjenici što bosanskohercegovački državljani nisu mogli uticati na politički život Austrije i Ugarske, dok su ovi preko svojih poslanika direktno uticali na politički život građana u Bosni i Hercegovini.

Prema ustavu Zemaljski savjet je imao 9 članova, a birali su ga poslanici Sabora iz svoje sredine. Zemaljski savjet kao poseban organ obavljao je sve poslove komunikacije Sabora sa ostalim organima vlasti. Na zahtjev zemaljske vlade davao je izjave i mišljenja o javnim poslovima u kojima je Bosna i Hercegovina imala svog udjela. Predsjednik Sabora bio je istovremeno predsjednik Savjeta.

Kotarsko vijeće je bilo neka vrsta samoupravnog tijela. Izbor kotarskih vijeća vršen je po konfesionalnom principu, 1 mandat na 1500 pripadnika određene konfesije u seoskim opštinama, na 750 pripadnika u gradovima. Njegova ograničena nadležnost uz ograničena sredstva sa kojima je organ raspolagao, činili su ga politički neznčajnim. Nadležnost se odnosila na javne radove u samoupravnim jedinicama, mjere za podizanje ratarstva, stočarstva, javna nastava, sajmovi, saradnja sa zdravstvenim i veterinarskim upravama i nadzor nad radom seoskih opština.

Prvi saborski izbori raspisani od strane Zemaljske vlade održani su u maju 1910. godine. Pobjedile su nacionalne stranke. Srpska narodna orijentacija je bila apsolutni pobjednik osvojivši sve srpske mandate (31), to isto je ostvarila i Muslimanska narodna organizacija osvojivši svih 24 muslimanska mandata. Od 16 katoličkih mandata, Hrvatska narodna zajednica osvojila je 12, a Hrvatska katolička udruga 4 mandata. Jedan mandat pripao je Jevrejima. Ostale

¹⁸⁵ Isto, str. 219.

stranke nisu ušle u sabor. Sabor je sazvaio car Franjo Josip, koji je održan 15. juna 1910. godine.¹⁸⁶ Početni dio rada Sabora funkcionisao je u relativno dobrim i složenim odnosima između pravoslavnih i muslimanskim poslanika, da bi se određena mimoilaženja pokazala već prilikom rasprave o budžetu, što je pokazalo da će u budućnosti svako pitanje u Bosni i Hercegovini dobijati nacionalno-politički, odnosno državno-pravni karakter. To je potvrđeno naročito u raspravama o Zakonu o poštanskim štedionicama i fakultativnom otkupu kmetova.¹⁸⁷ Agrarno pitanje imalo je ključnu ulogu u stranačkim postrojavanjima, koje je stalno dovodilo na iskušenje srpsko-muslimanske odnose. Prednjačila je Kočićeva grupa okupljena oko udruženja „Otadžbina“ koja je stavljana na stranu srpskog seljaka, dolazeći u sukob ne samo sa muslimanima nego sa određenim srpskim grupama, a posebno sa austrijskom vlašću. Povlašten društveno-ekonomski položaj muslimani su uglavnom zadržali iz turskog vremena, što ih je u socijalnom pogledu odvajalo od ostala dva naroda. Dugotrajni proces čitlučenja u agrarnim odnosima imalo je za posljedicu da su na jednoj strani formalno slobodno muslimansko seljaštvo, a na drugoj strani pravoslavno i katoličko kmetstvo. Najbolje stanje socijalnih i društveno-ekonomskih odnosa daje popis stanovništva 1910. godine. Prema tom popisu muslimanskih veleposjednika, sa kmetovima je bilo 19,15%, bez kmetova 70,62% i od slobodnih seljaka 56,65 posto muslimana, dok je na srpsko-pravoslavnoj strani bilo čistih kmetova 73,92%, katolika 24,49%, a muslimana 4,58%.¹⁸⁸ Popis stanovništva davao je gradovima dodatnu dimenziju socijalnih prilika. Od ukupnog broja pravoslavnog stanovništva, otpadalo je na gradsko 6,71%, od muslimanskog 23,07%, a od katoličkog 15,69%.¹⁸⁹ Podaci upućuju na činjenicu da su muslimani u Bosni i Hercegovini imali apsolutne ekonomske prednosti i da su kao vlasnici zemlje kroz vijekove držali u ekonomskoj zavisnosti ostalo stanovništvo, u kojem su dominirali pravoslavni Srbi. Poreske olakšice, pristupačnost državnoj službi u Turskoj carevini bilo je obezbjeđeno samo za muslimane.

¹⁸⁶ „Sarajevski list“ br. 131, 2. VI 1910. (Prema: M. Imamović, *Isto*, str. 227.)

¹⁸⁷ M. Imamović, *Isto*, str. 234.

¹⁸⁸ Dr Muhamed Hadžijahić, *Isto*, str. 109.

¹⁸⁹ *Isto*

Veći udio u gradskom stanovništvu, koje je imalo veći standard, odvajalo ih je od ostalog stanovništva, odnosno od hrišćanskih podanika. Mržnja prema vladajućoj strukturi hrišćana, transformisana je u mržnju muslimana u cjelini. Austrougarske vlasti poslije okupacije (1878) nisu prišle rješavanju gorućeg pitanja društveno-ekonomskih odnosa, a to je agrarno pitanje, već su ga stalno prolongirale, uglavnom zbog političkih razloga. Okupatorska vojska ulazeći u Bosnu i Hercegovinu, činila je sve da muslimanski element pridobije za sebe, sve u cilju da se dokaže kao poštovalac mandata, koji joj je dodijeljen Berlinskim kongresom. Bez obzira na sve mjere koje je austrijska vlast činila, nije dobila muslimansku blagonaklonost. To najbolje potvrđuje muhadžirstvo koje je bilo najmasovnije upravo nakon okupacije, kada je desetine hiljada muslimanskih porodica napustilo Bosnu i Hercegovinu. S toga treba istaći, da je pod austrijskom vlašću beg ostao beg, a kmet je bio i ostao kmet. Za razliku od Srba i Hrvata muslimani su tako prihvatili nacionalizaciju, jer im je to sprečavalo gotovo jedan isključeni faktor a to je sam islam, koji je pokazao indiferentnost prema nacionalizmu i gotovo ga isključuje. Nacionalno opredjeljena muslimanska inteligencija, koja se osjećala srpski ili jugoslovenski, progonjena je od austrijskih vlasti i dijelila je sudbinu sa Srbima.¹⁹⁰ Poslije aneksije, Srbi i muslimani nisu nalazili zajedničke interese kao poslije okupacije, iako je jedan dio muslimanske inteligencije prihvaćalo dijelom srpsku nacionalnu ideologiju. Srpski antagonizam prema aneksiji i pokušaj atentata na generala Varešanina, zamjenika vojnog generala za Bosnu i Hercegovinu, koji je izvršio student Bogdan Žerajić u ljeto 1910. godine samo su ojačali progon Srba, iako su se srpske vođe ogradile i osudile pokušaj atentata. U takvim okolnostima muslimani svjesni činjenice da povratka Turske više nema, sve više se okreću prema Hrvatima, koji su bili bliski austrijskoj vlasti. Rezultat toga je i pakt o saradnji u Saboru, koji su prije glasanja o zakonskim osnovama, o fakultativnom otkupu kmetova, zaključili hrvatski i muslimanski klub (1911). Sporazumom, muslimani su se obavezali da će podržati Mandićevu jezičku osnovu, po kojoj se zvanični jezik treba nazivati hrvatski ili srpski, a za uzvrat Hrvati su se obavezali da će glasati za predloženi agrarni zakon. Zaokret i približavanje muslimana Hrvatima imala

¹⁹⁰ Čedomil Mitrinović, *Isto*, str. 53 i 54.

je djeljenje konsekvence prema austrijskom režimu, u kojoj situaciji muslimanski politički krugovi u manjoj mjeri prate antiaustrijsko opredjeljenje Srba. Hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini nastoje pridobiti muslimane u rješavanju južnoslovenskog pitanja po trialističkom konceptu, ujedinjenja posebnih područja Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine u jedinstveno upravno područje u okviru Dvojne monarhije. Hrvatska komponenta smatrala je da Koalicija hrvatsko- muslimanskih stranaka predstavlja važan iskorak prema kroatizaciji muslimana, što se u kasnijoj fazi pokazalo kao nerealan koncept. Već prilikom potpisivanja pakta, jedan broj muslimanskog kluba odbio je da potpiše pakt, a i muslimansko vodstvo u koaliciji odbili su svaki vid državno-pravnog rješenja koje izlazi van okvira autonomije Bosne i Hercegovine.

Kumanovska bitka (1912) bila je od velike važnosti za narode Balkana, posebno za Južne Slovene, koja je ustvari nagovijestila nova vremena. Nada koja je obuzimala muslimane da će Turska pobijediti Srbiju i njene saveznike, su presahnule pobjedom srpske vojske i njenih saveznika. Turska je bila prisiljena napustiti evropski kontinent. Poslije svršenog rata, sve nade u povratak Turaka kod muslimanskih masa su nestale,¹⁹¹ čime definitivno gube položaj povlaštenog i vladajućeg naroda, a kao etnička determinanta prema istovjerskim Turcima, gubi svoj prijašnji značaj. U takvim okolnostima, krivnja za njihovo stanje pripisana je Srbima, što je doprinijelo udaljavanju jednih od drugih. Svoj bijes prema Srbima iskazali su zajedno sa Hrvatima već poslije sarajevskog atentata (1914) u vidu progona nad srpskim pravoslavnim stanovništvom.¹⁹² Srbe su mrzili više nego okupatore, što su pokazali u Prvom svjetskom ratu, iskazujući punu lojalnost austrougarskoj vojsci u ratu protiv Srbije, čineći mnoge zločine nad srpskim civilnim stanovništvom.

¹⁹¹ *Isto*, str. 56.

¹⁹² *Isto*.

BALKANSKI RATOWI

Poslije aneksije, Austrougarska monarhija nastojala je da u svojim pokrajinama na Balkanu smiri tenzije i narodno nezadovoljstvo, tim više što su odnosi između Austrije i Ugarske bili poremećeni jer je Ugarska tražila veći stepen nezavisnosti od austrijske vlasti. U Hrvatskoj poslije blamaže i neuspjeha u insceniranom Veleizdajničkom procesu protiv Srba smijenjen je baron Rauch (1910) i postavljen novi ban Nikola Tomašević, koji je u dogovoru sa sudom zaustavio taj kompromitujući sramni proces. Bečki klerikalni krugovi imali su uticaj preko frankovaca na Hrvate ali ne i na Srbe i dobar dio Hrvata zbog negativnog iskustva koje su imali u toku mađarske revolucije. Mnogi Hrvati nisu bili zadovoljni sa stanjem u Monarhiji. Slavko Cuvaj koji je postao ban (1911) nije uspio da uništi Hrvatsko-srpsku koaliciju. Vladao je čvrstom rukom, gušio slobodnu riječ i slobodu govora, što je izazvalo revolt, naročito kod revolucionarne omladine. Monarhija je sve više bila neprijateljski raspoložena prema Južnim Slovenima, pa i prema Hrvatima, posebno u Dalmaciji gdje je antimonarhijsko raspoloženje bilo najveće. Srpsko-hrvatska koalicija uspjela je zadržati većinu, pored svih pritisaka Beča i njegovih adlatusa. Sve do 1918. godine Trijalistička ideja u srpsko-hrvatskoj koaliciji nije dobila konkretne sadržaje. U Bosni i Hercegovini proglašen je ustav (1910) sa ograničenim parlamentarnim ovlaštenjima i ograničenom vlašću u cjelini. Već na samom početku rada Zemaljskog sabora bila je vidljiva podjela između klubova poslanika po vjerskonacionalnoj osnovi. Socijalna struktura po kojoj su na jednoj strani muslimanski veleposjednici, a na drugoj strani Srbi kmetovi, bila je kamen spoticanja između Srba i Muslimana.

Odnosi između Srbije i Crne Gore, ni poslije pada dinastije Obrenovića nisu bili na zavidnom nivou. Personalni animozitet između kralja Petra Karađorđevića i kneza Nikole, bili su smetnja za prisniju saradnju. Knez Nikola, koji se

1910. godine proglasio kraljem je polako gubio ugled koji je imao ranije. Posebno je bio nepopularan kod omladine koja se školovala u Beogradu, što je kod njega izazvalo zazor prema srpskoj vlasti. Hercegovina, koja je sa mnogo ambicija željela ujedinjenje sa Crnom Gorom je gubila nadu pod autoritarnom vladavinom kneza Nikole, gušenjem slobode i slobodarskog duha, gonjenjem opozicije i bombaškog procesa u toj zemlji.¹⁹³ Ipak tokom trajanja aneksije knez Nikola je prihvatio saradnju sa Srbijom.

Albanski ustanak koji se nije dao tako lako ugušiti od strane mladoturske vlasti, izazvao je nemir i neprijateljstvo u susjednim zemljama, povukao je Italiju da (1911) objavi Turskoj rat. Taj rat izazvao je sklapanje saveza između balkanskih naroda vidjevši šansu da konačno protjeraju Turke sa evropskog teritorija. Prvi put u istoriji Balkana složili su se Srbi, Bugari, Grci, Crnogorci da vode rat protiv Turske. Savez balkanskih država sklopljen je od 13. februara 1912. do 29. maja iste godine. Prvi Balkanski rat 1912. godine vodio se radi rješavanja albanskog pitanja, a u tom okviru za Srbiju je bilo najvažnije rješavanje pitanja Kosova. Sa srpskom vojskom išli su srpski i makedonski dobrovoljci, dok su na turskoj strani bili albanski dobrovoljci, a iz Bosne i Hercegovine jedan „bosanski Bašibozuk“.¹⁹⁴ Uprkos nedosljednom držanju prema postignutom dogovoru bugarske pa i grčke vojske, uspjesi srpske vojske su bili brilijantni. Već poslije prvog mjeseca rata, Turska je zatražila primirje 20. novembra na principu stvarnog stanja na ratištu (uti possidetis). Na čelu sa kraljem Petrom, vrhovnim komandantom i načelnikom Vrhovne komande generalom Radomir Putnikom i njegovim pomoćnikom Živojinom Mišićem, srpska vojska počevši od čuvene Kumanovske bitke (10. i 11. oktobra), nizala je pobjede (ako se izuzme poraz na prilazima Skadra) pa je u to vrijeme već oslobodila cijelu Staru

¹⁹³ Bombaški proces u Crnoj Gori organizovala je bosanska vlada pred aneksiju, u cilju stvaranja jaza između Srbije i Crne Gore, preko Đorđa Nastasića austrougarskog agenta i provokatora, koji je organizovao omladinu da izvrše teroristički napad na cetinjski dvor. Kad su ove grupe bile upućene u Crnu Goru, cetinjske vlasti bile su unaprijed obavještene, što je omogućilo njihovo hapšenje prije planiranih aktivnosti. Đorđe Nastasić, kao agent prvokator austrijske vlade učestvovao je i u veleizdajničkom procesu u Zagrebu (1909).

¹⁹⁴ Milorad Ekmečić, *Isto*, str. 340.

Srbiju i Makedoniju i izbila na Jadransko more. Velike sile, iako nisu učestvovala, „pravdu“ su potražile diplomatskim sredstvima i to na tzv. konferenciji ambasadora u Londonu početkom decembra, gdje se istovremeno održava i mirovna konferencija zaraćenih strana. Na prijedlog Austrije (1913) ambasadori su pod njenim pritiskom prihvatili stvaranje države Albanije, koja je proglašena u Valoni u novembru 1912. godine, koja nije postojala niti je mogla opstati. Nakon toga, srpska vojska kao strana sila nije mogla ostati u Albaniji. Poslije njenog povlačenja propao je ratni cilj izlaska Srbije na more. Slična situacija bila je i sa Crnom Gorom, koja je morala povući blokadu Skadra, jer nije prihvatila da za Skadar ustupi Lovćen ili njegov zapadni dio.

U cilju da stvori što veću Albaniju, Dvojna monarhija se opirala da Srbija pod svoju vlast potčini Prizren, Dečane, Đakovicu, Ohrid i Debar. U toj namjeri nije uspjelo jer je to spriječila Rusija. Kao osvjedočeni protivnik Srbije, Monarhija je sa nezadovoljstvom gledala na pobjede srpske vojske u Prvom balkanskom ratu, nastojeći svim sredstvima da Bugare dovede u sukob sa Srbijom. Služeći se samo propagandom i podstrekavanjem, nego čak obećavajući svoju pomoć. Ohrabreni od strane velike sile na Balkanu, Bugari su od saveznika tražili veći dio teritorije nego što im je ponuđeno u ratu protiv Turske. Brzo su zaboravili pomoć Srba u odlučujućoj bici za Jedrene, a da pri tom nisu ispunili obaveze koje su preuzeli balkanskim savezom. S obzirom da poslije mira sa Turskom (maj 1913.) Srbija i Bugarska nisu uspjele podijeliti osvojenu teritoriju od Turske. Između njih došlo je do sukoba koji se označava kao Drugi balkanski rat. Prije toga Srbija i Grčka utanačile su savez, kome se priključila i Crna Gora.

Bugari su napali srpske i grčke položaje, bez objave rata, duž cijele južne linije.¹⁹⁵ Poslije početnog uspjeha kod Krivoluka, gdje su nanijeli teške gubitke srpskoj vojsci, srpska vojska je prešla u kontra udar, da bi spor bio riješen na Bregalnici, gdje su Bugari doživjeli veliki poraz. Bukureštanskim mirom, u julu 1913. godine završen je Balkanski rat. Srbiji je pripalo cijelo područje južne Srbije, ako se izuzme Strumnička oblast koja je tada pripala Bugarskoj. Pripala

¹⁹⁵ V. Ćorović, *Isto*, str. 699.

joj je i Vardarska Makedonija, Kosovo i dio Raške oblasti sa 1 290 000 stanovnika. Crnoj Gori pripala je Metohija, dio Raške i Kosojevići sa 150 000 stanovnika.¹⁹⁶ Velike pobjede Srbije u dva Balkanska rata, nagovjestile su nova vremena za narode Balkana. Nacionalni pokreti u gotovo svim pokrajinama Austrougarske, dobijaju nove dimenzije. Elitni tip nacionalizma koji je djelovao u zatvorenom krugu intelektualnih krugova, prerasta u masovni tip.

¹⁹⁶ M. Ekmečić, *Isto*, str. 341.

SARAJEVSKI ATENTAT I POČETAK PRVOG SVJETSKOG RATA

Veći otpor Dvojnoj monarhiji u Srbiji započeo je dolaskom na vlast radikalne stranke i silaskom Obrenovića sa političke scene (1903). Potvrdom Karađorđeva ustanka, da se do države može doći samo vlastitom borbom prevladalo je u svijesti srpskog naroda u svim pokrajinama na Balkanu, da se do oslobođenja ujedinjenja srpskog naroda može doći samo na takav način. Sama činjenica o postojanju srpske države budilo je nacionalnu svijest i težnju o zbližavanju srpskog naroda, na prostoru dviju imperija. Označivši Srbiju kao Pijemont za Južne Slovene, svaki pokušaj iskazivanja interesa Srbije za položaj svojih sunarodnika koji su živjeli u ta dva carstva, okvalifikovan je srpskim nacionalizmom i stvaranju Velike Srbije. Austrougarska je smatrala da Srbija nema šta da traživan utvrđenih granica Berlinskim kongresom. Aneksijom Bosne i Hercegovine i njenim formalnim ulaskom u sastav Austrougarske, odnosi između Srbije i Monarhije su pogoršani, jer je Srbija smatrala da Bosna pripada Srbiji, a ne Austrougarima, budući da u Bosni i Hercegovini živi relativna većina srpskog naroda. Pobjede u balkanskim ratovima istakle su Srbiju kao ozbiljnog igrača na Balkanu, čime je značajno ojačala poziciju Pijemonta za sve južnoslovenske narode. U očiglednom jačanju Srbije i njene privlačnosti za ostale južnoslovenske narode, Austrija je gledala sa podozrenjem i vidjela opasnost za samu sebe. Najcrnja propaganda koju je Austrija koristila protiv Srbije, prelazila je svaku mjeru pristojnosti, kako bi se stvorila slika o Srbima kao militarističkom narodu, narodu koji ne prihvaća red i državu, koji ima averziju prema pravnoj državi. Na tom tragu jačala je agresivnost austrijske politike, koja je išla čak do prijetnji uništenja samostalnosti srpske države. Razmatrajući poziciju Srbije poslije pobjede u balkanskim ratovima, Nikola Pašić je u oktobru 1913. godine

u Narodnoj skupštini istakao: „da je Srbija ratnim poredama osigurala budućnost srpskog naroda, ali da je poslije tolikih žrtava, neophodan period mirnog razvoja po svim granama narodnog života i da Srbija želi da sa svim susedima živi u miru i prijateljstvu, kako bi se sačuvalo ono što je stekla“¹⁹⁷. Stvaranje jugoslovenske države, čija bi centralna figura bila Srbija, bila je neprihvatljiva za Dvojnu monarhiju. Alternativu ovom rješenju nudili su politički krugovi okupljeni oko prestolonasljednika Franca Ferdinanda, prihvatajući konstituisanje posebne državne strukture od strane Južnih Slovena, ali u okviru Monarhije. Takvo rješenje označavalo je trijalizam, čije sjedište bi bilo u Zagrebu. Tako je ideja jugoslovenstva postala konkretna među jugoslovenskim narodima, posebno među Srbima i Hrvatima. Atentat u Sarajevu, juna 1914. godine, koji je izvršio Gavrilo Princip ubivši austrijskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda i njegovu ženu Sofiju, iskorišten je kao formalni povod za napad Austro-ugarske na Srbiju. Sam Ferdinand bio je omražena ličnost, ne samo među Srbima i Mađarima, već i na samom dvoru u Beču, zbog pretjeranog katolicizma. Jedino je u Zagrebu izraženo žaljenje jer je ulijevao nadu velikom dijelu hrvatskog građanstva. Njegov boravak u Bosni tom prilikom vezan je za vojne manevre, kojim je Austro-ugarska pokazivala mišiće Srbiji.

Principu i njegovim drugovima suđeno je u Sarajevu (12. oktobra 1914. godine). Nije dokazano da iza atentata stoji Srbija, već je to bila samostalna ideja grupe mladih ljudi, okupljenih oko „Mlade Bosne“. Sva kasnija istraživanja o atentatu pokazala su da je Vlada Srbije, iako je optužena, u to vrijeme bila odlučna protiv tog čina, svjesne posljedica koje bi mogle uslijediti. Danas se pozdano zna da Srbija, u to vrijeme nije imala smjelosti za izvrši finansijsko i diplomatsko ujedinjenje Srbije i Crne Gore, koju je predložio kralj Nikola 2. marta 1914. godine, a kamoli da se upusti u avanturu atentata koje predstavlja daleko osjetljivije pitanje.¹⁹⁸ Postoje neke relacije pojedinaca iz „Mlade Bosne“ sa tajnim oficirskim društvom „Crna ruka“ zvanično osnovanim 1910. godine,

¹⁹⁷ Prema: Mira Radojević, Ljubodrag Dimić, *Srbija u velikom ratu 1914-1918*, Beograd, 2014, str. 35-36. (Citirano prema: Kosta Nikolić, *Jedna izgubljena istorija, Srbija u XX veku*, Beograd, 2017, str. 21.)

¹⁹⁸ V. Ćorović, *Isto*, str. 710.

a na čijem čelu je bio Dragutin Dimitrijević – Apis. Djelovalo je prije toga izvršivši Majski prevrat (1903). Cilj udruženja je bio objedinjavanje srpstva u jednu državu. Pouzdano se zna, nije bilo u dobrim odnosima sa vladom Nikole Pašića i da su vodeći ljudi tog udruženja radili na svoju ruku. Navodno da su neki članovi „Mlade Bosne“ dobili revolver i bombe od nekih članova „Crne ruke“¹⁹⁹. U policijskim krugovima, odgovornost za ubistvo prestolonasljednika pripisuje se na guvernera Bosne i Hercegovine, generala Počoreka, koji nije prilikom njegove posjete Sarajevu pripremio potrebne zaštitne mjere. Dvojna monarhija je odgovornost za atentat označila srpsku vladu, slijedom toga dala je ultimatum sročćen u deset tačaka, koji je bio toliko zahtjevan i ponižavajući da ga ni jedna suverena država ne bi prihvatila. Predsjednik engleske vlade Edvard Grej (Edward Grey) je izjavio: „Ova nota prevazilazi sve što sam u ovakvim prilikama video... Ovo je najstrašniji dokument što ga je jedna država uputila drugoj nezavisnoj državi.“²⁰⁰ I u vezi s tim austrougarskom poslaniku je rekao: „Ako bi Austrougarska upala u Srbiju, nastala bi opasnost od jednog velikog evropskog rata“²⁰¹. Ruski ministar inostranih djela je izjavio: „Ovo je evropski rat“. Njemačka je, dakako, bila uz Austrougarsku, kao i Vatikan koji je podržavao snažnu akciju protiv Srbije. Srbija je ultimatum, u manjem dijelu, odbila.

Austrougarska je 15. jula 1914. godine objavila rat Srbiji. Istorija je obilatno potvrdila da je sarajevski atentat bio samo povod, ali ne i uzrok Velikog rata. Atentat je iskorišten za sukob o kojem se godinama ranije govorilo, za koji se Austrougarska ranije pripremala, prijeteci Srbiji mobilizacijom i 1909. i 1912. godine. Njemačka je podržavala agresivnu politiku Dvojne monarhije, vršeci propagandnu pripremu, skrivajući ratne ciljeve o planiranom velikom obračunu. Politički i vojni krugovi u Beču, vidjeli su u izvršenom atentatu u Sarajevu, izvanrednu priliku da se obračunaju sa Srbijom. Pod uticajem vrlo ratoborne bečke propagande, stvorena je slika o Srbima i u Njemačkoj, što je u okviru njenih velikih ambicija da postanu velika sila u Evropi i svijetu, određivalo politiku prema maloj zemlji kao što je Srbija. Veliki zagovornik rata bio je

¹⁹⁹ Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 114.

²⁰⁰ Citirano po: Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 116.

²⁰¹ *Isto*.

načelnik generalštaba Konrad fon Hecendorf (Conrad von Hotzendorf), podržan od strane cara Franje Josipa, nakon što je njemački kaiser Vilhelm izjavio da je nastupio presudan trenutak da se savrnaju računi sa Srbijom. Srbija je tek izašla iz dva iscrpljujuća rata, kako ekonomski tako i uz velike ljudske gubitke, nije bila spremna za rat, trebao joj je višegodišnji mir radi oporavka. Ulazak njemačke vojske na belgijski neutralan prostor, produbio je ovu krizu i pretvorio u sukob svjetskih razmjera.

Nakon obavještenja o ultimatumu, kralj Nikola je obavijestio Srbiju da će sa njom dijeliti zlo i dobro. U proglasu, narodu rat je označio „svetim ratom za srpstvo i jugoslovenstvo“. U odnosu na Austrougarsku, Srbija je bila mala zemlja sa ukupno 4 500 000 stanovnika, u odnosu na monarhiju koja je imala 51 milion stanovnika, koja se smatrala velikom silom. Mogla je u odnosu na svoj potencijal mobilisati 6 miliona vojske, dok je Srbija mogla mobilisati 707 000 vojnika. Crna Gora je mobilisala 38 000, da bi na kraju imala 45 000 vojnika.²⁰² Ratu na Balkanu Austrougarska je dala vjersko obilježje. Poslije atentata u Bosni i Hercegovini „Katolička i muslimanska gomila rušila je sve što je imalo srpsko obilježje, uključujući i mnoge hramove. Zbog opasnosti od religioznog rata, general Poćorek je morao da proglaši opsadno stanje. Istoričari su upozorili da nisu istražili ulogu katoličkog euharističkog kongresa u Austriji 1912. godine, kao faktora koji je gurnuo državu u rat protiv Srbije. Talas srbofobije zahvatio je cijelu Monarhiju. Pjesnik Karl Kraus (Krauss) skovao je istorijsku lozinku „Serbien muss sterben“, a ceduljice sa tim natpisom su stavljene po stolovima svih sarajevskih kafana“²⁰³. Da se istorija ponavlja najbolje potvrđuju natpisi po zidovima sarajevskih kafana kojima su, nakon građanskog rata 1995. godine, Srbi označavani zločincima i lažovima, u šta se uvjerio i sam autor ovih redova boraveći u Sarajevu 1998. godine, u organizaciji OSCE-a. Mržnja prema Srbima sa istom krilaticom izražavana je i u Zagrebu pod vodstvom frankovaca, samo uz dodatak druge krilatice „Srbe na vrbe“. Pogromu Srba doprinijela je štampa koja je lažno optužila Srbe. Opet je na Jelačićevom trgu u Zagrebu (kao 1903)

²⁰² M. Ekmečić, *Isto*, str. 345.

²⁰³ Citirano po M. Ekmečiću, *Isto*.

pravljena velika lomača od namještaja bacanog iz srpskih kuća i radnji. U demonstracijama je traženo da se Srbija uništi. Više hiljada viđenijih Srba je uhapšeno i deportovano, a desetine ubijeno. Opšti masakr je spriječila Hrvatsko-srpska koalicija, koja je bila na vlasti, a i brze srpske pobjede na frontu.²⁰⁴

Njemačka, kojoj je odgovarao rat, huškala je Austriju na lokalni rat protiv Srbije, znajući da će time izazvati evropski rat, protiv Francuske i Rusije. Svojim ratom protiv Srbije, Austrougarska je izazvala ne samo evropski već i svjetski rat, ali i svoj raspad. Već 20. jula Njemačka je objavila rat Rusiji, a dva dana kasnije i Francuskoj, kada su njene trupe ušle u neutralnu Belgiju, kako bi otvorila put prema Francuskoj, da bi 4. avgusta Engleska objavila rat Njemačkoj. Tako je nastala podjela na trajne saveznike, na jednoj strani sile Antante, Rusija, Francuska i Engleska i sa njima Srbija, Crna Gora i Belgija, a sa druge strane Centralne sile Njemačka, Austrougarska i Italija koja je ostala neutralna. U rat na strani Antante uskoro je ušao Japan, dok je na stranu Centralnih sila ušla Turska. Početak rata velike sile dočekale su sa pretjeranim optimizmom, smatrajući da će biti kratak bez velikih žrtava. Na Balkanu su bili uvjereni da će mobilisani obaviti posao za kratko vrijeme i vratiti se kući, međutim, grdno su se prevarili jer se lokalni rat pretvorio u svjetski rat. Rat između Srbije i Austrougarske započeo je mjesec dana poslije izvršenog sarajevskog atentata, napadom na Šabac. Srbija je ušla u rat sa regentom Aleksandrom, kao vrhovnim komandantom i vojvodom Putnikom, kao načelnikom Štaba vrhovne komande i njegovim pomoćnikom Živojinom Mišićem. Komandu Prve armije vodio je general Petar Bojović, Drugu armiju vodio je general Stepa Stepanović, a Trećom armijom je komandovao general Pavle Jurišić – Šturm i komandant užičke vojske general M. Božanović. Vojsku Austrougarske iz Bosne vodio je general S. Poćorek, koja je uspjela preći preko Drine nadirući prema Valjevu, da bi doživjela potpuni poraz u Cerskoj bici. Tom prilikom oslobođen je Šabac i ostali okupirani krajevi, tako da nije više bilo ni jednog vojnika Austrougarske u Srbiji. Naredni pokušaj Austrougarske vojske iz Bosne završio je takođe porazom, u slavnoj Kolubarskoj bici. Osvajačka vojska protjerana je preko Save i

²⁰⁴ Srđa Trifković, *Isto*, str. 39.

Dunava, da bi 2. decembra 1914. godine bio povraćen i Beograd. Ova ovjekovečena bitka uz Cersku (koja je bila prva saveznička pobjeda), ušla je duboko u istoriju srpskog naroda u njegovim podvizima u borbi za slobodu. Svijet je tako na velika vrata čuo za srpski narod. Ali bio je to i veliki udarac za veliku Austrougarsku monarhiju od jedne male Srbije.

Strukturu austrougarske vojske pored Austrougara činili su u značajnom broju uglavnom južnoslovenski narodi organizovanim u tri korpusa.²⁰⁵ Gotovo 14% muškog stanovništva Srba, Hrvata i muslimana sa područja Austrougarske bilo je mobilisano u vojsku Monarhije. Mnogi od Južnih Slovena izvršili su stravične ratne zločine nad srpskim civilima tokom 1914. godine, u čemu su se isticali oni katoličke ispovijesti, po čemu je posebno upamćen Zagrebački korpus i njegova 42. domobranska pješadijska divizija, iz kojeg razloga je i prozvana „Vražja divizija“. U vrijeme okupacije, pod udarom je naročito bio Beograd, gdje su vodeće funkcije u vojsci i policiji imali Hrvati.²⁰⁶ General Počorek je u pozadini ratnih sukoba raspoređivao na policijsko mjesto bosanske muslimane, čime je dolijevao ulje na vatru između Srba i muslimana. Ovaj general je poznat i po tome što je muslimanske izbjeglice sa srpske strane naseljavao u Podrinju, što je činio u sklopu plana etničkog čišćenja pograničnog područja od Srba, postavljenog od strane Austrougarske još 1872. godine. Beč je podsticao međusobne sukobe slovenskih naroda smatrajući da će tim činom suzbiti njihove težnje za nacionalnim osamostaljenjem i ujedinjenjem sa Srbijom. Instrukcijama za građanski rat „1914. godine osnovane su čete tzv. zaštitnog korpusa“ (shutzkorpus), u narodu poznati kao šuckori, čiji zadatak je formalno bio da održavaju red, provodili su pravi teror nad srpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini. Nemilosrdno su ubijani, uzimani za taoce, protjerivani i hapšeni srpski civili. Šuckori su regrutovani iz pretežno muslimanskog stanovništva. Rasplamsavanje vjerskog rata među nehomogenim stanovništvom bilo je u

²⁰⁵ U zagrebačkom korpusu u 42. domobranskoj pješadijskoj diviziji zvanog „Vražja divizija“ bio je i podoficir Josip Broz kasnije Tito. U istoj diviziji bio je Vlatko Maček kasnije šef Hrvatske seljačke stranke, kasnije potpredsjednik Kraljevske jugoslovenske vlade (Prema: Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 121.).

²⁰⁶ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 31.

interesu Dvojne monarhije. U tom pravcu išlo im je na ruku što je turski sultan kao kalifa svih sunitskih muslimana svijeta proglasio „sveti rat“ ili džihad protiv Antante, a u njegovoj fetvi su spomenute Srbija i Crna Gora. Fetva je čitana u svim džamijama Bosne i Hercegovine i vojnicima na frontu. General Počorek je obrazlagao primjenu antizakonskih mjera prema srpskom stanovništvu, činjenicom „što ni jedan sloj srpskog naroda nije prihvatao habzburšku državu, uključujući tu i pravoslavnu crkvu“²⁰⁷ iz kog razloga ispostavio zahtjev da se zabrani naziv srpske pravoslavne crkve i preimenuje u bosansku. Zabranjena je upotreba srpske zastave i grba.²⁰⁸ Čak se išlo na oduzimanje kolektivnih građanskih prava cijelim porodicama. U oktobru 1914. godine, jedan dio sarajevske oblasti proglašen je za pobunjeničku oblast, što je stvorilo osnov za samovoljno postavljanje prijekih sudova²⁰⁹ prema 742 srpske porodice. Zatvarane su srpske škole, zabranjena ćirilica, ukidana sva srpska udrženja.

Pored etničkog čišćenja koje je primjenjivano naročito u Podrinju, prišlo se i stvaranju koncentracionih logora, koji su služili kao sabirni centri za nepouzdanu srpsko stanovništvo.²¹⁰ Istoričar M. Ekmečić ističe da masakr taoca u selu Čelebići na Drini i otvaranje koncentracionih logora predstavlja prve takve mjere u Evropi novijeg vijeka, koji su u Drugom svjetskom ratu doživjeli svoju ekspanziju. Za Srbe u Bosni i Hercegovini osnovani su logori u Doboju, Žegaru kod Bihaća, Telesdorfu, Turanju, Kečkemetu, Nežideru, Gracu, Šoprovjaku Aradu i dr. Prema Ekmečiću kroz logor u Aradu od avgusta 1914. godine prošlo je više od 45 000 uhapšenih uglavnom žena i djece. Prijeki sudovi bili su vrlo aktivni. Na smrt vješanjem i strijeljanjem osuđeno je na stotine lica.

Poslije sarajevskog atentata, suđeno je učesnicima i pomagačima atentata u postupcima koji su vođeni u Banjoj Luci, Travniku. Glavni atentator Gavrilo Princip zbog maloljetnosti osuđen je na 20 godina robije. Polije suđenja Gavrilu

²⁰⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 346.

²⁰⁸ *Isto*.

²⁰⁹ *Isto*.

²¹⁰ *Isto*, str. 347

Principu i njegovim pomagačima, na udaru su se našli predstavnici srpske inteligencije starije generacije.²¹¹ U prvim sedmicama nakon izbijanja rata hapšen je Atanasije Šola, predsjednik srpskog poslaničkog kluba „Narod“, koji je do suđenja proveo u zatvoru u Mostaru, Sarajevu i Banjoj Luci, gdje mu je suđeno na banjalučkom Veleizdajničkom procesu, kada je osuđen na 12 godina teške robije.²¹² U ovom procesu, uglavnom protiv srpske inteligencije vođen od 3. novembra 1915. do 22. aprila 1916. godine, a optuženo je 156 pravoslavnih Srba, a među njima je bio prvooptuženi Vasilj Grđić, predsjednik srpskog kulturnog i prosvjetnog društva „Prosvjeta“. Presudom je 16 lica osuđeno na smrtnu kaznu, 87 ih je osuđeno na 2-20 godina zatvora, a 53 osobe su oslobođene. Zbog nepovjerenja u domaće sudove, sudske procese su vodile strane sudije, na čelu sa dr Kolomanom Milecom. Zahvaljujući bosanskohercegovačkoj emigraciji Kraljevine Srbije i Jugoslovenskog odbora, koji su pokrenuli međunarodnu kampanju da se osuđeni oslobode, posebno zalaganju španskog kralja Alfonsa XIII, car Karlo je pomilovao lica osuđena na smrt. Dakako, cilj vođenih postupaka protiv tada istaknutih ljudi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, koji su uvidjeli političke, kulturne, prosvjetne i vjerske organizacije, bio je da se uništi srpski nacionalni pokret, te da se odgovornost za rat prebaci na srpske nacionalne organizacije.²¹³

Poslije objave rata Srbiji, na prostoru Banske Hrvatske uvedene su vanredne mjere i proglašenje prijekog suda za pobune i razbojništva. Pod posebnu pažnju stavljeni su brojevi sa pretežno naseljenim srpskim stanovništvom. Srbi na Balkanu bili su u očima vojnih vlasti petokolonaši i kolaboracionisti Rusa ili Srbije. Raspoloženje prema Srbiji u Austrougarskoj dovedeno je do usijanja. Austrougarskom se širio sindrom ratne propagande i histerije kojom su upravljali cinični diplomati. Ugušena su sva srpska udruženja, a i hrvatska koja su održavala bilo kakve relacije sa srpskom stranom. Nepodobni kadrovi, posebno

²¹¹ Posebno se spominje brutalan napad na porodicu Kašiković, kad je donesena presuda „da majka gleda vješanje svog sina (I. B. Dušanić, *Isto*, str. 471.).

²¹² *Isto*.

²¹³ *Isto*, str. 471.

na visokim pozicijama su smijenjeni, a na njihova mjesta su postavljeni podobni i lojalni caru i Monarhiji. Bilo kakvo iskazivanje privrženosti prema Srbiji i srpskoj vojsci, imao je za posljedicu progon vojnim sudom i zatvor. Mobilizacija za rat protiv Srbije bila je za srpsko stanovništvo faktički prinudna. Izbjegavanje vojske samoozljeđivanjem bila je faktička pojava. Jedan broj opredjeljivao se za bjegstvo a drugi za dobrovoljce u srpskoj vojsci.²¹⁴

Kao u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj ugledni Srbi hapšeni su pod političkim sumnjama. Sa tim kvalifikativom progongen je i Svetozar Pribičević, vođa Srpske samostalne stranke i istaknuti član hrvatskosrpske koalicije, koji je sa braćom Adamom i Valerijem bio uhapšen i interviran u Budimpeštu. Adam je ubrzo uhapšen i poslan na ruski front, a Svetozar pred kraj rata se vratio u Zagreb i postao jedan od najaktivnijih u Narodnom vijeću.²¹⁵ I ovaj put kao mnogo puta ranije, a i kasnije na dnevnom redu bila je ćirilica, koja je ukinuta (1914) i njeno učenje u osnovnim školama, da bi njena upotreba bila zabranjena početkom 1915. godine u javnoj administraciji. Nije pošteđen ni sam naziv jezika hrvatski ili srpski i preimenovan u hrvatski.²¹⁶ U Dalmaciji su formirane tzv. dobrovoljačke jedinice nacionalne garde koji su imali ulogu šuckora u Bosni i Hercegovini. Na dijelu prostora Dalmacije pohapšeno je 500 ljudi, a u Banatu 200 građana.²¹⁷ Uz političke i javne ličnosti, srpski sveštenici bili su pod posebnom brigom vlasti. Gotovo u svim dijelovima sa većinskim srpskim stanovništvom Hrvatske, Slavonije, Srijema, patrijaršije u Sremskim Karlovcima. Gledajući u cjelini, srpsko stanovništvo, u ovim krajevima je bilo mirno jer su crkvene vlasti izražavale lojalnost na proglase bana i vlasti Budimpešte.

Tokom Prvog svjetskog rata, na svim prostorima Balkana, prevladavala je ideja o ujedinjenju svih srpskih zemalja, na šta je predsjednik srpske kraljevske vlade stalno upozoravao predstavnike jugoslovenskog odbora u vođenju pregovora. Želja za ujedinjenje sa svojom maticom bila je tako velika da su izgovorili

²¹⁴ Biljana Stojić, *Kordun od razvojačenja do ujedinjenja (1881-1918)*, Beograd, str. 114.

²¹⁵ *Isto*, str. 115-116.

²¹⁶ *Isto*.

²¹⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 347.

„pa makar suha hleba“ uz dodatak da ih „nikada sloboda u tuđoj zemlji neće zadovoljiti“²¹⁸. Na tom tragu od strane srpske vlade (1918) odbačen je Ženevski sporazum o konfederalnom odnosu Srbije i države Hrvata, Srba i Slovenaca, pošto se nije uklopio njenom cilju ujedinjenja svih Srba u jednu državu. U slučaju neprihvatanja ovakvog državnog rješenja, nepriznatoj vladi u Zagrebu saopšteno je da u toj varijanti „onda će ići svako svojim putem; Srbi sa Srbijom a Hrvati i Slovenci sa Hrvatima i Slovencima“²¹⁹.

Diskurs o stvaranju Velike Srbije prevladavao je kod svih Srba bivše Trojedne kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije prilikom oslobođenja od Austroougarske. Faktički niko nije spominjao Jugoslaviju kada se u Hrvatskoj pojavio hrvatski republikanski pokret protivan ujedinjenju sa Srbijom. Međutim, iako je većina srpskog stanovništva bila za ujedinjenje sa srpskom državom, njihova orijentacija u službenim političkim okolnostima usmjerena je prema stvaranju jedinstvene jugoslovenske države. Važnu ulogu u tom pravcu odigrala je grupacija političara na čelu sa Svetozarom Pribićevićem u Hrvatskom saboru i Narodnom vijeću Srba, Hrvata i Slovenaca,²²⁰ koji je prihvatio stvaranje Jugoslavije, između ostalog i iz razloga da se onemogućiti stvaranje nezavisne države Hrvatske. Na tom tragu Svetozar Pribićević osnovao je Demokratsku stranku, koja je širila ideologiju integralnog jugoslovenstva. Suprotno stanovište zastupala je Radikalna stranka, koja je realnije sagledavala odnose između jugoslovenskih naroda, smatrajući da se dekretom iz tri naroda ne može stvoriti jedan troimeni narod.

²¹⁸ Aleksandar Lukić, *Kordun u jugoslovenskoj kraljevini (1918-1941)*, Beograd, 2018, str. 125.

²¹⁹ Branislav Gligorijević, *Politički život na prostoru Republike Srpske Krajine (1918-1941)*, Knin – Beograd, 1996, str. 295.

²²⁰ Aleksandar Lukić, *Isto*, str. 139.

RATNI CILJEVI SRBIJE

Već u prvoj godini Velikog rata, pred Srbijom i njenim narodom, političkom i intelektualnom elitom postavljen je problem određivanja ratnih ciljeva, koji su se pojavili u dva vida u tzv. „velikom“ i „malom“ rješenju. Prvo je proglašeno za ratni cilj Niškom deklaracijom u decembru 1914. godine, a podrazumijevalo je rješavanje jugoslovenskog pitanja i stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovo rješenje izraz je sasvim nove političke orijentacije, koje su zagovarali vodeći srpski intelektualci, a prihvatio prestolonasljednik Aleksandar. Iako je u početnoj fazi ovaj koncept imao više propagandni karakter, kasnije je sticajem političkih i ratnih okolnosti dobio ozbiljno varijantno rješenje. To je značilo napuštanje srpskog nacionalnog programa tzv. „malog“ rješenja, koje je bilo usmjereno na oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda, koje se sprovodilo za vrijeme kralja Petra. Uobličenje ratnog cilja bez varijantnog rješenja, stavilo je Srbiju i srpski narod u sasvim drugu poziciju, gdje ona ne vodi rat za oslobođenje i ujedinjenja svih Srba, već svih Srba, Hrvata i Slovenaca, što će se kasnije pokazati kao kobna greška srpskog vodstva. Ideja Jugoslavije nije bila od juče, ona je bila prisutna naročito poslije Majskog prevrata (1903), od kada je sve činjeno da ta ideja uđe u svijest svih Južnih Slovena. Uveliko se isticalo da je stvaranje jugoslovenske države trajni cilj srpske istorije. Pri tome su zanemarene realne činjenice, da takva orijentacija nije kompatibilna sa materijalnim mogućnostima, stepenom duhovnog razvoja i naroda i države.

Postavljeni ratni ciljevi zahtijevali su velike ljudske i materijalne žrtve i u svakom pogledu prelazile mogućnosti male države, tek izašle iz balkanskih ratova. Pored toga, Niška deklaracija po mnogim istoričarima, objavljena je prerano, pogotovo što se još nisu nazirali ciljevi velikih sila. Proklamovane ratne

ciljeve Srbije odbacile su velike sile, nastojeći da se prvo izbaci neprijatelj sa okupirane teritorije. Pored toga, u to vrijeme nije bilo sazrele ideje o rasturanju Austrougarske monarhije. Rusija, koja je ušla u rat zbog Srbije, nije prihvatila koncept stvaranja Jugoslavije, jer nije bila za to da se pravoslavna Srbija miješa sa katoličkim svijetom, tako da ta ideja nije bila prihvaćena ne samo među zajedničkim krugovima, već i među ruskim intelektualcima.²²¹ Rusija je smatrala da se Srbija proširi na Bosnu i Hercegovinu i dobije izlaz na Jadransko more. Neki historičari pretpostavljaju da je carska Rusija opstala do kraja rata, da do stvaranja Jugoslavije, u formi u kojoj je nastala ne bi bilo.²²² Engleska vlada takođe nije prihvatila Nišku deklaraciju, jer je bila sklona održanju Austrougarske monarhije kao velike sile.²²³ Da apsurd bude veći, istovremeno kada je Deklaracija u Nišu bila objavljena, vodila se Kolubarska bitka između srpske vojske i budućih građana zajedničke države (Jugoslavije) Hrvata, muslimana i Slovenaca, koji su u sastavu austrougarske vojske bezglavo jurišali na srpske položaje, praveći nezapamćene zločine kako nad vojskom tako i nad civilnim stanovništvom.²²⁴

Od decembra 1914. do septembra 1915. godine vladalo je primirje. Sve do ljeta 1915. vršen je diplomatski pritisak da Srbija ustupi dio teritorije u Makedoniji, Bugarskoj, uz kompenzaciju u Bosni i Hercegovini, užoj Hrvatskoj i Slavoniji, čime bi se otvorila mogućnost za ostvarivanje koncepta Velike Srbije. Cilj saveznika je bio da se Bugarska uvuče u rat na strani saveznika. Srbija je pristala na pregovore sa Bugarskom, u cilju pronalaženja rješenja oko razgraničenja u Makedoniji, međutim, sporazum nije postignut jer je Bugarska zaigrala u korist Njemačke, te je 21. avgusta sklopila savez sa Turskom, a tri dana kasnije i sa Njemačkom i Austrougarskom, sa obavezom da mjesec dana kasnije stupa u rat sa Srbijom. Isti cilj saveznici su imali i prema Italiji. Tajnim sporazumom u Londonu, u aprilu 1915., između Antante i Italije bilo je predviđeno ustupanje

²²¹ Kosta Nikolić, *Jedna izgubljena istorija – Srbija u XX vijeku*, Beograd, 2017, str. 28.

²²² Sloban Turlakov, *Isto*, str. 124.

²²³ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 28.

²²⁴ Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 123.

teritorije u Dalmaciji Italiji, za uzvrat da uđe u rat na strani Antante. Od ljeta 1915. sile Antante zajedno sa Italijom intenzivirale su aktivnosti u traženju rješenja o teritorijalnim ustupcima Srbiji, u čemu je prednjačila Engleska diplomatija. Projekat Velike Srbije koji je obećan Srbiji, bazirao se na sporazumu zaključenim između Britanije, Francuske i Rusije u avgustu 1915. godine. Osnovu za taj sporazum poslužio je nacrt britanskog ministra spoljnih poslova Edvarda Greja. Taj sporazum nikada nije do kraja okončan niti je dobio svoju konačnu verziju²²⁵ jer je tretirao pitanje razgraničenja Srbije i Crne Gore. „U zajedničkoj saveznoj izjavi Pašiću od 16. avgusta 1915. godine Srbiji je obećana Dalmacija od rta Ploče do 10 km južnije od Cavtata. Ostatak Konavla i Boka Kotorska bi pripale Crnoj Gori, kao i dio sjeverne Albanije, do Crnog Drima sa Skadrom. Od većih jadranskih ostrva, Srbija bi dobila Šoltu, Brač, poluostrvo Pelješac. Vis, Hvar, Korčula i Mljet su ostali Italiji. Bosna i Hercegovina je u cjelini prepuštena Srbiji, a sjevernoj strani kao trajno rješenje Bačka i Srem. Banat je bio još uvijek u pregovorima sa Rusijom. Slavonija je samo obećana, uslovno jer je data Srbiji ako ostane pod savezničkom kontrolom.“²²⁶ Uz ove teritorijalne kompenzacije i ovom prilikom je od Srbije zatraženo da se izjasni o teritorijalnim ustupcima u Makedoniji, koji bi pripali Bugarskoj. I ovaj put Nikola Pašić je izrazio svoje negodovanje, stavljajući primjedbu na neka periferna pitanja u odnosu na ono što mu je ponuđeno. Izražena ponuda od strane saveznika bila je takva da je gotovo u cjelini podržavala program ujedinjenja srpskog naroda na Balkanu. Zasljepljenost idejom oslobođenja i ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu, potvrdila je i Narodna skupština Srbije na tajnoj sjednici 23. avgusta 1915. u Nišu, kada je potvrdila svoju raniju odluku vezanu za ratne ciljeve.²²⁷ Kategoričan stav srpskih vlasti i negiranje inicijative saveznika po pitanju rješenja srpskog pitanja izazvalo je nezadovoljstvo i probleme u pogledu pružanja pomoći Srbiji.²²⁸ Posljedice su uslijedile već prilikom sloma srpske vojske (1915) kada je britanska vlada odbila da pruži vojnu pomoć Srbiji. Na tragu

²²⁵ M. Ekmečić, *Isto*, str. 353.

²²⁶ Citirano prema: M. Ekmečiću, str. 353.

²²⁷ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 30.

²²⁸ *Isto*.

Londonskog ugovora između sila Antante i Italije nastao je i Jugoslovenski odbor, sastavljen od jugoslovenskih emigranata iz Austrougarske, na čelu sa Antom Trumbićem.²²⁹ Činila su ga čak dvanaestorica Hrvata (od toga osam Dalmatinaca), tri Srbina i jedan Slovenac.²³⁰ Konstituisan je u Parizu, u proljeće 1915. godine, a prvi sastanak održan je u Londonu 30. aprila 1915. godine. Odbor nije bio strukturisan na stranačkoj osnovi, već su ga činili hrvatski i srpski emigranti, podržavani od strane određenih krugova iz Velike Britanije i Francuske. Pored naglašenog učešća Dalmatinaca, odbor su činili i Srbi i jedan Slovenac, što govori da se vodilo računa u datim okolnostima, o nacionalnoj strukturi. Cilj stvaranja ovog političkog tijela bio je ujedinjenje svih južnoslovenskih naroda u jednu nezavisnu državu. U namjeri stvaranja stanovišta da su Hrvati i Slovenci u Austrougarskoj prihvatili ratne ciljeve Srbije i program ujedinjenja, srpska vlada je podržala diplomatski i finansijski osnivanje Jugoslovenskog odbora, sa ciljem lobiranja i vođenja kampanje za jugoslovensko ujedinjenje. Već u septembru 1914. godine prije osnivanja ovog tijela, Hrvatski emigranti Frano Supilo i Ante Trumbić, Ivan Meštrović i dr. intervenisali su kod sila Antante zbog namjere predaje Istre i Dalmacije Italiji, pri čemu su isticali potrebu ujedinjenja južnoslovenskih naroda. Prijetnja da se hrvatski prostor podijeli između više država postao je sve realnije, posebno nakon ulaska Italije u rat na strani Antante. Diplomacija Italije uveliko je širila propagandu prisvajanja teritorija na drugoj strani Jadrana. Frano Supilo i Ante Trumbić tvrdili su pred saveznicima zapadnih zemalja i Rusije da jedino slovenska država na Jadranu sprečava mogućnost germanskog širenja na istok i očuvanje slovenstva od Romana.²³¹ Nakon ulaska Italije u rat, razlog je sazivanje Hrvatskog sabora u junu 1915. godine, kojem su uz prisustvo poslanika, iz Banske Hrvatske i Slavonije bili su prisutni i izaslanici Dalmatinskog i Istarskog sabora. U prvoj mjeri iskazana je pripadnost istočne obale Jadrana Hrvatskoj. U državno-pravnom

²²⁹ *Isto.*

²³⁰ S. Trifković, str. 40.

²³¹ Tvrтко Jakovina, *Trenuci katarze*, Zagreb, 2013, str. 17.

pogledu izražena je lojalnost Monarhiji, uz ujedinjenje i samostalnu egzistenciju Južnih Slovena u okviru Monarhije.²³² Slično stanovište izrazila je južno-slovenska komponenta u Cislajtanskom parlamentu iz maja 1917. godine, sastavljena od hrvatskih i slovenskih predstavnika angažovanih u Jugoslovenskom klubu, prema kojima bi se na temelju narodnog načela i hrvatskog državnog prava svi Južni Sloveni u Monarhiji trebali ujediniti u okviru habzburške krune.²³³ Talijani su imali puno razloga da optužuju Hrvate za odanost Austriji, što se pokazalo u ratu na Soči i Istarskom i Goričkom kraju, gdje su iskazali veliko neprijateljstvo ne samo prema Talijanima, nego i prema saveznicima. Hrvati se ni u jednoj varijanti nisu pojavljivali kao komponenta u borbi protiv Centralnih sila.

²³² *Isto*, str. 19.

²³³ Boban Ljubo, *Hrvatske granice od 1918. do 1993. godine*, Zagreb, 1995, str. 8. (Prema: Tvrtko Jakovina, *Isto*, str. 20.).

NOVI NAPAD CENTRALNIH SILA NA SRBIJU I PORAZ SRPSKE VOJSKE I POVLAČENJE NA KRF

Novi napad Centralnih sila na Srbiju započeo je poslije njihovog sporazuma sa Bugarskom. Udar je počeo 5. oktobra 1915. godine, pod komandom Avgusta fon Makenzena (August von Mackensen). Bugarski napad bez objave rata išao je u pravcu prema Istočnoj Srbiji i prema Istočnoj Makedoniji. Zapadnim krilom austrijske vojske komandovao je Stjepan Sarkotić, koji je postavljen za guvernera BiH umjesto Počoreka. Vodio je napad na Crnu Goru iz mornaričke baze Kotor. Njegova vojska zauzela je Lovćen i Cetinje. Napadnuta sa svih strana od daleko jačih snaga, srpska vojska se poslije pada Beograda povlačila prema Kosovu, pri čemu je vrhovna komanda donijela odluku 24. novebra 1915. godine, da se povlačenje nastavi preko Albanije i Crne Gore prema Jadranskom moru. Budući da su Nijemci ušli u Prištinu, Bugari u Skoplje i Tetovo, preostao je jedini put za povlačenje preko Prokletija kroz Albaniju, gdje je vojska bila izvrgnuta stalnim napadima Arnauta. Ubijanje i pljačkanje od strane Šiptara iz zasjede trajala su u kontinuitetu. Sa vojskom su se povlačile i brojne izbjeglice, neorganizovano bez hrane kroz sniježne vijavice, uz očaj, velike patnje i masovne smrti. Povlačeći se zajedno sa vojskom i izbjeglicama kroz vrljeti Albanije, Anri Barbis (Henri Barbusse) francuski pisac i novinar zabilježio je: „Ni jedna slika koja prikazuje odstupanje Francuza iz Rusije, ne daje približnu sliku očaja kao ova koja predstavlja povlačenje Srba... Put izbjeglištva o-bilježen je telima pomrlih izbjeglica... vojnici su čak i vaške jeli da njima utole

glad...²³⁴. Sa izbjeglicama povlačili su se i austrijski zarobljenici. Među zarobljenicima bio je i Mile Budak, kasnije hrvatski književnik i ustaški ideolog, poznat po zločinačkoj sintagmi „Trećinu Srba ćemo pobiti, trećinu pokatoličiti i trećinu protjerati“²³⁵. Pod vodstvom generala Sarkotića austrougarske trupe napale su Crnu Goru, da bi padom Lovćena, krajem decembra pala i Crna Gora, ali je oslabljena crnogorska vojska 5. januara 1916. godine, kod Mojkovca uspjela da zadrži austrijske trupe, da bi omogućila srpskoj vojsci povlačenje prema Sjevernoj Albaniji. Vojskom Crne Gore komandovao je Janko Vukotić. Kralj Nikola je 3. januara 1916. godine prihvatio kapitulaciju i poslije toga napustio zemlju. U toku povlačenja srpske vojske kroz Albaniju, zajedno sa vojskom bili su kralj Petar i Srpska vlada kao i većina poslanika Narodne skupštine i preko 800 Albanaca na čelu sa Esad-pašom, koji su imali zadatak da štite srpsku vojsku i izbjeglice od albanskih bandi, prilikom povlačenja kroz albanske gudure.²³⁶ U toku povlačenja, izbjeglice i vojska su bili pod stalnim napadima i pljačkom od strane Arnauta. Bez hrane i bilo kakvog prevoza našli su se usred zime u neizlaznoj situaciji, smrt je bila masovna pojava. U haosu i opštoj zbrci u povlačenju posebno se spominje 30-ak hiljada regruta, među kojima je bilo i onih ispod 18 godina, koji su prvo bili poslani u Bitolj sa uvjerenjem da su tamo saveznici, umjesto da im se nudi da idu u Grčku, pa i u slučaju da budu internirani (jer je Grčka bila u to vrijeme neutralna), njima je naređeno da idu u Valonu preko Albanije, gdje su nasilno zaustavljeni od Talijana, ostavljajući ih bez hrane, gdje ih je na stotine dnevno umiralo. Kad su prebačeni na ostrvo Vido, od 30-ak hiljada, u životu ih je preostalo 3-4 hiljade, ostalo je sahranjeno u Plavoj grobnici.²³⁷ Od 185 930 vojnika koliko ih je stiglo u Skadar, njihov broj se zbog nesporazuma sa saveznicima, vezanog za prebacivanje na ostrvo Krk dodatno smanjio. Preostalo je 150 000 vojnika, što je činilo trećinu od broja

²³⁴ Citirano prema: Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 132-133.

²³⁵ Citirano prema: Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 133.

²³⁶ *Isto*, str. 135.

²³⁷ *Isto*, str. 132.

operativnog sastava iz 1914. godine.²³⁸ Dolazak srpske vojske na Jadransku obalu stvorilo je dodatne probleme, jer saveznici nisu bili organizovani za prihvatanje vojske, a Talijani su se ponašali neprijateljski. Odlukom francuske vlade 28. januara 1916. godine, koja je uslijedila poslije intervencije ruskog cara, da neće zaključiti sporazumni mir ukoliko se ne pomogne srpskoj vojsci i civilima. Francuska mornarica i saveznički brodovi izvršili su prebacivanje srpske vojske i civila, i to na ostrvo Krf 138 691 ljudi i 10 763 na Bizertu, od toga na Korziku 3 000 i u Francusku 2 000. Tokom povlačenja srpske vojske i izbjeglica preko vrleti Albanije, pokrivenih snijegom, usljed hladnoće, gladi, bolesti i borbi sa albanskim bandama i pljačkašima stradalo je više od 240 000 ljudi. Krf kao određeno mjesto za oporavak i reorganizaciju srpske vojske, određen je nakon dužeg nagađanja od strane saveznika. Isto mjesto određeno je za privremeno sjedište vlade i Narodne skupštine, čiji će poslanici, međutim, biti prebačeni u Francusku. Oporavljena i reorganizovana srpska vojska uz pomoć Francuza i Engleza, početkom avgusta 1916. godine sa Krfa prebačena je na Solunski front, kojoj se pridružilo 65 000 francuskih i 85 000 britanskih vojnika, sa jednom italijanskom divizijom i jednom ruskom brigadom.²³⁹ U to vrijeme srpska vlada u izbjeglištvu ostala je na Krfu.

Nema sumnje da se Srbija pod udarom Njemačke, Austrougarske i Bugarske našla u neizlaznoj situaciji. Preostala joj je kapitulacija ili povlačenje prema jugu u dogovoru sa saveznicima. Izabrala je drugu varijantu. Nedovoljno organizovana i pod pritiskom straha i panike, srpske vlasti i vojno zakonodavstvo, nedovoljno jedinstveno pravilo je greške. Istoričari govore da je bilo niz pogrešnih poteza. Za poraz vojske, neorganizovano povlačenje, za neviđena stradanja i odlazak u smrt, Pašić i regent Aleksandar optužili su vrhovnu komandu posebno crnorukce, sa kojima je bio u dobrim odnosima i sam vojvoda Putnik, koji je smijenjen (1915) u Skadru. Krivica se pripisala vojnoj komandi, iz razloga što je vojska iz Bitolja od Skadra usmjerena na Drač umjesto u Grčku, iako je Grčka

²³⁸ M. Ekmečić, str. 354.

²³⁹ *Isto*.

u to vrijeme bila neutralna, pa je mogla srpsku vojsku da razoruža, a raniji pokušaj da u Grčku uđe 30 000 regruta nije uspio.²⁴⁰ U kojem pravcu je trebalo ići mnogo je pisano, ali zrno razuma gubi svoju suptancu ako se sagledaju sve posljedice pravca koji je odobren za povlačenje i to usred zime. Smjena vrhovne komande na čelu sa Radomirom Putnikom, samo je produbila animozitet između Pašića i crnorukaca, koji su za katastrofu optužili njega i regenta Aleksandra. Epilog tog sukoba završio je navodnim pokušajem atentata na regenta Aleksandra, za koji je optužen Dragutin Dimitrijević – Apis, kao šef tajne organizacije „Ujedinjenje ili smrt“ sa nekoliko svojih bliskih saradnika. Od ranije je poznat kao organizator zavjere oficira koji su izvršili Majski prevrat (1903). Nakon hapšenja i provedenog sudskog procesa u Solunu, krajem jula 1917. godine, Apis je strijeljan zajedno sa Radom Malobabićem i Ljubomirom Vulovićem. Tokom suđenja Apis je negirao bilo kakav pokušaj atentata na regenta Aleksandra, ali je priznao da je imao određene relacije sa izvršiocima atentata u Sarajevu (1914). Preko Rade Malobabića i Muhameda Mehmedbašića, pomažući im u pripremi, da bi kasnije bilo utvrđeno da je atentat u Sarajevu djelo nepokolebljivog Gavrila Principa i da ga od tog djela niko nije mogao odvratiti. Smatra se da je Apis prihvatio dio krivnje po nagovoru i interesu zaštite državnih interesa. Isto tako mnogi smatraju da je strah od raščišćavanja odnosa između vlasti i vojske po povratku u zemlju natjeralo oficijelne vlasti da se putem likvidacije Apisa oslobode neugodnog svjedoka mnogih nedaća koje su pratile ratna zbivanja.²⁴¹ Animoziteti između Pašića i crnorukaca sežu iz Balkanskih ratova. Apis i njegovi drugovi zamjerali su mu što nije dozvolio da se Bugari napadnu (1913) prije nego što svoju vojsku prebace iz Jedrena na makedonsko ratište, jer je u tom momentu vojnička prednost bila na strani srpske vojske. Iz tog razloga je srpska vojska na Bregalnici skoro doživjela poraz i imala velike gubitke, što se ponovilo i u Prvom svjetskom ratu, kad je Pašić spriječio iznenadni napad na Bugare, što je kasnije osuđeno ne samo od vojske već i od političara. Ponašanje srpske vlade, na čelu sa Nikolom Pašićem i Vrhovne komande u vrijeme Prvog svjetskog rata, posebno kritikuje Kosta Stojanović, u toku rata učesnik mnogih

²⁴⁰ S. Turlakov, str. 132.

²⁴¹ Šire o tome: Slobodan Turlakov, *Isto*, str. 140-146.

diplomatskih misija i ministar poljoprivrede u postratnom periodu.²⁴² Po njemu:

„Informisanje o neprijatelju bilo je na nuli. Nikada se nije znalo ni gdje je neprijatelj ni koliko ga ima, ni sa koje će strane doći, ni gdje će bitku biti; išli smo tamo kuda su hteli naši protivnici. Vlada i Vrhovna komanda su godinu dana proveli u neredu i međusobnim svađama. Početni uspeh u 1914. potpuno je rastrojio srpsku elitu; počelo je sve da ludi i da tako veruje u našu nadmoćnost, da smo mislili da na Srbiju ne sme niko ni prst da pruži. Sve se raspasalo i kada je napad došao, glavu je prvo igubila vlada, zatim Vrhovna komanda, otpočelo je povlačenje u neredu i vojske i naroda. Sve što se spaslo, uspeo je svojom ličnom inicijativom, bez ičije zvanične pomoći... Vrhovna komanda je ređala grešku za greškom, uspesi koji su se dogodili imaju se pripisati samo ogromnim ljudskim žrtvama. U oficirskom kadru bili su najgori i najnesposobniji zavernici, oni koji su učestvovali u ubistvu Aleksandra Obrenovića i Drage 1903. godine. Greške koje su ovi pravili dovele su do takvog strašnog poraza, izazvale su ogromne ljudske i materijalne gubitke. Niko zbog toga nije bio pozvan na odgovornost. Oficiri i političari na vlasti od 1903. u tim nedelima su se štitili i oprastali jedni drugima. Stojanović navodi primjer generala Damjana Popovića (jedan od glavnih zavernika i jedan od najuticajnijih među njima). On je bio komandant trupa koje su trebale da obezbede prolaz kroz Makedoniju i sjedinjavanje sa saveznicima koji su čekali u Solunu. Stojanović ga optužuje da je omogućio Bugarima da za nekoliko dana uđu paradnim korakom u Vardarsku dolinu i preseku odstupnicu srpskoj vojsci. Vlada ga je smenila i pustila da slobodno prvi ode u Italiju. I onda je pala njegova moguća odluka, ne zna se ko je i kada doneo, da se vojska i vlada povlače prema Jadranskom moru preko Albanije i Crne Gore. Tako se prekinula veza sa saveznicima i došlo u situaciju da oni nikako nisu mogli ni da pomognu. U tom povlačenju bilo je više žrtava nego u borbama sa neprijateljem. Ministri su vodili računa samo o sebi, nisu imali niti su tražili ikakve podatke o izbjeglicama i vojsci. Ugnezdili su se na Krfu, razvili slobodan i udoban život, isključili su se iz aktuelnih dešavanja. Za

²⁴² Momčilo Đorgović, *Tragedija jednog naroda*, Službeni glasnik, Beograd, 2017, str. 59.

slom Srbije su optužili saveznike i uobraženost je bila toliko velika da su se srpski ambasadori svađali sa francuskim i engleskim ministrima. Saveznicima smo bili smešni, okrivljivali smo ih za sve, a tražili smo neprestano novac od njih, ali istovremeno krili svoj budžet od njih kao tobože „državnu tajnu...“²⁴³

„... Stojanović tvrdi da su samo zahvaljujući francuskoj, njenim i engleskim generalima, srpska vojska ponovo ustrojila, inače, da bez te pomoći ne bi više nikada postojala. Francuzi su razbijenu srpsku vojsku, ono što je ostalo od nje, priveli na svoj kazan. Za to vrijeme vlada se zaduživala kod saveznika i niko nije kontrolisao kako se taj novac trošio, a vladalo je veliko raspikućstvo. Stojanović je zaključio da ni sto godina ne može povratiti Srbiju od nesreća, šteta, špekulacija, nesposobnosti onih koji su tada o narodu odlučivali. U ratu je, tvrdi Stojanović, pre svega, usled Pašićeve neodlučnosti i amaterizma, a bilo je još i autokrata, izginula najkvalitetnija i najkreativnija muška snaga...“²⁴⁴

U okupiranoj Srbiji bila uspostavljena okupaciono austrougarska vlast, organizovana u „Vojni generalni guvernman“ na čelu sa generalom i civilnim komesarom. Posebne uprave bile su organizovane za Beograd i 12 okruga.²⁴⁵ Niža okupaciona struktura bila je sastavljena uglavnom od Hrvata (frankovaca) i muhamedovaca, budući da su bili pouzdan element za austrijske vlasti. Policija je bila dobrim dijelom regrutovana iz redova bosanskih muslimana, koja je ostavila krvave tragove u napadu. Prva kratkotrajna okupacija koja je trajala dok okončanja Kolubarske bitke, pokazala je strahote „civilizovane“ okupacione čudi, da bi druga prevazišla sve dotadašnje mračne hronike i divljaštvo. Ulaskom u Beograd podigli su četiri vješala, a jednu u centru Terazija, a u Srbiji na hiljade, kako piše Slobodan Turlakov,²⁴⁶ da bi na njima završilo hiljadu lica. Klanje, ubijanje, spaljivanje na kolac žena i djece bilo je masovno. Arčibald Rajs tvrdi da je bilo slučajeva zakopavanja živih i zarobljenih srpskih vojnika.²⁴⁷ Po

²⁴³ Citirano prema: M. Đorgović, *Isto*, str. 50-51.

²⁴⁴ Citirano, *Isto*, str. 51.

²⁴⁵ M. Ekmečić, *Isto*, str. 354.

²⁴⁶ S. Turlakov, *Isto*, str. 137.

²⁴⁷ *Isto*.

zločinima nisu se razlikovali ni Bugari, koji su okupirali istočni i južni dio Srbije do Morave i Makedonije, gdje je stanovništvo svirepo ubijano. Srbi nisu bili pošteđeni ni u samoj Austrougarskoj, gdje je samo u Sremu ubijeno preko 20 000 ljudi, gdje su Mađari uzeli svoj danak.²⁴⁸ Ovi zločini predstavljaju uvertiru u ono što su radili fašisti u Drugom svjetskom ratu i njihovi sateliti, posebno na prostoru tzv. Nezavisne države Hrvatske. Pišući o ratnim zločinima u Prvom svjetskom ratu, naučnik Dž. M. Rid (James Morgan Read) 1972. godine navodi listu koju je sačinila komisija Versajskog mira, 1919. godine. Prema toj listi „od ukupno 280 stratišta u celom svetu, na Srbiju otpada žalosni rekord – 98, Francuska je na drugom mestu velike liste 42. Belgija na trećem, sa 39 ratnih zločina“²⁴⁹. Cifra američkog pisca Vila Irvina (Will Irwin) koji kaže da su u Srbiji: „izvršene najgore strahote od strane Austrougarske (a naročito od Mađara i nesrpskih Jugoslovena)“²⁵⁰.

Ofanziva na Solunskom frontu otpočela je 30. avgusta 1916. godine. Srpska vojska krenula je u borbu u sadejstvu saveznika, ponesena velikim entuzijazmom i željom za povratak u otadžbinu izvojevalo je treću istorijsku pobjedu protiv Bugara na Kajmakčalanu, u velikoj borbi 16-30. septembra 1916. godine, da bi 6. novembra osvojila i Bitolj. Pored srpskih snaga u borbi su učestvovala i francuske jedinice, dok su na bugarskoj strani učestvovala njemačke jedinice. Ova pobjeda ostala je u istoriji zapisana po velikom broju žrtava, gdje je srpska vojska izgubila 5 000 vojnika, ali je tom prilikom otvorila kapiju slobode stupivši na svoju teritoriju. Poslije toga Solunski front, ukopan u frontove stavljen je u stanje mirovanja jer su saveznici počeli razmišljati o sopstvenom miru. Rуска revolucija 1917., dolazak boljševika na vlast u Rusiju i njen Brest-Litovski mir sa Njemačkom krajem februara 1918. vratio je rat na početak. Međutim, rat će biti uskoro riješen u savezničku korist ulaskom u rat Amerike u martu 1917., koja je odmah objavila rat Njemačkoj, a zatim Austrougarskoj u decembru

²⁴⁸ *Isto*, str. 138.

²⁴⁹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 355.

²⁵⁰ Citirano prema: *Isto*.

1917. godine.²⁵¹ Nakon velikih gubitaka koje je srpska vojska imala na Kajmakčalanu i Bitolju, ona je reorganizovana sa tri na dvije armije koje su popunjavane od dobrovoljaca pristiglih iz Odese.²⁵² Od druge grupe dobrovoljaca formirana je (1818) tzv. Jugoslovenska divizija, koja je pripojena Drugoj armiji pod komandom Stepe Stepanovića. Nekoliko hiljada dobrovoljaca bilo je iz Amerike, Rusije i drugih zemalja koje su tada pristigli u Solun.

Pod komandom francuskog generala Franše d' Eperea (Franchet d'Espèrey), početkom septembra 1918. godine je započeo proboj Solunskog fronta. U probouju su učestvovala dvije srpske armije i dobrovoljačke trupe iz dijela Austrougarske, koju su činili većinom Srbi. Srpska vojska dobila je ključnu ulogu u probouju. Najbrojnija je bila francuska vojska koju je činilo 180 000, zatim srpska 150 000, grčka 135 000, britanska 120 000, 42 000 talijanska i 1 000 albanskih dobrovoljaca koju je vodio Esad-paša, srpski saveznik.²⁵³ Nakon što je saveznička vojska uništila neprijateljska rovovska utvrđenja (4. septembra), drugi dan je Druga srpska armija sa saveznicima jurišom probila neprijateljski front, nakon čega je nastupilo opšte rasulo neprijateljske vojske.

Proboj Solunskog fronta bio je ključni događaj za jugoslovenske zemlje, koje od tog trenutka prekidaju svoju političku uzdržanost i sve više okreću stvaranju zajedničke države. Pobjeda na Solunskom frontu donijela je velike promjene na zapadnom frontu. Austrougarska je kapitulirala 3. novembra, a Njemačka 11. novembra. Već 16. septembra bugarske snage položile su oružje, pod uslovom da srpska vojska ne prelazi na njihov teritorij. Pobjednički marš savezničkih i srpskih snaga išao je ubrzanim tempom, oslobodivši sve gradove u južnoj Srbiji da bi 1. novembra bio oslobođen i Beograd, tako da je 3. decembra faktički bila oslobođena čitava Srbija. Ekskluzivno pravo za oslobađanje Beograda u dogovoru sa saveznicima dobila je srpska vojska, što je učinila Dunavska divizija, uz pomoć francuske artiljerije. Nešto kasnije 13. novembra 1918.

²⁵¹ S. Turlakov, *Isto*, str. 140 i 147.

²⁵² Njihovu strukturu činili su zarobljenici na ruskom frontu, u čijem sastavu su bili 90% Srbi iz dijelova Austrougarske.

²⁵³ M. Ekmečić, *Isto*, str. 367.

srpska vojska je ušla u Suboticu, čime je ovaj grad faktički postao sastavni dio Srbije, što je formalno potvrđeno od Velike narodne skupštine Vojvodine u Novom Sadu 25. novembra 1918. godine, koja je proglasila prisajedinjene Bačke, Banata, Srijema i Baranje Kraljevini Srbiji. Prije toga, krajem oktobra srpska vojska je stigla u Podgoricu i Cetinje. Početkom novembra iste godine srpska vojska je prešla na teritoriju Bosne i Hercegovine, da bi ušle u Sarajevo 6. novembra na pozivu nove domaće vlasti na čelu sa Narodnim vijećem. Ovaj put vojska je ušla u grad bez borbi, uz oduševljen doček građana, za razliku od 1914. godine kada je vraćena sa prilaza gradu. Nešto kasnije vojska je ušla u Mostar, 15. novembra, da bi 21. istog mjeseca ušla u Banja Luku, te tokom istog mjeseca u ostale gradove Bosne i Hercegovine. Tokom novembra srpska vojska je oslobodila čitavu Dalmaciju. Veličanstven doček priređen joj je u Splitu (20. novembra 1918.), da bi se u Rijeci susrela sa četiri savezničke snage. Od srpske vojske zatraženo je da se povuče 20 km od grada, što srpska vojska nije učinila, već se povukla u istočni dio grada i tako ga sačuvala od pada u talijanske ruke. Ulazak srpske vojske u Zagreb uslijedio je početkom decembra (5. 12. 1918.) poslije proglašenja ujedinjenja, iako je Narodno vijeće SHS Zagreba tražilo ulazak srpske vojske nešto ranije da bi se osigurao red i mir i zaštita imovine građana, koji su bili ugroženi povratkom vojnih grupacija bivše austrougarske vojske i pojavom tzv. Zelenog kadra. Zbog neuspjele mobilizacije u Sloveniji, Narodno vijeće zatražilo je pomoć srpske vojske kako bi zaustavila Talijane i osigurala stabilnost i sigurnost u proklamovanoj državi. Stvar je spasio srpski potpukovnik S. Švabić, koji je od srpskih zarobljenika, koji su se vraćali u zemlju formirao odred koji je spriječio talijanski prodor i pad Ljubljane.

OSLOBAĐANJE BALKANSKIH NARODA I TRAŽENJE PRAVNO-POLITIČKE FORMULE ZA UJEDINJENJE

Podrška srpske vlade Jugoslovenskom odboru, iako on nije imao legitimitet u to vrijeme, od većeg dijela legalnih vlasti Hrvatske i Slavonije pa dijelom i Bosne i Hercegovine te političkih stranaka koje su sve do jeseni 1918. godine bile za očuvanje Austrougarske države, bio je pogrešan. Ovu konstataciju potvrđuje ponašanje Južnih Slovena, posebno onih katoličke vjeroispovijesti, koji su u ratnim sukobima ratujući na strani Austrougarske počinili brutalne ratne zločine u Srbiji i za to dobili najviša ratna odlikovanja. Srbofobija razvijena pod pokroviteljstvom austrijsko-katoličke propagande, zahvatio je dobrim dijelom hrvatske i muslimanske krajeve koji su nad srpskim narodom tokom rata izvršeni do tada nezapamćeni zločini, čiji aspekti nisu u dovoljnoj mjeri sagledani kada je u pitanju stvaranju jedinstvene države. Ne samo to i drugi događaji ukazali su na činjenicu da će stvaranje jedinstvene države Srbije sa Južnim Slovenima iz Austrougarske biti opterećeno sa nerješivim problemima. U maju 1917. godine, u Beču je prihvaćena tzv. Majska deklaracija, kojom su se hrvatski i slovenski zastupnici odredili prema stvaranju jugoslovenske države sa Srbijom i Crnom Gorom. Tom prilikom odbijen je svaki vid stvaranja velike jugoslovenske države sa obrazloženjem da je ta ideja „štetna i nerealna“, a od Beča je traženo da zaštiti „1 300 godišnju državu i narodnu individualnost hrvatskog naroda“.²⁵⁴ Na tom tragu potrebno je „bezodložno ujediniti cjelokupni slovenski i hrvatski narod pod željom habzburgovaca u jednu posve samostalnu

²⁵⁴ Citirano prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 32.

državnu oblast na bazi pariteta između Ujedinjenog hrvatskog kraljevstva i Ugarske²⁵⁵. Nakon Majske deklaracije, na inicijativu srpske vlade došlo je do sazivanja zajedničke konferencije sa Jugoslovenskim odborom 15. jula 1917. na Krfu. Na Krfu su potvrđeni stavovi utvrđeni Niškom deklaracijom o stvaranju zajedničke države sa Hrvatima i Slovencima. Slijedom događaja, 20. jula potpisana je Deklaracija koja je bila izraz kompromisnih rješenja između srpske vlade i Jugoslovenskog odbora. Državno-pravni projekt buduće jedinstvene države, sadržavao je osnovne principe na kojima će se zasnivati nova država. Između ostalog, Deklaracija je sadržavala ime buduće države koja će se zvati Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, a biće ustavno demokratska i parlamentarna monarhija. Prihvaćeno je stanovište da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, što je kasnije dobilo ideološki karakter „troimeni narod“, iako je Radikalna stranka smatrala da se dekretom ne može stvarati jedna nacija. Sva tri naroda su ravnopravna kao i oba pisma. Od strane Jugoslovenskog odbora prihvaćena je dinastija Karađorđević. Ovo rješenje označavalo se kao „veliko“ rješenje za razliku od tzv. „malog“ rješenja²⁵⁶ prema kojem je, prema nekim istoričarima bio skloniji Nikola Pašić, a podrazumijevalo je proširenje Kraljevine Srbije na dijelove Austrougarske, naseljene pretežno srpskim stanovništvom. Prema tom scenariju Srbiji koja bi se ujedinila priključila bi se Bosna i Hercegovina, dijelovi Vojvodine, te dio Dalmacije južno od Splita. Ovakvo rješenje odgovaralo je saveznicima jer se poklapala sa Londonskim ugovorom zaključenim sa Italijom, kojim se Italiji obećao veći dio istočne obale Jadranskog mora. Prema nekim istoričarima, „veliko“ rješenje kojim je prihvaćeno stvaranje buduće države pod nazivom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, nametnuta je od strane regenta Aleksandra Karađorđevića. Rješenje koje je prihvaćeno Londonским sporazumom bilo je veoma nepovoljno za Hrvate i Slovence jer je otvaralo mogućnost da im se teritorij raspargča i nađe pod kontrolom različitih država. Svjestan neizvjesne sudbine u datim istorijskim uslovima, Jugoslovenski odbor vidio je izlaz u stvaranju zajedničke države sa Srbijom, što je bila mudra odluka

²⁵⁵ Dragovan Šapić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanju*, Zagreb, 1970, str. 200 (Citirano prema: K. Nikolić, *Isto*).

²⁵⁶ S. Trifković „Devet decenija jedne sudbinske greške“ <http://www.geopolitika.rs>.

za Hrvate i Slovence, što se ne bi moglo reći za srpsku vladu, koja je prihvaćanjem Krfske deklaracije i odlukom da je dostavi saveznicima kao svoj zvanični program i tim činom faktički odbaci tzv. Veliku Srbiju koja joj je nuđena Londonskim sporazumom i ne samo to, ona je prihvatila gubljenje državnog individualiteta u korist stvaranja zajedničke države. Ova odluka srpske vlade značila je odustajanje od stvaranja uvećane srpske države, što je bio osnovni državni i nacionalni cilj postavljen na početku rata. Po M. Ekmečiću:

„Krfska deklaracija je istorijski dokument sa dalekosežnim posledicama, čije prave vrednosti će se početi otkrivati kad država stvorena na tim osnovama počne da propada. To je pokušaj da Južni Sloveni konačno stvore jednu demokratsku državu i prevaziđu zlu sudbinu uzajamnog propadanja zbog carstvovanja religiozne netolerancije. Značajnije je pitanje što tvorci deklaracije nisu hteli, nego što jesu hteli. Oni nisu hteli da religija bude vododielnica nacije i želeli su da plot različitih, uvek zavađanih i uzajamno nepoverljivih crkava i verskih zajednica ne bude u isto vreme okvir političkih suvereniteta...“²⁵⁷ „Ono što je Nikola Pašić pogrešio prilikom pregovaranja sa hrvatskim predstavnikom Antom Trumbićem, nije bila procena da njihovi narodi sami za sebe ne mogu postići ništa. Pogrešio je što je potcenio činjenicu da je Trumbić na putu za Krf svratio u Vatikan. Hrvatski narod nije vodio Trumbić, sve da je prevlađujuće pobedio sa slobodnim izborima, nego papa preko vojske pokornih sveštenika“.²⁵⁸

Kako navodi Ekmečić, na Krfu se raspravljalo i o pitanju federacije i s tim u vezi navodi izjavu Pašića koju je dao londonskom „Morning Post-u“ 17. oktobra 1918. godine. U toj izjavi on je istakao:

„da je federacija odbačena jer nema jasne granice između Srba i Hrvata, pravoslavnih i katolika. To bi se razdvajanje moralo primeniti uz prihvatanje nužde „iseljavanja i doseljavanja“ kojim bi se rastavila dva naroda koji su „ispremeštani na najzapleteniji način“.²⁵⁹

²⁵⁷ Citirano prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 364.

²⁵⁸ *Isto*.

²⁵⁹ Citirano prema M. Ekmečić, *Isto*, str. 365.

U strahu od etničkog čišćenja protagonisti stvaranja nove države odlutali su od tog čina, ne sluteći da će do toga doći u krvavim sukobima 1941. i 1992. godine. Nikola Pašić je preko Milana Marinkovića, svog povjerljivog posrednika zatražio i mišljenja Lenjina, šefa buduće Sovjetske države, koji ga je poznao iz Švajcarske, u vezi sa stvaranjem zajedničke države. S tim u vezi Lenjin je izrazio stanovište: „da se Srbiji moraju priključiti Bosna i Hercegovina, Crna Gora i dati joj izlaz na more“.²⁶⁰

Pritisnuti talijanskim aspiracijama prema istočnoj obali Jadranskog mora s jedne strane i strahom od raspada monarhije sa druge strane, natjeralo je hrvatske političare, pa čak i one koji su bili protiv toga da se priklone jugoslovenskoj varijanti, prevashodno da zaštite hrvatski nacionalni interes.

Nakon propasti njemačke ofanzive na zapadu (1918) i proboja Solunskog fronta, stanje u centralnim silama bilo je neizdrživo. U jugoslovenskim pokrajinama monarhijska vlast se raspadala. Dok je saveznička vojska dovršavala svoj oslobodilački pohod, u zemljama Austrougarske vladala je dezorijentacija i kaos zbog nepostojanja centralne vlasti, raspuštene i razbijene jedinice predstavljale su pravnu opasnost za ubijanje i pljačkanje, posebno su bile aktivne buntovne čete i tzv. Zeleni kadar, prijetila je opšta anarhija. Vlast monarhije zamjenjivala su Narodna vijeća. Početkom oktobra 1918. godine u Zagrebu je na inicijativu hrvatsko-srpske koalicije osnovano narodno vijeće Hrvata, Slovenaca i Srba, na čelu sa predsjednikom Antunom Korošcem i potpredsjednicima doktorom Antom Pavelićem i Svetozarom Pribićevićem. Zagrebački sabor je 29. oktobra prekinuo državne odnose sa Mađarskom i Austrijom i sve ingerencije vlasti prenio na Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, čime je faktički proglašena država Slovenaca, Hrvata i Srba. Država je obuhvatala teritorije bivše banske Hrvatske, Slavonije i Vojne krajine, koje su imale autonomije u okviru Mađarske dijela Austrougarske, zatim od grofovija Koruške, Gorenjske, Kranjske i Štajerske, koji su upravljala direktno iz Beča, te od Istre i Dalmacije, takođe pod ingerencijom Beča, Bosne i Hercegovine koja je imala status kon-

²⁶⁰ Citirano, *Isto*, str. 366.

dominijuma Austrougarske, te grada Rijeke kojim se upravljalo iz Budimpešte.²⁶¹ Ovom prilikom nezavisnom su proglašene Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Rijeka, na temelju čega su otpočele temu za ulazak u zajedničku državu sa Kraljevinom Srbijom, što je izglasano 23. i 24. novembra. Iako su se neki hrvatski političari kolebali pokušavajući diktirati uslove ujedinjenja, prevagnuli su dalmatinski Hrvati, dr Josip Smodlaka i Mate Drinković. Posebno se isticao Smodlaka, koji je tom prilikom istakao: „Vi hoćete da pravite ortakluk sa jednom slavnom firmom“, obratio se nekim Zagrebčanima „i ulazeći u ortakluk vi hoćete da postavljate uslove, vi koji niste ni propala firma“. Protiv ujedinjenja glasao je Stjepan Radić, koji se zalagao za federalnu državu, u kojoj bi se sačuvao historijsko-nacionalni identitet hrvatskog naroda. Centralni odbor Narodnog vijeća uz odluku o ujedinjenju utvrdio je i Naputak za delegaciju koja će sprovesti ujedinjenje.

Saveznici nisu priznali proglašenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, za razliku od Pašića koji je to učinio, pa čak da „priznaju dobrovoljačkim trupama karakter ratujuće strane“. Antanta je jugoslovenske pokrajine bivše Austrougarske smatrala „neprijateljskim“ teritorijama, na čije su dijelove polagali podjednaka prava i Italija i Srbija. Pokušaj da se revidira Krfska deklaracija uslijedio je na Ženevskoj konferenciji održanoj početkom novembra 1918. godine. Sporazum je postignut između predsjednika srpske vlade Nikole Pašića i predsjednika Narodnog vijeća Antuna Korošca, uz učestvovanje Ante Trumbića i srpske opozicije. Dogovorom je bilo predviđeno da država SHS i Kraljevina Srbija ostanu zasebne teritorije, čiji bi se odnosi zasnivali faktički na konfederalnom principu. Deklaracija nije nikada stupila na snagu jer je Nikola Pašić, pod pritiskom ostalih članova vlade povukao potpis, a rad na stvaranju nove zajedničke države prenesen je na dogovor srpske vlade i Narodnog vijeća. Razilaženje srpske vlade s jedne strane i Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća s druge strane, nastale Ženevskom deklaracijom unijele su izvjesnu sumnju kod srpske vlade u zajedničku državu. S tim u vezi ona je počela sprovoditi aktivnosti da se neke oblasti poput Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Srijema i Dalmacije prije odluke Narodnog vijeća u Zagrebu, koje ih je formalno predstavljalo,

²⁶¹ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 34.

ujedine sa Srbijom. Ove aktivnosti podržao je Franše d' Epere, komandant istočne armije, koji je 3. novembra 1918. godine izdao naređenje da srpska vojska šalje odrede u južnoslovenske krajeve koji su bili pod Austrougarskom vlašću sa ciljem da se organizuju.²⁶² U Sarajevu je formirano Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu 20. oktobra 1918. godine sa poslanicima sva tri naroda, koje je imenovalo vladu za Bosnu i Hercegovinu, na čelu sa Atanasijem Šolom, nakon čega je uslijedilo osnivanje kotarskih odbora po svim mjestima Bosne i Hercegovine. Važno je spomenuti da je u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine, prije donošenja odluke Države Slovenaca, Hrvata i Srba o ujedinjenju sa Srbijom, došlo do otcjepljenja pojedinih opština od Države Slovenaca, Hrvata i Srba i njihovog neposrednog ujedinjenja sa Srbijom. Takve odluke donijele su Narodna vijeća Banja Luke, Bijeljine, Srebrenice, Livna, Konjica i još nekih drugih manjih opština. Narodno vijeće Banja Luke nije priznalo zagrebačko i sarajevsko Centralno vijeće, već je donijelo odluku o direktnom priključivanju Bosne i Hercegovine Srbiji.²⁶³ Ova odluka nije sprovedena jer je donesena od nenadležnog organa. Poslije toga, Glavni odbor Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine, 1. novembra 1918. godine donio je proklamaciju koja je glasila:

„Narode Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovim najljepšim i najsvetijim časovima, kada se stvara velika, jaka i nezavisna Jugoslavija, od Vardara do Soče, kada mrtvi ustaju iz grobova da se poklone svojoj otadžbini, kada bijeli orao obasjan suncem kruži nad tvojim glavama, kad te sestrice Srbija, Hrvatska i Slovenija grle i ljube da se tako rastavljene spoje i ujedine u jednu državu, u ovom času kada svaka žilica našeg bića drhće i strijepi od radosti, pokaži se narode veliki kao što jesi. Raduj se, veseli, pjevaj i plači od sreće, tako željne i teško dočekane, ali budi milostiv i velikodušan, pa

²⁶² M. Ekmečić, *Isto*, str. 367.

²⁶³ Alojz Ivanišević, „Kao guske u magli“ Položaj Hrvatske u novoj jugoslovenskoj državi. Između mita i stvarnosti“, *Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Sveučilište u Zagrebu*. Vol. 42 Zagreb, 2010, str. 315. (Prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 36.)

oprosti i zaboravi sve nevolje i uvrede i ne daj nikome da tvoj glas u slobodi osramoti i ukalja.²⁶⁴

Da li je proklamacija izraz želje sva tri naroda tadašnje Bosne i Hercegovine ili je izraz tadašnje vodeće grupacije ljudi obojen sa političko-ideološkom vizijom o realizaciji jednog velikog projekta? Vrijeme je pokazalo da je mnogo toga bilo sporno među narodima koji će nažalost završiti sa tragičnim i krvavim sukobima.

U Bosni i Hercegovini je bilo takvo raspoloženje prema zajedničkoj državi sa Srbijom, da se očekivalo direktno ujedinjenje, a slične tendencije su ispoljene u Dalmaciji, koja je vršila pritisak na Narodno vijeće SHS u Zagrebu za stvaranjem zajedničke države. Srbi u Hrvatskoj bili su u znatnoj većini za ujedinjenje sa Srbijom u jednu srpsku državu, iako je njihovo opredjeljenje usmjeravano u pravcu stvaranja jugoslovenske države. Srbija je prihvatila južnoslovensko ujedinjenje, između ostalog da uključi i Srbe u Hrvatskoj u zajedničku državu. Zajednički život raznorodnih naroda u Jugoslaviji, opterećen nizom protivrječnosti istorijskih, religijskih i kulturnih vrijednosti razlika, pokazaće da ideološki elementi koji su proizašli iz političke nužde datih vremenskih okolnosti; nisu dovoljni za trajan zajednički život.

Jugoslovenska ideja bila je široko prihvaćena u Sloveniji. Već početkom XX vijeka Srbija je bila privlačna za naprednu omladinu Slovenije. Kao dobrovoljci u znatnom broju učestvovali su u srpskoj vojsci, u Balkanskim ratovima i Prvom svjetskom ratu. Krajem rata 1918. godine u Ljubljani je održana velika manifestacija na kojoj je učestvovalo preko 60 000 ljudi, na kojoj se zahtijevalo stvaranje jedinstvene države svih južnih Slovena.

Velika Narodna skupština Crne Gore 26. oktobra donijela je odluku o ujedinjenju Kraljevine Crne Gore i Kraljevine Srbije, kao i odluku o svrgavanju dinastije Petrović, jer je kralj Nikola Petrović 1916. napustio zemlju. Od 150 živih poslanika crnogorske skupštine, protiv odluke glasalo je 15, ali su se i oni izjasnili za zajedničku državu.

²⁶⁴ Momčilo Zečević, *Narod kliče novoj državi*, Politika 7. oktobra 1988., str. 27. (Prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 36.

Pregovori između delegacije Narodnog vijeća pod vodstvom doktora Ante Pavelića, sastavljene od 28 članova i predstavnika srpske vlade, počeli su u Beogradu 28. novembra 1918. godine. Osnova za pregovore bio je Naputak koji je sadržavao osnovne principe ujedinjenja. U njemu je, između ostalog, bilo predviđeno da će konačnu organizaciju nove države, utvrditi sveopšta ustavotvorna skupština, većinom od dvije trećine glasova, koja će se sastati šest mjeseci po zaključenju mira. Do novog konstituisanja zakonodavne vlasti, zakonodavnu vlast je trebalo vršiti privremeno državno vijeće, sastavljeno od svih članova Narodnog vijeća u Zagrebu, pet članova jugoslovenskog odbora, te srazmjernog broja delegata Srbije i Crne Gore. Državno vijeće po Naputku trebalo je raspisati izbore. Naputak je sadržavao niz elemenata federalnog karaktera decentralizovane države. Međutim, zbog nastalih političkih okolnosti i gubljenje autoriteta novonastale nepriznate države Slovenaca, Hrvata i Srba, uslijed direktnog priključenja Srbiji Crne Gore, Vojvodine i Srijema i velikog dijela Bosne i Hercegovine i prijetnje Dalmacije da će se direktno priključiti stvarajućoj državi, te agresivnog nastupa talijanskih, mađarskih i austrijskih vojnih formacija prema teritoriji Države Slovenaca, Hrvata i Srba, delegacija Države Hrvata Slovenaca odlučuje ignorisati Naputak.²⁶⁵ S obzirom na situaciju u kojoj su se nalazili Hrvati u to vrijeme, ujedinjenje sa Srbijom bilo je najbolje varijantno rješenje. U vezi s tim, dr Ante Pavelić, vođa delegacije Slovenaca, Hrvata i Srba, kaže:

„Tko pogleda geografsku kartu vidjeće da je teritorij, na koji mogu računati Hrvati nepodesan za državu. Srbi, koji bi u toj Hrvatskoj državi bili, a kojih ima 20%, zacijelo bi i to su pravom i nadalje sjedinjenje sa Srbijom. Talijani bi tražili ispunjenje Londonskog ugovora i tako bi došli među Talijane i Srbiju, koja zaista onda ne bi imala razloga da se radi nas izlaže talijanskom neprijateljstvu. Mi Hrvati došavši u Beograd, stajali smo pred dilemom ili da prihvatimo samostalnu republiku koja bi obuhvatala četiri županije oko Zagreba ili da prionemo uz Srbiju.“²⁶⁶

²⁶⁵ Navedeno prema: Hrvatska država, Glasilo za narodno ujedinjenje, Zagreb 18. XII 1918., u knjizi: K. Nikolić, *Isto*, str. 37.

²⁶⁶ *Isto*.

Korošec, vođa narodnjaka (Ljudska stranka), na svetkovini u Ljubljani 1. decembra 1918. godine je rekao: „Slovenci su zahvalni Srbiji i srpskoj vojsci, jer mnogo čine za odbranu naše teritorije“.

U završnom procesu ujedinjenja, u prvi plan je izbio Svetozar Pribićević, kao veliki zagovornik jugoslovenske ideje i neprikosnoveni vođa Srba u Hrvatskoj. On je dogovorio sa regentom Aleksandrom način proglašenja, da se u tu svrhu formira poseban odbor i to od tri člana srpske vlade i tri člana Narodnog vijeća. Od strane srpske vlade imenovani su: Stojan Protić, Ljubomir Jovanović i Momčilo Ninčić. Od strane Narodnog vijeća imenovani su: dr Ante Pavelić, Svetozar Pribićević i Josip Smolaka. Zaključak odbora da je najlegitimniji način proglašenja ujedinjenja na zajedničkoj sjednici srpske Narodne skupštine i delegacija Narodnog vijeća nije mogao biti ispoštovan, s obzirom da se većina poslanika srpske skupštine nalazila i dalje u inostranstvu (uglavnom u Francuskoj), pa je pronađen drugi modus. Dogovoreno je da se delegacija Narodnog vijeća uputi na adresu regenta Aleksandra. Sprovedenje ujedinjenja izvršeno je 1. decembra 1918. godine u regentovoj rezidenciji u Beogradu.²⁶⁷ Kada je prestolonasljednik Aleksandar Karađorđević proglasio novonastalu državu, Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, od ujedinjenja do donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine, najvišu vlast u Kraljevini vršili su kralj, odnosno regent Aleksandar, vlada i Privremeno narodno predstavništvo. Kraljevina se najprije zvala Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, a početkom dvadesetih Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

²⁶⁷ B. Krizman, *Raspad Austrougarske i stvaranje Jugoslavenske države*, Zagreb, str. 225-229.

STANJE POSLIJE UJEDINJENJA I DONOŠENJA VIDOVDANSKOG USTAVA

Veliki rat je završen 11. novembra 1918. godine. Austrougarska je kapitulirala 3. a Njemačka 11. novembra 1918. godine. Nakon završetka krvavog rata na Evropskom prostoru pobijedila je ideja nacionalnih država vođena mišlju da samo nacionalne države mogu biti demokratske. Njemačka je označena kao isključivi krivac za Prvi svjetski rat. Mirovna konferencija održana je od 18. januara do 28. juna 1919. godine u Parizu. Kako su mirovni ugovori protiv sila Antante i zemalja koje su izgubile rat, zaključivani sa svakom zemljom ponao-sob u palatama Versaja, gdje su se održavale glavne sjednice konferencije, ustali-o se naziv Versajski sporazum. Glavnu riječ u toku konferencije imali su držav-nici sila Antante, a zastupano je 27 država iz Antantine koalicije. Nje-mačka je ponižena i ostala bez dijelova teritorije u korist Francuske, Poljske i Danske, imala je platiti ogromnu materijalnu štetu i trpjeti izrečene sankcije. Austrougarska je prestala postojati. Mađarska je istupila iz Monarhije. Novos-tvorena država Hrvata, Slovenaca i Srba proglasila se nezavisnom u odnosu na Austrougarsku. Varšava više nije bila u Ruskom carstvu, već je postala glavni grad nezavisne Poljske. Ruska dinastija je Lenjinovom revolucijom srušena sa vlasti. Česi i Slovaci su osnovali samostalnu nezavisnu državu. Republika Aus-trija nije mogla ostati ujedinjenja sa Njemačkom, već je postala samostalna država. Mađarska, kao dio srednjoevropske nacije, sa ambicijama velike države, izgubila je veći dio svoga teritorija, tako da je Trijanonskim sporazumom 3,5 miliona stanovnika ostalo van okvira te zemlje. Rumunija se otcijepila od Mađarske i preuzela svoj teritorij. Bugarska je prošla sa manjim teritorijalnim

gubicima. Sanstefanske granice i izlaz na tri mora i priključenje Makedonije, poraz u Balkanskom i Velikom ratu su propali.²⁶⁸

Saveznici nisu htjeli da priznaju novostvorenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca jer je ona predstavljala i pokrajine bivše Austrougarske koju su oni smatrali neprijateljskom. Ministra Antu Trumbića koji se predstavio kao ministar spoljnih poslova novonastale države, priznale su kao ministra Kraljevine Srbije. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca nastupala je kao jedinstveno tijelo na mirovnoj konferenciji u Parizu, uprkos protivljenju nekih velikih sila, prevashodno Italije. Nova država imala je 248 666 km² i 12 miliona stanovnika, od kojih skoro 2 miliona su bili pripadnici nacionalnih manjina (uglavnom Mađari i Albanci). Stvorena država često se označavala kao Versajska tvorevina, što se ne bi moglo prihvatiti jer je ona stvorena 1. decembra 1918. godine, dakle nekoliko mjeseci ranije, kao zvaničnica jednog dugotrajnog procesa. Ideja o jezičkoj, kulturnoj i političkoj uzajamnosti je vijekovima prisutna među srpskim, hrvatskim i slovenskim elitama. Okončanje Prvog svjetskog rata samo je stvorilo uslove za tu ideju. Vjerovalo se da je stvaranje Jugoslavije rezultat težnji naroda za oslobođenje tuđeg jarma, kada su se stvorili uslovi raspadom Austrougarske monarhije, na što je svakako uticala i proklamacija predsjednika Vudroa Vilsona (Woodrow Wilson) prema kojoj je favorizovano pravo malih naroda u Austrougarskoj na samoopredjeljenje i slobodan razvitak. Što je bio osnov stvaranja novih država na političkoj karti Evrope.

Polaznu ideološku osnovu za ujedinjenje Južnih Slovena bez sumnje bio je jezik, kao i prihvatanje ideje da su Južni Sloveni jedan troimeni narod.²⁶⁹ Ovu supstancionalnu osnovu prihvatio je i Stjepan Radić koji je branio jedinstvo svih Južnih Slovena, posebno Srba i Hrvata.²⁷⁰ Međutim, od samog početka svog postojanja tendencija jugoslovenstva počela je slabiti pod pritiskom različitih koncepata srpske i hrvatske političke elite. Srbi su smatrali da su stvaranjem

²⁶⁸ Tvrtko Jakovina, *Trenuci katarze. Prijelomni događaji XX stoljeća*, Zagreb, 2013, str. 23-28.

²⁶⁹ A. Ivanišević, *Isto*, str. 321.

²⁷⁰ K. Nikolić, *Isto*, str. 47.

Jugoslavije riješili svoje nacionalno pitanje u vidu etničkog unitarizma po formuli jedan narod (troimeni narod) jedna država, čime su stvorili lažnu sliku o riješenom nacionalnom pitanju. Velike pobjede u Balkanskim ratovima i pobjede na strani Antante u Velikom ratu, uklopile su se u mit o hrabrom i nepobjedivom srpskom narodu koji se sam oslobodio od Turaka, pa u Velikom ratu oslobodio sebe i “Južnoslovensku braću” od švapskog ropstva. Pored toga, novonastala država izgrađena na srpskim temeljima i zaslugama u koju su ugrađene ogromne srpske žrtve, imala je glavne političke odlike i obilježja nastale srpske države. Većina srpskog naroda bez rezervi prihvatila je novonastalu državu žrtvujući svoju raniju državnu individualnost, živjeći u uvjerenju da su ostvarili svoju nacionalnu integraciju. Višegodišnje ratovanje Srbije ne samo da je dovelo do biološke prepolovljenosti srpskog naroda već je Srbija istrošila i posljednje rezerve energije. Računa se da je izgubila 28% naroda, 1 247 000 ljudi, od toga gotovo 50% muškog stanovništva, što govori da je od ukupno 1 900 000 mrtvih na jugoslovenskom prostoru na Srbiju otpadalo 65,63%. Gubljenje biološke mase, posebno intelektualne, dovelo je do zamorenosti i stagnacije ljudske misli, što je rezultovalo sa nizom političkih grešaka. Nestanak čitave generacije otvorilo je mogućnost da se u određene sfere društvenog i političkog života uvuku i nesposobni ljudi, koji nisu znali iznaći bolja rješenja. Poneseni idealizmom jugoslovenskog jedinstva, olako su shvatili ostvarenje nacionalne integracije, ne ulazeći u sve protivrječnosti novostvorene države, posebno negledajući religiozne, etničke, kulturne pa i socijalne razlike. Utopivši svoju državnu ideju u Jugoslaviju, uglavnom prihvatajući činjenicu da im je to zamjena za dugo sanjanu velikosrpsku ideju, ne sluteći da će im i sama srpska ideja postati sve više zaborav. Samo će se neki sjećati riječi Žorža Klemansoa (Georges Clemenceau), predsjednika francuske vlade koji je izrekao prilikom zaključivanja mirovne konferencije u Versaju “Ja moram da izrazim svoje veliko žaljenje što je sa političke pozornice sveta nestalo jedno veliko ime, a to je Srbija”. Od tada će srpski nacionalni pokret braniti ono što je postignuto poprimajući defanzivni karakter.

Ideja jugoslovenstva od samog početka stvaranja jugoslovenske zajednice nije bila prihvatljiva za Slovence, posebno za Hrvate jer su već uobličili svoje posebnosti. Čak šta više, jugoslovenstvo su vezali za velikosrpsku hegemoniju.

Hrvati su zadržali kulturološke predrasude iz habzburškog naslijeđa, prema kojem su ovi Evropljani i zapadnjaci, a Srbi balkanci koje oni treba da kultivišu prikazujući sebe u prenatrženom kontekstu žrtve velikosrpske hegemonije. Hrvatski separatizam javlja se već na samom početku stvaranja zajedničke države. Uz desničare prednjačio je Stjepan Radić. Već neposredno pred odlazak delegata u Beograd pozvao ih je da nemaju mandat za stvaranje zajedničke države i tom prilikom izjavio onu poznatu rečenicu “da ne srljaju kao guske u magli”, što je često spominjano u hrvatskom javnom i političkom životu toga vremena. Protiv ujedinjenja frankovci su pozvali Hrvate već 2. decembra, da bi u Zagrebu 5. decembra izbile demonstracije, ulični sukobi sa snagama Narodnog vijeća, kojom prilikom je poginulo 13 demobilisanih vojnika i civila. Kao inspirator demonstracija osumnjičen je Radić, koje je Narodno vijeće označilo pokušajem puča, da bi u martu 1919. bio uhapšen poslije održavanja velikog skupa u Galdovu. Hrvatski separatizam u nepomirljivom vidu protiv jugoslovenske države predvodila je Hrvatska stranka prava, nasljednica Čiste stranke prava Josipa Franka. Ova stranka aktivno je egzistirala u okviru institucija države Srba, Hrvata i Slovenaca, iako se njen program zasniva na osporavanju legitimiteta jugoslovenske države i provođenju aktivnosti na njenom raspadu. Sekretar ove stranke bio je Ante Pavelić. On je 1922. izabran za člana Gradskog vijeća u Zagrebu, a 1927., za jedinog poslanika Hrvatske stranke prava u Narodnoj skupštini Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁷¹ Već 1919. regent Aleksandar je odgodio svoj put u Zagreb, po obavještenju vojnih vlasti o neraspoloženju Hrvata, koji su tražili republiku. Kralj je odbacio takvu mogućnost, smatrajući da su takvi zahtjevi opasnost za jugoslovensku državu. Već na samom startu država se suočila sa tri osnovna problema koji su je pratili u toku cijelog njenog postojanja, a to su: pitanje unutrašnjeg uređenja, nacionalni sukobi, spoljno-političko pitanje. Hrvatske i slovenačke ideje o federalizmu polazile su od austrougarskog iskustva. Hrvatski koncept ugovorenog odnosa između Hrvatske i Srbije bio je posebno favorizovan kao model konfederacije Srbije i Hrvatske, ne uključuje Slovence ni druge nacionalnosti. Važno je uočiti da je

²⁷¹ Srđa Trifković, *Isto*, str. 45.

katolička crkva podržala raspad Austrougarske monarrije, ali u onoj mjeri kojom bi se omogućio federativni princip uspostavljanja tzv. Ilirske kraljevine, koju je zagovarao car Karlo. Na tom tragu izdata je i okružnica hrvatskih biskupa (28. novembra 1918.) kojom je pozdravljena država Srba, Hrvata i Slovenaca u Beogradu 1. decembra 1918.²⁷² U redovima katoličke crkve smatralo se da je boljševizam u Rusiji uništio pravoslavlje, te da će ono izgubiti svoju istorijsku osnovu, čime će se stvoriti uslovi da Hrvati prevedu pravoslavne u katolike. Period od 1918., pa sve do nestanka jugoslovenske države nije nestanak nacionalizma, već obrnuto njegov napredak, iako je još prije stvaranja zajedničke države bilo jasno da bi etničke podjele po vododelnici nacije trebalo da završe. Po Miloradu Ekmečiću, temeljno obilježje ovog perioda (1918-1991) je napredak nacionalizma “tipa sudnjeg dana”²⁷³ kako ga je nazvao Čerčil, označavajući Irski nacionalni pokret, jer je vezan za religiju. Upravo proces transformacije religije i crkvene pripadnosti u vododelnici nacije dobilo je na intenzitetu nakon ujedinjenja 1918. godine. Opšte biračko pravo ubrzalo je proces kroatizacije, posebno u katoličkim područjima sa zakašnjelom nacionalnom svijesću kao što su područja Dalmacije, srednje i istočne Slavonije i Bosne i Hercegovine, gdje se održavala svijest o bliskosti i istovjetnosti sa srpskim pravoslavljem. Doseljenici iz turskih pokrajina u Dalmaciju zadržali su sjećanje da su napustili pravoslavlje, što se pokazivalo ne samo u običajima, tradiciji pa i jeziku. S tim u vezi, Ante Kuzmanić 1865. piše: “Jedna strana u nas od starina neprestano pokazuje ljubav k svojoj narodnosti, idilom je pokazuje. To su Dalmatinci vire grkoistočne. Oni su jehovci. Ja im ta svojstva ne zamiram, nego našim ikavcima zamiram što se daju zanositi ovim jezikom.”²⁷⁴ Katolička crkva bila je glavni nosilac izgradnje hrvatske nacionalne svijesti među svojim vjernicima. Pored opšteg biračkog prava i stvaranja političkih stranaka i udruženja u novonastaloj državi katolici po nalogu Vatikana vežu i usmjeravaju nacionalnu svijest za posebne države. Umjesto stvaranja jedinstvene svijesti o jedinstvenoj

²⁷² M. Ekmečić, *Isto*, str. 372.

²⁷³ *Isto*, str. 383.

²⁷⁴ Citirano po M. Ekmečiću, *Isto*, str. 379.

državi sa jedinstvenom troimenom nacijom katolička crkva zdušno radi na produbljivanju unutrašnjih razlika. Opšte biračko pravo nije rezultovalo izgradnjom jedinstvene političke svijesti, već obrnut proces stvaranja posebnih nacija, tj. kroatizovanje čitavih oblasti Dalmacije, srednje i istočne Slavonije i Bosne i Hercegovine. Njemački historičar Aleksander Jakin (1999) dao je odgovor na primjeru Dalmacije, zašto nije uspjelo stvaranje jedinstvene jugoslovenske nacije. Prema njemu, ideja unitarizma u jugoslovenskoj državi došlo je odozgo. Odozdo “a) ne postoji ni jedna relevantna socijalna grupa koja se bori za jugoslovenski identitet; b) konfesionalne podjele, od već odmakle izgradnje književnih jezika, razdvajanje državnih i pravnih sistema i sjećanje na posebne državne tradicije “ bile su prepreka kojima se jugoslovenski narod nije mogao suprotstaviti. Jakin veli da se ovaj princip zasniva na tome da se religiozne svijesti vežu za svijest o posebnoj državi, izjednačava tek 1930. godine. Ni tada to izjednačavanje nije definitivno pobijedilo, pa će se pokret “Srba katolika” vrlo brojno između dva rata, ugasiti tek 1945. Pretvaranje Jugoslavije u federativnu državu od 1945. nije zaustavilo procese dezintegracije svijesti političkog i administrativnog jedinstva.²⁷⁵ Ekmečić kao ilustrativan primjer kroatizacije katolika navodi period od 1918-1929., koji se od strane historičara označio kao tzv. “razdoblje Mahničkog radikalizma”, koji je dobio ime po biskupu ostrva Krka Mahničju. On je ideje rimske kurije prenio na hrvatsko historijsko tlo, pokrenuvši „Hrvatski narodni savez”²⁷⁶, a odmah zatim Hrvatsku pučku stranku te omladinske i dječije organizacije, preko kojih je vrlo uspješno vršena kroatizacija katolika. Poseban uspjeh ostvaren je u Dubrovniku, preko dubrovačkih đačkih družina koje su svojim aktivnostima faktički izbrisale jugoslovensko opredjeljenje. Od samog početka stvaranja jugoslovenske države bilo je očigledno da katolička crkva usmjerava svoje vjernike u državnu nezavisnost i otcjepljenje od novostvorene državne zajednice stojeći na čelu dezintegracije. Kultura katoličke crkve stvorila je mentalitet razlike u civilizacijama svrstavajući Hrvate u zapadni svijet. Ta teorija među Hrvatima dobila je zamah pojavom Stranke prava (1860). Ideolog te stranke Ante Starčević 1868. razvio je teoriju da Hrvati pripadaju

²⁷⁵ Citirano po M. Ekmečić, *Isto*, str. 384.

²⁷⁶ *Isto*

jednoj nordijskoj rasi, dok je Srbe svrstao u nižu rasu i označio ih kao „hrvatske zarobe“. Stjepan Radić je bio pristalica asimilacije svih etničkih grupa u jednoj reformisanoj katoličkoj crkvi, u kojoj bi opštine imenovale sveštenike, a ne biskupe. Njegovi planovi u stvaranju hrvatske države sezali su do Drine, što je imalo podršku katoličkih popova. Antun Radić, brat Stjepana Radića boraveći u Bosni i Hercegovini prije 1914., došao je do saznanja da se katolici u Bosni i Hercegovini ne osjećaju dijelovima hrvatske nacije uprkos činjenici da su duhom vjerske netolerancije odvojeni od pravoslavne i muslimanske braće.²⁷⁷ Jugoslovenska muslimanska organizacija koja svoju izvorišnu osnovu nalazi u Mladim muslimanima, a sačinjavali su je intelektualci i zemljoradnici, Spah-Hrasnica, izjasnilo se za stvaranje unitarne jugoslovenske države pod dinastijom Karađorđevića. Pod vodstvom Mehmeda Spahe ova stranka vodila je politiku kompromisa spretno štiteći interese bosanskohercegovačkih muslimana.

Spoljno-politička komponenta nije išla pod na ruku novostvorenoj državi, posebno u pogledu njenog okruženja. Tu se svakako izdvajala Italija koja je gorljivo radila protiv stvaranja zajedničke države. Italijanska vlada rukovodila je organizovanim otporom protiv jugoslovenskog ujedinjenja. „Božićna buna“ izbila u okolini Cetinja (1919) djelo je separatista u službi talijanske vlade, iza koje je stajao predsjednik Sidni Sanino koji se zalagao da Crna Gora dobije nezavisnost uz proširenje teritorija u Konavlima i Sjevernoj Albaniji sa Skadrom.²⁷⁸ Spor oko Dalmacije doveo je jugoslovensku državu u sukob sa Vatikanom i Italijom, tako da je njihova politika išla u antijugoslovenskom i antisrpskom pravcu. Siton Votson (R.V Seton-Watson), engleski političar i historičar, koji je igrao važnu ulogu u potsticanju raspada Austrougarske i stvaranju Jugoslavije, 1913. ističe, da bi za Srbe i Hrvate iz Habzburške monarhije „trijumf velikosrpske ideje značio trijumf istočne nad zapadnom kulturom.“²⁷⁹ On podržava ideju o hrvatsko-srpskom jedinstvu, ali u okviru Austrougarske monarhije. Međutim, 1915. godine on odustaje od rješenja jugoslovenskog pitanja

²⁷⁷ M. Ekemčić, *Isto*, str. 398.

²⁷⁸ *Isto*, str. 370.

²⁷⁹ R. W. Seton Watson, *Die Südslawische Frage im Habzburger Reiche*, Meyer & Jessen, Berlin, 1913, str. 430. (Prema Milo Lompar, *Duh samoodricanja*, Beograd, 1915, str. 114)

u okvirima Austrougarske i priklanja se stanovištu stvaranja Jugoslavije, dovodeći je u vezu sa zaprečavanjem puta Njemačkoj ekspanziji Berlin-Bagdad, što ne znači da je promijenio svoj stav u pogledu tretiranja srpskog faktora, što je pokazao tražeći rješenja koja bi ostvarila dominaciju Hrvatske u zajedničkoj državi.

Priznanje jugoslovenske države vršeno je pojedinačno, najprije je izvršila američka delegacija neposredno po otvaranju mirovnog skupa, da bi to učinile nekoliko mjeseci kasnije i Velika Britanija i Francuska, nešto kasnije i Njemačka, Grčka, Švajcarska. Razgraničenje sa Albanijom trajalo je duže vrijeme zbog pobuna na Kosovu i trajalo je sve do 1925. godine. Nova država imala je 248 666 km² i 12 miliona stanovnika, od čega oko 2 miliona pripadnika nacionalne manjine, najviše Mađara, Nijemaca i Albanaca.

Nejskim sporazumom 1919. zaključena je granica sa Bugarskom. Iste godine postignut je sporazum sa Rumunijom. Nije prihvaćen srpski zahtjev da cio Banat pripadne Srbiji, tako da je Temišvarski Banat ostao na rumunskoj strani. Najteži problem ako se izuzme Italija bio je sa Mađarskom. Trijanonskim sporazumom 1920. godine izvršeno je razgraničenje tako da je na mađarskoj strani ostalo oko 316 821 Jugoslovena, a na jugoslovenskoj oko 375 419 Mađara. Razgraničenje sa Austrijom izvršeno je plebiscitom u Koruškoj 1920. Konačno sa Italijom granica je povučena Rapalskim ugovorom krajem 1920., dok je aneksija Rijeke izvršena sporazumom u Rimu 1924., s tim da je grad Zadar sa zaleđem pripao Italiji.

PARLAMENTARNI SUKOBI IZMEĐU SRBA I HRVATA I UVOĐENJE DIKTATURE

Neposredno prije proglašenje Vidovdanskog ustava, nakon prvih demokratskih izbora 1920. proglašena je zabrana svih radikalnih i separatističkih organizacija, Obznanom od 29. decembra 1920. Ovim dekretom zabranjen je rad Komunističke partije. Poslije toga donijet je Zakon o zaštiti države.

U režiji Komunističke partije izvršen je atentat na Milorada Draškovića ministra unutrašnjih djela Kraljevine SHS u Delnicama 21. jula 1921. godine autora Obznane. KPJ je u to vrijeme učestvovala u političkom životu zemlje kao legitimna stranka, s obzirom da je imala 58 političkih mandata u parlamentu koje je osvojila na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920. godine, čime je zauzela treće mjesto po broju poslanika. Razlog zabrane bio je neuspjeli atentat na regenta Aleksandra Karađorđevića 29. jun 1921. godine koju su takođe organizovali ekstremisti komunističke organizacije „Crvena pravda“, a izvršilac je bio Spasoje Stević, molerski radnik. Iako se legitimno rukovodstvo KPJ ogradiło od ovog terorističkog akta, uslijedilo je poništavanje mandata komunističkim poslanicima i slanje u zatvor njihovih predstavnika (Đure Đakovića, Filipa Filipovića i Sima Markovića). Na represiju države komunisti su odgovorili spontanim atentatom. Vidovdanski ustav bio je prvi ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koji je donijela Ustavotvorna skupština 28. juna 1921. godine suprotno ranije donesenim stavovima sadržanim u Krfskoj deklaraciji i Ženevskim sporazumom. Ustav je izglasan prostom većinom preglasavanjem na nacionalnoj osnovi. Za Ustav je glasalo 223 poslanika Ustavotvorne skupštine (Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka, Bošnjački zemljoradnici, Jugoslovenska muslimanska organizacija i Nacionalna turska stranka). Protiv je bilo 35 poslanika (socijalisti, republikanci i Srpska zemljoradnička

stranka), a apstinirao je 161 poslanik iz Hrvatske republikanske seljačke stranke koja je bojkotovala rad skupštine od početka rada. Apstiniranju se pridružila Komunistička partija Jugoslavije, Narodni blok i Jugoslovenski klub. Nije bilo ni predstavnika tzv. treće zone jer je bila pod talijanskom okupacijom. Saglasnost na Ustav dao je regent Aleksandar što Ustav stavlja u kategoriju paktova. Prema ovom Ustavu Država Srba, Hrvata i Slovenaca bila je ustavna parlamentarna monarhija. Unutrašnje uređenje bilo je centralističko kojim činom su bili ukinuti svi istorijski entiteti, a uspostavljene oblasti. Državni grb bio je sastavljen od srpskog, hrvatskog i slovenačkog grba. Službeni jezik po Ustavu je bio srpsko-hrvatski-slovenački. Zakonodavnu vlast vršila je skupština i kralj, a upravnoizvršnu vlada i ministarstva. Sudsku vlast vršili su sudovi u ime kralja, iako su formalno bili nezavisni. Vidovdanskim ustavom stvoren je pravni osnov za višestranački sistem i stvaranje demokratskih institucija, već poslije sprovedenih izbora Hrvatska republikanska seljačka stranka odbija da učestvuje u izradi nacrtu ustava, što je dalo impuls srpskim političarima, da izglasaju Ustav koji u sadržinskom smislu nije davao prostor za ispoljavanje regionalnih i nacionalnih razlika. Čak šta više Radićeva stranka nije učestvovala u izglasavanju Ustava. Njegov cilj je bio da bojkotom izbora onemogući da se Ustav donese dvotrećinskom većinom što je bilo doneseno Krfskom deklaracijom 1917. Njegova zalaganja za nezavisnu republiku, putem samoopredjeljenja već na prvim izborima dobila je podršku većine biračkog tijela u Hrvatskoj. Paralelno sa širenjem svog ideološkog koncepta na unutrašnjem planu on je razvio aktivnosti i na međunarodnim okvirima, tražeći pomoć od predsjednika Vilsona, britanskog premijera, Sovjetskog Saveza, Društva naroda i dr. Reagujući na hrvatski separatizam, unitarizmom, imajući u vidu da zajednička država stvorena faktički na zahtjev Hrvata, bila je greška srpske zvanične politike, jer je time još više dat impuls za razvoj i ucjene Radićeve stranke.²⁸⁰ Njegov pokušaj internacionalizacije hrvatskog pitanja samo je još više podstakao antagonizam srpskih političara, što je na kraju završilo njegovim hapšenjem (1925) da bi posredovanjem kralja Aleksandra priznao legitimnost države i njenih institucija. Od tada

²⁸⁰ S. Trifković, *Isto*, str. 46.

Radićeva Seljačka stranka (jer je promjenila ime) mijenja kurs u smislu separatizma i ulazi u koaliciju sa Pašićem koja je trajala svega godinu dana. U opoziciji, na opšte iznenađenje Radić saraduje sa Pribićevićem koji je u prvim godinama ujedinjenja bio veliki pobornik unitarizma, da bi se u drugoj polovini dvadesetih obreo u opoziciji kralju i Pašićevoj vladi, tražeći reviziju Vidovdan-skog ustava iz 1921. Država je sve više klizila od parlamentarne demokratije u parlamentarnu anarhiju. Oportunistički zaokret Radića nije riješio hrvatsko pitanje, ono je i dalje bilo prisutno da bi eskaliralo atentatom u skupštini izvršenim od strane Puniše Račića 20. juna 1928. godine. Račić je srpski poslanik unitarističke organizacije iz Crne Gore tom prilikom ubio Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a ranio Stjepana Radića i Ivana Pernara. Od posljedica ranjavanja Radić je preminuo nakon mjesec i 12 dana, a Pernar je uspio preživjeti. Hrvatska opozicija povukla se iz skupštine.²⁸¹ U Zagrebu je 1. avgusta odbačen čin stvaranja jugoslovenske države sa zahtjevom da pregovori o ujedinjenju počnu ispočetka. Tragičan događaj bio je veliki udarac za jugoslovensku državu i politiku ujedinjenja. Za vodstvo hrvatskog pokreta to će biti prekretnica i okretanje novom realizmu. Nesnošljivo stanje u zemlji, urušen parlamentarni život uslijed nestabilnosti stranačkog života zbog čestih konfrontacija i isključivosti doveli su kralja Aleksandra u situaciju da 6. januara 1929. godine proglasi diktaturu. Zapaljivi govori i uzavrele strasti stvorili su nesnošljivu atmosferu. Politički diskurs vrvio je od podjela na hegemoniste i eksploatore, na sukobe civilizacija zapada i Bizanta koje je pratilo nacionalni jaz i nepovjerenje.²⁸² Intenzivirani su politički progoni i internacija političkih protivnika, progoni komunista. Uz Pavelića pojavljuju se i drugi protivnici režima.

Šestojanuarska diktatura trajala je do 3. septembra 1931. godine, odnosno do donošenja Oktobarskog ustava. Za vrijeme diktature kralj je suspendovao rad Narodne skupštine, zabranio rad političkih stranaka, sindikata, političkih skupova, uveo cenzuru, proglasio ideologiju „integralnog jugoslovenstva“ i

²⁸¹ Aleksandar R. Miletić, „*Dr Nikola Perić o zločinu u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine*“, Tokovi istorije, br. 1-2/2003, str. 8-14.

²⁸² Ivana Dobrijević, *Kraljevina Jugoslavija u doba ličnog režima kralja Aleksandra, Istorija 20. vijeka*, (2) Beograd, 2008, str. 109.

državi promijenio ime u Kraljevinu Jugoslaviju i 1. oktobra podijelio državu na 9 velikih administrativno-upravnih jedinica banovina. Promjenom imena države zaživjela je ideja racionalnog (jugoslovenskog) unitarizma po kojoj u zemlji živi nacionalno jedinstveno stanovništvo Jugosloveni. Namjera je bila da prevaziđe regionalne i „plemenske“ suprotnosti kako bi se stvorila i jedinstvena država. U istom cilju izvršena je i podjela zemlje na banovine, potpuno negirajuće nacionalne kriterijume i istorijske pokrajine jugoslovenskih naroda. Sve velike stranke su faktički bile u izolaciji. Pribičević, koji je od režimskog čovjeka postao veliki protivnik režima postavši federalista i pristalica autonomije Hrvatske, morao je napustiti zemlju i nastaniti se u Pragu i Parizu. Veliku krizu za parlamentarnu anarhiju pred diktaturu 1929. snose i srpske političke stranke koje su se otrijeznile od zablude da nije moguće stvoriti zajedničku naciju od Srba i Hrvata. Religija je odigrala odlučujuću ulogu okupljajući svoje vjernike u jedinstvenoj državi. Srpska politička elita nije shvatila da jezik nije podloga nacionalnog jedinstva, već da je religija ta koja je to jedinstvo razvila. Glavnu ulogu u kroatizaciji Hrvata vršila je katolička crkva koja je katolike kao vodeća ideološka politička snaga, transformisala u Hrvate više nego stranka braće Radić.²⁸³ Poslije enciklike pape Pia XI Ubi arcano Dei 1922. razvija se pokret katoličke akcije koja predstavlja organizaciju laika u katoličkoj crkvi, ima značajnu ulogu u stvaranju nacionalne svijesti. Na tom tragu stvaraju se katoličke društvene organizacije kao što su društvo „Križara“ i Križarica, koje su poslije uvođenja diktature imali karakter paramilitarističkih organizacija koje su učestvovala u pripremi stvaranja nove države Hrvatske.²⁸⁴ Poslije uvođenja diktature, jedan dio bivših vođa Hrvatske stranke prava, među njima i Ante Pavelić, napušta zemlju gdje u emigraciji, prvo u Mađarskoj zatim u Italiji razvija subverzivne aktivnosti protiv jugoslovenske države. Već 1929. Pavelić organizuje „Hrvatski domobran“ koji predstavlja vid ustaškog pokreta. Prvu diverzantsku akciju ustaše su izvele 7. septembra 1932. godine napadom na žandarmerijsku stanicu kod Gospića. Povodom te akcije britanski Donji dom po ustaljenoj

²⁸³ M. Ekmečić, *Isto*, str. 411.

²⁸⁴ *Isto*, str. 413.

praksi, osudio je represivne mjere jugoslovenskih vlasti prema hrvatskom otporu.²⁸⁵

Stupanjem na scenu diktature kralja Aleksandra, još se izvjesno vrijeme održao kurs jugoslovenske unitarne zajednice, da bi sve političke stranke prihvatile realniji pristup u pravcu neophodnih promjena. Vlatko Maček koji je naslijedio Stjepana Radića na čelu Hrvatske seljačke stranke i ujedno jedan od predsjednika sa Svetozarom Pribičevićem, Seljačko- demokratske koalicije u početku je prihvatio uvođenje diktature vjerujući da ona može voditi rješenju hrvatskog pitanja, da bi ubrzo postao njezin kritičar. Ta stranka je dijelom poprimila jugoslovenski karakter iako nikad nije napustila obrazac integrisanja hrvatske nacije na katoličkoj osnovi. Iako je stranački rad u vrijeme diktature zabranjen, Maček je radio na jačanju njenog rada i povezivanju Hrvatske seljačke stranke sa ostalim građanskim strankama u Jugoslaviji, pri čemu je u svojim redovima okupio sve slojeve hrvatskog društva i time zauzeo čelnu poziciju opštehrvatskog nacionalnog pokreta. Pri kraju 1932. godine vodstvo Seljačko-demokratske koalicije i drugih stranaka su usvojili rezoluciju pod nazivom Zagrebačke punktacije kojom su oštro kritikovale državnu vlast smatrajući je instrumentom srpske hegemonije, zahtijevajući vraćanje parlamentarnog sistema te donošenje novog ustava koji bi prihvatili Srbi, Hrvati i Slovenci, te uređenje države na federalnom principu. Nešto kasnije zbog otvorenog otpora diktaturi, Maček je uhapšen od strane državnog suda, za zaštitu države osuđen na tri godine zatvora, da bi poslije ubistva kralja Alesandra bio pušten amnestijom kneza Pavla Karađorđevića. Kralj Aleksandar je vjerovao da će proglašenjem ličnog režima očuvati ideologiju narodnog jedinstva i jugoslovensku naciju, a time i samu državu, ne računajući da nacionalno jedinstvo nametnuto odozgo ne može izbrisati vijekovima stvorene posebnosti. Jezičke sličnosti između Srba i Hrvata nisu pružale čvrstu sponu za stvaranje državnotvorni projekt. Nedostajalo je snažnije istorijsko utemeljenje koje pružaju stari mitovi te kulturni i teritorijalni identiteti. Nametanje integralnog jugoslovenstva i unitarnog koncepta države naišlo je na odbijanje od Mačeka, jer je to model koji nije uvažio federalno okvir države, u kojoj bi Hrvati izražavali svoju posebnost.

²⁸⁵ *Isto*, str. 414.

Za njih je posebno bila provokativna promjena naziva države i administrativna podjela na banovine koje su lomile istorijske granice pokrajina. Za razliku od Hrvata, koji su u svojim zahtjevima bili jedinstveni, Srbi i njihove stranke, lični režim kralja dočekali su nespremni i nejedinstveni. To nejedinstvo se ispoljavalo na relaciji Srba u Hrvatskoj i Srba u Srbiji poslije obrta Svetozara Pribićevića, kao vodeće političke figure Srba u Hrvatskoj, koji se od velikog pobornika centralizma pretvorio u njegovog protivnika. On je svoju stranku povezoao sa Radićevom Hrvatskom seljačkom strankom i sa njim obrazovao Seljačko-demokratsku koaliciju, usmjeravajući svoje aktivnosti sa centralističko-unitarnog koncepta države ka federalno republikanskom uređenju. U vrijeme diktature interniran je u Brus, da bi poslije duže bolesti otputovao u Prag.

Za Mačeka je politika bila sredstvo za ostvarivanje nacionalnih ciljeva, dok je za srpsku opoziciju bio prioritet vraćanje parlamentarizmu.²⁸⁶ Srpska politička elita nije bila svjesna odnosa u državi. Sve više je dolazilo na vidjelo da ideologija jugoslovenstva nije u toj mjeri važna da potisne i neutrališe hrvatsko, a niti je hrvatsvo bilo toliko jako jugoslovenstvo da potisne na povlačenje. Borba među tim elitama i ideologijama trajat će sa promjenljivim intenzitetom u političkom životu obiju jugoslovenskih država. Dvije godine poslije administrativne podjele na banovine, tačnije početkom septembra 1931. godine proglašen je Oktroisani ustav, po kojem je Jugoslavija nasljedna ustavna monarhija sa dvodomnim sistemom. Izborni zakon isključivao je mogućnost osnivanja nacionalnih, vjerskih i pokrajinskih stranaka, pod uslovom da stranka pokriva kandidatskom listom čitav prostor zemlje. Vlada nije morala biti parlamentarna. Izbori za banske skupštine nisu postojali jer su banske vijećnike imenovali banovi. Banski vijećnici zajedno sa narodnim poslanicima i predsjednicima opština birali su polovinu članova senata, dok je drugu polovinu imenovao kralj. Kao lični akt kralju ovaj ustav formalno se primjenjivao sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije. Koncentracija vlasti kod kralja, koja je izvršena ovim Ustavom, nije doprinijela smirivanju političkog života u državi, već

²⁸⁶ S. Trifković, *Isto*, str. 54.

je povećalo nezadovoljstvo, njime je diktatura faktički formalno-pravno potvrđena, a nacionalna nestabilnost ostala temeljno obilježje života u Kraljevini.

Međunarodno okruženje novostvorene države nije bilo prijateljski raspoloženo prema jugoslovenskoj državi, posebno njene susjedne države, ako se izuzmu Grčka, kasnije i Rumunija. Italijani su se osjećali posebno oštećeni, gubitkom teritorija posebnog dijela Dalmacije, obećane Londonskim sporazumom. Uspom Musolinija budio je nade za povratak izgubljenih teritorija, u čemu mu je Jugoslavija bila nasljednik Austrije na Jadranskoj obali, bila potencijalni neprijatelj. Tokom prve decenije Jugoslovenske države, mađarski revizionizam i habzburške restauracije bile su prijeteća opasnost za državu, u čemu nije zaostajala ni Bugarska²⁸⁷, koja je izgubila dio teritorije u korist Srbije. Iako Musolini u prvim godinama poslije rata nije pokazivao neprijateljstvo prema Srbiji, već je svoju netrpeljivost usmjeravao prema novostvorenoj državi, on je razvio svoju agresivnu politiku prema Albaniji, koja je sa Kosovom bila značajan problem za Srbiju, odnosno Jugoslaviju. Pokušaj jugoslovenskih vlasti da pronađu rješenje za sporna pitanja sa Italijom, nailazio je na oštre osude hrvatskih predstavnika u Beogradu, koji su dobili na snazi, naročito poslije ulaska Radića i njegove stranke, u skupštinske klupe. Njihov glavni cilj, što su pokazali prilikom ujedinjenja sa Srbijom (1918) je da se osigura zaštita hrvatskih interesa na Jadranskom moru. U ostalom presudnu ulogu prilikom ujedinjenja imali su dalmatinski Hrvati: shvaćajući opasnost od revizionističkog ponašanja Austrije i Mađarske da vojnim napadom povrate izgubljene teritorije u ratu, Kraljevina Jugoslavija, Rumunija i Čehoslovačka stvorile su Vojni savez koji je trajao od 1920-1938. godine, pod nazivom Mala Antanta. Pakt o Maloj Antanti održan je 1933. godine. Nedugo zatim uslijedila je podrška Musolinija revizionističkom taboru podunavskih zemalja iskazanim Rimskim protokolom 1934. godine, čiji sadržajni okvir čini koordinacija spoljnih politika Italije, Austrije i Mađarske.

²⁸⁷ *Isto*, str. 50-51.

Ova aktivnost poklapa se sa dolaskom Hitlera na vlast, kada evropska diplomatija mijenja svoje lice²⁸⁸ u smislu prilagođavanja diplomatskih aktivnosti glavnim akterima evropske političke scene.

Prije uvođenja diktature Ante Pavelić u svojstvu narodnog poslanika razvija svoje antidržavne aktivnosti preko „Saveza republikanske omladine“ koja je regrutovala značajna ustaška imena. Ova organizacija je predstavljala osnovu omladinskog pokreta koji je okupljao franačku omladinu pod nazivom „Hrvatski domobran“ koji je bio registrovan kao sportsko društvo da ne bi ušao u sukob sa zakonom, a radilo se o organizaciji konspirativnog poluvojnog karaktera. Složeni unutrašnji i spoljni odnosi u Jugoslaviji bile su pogodan teren za subverzivne aktivnosti. Ustaška hrvatska revolucionarna teroristička organizacija nastala je 1930. godine, s ciljem izdvajanja Hrvatske iz Jugoslavije i stvaranje samostalne suverene države koristeći nasilje, genocid i etničko čišćenje. Omladinsko krilo Hrvatske stranke prava, Hrvatska pravaška revolucionarna omladina je preteča ustaštva. Pavelić je počeo uspostavljati kontakte sa italijanskom vladom, još dok je bio poslanik u skupštini Jugoslavije. Nakon emigracije 1929. u Beč uspostavlja bliske odnose sa ranijim emigrantima Austrougarske i aktivno radi na razbijanju Jugoslavije. Boraveći u Bugarskoj uspostavlja vezu sa VMRO i njenim vođom Vančom Mihailovim, koji Paveliću pruža pomoć u obuci terorista. Njegov govor u Sofiji bio je pozdravljen od strane pristalica tzv. Velike Bugarske. Na intervenciju jugoslovenske vlade, Bugarska je uzvratila da mu više neće dozvoliti javne nastupe.²⁸⁹ Povodom intervencije Beograda uskraćeno mu je gostoprimstvo i u Austriji, nakon povratka iz Bugarske. Sud za zaštitu države u Beogradu osudio je Pavelića zbog izdaje na smrt. S obzirom da nije dobio podršku ni u Njemačkoj, okreće se prema Italiji. U Austriji mu se pridružio Gustav Perčec, sekretar Hrvatske stranke prava, koji ga je povezo sa Hrvatskim emigrantskim komitetom, kojem je na čelu bio Mile Frank. Prebacivanjem u Italiju, Pavelić je dobio podršku vlasti Italije za rušenje jugoslovenske vlasti i stvaranje Nezavisne države Hrvatske. Od samog početka svoje konspi-

²⁸⁸ Isto, str. 51.

²⁸⁹ Isto, str. 59.

rativne djelatnosti bio je spreman da prihvati ograničeni suverenitet teritorijalno okrnjene Hrvatske pod Italijanskim patronatom, uz predaju dijela Dalmacije za cijenu nezavisnosti Hrvatske. Prve ustaške oružane grupe počele su da djeluju 1931. godine u Italiji, da bi zatim Gustav Perčec organizovao ustaški logor na posjedu Janka Pusta u Mađarskoj. Već 1932. ustaše donose svoj ustav. U svom programu jasno preciziraju da je njihov cilj da se oružanim ustankom Hrvatska oslobodi tuđinskog jarma i da stvori nezavisnu samostalnu državu na svom cijelom narodnom i historijskom prostoru. Ustaška hrvatska revolucionarna organizacija predstavljala je vojnu formaciju oružanog karaktera. Prva teroristička akcija ustaša na prostoru Jugoslavije, uslijedila je napadom na žandarmerijsku stanicu nedaleko od Gospića, koji je označen kao Velebitski ustanak.²⁹⁰ Lika se označava kao mjesto nastanka ustaškog pokreta da bi se proširio na Dalmaciju, Hercegovinu, Bosnu, Slavoniju i ostale dijelove Hrvatske. Svoje aktivnosti naročito je razvio u dijelovima gdje je bilo naseljeno miješano stanovništvo.²⁹¹ Glavna meta ustaša bio je kralj Aleksandar Karađorđević. Plan za njegovo ubistvo bio je predviđen 1933. godine prilikom njegove posjete Zagrebu u čemu nisu uspjeli, da bi svoj cilj ostvarili oktobra 1934. u Marseju, u saradnji sa makedonskom terorističkom organizacijom VMRO (Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija) prilikom kraljeve posjete Francuskoj. Egzekutor atentata bio je Vlado Čermozemski, Bugarin, član Makedonske revolucionarne organizacije, odabran od strane ustaša. Povodom izvedene terorističke akcije na kralja Aleksandra, komunisti su izdali proglas kojim pozivaju cijeli hrvatski narod da svim snagama pomognu borbu ustaša protiv velikosrpskog ugnjetača, te da se povežu sa ustašama radi pridobijanja širokih narodnih masa (Proglas KPJ iz 1932.). Ispred komunista, neuspješan atentat na kralja Aleksandra izvršio je Spasoje Stejić (1921) pripadnik tzv. Revolucionarne pravde, dok je prvi organizovao Apis (1916). Smrt kralja Aleksandra donijela je

²⁹⁰ Vođa terorističke organizacije bio je Juraj Rukavina, napad nije uspio, jedan od terorista je ubijen, a nekoliko uhapšeno dok je jedan dio pobjegao u Italiju.

²⁹¹ Milan Gulić, *Stradanje mostarskih Srba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941-1945*, Beograd, 2017, str. 73-74.

značajne promjene na jugoslovenskom planu. Njegov autoritarni režim je pre-
stao. Sudski procesi koji su uslijedili poslije atentata, pružile su prst u Italiju i
Mađarsku, države koje su označene za učesće u organizaciji atentata. Italija je
odmah internirala ustaške vođe na otok Lipari, a Mađarska je zabranila ustaške
baze na svojoj teritoriji.²⁹² Svaka varijantna rješenja u vezi sa organizovanjem
atentata upućivala su ipak na Rim. Još u emigraciji, Pavelićevi sljedbenici su
nagovještavali da ustaški pokret u ostvarivanju svojih ciljeva neće birati sredstva
u svojoj borbi protiv hrvatskih neprijatelja u kojoj će njihova krv potocima teći.

Živeći u vremenu svijeta nacija u kojoj je svaki narod imao ambicije da ima
svoju nacionalnu državu, hrvatski nacionalisti težili su da uvjere svijet da su oni
zaista posebna nacija, kako bi opravdali svoju borbu za stvaranjem nacionalne
države. Ideologija ustaštva isprva se oslonila na kulturne i duhovne razlike
između Srba i Hrvata, da bi tokom tridesetih godina dvadesetog vijeka te razlike
tražila u rasnoj antropologiji, koja bi pružila mogućnost razdvajanja jezičkog i
rasnog identiteta. Ćiro Truhelka „pravaš i dugogodišnji kustos Zemaljskog mu-
zeja Bosne i Hercegovine“ je prvi među Hrvatima (1907) koji koristi elemente
rasne antropologije „ističući dominaciju nordijsko-dinarskog tipa“ u Hrvatskoj
i Bosni i Hercegovini, za razliku od tamnog, vlaščkog koji dominira u Srbiji.²⁹³
On ustvari želi reći da Srba u Bosni i Hercegovini nije bilo prije „srbizacije“
vlaščkog elementa, kako on kaže pod uticajem pravoslavne crkve završene u XX
vijeku. Iz ovog izvlači zaključak da Bosna i Hercegovina pripada Hrvatskoj, ne
samo na osnovu istorijskog prava i geografskih elemenata, već i na osnovu rasne
pripadnosti.²⁹⁴

Ivo Pilar, advokat i vođa Hrvatske narodne zajednice u Bosni i Hercegovini,
prvi je pokušao da teoriji o Srbima dadne rasnu dimenziju. U svojoj teoriji bavi

²⁹² M. Ekmečić, *Isto*, str. 416.

²⁹³ Citirano prema S. Trifković, *Isto*, str. 70.

²⁹⁴ Ćiro Truhelka: „*Hrvatska Bosna. Mi i oni tamo*“. Preštampano iz hrvatskog dnevnika. Sarajevo: Tiskara Vogler i drugovi, 1907. Truhelka tvrdi da se primjećuju „već u kameno doba (!) silne razlike u kulturnim pojavama Bosne i recimo susjedne Srbije, između pada i istoka Balkana“. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 70).

se etnogenetskim aspektima „srpskog bića“, njegove rasne supstance iracionalnog karaktera²⁹⁵. Po Pilaru, Srbi su „grkoslovenska-romanska mješavina jaka mirisa, mutne boje i otrovnog, razjedajućeg dejstva“, za razliku od Hrvata koji su slovensko-arijevski narod, čistog arijevskeg tipa, svijetle kose, plavih očiju, visoki i dolikokefalnih lobanja, a savremeni „katolici i muslimani u Bosni pripadaju istom plemenu i to plemenu koje još i danas ima, pretežno, nordijsko obilježje. Srbi se od njih razlikuju jer su većinom nekog okruglog, tamnog predarijevskog tipa“²⁹⁶. Po Pilaru, u odnosu na muslimane i Hrvate Srbi imaju inferioran mentalno-psihološki sklop, formiran nakon što su im Turci skinuli jaram i učinili ih rajom, oni su postali ponosna vojska i radna snaga koja je opsluživala tursku vojsku. U kojoj mjeri je njegova morbidna rasna ideologija, zasnovana na lažima i izmišljotinama, nastala pod najezdom mržnje prema srpskom narodu bila u funkciji ustaške ideologije, govori činjenica da je dobila naklonost Ante Pavelića 1929. godine, nedugo što je otišao u emigraciju. Njegova knjiga pod naslovom „Jugoslovensko pitanje“ je, po ocjeni Ante Pavelića odlično štivo za upoznavanje Srba, preko koje čitalac dolazi do saznanja da je sa Srbima nemoguće živjeti u zajedničkoj državi.²⁹⁷ Ideologija ustaškog pokreta prihvatila je Pilarovu teoriju da Srbi nisu autohton narod zapadno od rijeke Drine, već pri-došlice sa turskim osvajanjem za razliku od Hrvata, koji su po njemu kulturniji narod okrenut zapadu, dok su Srbi okrenuti istoku. Za pisca izložene rasne teorije, bez ijednog naučnog dokumenta, na osnovu kojeg izvodi reductio od absurdum, može se reći da je duboko zaronio u mržnju i patologiju, kome je puls razuma izgubio svoju supstancu. Njegova patološka predviđanja i mrziteljske strasti prema jednom narodu, dala su značajan doprinos u razvoju hrvatske nacionalističke ideologije sa genocidnim potencijalom. Slična stanovišta devedesetih godina XX vijeka iznosi i zagrebački historičar i ideolog Hrvatske stranke prava Milan Šufraj, čija je glavna misao bila da nije moguće ostvariti trajan mir

²⁹⁵ S. Trifković, *Isto*, str. 72.

²⁹⁶ S. Trifković, *Isto*, str. 75.

²⁹⁷ A. Pavelić: „*Uspostava Hrvatske države, trajni mir na Balkanu*“; Petar Požar (urednik). *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu. (reprint)*, Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 75).

između Hrvata i Srba i zbog bioloških i rasnih razlika.²⁹⁸ Po njemu, kulturološke i vjerske razlike su posljedice genetskih razlika. Hrvati su pretežno dinarskog tipa sa većim primjesama nordijskog elementa, dok su Srbi spoj manje vrijednih rasnih komponenti. Hrvati, po njemu, imaju istorijsku misiju, jer se nalaze na razmeđu između Evrope i Azije, istoka i zapada, između kojih je prirodna granica rijeka Drina, koja treba da bude granica buduće hrvatske države.²⁹⁹ Nasuprot svojoj tvrdnji o srpskoj inferiornosti, u odnosu na Hrvate on je Srbe u Hrvatskoj, odnosno u staroj Krajini smatrao da su hrvatskog porijekla koje treba vratiti u redove hrvatske nacionalne svijesti. U cjelini, može se reći da, iako rasističke teorije hrvatskih nacionalista nemaju naučno uporište, jer su ideološko-političkog karaktera prilagođene projektu stvaranja nezavisne hrvatske države do Drine, one su odigrale značajan udio u formiranju svijesti jednog dijela hrvatskog naroda sa genocidnim potencijalom. Mržnja prema srpskom narodu se stvarala kroz istoriju, da bi završila sa tragičnim posljedicama po srpski narod u bezumlju ustaških koljača.

²⁹⁸ M. Šufflay, „Značajke hrvatske nacije“, u Dr Milan Šufflay, *Hrvatska u svjetlu svjetske historije i politike: Dvanaest eseja*, Zagreb: Novija hrvatska povjesnica, 1999. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 76).

²⁹⁹ S. Trifković, *Isto*, str. 77.

STANJE U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI POSLIJE UBISTVA KRALJA ALEKSANDRA

Ubistvo kralja Aleksandra mnogi ocjenjuju kao početak kraja Kraljevine Jugoslavije. On je učestvovao u svim procesima njenog stvaranja. Smatrao se stvaraocem te države. Budući da mu je sin bio maloljetan prema Ustavu i kraljevu testamentu, nasljedstvo je preuzelo Namjesništvo od tri člana i tri njihova zamjenika. Prvi član Namjesništva bio je Pavle Karađorđević, sin kneza Arsena, brat kralja Petra, koji je uživao puno kraljevo povjerenje. Princ Pavle obrazovan na Oksfordu, poznavalac istorije umjetnosti sa lijepim manirima pokazao je sposobnost u diplomatiji, sa deficitom u politici i vojsci, nije bio tih sposobnosti da se uspješno sučeli sa problemima koji su okupirali zemlju u osvrt nagovještaja svjetskog rata. Vlada Bogoljuba Jeftića koja je nastavila težnju integralnog jugoslovenstva, na izborima 1935. je poražena jer se susrela sa starim strankama Srba, Hrvata i Slovenaca. Umjesto Jeftića za predsjednika vlade izabran je Milan Stojadinović, član Radikalne stranke. Stojadinović je osnovao Jugoslovensku radikalnu zajednicu koju su podržali radikali, Slovenačka ljudska stranka i Jugoslovenska muslimanska organizacija (Stojadinović-Korošec-Spaho). Stanje koje je bilo stvoreno poslije ubistva kralja, tražilo je trezvenu politiku bez radikalnih zahvata. Namjesništvo, koje su uz kneza Pavla činili Radenko Stanković, profesor univerziteta i bivši ministar prosvjete i Ivan Perovac, ban savske banovine, upravo je tako postupilo nastojeći da smiri unutrašnju situaciju iako je do toga moglo doći jedino unutrašnjom konsolidacijom u promjenama u unutrašnjem uređenju. Međutim, deficit proaktivnog djelovanja Namjesništva, u najosudjenijem trenutku za zemlju imalo je za posljedicu prihvatanje i propuštanje gotovo po svim pitanjima koje su tražile separatističke snage. Knez Pavle kao

glavni tvorac međunarodne politike, zajedno sa Stojadinovićem, učinio je značajan iskorak u poboljšanju položaja države u međunarodnim odnosima, posebno u razvijanju političkih i ekonomskih odnosa sa Njemačkom i traženju puteva sporazumijevanja sa Italijom, na poticaj Francuske kao tradicionalnog prijatelja Jugoslavije. Cilje je bio da se spriječi strana podrška opoziciji, posebno da se od strane Italije prekine podrška ustašama. Na tom tragu Stojadinović je reaktivirao konkordat potpisan 1935. u Rimu, od strane ministra pravde Kraljevine Jugoslavije Ljudevita Auera. Stavljajući ga na ratifikaciju Narodnoj skupštini 1937. izazvana je tzv. konkordatska kriza kojom su prekinuti odnosi crkve i vlade. Ekskomunikacija je prekinuta kada su vlasti odustali od konkordata. Preko oživljavanja konkordata Stojadinović je želio poslati poruku Vatikanu, da pristupa rješavanju hrvatskog pitanja. U cilju pridobijanja naklonosti Vatikana i Musolinija, on je želio amortizovati aktivnosti čiste katoličke akcije, koju je vodio Alojzije Stepinac, iz razloga što je dala podršku ustaškom pokretu u razaranju jugoslovenske države iznutra. Osnivanjem katoličke akcije u Hrvatskoj (1936) napušta Hrvatsku seljačku stranku i njenu politiku u rješavanju hrvatskog pitanja i priklanja se revolucionarnom načinu rješavanja tog pitanja, koji je sprovodio ustaški pokret. Ima mišljenja da je Stojadinović zagovarao amputaciju Hrvatske od jugoslovenske države, jer je smatrao da sa hrvatskim političarima nije moguće postići dogovor, u kom pogledu je želio dobiti saglasnost Vatikana i Italije. Ovo stanovište uklapa se u varijantna rješenja tog pitanja kralja Aleksandra, o čemu svjedoči u svojoj knjizi Svetozar Pribičević. Stojadinović je posvećivao znatnu pažnju u rješavanju ustaškog pitanja i prije potpisivanja sporazuma sa Italijom (1937) u Beogradu, između Čana i Stojadinovića. Sporazum Italije i Jugoslavije u datim vremenskim okolnostima bio je od obostranog interesa za obje zemlje. Sporazumi su imali trgovački i politički karakter. Već nedjelju dana poslije potpisivanja sporazuma (1. aprila 1937.) Pavelić je pod pritiskom Italijana izdao naredbu o raspuštanju ustaških logora u Italiji i obustavljanju ustaškog djelovanja u drugim zemljama. Jedan dio ustaša smješten je u Italijanske kolonije, a jedan dio je vraćen u Jugoslaviju.³⁰⁰

³⁰⁰ Šire o tome: S. Trifković, *Isto*, str. 93 i 94.

Ponižena Versajskim mirom, teritorijalnim i drugim gubicima Njemačka u vrijeme Vajmarske republike nije vodila politiku razbijanja Jugoslavije, već njenog pridobijanja, prvenstveno zbog ekonomskih interesa. Dolaskom Hitlera na vlast (1933) Njemačka vodi sličnu politiku prema jugoistoku kao cjelini, ali samo sa većom odlučnošću. Na toj liniji nastoji uvući Jugoslaviju u svoje interesne sfere. Prije ubistva kralj Aleksandar je gledao na Italiju kao glavnog spoljnog neprijatelja, a na Njemačku kao glavnu protutežu politici Rima. Bio je spreman prihvatiti pripajanje Austrije Njemačkoj. Neposredno po odlasku u posjetu Francuskoj (1934) dao je poznatu izjavu, da Jugoslavija ne bi ušla ni u jedan savez koji bi bio protivan interesima Njemačke. Kralj je bio spreman na otvaranje jačih arazmana sa Njemačkom, iako je takva orijentacija u spoljnim odnosima išla na štetu prijateljskih odnosa sa Francuskom. Hitler nije bio naklonjen Maloj Antanti i nastojao je da je anulira i time oslabi francuski uticaj u Evropi. Iako nije bio pristalica versajskih tvorevina (Čehoslovačkoj i Poljskoj) imao je uvažavajući odnos prema Kraljevini Jugoslaviji i na toj osnovi vodio naklonjenu politiku prema Beogradu, koju je kreirao jedan od vodećih nacista Herman Gering, poznavalac prilika za Jugoistok.³⁰¹

Položaj ustaške emigracije u Njemačkoj, nakon ubistva kralja Aleksandra bio je u nezavidnom položaju, bez političke i finansijske podrške, uz povremena hapšenja njenih prvaka. Veza između Pavelića u Italiji i vodećih ustaša u Njemačkoj bila je privremeno prekinuta na zahtjev jugoslovenskih vlasti. Dvojica hrvatskih emigranata, Lorković i Pilar su bili uhapšeni, da bi bili pušteni nakon što su dali izjavu da će se uzdržati od bilo kakvih političkih aktivnosti. Osumnjičeni za učestvovanje u atentatu Mile Budak, Zvonimir Jelić, Eugen Kvaternik, Josip Milković, Mladen Lorković bili su pod nadzorom njemačkih vlasti, koje su u toku istrage sarađivale sa jugoslovenskim vlastima.³⁰²

Nosilac otvaranja i sporazumijevanja sa Italijom i Njemačkom bio je Milan Stojadinović. On je uoči posjete Njemačkoj (1937) izjavio da Jugoslavija neće

³⁰¹ *Isto*, str. 97.

³⁰² *Isto*, str. 101.

prići nijednom bloku niti prihvatiti bilo kakve obaveze koje bi bile protiv Njemačke, što je naišlo na izuzetan prijem u toj državi. Dobre političke odnose sa Njemačkom pratio je ekonomski prodor Njemačke na Balkan. Već od 1936. godine Jugoslavija snadbjeva Njemačku sirovinama.³⁰³ Kao po običaju, pojavljuje se Britanija koja ne prihvata Stojadinovićevu politiku prijateljske neutralnosti prema Italiji i Njemačkoj. Po uvijek prisutnom britanskom diplomati S. Votstonu „sve dok se ne riješi hrvatsko pitanje, Jugoslavija neće biti u stanju da igra ulogu u međunarodnoj politici, ni da pomogne prijatelja“³⁰⁴. Stojadinović kao sljedbenik i zagovornik kralja Aleksandra nije smatrao da Hrvatima treba pružiti bilo kakve ustupke. Njegova politika sporazumijevanja sa Italijom i Njemačkom, zatvorila je vrata hrvatskim političarima u ovim državama. Smatrao je da se sa Hrvatima ne može postići sporazum jer u razgovoru sa Mačekom nije našao ni jednu dodirnu tačku, čime je iskazao svoje uvjerenje da srpski narod uzaludno gubi energiju u Jugoslaviji koja je po njemu stvorena pod pritiskom Francuske i Britanije. Stojadinoviću se pripisuje tajni sporazum sa italijanskim ministrom spoljnih poslova Čanom, na sastanku na državnom dobru u Belju (Baranja), na kojem su međusobno dijelili Balkan. Navodno, da se na tom sastanku Stojadinović obavezao da Italiji prepusti zapadne dijelove, Gorski Kotar i Jadransku obalu od Sušaka do južno od Splita, a da Italija za uzvrat prizna ostali dio Jugoslavije kao Veliku Srbiju. Nakon što je knez Pavle obavijestio Britance o razgovorima Stojadinovića i Čana, oni su insistirali na njegovoj smjeni, što je on i učinio neposredno poslije decembarskih izbora 1938. godine. Smjena Stojadinovića izvršena u februaru 1939. godine, primljena je sa iznenađenjem u Rimu i Berlinu, dok je za Hrvatsku seljačku stranku i Mačeka oživjela nada da će spoljna podrška Hrvatskoj konačno postati moguća, što se u kasnijoj fazi odvijanja događaja i obistinilo. Uostalom, Maček je već ranije definisao zahtjev za ukidanje ustava i smjenu Stojadinovića, što je bio njegov preduslov za bilo kakve pregovore. Stojadinović je bio i na dijelu udara srpske javnosti počevši od spora oko konkordata, do politike jačanja veza sa Silama Osovine.

³⁰³ Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd, Službeni list, 2004, str. 130. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 104.)

³⁰⁴ Sr.m.wikipedia.org

Spor oko konkordata nastao je sa pravoslavnom crkvom, koja je u znak protesta održavala litije u Beogradu u julu 1937 godine. Protesti su se proširili na cijelu zemlju, a crkva je bacila anatemu na sve ostale koji su glasali za konkordat. Pod pritiskom javnosti vlada je morala popustiti. Stojadinovićeva pragmatična i produktivna politika nisu naišle na razumijevanje, posebno kod beogradske elite koja je bila pod uticajem britanskog i frankofilskog duha.³⁰⁵ Srpska opozicija u skladu sa tradicijom bez dubljeg sagledavanja državnog interesa vodila je stranačku borbu bez strateškog nacionalnog interesa, protiv Stojadinovića jer nije poštovala njegov uspjeh i sposobnost u uspostavljanju kontakta sa suparnicima. Njegov način rješavanja hrvatskog pitanja putem anuliranja i eliminisanja podrške od strane Italije i Njemačke, bio je odgovor na hrvatske nerealne i megalomanske zahtjeve, što mnogi nisu razumjeli. Prilikom osnivanja Srpske radikalne stranke 1940 godine, Stojadinović je sporazum Cvetković-Maček okarakterisao kao državni udar, optužujući Cvetkovića da je napravio hrvatsku državu, ne samo od hrvatskih već i od čisto srpskih teritorija. U stvari, on je rješavao hrvatsko pitanje koristeći na recipročan način isto oružje kao i Maček i njegova stranka, oslanjajući se na glavne igrače koji su u svakom trenutku mogli zamijesiti kašu u tadašnjoj Jugoslaviji. Kasniji događaji pokazali su da je hrvatskim političkim vođama potpomognutim od strane katoličke crkve, bio krajnji cilj stvaranja samostalne države, sa teritorijalnim proširenjem na Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. U vremenskoj distanci, Stojadinovićev koncept vođenja spoljne i unutrašnje politike pružao je veću mogućnost da se izbjegnu tragični događaji koji su uslijedili u Drugom svjetskom ratu. U najmanju ruku srpski narod izbjegao bi genocid koji je nad njim izvršen. Uostalom Stojadinović nije smijenjen zbog neuspjelog rješenja hrvatskog pitanja već zbog slabosti srpske politike, podijeljenosti njezine političke scene u teškom vremenskom trenutku uz zabludu vodeće srpske inteligencije i donošenja odluka po mjeri stranih interesa. U svojim memoarima „Ni rat ni pakt“, Stojadinović je dao svoju interpretaciju propasti Kraljevine Jugoslavije. Razloge koje je naveo osnažili su svoj potencijal uvjerljivosti u ratovima 1941-1945. i 1991-1995. Na prvom

³⁰⁵ S. Trifković, *Isto*, str. 110.

mjestu naveo je destruktivnost hrvatskog nacionalizma kroz njegovu nepomirljivost sa zajedničkom državom. Oni nisu prihvatili Jugoslaviju niti Beograd kao zajedničku prestonicu od samog njenog stvaranja. Nasuprot tome, srpsko rukovodstvo nije razumjelo federaciju i stalno je insistiralo da Jugoslavija izgleda kao Srbija prije Prvog svjetskog rata i navodno da bude unitarnog karaktera. Pored toga, po njemu, srpska politička elita nije imala iskustva sa separatističkim političkim pokretom u parlamentarnom životu, za razliku od hrvatske političke elite, koja je ta iskustva i vještine stekla u ugarskom i bečkom parlamentu. Pored toga, Srbija i Beograd nisu imali ni političku, ni ekonomsku, niti kulturnu snagu, ni apsorpcionu moć da kolonizuju, organizuju unitarizam ili federalizam za jugoslovenski prostor. Nije bilo dovoljno političkog iskustva da se uspješno organizuje život za još uvijek zaostale narode, zatvorene u svoje zajednice, koji nisu imali razvijen vid tolerancije i razvijen osjećaj uvažavanja drugog. Snagu da integriše zajednicu, pored toga što nisu imali političari to nije imao ni kralj, čiji dvor je bio generator svih razlika i intriga.³⁰⁶ U svojim memoarima Stojadinović iznosi da vlada tadašnje Jugoslavije nije mogla funkcionisati bez korupcije, stranačka nadmetanja i podmetanja bila su dio svakodnevnice, a vlade su padale jedna za drugom. Opisujući Karađorđeviće, on ističe da su oni veći dio godina provodili u odmaralištima Slovenije, često praveći greške koje su uticale na sudbinu zemlje, spominjući Šestojanuarsku diktaturu i izbor Dragiša Cvetkovića, predsjednika vlade. Tretirajući ubistvo kralja Aleksandra, on napominje da niko nije ništa preduzeo da atentatore spriječi, iako je kasnije u Ministarstvu unutrašnjih poslova pronađeno upozorenje da se atentat priprema. Govoreći o stanju u zemlji ističe da Maček u to vrijeme u Hrvatskoj osniva Hrvatske seljačke straže sa toljagama koje su postale udarne jurišne grupe, dok general Petar Živković u skupštini formira tzv. specijalni klub naoružan kamama i pištoljima i traži načina da obori Stojadinovića. Svoje političko okretanje prema Njemačkoj obrazlaže činjenicom da je Njemačka u to vrijeme bila vodeći faktor u Evropi i mnogi su se udvarali i pravili paktove sa njom.

³⁰⁶ Šire o memoarima Milana Stojadinovića vidi: Interpretacija Momčila Đorgovića, u knjizi „Tragedija jednog naroda“, Beograd, 2017, str. 408-410.

Uspostavljajući dobre odnose sa Njemačkom, odnosno sa Hitlerom i Geringom, on je bio ubijeđen da će uz njemačku pomoć sačuvati Jugoslaviju od napada i neutralisati Hrvate. Bio je uvjeren da će samo uz pomoć Nijemaca obezbijediti dominantan položaj na Balkanu. Englezi su ga srušili preko kneza Pavla, da bi na kraju završio u engleskoj internaciji na Mauricijusu. Rušenje Stojadinovića imalo je za promjenu politike prema Jugoslaviji, kako Italije tako i Njemačke.³⁰⁷

Nova vlada Dragiša Cvetkovića formirana je u februaru 1939. godine. Prioritetni zadatak Cvetkovićeve vlade bio je sporazum sa Hrvatima. Srpske opozicione stranke nisu dale saglasnost Mačeku da pregovara u njihovo ime, već samo u ime Hrvata. Cvetković nije bio političar od većeg političkog ugleda, upravo takav bio je prihvatljiv za kneza Pavla, da bi besprijekorno izvršavao njegove zahtjeve dirigovane od strane Britanije. Na tom tragu, on je već početkom marta 1939. godine u skupštini najavio da će prihvatiti pregovore sa Mačekom i tom prilikom priznao posebnost Hrvatske koja je nastala prije Jugoslavije. Napustivši osnove sporazuma koji je koncipirao sa svojim opozicionim saveznicima, Maček je otpočeo pregovore o rješavanju hrvatskog pitanja sa predsjednikom vlade Dragišom Cvetkovićem, od februara 1939. godine. Složena spoljna politička situacija i neophodnost održavanja mira u zemlji zahtijevali su brži tempo pregovora. Već za nekoliko mjeseci, sporazum Cvetković-Maček je postignut, da bi bio donijet knezu Pavlu 24. avgusta 1939., koji ga istog dana potpisuje. Formalno-pravni sporazum je utvrđen Uredbom o Banovini Hrvatskoj, pri čemu je iskorišten čl. 116 Ustava iz 1931. godine, prema kojem je kralj imao ovlaštenje da radi mimo ustavnih odredbi i zakonskih propisa u određenim vanrednim aktivnostima (u slučaju rata, mobilizacije, nereda i pobune) koje bi dovele u pitanje javni poredak i bezbjednost države i kada su ugroženi javni interesi, time da preduzete mjere mora naknadno da potvrdi Narodna skupština. Budući da je Narodna skupština bila raspuštena, a izbori za novi skupštinski saziv kao i za Hrvatski sabor nisu održani prije početka Drugog

³⁰⁷ Srđa Trifković, *Isto*, str. 114.

svjetskog rata, sporazum nikada nije potvrđen.³⁰⁸ Ubrzo zatim formirana je zajednička vlada na čelu sa Cvetkovićem i Mačekom kao zamjenikom. Vlada je skrpljena bez značajnih ličnosti (26. avgust 1939. godine) više u cilju da se zadovolje Hrvati nego srpska opozicija do juče saveznika Mačeka, jer se uvjerio da lakše nalazi zajednički jezik sa knezom Pavlom nego opozicijom. U vladu su ušli radikalski disidenti, Lazar Marković i Božidar Marković, po jedan zemljoradnik Branko Čubrilović i musliman Džafer Kulenović, uz članove Jereze na čelu sa dr Antunom Korošcem (umro 1940), a zamijenio ga je dr Miha Krek uz predstavnike tzv. „masovnog komiteta“ dr Mihajla Konstantinovića i dr Juraja Šuteja. Za ministra inostranih djela imenovan je Aleksandar Cincar Marković dotadašnji poslanik u Berlinu. Iako je prihvatio učešće u vladi, dr Korošec bio je veliki protivnik sporazuma. Za bana Hrvatske banovine imenovan je Ivan Subašić koji je unutar Hrvatske seljačke stranke važio za čovjeka jugoslovenske orijentacije. Valja istaći da je sporazumom Mačeku udovoljeno sve što je tražio. Njime je stvorena Banovina Hrvatska u koju su ušle u cjelini Banovina Savska i Primorska i dijelovi iz Banovine Zetske, Dravske i Dunavske (konkretnije srezovi: Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko (Derventa), Gradačac, Travnik i Fojnica), Hrvati su imali dodatne zahtjeve za Boku Kotorsku, te da se Bosni i Hercegovini dadne autonomija. Stil im je bio da uvijek traže više nego što im pripada. Banovina je imala status posebne teritorijano-administrativne jedinice u okviru Kraljevine Jugoslavije. Imala je svoj Sabor. Uvedena su nova načela državnog uređenja ka federaciji države. Vojska, inostrani poslovi, saobraćaj, trgovina, pošte spadali su u zajedničku nadležnost, dok je najveći dio u ostalim resorima prenesen na Banovinu. Umjesto navodnog jedinstva proznata su tri naroda srpski, hrvatski i slovenački.³⁰⁹ Srpsko i slovenačko pitanje nije riješeno sporazumom već je ostavljeno da se riješi kasnije. Formalno- pravno priznanje posebnih nacionalnih individualnosti triju naroda došlo je kao izraz volje svih stranaka i pozicije i opozicije, osim Jugoslovenske narodne stranke. Jugoslovenska ideja ne samo da je kompromitovana trializmom i diktaturom, već ona nije imala realnu osnovu u narodu koji je svoje nacionalno opredjeljenje afirmisao daleko

³⁰⁸ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988 I*. Beograd, 1988, str. 297.

³⁰⁹ V. Ćorović, *Isto*, str. 745.

ranije. Razgraničenje Banovine Hrvatske vršeno je na bazi više načela, zavisno koje načelo je bilo od koristi. Dominiralo je etničko načelo unutar Savske i Primorske banovine, tražili su svaki srez u kojem su većinu činili Hrvati, ali u tim banovinama nisu dali ni jedan srez gdje su većinu činili Srbi. Na kraju se ispostavilo da je 847 000 Srba ostalo u Hrvatskoj banovini, a 421 000 Hrvata ostalo u ostalim dijelovima države, s tim da su se Srbi katolici uračunavali u Hrvate. Kada je trebalo braniti srpske srezove Šid i Ilok koji su bili srpski i istorijski i etnički, onda su se pozivali na svoj životni prostor. Takva neprincipijalna i nepravilna podjela izazvala je velike proteste posebno na ovim prostorima na kojima su formirani antisrpski režimi.³¹⁰

Stvaranjem Banovine Hrvatske otpočeo je proces federalizacije Kraljevine Jugoslavije na tradiciji i duhu Austrougarske monarhije, u kom činu su hrvatski političari oličeni u Mačeku pokazali daleko veću sposobnost i vještine u pregovaranju u zaštiti svojih interesa. Tu lekciju su naučili boreći se za svoj autonomni status u okviru Austrougarske gdje su izbrusili svoj potencijal pragmatičnosti i interesne prepoznatljivosti. Srpska elita i javnost bili su ogorčeni sa sadržajem sporazuma. Osnovni prigovori išli su u pravcu nelegitimnosti sporazuma (bez podrške naroda) i reprezentativnosti glavnog pregovarača Dragiša Cvetkovića iako je, u stvari, kreator sporazuma knez Pavle pod dirigentskom palicom Britanije. Kritički tonovi odnosili su se i na korištenje različitih mjerila za pojedine teritorije u razgraničavanju Banovine sa Kraljevinom Jugoslavijom, kao i činjenica da sporazumom nisu određene srpske zemlje. Nažalost, bez obzira na tu činjenicu, federalizacija Jugoslavije je izvršena, ali bez bilo kakvog sporazuma u tzv. Drugoj Jugoslaviji u uslovima diktature, bez ikakvog upliva narodne volje.³¹¹ Ovo rješenje bilo je Mihajlu Konstatinoviću u Londonu, uočljivo već 5. januara 1945. godine. U Banovini Hrvatskoj živjelo je 4 400 000

³¹⁰ *Isto*, str. 746.

³¹¹ U dnevnicima Mihajla Konstantinovića, autora sporazuma od 26. ožujka 1939. godine, koji je bio pod udarom srpske javnosti toga vremena, pronađene su tabele i podaci o federalizovanju Jugoslavije. Prema tim podacima, sve teritorije koje nisu bile u sastavu Dravske banovine i Banovine Hrvatske, označene su kao srpske zemlje. To je važna činjenica, da je Titoistička Jugoslavija, definišući nove narode, favorizovala sa manjim izuzecima upravo ove teritorije. Tako sve ono što je bilo označeno kao srpske zemlje, započeto

stanovnika, sa manjinama 168 000 muslimana i 866 000 Srba. Šira javnost u Srbiji, odmah poslije potpisivanja sporazuma shvatila je da je to početak kraja Kraljevine Jugoslavije. I oni koji su stvarali sa Mačekom koaliciju shvatili su da je ona poraz za srpski korpus u cjelini. Njime je Hrvatska dobila veću teritoriju nego što je ikada imala, a u okviru Banovine ostalo je skoro milion Srba bez garantovanih nacionalnih prava. Mnoga pitanja u vezi sa tim ostala su nerazjašnjena zbog čega su izvan Savske i Primorske banovine traženi srezovi sa hrvatskom većinom, a da to nije recipročno postupljeno i sa srpskom većinom, u istim banovinama, kao npr. Knin, Vukovar i Kordun, pa da samim tim činom budu izuzeti iz Hrvatske. Ne treba se čuditi ovakvom rješenju ako se ima u vidu činjenica da je završnu redakciju sporazuma sačinio jedan „masonski komitet“, sa srpske strane dr Mihajlo Konstantinović, dr Mihailo Ilić i dr Đorđe Tasić, a sa hrvatske dr Ivan Šubašić, dr Juraj Šutej i dr Ivo Krbeč. Sumnje koje su postojale da su Jugoslaviju stvorili masoni, u jednu ruku su potvrđene, barem u onom dijelu koji se odnosi na njeno rasturanje. Propustiti tako važna pitanja nekoliko ljudi, pa makar ovi bili i univerzitetski profesori, zaista je bilo neozbiljno, jer pitanje preuređenja jedne države u najmanju ruku zahtijeva izjašnjenje parlamentarnog tipa.

Valja podsjetiti da je u to vrijeme vodstvo Slovenske ljudske stranke tražilo formiranje slovenačke banovine, kao i vodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije za formiranje Bosne i Hercegovine kao četvrte autonomne jedinice.³¹² Sporazum Cvetković-Maček bio je, kako je već rečeno, pod teretom kritike javnosti srpske inteligencije i Demokratske stranke. Izražavano je nezadovoljstvo i zabrinutost što srpski narod nije konsultovan o tako važnom pitanju

u procesu federalizacije Kraljevine Jugoslavije, vremenom je pretvoreno u tri nova naroda i četiri nove države. Stvorene su dvije nove crkve, dvije poludržave u samoj Srbiji. Rješenje se u velikom dijelu podudara sa rješenjem jugoslovenske krize, koju je uveliko Maček izložio u pismu Siton Votsonu pismom u Zagrebu 24. februara 1932. godine. R. W. Siton Votson i Jugosloveni (*Korenspondencija 1906-1941*), II (1918-1941), Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, Britanska akademija, Zagreb, London, 1946, str. 22. (Prema: Milo Lompar, *Isto*, str. 108.)

³¹² Branko Petranović, *Isto*, str. 298.

kao što je unutrašnje preuređenje države. Demokratska stranka, koja je bila zagovornik kompromisa po pitanju rješavanja hrvatskog pitanja, mijenja stav i postaje njegov najveći kritičar. Bio je to, ustvari, porazan udarac za jugoslovensku ideju i državu, koja je stvorena srpskom krvlju. Mnogima je bilo jasno da je Hrvatska putem ujedinjenja sa Srbijom, kada je bila ugrožena do te mjere da nestane, prešla na stranu pobjednika i time uživala sve privilegije pobjedničke strane u Velikom ratu. Kao i Hrvatska i Slovenija je u okviru šireg jugoslovenskog okvira brusila svoju nacionalnu individualnost i posebnost. Za razliku od Hrvatske i Slovenije Srbi sa stvaranjem Jugoslavije prestali su organizovan rad na srpskoj nacionalnoj integraciji, jer je to bilo suprotno ideološkoj ideji nacionalnog jedinstva. Političke stranke građanske orijentacije nastale u okruženju u kojem su nacionalni i vjerski sukobi bili nepoznati, nisu se snalazili u novonastaloj situaciji u kojoj su nacionalni i vjerski sukobi bili svakidašnjica, za razliku od Hrvata i Slovenaca koji su rasli u Austrougarskoj monarhiji, višenacionalnoj zajednici opterećenoj klerikalno-jezuitskim duhom i bogatim iskustvom u nacionalnim i vjerskim sukobima.

Da je Komunistička partija radila na liniji hrvatskog separatizma i razbijanju Kraljevine Jugoslavije potvrđuje Treći kongres Komunističke partije Jugoslavije (1926) održan u Beču. Tom prilikom ocijenjeno je da je srpski narod „vladajući“ a ne srpska buržoazija, kako je to ranije tretirano. Stoga, po njenom stanovištu treba otvoriti mogućnost prava na otcjepljenje ugnjetenih nacija u cilju proširenja revolucionarnih frontova. U odnosu prema Kosovu i Metohiji zauzeto je stanovište da ovu teritoriju treba uključiti u cjelini sa Albanijom u svim „etničkim“ teritorijama Albanaca u Jugoslaviji.³¹³ Na istom fonu održan je i IV kongres Komunističke partije Jugoslavije u Drezdenu (1928). Ovaj kongres donio je odluku da se u Kraljevini Jugoslavije pristupi realizaciji prava na otcjepljenje. Uz prihvaćanje zaključaka o nezavisnoj Hrvatskoj, zauzeto je stanovište da se podrži nezavisnost Crne Gore. Pored toga podržani su probugarški nacionalisti, kao i tzv. „Kosovski komitet“ u borbi za nezavisnu Albaniju. Podržana je borba za nezavisnu Sloveniju, te pravo na otcjepljenje Mađarima u

³¹³ K. Nikolić, *Mit o partizanskom Jugoslovenstvu*, Beograd, 2015, str. 40.

sjevernoj Vojvodini.³¹⁴ Komunistička partija Jugoslavije već poslije prvih izbora (1920) zagovarala je po uzoru na SSSR revolucionarni put dolaska na vlast, pri čemu su koristili vjerske i nacionalne sukobe, te saraduju sa svim strukturama koje su rušile državu, Jugoslaviju su označavali kao „tamnicu naroda“ i srpskog imperijalizma. Okrivljujući za sve nedaće u Kraljevini Jugoslaviji srpski korpus, Komunistička partija Jugoslavije, srpsko nacionalno pitanje je potpuno ignorirano. Princip nacionalnog samoopredjeljenja do otcjepljenja u njenoj doktrini nije uziman dosljedno, polazeći od pojedinih naroda, već od teritorija koje su narodi u cjelini ili djelimično naseljavali, koje do tada nisu postojale kao posebne države čije granice su bile nepoznate.³¹⁵ Na savjetovanju u Moskvi (1936), grupa komunističkih vođa prihvatila je stanovište o konceptu preuređenja Jugoslavije u federativnu državu, time da istorijske pokrajine biraju svoje nacionalne skupštine. U skladu sa ovim stavom, Komunističke partije Hrvatske i Slovenije postale su samostalne, dok Srbija nije imala posebnu organizaciju po ugledu na Rusiju, jer je pokrivala jugoslovensku organizaciju. Ovdje valja spomenuti činjenicu da na čelo Komunističke partije 1937. godine dolazi Josip Broz. Ocjenjujući sporazum Cvetković-Maček (1939) Komunistička partija Jugoslavije u svom proglasu je utvrdila da se „ne sme ni časa zaboraviti da velikosrpski hegemonisti nisu (ovim) dotučeni i da će oni i dalje pokušavati da spreče razvoj narodne borbe“, napominjući da sporazumom „srpske i hrvatske gospode ... nije rešeno srpsko pitanje“³¹⁶. U to vrijeme u čistkama je stradalo 800 jugoslovenskih komunista, da bi na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940., u Zagrebu bio formiran Centralni komitet sa usvojenim programom. Iste godine održani su skupovi „pokrajinskih organizacija“ Srbije, Crne Gore, Makedonije, Bosne i Hercegovine, Vojvodine, Dalmacije kao i oblasne organizacije Kosova i Metohije.³¹⁷ Princip teritorijalne podjele bio je osnov federalizacija zemlje u budućoj komunističkoj Jugoslaviji.

³¹⁴ Kosta Nikolić, *Jedna izgubljena istorija-Srbija u 20. vijeku*, str. 68.

³¹⁵ K. Nikolić, *Isto*, str. 68.

³¹⁶ M. Ekmečić, *Isto*, str. 426.

³¹⁷ Prema popisu iz 1910., Srba je bilo 44%, muslimana 32% i Hrvata 22%.

SRPSKI FAKTOR U BOSNI I HERCEGOVINI I HRVATSKOJ

Na kraju Prvog svjetskog rata Srbi u Bosni i Hercegovini razvili su snažnu agitaciju za ujedinjenje BiH sa Srbijom, jer su shvatili da ta davnašnja njihova želja može konačno uroditi plodom. Od 54 sreza 42 su se izjasnila za bezuslovno ujedinjenje sa Srbijom. Svoju volju deklarativno su izrazili u novembru 1918. godine, kojom prilikom su istakli da se srpski narod smatra sastavnim i nerazdvojnim dijelom Kraljevine Srbije. Bez obzira na čvrsto opredjeljenje za ujedinjenje sa Srbijom, kao najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini bili su prisutni u gotovo svim aktivnostima i događajima koji su vodili formiranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbi su uglavnom reprezentovani preko Demokratske i Radikalne stranke. Već kod formiranja privremene pokrajinske vlade u vrijeme ujedinjenja, Atanasije Šola bio je predsjednik te vlade, da bi ga poslije povlačenja zamijenio Milan Srškić, koji je biran za poslanika ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, biran za poslanika u svim skupštinskim izborima te bio ministar u više vlada kod Nikole Pašića. Došavši na kraju na čelo kabineta, koji je formirao 1923-1924. godine, Gligorije Jeftanović poznati sarajevski preduzetnik i borac za crkveno-školsku autonomiju i borac za slobodu i ujedinjenje, kao najstariji poslanik predsjedavao je Ustavotvornom skupštinom SHS. Ostalo je zabilježeno da je u momentu proglašenja zajedničke države SHS, Gligorije Jeftanović „plakao od радости kao malo dijete“³¹⁸. Zajedno sa Šolom razvijao je saradnju sa muslimanima. Tvrdili su da su Srbi u BiH dio cjelokupnog korpusa srpskog naroda, te da su Srbi, muslimani i Hrvati jedan narod sa dva imena i tri vjere. Zalagali su se za njihovu potpunu ravnopravnost.

³¹⁸ Jovan B. Dušanić-Lipljanski, *Isto*, str. 447.

Ovdje treba spomenuti i druge istaknute ličnosti koje su se iskazale u stvaranju zajedničke države, kao što su Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević. Oni su bili članovi Jugoslovenskog odbora i učestvovali na Krfskoj konferenciji. Nikola Stojanović učestvovao je i na Mirovnoj konferenciji u Versaju 1919. u delegaciji države SHS kao ekspert za Bosnu i Hercegovinu. Srbi u BiH iako većinski opredjeljeni za ujedinjenje BiH sa Srbijom, prihvatili su bezrezervno zajedničku državu, čime im se konačno ostvarila želja da žive u širem okviru zajedno sa ostalim srpskim narodom u jednoj državi. Uređenje BiH kao autonomne jedinice nije bilo prihvatljivo za vodeće srpske političare i političke stranke. Poučeni iskustvom iz Austrougarske, kada su se iza tog koncepta krili hrvatski interesi, koji u tom okviru vide mogućnost da zajedno sa muslimanima provode marginalizaciju Srba. Poslije stvaranja jedinstvene države (1918) čitav desetogodišnji period bio je opterećen unutrašnjim krizama, koja su uglavnom izazvana dubokim nacionalnim suprotnostima, što je samo po sebi nametala pitanje preuređenja države. Vidovdanskim ustavom (1921) bilo je predviđeno da se u budućoj podjeli države na oblasti BiH razdjeli tako da ostane u svojim historijskim granicama, tako da je ona u početnoj fazi u Kraljevini SHS bila zasebna upravna jedinica. Ovaj status je BiH zadržala zahvaljujući tadašnjem vođi muslimana Muhamedu Spahi, koji je prihvatio u dogovoru sa kraljem Aleksandrom da njegovi poslanici glasaju za Vidovdanski ustav, pod uslovom da BiH zadrži zaseban upravni status. Iako muslimani nisu bili priznati kao posebna nacija u javnom životu, zahvaljujući svojoj kompetentnosti oni su bili faktor na koji se moralo računati bez obzira što im nije bilo priznato posebno nacionalno obilježje. Država Srba, Hrvata i Slovenaca po mnogim istoričarima bila je razočarenje za muslimane. Prva agrarna reforma (1919-1921) u Bosni i Hercegovini poprimila je ne samo političke dimenzije nego i vjersko nacionalne oblike mržnje. U prvoj godini nove države zemljišno-vlasnički odnosi u BiH bili su drastično na štetu srpskog stanovništva. Svega 17% zemlje posjedovalo je nemuslimansko stanovništvo, dok je ostalo pripadalo muslimanskim veleposjednicima (agama i begovima). U skladu sa evropskim tokovima trebalo je konačno ukinuti feudalni sistem zasnovan na čifčijskim odnosima. Austrougarska je stalno odlagala to pitanje balansirajući odnose na bazi političke procjene. Prema popisu stanovništva u BiH iz 1910. godine, broj kmetova na strani pravoslavnog stanovništva

iznosio je od ukupnog broja 74%, dok je na strani katolika 21,75%, da bi na strani muslimana broj kmetova iznosio 4,15%. Poslije ovih podataka nije potrebno komentarisati u kakvom položaju je bilo srpsko pravoslavno stanovništvo.³¹⁹ Poslije oslobođenja seljaci kmetovi su u nekim dijelovima BiH stalno tje-rali posjednike i preuzimali zemlju nasiljem, uz odbijanje plaćanja zakupnine i drugih obaveza. Vlasnici (age i begovi) su bili obeštećeni od strane države u visini naknade koja je bila daleko ispod stvarne vrijednosti zemlje. U kasnijoj fazi data im je mogućnost da dobiju u zamjenu drugu zemlju ukoliko je žele sami obrađivati. Zakonski i podzakonski propisi kojima je provođena agrarna reforma su ocjenjeni kao nepravedni jer nisu bili na liniji socijalne pravde, njima je definitivno upropašteno hiljade muslimana. Prema jednoj izjavi Mehmeda Spahe, iz septembra 1920. godine, u Privremenoj narodnoj skupštini, tokom nasilnog zauzimanja zemlje od veleposjednika u raznim krajevima Bosne i Hercegovine ne samo da je nanesena velika imovinska šteta, već je ubijeno blizu 2 000 ljudi.³²⁰ Uslijed ovakvih događaja, progonom jugoslovenske muslimanske zajednice sve više se orijentiše na odbranu ekonomskih prava muslimana, najviše od državne vlasti. Proklamovana je ideja o autonomiji BiH te očuvanje islama. Nezadovoljstvo muslimana posebno koristi Hrvatska seljačka stranka na čelu sa Stjepanom Radićem, u cilju da pridobije jedan dio muslimana. Za Ustavotvornu skupštinu muslimani su izabrali 23 poslanika od kojih se većina izjasnilo kao Hrvati, a svega dvojica kao Srbi. Muslimanima se nije priznavalo nacionalno konstituisanje na nacionalnoj osnovi, kao što je to bilo u slučaju sa Srbima i Hrvatima, bez obzira na činjenicu što se računalo da su slovenskog porijekla sve njihove manifestacije u pogledu samosvjesnosti označavane su kao vjerske manifestacije. Čitav vijek zahtijevalo se od njih da se opredijele kao Srbi i Hrvati, alternativnih rješenja nije bilo. Smatralo se da su slovenskog porijekla i da su islamizacijom primili islam.³²¹ Konverzija bosanskih pravoslavaca i katolika sprovedena je tokom turske okupacije, uglavnom do

³¹⁹ Č. Mitranović, *Isto*, str. 74.

³²⁰ A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak muslimana*, Sarajevo, 1969, (Prema: M. Hadžijahić, *Isto*, str. 229.)

³²¹ M. Hadžijahić, *Isto*, str. 222.

kraja XVII vijeka. Međutim, Hadžijahić i mnogi drugi muslimanski autori smatraju da je samo jedan dio muslimana nastao konverzacijom dok je drugi, većinski dio nastao iz više struktura.³²² Po ovom autoru „osnovno jezgro današnje muslimanske populacije u Bosni predstavljali su pristaše bosanske crkve. To je starinačko, slovensko stanovništvo, koje je po njemu bilo okosnica bosanske srednjovjekovne države. O prelazu tog stanovništva na islam potvrđuju turski katastarski defteri...“. Tvrđnja da su Bošnjaci u Bosni i Hercegovini u velikoj većini poislamljeni bogumili, za mnoge druge autore teško je prihvatljivo, jer bogumili koji su dolazili uglavnom iz Srbije pojedinačno ili u manjim grupama kao izbjeglice i agitatori nisu imali svoju organizovanu crkvu i teško je pretpostaviti da se u to vrijeme (XII vijek) organizuju u posebnu crkvu, što upućuje na činjenicu da su oni djelovali u okviru bosanske crkve, koja se ne može vezati isključivo za bogumile. Prof. Vaso Glušac u jednoj dokumentarnoj studiji, tvrdi da je bosanska crkva u kojoj se tvrdi da je bila bogumilska „ustvari potpuno pravoslavna i da sadrži u prvom redu hrišćanske i drugostepeno čisto pravoslavne elemente, te da su svi bosanski vladari, koje se tvrdilo da su bogumili, ustvari bili dobri pravoslavci“.³²³ Po Glušcu, bosanska crkva postojala je u Bosni pojavom pravoslavlja nekoliko vijekova ranije nego što se pojavilo bogumilstvo. U glavnoj ulozi osporavanja bogumilstva našlo se katoličko sveštenstvo, sticajem okolnosti, da je cijepanjem crkve na istočnu i zapadnu, Bosna prihvatila istočnu varijantu. Za papu je istočna crkva postala jeretička, u koji krug je ušlo bogumilstvo, kao i bosanska crkva. Nema sumnje da je za Svetu stolicu Bosna zbog svog geografskog položaja bila itekako interesantna, tim više što je slovenstvo konačno dobilo svoje pismo, koje je istisnulo latinsko bogoslužjenje. Da su bosanski „krstjani“ bili isključivo pravoslavna zajednica, to potvrđuju bogoslužne knjige bosanske crkve (dva evanđeljska aprakasa) pisane crkvenoslovenskim jezikom srpske redakcije, početkom XIII vijeka. Bosanska crkva koristila

³²² Između ostalog, on navodi da su muslimani nastali etničkim sažimanjem više elemenata, a čine ih: starinski bogumilski Bošnjaci, doseljeni (ali i povratničko) stanovništvo iz okolnih, najprije hrvatskih a onda srpskih zemalja, pravoslavni i katolički konvertiti iz Bosne, balije i doseljenici neslovenskog porijekla iz raznih islamskih zemalja.

³²³ Citirano po knjizi: Čedomil Mitrinović, *Isto*, str. 20.

je istočne obrede i služila crkvenim knjigama Istočne crkve.³²⁴ Kralj Duklje Vukan Nemanjić obratio se 1199. godine papi Inoćentiju Trećem sa pritužbom na bana Kulina da je a porodicom prihvatio jeres, koja je u to vrijeme bila raširena u Bosni. Kulin je u odgovoru papi opovrgao tvrdnju ističući kako je njegovoj zemlji crkva pravovjerna. Kulin je negdje u isto vrijeme kao i Stefan Nemanja, izdao Dubrovačkoj Republici povelju o trgovini koja je pisana ćirilicom.³²⁵ U dubrovačkim knjigama bogumili se nazivaju patareni, koji su imali odlike jedne konzervativne sekte, koji su se suprotstavljali papinskoj kuriji i Mađarima. „Svoju crkvu nazvali su „narodnom i bosanskom“ a sebe same pravim ili dobrim Bošnjanima.“³²⁶ Prof. Lujo Bakotić ne osporava prelazak većeg dijela bogumila u islam, pri čemu ističe da bogumili nisu bili ništa drugo nego pravoslavni protestanti, koji su iz pravoslavlja prešli u bogumilstvo.³²⁷

Veći dio srpskih autora smatrao je da su muslimani Srbi, u pravilu polazeći od teze da je Bosna u srednjem vijeku bila srpska zemlja, što govori da su Bošnjaci koji su primili islam, srpskog porijekla, čega nisu bili svjesni. Vuk Karadžić je smatrao da su muslimani porijeklom „Srbi turskog zakona“ i da će se vremenom vratiti srpskoj zajednici. Gotovo identična teza korištena je i na hrvatskoj strani, tumačeći stereotip da je Bosna hrvatska zemlja pa su muslimani po toj osnovi Hrvati.³²⁸ Po ovom pitanju M. Hadžijahić citira prof. Svetislava Davidovića, koji je dao u članku „Šta kaže istorija o Bosni?“³²⁹ „Srbi koji primiše islam izgubiše svoju narodnost u Bosni i Srbiji, a tako se još i sad osjeća muslimanska masa u Bosni i Hercegovini. Hrvatstvo, u njoj nije bilo poznato

³²⁴ Enciklopedija pravoslavlja, Knjiga 3, Beograd, 2002, str. 2054.

328) I. Andrić, *Isto*, str. 16.

³²⁵ U XiX vijeku ovo pismo nazvano je „bosančicom“.

³²⁶ C. Mitrović, *Isto*, str. 16.

³²⁷ Dr Lujo Bakotić, *Srbi u Dalmaciji*, Beograd, 1938, ponovno izdanje Novi Sad, 1991, str. 187.

³²⁸ M. Hadžijahić, *Isto*, str. 191 i 192.

³²⁹ Jugoslovenski list, 19. novembra 1939. godine (Citirano prema: M. Hadžijahić, *Isto*, str. 192.).

sve do okupacije (1878). Tada ga počeo širiti najviše obrazovani učitelji i profesori iz Hrvatske. S toga su sad mlađi bosansko-hercegovački muslimani većinom Hrvati. Izgleda da muslimanske mase u ovim krajevima ne simpatišu srpsko ime zbog rješavanja agrarnog pitanja, mada je ovo prirodna posljedica socijalne revolucije koju vidimo u svim evropskim zemljama.“ Navodeći neke etničke karakteristike Srbima i muslimanima, on kaže: „Muslimanske mase u Bosni i Hercegovini i sad vežu sa pravoslavnim – osim srpskog jezika – i mnogi običaji, pa i takvi koji su u vezi sa pravoslavnim praznicima kao o Božiću, Đurđevdanu, Ilindanu itd., što je uspomena davne bosanske prošlosti... U srednjovjekovnoj Bosni, čak i u njenim zapadnim krajevima službeni i privatni jezik bio je srpski, a pismo ćirilica... Muslimanska inteligencija zaboravlja da je Otomanska vlada izdavala svoj službeni list „Bosna na turskom i srpskom jeziku (sa ćirilicom)“, da su pravi Hrvati samo Čakavci (a ne Štokavci), da je hrvatsko pismo glagoljica i da su Hrvati od Srba primili književni jezik...“³³⁰ Po M. Hadžijahiću navedene etničke karakteristike ne mogu se uzeti kao isključivo srpske, jer je dobar dio Hrvata također bio podložan kulturnim uticajima, navodeći da su se posebno isticale prozelitske težnje katoličke crkve (Štadler).

Međutim, sva nastojanja i pokušaji srpskih i hrvatskih građanskih političara da pridobiju muslimanske mase na svoju stranu uglavnom je rezultovao neuspjehom. Gotovo za svo vrijeme trajanja Prve jugoslovenske države, muslimani, zahvaljujući svojoj kompaktnosti su ostali poseban politički subjekt. Bez sumnje može se utvrditi da je njihova etnička diferencijacija diktirala njihovu pripadnost islamskoj religiji, jer je poznata činjenica da islam ne čini samo vjersko-moralno učenje koje se ispoljava kroz utvrđeni ritual, već to čini čitav sistem ponašanja. Bosansko muslimanstvo kao svoj nacionalno-politički ideal u pogledu državno-pravnog statusa imalo autonomiju Bosne. U Bosni i Hercegovini sve se zasnivalo na nacionalnoj odnosno, vjerskoj tradiciji. Počevši od organizacije kapitala, domaćih banaka zadružnih organizacija, posebnih sportsko-kulturnih društava i dr.

³³⁰ Citirano, *Isto*.

Nezadovoljstvo muslimanskog faktora u Kraljevini Jugoslaviji, pored agrarne reforme izazvala je i podjela države na banovine, čime se muslimanski korpus našao u četiri različite oblasti. To nezadovoljstvo bilo je još veće sporazumom Cvetković-Maček, kojim je formirana Banovina Hrvatska (1939), kojim se o mišljenju bosanskih historičara potpuno ignorisao interes i nije uzimano u obzir bosansko-muslimansko stanovništvo. Ovim sporazumom je u drugi plan stavljen muslimanski pokret Mehmeda Spahe, koji je okupljao muslimansku inteligenciju, koja je pokušavala da sama stvori svoj etnički identitet u okviru naroda u kom je vjerska organizacija nastala. Školovala se u Beogradu i prošla studentski dom „Gajret“, kasnije je izrasla u prepoznatljivu garnituru, koja je bosanske muslimane uključivala u evropske tokove. Čuvši da Maček zahtijeva da se Bosna i Hercegovina podijeli između Srba i Hrvata, Spaho je odgovorio da muslimani ne žele da budu ni Srbi ni Hrvati. Poslije smrti M. Spahe Jugoslovensku muslimansku organizaciju preuzeo je Džafer Kulenović, koji ju je usmjerio u hrvatske separatističke vode i fašističku državu.

Poziciju Srba u Hrvatskoj pratile su stalne napetosti i sukobi sa Hrvatima. Radić je od samog početka jugoslovenske države zagovarao tzv. konfederalni odnos između Srbije i Hrvatske. Obnovivši ideju o hrvatskoj državi u granicama koje bi obuhvatale pokrajine koje su bile u okviru Austrougarske prilikom izjašnjenja o jugoslovenskom ujedinjenju, time da se narod Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Vojvodine referendumom izjasni, kojoj će se konfederalnoj jedinici priključiti sa ili bez autonomije. Stjepan Radić je Srbe u Hrvatskoj svodio na nivo nacionalne manjine, nudivši im „ravnopravnost imena, crkvenu autonomiju, upotrebu ćirilice i pravo na srpske škole, kao i mogućnost postavljanja srpskih i opštinskih činovnika u krajevima gdje Srbi žive.“³³¹ U duhu svog političkog opredjeljenja i nepriznavanje Monarhije, Radić poslije Vidovdansko ustava mijenja ime svoje partije u Hrvatsku republikansku seljačku stranku. Od strane srpskih političara, zahtjev za preuređenje države je odbačen, prihvaćen je razgovor na ovu temu, ali pod uslovom da princip nacionalnog opredjeljenja važi i za Srbe u Hrvatskoj. Na tom tragu u avgustu 1921. godine Stojan Protić, tadašnji vođa radikala vodio je razgovore sa Radićem o izdvajanju

³³¹ B. Gligorijević *Politički život na prostoru Republike Srpske Krajine (1918-1941)*, str. 303.

iz „posebne Hrvatske“, Srijemu, Vojne krajine i Korduna i priključenju ovih oblasti Bosni, čime bi Srbi ostvarili apsolutnu većinu u ovoj pokrajini. Razgovori su ovom prilikom propali zbog nemogućnosti dogovora po pitanju Dalmacije. Srbi su bili spremni na otcjepljenje ukoliko bi došlo do stvaranja Hrvatske Republike. Zaoštrenost odnosa između Srba i Hrvata dovela je do rascjepa u demokratskoj stranci na krilo koje je predvodio Ljubo Davidović i krilo koje je predvodio Svetozar Pribićević pod novim nazivom Samostalna demokratska stranka. Davidović je bio daleko fleksibilniji u pogledu zahtjeva Stjepana Radića, te je u tom smislu prihvatao razgovore sa vođom Hrvatske seljačke stranke, ne isključujući promjenu Vidovdanskog ustava, dok je Pribićević bio apsolutno protiv bilo kakvog popuštanja hrvatskim zahtjevima. Po mišljenju Svetozara Pribićevića popuštanje prema Radiću značilo je nepoštovanje ideje o jednom jedinstvenom narodu. Poslije raskola u Demokratskoj stranci Lj. Davidović nije uspio formirati koalicionu vladu sa Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom i radikalima (1924), pa je podnio ostavku. Nikola Pašić je formirao vladu sa Samostalnom demokratskom strankom S. Pribićevića. Druga vlada N. Pašića i Pribićevića raspisala je izbore (1925). Na insistiranje Pribićevića vlada je donijela odluku o zabrani djelovanja Nezavisne radničke partije Jugoslavije i nezavisnih sindikata. Izabrana vlada povukla je niz poteza da spriječi djelovanje Hrvatske republikanske seljačke stranke, dovodeći u vezu Stjepana Radića sa Kominternom, koji je posredstvom Hrvatske republikanske seljačke stranke izazvali nacionalne sukobe između Srba, Hrvata i Slovenaca. Na toj liniji, vlada pod uticajem Svetozara Pribićevića odredbu Zakona o zaštiti države odlučuje da primjeni na stranku Stjepana Radića. Vodstvo stranke je optuženo za uključivanje u Seljačku internacionalu, a Stjepan Radić uhapšen. Na skupštinskim izborima 1925. godine, stranke nacionalnog bloka dobile su većinu.³³² Vlada Pašić-Pribićević imala je namjeru da ostvari čvršću poziciju u skupštini, ali većina koja je ostvarena na izborima nije ni približno garantovala tu mogućnost, pogotovo što je poništavanje mandata Hrvatske republikanske seljačke stranke od strane verifikacione komisije, naišlo na žešći otpor opozicije. Istovremeno kod vodstva Hrvatske republikanske seljačke stranke dolazi

³³² S. Božić, *Srbi u Hrvatskoj 1918-1929*, str. 506.

do amortizacije nepomirljive politike prema Jugoslovenskoj monarhiji. U martu 1925. godine Pavle Radić, dok je Stjepan Radić bio u zatvoru, izjavljuje u ime stranke da ta stranka priznaje „sveukupno političko stanje, kako je po Vidovdanskom ustavu, sa dinastijom Karađorđević na čelu i to vodeći računa o provođenju pozitivne politike, u smislu jasno izražene volje hrvatskog naroda, na tri puta provedenim izborima, gledam na političke činjenice i sveukupno političko uređenje kao što je danas“.³³³ Ova izjava u ime HRSS značila je pružanje ruke radikalima za otpočinjanje razgovora o zajedničkom učešću u vršenju najviše vlasti. U skladu sa promjenom, politika HRSS mijenja naziv u Hrvatsku seljačku stranku (HSS). Nakon što su krajem juna verifikovani mandati, početkom jula 1925. godine HSS je otpočela razgovore sa radikalima o saradnji pod uslovom da se samostalna demokratska stranka S. Pribičevića isključi iz kombinacije za formiranje vlasti. Zajednička vlast radikala i radićevaca formirana je u julu 1925. godine na čelu sa Nikolom Pašićem. Nešto kasnije u vladu je ušao i Stjepan Radić kao ministar prosvete.³³⁴ Odlaskom Pribičevića u opoziciju novoformirana vlada dobila je ogorčenog protivnika, tim više što se osjećao prevarenim i izigranim od radikala. Do narednih izbora (1927) vladalo je relativno političko zatišje, da bi se uslijed stalnog uslovljavanja saradnje sa radikalima HSS već početkom 1927. napustila koaliciju sa radikalima i prešla u opoziciju, što je uzrokovalo nestabilnost vlasti, raspuštanje skupštine, te raspisivanje novih izbora. U ovom periodu, sa političke scene odlazi dugogodišnji vođa Radikalne stranke (krajem 1926) Nikola Pašić, koji se smatra najvećom političkom ličnošću na kraju XIX i na početku XX vijeka u Srbiji. Vodio je Radikalnu stranku gotovo pola vijeka. Za vrijeme kralja Petra davao je pečat ne samo unutrašnjoj nego i spoljnjoj politici. U spoljnjoj politici držao se Rusije sve do Revolucije 1917. godine. Na unutrašnjem planu bio je pristalica razvoja demokracije, iako po mnogima nije bio besprijerodnih kvaliteta. Poslije njegove smrti stranka gubi poziciju značaja, koji je imala jer nije ostavio nasljednika koji bi sa svojim autoritetom održao jedinstvo stranke. Nejedinstvo u stranci odrazilo se

³³³ *Isto*, str. 516. i 518.

³³⁴ B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, str. 201.

posebno na krajeve u Hrvatskoj, Slavonji i Dalmaciji, gdje su samostalci S. Pribićevića vodili ogorčenu borbu protiv radikala. Izbori su (1927) održani u atmosferi podjele i sukoba Srba u Hrvatskoj, a i podjela u samoj Radikalnoj stranci. Predizbornoj kampanji dao je pečat Pribićević, koji ne samo da je napadao vladu i radikale na nivou države, nego i radikale u prečanskim krajevima.

Konstantne nacionalne napetosti između Srba i Hrvata, trajno su opterećivali državu. Prva velika promjena uslijedila je stvaranjem Seljačko- demokratske koalicije 1927-1929. između HSS i Pribićevićevih demokrata. Pribićević nezadovoljan centralizmom u ekonomskoj sferi, koju vodi državna vlast, povezuje se sa Stjepanom Radićem, inače do tada ljutim protivnikom na političkoj sceni. Taj čin vodio je razdvajanju srpskog biračkog tijela u Hrvatskoj. Jedni su i dalje ostali uz politiku kralja i Radikalne stranke (uglavnom iz biračkog tijela u Dalmaciji), dok je uz Pribićevića ostao veći dio biračkog tijela Srba na Kordunu i Baniji i djelimično Lici. Podjela biračkog tijela imala je i trajne posljedice na poziciju srpskog korpusa u Hrvatskoj. Nesumnjivi vođa prečanskih Srba i Demokratske stranke, Svetozar Pribićević, među prvim jugoslovenskim političarima, zalagao se za očuvanje monarhijskog sistema i veliki zagovornik unitarizma i centralističke države, oštro se suprotstavljao Radiću i njegovom separatističkom konceptu. Protekom vremena nakon što je napušten od radikala (1925) okreće se opoziciji i stvara koaliciju sa Radićem, pod nazivom Seljačka demokratska koalicija. Salto mortale S. Pribićevića predstavlja najveće iznenađenje na političkom nebu Kraljevine Jugoslavije. Prvi put poslije stvaranja Monarhije, tzv. „prečanski Srbi“ preko Samostalne demokratske stranke na čelu sa S. Pribićevićem, zauzeli su oštar stav prema Kraljevini i postali glavni nosilac otpora navodnoj velikosrpskoj hegemoniji. Svetozar Pribićević je napravio zaokret, od jugoslovenskog integraliste pretvorio se u federalistu prihvatajući autonomiju Hrvatske. Neki smatraju da su na njegovu političku transformaciju imali uticaj jugoslovenski masoni, dok drugi ukazuju da je njegova preorijentacija plod ličnog odnosa i razilaženje sa kraljem Aleksandrom, čiji je bio miljenik na dvoru. Kao aktivni učesnik Hrvatsko-srpske koalicije, čije vodstvo je preuzeo poslije F. Supila, dovešće je do pobjede (1913) koja će ostati na vlasti tokom rata. Umnogo čemu, zahvaljujući toj koaliciji nije došlo do sukoba između Srba i Hrvata, koje su potencijalno bile moguće na teritoriji Hrvatske. Po izbijanju

rata S. Pribičević je protjeran u Mađarsku iz koje se vratio 1917. godine. Po povratku kao poslanik u Saboru vodio je ogorčenu borbu za ujedinjenje jugoslovenskih naroda i stvaranje jedinstvene države. On je bio taj koji je predložio raskid sa Austrougarskom (29. oktobra 1918.) da bi konačno isforsirao zaključak da se pošalje delegacija Narodnog vijeća u Beogradu, gdje je proglašeno ujedinjenje u zajedničku državu SHS. U toku ujedinjenja i u postratnom periodu bio je saradnik i poštovalac kralja i monarhije da bi postao njegov protivnik, u kojem kontekstu je napisao knjigu „Diktatura kralja Aleksandra“, u kojoj je posebno izvršao kritici diktaturu kralja, kao i njegov odnos prema hrvatskom pitanju, kao i njegov odnos prema Srbima u Hrvatskoj. Svoj zaokret u pogledu koncepta zajedničke države od jedinstvene centralističke monarhije ka federaciji, tumači činjenicom da je vremenom sagledao da u Kraljevini Jugoslaviji žive različiti individualisti koji ne podnose vlast jednih nad drugima. U dobro osmišljenoj federaciji treba naći balans među raznim individualistima. Diktator ne može biti čuvar narodnog jedinstva, sprečavajući stranke na vjerskoj i pokrajinskoj osnovi, što kod Hrvata stvara jedinstven borben front.³³⁵ „Na svetu nema snage koja može da slomi hrvatsku misao.“ Prije će se planina Velebit srušiti u more i Drava i Sava presušiti, nego što će se Hrvati odreći svojih stremjenja koja sačinjavaju čuvanje i nesmetani razvoj njihovih individualiteta.³³⁶ Osvrćući se na poziciju Srba u Hrvatskoj Pribičević podvlači da „beogradski vlastodršci su uvek pozivali u pomoć Srbe u Hrvatskoj, kad je, tobož, trebalo spasavati ugroženo državno jedinstvo, kad se trebalo boriti protiv „hrvatskog separatizma“. Ali, čim bi smatrao da mu je u računu da sklopi bilo kakav sporazum sa Hrvatima, zvanični Beograd je laka srca, bez ustručavanja, žrtvovao Srbe iz Hrvatske, koji su tako bili crvena marama u očima Hrvata. Poslije mog sporazuma sa Radićem, srpsko-hrvatski odnosi su se izmijenili i umesto borbe počela je srdačna saradnja, bolje reći jedinstvo srcem i dušom. Ali zbog ove promene položaja, zvanični Beograd optužuje Srbe iz Hrvatske da su izdali srpstvo i srpsku narodnu misao. Za zvanični Beograd srpska narodna misao sastoji se

³³⁵ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd, 1955, str. 184.

³³⁶ Citirano prema: *Isto*, str. 184.

u tome da svi Srbi van Srbije treba da rade za njenu prevlast kao srpski činovnici, koji nemaju čak nikakvog prava da učestvuju u vođenju državne politike, sem da se potpuno potčine vođstvu zvaničnog Beograda.“³³⁷

Pod lupu kritičke refleksije stavio je privrednu politiku koja je vođena u Kraljevini Jugoslaviji, koja je išla u smjeru gomilanja kapitala jednoj strani, odnosno potpune bijede na drugoj strani, te obuzetost raskošem i korupcionaštvom istaknutih predstavnika poretka. Tako navodi da je u razgovoru sa kraljem, kojom prilikom se kralj kritički osvrnuo na korupciju, ističući da se „sa g. Pašićem više ne može. Neću više da sarađujem sa njim. Uostalom, korupcija je uzela takve razmere pod g. Pašićem da se to više ne može trpeti: Njegov sin Rada meša se u državne nabavke i tako stiče milione, što na sve strane stvara sramotu, a njegov otac sve to štiti i pokriva.“³³⁸ Osvrćući se na siromaštvo koje vlada u zemlji, posebno u pasivnim krajevima gdje ljudi jedu meso dva puta godišnje i gdje u vrijeme nerodnih godina ljudi čak ni hljeba nemaju. Istovremeno „kraljeva civilna lista, posle preračunavanja 1932. godine, penje se skoro na 60 miliona dinara godišnje. Pretsednik republike Sjedinjene Države Amerike prima godišnju platu od 75 000 dolara, dok jugoslovenski kralj prima više od milion dolara. Dakle, kralj siromašnog seljačkog naroda Jugoslavije koji ima 14 miliona stanovnika, ima platu četrnaest puta veću nego predsednik jedne zemlje sa 120 miliona stanovnika i koja ima više zlata i kapitala nego sve ostale zemlje sveta. Pored toga, treba voditi računa o aktivnostima da država snosi troškove kraljeve civilne i vojne kuće kao i dvorske kancelarije i da država pokriva sve glavne troškove dvora.“³³⁹ Kakvo je ponašanje vlasti najbolje ilustruje primjer Svetislava Milosavljevića, bana Vrbaske banovine.³⁴⁰ Valja podsjetiti da je u to

³³⁷ Citirano prema: *Isto*, str. 174. i 175.

³³⁸ Citirano prema: *Isto*, str. 232.

³³⁹ *Isto*, str. 126.

³⁴⁰ „Čim je stigao u Banja Luku (u novembru 1929.) izdao je naredbu da se za njega o trošku i na budžet pomenute banovine uredi vila šumskog preduzeća „Bosna“. To uređenje stajalo je 600 000 dinara. Na ulazu u vilu postavio je stražare kao pred kraljevim dvorom, da bi tako pružio jasan dokaz o svojoj moći. Na račun isplate zakupa, on sa banovinskog budžeta uzima iznos dva puta veći od onog koji plaća sopstveniku vile, ali zauzvrat sopstvenik će dobiti ceo nameštaj kupljen banovinskim novcem. Opet na račun banovine ban je sebi nabavio skupocen nameštaj, posuđe sve u zlatu i srebru, a u tome nije izvršen

vrijeme Vrbaska banovina od devet banovina, koliko ih je bilo u Kraljevini Jugoslaviji, bila najsiromašnija banovina. I ovaj put kao i mnogo puta u historiji srpskog naroda, srpska politička elita nije bila bolećiva na svoj narod već je bespoštedno trošila državni budžet.

Neki historičari smatraju da je Pribićević nepouzdan svjedok o diktaturi jer je bio motivisan ličnom netrpeljivošću prema kralju Aleksandru, zanemarujući činjenicu da je on bio jedan od najzaslužnijih Srba iz Hrvatske za ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državu, te da je u prvim godinama novostvorene države dao veliki doprinos u njenoj kakvoj takvoj, konsolidaciji. Od svog novog političkog stava S. Pribićević nije odustao, da bi zbog insistiranja na njemu izvršio u izgnanstvu, kućnom pritvoru, štrajku glađu i konačno smrću u Pragu 1936. godine. Poslije njega, Srbi u Hrvatskoj nisu imali autoritativnog vođu, što je svakako bio veliki hendikep u artikulisanju njihovih interesa, št se pokazalo već kod stvaranja Banovine Hrvatske. Odvajanje Srba iz Hrvatske i zauzimanje opozicionog bloka od Beograda bio je glavni cilj hrvatske politike sa namjerom ostvarenja hrvatskog integriteta i suverenosti hrvatske države, a

nikakav popis i ništa od toga nije zabeleženo kao banovinska svojina. U toku budžetske 1931-1932 godine isti taj ban podigao je iz budžeta 1 085 000 dinara na ime troškova reprezentacije i poverljivih fondova. Za sebe i banovinske potrebe kupio je šest automobila, od ovih dva koje koristi za svoju ličnu upotrebu, staju svaki po 500 000 dinara. Vozače navodno plaća banovina. U toku prve dve godine ban Milosavljević naračunao 250 000 dinara kilometarskih putnih troškova, iako se na putovanjima služio banovskim automobilima i vagon-salonima besplatno mu stavljenim na raspolaganje svakom ministru i svakom banu. Iz banovinskog budžeta banjalučki ban daje pomoć u prvom redu onim opštinama koje su odlučile da njegovo ime daju svojim školskim zgradama. Izdao je naredbu da sve škole moraju imati iste dažke klupe, a ispravka svih klupa poverena je fabrici Ljođevac, čiji je ortak jedan njegov rođak. Ova fabrika je isporučila 4 000 klupa po 700 dinara po komadu. Stručnjaci su mišljenja da su se iste klupe mogle nabaviti u pola cene u državnoj željezari u Varešu ili Zenici. Ban Milosavljević je inače dužnu Vrbasku banovinu zadužio zajmom od 40 000 000 dinara, koje je uložio u zidanje banske palate. Pored toga, utrošio je 365 000 dinara za uređenje svog radnog kabineta, 783 000 za kancelariju načelnika, inspektora i drugih svojih ljubimaca u banovini. Za uređenje banovinskog pozorišta potrošio je 1 500 000 dinara, a 1 620 000 godišnje potrebno je za održavanje ovog pozorišta. Da bi pokrio manjak u budžetu, sreskim načelnicima je pod pretnjom disciplinskih kazni, naredio da se iz opštinskih budžeta izuzmu određeni iznosi...“ (Citirano prema: S. Pribićević, *Isto*, str. 186.)

da pritom Srbi u Hrvatskoj budu prihvaćeni kao hrvatski državljani, bez priznanja njihove posebnosti ili dijela nekog drugog naroda.

Poslije smrti S. Radića novi vođa HSS Vlatko Maček zajedno sa S. Pribićevićem predložio je novi plan transformacije Kraljevine Jugoslavije u federaciju. Federaciju bi činile Hrvatska (sa Slavonijom i Dalmacijom), Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Srbija, Makedonija i Crna Gora. Kompetencije predložene federacije činili bi zajednički finansijski poslovi, spoljna politika i vojska.³⁴¹ Kralj je odbacio ove prijedloge jer su faktički rastakali državu. Smrt Stjepana Radića poslije atentata u Narodnoj skupštini i uvođenje diktature kralja Aleksandra, nije dovela do stabilizacije prilika u zemlji. Rješavanje hrvatskog pitanja je još više dobilo na značaju, ojačavši separatističke tendencije Hrvata. Proces konsolidacije države nije ni približno uspio. Promjena naziva države u Kraljevinu Jugoslaviju i njena podjela na devet banovina, vjerujući da će tim zadovoljiti integraliste, a spomenutom podjelom federaliste nije zadovoljilo ni jednu stranu jer su zahtjevi i dalje rasli. Podjela zemlje izvršena prema nazivima rijeka (bez etničkih oznaka) naišla je na osudu, posebno srpskog i muslimanskog faktora, smatrajući da je podjela izvršena na štetu njihovih naroda.

Ubistvo kralja Aleksandra (1934) i formiranje namjesničkog režima na čelu sa knezom Pavlom, vladajuća struktura iskorisila je da u cijeloj zemlji dobije što jači politički efekat da se „čuva Jugoslavija“ i da se u tom smislu ojača borba protiv komunista i hrvatskih separatista. Stega diktature bila je na silaznoj liniji uz postepenu obnovu stranačkog rada i parlamentarizma. Svoju popustljivost vlada Miroljuba Jeftića (1934-1935) je pokazala puštanjem V. Mačeka iz zatvora, zatočenog krajem 1933. godine zbog antidržavnih izjava datih poslije zajedničkih punktacija krajem 1932. godine. Vlatko Maček bio je osuđen na tri godine zatvora. Za vrijeme njegovog odsustva, HSS predvodio je Ante Trumbić, kreator Zagrebačkih punktacija.³⁴² Po ugledu na ove punktacije donesene su

³⁴¹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 408.

³⁴² Pod nazivom *Zagrebačke punktacije* označavala se rezolucija objavljena početkom novembra 1932. godine, kojom je osuđena narodna srpska hegemonija u zemlji i pozvala na povratak na politički život od prije 1918. godine, a objavljena je poslije uvođenja šestogodišnje diktature kralja Aleksandra Karađorđevića. Rezolucija je imala podršku Seljačko-demokratske koalicije i Stranke prava.

Ljubljanske i Sarajevske punktacije i Novosadska rezolucija. Sukobi između Srba i Hrvata u bivšoj Trojedinici poslije pogibije kralja postali su učestaliji. Hrvatske stranke tokom izbora 1935. godine vodile su kampanju u pravcu separatizma uz stalno potenciranje hrvatskog pitanja, koji je za široke mase bivše Trojedinice i Hrvate Bosne i Hercegovine, podrazumijevalo stvaranje nezavisne „Hrvatske države“. Novi vođa HSS, V. Maček doslovno je negirao ideju o narodnom jedinstvu Južnih Slovena i sve više izvrtao istorijske događaje, tumači da je Srbija 1918. godine okupirala teritoriju južnoslovenske države. Sličan proces odvijao se i u Sloveniji. Njihovi klerikalni političari opredijelili su se za politiku dvostrukih standarda, vodeći državnu politiku sa strankom centralističke orijentacije, a istovremeno držeći se programa vlastite autonomije. Za razliku od hrvatskog pokreta, koji je u širokom frontu nastupao jedinstveno, srpske političke stranke izgarale su u međusobnim sukobima, bez bazičnog konsenzusa u pogledu državnog preuređenja države. Naivno se smatralo da je jugoslovenska država potrebna svima i da ima opšti prioritet u odnosu na separatističke zahtjeve. Njihovo opredjeljenje zasnivalo se na činjenici da je Srbija u Prvom svjetskom ratu dala i suviše velike žrtve za stvaranju države, da bi to neko doveo u pitanje. Glavni cilj diktature bio je stvaranje jedinstvene jugoslovenske nacije, gušenjem nacionalnih pokreta u Monarhiji, što je bilo suprotno realnim odnosima koju su već davno konstituisani na prostoru Jugoslovenske države. Ideologiju jugoslovenstva prihvatili su najvećim dijelom Srbi van Srbije, više u državnom nego u nacionalnom pogledu, dok su Hrvati imali pasivan i rezervisan odnos prema državi, a prihvatanje jugoslovenstva kao nacionalnog određenja apriorno je odbacivano. Iako su sukobi između Srba i Hrvata u vrijeme diktature pod prijetnjom sile bili smanjeni, da bi eskalirali u najskorijem vidu pojavom ustaške organizacije predvođene Antom Pavelićem. Kod Srba u Hrvatskoj, zaokretom S. Pribićevića, odbacivanjem centralističkog koncepta države i prihvatanjem federalnog vida organizacije države, došlo je do dezorijentacije i hlađenja prema dotadašnjem načinu vladanja. Rezultat toga bila je izoštrenija podjela srpskog biračkog tijela na tzv. radikalce i samostalce. Pribićević je u svojim izbornim kampanjama osuđivao centralnu vlast i označavao je kao hegemonističku, koja ni malo ne vodi računa o interesima prečanskih Srba, da je uvijek spremna da je žrtvuje za svoje interese i da odgovornost prebace na njih koji vijekovima žive sa Hrvatima. Po njemu, Srbi u Hrvatskoj postajali su sve sigurniji ako više brinu, ne samo za državne već i partikularne

interese, ako su što više solidarniji sa Hrvatima, što je stav koji je u prošlosti dao najviše koristi Jugoslovenskoj državi.³⁴³

Prije uvođenja diktature Pribićević svjedoči da je sa kraljem Aleksandrom (1928) odbio da uđe u vladu. Tom prilikom, kako ističe, skrenuo je pažnju kralju na položaj Srba u Hrvatskoj, koji su bez sumnje važan faktor u Jugoslaviji, o čijem interesu, po njemu, vlasti u Beogradu malo vode računa. U tom kontekstu preovladava diskurs da Srbi iz Srbije (Srbijanci, kako on kaže) govore u njihovo ime, što se često ne poklapa sa njihovim interesima, jer činjenice govore da nisu ni približno zastupljeni, kako u strukturi vlasti tako i u drugim djelatnostima gdje je njihov broj zanemariv.³⁴⁴

Njihovo opredjeljenje za federaciju, formirano pod uticajem Radića, nije imalo rješenje za Srbe u Hrvatskoj i njihovu nacionalnu individualnost, a pri tome zanemarujući snagu katoličke crkve kao vododelnice hrvatske nacije. Njegova misao vodilja koje se držao do kraja života (1936), da su Srbi i Hrvati jedan narod se pokazala kao velika zabluda. Dok su hrvatske vođe sa katoličkom crkvom radile na izoštravanju svoje prošlosti i posebnosti, vođeni ideologijom historijskog državnog prava, on je radio na jugoslovenstvu. Nije shvatio da se jedinstvo i nacija ne mogu stvoriti preko noći, pogotovo kod naroda koji su u izgradnji svojih historijsko-kulturnih posebnosti otišli daleko. Tek u Jugoslaviji Hrvatska je postigla svoju nacionalnu i duhovnu integraciju, a za samo 20 godina (1939) uspjela je da izmjeni svoju poziciju, dobivši značajan autonomni status, za razliku od Srbije koja je smatrala da je srpsko pitanje riješeno 1918. godine zanemarujući brigu o Srbima u Jugoslaviji, posebno srpskog naroda na jugu i sjeverozapadu zemlje.

³⁴³ Svetozar Pribićević, *Isto*, str. 174.

³⁴⁴ *Isto*, str. 82.

STVARANJE BANOVINE HRVATSKE

Stvaranje Banovine Hrvatske (1939) nije zadovoljilo hrvatske apetite niti je riješilo unutrašnju krizu u jugoslovenskom društvu. Političke stranke u Hrvatskoj ojačale su svoju poziciju stvaranjem partijskih vojski. Uz Hrvatsku seljačku stranku osnovane su Hrvatska građanska zaštita i Hrvatska seljačka zaštita. To su bile poluvojne, a kasnije i vojne formacije HSS od 1936. do 1941. godine. Zvane su Mačekova zaštita, po imenu svoga vođe. Glavni cilj im je bio zaštita hrvatskog stanovništva od žandarmerijskog nasilja. To je u stvari, trebao biti nukleus buduće hrvatske vojske. Prema nekim tvrdnjama, ta vojska je od 1939. godine pripremala pobunu bez znanja Mačeka, šefa HSS, a do kraja 1940. godine ta formacija je brojala 142 000 ljudi. Nadbiskup Štepinac bio je neformalni komandant ove brojne armije u rušenju jugoslovenske države. Unutar same HSS jačala je separatistička struja, koja je u sporazumu Cvetković-Maček vidjela krupan korak u stvaranju hrvatske države, dok su ustaški simpatizeri koristili sporazum za napad na Mačeka. Drugi razlog napada na Mačeka bio je zbog njegova nepriklanja fašizmu. Početkom 1940. godine vlasti Banovine preduzimale su kaznene mjere protiv ustaša i komunista. Vlasti Banovine zabranile su dva vodeća separatistička lista, proustaškog „Hrvatskog naroda“, čiji je urednik bio Mile Buduk i frankovačke „Nezavisnosti“ Stjepana Buća.³⁴⁵ Umjesto HSS čista katolička akcija preuzima vodeću ulogu u hrvatskom narodu. U takvim okolnostima HSS gubi podršku u narodu koju sve više preuzima tajna ustaška organizacija. Stvaranjem Banovine Hrvatske (1939) ova stranka je doživjela poraz. Država je bila u dobroj mjeri destabilizovana uz veliko nezadovoljstvo stanovništva, posebno u miješanim sredinama sa hrvatskim i srpskim strukturama Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i BiH. Međusobni sukobi nagovijestili su građanski rat. Vodstvo na hrvatskoj strani postepeno je preuzimao

³⁴⁵ S. Trifković, *Isto*, str. 132.

ustaški pokret. U Zagrebu, u režiji povratnika iz inostranstva Mile Budaka izdaje se list „Hrvatski narod“, u kojem širi ideologiju ustaštva. U istoj režiji ustaštvo preuzima i kulturne institucije na čelu sa „Maticom hrvatskom“. Banovina nije imala legitimitet srpskog naroda ni u Hrvatskoj niti u BiH, uslijed toga prišlo se otvaranju srpskog pitanja, u okviru rasprave o „srpskim zemljama“ krajem novembra 1939. godine. U tom pogledu izrađen je jedan projekt u vidu „Uredbe u srpskim zemljama“ 1940. godine pri „Srpskom kulturnom klubu“, koji je formirao Slobodan Jovanović 1937. godine. Prema projektu „Srpske zemlje“ bi pokazivao čitav prostor izvan granica Banovine Hrvatske. Po zamisli autora ta bi jedinica imala svog kralja i sabor, a bivše banovine bi se pretvorile u oblasti sa svojim skupštinskim tijelima. U srpske zemlje je tadašnji srpski glas uključio Srbiju (sa Makedonijom i Kosovom), Crnu Goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, Liku i dijelove Dalmacije.³⁴⁶ Ovaj nacrt nije ugledao svjetlo dana. Njemu je pridodat veći značaj nego što je stvarno imao, jer ga je predvodio Slobodan Jovanović, poznat kao veliki zagovornik Jugoslavije. Slobodan Jovanović je smatrao da je sporazumom Cvetković-Maček do kraja otvoreno hrvatsko pitanje, kojim činom je samo po sebi otvoreno i srpsko pitanje. S tim u vezi on je isticao „Imamo pravo da branimo srpstvo. Kad se obeležava hrvatska etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina. Bilo bi besmisleno tvrditi da u ovoj državi samo Hrvati imaju nacionalnu svest i da samo oni imaju nacionalnu istoriju, dakle Srbi nemaju ni nacionalne svesti ni istorije nego predstavljaju jednu amorfnu masu koja se da mesiti kako se hoće. Čim se otvorilo hrvatsko pitanje otvorilo se i srpsko – i Srbi moraju ujedinenim snagama braniti ono što je njihovo.“³⁴⁷ Uz to, on je podvukao da zadatak Srba nije samo zaštita srpstva, već je njihovo pravo i dužnost da se brinu o državi kao cjelini, posebno iz razloga što to Hrvati nisu činili, već su nastojali da centralnu vlast što više razvlaste i učine je što nemoćnijom.³⁴⁸ Po njemu, Sporazum „dao je Hrvatima zasebnu jedinicu, ali nije dao Srbima. Srbi se nisu

³⁴⁶ M. Ekmečić, *Isto*, str. 424. i 425.

³⁴⁷ S. Jovanović, *Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti, Iz istorije i književnosti*, tom 11 knjiga I, Beograd, 1991, str. 574.

³⁴⁸ *Isto*.

mogli mešati u čisto hrvatske stvari, dokle su se Hrvati mogli mešati u čisto srpske stvari, jer su ove ostale u nadležnosti čisto centralne vlade, u kojoj su zasedavali čisto hrvatski ministri. Ovakvo rešenje čisto hrvatskog pitanja zajedno nije bilo sračunato s pogledom na posebne srpske interese.“ Interesantno da se identična situacija pojavljuje u SFRJ, u odnosima pokrajina i Srbije, gdje su pokrajine odlučivale o stvarima iz nadležnosti Srbije, a Srbija nije mogla odlučivati o stvarima iz nadležnosti pokrajina. U Hrvatskoj je već poslije nekoliko mjeseci po zaključivanju sporazuma došlo do progona Srba. Tek tada je svima postalo jasno da je urađena velika greška. Javni protesti Srba u dijelovima Hrvatske, u sjevernoj Dalmaciji (Knin, Dalmatinsko Kosovo, Grčki Islam, Benkovac...) za izdvajanje iz Hrvatske i za vraćanje u Vrbasku banovinu, što je ostalo samo na protestima bez plana i vizije preduzimanja konkretnih radnji. Srbi u to vrijeme u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ne samo da nisu imali istaknutijeg vođe, nego nisu imali ni alternativna rješenja u slučaju raspada zemlje, isuviše su se naslanjali na Beograd, koji je često zabavljen u svojim podjelama u borbi za vlast, nije stigao da brine ne samo o njihovom statusu već i o njihovim egzistencijalnim interesima. Od gubljenja posebnog statusa koji su imali u Vojnoj krajini bili su usmjereni stvaranju šireg okvira sa Srbijom, što je jedan od razloga što osim Pribićevića nisu imali autohtonog vođu. Stranački pluralizam u posljednjoj fazi Kraljevine Jugoslavije, tj. za vrijeme Namjesničkog režima (1934-1941) bio je obojen nacionalnim oznakama stranaka uz njihovo segmentisanje u Srbiji sa gubitkom uticaja u javnom životu. Poslije Pašićeve smrti, radikali kao najveća stranka ušli su u fazu raspadanja, tako da su uoči aprilskog vojnog poraza bilo rastočeni na devet frakcija.

Srbi u okviru Trojednice bili su posebno nezadovoljni sporazumom Cvetković-Maček, ne samo što nisu konsultovani, već zbog činjenice da njihovi interesi gotovo da nisu razmatrani. Međusobne stranačke podjele i sukobi pridonijeli su zakašnjoj reakciji, bez osmišljenog koncepta rješavanja njihovog pitanja. Poslije stvaranja Banovine, na putu rješavanja tog pitanja našao se Srpski kulturni klub, koji je nastojao da svojim djelovanjem zaštititi Srbe prečane, čiji se položaj pogoršao naročito u posljednjim godinama Kraljevine Jugoslavije. Po tradiciji suočili su se sa osporavanjem svoga identiteta, skidanjem ćirilčnih tabli sa javnih i upravnih zgrada i ignorisanjem ćirilice iz službene upotrebe. Po nalogu HSS, umjesto ćirilčnih stavljane su latinične table, bez državnog grba

što je zahvatilo i škole gdje se ćirilice i mješovite table zamijenjivane latiničnim. Uklonjene su slike kralja Aleksandra, a umjesto njih stavljene slike Mačeka i Radića. Za srpski narod Banovina Hrvatska značila je početak njegove agonije i stradalaštva, kao preteča stvaranja Nezavisne države Hrvatske. Njenim nastavkom (1939) došlo je do obespravljavanja srpskog naroda u Hrvatskoj, zabrane svih srpskih stranaka i hapšenja komunista koji su bili protiv Banovine. U skladu sa unutrašnjim preuređenjem i političko-nacionalnom preorijentacijom nacionalni princip postaje dominantna vrijednosna kategorija, što je imalo za posljedicu favorizovanje Hrvata naspram Srba u svim sferama javnog života. Prilikom stvaranja Banovine Hrvatske svi katolici uvršteni su u Hrvate, dok su svi pravoslavni uključeni u Srbe, muslimani su tretirani kao posebna cjelina. Titoistička Jugoslavija je označavala sve procese unifikacije koji se odnose na Hrvate, čime je nestalo Srba, katolika i Bunjevaca, dok su se istovremeno podsticali svi procesi dezintegracije Srba proglašivši nove nacije Makedonaca i Crnogoraca. Na tom tragu javlja se dublji jaz između vodećih krugova Hrvatske seljačke stranke i koalicionih partnera D. Cvetkovića ustoličenih u vlasti u Banovini Hrvatskoj, frankovaca i ustaša. U Bosni i Hercegovini uspostavljanje Banovine Hrvatske dala je impuls nacionalnim i vjerskim podjelama koje su na tom prostoru bile od davnina prisutne. Srpske stranke građanske provincije u BiH vezale su svoj program za centre izvan BiH, za Beograd i Zagreb. Samostalna demokratska stranka koja poslije Pribičevića nije imala istaknutog lidera zbog sporazuma odstupala od koncepta složene države, tj. od formiranja četvrte bosansko-hercegovačke političko-teritorijalne jedinice i postaje najveći protivnik sporazuma i nedvosmisleno se opredjeljuje za koncept Velike Srbije u okviru jugoslovenske državne zajednice. U pogledu statusa Bosne i Hercegovine ova stranka se zalagala da BiH uđe u sastav nove srpske jedinice, uključujući i onaj dio teritorija Bosne i Hercegovine koji je ušao u sastav Banovine Hrvatske. Jedan dio posebno u Vrbaskoj banovini ostao je vjeran očuvanju Jugoslavije. Većina Srba bila je za Radikalnu zemljoradničku i Samostalnu demokratsku stranku. Većina Hrvata bila je za Hrvatsko-seljačku stranku koju je predvodio katolički kler, koji je uveliko vodio na suprotnoj liniji stvaranja nezavisne države Hrvatske i oživljavanju ideje svojatanja Bosne i Hercegovine. Pojavom čiste katoličke akcije katolički kler napušta Hrvatsku seljačku stranku i daje podršku ustašama i frankovcima. Sporazum Cvetković-Maček o podjeli Bosne i Hercegovine izazvao je veliko nezadovoljstvo širokih narodnih masa u

muslimanskom stanovništvu. Ignorisanje muslimanske zajednice i svih onih koji nisu ni Srbi ni Hrvati bilo je za njih razočarenje, jer je sporazum u svojim geografsko-ekonomskim konstrukcijama potpuno zanemario muslimansko stanovništvo. Po formiranju Banovine došlo je do novih razgraničenja opština na tom području, što je išlo na štetu muslimana kako bi se stvorila većina Hrvata, te do otpuštanja jednog dijela muslimana u opštinskim upravama. Maček je smatrao muslimane Hrvatima, iako je pregovorima za stvaranje Banovine Hrvatske Hrvatima smatrao samo bosanske katolike, pa je kod podjele BiH uzeo u obzir samo brojčano stanje katolika i pravoslavnih u pojedinom srezu, negirajući postojanje muslimanske zajednice.³⁴⁹ Istoričari smatraju da je žrtva sporazuma Cvetković-Maček bio Mehmed Spahe i njegov muslimanski pokret, koji je pod njegovim vođenjem zakoračio na put izgradnje nacionalnog identiteta u okviru naroda kom je muslimanska zajednica pripadala. Vodeću ulogu u toj zajednici imala je nova muslimanska inteligencija stasala u jugoslovenskim školskim i kulturnim ustanovama, prošla kroz muslimanski studentski dom „Gajret“ u Beogradu. Poslije smrti Spahe, Jugoslovenska muslimanska zajednica pod novim vodstvom Džafera Kulenovića mijenja politiku i okreće se hrvatskom separatističkom taboru tražeći osnivanje četvrte bosanske banovine, a odatle u fašističku tvorevinu što prati većina muslimanskog stanovništva, što je svojstveno svakoj nezaštićenoj manjini da se okreće prema pobjedniku.³⁵⁰ Pokret za autonomiju Bosne osnovan poslije smrti M. Spahe u decembru 1939. godine, djelovao je preko Izvršnog odbora, koji je djelovao putem muslimanskih organizacija društva.

³⁴⁹ M. Hadžijahić, *Isto*, str. 234. i 237.

³⁵⁰ M. Ekmečić, *Isto*, str. 423.

POTPISIVANJE TROJNOG PAKTA I SLOM JUGOSLAVIJE

Novi svjetski poredak stvoren Versajskim ugovorom poslije okončanja Velikog rata doveo je do nacionalnog poniženja nekih evropskih država, među kojima su se posebno isticale Njemačka i Italija, iako je bila na strani sila pobjednica. Revizija Versajskih teritorijalnih rješenja bila je prihvaćena gotovo kod svih političkih struktura u Njemačkoj. Od dolaska na vlast (1933) pa do beogradskog puča Hitler nije vodio agresivnu i podrivačku politiku prema Jugoslaviji, već je nastojao da je uvrsti u njemačku interesnu sferu. Iako odlučan da revidira versajski poredak, Jugoslaviju je držao po strani, nastojeći održati dobre odnose. Čak šta više, on je smirivao agresivne namjere Musolinija protiv Jugoslavije, tražeći od njega što tješnju saradnju sa Jugoslavijom. Pod uticajem Hitlera Musolini je bio spreman da Jugoslaviji, ako pristupi Trojnom paktu, garantuje da dobije luku Solun, pod uslovom da izvrši demilitarizaciju jadranske obale. Smjena Stojadinovića odmah poslije decembarskih izbora nije naišla na dobar prijem ni u Rimu niti u Berlinu. Italija je sve više zauzimala agresivniji stav prema Kraljevini Jugoslaviji, međutim pod pritiskom Njemačke taj pritisak je slabio vjerujući da će se sa Jugoslavijom moći uspostaviti mogućnost sporazumijevanja. Na primjeru Cincar-Marković 23. novembra 1940. na Berghofu, Hitler je predložio da Jugoslavija potpiše Pakt o nenapadanju sa Njemačkom i Italijom uz obećanje podrške ukoliko se Jugoslavija opredijeli da pristupi novom evropskom putu, faktički nagovještavajući i nudeći pristupanje novom Trojnom paktu. Jugoslovenska vlada 7. decembra 1941. izjasnila se o prihvatanju takvog dokumenta. Međutim, u međuvremenu Hitler se predomislio i izmijenio svoj zahtjev prema Jugoslaviji, umjesto ugovora o nenapadanju zatražio je pristup Jugoslavije Trojnom paktu. Uslijedio je kako diplomatski tako i vojni

pritisak, putem opkoljavanja Jugoslavije i ovladavanje Balkanom, što se uklopilo u pripreme za napad na Sovjetski Savez. Prve korake srljanja u Drugi svjetski rat Hitler je učinio priključenjem Austrije Njemačkoj i potpisivanje Minhenskog sporazuma kojim su Sudeti 1938. predati Hitleru. Čehoslovačka je prestala da postoji u martu 1939. godine, kada je Njemačka okupirala Češku, a ostatak Slovačke je proglasila nezavisnost. Početkom aprila 1940. Hitler je napao Norvešku i Dansku, da bi nakon toga napao Holandiju, Belgiju i Francusku, da bi ih pokorio u junu 1940. uvlačeći na svoju stranu Italiju i Japan, čime je stvorena osovina Trojnog pakta. Drugi svjetski rat je započeo njemačkim napadom na Poljsku, zbog koje je u rat ušla Velika Britanija. Napadom na Sovjetski Savez 22. juna 1941. godine spajaju se ratni sukobi na evropskom tlu sa sukobima u Aziji, poslije ulaska SAD u ratne sukobe. Već krajem oktobra 1940. njemačke trupe ušle su u Rumuniju, dok Mađarska pristupa Trojnom paktu 20. novembra 1940. Rumunija 23. novembra i Slovačka dan kasnije, da bi to učinila i Bugarska 1. marta 1941. Sve ove zemlje puštale su njemačke trupe na svoje teritorije. Albanija je bila vojno zaposjednuta od strane Italije, nakon čega je proglašen savez Italije sa Albanijom, putem proglašenja italijanskog kralja kraljem Albanije. Cilj je bio spajanjem dijela teritorije iz Jugoslavije i Grčke i stvaranje velike Albanije. Jugoslavija se našla u okruženju novih njemačkih saveznika od kojih su neke zemlje imale ambicije prema dijelovima jugoslovenske teritorije nezadovoljne versajskom podjelom. U tim okolnostima Jugoslavija se našla u neizlaznoj situaciji. Hitler je u kontaktu sa jugoslovenskim zvaničnicima tvrdio da između Jugoslavije i Njemačke nema političkih nesuglasica i tvrdio da Njemačka želi da se Jugoslavija priključi Trojnom paktu, u interesu njene budućnosti jer da njena neutralnost nije dovoljna garancija.³⁵¹ Poslije sastanka kneza Pavla u Bergofu 4. marta 1941. sa Hitlerom, on je sazvao sjednicu Krunskog saveza koji je bio sastavljen od sva tri regenta i najodgovornijih ministara. Nakon što je sagledana politička situacija i izvještaj vojnog generala o nemogućnosti odbrane zemlje od njemačkog napada, 6. marta donijeta je odluka o pristupanju Trojnom paktu. Odluka je uslovljena garancijama teritorijalnog

³⁵¹ Navedeno prema: *Aprilski rat 1941.*, Zbornik dokumenata, II Beograd, 1987, str. 30.

integriteta i suvereniteta zemlje uz oslobođenje obaveze da se daje drugim članovima pakta, uz obavezu da će se Jugoslaviji poslije rata osigurati luka Solun. O ovoj odluci 7. marta obavješten je Berlin uz zahtjev pismene garancije za uslovljene zahtjeve.³⁵² Pokušaj britanskih i američkih diplomata da nagovore jugoslovenske vlasti da odustanu od potpisivanja Trojnog pakta nije uspio jer nisu pružili garancije o pomoći jugoslovenskoj vojsci. Konačno odluku o potpisivanju pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu donijeta je na sjednici Krunskog savjeta 20. marta 1941., koja je usvojena na sjednici Ministarskog savjeta sljedećeg dana, da bi pakt bio potpisan od strane Dragiše Cvetkovića i Aleksandra Cincara Markovića u Beču 25. marta 1941. godine. U zemlji je zavlдалo opšte nezadovoljstvo Srba koje je bilo prisutno još od potpisivanja sporazuma sa Hrvatima kada počinje zlostavljanje Srba u Banovini i orgijanje hrvatskog nacionalizma. Samo potpisivanje pakta bilo je dolijevanje ulja na vatru u vrtlogu nezadovoljstva prema knezu Pavlu i Cvetkoviću koje nije moglo proći bez iskazivanja velikog revolta. Nezadovoljstvo naroda iskazano je u vidu demonstracija i mitinga gotovo u cijeloj zemlji izuzev u Hrvatskoj, ako se izuzme Split. Klicalo se kralju, dinastiji, Jugoslaviji, vojsci, savezničkim silama i Sovjetskom Savezu uz parole „Bolje rat nego pakt“, „Bolje grob nego rob“ i dr. Već 27. marta grupa oficira na čelu sa Dušanom Simovićem i Borivojem Mirkovićem izvršilo je državni udar kojim su svrgnuli sa vlasti Cvetković-Maček, a doveden Petar II na presto. Državni udar izveden je uz pomoć Velike Britanije, kada je postojala realna opasnost da Njemačka izvrši napad na Britaniju, što ukazuje na činjenicu, da je cilj britanske politike bio da uvuče Jugoslaviju u rat protiv Njemačke. Nije nepoznato da su britanske obavještajne službe pripremale izvođenje državnog udara prije samog potpisivanja pakta. Prema nekim istoričarima u organizovanju puča 27. marta pored britanaca su djelovale i sovjetske obavještajne službe. Puč u Beogradu za Rajh je bio veliko iznenađenje i razočarenje. S tim u vezi Zigfrid, koji je trebao naslijediti Viktora fon Herena na mjestu poslanika u Beogradu krajem marta 1941. godine, tvrdi da Rajh nije radio na razbijanju Jugoslavije, niti je podsticao takve planove, jer je politika prema Beogradu bila „odlučno prijateljska“. Po njemu Njemačka nije imala

³⁵² DGFP, D 12, NO.131,7.III 1941. (Prema S. Trifković, *Isto*, str. 136-137).

interesa da vodi rat u Jugoslaviji ili Hrvatskoj, tim više što su vojne snage bile potrebne na drugim mjestima.³⁵³ Knez Pavle potpisao je abdikaciju zajedno sa ostala dva namjesnika, da bi sa porodicom oputovao u Grčku, gdje je u režiji Engleza odveden u Keniju u izbjeglištvo. Vlada kojoj se pridružio i Maček, koja je formirana poslije puča na čelu sa generalom Simovićem i potpredsjednicima Mačekom i Slobodanom Jovanovićem, činili su Čubrilović i Budisavljević, te ministri iz Cvetkovićeve vlade. Nova vlada uložila je velike napore da uvjeri njemačke diplomate da je puč unutrašnja stvar države i da pristupanje Trojnom paktu nije dovedeno u pitanje i da potpisani akt ostaje na snazi. Sve je to bila zabluda, odluka o napadu na Jugoslaviju i kažnjavanju Srba bila je donijeta neposredno poslije izvršenog prevrata.³⁵⁴ Već 6. aprila uslijedio je napad Sile Osovine na Jugoslaviju, koji je rezultovao vojnim, političkim i moralnim slomom zemlje. Za gotovo nedjelju dana država se raspala. Napad na Jugoslaviju bio je tretiran kao obračun sa Srbijom u cilju naplate računa iz Prvog svjetskog rata, a Njemačka se predstavila kao svjetska sila koja donosi oslobođenje nesrpskim narodima. Srbi su označavani kao hegemonisti i tlačitelji ostalih naroda, a Beograd kao centar moći i promoter panslavizma i boljševizma. Jugoslavija, unutar duboko podijeljena, suočena sa izdajom, nije bila spremna za rat, s potencijalnom prijetnjom građanskog rata. Još za vrijeme probne mobilizacije 1939. godine moglo se naslutiti kakva će biti reakcija hrvatskog stanovništva u slučaju napada, kojom prilikom ne samo da je došlo do slabog odziva, nego i do pobune jednog dijela vojske u Hrvatskoj. Vojni vrh, iz političkih razloga donio je odluku da se brani cijela država, jer nije bio spreman da prihvati da Hrvati – neće učestvovati u odbrani zemlje, koji su uostalom tretirali državni udar kao srpski, prema njima usmjeren kao neprijateljski čin. Eventualna pomoć Britanije je izostala, jer za to nije bilo realne mogućnosti, a ni želje. Opet je na sceni glavnu ulogu odigrao Siton Votson, koji je u Kraljevini Jugoslaviji sve vrijeme

³⁵³ Nada Kristić-Kolanović, „Siegfried Kasche: Njemački pogled na Hrvatsku 1941. godine“. Časopis suvremena povijest, br. 3 (2011) str. 777. Autor citira HDA, SDS, DSUP, SRH, Kasche Siegfried 202.1, *Stenografski zapisnik glavne rasprave u Krivičnom predmetu protiv Kraternika i drugova* (Citirano po S. Trifković, str. 139.)

³⁵⁴ Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*. Titograd, 1963, str. 201. i 208.

radio protiv Srba dajući im kvalifikative ugnjetača Hrvata i Slovenaca. U novim aktivnostima sve nade polaže u Srbe, te na intervenciju britanskog ministra inostranih poslova Idna aktivno učestvuje u pripremi puča, što potvrđuje činjenica da je general B. Mirković, aktivni učesnik puču kasnije završio u britanskom vazduhoplovstvu, što se svakako može uzeti kao zahvalnost britanskih službi za izvršeni puč koji je Englezima dobro došao. Pučistička vlada, prema ocjeni Hitlera pokazala je „veliku drskost“ i svojim svrgavanjem vlade Cvetković-Maček „uvredila vođu njemačkog naroda“ i time izazvala njegovo ogromno ogorčenje, pa je zbog toga morala platiti visoku cijenu.

Napad na Jugoslaviju, uz masovno bombardovanje Beograda 6. aprila 1941. bio je brutalan i razarajući. Udar njemačkih jedinica započeli su iz Austrije, Rumunije i Bugarske i italijanskih jedinica iz Albanije i preko Dalmacije što je izazvalo slom zemlje. Jugoslavija se kao država raspala, vojska nedovoljno spremna i neorganizovana suočena sa izdajom našla se u rasulu. Njemačkom invazijom je lično komandovao Hitler iz jednog voza uz jugoslovensko-austrijsku granicu. Sam je određivao ciljeve za uništavanje jugoslovenske prestonice.³⁵⁵ Jedan od glavnih ciljeva bila je Narodna biblioteka koja je do temelja izgorjela sa oko 85 000 svezaka, sa ciljem preorijentacije srpske kulture sa francuskih na njemačke izvore. U Beogradu je tom prilikom ubijeno 2 271 ljudi, a neke procjene govore 4 000 i daleko više ranjenih.³⁵⁶ Vlada je prvo izbjegla na Pale, da bi zatim preko Nikšića napustila zemlju i otišla u Kairo, a zatim u London. Jugoslovensko kraljevsko vazduhoplovstvo hrabro se suprotstavilo brojčano nadmoćnom neprijatelju, pri čemu su jugoslovenski piloti koji su se borili na nebu nad Beogradom pokazali izuzetnu hrabrost i požrtvovanje, što je izazvalo uvažavanje i kod samog neprijatelja.

Već 17. aprila 1941. godine, uslijed opšteg rasula Aleksandar Cincar Marković, ministar inostranih poslova i general Radivoje Janković potpisali su bezuslovnu vojnu kapitulaciju. Prema jednom pregledu od 4. maja 1941. godine u

³⁵⁵ Velimir Terzić, *Isto*, str. 201-208.

³⁵⁶ M. Ekmečić, *Isto*, str. 435.

zarobljeništvo je otišlo 6 298 oficira i 337 864 vojnika, uglavnom Srba i Slovenaca, nakon što su od zarobljeništva izuzeti katolici i muslimani, dok je u italijansko zarobljeništvo otišlo 30 000 vojnika. Pored toga morala se izvršiti predaja oružja i cijelog ratnog materijala, te predaja kopnenih i vojnih utvrđenja, kao i niza traženih dokumenata. Pokušaji da se država očuva i poslije vojnog poraza nije uspio, jer su se Nijemci pozivali na princip debelacije (*debellatio*) po kome je protivnik u ratu poražen, stoga se sva njegova prava diktiraju od strane pobjednika. Jugoslavija je faktički nestala kao država, iako je njeno postojanje bilo nominalno priznato od strane međunarodne zajednice, tako da je njen legitimni predstavnik bila jugoslovenska vlada u izbjeglištvu. Mnogi historičari smatraju da Njemačka nije planirala napad na Jugoslaviju, uz opasku da bi do toga eventualno došlo u nekoj kasnijoj fazi, poslije pretpostavljenog poraza Sovjetskog Saveza. Drugi kliše polazi od toga da je Aprilski rat odgodio napad Njemačke na Sovjetski Savez i time mu dao vremenski prostor da se bolje pripremi za rat, čime je omeo plan „Barbarosa“, pa čak i spasio Sovjetski Savez. Ipak valjalo je znati na šta su mnogi događaji uvjerljivo upućivali, a o tome izvršio puča nisu vodili računa, da će Hrvati separatisti, čim počne rat izazvati rasulo u vojsci i preći na stranu neprijatelja. Pa su u tom pogledu, u okviru svoje nadležnosti trebali preduzeti odgovarajuće mjere, što nisu, prepustivši taj trenutak stihijskim događajima, tražeći rješenje za sebe i svoje porodice. Zadržavši bratstvo, generali, na svim komandnim mjestima su faktički snadbijeli Pavelića i NDH sa potrebnim vojnim kadrovima, tako da se u vojsci Nezavisne države Hrvatske našlo: 31 general, 228 pukovnika, 245 potpukovnika, 254 majora, 1005 kapetana i 417 poručnika jugoslovenske kraljevske vojske.³⁵⁷

³⁵⁷ S. Turlakov, *Isto*, str. 207.

STVARANJE „TAKOZVANE“ NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I SRPSKA GOLGOTA

Poslije niza neuspjelih pokušaja njemačkih, vojnih i obavještajnih službi da privole Mačeka na saradnju potražili su rezervnu varijantu koju su lako našli među ekstremnim separatističkim proustaškim elementima tzv. radikalima „tzv. domovinskim ustašama“ kako su ih sami zvali. Izbor je pao na Slavka Kvaternika koji je preporučio ustaško rješenje hrvatskog pitanja. Iako je specijalni izaslanik ministra inostranih poslova Njemačke Edmund Fezenmayer (Veesenmayer) zadužen da uspostavi vezu sa radikalnim nacionalistima, nije krio nezadovoljstvo sa Pavelićem. U razgovoru sa Kvaternikom naglasio je da je Pavelić pod pokroviteljstvom Musolinija i pri tom istakao da je njegovo mentalno zdravlje pod velikim upitnikom. Budući da u više pokušaja Maček nije prihvatio njemačke sugestije, Fezenmayer je po dozvoli Berlina okupio širi krug nacionalista u koji su ušli i radikalni elementi. Hrvatske seljačke stranke sa programom nestanka Jugoslavije i stvaranja Nezavisne hrvatske države, koja bi obuhvatala istorijske i nacionalno hrvatske prostore.³⁵⁸ Od Nijemaca je zatražena pomoć. Kvaternik i njegovi radikalni elementi bili su više naklonjeni Njemačkoj, a ne Italiji, uz potajnu nadu da će Nijemci preuzeti vodeću ulogu u Hrvatskoj i da će vlast povjeriti ipak njima i osloboditi ih od italijanskog tutorstva. Međutim, pošto Nijemci nisu mogli pronaći alternativu Paveliću i njegovim ustašama, Fezenmayer je prihvatio rješenje da Slavko Kvaternik proglasi nezavisnost u ime Ante Pavelića.³⁵⁹ Njemačke snage ušle su u Zagreb 10. aprila 1941. uz oduševljenje građana Zagreba. Kvaternik koristi bezvlašće odlaskom bana

³⁵⁸ S. Trifković, *Isto*, str. 144.

³⁵⁹ *Isto*, str. 148.

Subašića iz Zagreba i predaje vlast od strane Mačeka i 10. aprila 1941. proglašava Nezavisnu državu Hrvatsku. Maček je dva dana prije, 8. aprila pozvao svoje pristalice da slijede naređenja jugoslovenskih vlasti, da bi 10. aprila to isto ponovio i za ustaške vlasti. Uz to, on je u potonjem slučaju pozvao svoje pristalice i saradnike da „iskreno sarađuju“ sa novom vlašću, što je bila velika pomoć Paveliću prilikom uspostavljanja vlasti, posebno za pripadnike domovinske organizacije, koji su to iskoristili da se oslone na aparat Hrvatske seljačke stranke i organe Banovine i lokalne uprave. Formalno, ta stranka se raspala i prije propasti države, ustaše su je eliminisale.

Kvaternik je već 12. aprila imenovao Hrvatsko državno vodstvo koje je predvodio Mile Budak, koje je trebalo biti neka vrsta privremene vlade. U to vrijeme ustaški vođa i „poglavnik“ novonastale marionetske države Ante Pavelić je bio još u emigraciji u Italiji. Odmah poslije odluke Hitlera da napadne Jugoslaviju, Musolini se sastao sa Pavelićem da bi 11. aprila potvrdili obostranu saglasnost o predaji Italiji „dalmatinskih gradova italijanskog karaktera“. ³⁶⁰ Nakon Pavelićevog sastanka sa Musolinijem, ustaški vođa sa 250 emigranata vraća se 11. aprila u zemlju. Zadržavši se u Karlovcu dva dana, gdje je obavio razgovore sa italijanskim i njemačkim diplomatskim predstavnicima o raspodjeli interesnih sfera i budućih obaveza Nezavisne države Hrvatske. Već 15. aprila ustaški poglavnik stiže u Zagreb i imenuje novu vladu, koja 16. aprila polaže zakletvu u Banskim dvorima, uz prisustvo rimokatoličkog, islamskog i evanđelističkog vjerskog predstavnika. U toj vladi našli su se pored Pavelića, koji je pored predsjedničkog položaja uzeo i resor vanjskih poslova, dr Osman Kulenović kao potpredsjednik, Slavko Kvaternik ministar hrvatskog domobranstva i zapovjednik vojske, dr Mirko Puk ministar pravosuđa, Andrija Artuković ministar unutrašnjih poslova, dr Ivan Petrić ministar zdravstva, dr Lovro Sušić ministar narodnog gospodarstva, dr Ivica Frković ministar šuma i rada, dr Milovan Žanić ministar zakonodavnog povjerenstva. ³⁶¹

³⁶⁰ *Isto*, str. 159.

³⁶¹ Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, str. 399-415.

Proglašenje Nezavisne države Hrvatske po mnogima imalo je podršku većine Hrvata, u čemu je nemjerljiv doprinos A. Stepinca, što je omogućilo Paveliću da proširi svoj politički upliv, s obzirom na malobrojno članstvo domovinskog pokreta. Osnovu nove vlasti činio je ustaški pokret čija je neprikosnovena uloga ozakonjena 1941. godine, kada je postao jedino političko tijelo u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Vlada je imala više simboličnu ulogu, njene sjednice su vječito održavane. Uspostavljeni režim imao je mnoge sličnosti sa nacističkim režimom. Sva vlast je prešla u ruke poglavnika, koji je vladao sa najbližim saradnicima iz strukture vlade. Poglavnik je vršio zakonodavnu vlast, a zakone je donosio u formi uredbi, koje su se označavale kao „zakonske odredbe“, tako da je poglavnik uživao sva diktatorska prava. Kopirajući naciste, ustaške vlasti već od samog početka svoje vladavine su donosile mnogobrojne zakonske propise i podzakonske akte. Cilj je bio prepoznatljiv, da se ozakone akcije terora, radi postizanja čistog etničkog prostora ove tvorevine. U tom naumu doneseni su propisi kojim je veliki dio društva obespravljen i stavljen van svakog pravnog okvira zaštite. Zakonskim propisima ustanovljeni su temeljni elementi represivne državne tvorevine, a to su: milicija, armija, tajna policija, specijalni sudovi, te koncentracioni logori. Pored uspostavljenog normativo-pravnog poretka, djelovao je sistem neformalno uspostavljenog poretka, po kojima je sistem funkcionisao od samog početka. Ovaj sistem koji su koristile ustaše sproveden je usmenim naređenjima bez zakonskog osnova. Upravo ovom vanzakonskom linijom vršeni su nezapamćeni zločini nad Srbima i Židovima. Svakako, u skladu sa ciljevima ustaškog zločinačkog pokreta, centralno mjesto u pravnom poretku Nezavisne države Hrvatske imalo je rasno zakonodavstvo koje je pripremila grupa, po tadašnjim ocjenama uglednih hrvatskih intelektualaca. Po tim propisima, za razliku od Jevreja i Roma Srbi nisu uvršteni u tzv. „ratni talog“, što upućuje na činjenicu da to nisu učinili zbog javnosti i njihovog značajnog broja, kao zbog programa njihovog pokrštavanja. Genocid nad Srbima nije imao pravni osnov u tom zakonodavstvu. Takav zločin izvršen je već krajem aprila 1941. godine, u selu Gudovcu kraj Bjelovara, gdje je strijeljano 200 imućnih i najbogatijih Srba. Pored ustaških jedinica koje su počele sa masovnim ubistvima Srba već krajem aprila 1941., glavni instrumenti ustaške vlasti činila je Ustaška narodna služba (UNS) i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost. Ustaška

narodna služba je bila, ustvari, specijalna ustanova ustaškog pokreta na čijem čelu je bio Eugen Kvaternik. U okviru ove službe je organizovana ustaška odbrana na čijem čelu je bio Vjekoslav Luburić, koja je direktno izvršavala genocidni program u sistemu koncentracionih logora. Vojno krilo ustaškog pokreta činila je hrvatska vojnica, koja je imala politički karakter i nije potpadala pod ministarstvo domobranstva, koje se kasnije uključilo u ministarstvo oružanih snaga. Početkom maja 1941. konstituisan je glavni ustaški stan, koji je imao vodeću ulogu u ustaškom pokretu. Njegovo članstvo imalo je više počasni karakter. Sastojao se od doglavnika, koji su činili Doglavničko vijeće, poglavnik pobočnika koji su činili Pobočnički zbor od povjerenika, kojih je bilo najviše.³⁶² U administrativnom smislu, državna tvorevina bila je podijeljena na tzv. velike župe, čije je stvaranje imalo za cilj rušenje ranijih granica između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.³⁶³

Podjelu jugoslovenskog teritorija izvršile su okupatorske snage Italije, Njemačke, i Mađarske. Ranijim planovima Hrvatska je bila predviđena da se uz Slovačku, Češku, Moravsku i Mađarsku veže za njemački Rajh, u čemu je imala važnu teoriju hrvatskih naučnika o gotskom porijeklu Hrvata. Vodeću ulogu u razvoju ove kvazi teorije imao je Ante Starčević, tvrdeći da su Hrvati po porijeklu jedna superiorna nordijska rasa, a bosanski muslimani njen najčistiji dio. Najveći dio Jugoslavije ušao je u sastav Nezavisne države Hrvatske, iako je ova tvorevina kao nezavisna država, ona je bila okupirana od Sila Osovine. U okviru ove tzv. Nezavisne države našao se veći dio teritorije današnje Hrvatske, teritorija Bosne i Hercegovine i teritorije Srijema.³⁶⁴ Jugoslovenska teritorija podijeljena je između saveznika Italije i Njemačke na dva okupaciona područja. Linija razgraničenja povučena je između Siska i Karlovca na Jajce, preko Goražda na Lim, odatle iznad Prištine do Vranja. Njemci su držali šumom i rudnim blagom značajna područja Bosne, Slavonije, Novog Pazara, Kosovske Mitrovice, dok su Italijani razgraničili Hrvatsku, Crnu Goru i Kraljevinu Albaniju. Makedonija je

³⁶² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb, 1977, str. 109.

³⁶³ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, Zagreb, 2007, str. 87,89.

³⁶⁴ M. Ekmečić, *Isto*, str. 441.

data Bugarskoj, kao i dio jugoistočne Srbije sa Vranjem i Pirotom.³⁶⁵ Mađarskoj je dodijeljena Bačka, Baranja i Prekomurje. Granice između Italije i Nezavisne države Hrvatske su određene „Rimskim sporazumom“ u maju 1941., prema kojem je Italiji pripalo područje iza Zadra, Trogira, Šibenika i Splita, sa ostrvima, izuzevši Pag, Brač i Hvar. Dio Konavla koji je bio vezan za posjed Boke Kotorske pretvoren je u ratnu bazu. U tzv. Veliku Albaniju ušlo je Kosovo, Metohija (bez Kosovske Mitrovice), te zapadna Makedonija sa Ohridom.³⁶⁶ Crna Gora je proglašena početkom jula u statusu nezavisne države sa elementima kvazi države, nakon što je princ Mihajlo Petrović u njemačkom zarobljeništvu odbio da prihvati krunu, jer je smatrao da Crnogorci nisu nacija nego pokrajinski identitet srpske nacije.³⁶⁷

Puč u Beogradu izazvao je žustru reakciju Hitlera i njegovo ogorčenje prema srpskom narodu koji se usudio da sruši režim koji je pokazao spremnost da prihvati njegovu volju. U teritorijalnom smislu želio je da Srbiju učini što manjom. Srbija je svedena na granice iz 1912., tj. do Balkanskih ratova, s tim da joj je formalno dodat Banat, koji su Nijemci držali pod svojom kontrolom, što su učinili i sa zonom Bor. Srbija je bila jedino područje okupirane Jugoslavije u kojoj je bila uspostavljena vojna uprava. U vojnoj okupaciji Njemačka je ulagala sve napore da spriječi bilo kakav oblik srpske državnosti. U propagandnom smislu bio je to nastavak stare Austrougarske propagandne matrice, a na prvom mjestu bile su optužbe srpskog naroda kao ključnog neprijatelja „novog poretka“. U hijerarhijskoj strukturi naroda istočne Evrope Srbi su zauzimali samo dno, dijeleći sudbinu naroda zbog rasne nepodobnosti.³⁶⁸ Teritorija okupirane Srbije imala je 51 000 km², na kojoj je živjelo 3 700 000 stanovnika. Srbija je bila obavezna da plaća kontribuciju okupatoru i da finansira njemačku okupacionu upravu. Glavnu vlast vršila je „Komanda za jugoistok“, iako je formalno postupao „senat komesara“ kao domaća vlada koja je bila podređena vojnoj upravi.

³⁶⁵ *Isto.*

³⁶⁶ *Isto.*

³⁶⁷ *Isto.*

³⁶⁸ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 100.

Marionetska vlada postojala je sve do oslobođenja ovog dijela Jugoslavije (1944). Na čelu komesarske vlade najprije je bio Milan Aćimović, a zatim vlada narodnog spasa na čelu sa Milanom Nedićem. Poraz Jugoslavije teško je primljen u Srbiji. Po mnogima, puč od 27. marta bio je nepromišljen i bezuman čin, koji su organizovali i finansirali Englezi.³⁶⁹ Pristalice ovog stanovišta ocjenjuju da su Srbi 27. marta izgubili razum pokazavši totalnu političku nezrelost i osjećaj za realan odnos snaga, suočivši se sa golgotom bez presedana u svojoj istoriji. Izvoditi puč poslije pristupanja Trojnom paktu, bilo je suludo i totalno nepromišljeno, bilo je to ustvari srljanje u propast i to još uz nagovor Sitona Votsona osvjedočenog neprijatelja srpskog naroda. I ovaj put se pokazalo kao i mnogo puta ranije da su srpski političari kontrolisani, lakomisleni, korumpirani i vlastoljubljivi i ne samo to, često puta su bili orijentisani na svoje interese, a ne na interese naroda, pa čak kad je to bilo od posebnog značaja za naciju u cjelini. Patrijarh Gavriilo u svom memorandumu tvrdi da se više mislilo na spasavanje vlade i svojih porodica nego na spasavanje države i naroda.³⁷⁰ Ostaje veliko pitanje zašto su se pučisti odlučili na državni udar, kada su po svim pokazateljima morali znati da će time izazvati ratnu mašineriju Hitlera, protiv kojeg jugoslovenska vojska nije imala nikakve šanse, u realnom odnosu snaga, a pogotovo što se moglo očekivati da će Hrvati izazvati masovnu izdaju i masovno prigrliti okupatorsku vojsku, te da će u tim okolnostima njihovi ekstremisti jedva dočekati da vrše masovne zločine i genocid nad Srbima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U trenutku potpisivanja Trojnog pakta ustaški vođa Ante Pavelić je izjavio: „Naša ideja o rušenju Jugoslavije je srušena, ostaje nam jedino da će ljudi Srbi da sruše Bečki sporazum“. Već poslije dva dana, ljudi Srbi su ispunili želju jednog od najvećih neprijatelja srpskog naroda. Uostalom, mnogi istoričari smatraju da Hitler nije imao plan da napadne Jugoslaviju, iako bi to učinio, to bi uslijedilo poslije eventualnog pada SSSR, s obzirom da je tamo polomio zube, stvari na Balkanu bi se odvijale sasvim drugačije. Svako varijantno rješenje za srpsku zajednicu bilo bi bolje nego ono koje je izabrano da se uđe u sukob sa najvećom silom u Evropi u to vrijeme. Uz nedostatke političke zrelosti

³⁶⁹ *Isto*, str. 204.

³⁷⁰ Turlakov, *Isto*, str. 104.

i mudrosti i racionalnog pristupa u ocjeni stvarnosti, srpska politička elita odvela je srpski narod u propast.

Napad Hitlera na Jugoslaviju, bez objave rata, bez sumnje po međunarodnom pravu predstavlja nezakonit čin. Direktna posljedica toga je stvaranje Nezavisne države Hrvatske, s toga se njen nastanak ne može smatrati pravovaljanim sve dok postoji otpor matične države koji de fakto nije prestao 17. aprila 1941. godine. Imajući u vidu aspekt međunarodnog prava Jugoslavija kao država nastavila je da postoji iako su prestali funkcionisati svi segmenti njene organizacione strukture vlasti. Bez obzira na te okolnosti Nezavisna država Hrvatska je 10. aprila postala subjekt međunarodnog prava. Za razliku od Srbije koja je bila pod okupacijom, za NDH se može reći da je uz određene nedostatke imala bitne elemente državnosti: teritoriju, narod i državnu vlast. Pored toga, sklopila je međunarodne ugovore, vršila priznanja drugih država i od drugih država bila priznata, imala je svoje diplomatske predstavnike u drugim državama, imala je svoju vojsku, vlastitu valutu i organizovanu strukturu državne uprave. Njena teritorija iznosila je 115 133 km².³⁷¹ Tretiranje njene teritorije i razgraničenje treba gledati u kontekstu odnosa prema Njemačkoj i Italiji. Razgraničenje između NDH i Njemačke izvršeno je na osnovu ugovora zaključenog početkom maja 1941., dok je razgraničenje između NDH i Italije izvršeno na osnovu Rimskog ugovora zaključenog nešto kasnije 1941. godine. Razgraničenje prema Sloveniji izvršeno je u julu 1941., a prema Srbiji utvrđena je uz saglasnost Njemačke 7. jula 1941. godine. Prema Crnoj Gori razgraničenje je utvrđeno Graničnim sporazumom 24. novembra 1941. godine.

Prema izvještaju Hrvatskog državnog statističkog reda iz 1941. godine NDH je imala 6 966 729 stanovnika. Od toga Hrvata je bilo 4 817 000, 1 848 000 Srba, 14 500 Nijemaca, 70 000 Mađara, 37 000 Slovenaca, 44 267 Čeha i Slovaka. Prema tom izvještaju izvan Hrvatske je bilo 1 727 548 Hrvata.³⁷²

³⁷¹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 2. izdanje, Zagreb, 2007, str. 131.

³⁷² *Isto*, str. 32.

Postojanje suverene efektivne vlasti najsporniji je momenat NDH. Bez sumnje ona je imala državni aparat koji je vršio unutrašnju vlast i pod patronatom vodio spoljnu politiku. Međutim, državni aparat nije imao efektivnu vlast nad velikim dijelom svoje teritorije, jer je bio okupiran od osovinskih snaga, čiji vojni organi su vršili civilnu upravu, često i protiv volje NDH. Pored toga, ustaške vlasti od ljeta 1941. godine nisu držale pod svojom kontrolom ni veći dio teritorije naseljen srpskim stanovništvom, koje je zbog brutalnih progona i ubistava od strane ustaša pružilo oružani otpor i stavili pod svoju kontrolu jedan dio teritorije.³⁷³ Bez sumnje, sporni dio suverenosti NDH odnosio se i na njenu sposobnost da ulazi u odnose sa drugim državama. Iako je imala značajan stepen nezavisnosti, ta činjenica se ne može izjednačiti sa suverenošću, jer je ona bila ograničena voljom vodećih Sila Osovine. U ostalom, NDH se u potpunosti ne može smatrati državom, jer je nastala na nelegalan način, napadom Njemačke na Jugoslaviju i uspostavljanjem od strane okupacionih snaga. Od početka 1943. godine njemačka žandarmerija i policija pod vojnom komandom okupacionih snaga, regrutuju Hrvate i bosansko-hercegovačke muslimane u svoje jedinice bez saglasnosti ustaških vlasti. Iako NDH nije bila *de jure* država, ona je imala određene elemente državnosti koji su joj omogućili da samostalno razvije sve aktivnosti, posebno na unutrašnjem planu.³⁷⁴ Upravo iz tih razloga ustaške vlasti i njihove pristalice snose glavnu odgovornost za stravične zločine koje su počinili na teritoriji NDH. Glavne snage Osovine su ih dovele na vlast, ali upravo zbog autonomije koju su imale snose punu odgovornost. Uostalom, mnogi historijski dokumenti Italije i Njemačke upućuju da su se njihove okupacione snage zgražavale nad zločinima koje su ustaše činile nad srpskim stanovništvom.

Ubrzano priznanje NDH uslijedilo je uglavnom od zemalja potpisnica Trojnog pakta, odnosno zemalja povezanih sa zemljama Sila Osovine.³⁷⁵ Prvo formalno pravno priznanje došlo je od Mađarske, gotovo istog dana proglašenjem

³⁷³ S. Trifković, *Isto*, str. 165.

³⁷⁴ *Isto*, str. 169.

³⁷⁵ Hrvoje Matković, *Isto*, str. 26.

NDH, da bi je zatim priznala Italija i Njemačka. Nakon toga priznale su je i druge zemlje Trojnog pakta Slovačka, Bugarska i Rumunija. Iako je protest jugoslovenske vlade uložen nakon uspostavljanja NDH, te poslije priznanja NDH od strane Rumunije, kojim je ukazala na kršenje međunarodnog prava, taj protest nije zaustavio daljnji proces priznanja, tako da je priznanje uslijedilo od Japana, Španije (u junu 1941) i Finske i Danske (u julu 1941), te nešto kasnije i drugih zemalja Burme, Filipina, Narodne Kine, Mandžurije i Tajlanda. Sve te Azijske zemlje bile su pod japanskom okupacijom. Pored *de jure* priznanja NDH je imala sa određenim zemljama takve odnose koji se mogu označiti kao *de facto* priznanja. U taj broj zemalja mogu se uvrstiti Francuska, Albanija, Holandija, Norveška, Švedska, Švajcarska i San Marino.³⁷⁶ Vatikan nije formalno-pravno priznao NDH, imao je apostolskog legata u Zagrebu, iako su Pavelić i Štepinac zatražili priznanje od Vatikana, već u aprilu 1941. godine Vatikan je zadržao diplomatske odnose sa jugoslovenskom vladom u Londonu.³⁷⁷ Nakon što je NDH objavila rat SAD i Velikoj Britaniji u decembru 1941. godine, američki konzulat u Zagrebu je prestao sa radom.

Može se reći da NDH u svom trajanju nije dostigla ni približno nivo države sa punim kapacitetom, ostala je na nivou države u pokušaju – *in statu nascendi*, s toga je njena državnost višestruko i konstantno osporavana. Međutim, ta marionetska tvorevina imala je priličan stepen unutrašnje državnosti (autonomije) što joj je omogućilo samostalno djelovanje, posebno u vršenju genocida nad srpskim i jevrejskim narodom na teritoriji NDH. Nacistička Njemačka je stvorila atmosferu za nasilje komadanjem i rasturanjem jedne suverene zemlje, a ustaški režim pod okriljem nacističke moći iskazao svoje bezumlje i krvoločnost uništavanjem nepoželjnih, a to su u NDH bili Srbi, Jevreji i Cigani. Moglo bi se prihvatiti stanovište nekih historičara da NDH, iako nije imala ni jedan element suverenosti kada su u pitanju okupacione sile, ona je na osnovu unutrašnje suverenosti iskoristila sile Osovine za ostvarenje svojih historijskih ciljeva, koje je baštinila Hrvatska stranka prava, iz čijih redova su regrutovane vođe ustaške

³⁷⁶ Tvrтко Jakovina, *Istina o NDH i Hitleru*, Magazin plus, 22 (204) str. 8.

³⁷⁷ H. Matković, *Isto*, str. 26.

organizacije. Ono što je trajno obilježje njihove politike je negiranje srpske nacionalnosti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Frankovci su u ranijim kriznim situacijama, poput aneksione krize (1908) i prilikom izbijanja Prvog svjetskog rata *ad nutum* ratnih krugova u Beču bili glavni organizatori pogroma nad srpskim stanovništvom.

U vrijeme stvaranja NDH, sudeći prema svemu, vodeći ustaški pokret nije predstavljao respektabilnu snagu. Tek poslije Pavelićevog govora u Zagrebu 21. maja 1941. godine započela je masovna kampanja za pridobijanje stanovništva. Presudnu ulogu u pridobijanju masovne podrške doprinijela je tadašnja politika i crkvena elita. Prihvatanje ustaša u narodu i među javnim službama uslijedila je poslije Vlatka Mačeka, koji je pročitan odmah nakon što je Slavko Kvaternik proglasio stvaranje NDH. Maček je u svom proglasu potvrdio da je Kvaternik proglasio „slobodnu samostalnu i nezavisnu državu na cjelokupnom istorijskom teritoriju hrvatskog naroda“ i „preuzeo vlast u svoje ruke“, a potom je pozvao „sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokori“. Pored toga on je pozvao „sve pristaše Hrvatske seljačke stranke koji su na raznim upravnim položajima, članove kotarskih odbora, opštinske načelnike, odbornike...da na svojim mjestima ostanu i s novom vladom iskreno sarađuju“³⁷⁸. Njegov proglas u nastalim okolnostima značio je presudan legitimacijski čin prenošenja vlasti na ustaše, jer ne treba zaboraviti da je on tada bio predsjednik Hrvatske seljačke stranke, kao i neosporni vođa Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji i potpredsjednik Vlade. Pored toga, njegove oružane formacije tzv. Mačekova garda, pružile su pomoć o uspostavljanju NDH, ustvari, ona je bila oslonac u uspostavljanju nove vlasti u Zagrebu i razoružavanju jugoslovenske vojske. Glavnu izvorišnu osnovu ustaškog legitimiteta činila je rimokatolička crkva, koja je sa oduševljenjem prihvatila stvaranje NDH. Osnovni smisao masovne podrške običnog svijeta Nezavisnoj državi sastoji se u vjeri da katolička država stvara božju zajednicu, pa je „Civitas dei“ glavni osnov netolerancije prema pravoslavlju, što je postalo dio opšte kulture običnog svijeta. Njen episkopat ne samo da je aktivno

³⁷⁸ Čulinović Ferdo, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojno izdavački zavod, Beograd, 1970, str. 206.

učestvovao u stvaranju atmosfere i pridobijanju katoličkih masa, nego se aktivno stavio u službu NDH.³⁷⁹ Svi biskupi osim mostarskog Alojzija Mišića, na čelu sa nadbiskupom Alojzijem Stepincom i Ivanom Šarićem pojedinačno i kolektivno stavili su se u službu ustaškom režimu. Iako činjenice govore da je u hrvatskoj političkoj eliti, na čelu sa Vlatkom Mačekom, tada neprikosnovenim vođom hrvatskog naroda, bila prisutna izdaja, ali ne mogu se opovrgnuti ni činjenice da je izdaja bila više prisutna u narodu nego u vodstvu Hrvatske seljačke stranke. Istorijski dokumenti govore da narod u izdaju nije vodio Maček nego nadbiskup Stepinac, koji je bio neformalni komandant te goleme armije u rušenju jugoslovenske države.³⁸⁰ Tradicionalno, većina hrvatskog naroda slijedila je svoju crkvu. Transformacija hrvatskog nacionalnog pokreta iz elitnog u masovni tip poslije 1918. godine, doživio je svoju konkretizaciju i homogenizaciju upravo u predratnim i ratnim prilikama. To je kako kaže Ekmečić „Trijumf istorijskog procesa pretvaranja religije u vododelnicu nacije“.³⁸¹ Isti autor navodi da je „u literaturi navedeno da su 53 katolička sveštenika, navedena po imenu i prezimenu u mestu boravka, predvodila napade na jugoslovensku vojsku u ovom ratu. Splitski biskup je 6. aprila Musoliniju poslao poruku da će podržati okupaciju Dalmacije i da bi u „tom slučaju Italija mogla da učini čisto uputstvo biskupu i njegovom kleru dijaceze, za svaku eventualnost i svaki uticaj na stanovništvo“.³⁸² Seljačke građanske zaštite Krunoslava Batušića, koji je na osnovu knjige Fra Otona Knezovića (Pokolj hrvatske vojske 1945, Čikago, 1960) tvrdio da je vojska sve do 1939. godine pripremala pobunu bez znanja šefa Hrvatske seljačke stranke, Mačeka.³⁸³ Vojska je bila značajna vojna formacija koja je do kraja 1940. godine brojala 142 000 ljudi. Kasnije je ban Subašić transformisao u nezavisnu policiju, a prema svim podacima bila je trajno nao-

³⁷⁹ Colić Mladen, *Takozvana Nezavisna država Hrvatska 1941.*, Delta-pres, Beograd, 1973, str. 106-107.

³⁸⁰ M. Ekmečić, *Isto*, str. 437.

³⁸¹ Citirano prema M. Ekmečić, *Isto*, str. 429.

³⁸² *Isto*, str. 436.

³⁸³ *Isto*, str. 437.

ružavana od strane hrvatskih starješina u kraljevskoj vojsci. Ova vojna formacija imala je razrađen plan rušenja jugoslovenske države i stvaranje samostalne hrvatske države, krijući to od predsjednika vlastite stranke, jer Maček po njemu nije bio radikalni Hrvat.³⁸⁴ Biskupi i nadbiskupi su objedinjavali stav crkve i vjere sa NDH koju je, kako su govorili, sam bog dao hrvatskom narodu.³⁸⁵ Među prvima Stepinac je čestitao Kvaterniku proglašenje NDH, da bi bio u posjeti Paveliću 16. aprila 1941. godine, da bi zatim priredio prijem na svom dvoru za ustaše povratnike.³⁸⁶ Ispred Vrhbosanske nadbiskupije i crkvene pokrajine, bosansko-hercegovački pozdrav Paveliću, uputio je nadbiskup Ivan Šarić, naglasivši da je osnivanjem NDH Pavelić „donio slobodu i nezavisnost“ hrvatskom narodu u Bosni i Hercegovini. Slične izjave podrške uputili su i mnogi drugi biskupi sa prostora Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Svoja ustaška osjećanja Šarić je ispoljio u pjesmi, „Oda Poglavniku“, koju je za Božić 1941. posvetio Paveliću.³⁸⁷ Praksa podrške ustaškoj vlasti nije prestala od strane episkopata, kada su ustaše uveliko vršile pojedinačna i grupna nasilja i pokolje nad Srbima. Da se radi o simbiozi ustaške i katoličke vlasti najbolje govore činjenice uključivanja katoličke štampe i široku propagandu veličanja NDH i ustaškog režima.

³⁸⁴ *Isto.*

³⁸⁵ Colić Mladen, *Isto*, str. 98.

³⁸⁶ *Isto.*

³⁸⁷ *Isto.*

GENOCID NAD SRPSKIM NARODOM

Na susretu Pavelića i Hitlera 6. juna 1941. u Berghofu, Pavelić je dobio placet za masovni progon Srba u NDH. Po planu koji je Pavelić prethodno izložio Ribentropu (Ribhentrop), Srbe iz NDH treba preseliti u Srbiju, a umjesto njih naseliti Slovence iz Rajha, dok, po njemu, muslimani neće praviti probleme. Odobravajući taj plan Hitler je naglasio: „uostalo, ukoliko Hrvatska država želi da bude snažna moraće da vodi nacionalno netolerantnu politiku tokom sljedećih pedeset godina, jer prevelika popustljivost po tekućim pitanjima može navesti samo štete“.³⁸⁸ Stav Hitlera ohrabrio je Pavelića da pristaje na „konačno rješenje“ srpskog pitanja po vlastitim namjerama. Fizičko uništavanje Srba i stvaranje raso homogene hrvatske nacionalne države bez Srba, činilo je okosnicu ustaške ideologije. U tom kontekstu Srđa Trifković navodi program koji je izložio ustaški povratnik pokršteni Jevrejin Vlado Singer, početkom maja 1941. svom poznaniku Šimi Balenu, poznatom komunisti i kasnije Titovom funkcioneru, na zagrebačkom Zrinjvcu prilikom slučajnog susreta. Singer je rekao: „Svijet je u ratu i još će neko vrijeme biti. Naša se revolucija dešava usred velikog rata. U takvim se prilikama dešava svašta, što se inače neće desiti. Može se i svašta poduzeti, što u mirno doba nije moguće. Mi moramo koristiti priliku. Srbi su nam već tri stotine godina najveća smetnja u ratu. S njima, tako namnoženima i takvima kakvi jesu, nikad sreće u našoj hrvatskoj državi. Sad je prilika! Moramo ih trećinu pobiti, trećina će pobjeći, a trećina će se pokatoličiti i postaće Hrvati.“³⁸⁹ Najavljeni model ustaškog rješenja srpskog pitanja kasnije je formulisao Mile Budak, da trećinu Srba treba pobiti, trećinu iseliti, a trećinu pokatoličiti. Namjere ustaškog pokreta su veoma čitljive, oko koje je postignuta

³⁸⁸ Citirano prema: Srđa Trifković, *Isto*, str. 193.

³⁸⁹ Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Subnor Ivo Goldstein), Zagreb, Novi Liber i Židovska općina Zagreb, 2001, str. 113. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 196).

saglasnost svih ekstremnih snaga, a to je da se iskoriste okolnosti rata u evropskom podneblju za rješenje srpskog pitanja u NDH, putem zacrtanog genocida. Uspostavljanjem ustaške vlasti već do kraja maja formirane su prve dobrovoljne jedinice ustaške vojnice. Zbog neorganizovanosti i samovolje jedan dio tih jedinica označen je „divljim ustašama“, a činili su ih Hrvati iz dinarskog područja Like, Korduna i zapadne Hercegovine, kao i manji broj muslimana iz Hercegovine i Bosanske krajine.³⁹⁰ „Divlje ustaše“ organizovali su ustaški emigranti, koji su nakon uspostavljanja NDH bili upućivani u razne krajeve zemlje da organizuju lokalno stanovništvo sastavljeno od Hrvata i muslimana. Pored Hrvata, u velikom broju slučajeva, zločine u Bosni i Hercegovini počinili su „divlje ustaše“, čiju strukturu pored Hrvata su činili muslimani.³⁹¹ Iako su neki muslimani u mnogim situacijama podigli svoj glas protiv zločina koji su se sproveli na njihovoj teritoriji. Poznata je predstava grupe muslimana iz Banja Luke ministrima u vladi NDH, Džaferu Kulenoviću i Himliji Bešlikiću od 12. novembra 1941. Krajem avgusta 1941. broj „divljih ustaša“ iznosio je između 24 i 30 hiljada ljudi, da bi poslije toga ulazile u regularne ustaške formacije, iako njihovo djelovanje u vidu takvih grupa nije prestajalo do kraja rata. Nema sumnje da je njihov zaštitnik bio sam Pavelić. Likvidacija Srba, Jevreja, a nešto kasnije i Roma bio je državni projekat u kome su „divlje ustaše“ revnosno obavljale povjereni zadatak djelujući na cijelom prostoru NDH. Srbi su stavljeni van zakona. Ustaše su ih ubijale na svakom koraku, na ulici, na polju, na kućnom pragu, uz prisustvo članova porodice, sadistički izživljavajući na način što ljudski um ne može prihvatiti, sjekuci dijelove tijela uši, jezik, vadeći nerođenu djecu iz utrobe... „Divlje ustaše“ su uglavnom obavljali prljave poslove umjesto regularnih jedinica ustaške vojske i policije, iako su tokom rata regularne jedinice činile zločine, a po tome su bile poznate Francetićeva i Bobanova „Crna legija“, kao Luburićeva „Narodna odbrana“. Na udaru je naročito bilo pravoslavno sta-

³⁹⁰ *Isto*, str. 197.

³⁹¹ Tako se u izvještaju kotarske oblasti Slunj od 24. septembra 1941. o zločinima „divljih ustaša“ nad Srbima, na području Cazina, Bihaća i Velike Kladuše, naglašava sljedeće: „Po njihovom ponašanju i vladanju, u Bosni ne smije biti druge vjere do islamske i s toga tjeraju da sve pređe u islam, u protivnom biti će poklano ili protjerano, a šta oni već zapravo danas čine“. Zločini NDH, dok. 296.

novništvo, učitelji, vodeći članovi srpskih stranaka, intelektualci i dr. Iživljavanje ustaša nad pravoslavnim stanovništvom bilo je naročito okrutno. Virtuozni način mučenja iskazali su svoju bolesnu ćud, posebno nad njima.³⁹² Pored masovnog uništavanja sveštenstva, ustaše su pred završetak rata u NDH uništili 299 pravoslavnih crkava, ubili 6 vladika i 222 monaha SPC. Početkom maja 1941., Eugen Kvaternik (Dido) donosi naredbu kojom su omogućena masovna deportovanja Srba i Jevreja u gradovima. Srbi i Jevreji koji su živjeli u Zagrebu na području sjeverno od Maksimirske, Vlaške, Jelačićeva placa, Ilice sve do Mitnice, morali su se preseliti u druge dijelove grada, a mogli su se kretati samo od 6 ujutro do 9 navečer. Ulazak i izlazak sa područja grada Zagreba bio je dozvoljen samo onima koji su imali dozvolu vojnih vlasti. Evakuisani građani su faktički postajali prognanici jer niko nije bio voljan da ih primi niti da iznajmi nove

³⁹² Ilustrovan je primjer opisan u njemačkim i italijanskim dokumentima. U saopštenju njemačkog poslanstva u Zagrebu od 24. juna 1941. bilježi se: „Bežeći od ustaša Proko Pejnović iz Martina (srez Našice), sakrio se na drvetu, koje se nalazilo na seoskom pašnjaku. Tako skriven mogao je vidjeti kako ustaše sprovode vezanog srpskog popa iz Našica Đorđa Bogića. (...). Ustaše su najprije vezale popa Bogića za jedno drvo, a zatim počeli svoje svirepo delo. Najprije su mu odsekli uši, zatim nos, a nakon toga odeskli su mu jezik. Zatim su mu bezosećajno i s nasladom iščupali bradu zajedno sa kožom brade i mesom. Nesrećni i izmućeni pop glasno je urlikao od bolova. On je još mlad čovjek od oko 30 godina, zdrav i snažno razvijen. Sve vreme stajao je uspravno, tako da su same ustaše izražavale svoje divljenje nad ovom žilavošću. Potom su mu iskopali oči i kako se pop Bogić još uvek nije zateturao, jedan ustaša mu je prerezao stomak i grudi, pole čega je Bogić klonuo. U grudnoj duplji videlo se kako srce kuca, još uvijek je živ. Poslije ovih reči ustaše su otvorile vatru na popa i time skratile muke istog.“ – Zločin NDH.dok. 76. (Citirano prema: *Pravni poredak NDH*, Beograd, 2017, str. 129.)

„U dopisu dr Turnera, načelnika Upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji; od 25. juna 1941., opisuje se smrt sveštenika Branka Dobrosavljevića iz Veljuna i njegovog sina, učitelja. Kako se navodi u prisustvu cele familije ustaše su isprebijale i zlostavljale najpre učitelja, izvadili su mu oči, odsekli mu nos i uši i najzad ubili nožem. Potom su naredili ocu da iznad leša svog sina govori molitvu. Onda su počeli da zlostavljaju popa. Najpre su mu iščupali bradu i kosu, zatim, pošto su ga oslepili, odsekli nos i uši da bi ga na kraju ubili.“ – Ibid, dok. 77. U izvještaju teritorijalne legije karabinjera u Ankoni (grupa Zadar) od 15. jula 1941., opisan je događaj koji se desio u selu Suvoji: „Ženi sveštenika Spase Lovrnja koji je ranije bio ubijen, ustaše su rasporile truh izvukavši živo dijete koje su ubili“ – Ibid.dok. 133. (Citirano prema: *Pravni poredak NDH*, Beograd, 2017, str. 129.)

stanove. Čim bi napustili grad postajali bi plijen ustaških oružanika koji ili likvidiraju ili šalju u logore, a imovina bi im bila oduzeta.³⁹³ Etničko čišćenje pored Zagreba zahvatilo je ostale veće gradove u NDH. Dok se u većim gradovima vrši etničko-vjersko čišćenje oslanjajući se na razne zakone u manjim mjestima, ustaški oružanici se ponašaju kao okrutna varvarska horda.

Na dan proglašenja NDH, 10. aprila, ustaše su po Lici, u Gospiću, Smiljanu hapsili ugledne Srbe. U noću između 26. i 27. aprila u Grubišnom polju uhapsili su više od 500 Srba pod izmišljenom optužbom da su za Đurđevdan pripremali ustanak protiv novostvorene države, da bi bili odvedeni u kompleks logora „Gospić-Jadovno-Pag, gdje ih je 487 ubijeno. Na Đurđevdan, ustaše u selu Blagaj, nedaleko od Slunja ubijaju 525 ljudi, koristeći njima omiljeno sredstvo likvidacije nož i malj. Nakon toga slijedili su zločini u Josipdolu, Veljunu, Plaskom, Ogulinu, Plitvičkim jezerima, Korenici, Prekopi i Glini, gdje je od maja do jula 1941. uhvaćeno po kućama i poljima 1 566 žrtava i pobijeno u pravoslavnoj crkvi u Glini. U Jadovnom, u kratkom periodu do avgusta 1941. godine likvidirano je 38 hiljada Srba. U Mehinom stanju, samo za devet dana pogubljeno je više od 4 000 ljudi. To malo mjesto između Velike Kladaše i Cetingrada ušlo je u istoriju kao jedno od najkrvavijih i najtužnijih mjesta, gdje je tokom jula i avgusta stradao veliki broj Srba, sakupljenih iz okolnih mjesta, uglavnom sa Korduna (Vojnića, Slunja i Vrginmosta). U Ivanić Jarku su ustaše ubile 380 ljudi. U selu Glinice, tadašnja opština Veljun, ustaše su zapalile kuću Kunić Tome, u kojoj je spaljeno živih 16 članova porodice, među njima četvero djece. U Perni kod Petrove Gore zatvoreno je i spaljeno u kućama živih 540 Srba. U srpskom selu Prkos u sred zime, u snijegu do pojasa ubijeno je maljem 450 žena i djece, među njima dvadeset i dvije bebe do dvije godine, sedamdeset i četvero djece od jedne do sedme godine. U Sadilovcu u selu i crkvi na najmonstruozniji način pobijeno je 600 civila, od čega su polovina bila djeca. U Korenici 22. avgusta ustaški oružnici muče i ubijaju više stotina Srba. Nekim leševima su odsječeni dijelovi tijela, uši, nos, drugima su zabijene igle pod nokte, a svim su izvađene oči koje su ustaše držale kao trofeje. Engleski ljekar L. Rodžers svjedoči: „Uzeh torbu (jedog ustaškog oružnika) i otvorih je. U početku sam

³⁹³ Marko Aurelio, Riveli, *Nadbiskup genocida*, Beograd, 2018, str. 70.

mislio da vidim oljuštene mekušce, ali kada sam bolje pogledao postadoh svjestan da se radi o ljudskim očima.³⁹⁴ Od 29. jula, u selima Krnjak, Krstinja, Široka Rijeka, Rakovica pod komandom Božidara Cerovskog, ubijeno je 3 000 Srba. Od 9. avgusta 1941. godine između Orvice, Divosela i Čitluka pogubljeno je 907 ljudi. Oko 500 žena i djece bačeno je u jamu planine Tušnice, a 80 žena i djece poklano je u školi Čelebićima.³⁹⁵ Na Pagu je ubijeno 10 000 Srba, o čemu su svjedočile italijanske trupe koje su okupirale Pag.

Tokom 1941. godine izvršeni su masovni zločini i u Bosni i Hercegovini. Rukovodstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije, na čelu sa Džaferom Kulenovićem, izrazilo je lojalnost ustaškom režimu, koji je od početka gradio fašističku totalitarnu državu. Njegov brat Osman, advokat u Bihaću postao je potpredsjednik hrvatske ustaške vlade, da bi ga poslije ostavke naslijedio Džafer Kulenović. Tokom maja i juna 1941. godine započela je žestoka kampanja protiv Srba, Jevreja i Roma, koja je dobila sve elemente genocida. Jedan od osnovnih ciljeva genocida bio je da se likvidacijom srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini stvori većina hrvatskog stanovništva. Netolerancija prema Srbima i prihvaćanje islama kao dijela islamske nacije stvorila je ambijent da veći dio muslimanskog stanovništva prihvati svijest da su samo dio hrvatske nacije muslimanske vjere. U tom smislu, pojedine muslimanske hodže su se angažovale da svoje vjernike muslimane pokrenu protiv Srba. Neki od njih su posjećivali Pavelića da bi mu izrazili podršku i lojalnost. Odmah poslije osnivanja ustaške države hodža Smail Mujakić u Bosanskoj Krupi sakupio je 1 500 potpisa muslimana na rezoluciju, koju je već 30. maja 1941. godine u Zagrebu uručio ustaškom poglavniku, u kojoj se bilježi: „Vama, poglavniče, kao nosioca nove sretne ere, stavljamo se na raspolaganje, spremni za domovinu i živote položiti s punim uvjerenjem, da za nas muslimane, iza teškog i barbarskog razdoblja, nikada nije kucnuo sretniji čas ni došao ljepši dan, od kada ste Vi, poglavniče,

³⁹⁴ L. Rodžers, *Ourelia Surgeon*, London, 1957, str. 46. Rodžers je bio službeni engleski ljekar, član jedne britanske misije koja je dodijeljena Titovim partizanima. (Citirano prema: M. Aurelio, *Isto*, str. 74.)

³⁹⁵ Za navedene podatke, up. Viktor Novak, *Magnum Crimen*, Zagreb, 1948. Str. 127. Procjenjuje se da su ustaše ubile ne manje od 63 hiljade srpske djece mlađe od 12 godina. Poslije rata istraživač Dragoje Lukić, član jedne jugoslovenske državne komisije, sastaviće listu od 53 626 djece po imenu i prezimenu, koju je usmrtila Pavelićeva diktatura.

došli na čelo naroda i države Hrvatske. 1 500 Hrvata muslimana kotara Bosanske Krupe svoje oči samo u vas upiru i svi iz dubine duše mole Boga, da Vas održi zdrava i čila na diku i ponos naroda hrvatskog, te mile nam domovine Slobodne nezavisne države Hrvatske.³⁹⁶ Nakon posjete delegacije muslimanskih sveštenika, hodža i zavjeta ustaškom poglavniku počelo je masovno pokretanje muslimana u Bosanskoj krajini protiv Srba. Obično poslije molitve u džamijama pojedine hodže pozvale su u rat tj. „džihad“ protiv Srba pravoslavaca. Tokom avgusta i septembra 1941. poznati ustaša Bećir Borić, hodža organizovao je brojne napade na srpska sela i zaseoke Cazinske krajine. Nakon što bi pobili stanovništvo, uslijedila bi pljačka srpskih kuća. Ovaj zlotvor odgovoran je za ubistva stotine Srba u Cazinskoj krajini, među njima na stotine žena i djece.³⁹⁷ Pokolj Srba u ljeto 1941. godine uzeo je stravične razmjere, gotovo da nije bilo sela ili zaseoka da ustaše nisu vršile krvavi pir u Bosanskoj krajini. Ubijeno je na desetine hiljada žitelja srpske nacionalnosti. Na udaru je po običaju bilo srpsko sveštenstvo, učitelji i intelektualci, koji su poubijani i poslani u logore. Procjene govore da je u masovnim pokoljima i progonima u Bosni i Hercegovini ubijeno preko 160 000, uz dodatak žrtava na Kozari od 68 000 do 70 000. Nakon što su partizanske jedinice na prostoru Kozare početkom ljeta 1942 stvorile slobodan teritorij, koji od strane njemačkih, ustaških i domobranskih snaga uništen, tom prilikom ubijeno je 12 000 ljudi, dok je njih 14 000 zarobljeno i strijeljano. Ustaše su 40 000 civila odvele u logor Jasenovac, uglavnom žena i djece. Računajući masovne pokolje u dijelovima Bosne i Hercegovine, u istočnoj Bosni stradalo je blizu 50 000, u Bosanskoj krajini preko 77 000, u srednjoj Bosni 11 000 i u Hercegovini oko 12 000 Srba.³⁹⁸

U ustaškoj vojsci istaknuto mjesto zauzimali su generali muslimani Salih Alikadić, Januz Ajanović, Muharem Hromić i dr. Istaknuto mjesto u „Crnoj legiji“ najkrvoločnijoj ustaškoj formaciji imao je Bećir Lokmić. U ustaškoj vojsci dijelom su učestvovali i muslimani Sandžaka. Glavni koljač u ubijanju Srba

³⁹⁶ *Hrvatsko gospodarstvo*, knj. 1. str. 337 (Citirano po: Branko Bokan, *Skrivene namjere*, Beograd – Banja Luka, 2001, str. 112).

³⁹⁷ D. T. Bataković, *Nova istorija srpskog naroda*, Beograd, 2007 (Prema: Čedomir Antić i Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 315-316).

³⁹⁸ Šire o tome: Branko Bokan, *Isto*, str. 113-116.

u crkvi Svete Bogorodice, u Glini gdje je krajem jula i početkom avgusta 1941. godine, zaklano 1 564 osobe srpske nacionalnosti, bio je Hilmija Berberović.

Prema Miloradu Ekmečiću, italijanski general Alessandro Luzano (Alessandro Lusano) u pismu Musoliniju, koje je poslao van protokola, opisuje zločine koje su ustaše izvršile u selu Prebilovcu, gdje je u jednom danu ubijeno 800 stanovnika, žena i djece. General je obilazio područja u zaleđu Dubrovnka, oko Stoca, Ljubinja, Čapljine, gdje su poslije povlačenja ostali italijanski obavještajci. „Tri dana nakon pokolja došao je u selo i u seoskoj školi video gomilu ubijene dece. Jedan dečak je još krkljao i u vojnoj bolnici ispričao kako je učiteljica silovana i devojčice od osam godina. Nekima su odrezali glave i poređali ih po klupama, a od creva pravili ukras. Pevao je silom dovedeni, orkestar Cigana i udarao u tambure. Na večnu sramotu naše crkve i jedan božji čovek, jedan župnik (Don Ilija Tomas) u svemu tome je učestvovao.“ Istoga dana su dovedeni preostali žene i djeca i bačeni u jamu.... Takvih jama, kaže se u izvještaju, „puna je Hercegovina, Bosna, Lika i Dalmacija. Pokolji Srba su dostigli takve razmjere da su u tim krajevima zagađeni i mnogi vodeni izvori. Iz jednog vrele u Popovom polju, nedaleko od jame u koju je bačeno 4 000 Srba, izbijala je crvenkasta voda, lično sam se u to uverio. Na savest Italije i naše kulture, pašće neizbrisiva mrlja, a ako se, dok je vreme, ne distanciramo od ustaša i ne sprečimo da se nama pripíše da podržavamo bezumlje.“³⁹⁹ M. Ekmečić navodi da je hrvatsko vodstvo najprije planiralo da na donjoj Neretvi izgradi ogromni koncentracioni logor, što je spriječila italijanska vojska, pa je odlučeno da se logor izgradi na Savi u Jasenovcu.⁴⁰⁰ Već početkom rata 1941. u Garavicama, pokraj Bihaća izvršen je masovni pokolj srpskog civilnog stanovništva od strane ustaša, u kojem je ubijeno oko 12 000 ljudi, među kojima veliki broj djece. Dio Srba, pod strahom od istrebljenja prisilno je preveden u katoličku vjeru, što im nije osiguralo sigurnost, jer je ubijanje od strane ustaša nastavljeno. U Doboju je ubijeno stotine Srba po ličnom navođenju jezuite Dragutina Kambera, ustaškog logornika u Doboju. U Livnu i okolnim selima je izvršen masakr nad 5 600 Srba, na poticaj franjevca dr Srećka Perića, koji je poznat po tome što je pozvao

³⁹⁹ (Citirano po M. Ekmečiću, *Isto*, str. 447.) Pismo je objavio srpski emigrantski istoričar Lazo Kostić, 1974.

⁴⁰⁰ *Isto*, str. 445.

lokalne ustaše da prvo ubiju njegovu sestru koja je udata za Srbina.⁴⁰¹ U selima Drakulić, Motike i Šargovac kod Banja Luke, jedinice Paveličeve garde, u februaru 1942. masakrirale su je 2 0315 osoba srpske nacionalnosti, među kojima i 551 dijete. U osnovnoj školi u Drakuliću poklani su učenici. Klanje srpskog življa predvodio je fratar Miroslav Majstorović.⁴⁰² U Potkozarju u Piskavici i okolnim mjestima u februaru 1942. godine izvršen je pokolj nad 592 Srba, među kojima je bilo i djece. U Šušnjarima kod Sanskog Mosta muslimanske i hrvatske ustaše pobile su 5 000 Srba. U decembru 1944., na prostoru okolnih sela Odžaka ubijeno je 850 Srba, od tog 333 djece. U Hercegovini, u julu 1941. godine 559 Srba je bačeno u ponoru Golubinke, gdje je sljedećih godina završilo više hiljada ljudi. U Koritima, ustaše su masakrirale 176 Srba, dok su u Ljubuškom, pod komandom ustaše Jove Borota ubile 4 500 ljudi. U Čapljini, pod vođstvom Franje Bego (saradnik Artukovića) ubijeno je 5 000 ljudi, dok ja na aerodromu između Šujice i Livna bačeno u cisternu 280 Srba i posuto živim krečom.⁴⁰³ U Čelebiću i okolnim selima 1941. ubijeno je 405 pravoslavnih Srba. Odnos prema Srbima najbolje ilustruju poznate riječi Viktora Gutića, ustaškog stožernika, izrečene u maju 1941. godine, u govoru u Sanskom Mostu: „Nema više Srbije! Nema više gedža, novih krvopija, nestalo je ciganske dinastije Karađorđevića, a i kod nas – uskoro – drumovi će poželjeti srbalja, ali srbalja više biti neće. Izdao sam drastičnu naredbu za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno uništenje. Ne budite slabi ni spram jednoga. Držite uvijek na umu da su to bili naši grobari i uništavajte ih gdje stignete, uz blagoslov našeg poglavnika i moj vam neće uzmanjkati.“ Isti zlotvor dao je do temelja srušiti crkvu „Svete Trojice“, saborni hram koji su Nijemci prethodno oštetili bombardovanjem. Zloglasne ustaše „Crne legije“ na čelu sa J. Francetićem u istočnoj Bosni izvršile su masovni pokolj srpskog stanovništva u Podrinju, gdje je u Višegradu i Rogatici ubijeno 6 000 ljudi. Ustaše su pustošile sve što je srpsko. U oblasti Srebrenice ustaške vlaste naoružale su lokalne muslimane koji su

⁴⁰¹ Srđa Trifković, *Isto*, str. 212.

⁴⁰² L. Lukajić, *Fratri i ustaše kolju – zločini i svjedoci, Pokolj Srba u selima kod Banja Luke, Drakuliću, Šargovcu i Motikama 7. februara i Piskavici i Ivanjskoj 5. i 12. februara 1942. godine*, Beograd, 2005.

⁴⁰³ M. A. Riveli, *Isto*, str. 72-73.

progonili svoje susjede. U progonu i ubijanju Srba u ovoj oblasti 1943 posebno su bile aktivne jedinice „Crne legije“, koje su masakrirale veliki broj Srba, zvanično 2 262 žrtve u samoj varoši i prilikom pokušaja da prebjegnu preko Drine. Zbog zločina prema Srbima, Jevrejima i Ciganima njemačka vojna komanda tražila je smjenu Francetića sa mjesta Crne legije. Pavelić se tome suprotstavio i imenovao ga za komandanta svih ustaških jedinica u BiH. Ubijen je u selu Močile na Kordunu, u decembru 1942. godine. Zbog prisilnog slijetanja aviona na teritoriju koju su kontrolisali partizani, oteli su ga seljaci i izboli ga vilama i roguljama, nakon čega je preminuo. Pored okrutnosti koju je ispoljavao prema Srbima, svoju okrutnost ispoljavao je i prema muslimanima, Jevrejima i Ciganima. Smatra se da je na hiljade sarajevskih Srba, Jevreja transportovao u Jasenovac. Pored Srba stradao je i muslimanski narod, koji je pod brutalnim režimom NDH progonio i ubijao svoje komšije Srbe. Genocidni odnos NDH prema Srbima isprovocirao je srpsku odmazdu nad muslimanskom populacijom. Najveće osvetničke zločine nad muslimanima izvršili su crnogorski četnici, predvođeni Pavlom Đurišićem 1943. godine. Iako su muslimanske žrtve bile malobrojnije od srpskih i nisu bile rezultat djelovanja ustaških vlasti, već četničkih formacija u istočnoj Bosni, muslimanski istoričari nisu prihvatili činjenicu da su muslimani učestvovali u ustaškim masakrima nad Srbima, već su djelovanje četničkih formacija u Podrinju i Hercegovini prikazali kao izraz genocidne srpske politike, u kojoj je po njima stradalo 50 000 civila, prije svega žena i djece i 300 imama i mulaima. Neke procjene govore da je riječ o 20 000 ubijenih civila.⁴⁰⁴ Već je postalo uobičajeno da bošnjačka historiografija uveličava broj žrtava iako u ovom slučaju nema ni jednog zvaničnog dokumenta niti istraživanja koji bi potvrdili uveličani broj.

⁴⁰⁴ Prema: Čedomir Antić/Nenad Kecmanović, *Istorija Republike Srpske*, Beograd, 2016, str. 101.

GENOCID U LOGORIMA SMRTI

Pored lokalnog genocida koji su nad Srbima vršile njihove komšije katoličke i muslimanske vjere na lokalno-m nivou, genocid se provodio i u logorima smrti. Zakonsku odredbu za njihovo osnivanje donio je Pavelić 25. novembra 1941., koji su funkcionisali kao dio industrijskog sistema smrti. Računa se da je na teritoriji NDH bilo aktivno 22 logora, od kojih je najveći dio bio kratkog trajanja, tako da su samo dva, u Jasenovcu i Staroj Gradišci ostala u funkciji do kraja rata (1945). Tačan broj žrtava koji su stradali i ubijeni u ovim logorima bilo je teško utvrditi, jer su sve spiskove i dokumentovani materijal uništile ustaške ubice u bjekstvu, dok za jedan dio logora nije vođena nikakva dokumentacija, ovih je bilo daleko više i oni su bili odmah odvedeni na likvidaciju. Otežavajuće okolnosti za utvrđivanje tačnog broja žrtava proizlazi iz okolnosti što su žrtve ubijane, bacane u rijeku, sahranjivane i paljene, a jedan dio je ubijen van logora. U njemu su ubijani muškarci, žene i djeca. Komandant svih logora, krvolok Vjekoslav Luburić se za vrijeme jedne svečanosti (9. oktobra 1942.) hvalio da je u logoru Jasenovac „smakao“ više lica nego Otomansko carstvo u dugoj okupaciji evropskih zemalja.⁴⁰⁵ Luburić je bio opsjednut Srbima u NDH koje, po njemu treba uništiti, to je zacrtani program NDH koji se mora izvršiti. Na tom tragu komandant logora Jasenovac, bivši franjevac Miroslav Filipović-Majstorović, krajem juna 1945. na saslušanju, kao optuženi izjavljuje: „da je po pričanju Maksa Luburića, koji je vjerojatno vodio evidenciju o ubijenim Srbima, ubijeno u NDH, kroz ove četiri godine oko pola miliona Srba. Ovdje su ubrojeni i oni koji su poginuli u borbi.“⁴⁰⁶ Idejni tvorac najstrašnijeg logora (balkanski Aušvic) je tadašnji ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković

⁴⁰⁵ M.A. Riveli, *Isto*, str. 87.

⁴⁰⁶ Citirano po M. Ekmečiću, *Isto*, str. 452.

(a osmislio ga V. Luburić) priznao je na suđenju 1986. u Zagrebu da je u logoru Jasenovac ubijeno 700 000 interniranih stanovnika. Ljubo Miloš, prvi komandant logora Jasenovac, u zatvoru, u Zagrebu 1948., u razgovoru s engleskim piscem G. Bilajkinom ispričao je kako su pravljene specijalni noževi za brže klanje žrtava, kako su koristili maljeve za ubijanje muškaraca i žena i kako su njegovi potčinjeni hodali po tijelima i glavama djece, da bi ih ubili.⁴⁰⁷ U osnovnoj školi Krivaji, noževima su iskasapili srpsku djecu.⁴⁰⁸ Fra Sotona je prema sjećanju Šime Ribali, zatočenika u logoru, predvodio masovne zločine u Gradini.⁴⁰⁹

Logor Jasenovac formiran je u avgustu 1941., na početku sastojao se od konaka koji su podigli sami zatvorenici, da bi kasnije bio proširen kompleksom koji se zvao Jasenovac 2. Logor se dijelio na četiri dijela, posebno za Srbe, Jevreje, Hrvate „disidente“ i nomade. Nепrekidno stizanje zarobljenika pratio je uspostavljeni ritam ubijanja, kopanje jama od strane zarobljenika i sahranjivanje. Istovremeno su mnogi leševi bacani u Savu i Strug.⁴¹⁰ Početkom 1942. u logoru se montiraju dva krematorijuma, projektovana od strane ustaškog pukovnika Hinka Pičili, koji su radili nепrekidno do početka maja (tri mjeseca), da bi prekinuli rad iz nepoznatih razloga. Smatra se da je u tom periodu spaljeno negdje oko 1 500 tijela.⁴¹¹ Na prostoru BiH, na desnoj obali Save nalazio se dio logora Jasenovac pod nazivom Donja Gradina. U ovom dijelu logora vršene su masovne egzekucije, jer je taj dio logora bio osamljen, prirodno zaštićen i nепristupačan za strana lica, drugim riječima bio je pogodan za masovno ubijanje hladnim oružjem. Žrtve su ubijane na monstruozan način. Klani su i ubijani maljevima, vješani, spaljivani. Po tehnologiji mučenja žrtava, ustaški

⁴⁰⁷ M. A. Riveli, *Isto*, str. 97.

⁴⁰⁸ *Isto*, str. 97.

⁴⁰⁹ *Isto*, str. 98.

⁴¹⁰ U logorima je održavano takmičenje koljača u disciplini ko će brže presjeći grlo zarobljenika, specijalnim zakrivljenim nožem, koji se zvao Gravis, poznat kao srbosjek. Pobjednik takmičenja bio je Petar Brzica, učenik franjevačkog sistema u Širokom Brijegu. U noći 29. avgusta 1942. godine, u logoru Jasenovac ubio je 1 300 osoba (AA, BB, zločini...ci-tat), (Prema: M. A. Riveli, *Nadbiskup genocida*, str. 94-95).

⁴¹¹ *Isto*, str. 95.

dželati su bili svjetski rekorderi. Patološka mržnja tjerala ih je na bizarno izživljavanje nad žrtvama, koristeći varvarske metode ubijanja. Prof. Gideon Grajf, stručnjak za Holokaust, autor monografije „Jasenovac – Aušvic Balkana – ustaška imperija okrutnosti“ kaže: „Jasenovac je daleko brutalniji od Aušvica“.

Logor u Staroj Gradišci bio je namijenjen uglavnom ženama i djeci, a pripremljen je u jesen 1941. Prvo značajnije pogubljenje u ovom logoru izvršeno je u februaru 1943., kada je likvidirano 1 300 jevrejskih žena i djece. Masovniji smještaj u ovaj logor počeo je poslije ofanzive na Kozari, kada su zbog većeg priliva logoraša formirana još dva pomoćna logora Jablanac i Mlaka, u koje su dovedeni uhapšenici na Kozari. Zbog nedostatka vode i hrane i zbog tifusa, djeca su masovno umirala, naročito poslije odlaska majki na rad u Njemačku. Dijana Budisavljević, humanitarni radnik iz Austrije, uspjela je zahvaljujući svojim vezama u njemačkoj vojsci i vladi NDH izvući veći dio djece (10 000) iz logora Jasenovac i Stare Gradiške i prebaciti ih u logore u Sisku i Jastrebarsko, te u Zagreb. Na kraju 7 000 djece je izvučeno iz jasenovačkog kompleksa, da bi ih bilo spašeno 3 000 do 3 500, dok su ostala djeca pomrla od iscrpljenosti i bolesti. U avgustu 1942 godine, partizani su iz logora Jastrebarsko oslobodili 900 djece i prebacili ih na slobodni teritorij.⁴¹² Logor je uništen od strane ustaša u aprilu 1945. godine u cilju prikriivanja užasnih zločina koji su izvršili nad Srbima, Jevrejima i Romima, a i Hrvatima koji nisu prihvatili ustaški režim. Više od šest mjeseci, poslije oslobođenja Beograda 2. maja 1945. partizanske jedinice su ušle u logor Jasenovac, nakon što su ga ustaše mirno napustile poslije nesmetanog sistematskog uništenja svakog traga velikih zločina, plašeći se istine. Do temelja su srušene zgrade, spaljena arhiva, uništena postrojenja i mučilišta u kojima su ubijene na hiljade i hiljade ljudi. Ono što nisu dokrajčile ustaše uništila je uspostavljena komunistička vlast u Hrvatskoj. Pitanje koje stalno visi nad Jasenovcom je zašto partizanske jedinice nisu napale logor tokom rata, pa čak i u vrijeme kada su bili apsolutno nadmoćni početkom 1945. godine pa do kraja rata. Slavko Goldstein, hrvatski historičar je mišljenja da logor Jase-

⁴¹² Slavko Goldstein, Intervju za radio Slobodna Evropa od 30. aprila 2018. godine v. slobodnaevropa.org.

novac objektivno nije bilo moguće osloboditi, iako su za to bili posebno zainteresovani zapadnoslavonski partizani koji su većinom Srbi i mnogi od njih imali su rodbinu u logoru. Međutim, logor ne samo da je bio dobro branjen, već je bio smješten na nepristupačnom terenu, između tri rijeke Struge, Save i Une, na podvodnom terenu, uz saobraćajnice koje su pružale mogućnost da ustaške posade brzo dobiju pomoć. Pored toga, logoraši su znali signalizirati preko određenih veza partizanskim jedinicama, da ukoliko dođe do napada na logor, da će oni prvo, prema prijeljama ustaške posade, biti poubijani.⁴¹³ O Jasenovcu su napisane brojne knjige, memoari, zbirke sjećanja vojnih komandanata i preživjelih logoraša, međutim, nigdje nema odgovora na intrigantno pitanje zašto Jasenovac nije oslobođen, jer u arhivama partizanskih jedinica nije pronađen bilo kakav plan ili ideja oslobađanja ovog logora.⁴¹⁴ Odnos prema jasenovačkim žrtvama može se sagledati u opstruisanju podizanja spomenika žrtvama koncentracionog logora u Jasenovcu, koji je podignut tek 1966. čemu se uporno suprotstavljao Ivan Krajačić, bliski saradnik Josipa Broza. Odluka o podizanju spomenika donijeta je tek na intervenciju Saveznog sekretara za narodnu odbranu generala Ivana Gošnjaka: „Nemojte tamo skrivati ustaške zločine – rekao je hrvatskom rukovodstvu – Ako vi nećete da podignete spomenik onda će to učiniti Armija i Federacija.“⁴¹⁵ Autor ovog članka Ivan Miladinović navodi da je otkrivanjem saradnje Andrije Hebranga sa ustašama (1948) prisutna pretpostavka da je Hebrang bio taj koji je kočio plan za oslobođenje logora smrti.⁴¹⁶ Tačan broj žrtava u Jasenovcu nikada nije utvrđen, ne samo iz razloga što su ustaše uništile tragove svoga zločina, nego i zbog površnog i nejasnog pristupa komunističkih vlasti prema ovom pitanju, koje su iz nerazumljivih razloga same dokrajčile uništenje preostalih dokaza, rušenjem svega onog što je preostalo od logora nakon povlačenja ustaških krvnika. Državna komisija Jugoslavije iz 1946. utvrdila je da je u Jasenovcu stradalo između 500 000 i 600 000 logoraša. Doktor Srboljub Živanović, patolog koji je predvodio komunističke

⁴¹³ *Isto.*

⁴¹⁴ www.novosti.rs, RS (Večernje novosti od 29.9.2019.)

⁴¹⁵ *Isto.*

⁴¹⁶ *Isto.*

ekshumacije u Jasenovcu 1964. godine, za „Srbiju danas“ je izjavio da je morao pobjeći iz Jugoslavije jer se komunističkim vlastima nije svidjelo što je komisija utvrdila da je u sistemu logora Jasenovac ubijeno više od 700 000 Srba. On iznosi da je proračune vršio Anton Pogačnik. Njegov broj bio je 730 000 ubijenih Srba, 33 000 ubijenih Jevreja i 80 000 ubijenih Roma. Pod pritiskom vlasti da konačna cifra žrtava mora biti mnogo manja, konačno je izvještaj potpisan, u kojem je stajalo da je u logoru Jasenovac ubijeno 700 000 Srba, 23 000 Jevreja i 80 000 Roma.⁴¹⁷ Doktor Živanović ističe da su svi raniji pokušaji da se utvrdi tačan broj žrtava u Jasenovcu bili zabranjeni ili obustavljeni iz razloga što su komunističke vlasti smatrale da bi objavljivanje tačnih podataka išlo na uštrb bratstva i jedinstva Srba i Hrvata. Za komunističke vlasti postavlja se i pitanje zašto partizanske jedinice nisu napadale vozove i druga prevozna sredstva kojim su se prebacivale žrtve iz cijele NDH u logore Jasenovac, Gospić. Komunistička vrhuška, na čelu sa Brozom i Bakarićem nije dozvolila napad na Jasenovac, čak onda kad je imala 500 000 vojnika. Jasenovac se nije uklopio u matricu da su okupatori krivi za sve jer je taj koncentracioni logor originalna tvorevina ustaške vlasti gdje su pripadnici jednog naroda (Hrvati) ubijali pripadnike drugog naroda (Srbe). U tom kontekstu navodi da su se ustaše same hvalile u zvaničnim dopisima Trećem rajhu da su likvidirale 1 400 000 Srba, što je prema nacističkim obavještajnim krugovima bilo pretjerano, po njima taj broj se kretao od 900 000 do jednog miliona. U izvještaju Živanovićeve komisije detaljno je opisan način ubijanja žrtava, koje se odvijalo u uživanju, u načinu ubijanja, u mučenju žrtava, pri čemu je ustanovljeno da se logoraši ubijaju preko 40 načina. Vlada Bosne i Hercegovine je putem snimanja iz vazduha, proučavanjem od strane eksperata ustanovila da je u Jasenovcu stradalo 700 000 ljudi.⁴¹⁸

„Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača“, koja je počela ispitivanje već u maju i junu 1945., ispitavši sve preživjele svjedoke i oko 50 masovnih grobnica došlo do cifre od oko 400 000 do 600 000. Po nekima ovaj broj odgovara stvarnosti. Predsjednik Komisije bio je

⁴¹⁷ <https://Srbin.info>. od 28. 7. 2018. godine.

⁴¹⁸ M. Ekmečić., *Isto*, str. 451.

dr Venceslav Celigoj, a sekretar dr Ante Štakić.⁴¹⁹ Izraelski Jad Vašem centar navodi 700 000 žrtava genocida u logoru Jasenovac. Centar Simon Vizental u Los Anđelesu procjenjuje da je u Jasenovcu ubijeno oko 600 000 Srba, Jevreja, Roma i hrvatskih antifašista. Bivši predsjednik Republike Hrvatske Franjo Tuđman u svojoj knjizi „Bespuća povijesne zbiljnosti“ navodi da je u Jasenovcu ubijeno 30 000 do 40 000 Srba, 30 000 Jevreja, kao i 10 000 hrvatskih antifašista. Jugoslavenski historičar i Titov biograf Vladimir Dedijer navodi da je broj žrtava u Jasenovcu od 700 000 do 1 200 000. Slavko Goldštajn, predsjednik Jevrejske zajednice u Hrvatskoj iznosi da je u Jasenovcu ubijeno od 60 000 do 90 000. Beogradski muzej Holokausta ima spisak od 80 022 imena ubijenih većinom u Jasenovcu, 52 000 Srba, 16 000 Jevreja, 12 000 Hrvata i blizu 10 000 Roma.⁴²⁰ Gideon Grajf izraelski historičar za izučavanje Holokausta u svojoj knjizi „Jasenovac balkanski Aušvic“ ističe da je Jasenovac najveći pakao ikad stvoren na zemlji ispred Aušvica i da je dugo skrivan kao Holokaust, jer ne radi se tu o radnom logoru kako ga pojedini hrvatski historičari žele prikazati, već se može kvalifikovati kao najveće dno, najniža tačka do koje ljudsko postojanje može pasti. Po njemu, radi se o jedinstvenom logoru, posebno po načinu ubijanja svojih žrtava, prije svih Srba (davljenjem u rijeci, cijanidom, čekićem, maljem, srpom, vješanjem, čupanjem grkljana, odsjecanjem testisa i drugih dijelova tijela, vađenjem srca, ubijanjem trudnoće strujom, vađenjem fetusa, razapinjanjem, dranjem kože, zabijanjem eksera u glavu). Utvrdio je da su ustaše ubijale na 57 načina i da su u NDH stvorena 24 logora smrti. Po metodama likvidacije smatrao da je Jasenovac najstrašnija tvornica smrti u novijoj svjetskoj historiji.⁴²¹

Ubijanje Srba u NDH zgrožavalo je i same Nijemce. O stravičnim zločinima koje ustaški režim „u hrvatskom krstaškom ratu“ provodi nad srpskim civilima, što piše general Horstenu, njemački predstavnik u Zagrebu u jednom dopisu iz Zagreba poslatom početom jula 1941. godine, u kojem ukazuje na jezive zločine nad Srbima prema svjedočanstvima njemačkih oficira i vojnika na terenu. „Na životinjski način ustaše ubijaju čak i nerođenu djecu“, piše general Glez fon

⁴¹⁹ *Isto*, str. 542.

⁴²⁰ sr.m.wikipedia.org od 06.05.2012.

⁴²¹ You Tube – Jutarnji program, od 4. 2. 2014. godine.

Horstenau (Edmond Glaise von Horstenau). Ovaj general zaključuje da Pavelić namjerava da pobije sve Srbe. Sam je tražio, u više navrata da Pavelić, kao neprikosnoveni vođa zaustavi pokolje. Glezov pomoćnik u obradi i prikupljanju informacija kapetan Hafner, koji je ranije boravio u Zagrebu podnosi izvještaje o ustaškim zločinima u srpskim selima koje obiluju užasnim pojedinostima. Po njemu broj Srba koji su pali kao žrtve životinjskog instikta, koje raspaljuju ustaški prvaci dostigao je 200 000 već početkom avgusta 1941 godine.⁴²² Hafner je zaključio da korijene mržnje Hrvata prema Srbima treba tražiti u elementima psihološke prirode i da ustaše pate od snažnog osjećaja niže vrijednosti u odnosu na Srbe, koji su brojniji i „nadmoćniji u smislu životne energije“.⁴²³ Gležak u svom izvještaju upozorava svoju Vrhovnu komandu da zločini ustaša negativno utiču na moral njemačkih vojnika. Valter Šelenberg (W.Schellenberg), šef inostranog odjeljenja službe bezbjednosti Rajha izvještava Hajnriha Himlera (Heinrich Himmler) da ustaše vrše zločine ne samo protiv muškaraca sposobnih za vojsku, već i protiv nemoćnih staraca, žena i djece. Navodi da je broj pravoslavnih civila, koje su ustaše masakrirali i sadistički mučili do smrti do 300 000.⁴²⁴ U ovom izvještaju, kao i u drugim dokumentima Himlerove obavještajne mreže, potencirano je prinudno pokrštavanje, koje uz masakre predstavlja glavni razlog za nemire i ustanak pravoslavnog stanovništva. Dr Vilhelm Hetl (W. Hoestl), stručnjak njemačke službe bezbjednosti, za jugoistok je izvjestio svoju službu da je katoličanstvo bilo identifikovano sa hrvatstvom, a pravoslavlje sa srpstvom, prelazak pravoslavnih u katoličanstvo pod prinudom je predstavljalo sredstvo njihove hrvatizacije.⁴²⁵ Izaslanik ministarstva inostranih poslova u Beogradu Feliks Beneler je u pismu Ribentropu posebno istakao

⁴²² Vaso Kazimirović, *NDH u svjetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza Horstenaua 1941-1944*, Beograd, Nova knjiga – Narodna knjiga, 1987, str. 212-217. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 214).

⁴²³ Citirano prema: S. Trifković, *Isto*, str. 215.

⁴²⁴ PA. Büro RAM, Kroatien, 1941-1942. 442-449. VI/D/4 RS HA. 17. februar 1942. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 217).

⁴²⁵ Walter Hagen, *The Secret Front: Story of Nazi Political Espionage*, London: Weidenfeed and Nicholson, 1953, str. 238. „Balter Hagen“ bio je pseudonim Vilhelma Helta (Hoelt). (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 218).

da „čak i oprezne procjene ukazuju da je najmanje nekoliko stotina hiljada ljudi ubijeno od strane ustaša. Neodgovorni elementi učinili su takve zločine kakvi bi se mogli očekivati samo „od horde pobesnelih boljševika“. ⁴²⁶ Njemačke jedinice nisu imale ovlaštenje da intervenišu protiv ustaškog terora i pokolja srpskog naroda, pa su neki pokušaji u tom pravcu bili bezuspješno.

Već od prvih dana okupacije (april 1941.) italijanska vojska je došla do spoznaje o namjerama ustaške vlasti u NDH i slala izvještaje u Rim o tome da je cilj hrvatske države genocid nad Srbima, u okviru kojeg se ljudi sa ženama i djecom moraju poubijati, a njihove kuće, stoka i imovina predati u vlasništvo porodica Hrvata ili muslimana. ⁴²⁷ General Alesandro Luzano pismom Musoliniju opisao je zločine koje su ustaše činile nad Srbima u Hercegovini, posebno u selu Prebilovci. Italijanski vojnici bili su začuđeni zločinima koji su prevazišli animalne okvire, naročito u krvavim orgijama koje su predvodili katolički sveštenici. Žrtve su bacane u jamu kojih je bilo širom Hercegovine, Bosne, Like i Dalmacije. Namjere ustaških zlikovaca, opisao je komandant divizije Sasari, general Furio Matičeli, koji je u svom štabu, u Kninu ⁴²⁸ primio trojicu postavljenih funcionera NDH, na čelu sa franjevačkim sveštenikom Vjekoslavom Simićem, koje je ustaška vlada imenovala da preuzmu vlast u kninskoj velikoj župi. Predaja vlasti je izvršena nakon razgraničenja između Kraljevine Italije i NDH 20. maja 1941. godine, poslije čega je Knin pripao Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Na pitanje generala kakve su njihove namjere, sveštenik Simić je odgovorio: „Da pobijemo sve Srbe, što je pre moguće“. Nevjerujući u te riječi, general je uputio zahtjev da to ponovi, da bi krvolok uzvratio „Da pobijemo sve Srbe, to je naš program“. General je bio zgrožen činjenicom da tako zločinački projekat zagovara jedan čovjek u mantiji pa još franjevac. ⁴²⁹ Montičeli napominje da je rezultat ove ustaške politike da su „svi stanovnici nekih mesta istrebljeni, nakon što su bili mučeni i zlostavljani“. On navodi da su „užasi kojima su ustaše podvrgle

⁴²⁶ PA, Büro RAM, Staatsekretär, Jugoslawien, Beograd, 4, 16. februar 1942. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 218).

⁴²⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 446.

⁴²⁸ II Tempo, Torino, 9. septembra 1953. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 221).

⁴²⁹ Citirano prema: S. Trifković, *Isto*, str. 221.

srpske devojke ne mogu ničim opisati“. Postoje stotine fotografija koje ta nedjela potvrđuju.. čupanje jezika i zuba, nokata, bradavica (a sve nakon što su bile silovane).⁴³⁰ Sučeljavajući se sa neviđenim ustaškim terorom, a kako kaže potom i srpskim ustankom u Bosni, Lici i Dalmaciji, što je prirodna reakcija, italijanska komanda je odlučila da zavede red suprotstavljajući se ustaškim pokoljima. Za razliku od Nijemaca italijanske snage su čak razoružavala ustaše i dozvoljavale Srbima da preuzmu komandu nad pojedinim prostorom, jer su shvatile da su se ustanici digli radi bezbjednosti i zlodjela ustaša. Junski ustanak u Hercegovini (Trebinje, Bileća, Nevesinje i Gacko) komandant VI korpusa, general Renco Dalmaco (Renzo Dalmazzo) na osnovu izvještaja obavještajne službe, zaključuje da su ustanak izazvale ustaše i lokalni muslimani svojim divljaštvom prema pravoslavnom srpskom življu i da ih treba ukloniti da bi se zaveo red.⁴³¹ Nailazeći na razumijevanje italijanske vojske Srbi je nisu smatrali neprijateljem, pod ustaškim pokoljima pravoslavno stanovništvo se sklanjalo u njihovu okupacionu zonu. U narodu su Talijani imali ulogu spasitelja, zaštitnika i hranitelja. Nešto kasnije, 27. jula 1941. godine Srbi su započeli borbu protiv ustaša u zapadnoj Bosni i Kninskoj krajini, kao i okolini Drvara i gotovo zauzeli sva mjesta bez Knina. Ulazak u Knin četnicima zabranila je italijanska vojska. Nakon što su četnici zauzeli Kninsku krajinu, njihovo vođstvo preuzeo je Momčilo Đujić, sveštenik iz Strmice koji je uspješno saradivao sa italijanskim okupacionim snagama. U odmazdi prema ustaškim pokoljima četnici su vršili osвете nad rimokatoličkim stanovništvom u Grahovu i Drvaru, gdje je vršeno etničko čišćenje. Bez obzir na čest humani odnos italijanske vojske prema proganjanim i ugroženim Srbima, ona je pravila određene ustupke prema ustaškoj vladi, uglavnom kroz vatikansko posredovanje. Tako zvanični istoričar italijanske vojske Odone Talpo piše da se „Hrvatska vlada odlučno orijentisala na slijedeću politiku religioznog karaktera, u kojoj ima potpunu saglasnost (totale

⁴³⁰ *Isto*.

⁴³¹ T-821, rolna 232, okvir 163, 19. jun 1941.; okvir 279, 10. jul 1941. (Prema: S. Trifković, *Isto*, str. 223.)

appogio) Svete stolice: prevesti najveći mogući broj pravoslavnih na katoličanstvo, a takođe i Jevreje.⁴³² Pri tome, italijanskoj vojsci je naređeno da ne pokazuje interes prema vjerskim pitanjima, te da se prestane pomagati obnavljanje porušenih pravoslavnih crkava i povratak pravoslavnih sveštenika, otkuda su ih hrvatske vlasti protjerale ili pobile. Ovakav odnos Svete stolice prema Srbima i Jevrejima stavlja u kontekst politiku pape Pia XII prema jugoslovenskom okupiranom prostoru. Negdje u isto vrijeme bilo je naređeno italijanskim vlastima da prekinu svaku relaciju sa četničkim vođom u Hercegovini Dobroslavom Jevđevićem i Ilijom Trifkovićem u Splitu.⁴³³ Nakon toga, Hrvatski sabor je 7. aprila 1942. donio odluku o stvaranju Hrvatske pravoslavne crkve. Poglavnik Pavelić je tom prilikom postavio patrijarha ruskog emigranta Germogena i četiri episkopa u četiri episkopije (Zagreb, Šid, Sarajevo i Zenica). Patrijarh Hrvatske pravoslavne crkve je ujedno i mitropolit zagrebačke mitropolije i nosi naziv, mitropolit zagrebački i cijele Hrvatske. Ova crkva je bila autokefalna i jedina, a za nju nisu važila dogmatska pravila Srpske pravoslavne crkve.⁴³⁴ Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve bilo je, u neku ruku odstupanje ustaške države od prvog i drugog koncepta rješavanja srpskog pitanja u NDH. Od prvog koji je tretirao Srbe kao inferiorne uljeze, koje treba uništiti ubijanjem i protjerivanjem i drugog koji ih je označavao kao popravoslavljene Hrvate, zabludjelu istokrvnu braću koju treba vratiti katoličanstvu, a time i hrvatstvu putem pokrštavanja. Bilo je to i napuštanje hrvatske rasne ideologije, jer su Srbi bili preimenovani u Hrvate pravoslavne vjere. Ublažavanje terora prema Srbima iznuđeno je srpskim ustancima, talijanskim zaposjedanjem skoro polovine teritorije Hrvatske i njemačkim pritiscima.

⁴³² M. Ekmečić, *Isto*, str. 455.

⁴³³ *Isto*, str. 460 i 461.

⁴³⁴ Nikica Barić, „*Položaj Srba u domobranstvu NDH, 1941-1945*“, *Polemos* 5, 2002, str. 159-175.

BORBA PROTIV OKUPATORA I NDH U GRAĐANSKOM RATU

Ustaški pokolji u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini stvorili su pogodan teren za rad komunista. Njihov uticaj na narod je jačao posebno zbog težnje ustaša da pobiju viđeniji svijet, učitelje, sveštenike, intelektualce, trgovce i bogate seljake. Ustanički otpor u NDH započeo je bez vodstva, stihijski, a javlja se već u junu 1941., pobunom Srba u istočnoj Hercegovini, da bi buknuo krajem jula i početkom avgusta kao direktna posljedica pokolja u srpskim krajevima Like, Korduna, Banije, Bosanske krajine i sjeverne Dalmacije. Bježeći od terora ustaških vlasti Srbi su počeli da pružaju organizovani otpor putem partizanskih i četničkih formacija, koje su vremenom osnažene da su postale prepoznatljive u građanskom ratu, u kojem četnici ostvaruju saradnju sa italijanskim snagama koje su držale pod kontrolom veći dio Dalmacije. Kako je rat odmicao partizani su sve više jačali, a teritorija koju su efektivno kontrolisali je bila sve veća. Ta tendencija izraz je, ne samo ustaških zločina nad srpskim stanovništvom, već je i u karakteru komunističke nadnacionalne ideologije, čvrste partijske i komandne odgovornosti izostanku četničkih osvetničkih ideja te u većoj međunarodnoj podršci. Na početku, partizanske jedinice bile su isključivo srpske sa neznatnim procentom onih koji nisu bili Srbi. Takvu nacionalnu strukturu imala je i Prva proleterska brigada formirana 21. decembra 1941. godine.⁴³⁵ Saradnja muslimana sa Srbima u gradovima je postojala od početka, posebno u gradovima kao što je Mostar i Tuzla. Slabost partizanskog pokreta u Hrvatskoj bila je upravo u toj činjenici što je obuhvatao samo srpsko stanovništvo na Kordunu, Baniji, Lici i dr., sa malim brojem Hrvata – seljaka i intelektualaca, dok

⁴³⁵ M. Ekmečić, *Isto*, str. 453.

se najsvjesniji dio radništva odazvao pozivu Komunističke partije i stupio u partizanske redove iako nije imao podršku hrvatskog stanovništva. Komunisti su iskoristili tragediju srpskog naroda, namećući se obezglavljenom seljaštvu koje je ostalo bez svojih autoriteta (sveštenika, intelektualaca, učitelja, trgovaca) obrazovanih ljudi koji su se našli na udaru ustaškog noža. Kao takvi, životno ugroženi, bili su podložni političkim manipulacijama i nametanju rukovodstva od strane komunističke partije. Prva oslobođena teritorija Narodnooslobodilačkog pokreta, koji je osnovala Komunistička partija, stvorena je u zapadnoj Srbiji i Šumadiji pod nazivom Užička republika i trajala je od 24. septembra do 29. novembra 1941. godine, kada je ponovo pala u njemačke ruke. Saradnja četničkog i partizanskog pokreta, posebno njihovog vodstva, nije dugo trajala, tako da je u Srbiji došlo do njihovog odvajanja već u oktobru 1941., a u Bosni nešto kasnije, gdje je do podjele došlo 1942. godine. Značajan momenat u razvoju ustanka bio je prelazak partizanskih jedinica u Bosnu i Hercegovinu, gdje se vrhovni štab smjestio u Foči. Pokušaji da se stvaraju zajedničke vojne formacije nisu uspjeli, posebne ideologije i konačni ciljevi bili su presudni. Oslonac okupatorske vlasti u Bosni i Hercegovini bila je NDH, koja je imala podršku hrvatskog stanovništva. Budući da je hrvatsko stanovništvo bilo najmalobrojnije, vlasti NDH su u BiH pridobile dio muslimana, koji su prihvaćeni kao dio hrvatstva, koje je po teoriji ustaša islamizirano kao staro plemstvo „cvijeće hrvatskog naroda“. Na početku, muslimani su učestvovali u ustaškim jedinicama u znatnijem broju, jer su gledali na partizane kao „srpsku vojsku“. Mobilizacija muslimanskih masa u partizanski pokret tekao je sporo i iz razloga što su tradicionalno orijentisani, pa su partizanski pokret smatrali ateističkim. Njihovo oklijevanje da se aktivnije uključe u redove partizana tokom 1941. rezultat je i političke nezrelosti i nedostatka homogenog rukovodstva koje je favorizovalo ustašku varijantu. Tendencija njihove orijentacije mijenja se početkom 1942. pogoršavanjem ratnog stanja i nasiljem nad njima, tek nakon što je Vrhovni štab početkom 1942. odlučno prekinuo svaki vid saradnje sa četnicima. Vremenom, interesi partizanskog pokreta, sve više su se poklapali sa muslimanskim interesima. Zapravo, ustaške vlasti su sve više postajale odbojnice za muslimane svojom proklamacijom da su muslimani Hrvati, prisilno

nastojeći da izbrišu granice između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Proklamacija jednakosti Bosne i Hercegovine sa drugim jugoslovenskim republikama od strane komunističke partije, bila je presudna u pridobijanju muslimanske elite koja se zalagala za autonomiju Bosne i Hercegovine. Partizansko rukovodstvo u svojim službenim izjavama isticalo je da je njihov glavni cilj borba za oslobođenje Jugoslavije od okupacionih snaga i kvislinških vlasti. Osnove državne vlasti odnose se na vrijeme boravka Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Komunističke partije u Foči od 19. januara do 10. maja 1942. godine, objavljivanjem „Fočanskih propisa“, na osnovu kojih se na oslobođenoj teritoriji stvaraju narodno oslobodilački odbori. Mjesto uspjeha ustaških vlasti u Bosni i Hercegovini bilo je Sarajevo, gdje su pridobili znatan broj muslimana. Saradnja muslimana sa Srbima odvijala se uglavnom na pojedinačnoj osnovi. Tek uslijed četničkog terora nad muslimanima, muslimansko rukovodstvo počelo se drugačije odnositi prema Srbima. Mostar i Tuzla bili su partizanska uporišta. U većim gradovima Bosne i Hercegovine objavljivane su deklaracije protiv ustaških zločina. Milorad Ekmečić iznosi da je za saradnju sa Srbima posebnu ulogu imao Uzeiraga Hadžihasanović, koji je po njemu bio moralni vođa muslimana, a koji je sve do smrti 1943. imao snažan uticaj na njih. Kada bi mu muslimani otišli na savjet da bi da preuzmu jevrejske radnje u Sarajevu, odgovorio bi: „Kada je poplava đubre pliva na površini“⁴³⁶. „Otišao je u Beograd i u Bajrakli džamiji održao sastanak sa uglednim muslimanima. Na sastanku je donesena odluka da bivši sreski načelnik u Livnu naklonjen Srbima, Mustafa Mulalić bude upućen u štab generala Mihajlovića, kao muslimanski predstavnik u njemu. Mulalić je kasnije postao potpredsjednik Nacionalnog komiteta u Ravnoj Gori.“⁴³⁷ Već 1942. godine, nakon pobjede Crvene armije pod Moskvom u zimu 1941. partizansko vođstvo mijenja ideološke ciljeve. Od jeseni 1941. godine partizani i četnici jedni za druge postali su neprijatelji broj jedan. Ideološki raskol bio je najdublji. Zvanično je promovisan rat protiv vlastitog naroda, posebno u Srbiji. Glavni zadaci komunističke partije bili su: političko raskrinkavanje i razbijanje svih pokušaja obnove velikosrpskih elemenata „Nedićevih četničkih bandi“.

⁴³⁶ M. Ekmečić, *Isto*, str. 463.

⁴³⁷ Citirano prema: M. Ekmečiću, *Isto*, str. 463.

Izvođenje revolucije, odnosno likvidacija četničkog pokreta dobila je prioritet u odnosu na oslobodilački rat, jer je četnički pokret na čelu sa generalom Mihajlovićem tretiran kao obnovitelj monarhističke Jugoslavije. Oslobodilačka borba preimenovana je u proleterku revoluciju, što je značilo da se oslobodilačka borba pretvara u borbu klasnog neprijatelja u vidu buržoazije. Kako bi se vlast dala u ruke proleterijata i siromašnog seljaštva. Imali su za cilj rušenje države i na njenim ostacima izgradnja nove države na sasvim drugim političkim i ideološkim osnovama. Razvijajući ideološku postavku bratstvo i jedinstvo na neravnopravnosti nacija i njihovih prava na samoopredjeljenje u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih saveznika, komunisti su faktički označili četnički nacionalni pokret kao izdajnički, što je vodilo da se na kraju rata proglasi emigrantska vlada i kralj izdajničkim. Na tom tragu Josip Broz, generalni sektor KPJ posebno propagira borbu protiv emigrantske vlade koja se stavila pod okrilje Engleske, sa nadom da će pomoću engleskog imperijalizma ponovo doći na vlast i uspostaviti staro stanje. Vodstvo četničkog pokreta označeno je kao glavni protivnik i veliki neprijatelj oslobodilačke borbe.⁴³⁸ Odluke u ime KP donosio je uzak krug ljudi oko Tita. Centralni komitet KP, kako piše Ekmečić, brojao je 30 članova, ali se u punom sastavu nije sastajao, tako da je tokom 1942. brojao svega osam članova. Navodi da je Tito izdao naređenje 14. februara i 10. marta 1942. putem dva pisma koje je poslao partizanskom rukovodstvu u Crnoj Gori i Sandžaku, da se „moraju obavezno streljati svi oni koji su pomagali četnike i bili naklonjeni njima. Moraju se paliti kuće četničkih rukovodilaca i njihovih saradnika, masovno streljati svi koji su prebegavali iz partizana u četničke jedinice. U tim pismima je prvi put reč „kulaci“ postala simbol klasnog neprijatelja.“⁴³⁹ Već u Užičkoj republici komunisti su počeli strijeljanje tzv. „narodnih neprijatelja“ da bi svoju okrutnost tzv. crvenog terora nešto kasnije iskazali nad četnicima u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini. Četnici su uzvraćali putem tzv. crnog terora, čineći zločine prema zarobljenim partizanima i njho-

⁴³⁸ *Isto*, str. 467.

⁴³⁹ Citirano prema M. Ekmečić, *Isto*, str. 467, 468.

vim simpatizerima i predaji zarobljenika okupatoru. Crveni teror je faktički pogodilo sve one za koje se sumnjalo da su u službi srpskim nacionalnim ciljevima, a to su većim dijelom bili intelektualci i sveštenici.

Četnički pokret izrastao iz oficirskog vodstva je imao široku podršku srpskog naroda koju nije iskoristio. Osnova na kojoj se razvio nije bila jedinstvena hijerarhijski ustrojena organizacija kao jugoslovenski komunisti; to je bio skup različitih većih i manjih grupa pod vodstvom isto toliko četnika. Već na početku izdvaja se pokret Koste Pećanca, organizovan za područje istočne i južne Srbije kao razlog navodeći da se Mihajlović druži sa komunistima, prešavši na saradnju sa okupatorom. Početkom 1942. godine Mihajlović postaje vojni ministar u izbjegličkoj vladi Dušana Simovića. Istovremeno je unapređen u čin divizionskog generala, a njegovu vojsku je nazivao „Jugoslovenska vojska u otadžbini“ (JVUO). Najviše političko tijelo četničkog pokreta je Centralni nacionalni komitet, formiran u avgustu 1941. Do kraja rata stalno je proširivan i djelovao u okviru JVUO. Njegovo rukovodstvo bilo je sastavljeno od srpskih građanskih partija. Propagirao je ideje dr Stevana Moljevića i književnika Dragiše Vasića. Razloge nastanka JVUO treba tražiti u neslavnom porazu jugoslovenske vojske u aprilskom ratu 1941. zatim, stupanjem na scenu komunistima kojima je između ostalog, bio cilj rušenje Monarhije, te njemačke odmazde i genocid nad srpskim narodom, koji se provodio u NDH, kome je zaprijetila opasnost biološkog nestanka. Koncept nacionalnog pokreta otpora, koji je predvodio JVUO bio je uslovljen procjenama snage okupatorske vojske. Ratna organizacija bazirana je na činjenici da se stvori takva vojna organizacija koja bi u datom trenutku zadala odlučujući udarac okupatoru. Svako srljanje protiv snažnog neprijatelja dovelo bi do masovnog stradanja naroda. Taktiziranje četničkog pokreta omogućilo je partizanskim jedinicama da preuzmu inicijativu. Na teritoriji NDH Illija Trifunović Birčanin, vođa predratnog čeničkog udruženja je komandovao četnicima u Dalmaciji, Lici i Zapadnoj BiH. A priznao je Mihajlovića za svog formalnog vođu iako je djelovao i samostalno. Vodio je nacionalistički pokret otpora protiv partizana i ustaša. Imao je svoju komandu kod Talijana u Splitu. Pod njegovim vodstvom u Splitu je formiran Nacionalni komitet, a bio je i šef Narodne odbrane institucija dalmatinskih Srba katolika, koji su održavali svoju tradiciju u gotovo svim važnijim gradovima Dalmacije, osim u

Dubrovniku gdje je 1941. nad Srbima izvršen genocid pod komandom ustaškog stožernika Ive Rojnice. Nešto kasnije partizani su na tom prostoru formirali Devetnaestu udarnu diviziju.⁴⁴⁰ Četnički vođa u Hercegovini Dobroslav Jevđević takođe je pristupio četničkom pokretu Draže Mihajlovića iako je često djelovao samostalno, Jevđevićevi četnici odgovorni su za ubistvo između 500 i 700 muslimanskih i katoličkih civila u oblasti Prozora. Hercegovački četnici vršili su zločine pod komandom Petra Baćevića, nad civilnim stanovništvom na Biokovu, u jesen 1942. i to u Ljubuškom, Vrgorcu ubijali žene i djecu ispod 15 godina i iza sebe ostavili 17 sela potpuno spaljenih, vršili su odmazde nad civilnim stanovništvom. Četnički pokret je posebno jačao u Kninskoj krajini. Na području Dinare, gdje je bila jaka jugoslovenska i srpska ideja što je iskoristio protokojer Momčilo Đujić⁴⁴¹ i okupio sve ustaničke četnike i stvorio Dinarsku diviziju, jaku četničku formaciju. U četničkim jedinicama na ovom širem prostoru pristupali su manjim dijelom i katolici. Četnički vojvoda Mane Rokvić u saradnji sa Talijanima početkom septembra 1942., u akciji protiv hrvatskog stanovništva iznad Splita i Klisa spalio je više hrvatskih sela i pobio znatan dio hrvatskog stanovništva na tom području. Pristalica četničkog pokreta bilo je i na muslimanskoj strani. Bespoštedni međusobni sukob između Srba i muslimana u istočnoj Bosni i Sandžaku, gdje su četnici izvršili masovan ratni zločin u Drugom svjetskom ratu ubivši više hiljada žena i djece i time je spriječio da podrška muslimana bude masovnija. Jedan od njih je Ismet Popovac, nekadašnji predsjednik opštine Konjic i prije rata član organizacije Gajrem. Priključio se četničkom pokretu već 1941. godine. U sporazumu sa četničkim komandantima Dobroslavom Jevđevićem i Petrom Baćovićem jedan je od osnivača Muslimanske nacionalne vojne organizacije, koju su pored njega vodili i Fehim Musakadić i Mustafa Pašić. Popovac je privlačio muslimane propovjedajući antikomunizam i autonomiju, koju bi Bosna i Hercegovina dobila po završetku rata. Ranije je rečeno da se Mustafa Mulalić iz Livna priključio Mihajlovićevom štabu,

⁴⁴⁰ *Isto*, str. 477.

⁴⁴¹ Srpsko stanovništvo smatra popa Đujića spasiteljem srpskog stanovništva od ustaškog noža u Kninu i široj okolini.

koji je bio poslanik u dva mandata, u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije.⁴⁴² Procjenjuje se da je krajem 1943. u četnicima bilo oko 4 000 muslimana⁴⁴³ iako savremeni bošnjački autori negiraju učesće muslimana u četnicima zaobilazeći ulogu Nacionalne vojne muslimanske organizacije, navodeći da su samo njihove vođe bile naklonjene četničkom pokretu. Prema Ekmečiću, u sastavu njemačkih snaga „djelovale su tri legionarske divizije“ (Vražja, Tigar i Plava) sa ukupno 39 000 ljudi. Smatra se da je u njemačke SS formacije bilo uvršteno 70 000 Hrvata. U ustaškoj dobrovoljačkoj organizaciji „Vojnica“ bilo je primljeno do 35 000 ljudi, a stvara se do maja 1941. godine. Redovna hrvatska vojska „Domobranstva“ je imala oko 130 000 ljudi. Njemački historičar Ekehard Felke u istraživanju 1991. navodi da su 1944. domobranske snage imale 40 000 ljudi, a ustaše 113 000. Ustaše su 1945. narasle na formaciju od 200 000 vojnika. Jedan dio domobrana u Bosni je nosio muslimanski fes „kao deo uniforme“⁴⁴⁴. Na prostoru NDH djelovala je i Handžar divizija, sastavljena uglavnom od bosanskih muslimana i manjeg dijela Hrvata i određenog broja njemačkih oficira i podoficira. Divizija je položila zakletvu na vjernost A. Hitleru i A. Paveliću. Osnovana je u februaru 1943. po naredbi Himlera kao „Bosanska 13. SS Handžar divizija“ bez negermanskog stanovništva. Podršku osnivanja dao je jerusalimski Muftija Muhamed Amin Huseini, koji je u Sarajevu izvršio smotru njenih vojnika. Imala je 19 000 ljudi, da bi taj broj u kasnijoj fazi bio povećan.⁴⁴⁵ Trinesta SS Handžar divizija je prva negermanska SS divizija, a činili su je muslimanski mladići koji su se prijavili kao dobrovoljci. Uz to, 4 do 5 hiljada njih se priključilo SS policiji, koju je u NDH organizovao Himlerov povjerenik, brigadefirer Konstantin Kamerhofer. Prema izvještaju njemačke 114. lovačke divizije aprila 1942. godine „Muslimani su velikim delom prijateljski raspoloženi prema Osovini. Oni govore o tome da bi poraz Nemačke za njih značio propast, jer u novoj velikoj Srbiji ne bi mogli ostvariti svoja prava... Politički cilj muslimana je autonomija Bosne i Hercegovine. Mnogi među njima izražavaju

⁴⁴² Čedomir Antić, Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 186.

⁴⁴³ M. A. Hoare, *Bosnia Muslims in the Second World*, Oxford, 2013, str. 51.

⁴⁴⁴ Citirano prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 466.

⁴⁴⁵ S. Trifković, *Isto*, str. 296 i 297.

i želju da budu nemački protektorat.⁴⁴⁶ Imajući u vidu broj dobrovoljaca u njemačkim jedinicama i broj angažovanih u oružanim snagama NDH i kvislinškim lokalnim milicijama, može se konstatovati da su muslimani u jedinicama nacističke njemačke od proljeća 1943. do ljeta 1944. godine imali oko 75 00 pripadnika, što je značajan broj saučesnika u borbi za Hitlerov Evropski poredak.⁴⁴⁷ Poznati su po brutalnosti i divljaštvu, ne samo tokom borbenih dejstava, nego i po zločinima počinjenim nad srpskim i jevrejskim civilima. Učestvovali su u antipartizanskim akcijama, u borbama Sremu, Slavoniji te na prostoru između rijeke Save, Bosne, Drine i Spreče.

Ogromnu većinu partizana na teritoriji NDH činili su Srbi. Partizanski otpor, a u manjoj mjeri i četnički spriječio je na toj teritoriji potpuno uništenje srpskog naroda. Prema podacima tadašnjeg ministra inostranih djela ustaške države, koje je podnio pred Saborom na osnovu procjene koje je izvršilo hrvatsko vojno ministarstvo u januaru 1944., krajem 1942. u partizanskim jedinicama prevladavali su Srbi oko 90%, nešto Hrvata i muslimana oko 8%. U januaru 1944. taj procenat je promijenjen, tako da su Srbi činili 75%-80%, a Hrvati i muslimani 15%-20%.⁴⁴⁸ Svakako da prebacivanje partizanskih jedinica sa Vrhovnim štabom na zapadne dijelove zemlje predstavlja važan momenat za razvoj partizanskog pokreta. Osvajanje Bihaća kao važne strateške tačke, jer su tim činom spojeni dijelovi teritorije, koje su kontrolisale partizanske jedinice u Hrvatskoj i teritorije koje su kontrolisale partizanske jedinice u Bosni i Hercegovini, čime je Bihać postao u neku ruku glavni grad „Partizanske države“. U to vrijeme, prema nekim procjenama, partizanske jedinice brojale su između 24 000 i 25 000 ljudi, iako poslijeratna historiografija spominje daleko veći broj između 137 000 i 150 000 boraca.⁴⁴⁹ Važno je spomenuti da je pod vodstvom

⁴⁴⁶ Citirano prema: S. Trifković, *Isto*.

⁴⁴⁷ „Na njihovu nevolju: Moćan odgovor S. Trifkovića Bakiru i Biseri Turković, *Novosti* online od 28. 1. 2021.

⁴⁴⁸ Mladen Lorković: *Pod jednom kapom. Dokumentovani govor u hrvatskoj sabornici*, Sarajevo, 1944, (Prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 458.).

⁴⁴⁹ S.Clissold, A.Shart *History of Yugoslavia from early Times to 1966*, Cambridge, 1966, str. 200-201. (Prema: Čedomir Antić/Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 183.).

Komunističke partije i dogovora sa SSSR-om u Bihaću formirana nova partizanska vlast. Formirano je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje su činile 54 delegata okupljena u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. Na prvom zasjedanju AVNOJ-a formalno je izabrana nova politička vlast, Izvršni komitet koji je faktički predstavljao novu vladu Jugoslavije. Ovom prilikom data je inicijativa za stvaranje zemaljskih antifašističkih vijeća i oblasnih narodnooslobodilačkih odbora, čime je utrto stvaranje jedinstvenog sistema vlasti.

Višedimenzionalni građanski rat (ideološki, vjerski i nacionalni) uzeo je velike razmjere tokom druge polovine 1942., do polovine 1944. na prostoru BiH, koja je bila poprište najvećih ratnih sukoba. Većina okupatorsko-kolaboratorskih ofanziva protiv Narodno-oslobodilačkog pokreta Jugoslovenske vojske u otadžbini odvijali su se na prostoru BiH kao i međusobni sukobi između četnika i partizana (srpsko-srpski) građanski rat, s obzirom na činjenicu da su na jednoj i drugoj strani u apsolutnoj većini bili Srbi poput 1942., Neretve i Sutjeske 1943. godine. U prvoj polovini 1943. Mihajlović u dogovoru sa Nijemcima i Italijanima prebacuje značajne snage iz Srbije i Crne Gore na područje NDH kako bi potpomogao uništenje partizanskih snaga. Međutim, doživio je težak poraz na Neretvi, od čega se njegov pokret nije mogao oporaviti. Porazom na Neretvi propala je njegova ideja da će četnici pri kraju rata povesti odlučne akcije protiv okupatora, kako bi se dokazali pred zapadnim saveznicima kao značajan faktor u borbi protiv fašizma i nacizma ali i protiv komunizma. Kapitulacija Italije u septembru 1943. bila je presudna za ishod građanskog rata u Jugoslaviji. Nestaje pomoć italijanske vojske četničkim snagama, neki od njih prešli su u partizane, a neki su počeli saradnju sa Nijemcima. Akcije njemačkih generala protiv Pavelićevog režima zbog masovnih zlodjela ustaških ubica na bezbrojnim mjestima diljem Hrvatske i Bosne i Hercegovine, nad srpskim stanovništvom, započela je u martu 1943. na inicijativu Gleza Horstenauea memorandumom Aleksandra Lera (Aleksander Lahr) koji je upućen Hitleru lično. Odlučan otpor Lera nastao je povodom zahtjeva Pavelića da se ustaškim vlastima NDH predaju oblasti osvojene od partizana tokom zime 1943. U memorandumu Ler je istakao da Hrvati nisu sposobni da vladaju ni nad samim sobom.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Citirano prema: S. Trifkoviću, *Isto*, str. 291.

Po njemu, ustaška vlada nema nikakav autoritet i da su im oružane snage u rasulu. „Policija i žandarmerija svedene su na pasivne posmatračke terora protiv pravoslavnog stanovništva.“⁴⁵¹ Pri tome Ler dodaje da je „prema priznanju ustaša taj teror izazvao smrt četiri stotine hiljada ljudi“⁴⁵². Na bazi memoranduma izdata je Hitlerova naredba u martu 1943. kojom se Himleru povjerava organizacija svih policijskih snaga na osvojenim ustaničkim teritorijama u NDH. Na tom tragu osnovana je Kamerhoferova žandarmerija (Konstantin Kammerhofer).⁴⁵³ Nakon što su ustaške i domobranske snage stavljene pod kontrolu njemačkih okupacionih snaga, znatno je smanjena mogućnost ustaških zločina protiv srpskog stanovništva.

Slom italijanske vojske uslijedio je poslije savezničke pobjede u Sjevernoj Africi i Sovjetske na Staljingradu do 1943. nagovijestio je pobjedu saveznika. Preduzete akcije Nijemaca i ustaša protiv NOVJ i JVUO u cilju uništenja snaga otpora nije uspio. Nije uspio ni lov na vođe NOVJ i JVUO. Krajem 1943. došlo je do promjena u pokretu otpora u korist partizanskih snaga. Razoružanjem italijanskih divizija na jugoslovenskom prostoru, partizanske snage naoružale su 8 000 svojih vojnika i postale respektabilna vojna sila. Uslijed italijanskog rasula partizanske snage uspjele su da oslobode dijelove Dalmacije, a partizani Hercegovine obezglavili su četničke snage u Crnoj Gori opkoljavanjem i ubijanjem njihovog vojnog i civilnog vodstva u manastiru Ostrog. Kolaboracija četnika sa Nijemcima posljedica je njihovog neuspjeha u Dalmaciji 1943. General Mihajlović smatrao je da su ga Britanci namjerno izigrali, jer ga nisu na vrijeme obavijestili o kapitulaciji Italije. Uprkos velikim gubicima u ljudstvu u BiH i Hrvatskoj protiv okupacionih snaga, ustaških i četničkih jedinica, partizani su opstali kao značajna borbena sila i time stekli priznanje zapadnih saveznika. Sve do 1943. četnici su slavili kao jedini jugoslovenski antifašisti. Pod uticajem partizanskih pobjeda tokom 1943. britanska politika prišla je preispitivanju svoje podrške četničkom pokretu pod vođstvom Draže Mihajlovića. Na osnovu izvještaja triju britanskih misija, koje su boravile među partizanima došlo je do

⁴⁵¹ *Isto.*

⁴⁵² *Isto.*

⁴⁵³ *Isto*, str. 292.

promjene politike Londona, koja se sve više okreće prema partizanima.⁴⁵⁴ Pri kraju 1943. održana je Teheranska konferencija, na kojoj su tri velike sile (SAD, Rusija i Engleska) odlučivale o otvaranju drugog fronta u zapadnoj Evropi. Tom prilikom odlučeno je da se jugoslovenskim partizanima pruži pomoć u oružju, opremi i vojnim operacijama. Ovim činom priznata je partizanska vojska kao saveznička armija. Uloga Engleza o napuštanju JVUO i favorizovanju JNOV bila je odlučujuća i za američko opredjeljenje. M. Ekmečić navodi razgovor američkog predsjednika Ruzvelta sa britanskim ministrom inostranih poslova Antonijem Idnom, u martu 1943. godine. Ruzvelt je izrazio stanovište „da se Srbija sama sa sobom mora uspostaviti, a da se Hrvati moraju staviti pod starateljstvo“⁴⁵⁵. Pri čemu je našao uzor u kazni sedam poraženih država u Američkom građanskom ratu 1865., da se zbog nezrelosti moraju staviti pod starateljstvo kako bi se priučili demokratiji. Ovakav odnos prema Hrvatima proizašao je iz otkrića američke obavještajne službe da je od aprila 1941. do avgusta 1942. bilo ubijeno 744 000 Srba. Od tog broja Hrvati su ubili 600 000, Nijemci 78 000, Italijani oko 20 000, Mađari 30 000, Albanci 10 000 i Bugari 6 000.⁴⁵⁶ Američki konzul u Zagrebu (1941) gledajući uličnu rulju u Zagrebu kako kliče Hitleru i pozdravlja nacističke tenkove sa „Sieg-Heil“, izjavio je da će ih „jednom zaboljeti glava“.⁴⁵⁷ Nažalost, ovi stavovi Ruzvelta i njegovog okruženja nisu došli do izražaja u javnosti; vjerovatno iz razloga što je rješavanje jugoslovenskog pitanja prepušteno britanskoj vladi, na čiji rad je imao presudan uticaj krug ljudi oko historičara Sitona Votsona. Po njima, jugoslovenska država je neophodnost, ali istovremeno i nesreća ako je Srbi budu vodili. U tom slučaju, po njihovoj vječnoj misli Francuzi i Rusi vladace Mediteranom.⁴⁵⁸ Nakon kapitulacije Italije i nagovještaja pada nacizma i katolička crkva mijenja antikomunističko stanovište, čak je Stepinac za jedan svoj govor bio osumnjičen kao filo-

⁴⁵⁴ Tvrtko Jakovina, *Trenuci Katarze, Prijelomni događaj XX stoljeća*, Zagreb, 2013, str. 51.

⁴⁵⁵ M. Ekmečić, *Isto*, str. 486.

⁴⁵⁶ *Isto*, str. 487.

⁴⁵⁷ *Isto*, str. 486.

⁴⁵⁸ *Isto*.

komunista. Za crkvu, na čelu sa Stepincem, glavni njen neprijatelj je srpski nacionalni pokret koji ne bi prećutao genocid učinjen od strane ustaša nad Srbima i Jevrejima, to je razlog što je katolička crkva favorizovala komuniste u odnosu na četnike i njihove saveznika oko Seljačke stranke. Ako se ima u vidu sovjetska politika, koja se nedvosmisleno opredijelila za podršku partizanskom pokretu otpora, onda je jasno zašto je sporazum Rusa i Engleza žrtvovao Mihajlovića i njegov pokret otpora. Potvrda toga je Teheranska konferencija. Britansku politiku pratila je Amerika. Međunarodno priznanje partizanskog pokreta postalo je vidljivo nakon neuspjelog hvatanja Tita 1944. zračnim desantom na Drvar. Kontakti sa vođom četničkog pokreta su prekinuti. Vlada u izbjeglištvu je 29. avgusta 1944. godine, pod pritiskom saveznika priznala partizane kao oružanu silu i naredila četnicima da se pridruže NOVJ. Dio četnika je to odbio i u aprilu i maju 1945., dok je Jugoslovenska armija oslobađala zemlju, oni su se povukli prema Austriji i Italiji, da bi ih u Jugoslaviju vratile britanske snage. „Politika čekanja“, izostanak većih operacija protiv okupatora i kolaboracionističkih snaga, podjela vojske na aktivni i rezervni sastav skupo je koštalo JUVUO. Vizija buduće države zasnovana na monarhističkom modelu, baziranom na nacionalnom i vjerskom principu nije bio privlačan za ostale nesrpske narode, što nije omogućilo njegovu masovnost u višenacionalnim sredinama. Pobijedio je partizanski pokret, čiji program propagira ideju „bratstva i jedinstva“ bez nacionalnog i vjerskog ekskluziviteta nudeći viziju buduće države kao zajednicu ravnopravnih naroda i građana, vrlo spretno skrivajući upravo nacionalni princip kao dominirajući u budućoj organizaciji države. Mihajlovićeva kontrola nad četnicima u NDH bila je djelimična. Za pokolj Srba u NDH četnici vrše osvetu nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, posebno u Dalmaciji, Lici i BiH, gdje su provodili etničko čišćenje. Bestijalnosti koji su četnici vršili po katoličkim i muslimanskim oblastima najniži su pad srpskog nacionalizma u njegovoj istoriji.⁴⁵⁹ U takvim okolnostima oni nisu mogli pridobiti naklonost muslimanskog i hrvatskog stanovništva, dok su na drugoj strani partizani, naročito poslije kapitulacije Italije jačali svoje snage. Većina Srba u Hrvatskoj i BiH se s vreme-

⁴⁵⁹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 470.

nom okrenula partizanima koji su se zalagali za Jugoslaviju kao federalnu višenačionalnu zajednicu. Kad je bilo jasno pitanje pobjednika, uslijedio je masovan priliv Hrvata u partizanske jedinice. Ta pojava naročito je prisutna među Dalmatincima, posebno uoči i poslije kapitulacije Italije. Poznato je njihovo masovno učešće u bici na Sutjesci. Međutim, distanciranje hrvatskog naroda od ustaških vlasti nije započelo u vrijeme najvećeg genocida nad srpskim narodom, već u vrijeme realnih pretpostavki da njihovi pokrovitelji ustaše gube rat. Uvidjevši neminovan pad fašizma, krajem avgusta 1944. javljaju se inicijative o spašavanju NDH poznatoj je po „Aferi Lorković-Vokić“. Radi se o pokušaju Mladena Lorkovića, ministra unutrašnjih poslova i Ante Vokića, ministra oružanih snaga da formiraju koalicionu vladu sa Hrvatskom seljačkom strankom i napuste Sile Osovine i uz pomoć hrvatskog domobranstva priključe NDH saveznicima. Glavna slabost ove ideje bila je u činjenici što su Lorković i Vokić o svojoj namjeri i planu u svemu obavještavali Pavelića, smatrajući da je on spreman da lične interese podredi nacionalnim. S toga se ova akcija i ne može smatrati nikakvom zavjerom niti pučem. Međutim, Pavelić iako je naizgled podržavao aktivnosti tadašnjih zaverenika, koji su mu lojalno saopštavali sve informacije, to zloupotrijebio za njihovo hapšenje i hapšenje svih onih koji su bili u kontaktu sa njima. Istovremeno je taj slučaj zloupotrijebio da kompromituje H. E. Gleza kod Nijemaca, označavajući ga kao saučesnika zavjere, zahtjevajući od Zig Fride Kasea da ga Rajh povuče iz Zagreba, što je poslije toga i učinjeno. Netrpeljivost Pavelića prema Glezu opunomoćenom generalu Vermahta, u Zagrebu proizašlo je iz činjenice što je on redovno izvještavao Berlin o ustaškim zločinima protiv Srba u NDH. Lorković i Vokić su internirani u logor Lepoglavu, da bi ih pred povlačenje ustaških vlasti Luburić dao ubiti.⁴⁶⁰ Poslije Titovog obećanja da će amnestirati sve pripadnike Kvislinških jedinica ako oko 1. septembra 1944. pređu u partizane, u partizane prelazi velik broj domobrana pa čak i neke bivše ustaše. Na kraju rata (kraj 1944.) kada se partizanske jedinice pune domobranima i ustašama i tada među partizanima u Hrvatskoj je duplo više Srba nego Hrvata s obzirom na njihovo učešće u broju stanovnika Hrvatske. Dok je u Hrvatskoj veći priliv Hrvata u partizane u drugoj polovini rata u

⁴⁶⁰ S. Trifković, *Isto*, str. 314-317.

BiH, ogromnu većinu čine Srbi, čak do samom kraja rata. Masovni prelaz muslimana u partizanske jedinice počinje tek u ljeto 1944. godine. JVUO vidjela je svoju glavnu ulogu u zaštiti državnih interesa tj. očuvanju monarhije, čime su sami sebi nametnuli pasivnu ulogu u ratnim uslovima, čemu je u dobroj mjeri doprinjela vlada u Londonu. Njihova kolaboracija sa okupacionim snagama, Italijanima i Nijemcima, pa čak i dogovaranju sa ustaškim vlastima je osuđujuća, ali činjenice govore da je najpogubnija saradnja bila sa Britancima, koji su ih ostavili kako narod voli reći, na cjedilu. Za četnički pokret bilo je skromno, iako je to veliki humani čin, da svoju lojalnost saveznicima dokazuju spasavanjem oborenih američkih avijatičara.⁴⁶¹ Za razliku od četnika komunisti su bili ispunjeni ideološkim nabojem sa ciljem osvajanja apsolutne vlasti u državi. Građanski rat, koji je izbio usred ustanka odredio je daljnji tok rata i ostavio trajne posljedice koje nije bilo moguće sanirati; a trajao je i poslije povlačenja okupatora. Posebna okrutnost njemačkog okupatora prema snagama otpora bila je prisutna i u Nedićevoj Srbiji. Samo od 1. septembra do kraja decembra 1941. u borbi sa Njemačkim trupama poginulo je 11 522 ljudi, a za odmazdu je strijeljano 21 809 lica.⁴⁶² U oktobru 1941. godine zbog ubistva 23 njemačka vojnika u okolini Kragujevca strijeljano je 2 300 ljudi. Prljavi dio posla, skupljanje tog broja obavila je Nedićeva policija i žandarmerija, kao i pripadnici dobrovoljačkog korpusa Dimitrija Ljotića. U Kragujevcu je tada ohapšeno 10 000 ljudi. Tada je ubijeno u svim mjestima i do 20 000 ljudi. Prema nekim podacima broj stradalih je u građanskom sukobu na relaciji partizani-četnici-„Ljotićevi dobrovoljci“ je bilo do 10 000 ljudi. Ove sukobe najbolje su iskoristili komunisti, koji su imali izvjesne prednosti u građanskom ratu jer su prije rata uživali izvjesne simpatije slobodoumne javnosti, a predvodili su ih prekaljeni revolucionari, a na drugoj strani nije stvoren jedinstven front koji bi ih ozbiljnije ugrozio. Poslije pada Užičke republike, glavnina partizanskih snaga prešla je u Bosnu, da bi nakon toga žarište partizanske borbe u Srbiji bio premješten na

⁴⁶¹ Interesantno je da su svi piloti u slučaju zarobljavanja dobili štampane instrukcije da se u slučaju zarobljavanja predaju ljudima sa crvenom zvezdom na kapama, a ne četnicima „jer oni režu uši“. (Prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 491.).

⁴⁶² Kosta Nikolić, *Isto*, str. 378.

jug Srbije koje je odigralo tu ulogu do kraja rata. Diverzije i napadi na okupacione snage u drugim oblastima nastavljene su tokom čitavog rata. Po odluci komande NOP partizanske snage su početkom 1944. ponovo prešle u Srbiju. Konačno oslobođenje Srbije uslijedilo je nakon Bitke za Srbiju 1944. uz pomoć zapadnih saveznika i Crvene armije. U sadejstvu sa Crvenom armijom partizanske snage oslobodile su centralnu Srbiju i 20. oktobra ušle u Beograd, glavni grad Jugoslavije. Poslije oslobođenja Beograda od strane snaga NOV i Crvene armije JVUO se raspala, a Mihajlović se vraća u Bosnu, pokušavajući da u sjevernoj Bosni okupi sve antikomunističke snage i da ih grupiše na planini Ozren. Rasulo u četničkom pokretu dovelo je do sukoba Mihajlovića i vođe crnogorskih četnika Pavla Đurišića, koji je sa svojih 15 000 četnika, povlačeći se prema Sloveniji došao u sukob sa ustaškim snagama na desnoj obali Save (Lijeve polje). Četnici su u sukobu sa brojčano jačim ustaškim snagama doživjeli težak poraz uz velike gubitke. Đurišić je sa svojim štabom zarobljen, da bi ih ustaše prebacile u Jasenovac i tamo brutalno ubili. Pokušaj Mihajlovića da se nakon izvjesnog vremena vrati u Srbiju u cilju rušenja novouspostavljene vlasti, nije uspio, jer je doživio poraz od strane jačih partizanskih snaga. Uspio je da se izvuče iz obruča sa svega 1 000 vojnika. Smatra se da je na stratištima Bosne poginulo i iz zarobljavanja likvidirano 9 235 boraca i 300 oficira. Nakon rata, komunističke vlasti su ga uhapsile i osudile na smrt za kolaboraciju i ratne zločine, da bi bio sahranjen na tajnom mjestu. Viši sud u Beogradu 2015. je usvojio zahtjev za njegovu rehabilitaciju i proglasio ništavnu presudu donijetu 1946. Neuspjeh četničkog pokreta izraz je mnogih slabosti, počevši od slabije organizacije, nedovoljne kohezije u rukovanju i komandovanju, vođenje kampanje i osvetoljubivosti prema muslimanima i Hrvatima kolaboracije sa neprijateljima prevashodno sa Nijemcima i ustašama, te sa Italijanima iako iz nužde. Međutim, pokazalo se da je najveća greška formalna saradnja sa britanskim saveznicima. Vežanje cijelog političkog programa i ciljeva pokreta za izbjegličku vladu u Londonu, koja je bila pod britanskom kontrolom bio je bezuman čin kao što je bio i puč u Beogradu 27. marta. Nijemci su sve do 1945. kontrolisali saobraćajni prolaz za povlačenje sa juga Balkana preko Bosne, tako da su najveći gradovi u Bosni i Hercegovini ostali pod njihovom i ustaškom vlasti sve do aprila

1945. godine, da bi posljednji pao Odžak u maju 1945. godine.⁴⁶³ Pokušaj nacističke Njemačke da uništi Vrhovni štab NOVJ, desantom na Drvar 25. maja 1944. godine je propao, zahvaljujući pomoći britanske i američke avijacije. Na dojavu i sugestiju iz Moskve Broz se sklanja prvo u Bari, a zatim na ostrvo Vis. Britanska vlada u to vrijeme otvoreno podržava Broza na bazi vlastitih interesa koje balansira sa Sovjetskim savezom, čija vojska je bila već prodrla na Balkan. Poslije prodora u Srbiju, partizanske jedinice su znatno ojačane kako u tehničkom tako i u brojčanom vidu. Istovremeno četničke jedinice su se sučelile sa neuspjelim mobilizacijama, s obzirom da su četnici sve više gubili povjerenje u narodu. Početkom 1945. partizanska vojska broji 350 000 boraca, što postaje značajna sila i za evropske prilike. Od 1. marta 1945. partizanska vojska preimenovana je u Jugoslovensku armiju, da bi nakon toga preuzela ulogu da sama oslobodi jugoslovenski teritorij. Poslije oslobođenja Beograda krajem oktobra 1944. od strane Nijemaca i ustaša formiran je Sremski front sa ciljem da obezbijedi grupe armija „E“ iz Grčke, Makedonije i Kosova i Metohije. Nakon dugotrajnih borbi i velikih gubitaka Sremski front je probijen 12. aprila 1945., u zajedničkoj borbi crvenoarmijaca i JNOV. Tokom borbi na Sremskom frontu, koje su trajale 177 dana, ukupno je poginulo 13 000 boraca NOVJ, zatim 1 100 boraca Crvene armije, 623 borca Bugarske narodne armije i 163 borca brigade „Italija“. Poslije proboja Sremskog fronta, u sklopu završnih operacija u skladu sa opštom savezničkom ofanzivom, snage Jugoslovenske armije za kratko vrijeme oslobodile su cijelu teritoriju Jugoslavije, Istru i Slovensko primorje, dospjevši do Trsta i Karavanki. Nije dat odgovor zašto je Zagreb oslobođen nešto kasnije 8. maja 1945.⁴⁶⁴ Iako se očekivalo da će borbe za Zagreb biti veoma žestoke, Prva i Druga armija Jugoslavije pod komandom Peke Dapčevića i Koče Popovića, brzo su srušile ustašku odbranu Zagreba, tako da su ostale partizanske jedinice prešle Savu i savskom cestom pa Ilicom ušle u centar grada, čime je ovaj grad oslobođen. Glavnina ustaških i domobranskih snaga dan prije napustili su Zagreb. Zagreb je oslobođen 8. maja 1945., na dan kada je u Berlinu završen Drugi svjetski rat. Pored toga nije objašnjena činjenica zašto se toliko

⁴⁶³ Čedomir Antić/Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 194.

⁴⁶⁴ M. Ekmečić, *Isto*, str. 502.

kidisalo na dobro utvrđenu odbranu Sremskog fronta, pri kraju rata i to na vojsci u povlačenju, gdje je poginuo veliki broj mladih srpskih boraca, što se ponovilo i u bici za Rijeku na samom kraju rata, gdje se vodila jedna od najžešćih bitaka Nijemaca i Italijana sa partizanima. U tom sukobu poginulo je preko 4 000 vojnika Četvrte armije, čiju okosnicu su činili srpski partizani (8. Kordunaška divizija, 7. Banijska i 29. Hercegovačka). Četvrta armija oslobodila je Istru, sve do Trsta. Navodno se Petar Drapšin, komandant Četvrte armije ubio zbog velikih gubitaka svojih vojnika. Početkom maja 1945. poglavnik NDH Ante Pavelić, naredio je povlačenje Hrvatskih oružanih snaga prema Austriji, a Zagreb je napustio 6. maja 1945., pošto je vojsku i civile u povlačenju napustio u Rogaškoj Slatini sklonio se u Austriju, a poslije preko Italije otišao u Argentinu. Pred ogromnom kolonom vojske i civila od preko 400 000 ljudi prema Austriji 7. maja krenuo je Vlatko Maček, koji je slovio za novog hrvatskog vođu u federalnoj Kraljevini Jugoslaviji kao kandidat Vatikana. Poglavnik mu je obezbijedio automobil i oružano osiguranje.⁴⁶⁵ Među hrvatskim oružanim snagama našli su se hrvatski četnici, pod komandom Matije Parca, muslimanski četnici Ismeta Popovca kao i ostaci grupe generala Nedića i Ljotićeve jedinice, u povlačenju bile su i četiri njemačke divizije, koje su željele da se predaju engleskim snagama. U Istri Nijemci su okupili oko 11 000 četnika i Ljotićevaca (2 000 Jevđević, 6 000 Đujić i 3 000 Ljotić), koji su se povlačili prema Italiji i Austriji. Mnoge okupacione i Kvislinške snage pri povlačenju prema Italiji i Austriji, zarobili su partizani ili su ih u Jugoslaviju vratile britanske snage. Nekima je suđeno za izdaju, oni ili su oslobođeni ili osuđeni na zatvorsku kaznu ili smrt. Mnogi su pogubljeni bez suđenja, posebno neposredno poslije završetka rata.

Masovna ubistva Italijana desila su se u Istri. Ružan pečat ostavile su tzv. Slovenačke jame „fojbe“, bacanje okrivljenih bez suđenja u jame. Takva praksa označava se „lijevim greškama“ koje su učinili i partizani počevši od kraja 1941. godine prilikom oslobođenja Splita, kada je stradala jugoslovenski orijentisana omladina, oličena u ORJUN-i. Neposredno poslije oslobođenja Dalmacije

⁴⁶⁵ *Isto*, str. 499. i 503.

1944-1945 „udaren je glogov kolac“ Srba katolika, kako kaže Ekmečić i istorijski proces pretvaranja religije u vododelnicu nacije.

ORJUN-u su činili uglavnom Hrvati iz Dalmacije, koji su bili pristalice jugoslovenstva, vjerni kralju i jugoslovenskoj ideji. U Hrvatskoj se najviše spominje Blajburg poznat kao Blajburški masakr, koji se desio tokom maja 1945., kada je na desetine hiljada vojnika i civila povezanih sa okupacionim snagama, bježalo iz Jugoslavije ponovo vraćeno u zemlju. Tom prilikom je ubijeno na hiljade ljudi, a mnogi su bili zlostavljani i prisiljeni na duge marševe u radne logore. Ubijeni su pripadnici ili saradnici fašističkog režima, među njima najviše je bilo Hrvata iz reda ustaša i domobranstva.⁴⁶⁶ Pored Blajburga upečatljiv trag u jugoslovenskoj javnosti ostavio je i masakr u Kočevskom Rogu, koji se desio krajem maja 1945., u kome su jedinice jugoslovenske armije izvršile ubistvo slovenačkih domobrana, pripadnika Srpskog dobrovoljačkog korpusa, četnika i ustaša, hrvatskih domobrana, njemačkih i italijanskih jedinica, kao i određen broj civila iz Srbije i Crne Gore. Kod Zidanog Mosta najviše je stradalo četnika iz Crne Gore (oko 6 000). Nedaleko od Maribora ubijeno je 8 000 četnika Pavla Đurišića.⁴⁶⁷ Smatra se da je pri kraju i neposredno nakon završetka rata Jugoslaviju napustilo 380 000 italijanskih državljana, od čega 50 000 Hrvata i Slovenaca. Od 66 000 stanovnika Rijeke otišlo je 58 000. Iz Banata i Srema se iselilo 150 000-200 000 Nijemaca. Pri ulasku Sovjetskih jedinica polovina njih je napustilo spomenute prostore. Tito nije prihvatio zahtjev čehoslovačkog predsjednika Beneša, da se iz njihove dvije zemlje iseli mađarska etnička manjima, niti da se iz Srema vrate hrvatski kolonisti naseljeni od strane ustaških vlasti: „navodno da nije želio etnički srpsku Vojvodinu“.⁴⁶⁸ Takođe nije dozvoljen povratak 100 000 Srba sa Kosova i Metohije, kao i Srba protjeranih iz Makedonije. Od 1941. godine 100 000 Albanaca doselilo je u srpske kuće. U Srbiju je do 1944. došlo 270 000 izbjeglica iz Hrvatske i 100 000 iz Bosne i Hercegovine. U toku rata, u Srbiju je prebjeglo 400 000 ljudi, a samo sa Kosova 100 000.

⁴⁶⁶ sr.wikipedia.org.sr-ec: Masakr...H...

⁴⁶⁷ Sr.wikipedia.org.sr-ec: Masakr...H...

⁴⁶⁸ M. Ekmečić, *Isto*, str. 503.

Prema izvještaju Hermana Nojbahera (H. Naubacher), nacističkog koordinatora vojnih i civilnih vlasti, 1956. godine navodi da je 750 000 Srba bilo ubijeno u ustaškoj državi. Njemački publicista Adolf Dresler na osnovu podataka zvaničnih hrvatskih vlasti 1942. je objavljeno da je 250 000 Srba protjerano u Srbiju.⁴⁶⁹ Po dosta pouzdanom izvoru (Ministarstvo spoljnih poslova Njemačke) u NDH je 1941 živjelo ukupno 6 285 000 ljudi, od toga 3 300 000 Hrvata, 1 925 000 Srba i 700 000 muslimana. Istraživanja Dragana Cvetkovića, u Drugom svjetskom ratu, na teritoriji NDH stradalo je između 695 000 i 742 hiljade ljudi, a od tog broja najviše je stradalo civila između 504 000-536 000. Od tog broja poginulo je između 325 000 i 345 000 Srba, između 63 000 i 67 000 Hrvata, između 39 000 i 41 000 muslimana i između 30 000 i 32 000 Jevreja.⁴⁷⁰ Pored fizičkih likvidacija u NDH provođeno je i uništavanje duhovnih korijena Srba, ne samo putem pokrštavanja Srba, nego i uništavanja materijalnih spomenika kulture. Nasilno je pokršteno 240 000 pravoslavnih Srba i porušeno 288 pravoslavnih crkava i manastira.

⁴⁶⁹ *Isto*, str. 374.

⁴⁷⁰ Dragan Cvetković, *Isto*, str. 158-159 (Prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 362.).

UTEMELJENJE I STVARANJE NOVE DRŽAVE

Pored toga što su se u Bosni i Hercegovini tokom rata odvijali najveći ratni sukobi na prostoru tog dijela Jugoslavije desili su se i politički događaji koji su imali presudnu ulogu za unutrašnje uređenje Jugoslavije kao što je uz Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću, odnosno u Jajcu. Na prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 26-27. novembra 1942. data je inicijativa za stvaranje zemaljskih antifašističkih vijeća i oblasnih Narodnooslobodilačkih odbora jer AVNOJ kao vrhovno tijelo državne vlasti nije imalo karakteristike federalne strukture. Nakon osnivanja ovog tijela prišlo se osnivanju vijeća u pojedinim dijelovima Jugoslavije koje će postati konstituensi buduće strukture države. Drugo zasjedanje AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine utvrdilo je osnove Komunističke Jugoslavije, njime je potvrđena federalizacija države, koja je već proklamovana početkom rata. Priznato je pet državotvornih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci), i šest federalnih jedinica (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija). Uz jugoslovensku državnost formalno je stvorena i državnost njenih dijelova u skladu sa ranijim odlukama Komunističke partije na IV kongresu KPJ (u Drezdenu 1928) odlučeno je da se Jugoslaviji priđe ustanovljavanju prava na otcjepljivanje jer to traže mase naroda. Uz nezavisnost Hrvatskoj podržali su aktivnosti vezane za nezavisnost Crne Gore, kao i borbu za nezavisnost Slovenije. Pored toga komunisti su podržali pravo na samoopredjeljenje Mađarima u Vojvodini. Nije izostala i podrška Kosovskom Komitetu za ujedinjenje sa Albanijom, kao i podrška probugarskom nacionalizmu u Makedoniji.⁴⁷¹ Za komuniste u ovo vrijeme bilo

⁴⁷¹ K. Nikolić, *Isto*, str. 67.

je prihvatljivo sve što je išlo u pravcu razbijanja monarhističke države. Ovakvo rješenje iako je nacionalni kriterij bio dominantan, ostavilo je veliki dio srpskog korpusa van okvira matične jedinice (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora i Makedonija). Van okvira Srbije ostao je gotovo veći broj srpskog stanovništva nego što su imale neke federalne jedinice (Slovenija i Makedonija). Nacionalni kriterij nije bio primjenjiv samo za Srbe u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, jer bi to omogućilo komunistima oživljavanje komunističkog ideološkog narativa velikosrpsku hegemoniju. Pozicija Srbije u jugoslovenskoj federaciji nije bila do kraja definisana. Išlo se toliko daleko da Srbija nije imala svoju legitimnu političku delegaciju na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, predstavljali su je uglavnom rukovodeći politički i vojni kadrovi KPJ iz srpskih jedinica koji ne samo da nisu imali politički mandat da odlučuju o promjeni uređenja zemlje, već dobrim dijelom nisu bili ni kompetentni da odlučuju o tako važnim pitanjima. Srpski narod nije bio legitimno zastupljen jer nisu imali Antifašističko vijeće koje je preraslo u Predstavničko tijelo, jer im Tito i Vrhovna komanda nisu dozvolili da formiraju takvo tijelo. Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Srbije formirano je kasnije, poslije oslobođenja Beograda, tako da su srpski narod predstavljali ljudi iz spomenutih struktura koje je odredio Tito. Pored toga, u vrijeme kada su odluke donesene nije postojala ni Komunistička partija Srbije, čije formiranje je bilo blokirano upravo iz tih razloga. Tito nije dozvolio da se KP Srbije osnuje sve do poslije rata iako je upravo KPJ donijela odluke o nastajanju Jugoslavije i obespavljanju srpskog naroda. Bilo je logično da se KP Srbije distancira od odluka KPJ, koje su donesene bez njenog učešća, ali to kod Tita i njegove diktature nije bilo moguće. Činjenica da Srbi nisu imali svoju KP i da su bili članovi KPJ nametnulo se kao logično rješenje da se na čelo oružane borbe stavi generalni sekretar KPJ, a da se srpskom narodu nametne rješenje koje nije bilo u njegovom interesu. Tito je ustvari došao na vlast na nelegalan način iako je ta vlast prikazivana kao demokratska, izabrana od predstavnika naroda, a defakto je preuzela vlast zahvaljujući vojnoj sili. U takvim okolnostima sva politička rješenja koja su se odnosila na položaj Srbije i srpskog naroda u cjelini u novoj državi nametnulo je rukovodstvo partizanskog pokreta

pod dominacijom komunista.⁴⁷² Radikalne promjene unutrašnjeg uređenja zemlje vršene u ratnim uslovima, u vrijeme genocida nad srpskim narodom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, o čijim razmjerima se ćutalo sve u cilju uspostavljanja ravnoteže na štetu srpskog naroda. Dok se na jednoj strani ćutalo o srpskim žrtvama i dominantnom ućešću srpskog naroda u partizanskim jedinicama, na drugoj strani, komunisti su razvijali ideologiju o velikosrpskoj hegemoniji u monarhistićkoj Jugoslaviji i njenoj trajnoj krivici, kako bi se mogla nametnuti rješenja projektovana još u vrijeme Stjepana Radića i Vlatka Maćeka. AVNOJ-em su eliminisani elementi ranije srpske državnosti, kao i zabrana povratka kralja u zemlju kao simbola te državnosti, ugrađene u državnost Jugoslavije 1918. godine. Na ovom zasjedanju AVNOJ-a utvrđene su i granice koje su postale stvarnost poslije rata. U tom pravcu prihvaćena je i odluka Hrvatske revolucionarne skupštine od 20. septembra 1943. o pripajanju područja pod nekadašnjom italijanskom okupacijom (Rijeka, Zadar, Istra i ostrva) Hrvatskoj, što je ona poslije rata stavila pod kontrolu. Prethodno je Privremeni pokrajinski izvršni narodnooslobodilaćki odbor Istre 13. juna 1943. proklamovao otcjepljenje Istre od Italije i prisajedinjenje Hrvatskoj i Jugoslaviji.⁴⁷³ Za oslobođenje ovih krajeva izgubilo je život 6 000 vojnika Četvrtne armije, ćiju apsolutnu većinu su ćinili Srbi. Dobivši ove krajeve Hrvatska je teritorijalno profitirala. Hrvatski komunisti bez rezervi su prihvatili federalnu strukturu države, ćiju ideju je proklamovala KPJ, jer je ona pogodna za ostvarivanje nacionalnih ciljeva za koje su se borile generacije Hrvata kroz istoriju, ćiju okosnicu je ćinila Hrvatska seljaćka stranka i njeni lideri Stjepan Radić i Vlatko Maćek. Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a prihvaćena je odluka o prihvatanju i odobrenju rada predstavnika Hrvatske na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.⁴⁷⁴ U martu 1944. usvojena je Deklaracija o narodnoj vlasti u kojoj je naglašeno da će se Jugoslavija izgrađivati na federativnom principu, kojim će se osigurati puna ravnopravnost njenih naroda i federalnih jedinica i da će svaki od pet konstitutivnih naroda imati pravo na otcjepljenje ili ujedinjenje sa drugim narodima

⁴⁷² *Isto*, str. 124.

⁴⁷³ ZAVNOH, Zbornik dokumenata, 1943, str. 396.

⁴⁷⁴ S. Nešović, B. Petranović, „AVNOJ i revolucija“, Beograd. 1967, str. 567

„na slobodno izraženoj volji svih njenih naroda“. U ne baš preciznoj formulaciji rečeno je da ti narodi mogu i dalje ostati ujedinjeni u Jugoslaviji, u svojoj zajedničkoj domovini, jer oni nisu prihvatili komadanje Jugoslavije izvršeno 1941. godine.⁴⁷⁵ Stvari su bile mnogo jasnije poslije sastanka Predsjedništva AVNOJ-a u oslobođenom Beogradu 28. novembra 1944. godine, kada je rečeno da je nova Jugoslavija savezna demokratska država u kojoj su ujedinjeni Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i koja je sastavljena od šest demokratskih država: Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore.⁴⁷⁶ Ovakva formulacija nedvosmisleno upućuje na činjenicu da je nova Jugoslavija federalno-konfederalna država. Po oslobođenju Beograda, Srbija je na Velikoj anti-fašističkoj skupštini narodnog oslobođenja Srbije (9-12. novembra 1944.) prihvatila sve odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a uz izljev osuda na račun, kako je rečeno „zločinačke politike bivšeg beogradskog izdajničkog režima“. Uz duh samoodricanja prevladavali su narativi o vječnoj srpskoj krivici, iako su srpski komunisti prihvaćanjem ovog modela federalizacije države, pocjepali srpske zemlje i tako istorijski oslabili srpski narod za račun Hrvata i drugih naroda. Čitanje i objašnjavanje dokumenata AVNOJ-a na skupštini, po mnogim istoričarima, daje tužnu sliku „predstavnik naroda“, koji su pod pritiskom vlasti i partizanskom ideologijom „bratstva i jedinstva“ površno, ne ulazeći u suštinu problema i bilo kakvog razumijevanja odluka koje su bile od suštinskog značaja za budućnost države, na kraju ih prihvatili. Srbija, kao federalna jedinica imala je tri problema – Sandžak, Kosovo i Vojvodinu. Sandžak je dočekao kraj rata u statusu posebne političko-teritorijalne jedinice van okvira srpske vlasti: Imao je svoje Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja (od 20. novembra 1943), koje je imalo izvršni odbor u statusu neke vlade. Muslimani su se zalagali za posebnu autonomiju u okviru Jugoslavije ili pripajanje Sandžaka Bosni i Hercegovini (kojoj je pripadao do 1878. godine). Ideje vodećih muslimanskih struktura nisu prihvaćene, već je odlučeno da se Sandžak podijeli između Srbije i Crne Gore, u granicama utvrđenim poslije Prvog balkanskog rata. Oblasna

⁴⁷⁵ K. Nikolić, *Isto*, str. 126.

⁴⁷⁶ B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam II*, str. 12 (Prema: K. Nikolić, str. 126.).

skupština Kosova i Metohije (9. i 10. jula 1945.) donijela je rezoluciju kojom je izražena želja o priključenju ove oblasti – Srbiji kao njenom sastavnom dijelu. Predsjedništvo AVNOJ-a (23. avgusta 1945.) akceptirala je ovu odluku.⁴⁷⁷

U pogledu statusa Vojvodine javio se spor između Hrvatske i Srbije. KP Hrvatske u skladu sa tradicionalnim stavovima Hrvata da uvijek traže više nego što im pripada, kategorički je tvrdila da Srem pripada Hrvatskoj. Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a je u Zagrebu zastupao stanovište da bio cio Srem, skupa sa Zemunom morao da pripadne Republici Hrvatskoj kao što je to bilo za vrijeme NDH, u čemu ga je otvoreno podržao Andrija Hebrang, vođa komunista Hrvatske. Pored toga, Somborski i Subotički okrug, prema ovom stanovištu, trebao je pripasti Hrvatskoj. Izjašnjavajući se o tom pitanju, Tito je rekao da nova vlast po tim pitanjima mora biti oprezna i da nije za to da se Hrvatskoj dodijeli čitav Srem, već samo njegov zapadni dio, ali da Baranja, kao i Somborski i Subotički okrug trebaju pripasti Hrvatskoj. Rukovodstvo PK KPJ tražilo je objašnjenje od Tita, tvrdeći da Srem ne može da uđe u sastav Hrvatske. Nisu dobili objašnjenje već samo stav da Vojvodina treba da dobije najvišu autonomiju.⁴⁷⁸ O priključenju Vojvodine Srbiji, nakon rasprave na srpskoj antifašističkoj skupštini izraženo je stanovište da se Vojvodina priključi Srbiji, da bi nakon toga Aleksandar Ranković ustvrdio da će pitanje Vojvodine odrediti narod i to učvršćivanjem veze sa Srbijom, uz zadržavanje posebnog položaja Vojvodine. Kao argumente istakao je da je Vojvodina kao embrion nove srpske kulture i da u njoj većinom žive Srbi i da su ovi „krvlju i tradicijom povezani sa Srbima u Srbiji“⁴⁷⁹. Na tom tragu, delegati 7. pokrajinske delegacije konferencije KPJ za Vojvodinu, održane 5. i 6. aprila 1945. jednoglasno su se izjasnili za uključivanje Vojvodine u Federalnu Srbiju, što je potvrđeno i od glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine. Kao otvoreno pitanje ostalo je pitanje Baranje, koja je na insistiranje Hrvatske, uz argumentaciju da ova oblast nikada nije bila sastavni dio Vojvodine, na kraju priključena Hrvatskoj, što je bio politički kompromis i ustupak Hrvatskoj. Kakav je bio odnos A. Rankovića prema

⁴⁷⁷ K. Nikolić, *Isto*, str. 142. i 143.

⁴⁷⁸ Citirano prema: K. Nikolić, *Isto*, str. 140. i 141.

⁴⁷⁹ K. Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, Beograd. 2015, str. 429.

ovom teritorijalnom pitanju najbolje govori njegova izjava data Venceslavu Glišiću i Dobrici Ćosiću, objavljeno u Večernjim novostima od 28. 7. 2019., a glasi „Meni je bilo svejedno da li je Ilok ili Baranja u Hrvatskoj ili Srbiji, Sretenu Žujoviću nije bilo svejedno. Iz sadašnje perspektive uviđam da nisam dobro video našu nacionalnu situaciju. Nisam tada video nacionalističke namere Hrvata u razgraničenju sa Srbijom u Vojvodini i Sremu. Veselinov je psovao i vikao „Vukovar je naš“, to je značilo sremski vojvođanski. Meni je bilo svejedno čiji je Vukovar i u kojoj je Republici. Sada shvaćam kako sam pogrešio.“ Konačan status Vojvodine utvrđen je u martu 1945, na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, da bi ga nakon provedene procedure potvrdilo Predsjedništvo Narodne skupštine Srbije. Nije jasno šta je opredjelilo komunističku vlast da se Baranja, koja je bila u sklopu Vojvodine od XIX vijeka, nađe u sastavu Hrvatske, a kad je već ušla zašto joj nije priznata autonomija iako je sa istorijskog i nacionalnog staništa imala uslove za to.

Nezadovoljstvo avnojevim rješenjima, prevashodno po pitanju nacionalne politike, koju je vodila KPJ u Srbiji, bilo je gotovo nečujno, uglavnom se svodilo na pojedince. U strahu od progona većina predratnih srpskih političara našlo se u inostranstvu. Među ovima koji su ostali u zemlji, bilo je onih koji su ćutali pod pritiskom stvorene političke atmosfere i onih koji su se inkorporirali u komunističku vlast. Glavni prigovori odnosili su se na rješenje srpskog nacionalnog pitanja. Osparavana je komunistička propaganda kojom je optuživan sav srpski narod tzv. „velikosrpski hegemonizam“ kao i načelo „samoopredjeljenja do otcjepljenja“: Protivljenje je išlo i u pravcu cijepanja srpskog naroda u više federalnih jedinica, a posebno u izdvajanju Crne Gore i Makedonije u zasebne federalne jedinice. Jaša Prodanović, vođa republikanaca izrazio je bojazan da načelo samoopredjeljenja do otcjepljenja otvara mogućnost priključenja Makedonije Bugarskoj, a za Crnogorce je smatrao da nisu poseban narod već da su Srbi, jer se ni jedna skupština nije izjasnila da Crnogorci predstavljaju narod i da nisu Srbi. Vaso Čubrilović, historičar, profesor univerziteta u Beogradu, iskazao je veoma kritičke tonove prema načelu prava na „samoopredjeljenje do otcjepljenja“, smatrajući da je to pravo dato svim narodima u Jugoslaviji, ali ne i cjelini srpskog naroda kao glavnom akteru kreiranja državnosti Jugoslavije. Isticao je da nije u interesu Jugoslavije njeno segmentiranje na toliko

dijelova, što ima attribute razbijanja srpskog jedinstva. Poseban negativan odnos iskazao je prema stvaranju federalne jedinice Crne Gore, naglašavajući da je crnogorska tradicija „čisto srpska“ već se kod njih „radilo o prvenstvu u srpskom narodu, a ne o formiranju posebne narodnosti“⁴⁸⁰. Milan Grol, predsjednik Demokratske stranke i prvi potpredsjednik prve vlade Komunističke Jugoslavije iako je na početku bio dio nove vlasti, već 18. avgusta 1945. je podnio ostavku. U pismu Titu, obrazlažući svoju odluku, naveo je da su svi zakonski propisi koje je utvrdila i donijela nova vlast, donesena bez ikakvog konsultovanja i da su kasno dostavljeni vladi i AVNOJ-u, koji nije sastavljen kako je bilo dogovoreno na konferenciji na Jalti, što upućuje na činjenicu da se vlast koncentriše u rukama jedne stranke, što dovodi sumnju o postojanju uslova za slobodne izbore. Grol je izrazio sumnju u koncept jugoslovenskog federalizma koji po njemu neće stvoriti „zdrav odnos“ federalnih jedinica i cjeline. U pogledu Makedonije smatrao je da ne postoji istorijsko opravdanje da se stvori makedonska nacija i da će stvaranjem Makedonije kao posebne federalne jedinice umanjiti geografsku poziciju Srbije.⁴⁸¹ Britanska vlada je preko svog predstavnika, u aprilu 1944. obavijestila jugoslovensku vladu u Londonu da je „Titova briga za stvaranje autonomne Makedonije shvaćeno u njihovoj vladi kao deo njegovog programa da umanjí srpski uticaj, jer bi se takva država mogla uspostaviti samo na štetu Srbije. Naša podrška Titu ne uključuje i njegove antisrpske ciljeve.“⁴⁸² Početkom decembra 1944. britanski vojni krugovi izvještavali su „da Tita ne zanima budućnost Kosova, koje bi dao Albaniji u slučaju da ona to poželi“⁴⁸³. Da je od samog početka stvaranja socijalističke Jugoslavije postojala tendencija da se umanjí značaj Srbije u budućoj državi, pokazali su kasniji događaji prilikom smjene Blagoje Neškovića u septembru 1948. godine, vrijeme raskida odnosa sa Kominformom: Neslaganje dr Neškovića sa politikom rješa-

⁴⁸⁰ Nataša Milićević, *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1945-1950*, Beograd, 2009, str. 123 (Prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 142.).

⁴⁸¹ Kosta Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*, str. 456.

⁴⁸² Citirano prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 495.

⁴⁸³ *Isto*.

vanya srpskog pitanja u novoj jugoslovenskoj federaciji javlja se od samog početka, po preuzimanju vlasti 1944. godine. Po kazivanju Petra Stambolića da mu je Nešković „više puta rekao da je siguran da je on bio glavna prepreka sprovođenja nacionalne politike Josipa Broza, koja je – kako je kasnije formulisao Lazar Koliševski – bila zasnovana na principu „Slaba Srbija – jaka Jugoslavija“ da je Josip Broz zato odlučio da ga udalji iz političkog života Jugoslavije“⁴⁸⁴. U „Pismu CK KP Srbije, Politbirou CK KP Jugoslavije od 30. septembra 1952. godine se veli da dr Nešković ima „negativan stav prema autonomiji Kosova i Metohije i da je on bio zasnovan na učešću Šiptara u Drugom svjetskom ratu na strani Sila Osovine i zločinima koji su ovi u tom ratu počinili prema Srbima“⁴⁸⁵. Pored toga, odbio je prijedlog Rumunije da se Timočka Krajina, naseljena Vlasiima prisajedini Rumuniji, te je optuživan da je odmah poslije Drugog svjetskog rata „srpsko rukovodstvo bilo za to da se Mađari iz Vojvodine isele u Mađarsku, a da se Srbi iz Mađarske dosele u Vojvodinu“⁴⁸⁶ što je Broz sam riješio sa mađarskim rukovodstvom.

⁴⁸⁴ Citirano prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 512. Autor se poziva da dokument o rukopisu „*Slučaj dr Blagoja Nešković: Analiza*“, koji je njegov sin Nebojša oktobra 2009. ostavio u Istorijskom institutu SANU.

⁴⁸⁵ *Isto*.

⁴⁸⁶ *Isto*.

POLOŽAJ SRBA U HRVATSKOJ

Srpska politička scena, u prvih osamnaest godina Kraljevine Jugoslavije bila je razbijena i demobilisana kako u vrijeme diktature tako i u vrijeme hrvatskog separatizma. To je posebno pogađalo Srbe u zapadnim krajevima. Neslavni raspad stare države i vojske i potpuna nemoć njihovog nacionalnog i do jučer državnog centra da pomogne svom narodu, dovela je zapadne Srbe u tešku poziciju. Našli su se u fašističko-kvislinškoj tvorevini NDH, u kojoj im je zapriječeno potpuno uništenje. Masovno opredjeljenje Srba u NDH za partizanski pokret nije ideologija već borba za opstanak i goli život.

Za poziciju Srba u Hrvatskoj posebno je značajno Treće zasjedanje ZAVNOH-a u maju 1944. održanog u Topuskom na Kordunu, na kojem je održana opsežna rasprava o budućem položaju srpskog naroda u Hrvatskoj. Hrvatski komunisti, iako u manjini, jer su Srbi činili i većinu u komunističkim jedinicama i u KP Hrvatske, uspjeli su, naravno uz veliki doprinos Srba da povrate teritoriju i zaokruže svoju teritorijalnost koju je Pavelić i njegova NDH predala Italijanima. Odlukama ZAVNOH-a priključena je Istra, Rijeka i Zadar i ostali okupirani krajevi u Hrvatskoj. Već na drugom zasjedanju ZAVNOH-a hrvatski komunisti bili su preokupirani vlastitom državom. Već tada na tom zasjedanju je zapisano: „Nova demokratska Jugoslavija, stvara se odozdo u zajedničkoj borbi svih njenih naroda i na osnovu samoodređenja naroda u kojoj će biti izgrađena slobodna i demokratska Hrvatska.⁴⁸⁷ Gotovo u svim dokumentima hrvatskih komunista dominirala su dva obavezujuća partijska stava: „savremena Hrvatska“ i „pravo naroda na samoopredjeljenje“ bez preciziranja političkog položaja srpskog naroda. Uoči zasjedanja vođena je opsežna rasprava u kojoj dominiraju dva stanovišta. Prvo stanovište koje je zastupalo veći dio

⁴⁸⁷ ZAVNOH, dokumenta, 1943, str. 478-481.

članova Politbiroa CK KPJ favorizovalo je varijantu za punu ravnopravnost srpskog i hrvatskog naroda u Hrvatskoj, dok je drugo stanovište zagovaralo autonomiju onih krajeva u Hrvatskoj gdje srpski narod čini većinu stanovništva. Prvo stanovište uz podršku većeg dijela članova Politbiroa zastupao je Milovan Đilas, a drugo Moša Pijade. Prevladalo je prvo stanovište. ZAVNOH kao vrhovno političko i državno predstavničko tijelo Hrvatske uvojilo je Deklaraciju o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske. U čl. 1., stoji: „Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni. Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život“⁴⁸⁸. Pri ZAVNOH-u je od 1943. djelovao srpski klub odbornika ZAVNOH-a, koji se osnovan odlukom CK KPJ, a formalizovan 12. januara 1944. godine. Na čelu srpskog kluba bio je Rade Pribićević, a sekretar Dušan Brkić. Članovi ovog kluba bili su mahom komunisti, premda je Ivan Ribar predložio da se pri ZAVNOH-u osnuje srpski pandan IO HSS, dakle tijelo u koje bi ušli predstavnici prijeratnih srpskih stranaka. Ovaj klub je faktički igrao ulogu nacionalne formacije Srba u ZAVNOH-u. Prema nekim istoričarima, klub je u drugoj polovini 1944. i prvoj polovini 1945. godine sve više preuzimao ulogu kvaziparlamentarne instance sa ambicijama da rješava probleme Srba u Hrvatskoj. Ta tendencija se nije svidjela komunistima, pa se u martu iste godine prišlo organizovanju Inicijativnog odbora, koji je imao zadatak da organizuje Srbe u Hrvatskoj. Odluka o organizovanju Inicijativnog odbora donesena je na savjetovanju u Šibeniku. Delegate u njemu trebao je da izabere Glavni odbor koji je zamijenio Srpski klub.

Dvadesetog septembra 1945. godine održan je prvi Kongres Srba u Hrvatskoj, na kojem su učestvovali delegati Srba iz svih krajeva Hrvatske. Kongresu je prisustvovalo 30 000 delegata. Tom prilikom konstituisan je Glavni odbor Srba u Hrvatskoj sa izvršnim tijelima, koja su trebali voditi brigu o „nacionalnom, socijalnom i ekonomskom pitanju“. Glavni odbor je predstavljao masovnu frontovsku organizaciju Srba u Hrvatskoj, koji je kvalifikovan kao dio Narodne fronte Jugoslavije i koji je trebao izvršavati njene zadatke i pridržavati njenog programa u svom radu. Hrvatskim komunistima nije se svidjela ovako

⁴⁸⁸ Treće zasjedanje ZAVNOH-a održano je u Topuskom 8-9. maja 1944. godine.

uspostavljena organizacija, pogotovo što se Glavni odbor vezao za Narodnu frontu Jugoslavije, jer su u postratnom periodu zabranili sazivanje Drugog kongresa. Sve je ostalo na deklarativnim obećanjima bez izvršenja.⁴⁸⁹ Dušan Brkić, jedan od inicijatora Kongresa izjavio je (1967) da je kongres bio farsa samo da se stekne utisak da se srpsko pitanje počinje rješavati. Temelji ravnopravnosti srpskog naroda u novoj državi utvrđeni su na Konferenciji predstavničkoj srpskog naroda ZAVNOH-a i Centralnog komiteta KPH održanog u Šibeniku 1944. godine, što je kasnije pretočeno u ustavna rješenja. Ovakvim rješenjem srpskog statusa u Hrvatskoj Srbi su postali konstitutivan narod u Hrvatskoj, što bi značilo da se bez njihove saglasnosti ne može mijenjati Ustav, što nije stajalo ni u Deklaraciji ni u kasnijem Ustavu Hrvatske, čime je ta ravnopravnost izigrana, a konstitutivnost je bila više kozmetička konotacija nego konkretna supstanca. Bila je to, ustvari, zamjena za teritorijalno političku autonomiju, na koju su Srbi, po svim kriterijumima imali pravo. Kao nosioci antifašističkog pokreta, srpski doprinos NOB je daleko premašio njihov brojčani potencijal u odnosu na Hrvate, te su nesumnjivo zaslužni da se Hrvatska na kraju Drugog svjetskog rata nađe na strani pobjednika. Genocid koji je izvršen nad srpskim narodom u NDH i potencijal žrtve nije iskorišten, komunisti su ga zataškali u ime ideološke fraze „bratstva i jedinstva“. Partizanska pobjeda Jugoslavija i Tito, te srpski oproštaj spasili su Hrvatsku i od presude internalizacije i kazne Međunarodnog suda. Da nije bilo tako, Hrvatska bi se našla sasvim sigurno u drugačijoj poziciji, vjerovatno i drugačijim granicama, a možda i pod okupacijom savezničkih snaga. Konstitutivnost bez teritorijalnosti i ustavom utvrđene kvote za učešće Srba u institucijama ne predstavlja pravnu obavezu već voluntarističku komponentu, što su vodeći hrvatski komunisti znali, da se tako utvrđena konstitutivnost može ukinuti jednim glasanjem u Saboru, što je učinjeno 1990. godine. Izgleda da se Srbima u Hrvatskoj istorija ponavlja. Sličnu odluku donio je sabor Trojedne Kraljevine 1867. godine, kojom je svečano izjavio da Trojedna Kraljevina „priznaje srpski narod, koji u njoj živi s istovjetnim i ravnopravnim hrvatskim narodom“⁴⁹⁰. Revizijom hrvatsko-srpske nagodbe 1873. godine

⁴⁸⁹ Rezolucija kongresa, tač. 19 „Prosvjeta br. 574-575, str. 18.

⁴⁹⁰ Ivo Pilar, *Južnoslovensko pitanje*, str. 240.

Srbima u Hrvatskoj ukinuto je to priznanje, tako da im nije priznata posebna nacionalna individualnost, već su ponovo tretirani kao dio hrvatskog političkog naroda. I ovom prilikom Srbi su iznevjereni i prevareni. Dok su ih Hrvati trebali u jačanju pozicije u borbi sa Mađarima, Srbi su bili priznati, u konkretnom slučaju, u borbi sa Mađarima, pomoć im je pružio Svetozar Miletić, vođa ugarskih Srba. Čim je prestala ta potreba Hrvati su se vratili na staro. Osnivanje Hrvatsko-srpske koalicije 1905. bila je takođe krajnja potreba Hrvatske, što potvrđuju riječi F. Supila u Hrvatskom saboru 25. februara 1907. godine „Priznavajući Srbe, mi smo ih ponovo pridobili za misao utjelovljenja Dalmacije“⁴⁹¹. I ovo pragmatično priznanje proizašlo je iz primarne potrebe Hrvata, da bi bilo izigrano stavljanjem Srba van zakona u Pavelićevoj NDH.

Pozicija Srba u Hrvatskoj možda je najbolje izražena u „Kordunaškom procesu“ koji se odigrao u Gornjem Budačkom na Kordunu, nedaleko Karlovca u ljeto 1944. godine. Radi se o montiranom kvazisudskom procesu, u kojem su stradale petorica Srba, učesnika NOR. Grupa ljudi koja se udostojila da putem štampanog letka, ukaže prevashodno na diskriminaciju Srba u Hrvatskoj, neadekvatnom učešću u novoformiranoj vlasti: Posebno nezadovoljstvo izraženo na sastav ZAVNOH-a, u kojem su, po njihovom mišljenju mjesto našli ustaški i domobranski oficiri, kojima se ne može vjerovati da će štiti srpske interese. Letak (proglas, bio je naslovljen narodu na Srbe Like, Korduna i Banije)⁴⁹². U

⁴⁹¹ V. Krestić, *Isto*, str. 143.

⁴⁹² U proglasu, koji je trebalo da bude razdijeljen po Kordunu, stoji između ostalog: ...“U času naše najveće nesreće kada se ustaška vlast na sve ono što je srpsko, naš narod vjeran svojoj slavnoj tradiciji kreuo je u posljednju odlučnu borbu za spas ugroženog narodnog opstanka. Krenuli su putem koga su ukazivale kosturnice i grobovi srpskih junaka i hajduka, koji su viteški ginuli za svoje ime i svoju slobodu. To herojsko raspoloženje, nadahnuto junačkim tradicijama srpskog naroda, iskoristili su razni avanturisti i međunarodni krvnici, koji su svoj dželatški zanat usavršili u krvavoj Španiji. Oni su nam prišli kao braća, kao ljudi koji se žrtvuju za pravdu i poštenje, dok nisu stekli naše poverenje, pa da bi kasnije preokrenuli tok borbe tako kako odgovara njihovim interesima, a ne želji i raspoloženju patničkog srpskog naroda... Da li možeš ti Srbije, biti zadovoljan sa ZAVNOH-om u kome gospodare Nazori, razni Šime, Gregurići i Filipi. Da li ti možeš priznati svojim predstavništvom ovo tijelo u kojem sjede ustaški i domobranski oficiri, koji su pili srpsku krv po Bosni, Lici, Kordunu i Baniji... U Centralnom komitetu komunističke partije Hrvatske nema ni jednog Srbina. U svim okružnim komitetima svi su

preostalom dijelu letka izražen je revolt zbog Avnojevskih odluka kojim se rasparčava narod, kako se u letku kaže „na desetke naroda i narodića“, kao „i što rade od naše lijepe i velike otadžbine Jugoslavije koju komadaju i cepaju gore nego što su to činili Nijemci“. „Nas Srbe treba zauvek odeliti od majke Srbije i dičnog Beograda. Već su vam brisali ime, zabranili vam vaše pismo, ćirilicu i vašu himnu i prisiliše vas da se ljubite sa onim koji su vas juče klali. Grupa učesnika, kako je to okvalifikovano od strane vodećih komunističkih vlasti optužena je za saradnju sa neprijateljem i četnicima... na smrt su osuđeni (14. jula 1944.) Veljko Korać, član NOO Korduna, Ljubo Vujičić, član katorskog NOO Slunja, Ilija Žegarac, šef partizanske štamparije, Milan Momčilović, oficir Plašćanskog partizanskog odreda i partizan Marko Mrkić. Na prinudni rad osuđeni su Dragić Bunčić, Dušan Balčin, Milica Vujičić, Milić Napijalo, Milan Napijalo, Jovo Balčin i Ljubo Martinović. Među optuženim bio je i Joco Eremić, komandant područja i Stevan Kosanović. Prvi se stavio na raspolaganje Nijemcima, a drugi pristupio četnicima, što je jedan od raloga da određen broj pripadnika dobije smrtne kazne. Valja spomenuti da su članovi sudskog vijeća bili svi Srbi dok je državni tužilac bio Duško Brkić, a narodni tužilac Čanica Opačić. Čanica Opačić će kasnije u jednom razgovoru reći da je prije suđenja Andrija Hebrang odredio koje članove nezadovoljnika treba osuditi na smrtnu

sekretari Hrvati. Oni su gospodari i šefovi, oni žare i pale, a ne komande okruga i područja oni zapovijedaju i izdaju naređenja, dok svi drugi a među njima toliko razvikani narodnooslobodilački odbori trebaju samo veći „razumem“ i izvršiti naređenje. To je mjesto Hrvatima. U ZAVNOH-u partijskim forumima a tebi Srbine? Tebi je mjesto na bunkeru i žici... Partizani komandiri, komandanti i komesari koji niste izgubili srpski osjećaj prema svom patriotskom narodu promislite o tome svemu, pa ćete doći do uvjerenja da ste vi slepo oružje u rukama naših neprijatelja. Zar ne vidite da je naša glavna borba usmjerena protiv četnika, dakle protiv Srba, a samo zato da se međusobno što više iskrvimo i oslabimo kako bi stotine i hiljade naših nevinih žrtava ostalo neosvećeno. SRBINE NE PUCAJ NA SRBINA. Udri ustašu koji ti pljačka kuću i nemilice kolje decu i majke. Ne budite sami grobari svoje budućnosti i slobode. Odlučna borba je započela i nas Srba ne smiju više deliti nikakve partije i sama politička uvjerenja, obratiti se kao i Hrist na gori Tavoru. Dvanaesti je čas. Čujte i primite srcu ovu poruku srpskih patriota. Čujte naš glas sa srpskih planina. SLOBODNE SRPSKE PLANINE. Septembra 1943 godine SRPSKI ČETNICI“. (Prema: Čedomir Višnjić, *Kordunaški proces, Fragment iz historije nestajanja*, Zagreb, 1997, 148-155.

kaznu, a koje na druge kazne.⁴⁹³ Iz sadržaja letka jasno je vidljivo da je srpska inteligencija tražila da bude ravnopravna u nacionalnom pogledu, dok su hrvatski komunisti to pitanje zaobilazili, nastojeći da ta pitanja rješavaju bez Srba. Svi istorijski i racionalni uslovi su postojali da krajiški Srbi dobiju autonomiju, s obzirom da je Krajina bila izdvojena iz Hrvatske sve do 1881. godine. Tito je već u ranoj fazi rata odbacio bilo kakve prijedloge da se u Hrvatskoj napravi jedna oblast ili više autonomnih regiona, što bi za Srbe u Hrvatskoj bilo najbolje rješenje.⁴⁹⁴ Kako navodi Milorad Ekmečić, Dedijerova kazivanja govore o tome da su on i Moša Pijade predlagali Titu da se od Bosanske krajine i dijelova Hrvatske sa većinskim srpskim stanovništvom stvori jedna posebna federalna jedinica. Ta ideja je bila prisutna kod nekih srpskih političara u vrijeme stvaranja Vrbaske banovine, međutim, ona nije nikad dobila zvaničnu podršku, a zagovarali su je neki predratni komunisti intelektualci, koji su dobro uočili nesporazume između Srba i Hrvata. Hrvatski komunist Đuro Cvijić je 1932. godine upozorio rukovodstvo KPJ da srpskom narodu u Hrvatskoj pripada pravo na samoopredjeljenje i predlagao autonomiju za Srbe u Hrvatskoj i Srbe koji žive na dijelu Bosanske krajine. Odgovor Tita na prijedlog Moše Pijade i Dedijera bio je takav „da su njih dvojica sa nacrtima granica te jedinice, izleteli iz Titove sobe pre nego što su ušli“⁴⁹⁵. Ekmečić sa pravom zaključuje, da je stvorena predložena federalna jedinica, ona bi bila čvrst temelj stabilnosti Jugoslavije. Pored toga, srpski komunisti nisu imali snage niti alternativnog koncepta za rješavanje srpskog pitanja u Hrvatskoj. Srpska intelektualna struktura je u znatnom dijelu bila uništena, protjerana ili poubijana, a preostali dio je prihvatio revolucionarni dogmatizam i slijepo izvršavanje odluka viših komunističkih instanci, bez realnog sagledavanja svoje pozicije u budućnosti. Većina Srba u Hrvatskoj bila je usmjerena prema partizanima čija ideologija nije bila presudna za njihovo opredjeljenje već borba za opstanak i goli život. U takvim okolnostima,

⁴⁹³ Stanko Opačić, *Srbi u Hrvatskoj, Kazivanja kordunaškog seljaka, ratnika, ministra, osuđenika*, Beograd 1989, str. 73; Čedomir Višnjić, *Kordunaški proces, fragment iz historije nestajanja*, Zagreb, 1997, str. 265-269, 291-473.

⁴⁹⁴ K. Nikolić, *Isto*, str. 125.

⁴⁹⁵ M. Ekmečić, *Isto*, str. 486.

bez vođe i svojih autoriteta, oslonjeni na druge nisu ni mogli imati osmišljen koncept za rješavanje nacionalnog pitanja. Hrvatski komunisti, svjesni da srpsko stanovništvo ne postoji, da interese Srba u Hrvatskoj niko ne brani, sve rade da srpski faktor u političkom smislu neutrališu, u čemu su imali podršku KPJ. Aleksandar Ranković, govoreći na Velikoj antifašističkoj skupštini Srbije, u novembru 1944. godine, je istakao da je Srbija morala prihvatiti ravnopravnost svih jugoslovenskih naroda i „slobodu njihovog samoodređenja“ i da se odrekne hegemonizma. Po pitanju srpskog naroda u Hrvatskoj naglasio je i da je „položaj srpskog naroda u Hrvatskoj bio riješen na najbolji način“⁴⁹⁶. Srbe u Hrvatskoj nije pratila ideja o posebnoj federalnoj ili autonomnoj jedinici ili bolje reći da ta ideja nije bila uobličena iako su imali osjećaj zajedništva utemeljen na zajedničkom porijeklu istorijskom iskustvu, tradiciji i kulturi. Od nestanka Vojne krajine Srbi u Hrvatskoj nisu imali poseban status, bili su uglavnom usmjereni prema Srbiji, odnosno Jugoslaviji, što je vjerovatno glavni razlog što poslije S. Pribićevića nisu imali značajnog vođu. I sam pokušaj stvaranja bilo kakvog političkog vida organizovanja na srpskim područjima, od bilo koje druge političke grupacije, bio je u začetku spriječen. To ilustruje pokušaj „stvaranja“ Odbora narodnooslobodilačkog fronta Korduna početkom 1942. na Kordunu, koji je bio vrlo brzo suspendovan od strane glavnog cenzora Vladimira Bakarića, sa obrazloženjem da na naslovljenom terenu mogu vladati samo iz Zagreba, a nikako iz Vojnića, mjesta gdje je Odbor osnovan iako je za takvim tijelom bila primarna potreba, s obzirom da je Kordun već krajem 1941. bio uglavnom oslobođen, pa je trebalo u teškim uslovima organizovati svakodnevni život lokalnog stanovništva. Kordun je u najtežim ratnim uslovima bio sjedište svih rukovodećih tijela ustanka u Hrvatskoj.⁴⁹⁷ Srbi u Hrvatskoj su više energije trošili u borbi protiv separatizma Hrvata u Jugoslaviji nego što su mislili na rješavanja svog statusa, smatrajući da je širi okvir države taj koji će štiti njihova prava. Jer kako protumačiti činjenicu da je u Sandžaku postojalo Zemaljsko antifašističko udruženje narodnog oslobođenja, formirano krajem novembra 1943. godine, koje je imalo svoj izvršni odbor koji je funkcionisao kao vlada i

⁴⁹⁶ K. Nikolić, *Isto*, str. 138.

⁴⁹⁷ Č. Višnjić, *Isto*, izd. 2019, str. 94.

tako predstavljajući zaokruženi politički sistem, a da u Hrvatskoj područje Like, Korduna i Banije na takva tijela nije moglo ni pomisliti. Sa stanovišta priznavanja posebnog političkog individualiteta za ta područja bilo je više jakih razloga. To područje čini teritorijalnu cjelinu naseljenu znatno većinskim srpskim stanovništvom, nad kojim su ustaške vlasti NDH izvršili genocid. Na tom području razvio se najmasovniji partizanski pokret, čiji borci su učestvovali u oslobađanju cijele zemlje. Ova tri regiona uzeta su za primjer u poređenju sa Sandžakom zato što predstavljaju približno jednaku teritorijalnu cjelinu i približno jednak broj stanovnika, što ne znači da Srbi u Sjevernoj Dalmaciji i Istočnoj i Zapadnoj Slavoniji nisu zasluživali poseban status. Konačno ni Vojvodina nije imala ubjedljivije kvalifikative za autonomiju od spomenutog dijela bivše Vojne krajine. Kakav odnos je gajila KP Hrvatska prema srpskoj individualnosti pokazao je „Kordunaški proces“ u kojem su nažalost učestvovali i istaknuti Srbi. Iako je suđenje nezadovoljnih bila farsa i pravdana opasnošću za partizanski pokret na Kordunu, kazne su bile drastične ne uzimajući u obzir masovno stradanje srpskog naroda na Kordunu tokom operacija neprijatelja 1943. godine, povećane sušom i tifusom uz nezapamćenu glad. Iza takve bezobzirne reakcije stajala je komunistička vrhuška Hrvatske, prije svega Andrija Hebrang i Ivan Krajačić. Uostalom u susjednoj prostoriji, pored prostorije gdje je vršeno suđenje nalazilo se vodstvo hrvatskog komunističkog pokreta (Ivo Vojvoda, Andrija Hebrang, Josip Đerđa i dr.) koji su u meritumu odlučili kako i koga treba osuditi. Nažalost, aktivni učesnici ovog procesa, odnosno njegovi izvršioци bili su Srbi. Epilog nesretnog pokušaja prečanskih Srba bio je likvidacija i kažnjavanje grupe mladih intelektualaca Korduna, koji nisu mogli prevazići tugu gledajući svoj narod koji propada. Osudili su ih njihovi ratni drugovi, među njima Dušan Brkić i Čanica Opačić, djelujući kao sredstvo u tuđim rukama, što je izgleda srpskom narodu usud da jedni Srbi budu likvidirani uz pomoć drugih Srba. Ovaj proces je samo potvrdio stanovište da su hrvatski komunisti u pojavi bilo kakvog egzistencijalnog samoborbenog postavljanja ili isticanja nacionalnog srpskog osjećaja vidjeli „četničku opasnost“. Svojim negiranjem srpskih interesa i odnosom prema njihovim stradanjima i patnjama, motivisalo je male srpske intelektualce da traže varijantna rješenja pa i pristupanje četničkom

pokretu. Sasjecanjem bilo kakve misli o organizovanju četničkog pokreta, četnička varijanta na teritoriji avnojevske Hrvatske bila je poražena, svuda osim u Dalmaciji. Međutim, ona više nije bila ozbiljna alternativa za rješavanje srpskog pitanja. To pitanje ostalo je pod kapom komunističke partije. Svaki vid „srbovanja“ prečanskih Srba bio je za njih štetan i opasan.⁴⁹⁸ Poslije ovog događaja na Kordunu komunisti su priznali da je u pogledu srpske nacionalne kulture učinjeno dosta propusta. S tim u vezi, data im je simbolična satisfakcija u kotarima sa srpskom većinom omogućeno je korištenje pečata sa ćirilicom, a 18. novembra 1944. godine osnovano je Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“⁴⁹⁹. Komunisti su od Srba u Hrvatskoj tražili da rade sa Hrvatima u svim oblastima političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života prema vodećoj ideji toga vremena, prema kojoj se smatralo da svi jugoslovenski narodi treba da stvaraju zajedničku socijalističku kulturu i uče istoriju svih jugoslovenskih naroda. To je bio vid i zapreka u razvoju srpske posebnosti u Hrvatskoj, jer su Srbi bili glavni zagovornici obnavljanja jugoslovenske države na ideološkoj osnovi bratstva i jedinstva. Na taj način srpske institucije su se utopile u hrvatske, sve dok se u Hrvatskoj nije počeo stvarati duh separatizma prema jugoslovenskoj ideji. Ideologiju jugoslovenstva u Hrvatskoj prihvatili su većim dijelom Srbi, istina, više na državnom nego nacionalnom pogledu. Za Hrvate je jugoslovenstvo bilo „dodatni identitet“ jer su imali snažan osjećaj sopstvenog identiteta, u čemu se nisu razlikovali ni hrvatski vodeći komunisti. Političko poništavanje Srba nije bilo strano ni za hrvatske komuniste, po kojem u Hrvatskoj postoji samo jedan politički narod i to hrvatski narod, pa su Srbi u političkom smislu dio tog naroda. KPH je bila visoko ideologizovana partija usmjerena osvajanju vlasti i dominantne pozicije u budućoj državi; a sve ostalo trebalo je služiti tom cilju. Već sam komunistički i partizanski pokret u Hrvatskoj iskazivao je dvojnost i protivuvrjeđe. Na jednoj strani bili su hrvatski komunisti, u pravilu iskustveni ilegalni politički radnici, ideloški indoktrinirani, a na drugoj strani „polupi-

⁴⁹⁸ Čedomir Višnjić, *Isto*, str. 74.

⁴⁹⁹ Šire o tome, *Isto*, str. 232, 233, 269, 273.

smeni klanjem izbezumljena srpska krajina seljačka masa, bez autohtonog i a-
utonomnog političkog vodstva⁵⁰⁰. U partizanskim jedinicama u kojima su do-
minirali srpski seljaci, najčešća komanda bila je postavljena tako da je koman-
dant bio Srbin, domaći čovjek, jer se borba veći vremenski period vodila u kra-
jevima sa pretežno srpskim stanovništvom, politički komesar došljak obrazo-
vani ili ideološki obrazovani Hrvat.⁵⁰¹ Hrvatski komunisti su nastavili kontinu-
itet Mačekove politike, na čijem tragu je trebalo razbiti Kraljevinu Jugoslaviju
po mjeri hrvatskih interesa i to su veoma uspješno radili postavljanjem partij-
skih kadrova na ključne pozicije ne samo na federalnom već i na republičkom
nivou.

⁵⁰⁰ Citirano prema: Č. Višnjić, *Isto*, str. 69.

⁵⁰¹ *Isto*, str. 72.

POLOŽAJ SRBA U BOSNI I HERCEGOVINI

Već u raspravama prilikom donošenja Vidovdanskog ustava i uspostavljanja Banovine Hrvatske vodila se intenzivna rasprava o pravnom statusu Bosne i Hercegovine, kojom prilikom nisu prihvaćene inicijative da se BiH uredi kao posebna federalna jedinica u okviru države Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Smatralo se da BiH pod turskom vlašću nije bila ništa drugo nego vilajet bez bilo kakvog vida državno-pravnog statusa. Pored toga i srpska i hrvatska strana imala je stanovište da se iz zahtjeva za autonomiju BiH kriju srpski odnosno hrvatski interesi za pripajanje BiH Srbiji odnosno Hrvatskoj. Srpski političari iz svih građanskih stranaka su bili jedinstveni u tome da interesi Srba koji su bili relativna većina u BiH se ne smiju ni jednog trenutka dovesti u pitanje, u bilo kom vidu reorganizovanja i da bi po svim kriterijima BiH trebala biti u sastavu Srbije. Vidovdanskim ustavom BiH je ostala u svojim granicama podijeljena na oblasti.⁵⁰² Sporazumom Cvetković-Maček (1939) kojim je stvorena Banovina Hrvatska, zaključen pod pritiskom izbijanja Drugog svjetskog rata, uticala je na kneza Pavla da prihvati kompromisna rješavanja u hrvatsko-srpskim odnosima. Mnogi istoričari su saglasni da ovaj sporazum predstavlja početak razgradnje Jugoslavije na nacionalnim osnovama. Sporazum je posebno teško pao muslimanskom korpusu u BiH, jer je velik dio teritorije BiH ušao u politički okvir Banovine Hrvatske.

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a projektovano je šest federalnih jedinica i pet državotvornih naroda. Prethodno su se javile dileme po pitanju statusa BiH u proklamovanoj federaciji, da li formirati zemaljsko-antifašističko vijeće koje bi automatski anticipirala državnost i status buduće federalne jedinice. To je razlog da je formiranje tog tijela došlo uoči samog zasjedanja AVNOJ-a 25. i 26.

⁵⁰² *Ustav Kraljevine SHS, 1921*, Beograd, 1927.

novembra 1943. na prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu. U tadašnjim dokumentima spominjao se autonomni status, s obzirom da BiH nije ispunjavala status nacionalne države, jer je pet konstitutivnih naroda činila Jugoslavija, među kojima nisu bili muslimani. Od samog početka ustanka dominiralo je stanovište da BiH treba da dobije autonomiju, ali bez preciznog formulisanja u kom obliku bi se ona ostvarila. U tom pogledu bile su prisutne tri varijante. Jedna je da se formira kao pokrajina koja bi bila vezana za jednu od federalnih jedinica, a druga da se bosansko-hercegovačka autonomija veže direktno za jugoslovensku federaciju. Treće rješenje, predviđala je da se BiH konstituiše kao federalna jedinica, ravnopravna ostalim federalnim jedinicama federalne Jugoslavije. Ovo treće rješenje je prihvaćeno bez obzira što se njena državnost nije vezala za jednu naciju, već za dva naroda (Srbe i Hrvate) i jednu vjersku zajednicu. Moša Pijade i dio komunističkog vodstva smatrali su da zbog srpske relativne većine BiH treba da bude pokrajina unutar Srbije.⁵⁰³ Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH održano u Mrkonjić Gradu 26. i 27. novembra 1943. je uz prisustvo 247 delegata iz čitave BiH, kao najviše političko predstavničko tijelo naroda BiH se izjasnilo putem Rezolucije da BiH „nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i hrvatska i muslimanska“. Tom prilikom izabrano je 58 delegata koji su ratnu pokrajinu predstavljali na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, na kojem je BiH dobila atribute državnosti i status federalne jedinice u Jugoslaviji. Priznanje BiH kao posebne federalne jedinice u okviru federalne Jugoslavije teklo je pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije i insistiranje Pokrajinskog komiteta komunističke partije Bosne i Hercegovine, u kojem su istaknutu ulogu imali Rodoljub Čolaković i Đuro Pucar, koji su se posebno zalagali za cjelovitost i integritet BiH. Istovremeno, muslimanima je priznat poseban etnički individualitet. Proces priznavanja posebnog etničkog subjektiviteta muslimana, KPJ je započela 1937.

⁵⁰³ S. Čekić, *ZAVNOBIH i njegov istorijski značaj* – „Korak – časopis za zaštitu tekovina borbe za BiH, br. 29 god X, oktobar-decembar, Sarajevo, 2012, str. 17.

Ž. Trud, *Etnički sukobi u Titovoj Jugoslaviji (1960-1980)*, Sremski Karlovci-Beograd, 2010, str. 131.

da bi taj proces bio dovršen uspostavljanjem federalnog uređenja federalne Jugoslavije. Uz Srbe i Hrvate komunisti su nazive Makedonac i Crnogorac transformisali u nacionalne iz demografskih determinanti iako ni jedan narod na prostoru Jugoslavije, osim Srba i Hrvata nije imao dugogodišnju tradiciju narodnog determinisanja, pri čemu ni Slovenci nisu imali više od stogodišnje tradicije. Nominacija muslimana kao posebnog nacionalnog individualiteta bez obzira što su južnoslovenskog porijekla i govore jednim jezikom kao Srbi i Hrvati, za koju je Moša Pijade smatrao da zbog srpske većine treba da bude pokrajina unutar Republike Srbije nije prihvaćen, tako da je po tom pitanju prevagnuo kriterij koji nije izraz prevlađujućih istorijskih i etničkih argumenata nego taktičko-politički, jer je Hrvatska na osnovu manjih teritorijalnih etničkih koncentracija Hrvata na pojedinim područjima imala ambiciju na dijelove BiH, što bi dovelo do novih tenzija između Srba i Hrvata, što je glavni razlog raspada stare Jugoslavije. Tendencija u segmentisanju unutrašnje strukture države je pokriće stvaranja novih nacija, što je za komuniste otvaralo veće šanse za osvajanje vlasti i lakši način vladanja. Do tada su se muslimani morali izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati. Čitav jedan vijek traženo je od njih da se određuju kao Srbi ili Hrvati, što je bilo bezuspješno jer mnogi muslimani nisu našli svoje mjesto ni u jednoj od ponuđenih varijantnih rješenja. Uz neosporno vjersko značenje pojmovnog određenja musliman, nastao je pojam Musliman u etničkom smislu, koji se označavao sa velikim početnim slovom (M). Ranije, u vrijeme Austrougarske i u Kraljevini Jugoslaviji, muslimani su tretirani kao poseban faktor i to, prije svega u političkom životu, bez da nije sticana njihova posebna individualnost, tako da se pojam musliman označava ne samo kao vjerski nego kao politički fenomen.⁵⁰⁴ Prilikom takvog opredjeljenja komunisti su imali u vidu srednjovjekovnu državnost Bosne, kao da je BiH dala ogroman doprinos u razvoju oslobodilačkog pokreta, da je tokom 1943. godine, posebno nakon kapitulacije Italije, oslobođen velik dio zemlje. Istina, politika komunističke vlasti već u toku rata zasnivala se umanjivanju međunarodnog, vjerskog i građanskog karaktera rata, pa su žrtve genocida nad srpskim narodom predstavljene kao žrtve fašista i njihovih saradnika. Zločini domaćih kolaboracionističkih formacija u

⁵⁰⁴ Dr Muhamed Hadžijahić, *Isto*, str. 247.

Jugoslaviji su izjednačavani. Kao istovjetni su prikazivani zločini ustaša na prostoru BiH i Hrvatske sa zločinima četničkih jedinica koji su bili višestruko manjeg obima, koji su uslijedili kao odmazda. Relativizovana je činjenica da je veći dio muslimanske političke elite prihvatio njemačku vlast i NDH i da je značajan dio muslimana učestvovao u ustaškim jedinicama. Čak jedna trećina sastava ustaških jedinica i domobranstva činili su muslimani. Tek poslije kapitulacije Italije (1943) priliv muslimana u partizanske jedinice bio je masovniji. Iako su Srbi činili dvije trećine partizanskog pokreta, nova komunistička vlast, zbog specifičnosti režima i balansa nacionalnih odnosa nije srpski doprinos uvrstila u svoj program, uz relativizaciju genocida koje su ustaške vlasti izvršile nad srpskim narodom.⁵⁰⁵

Srbi u BiH bili su podijeljeni u dva ideološka tabora. Većim dijelom priklonili su se narodnooslobodilačkoj vojsci, koju je predvodila KPJ, pod komandom J. B. Tita, a drugi, u daleko manjem broju, monarhističkoj vojsci generala D. Mihajlovića, kojeg je iz izbjeglištva u Londonu imenovao kralj Petar Drugi Karađorđević. Srbi u BiH, gdje su se vodile glavne borbe od 1941-1945. godine su imali značajnu brojčanu nadmoć u partizanskim jedinicama, u odnosu na muslimane i Hrvate u NDH, Hrvati su bili povlašteni narod, dok su muslimani bili legalizovani kao islamizovani Hrvati, označavani kao „Hrvatsko cvijeće“, dok je za Srbe bila predviđena genocidna formula, jednu trećinu pobiti, jednu trećinu pokrstiti i jednu trećinu protjerati. To je razlog što su u antifašističkoj borbi ubjedljivo dominirali Srbi i muslimani koji su u prvim godinama rata bili dijelom na strani ustaša i nacista pa su nastojali da se iskupe za saradnju sa nacistima u razbijanju Jugoslavije i na svim stranama nađu nove saveznike. Čak je bila stvorena čitava mreža muslimanskih četničkih grupa. Najbrojnija bila je u Mostaru oko dr Ismeta Popovca. Jedan veći dio muslimana pristupio je partizanima, a Hrvati su bili uglavnom u ustaškim i domobranskim jedinicama, dok je u partizanima participiralo manji broj, uglavnom komunisti koji su u

⁵⁰⁵ U BiH je tokom rata izgubilo život 179 hiljada ljudi, od kojih su 72 odsto bili Srbi, 16,5 odsto muslimana i 4,4 odsto Hrvati (P. Radić, *Ko je ko u Bosni i Hercegovini*, Ministarstvo inostranih poslova Srbije, Beograd, 1992, str. 16 (Prema: Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 228.)).

pravilu bili angažovani u većim vojnim strukturama.⁵⁰⁶ Ubistva iz osвете u četničkoj ideologiji bila su česta pojava, ne samo u Srbiji i Crnoj Gori nego i Bosni i Hercegovini. Četnički crni teror, za razliku od komunističkog crvenog terora, koji je bio usmjeren uglavnom prema partizanima i ustašama, odvijao se u kolaboraciji sa talijanskom vojskom, koja ih je koristila za obavljanje prljavih poslova, prevashodno u borbi protiv komunista. Slabosti četničke ideologije došle su posebno do izražaja u nacionalnoj metodologiji koja je bila dijelom u suprotnosti sa programom kraljevske vlade u Londonu. Njihova megalomanija prelazila je često realne mogućnosti, ne samo vlastitih vojnih snaga nego i pozicije koju su imali u širem okruženju. Na početku, okosnicu ideologije četničkog pokreta činila je „Moljevićeva karta“ ili „Projekt Stevana Moljevića – Homogena Srbija“, u kojem sadržajni okvir čine Moljevićeva predavanja koje je držao u Srpskom kulturnom klubu prije rata. Dokument je štampan u Nikšiću krajem jula 1941., a posvećen je stvaranju Velike Srbije, odnosno „homogene Srbije i trijalističke Jugoslavije. U Veliku Srbiju ušli su svi krajevi Jugoslavije u kojima pretežno živi srpsko stanovništvo. Obuhvatala bi sve oblasti Srbije, Vojvodine, Crne Gore, Kosova i Metohije. Od BiH sa Srbijom bi se ujedinila većina teritorija izostavljanjem katoličkih oblasti izvan doline rijeke Neretve i katoličkih srezova jugozapadne Bosne. Iz Dalmacije bi se priključile oblasti oko Šibenika, Skradina, dok bi sama Dalmacija dobila autonoman status u Slavoniji, Velikoj Srbiji priključila bi se nekadašnja „Mala Vlaška“ oko Pakraca, zatim Istočna Slavonija sa Vukovarom, Ilokom, Vinkovcima, Osijekom. Uključivanjem ovih oblasti u Veliku Srbiju, u nju bi ulazilo 70% jugoslovenskog prostora. Pored toga projekat je sadržavao i uključenje dijelova Bugarske, Rumunije i Mađarske u Veliku Srbiju.⁵⁰⁷ Njegov projekat je predviđao i mogućnost prese-ljenja i izmjene stanovništva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja. Po njemu, to je jedini put da se stvore bolji odnosi između Srba i Hrvata, čime bi se izbjegla mogućnost da se čine zločini.⁵⁰⁸

⁵⁰⁶ *Isto*, str. 290.

⁵⁰⁷ M. Ekmečić, *Isto*, str. 471.

⁵⁰⁸ Zečević Miodrag, (2001) *Dokumenta sa suđenja ravnogorskom pokretu 10. juna –15. jula 1946.* (SUBNOR Jugoslavije, objavljen na sajtu Večernjih novosti).

Četnički odgovor na odluke komunista na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, krajem 1943. godine, uslijedio je na Svetosavskom kongresu u januaru 1944., održanom u selu Ba, koji su organizovali pripadnici Jugoslovenske vojske u otadžbini. Kongresu su prisustvovali predstavnici političkih stranaka u Jugoslaviji, osim KPJ i HSS. Rezolucija na Kongresu izglasala je 294 delegata Kongresa. Na Kongresu se odlučivalo o budućem uređenju države, gdje je odlučeno da se Jugoslavija uredi kao konfederalna država sastavljena od tri federalne jedinice, Srbije, Hrvatske i Slovenije. Princip trojne federacije značio je istovremeno suprotstavljanje komunističkoj ideji o podjeli Jugoslavije na šest federalnih jedinica, a Srba na tri naroda (Srbi, Crnogorci, Makedonci), što je bilo proklamovano na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, 29. novembra 1943. godine u Jajcu. Očuvanje monarhističkog sistema održala bi se time što bi se konfederalna država uredila u obliku ustavne i parlamentarne narodne monarhije. U teritorijalnom pogledu rezolucija nije predviđala znatnije promjene od koncepta jugoslovenske monarhije. Tražena su neka pitanja za teritorije na kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci, time da se u budućoj Jugoslaviji odrede granice, prema ispostavljenim zahtjevima jugoslovenske delegacije na konferenciji mira poslije Prvog svjetskog rata.⁵⁰⁹ Srpska federalna jedinica „bi na demokratskim osnovama okupila cio srpski narod na njegovoj teritoriji“, koji princip bi važio i za Hrvate i Slovence, time da nisu navedene granice srpske federalne jedinice. Protiv ideje o stvaranju šest federalnih jedinica i svodenje Srba na tri naroda bili su gotovo svi srpski političari i tada postojeće stranke pa čak i anacionalni Milan Grol, predsjednik Demokratske stranke. On je rekao: „Tito je uzbunio Srbe cepanjem Srba na četiri federalne jedinice, to taj narod, koji skupo plaća ujedinjenje, ne može da primi“. Koncept avnojevske Jugoslavije osudio je čak i Ivan Šubašić, ban hrvatske banovine, kao izrazito komunističko antisrpstvo, a plan o crnogorskoj i makedonskoj autonomiji, kao prepreka bilo kojoj jugoslovenskoj zajednici. Odgovor komunista na prigovore, uglavnom iz srpske politike o prevelikoj segmentaciji prostora Jugoslavije i stvaranje granica među njima, bio je da se „među narodnim republikama ne mogu smatrati kao neke granice, jer njihova uloga nije da razdvajaju“, nego da „spajaju“ narode, ali su u praksi ostali

⁵⁰⁹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 471.

dosljedni u stvaranju antisrpske politike. Sličan demagoški odgovor bio je iz proklamovanog prava naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja, za koje su kazali da je to pravo konzumirano ulaskom u Jugoslaviju iako se na tom principu insistiralo u svim fazama razvoja postratne Jugoslavije, sve do njenog raspada 1991. godine. Četnički pokret nije nikada istakao zahtjev o otcjepljenju Srbije od Jugoslavije, štaviše Slobodan Jovanović, član izbjegličke vlade u Londonu je na tom fonu slao depeše Jugoslovenskom nacionalnom komitetu i Draži Mihajloviću, da bi uspostavljanje zahtjeva za proširenu Srbiju bilo kontraproduktivno, jer sve dok velike sile dovode u pitanje opstanak Jugoslavije, pa bi postavljanje pitanja Kraljevine Srbije bilo bez izgleda, mada je to bila želja mnogih četničkih pokreta. Bilo je i drugih prijedloga za uređenje jugoslovenske države. Milorad Ekmečić spominje projekat uređenja jugoslovenske konfederacije, koji je krajem 1942. podnio franjevac Dominik Mandić, inače podjednako ustaški i vatikanski čovjek. Projekat je predložen preko Momčila Ninčića, ministra u vladi SHS i člana izbjegličke vlade u Londonu. Plan je predložen iz Rima, pa se smatra da iza njega stoji i rimski papa. Njime je predloženo da se Jugoslavija uredi kao demokratska država, sastavljena od tri nacionalne teritorije. „Dok Hrvati, Srbi i Slovenci ne budu imali svoj određeni čisti nacionalni teritorij, nigde neće biti prave sloge i trajnog mira između njih“⁵¹⁰. Predložio je granice između Hrvatske i Srbije, tako da granica ide koritom Neretve i Bosne, pa od ušća rijeke Bosne i rijeke Drine, a odatle na dunavsku granicu kod Bačke Palanke, time da subotički i somborski prostor u Bačkoj pripadne Hrvatskoj. Prema tom prijedlogu Srbiji bi pripao Dubrovnik i lijeva strana rijeke Neretve, Sarajevo, Tuzla, a Hrvatskoj sve na zapad. U roku od tri godine nakon rata izvršilo bi se preseljenje stanovništva, tako da na srpskom dijelu nema Hrvata, niti na hrvatskom dijelu Srba. Muslimanima bi se dala mogućnost izbora, da se sele na jednu ili drugu stranu ili da ostanu tamo gdje jesu, pod uslovom da priznaju nacionalnost države u kojoj su. Realizacija ovog projekta zahtijevala je etničko čišćenje, milion Srba na dio prostora koji bi pripao Srbiji i 100 hiljada Hrvata na dio prostora koji bi pripao Hrvatskoj.⁵¹¹ Projekat je interesantan jer je došao

⁵¹⁰ Citirano prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 475.

⁵¹¹ *Isto*.

iz Rima, pa se pretpostavlja da iza njega stoji Vatikan. Da je Vatikan bio duboko uključen u rješavanje hrvatskog pitanja govore mnoge činjenice. Kad je bilo jasno da nacisti gube rat, Vatikan, znajući šta je činila Pavelićeva vlast preuzeo je akcije vezane za mogućnost zamjene Pavelića sa nekim umjerenim katolikom, kako bi se stvorili uslovi da se uz pomoć saveznika brane hrvatske granice na rijeci Drini. Na tom tragu, Vatikan je u drugoj polovini 1943. godine nastojao da NDH dođe do državnog udara i da se umjesto ustaških formacija stvore jedinice „Križara“, koji su kasnije djelovali protiv jugoslovenske države. Međutim, taj fingirani udar preko Lorković-Vokić nije uspio, a ni ljudi tzv. „čiste katoličke akcije“ okupljeni oko Stepinca nisu bili složni u tom pokušaju. Nije uspjelo ni preuzimanje vlasti od strane Mačeka, koji je to odbio iako je Vatikan računao na njega. Od strane Vatikana bilo je pokušaja stvaranje jedne podunavske federacije, u koju bi ušla i Hrvatska. Varijantno rješenje tog plana bila je ponuđena jedna južnoslovenska federativna država sa Bugarskom. Taj prijedlog prihvaćao je dio britanskih političara i dio ljudi okupljenih oko predsjednika Ruzvelta.⁵¹²

Katolička crkva nosi veliki teret sumnji koji je ustaški pokret počinio nad srpskim narodom. Kako navodi Karlhajnc Dešner (Karlheinz Dechner) (1981) jer su 240 000 pravoslavnih preveli na katoličku vjeru, što je bila velika bruka za katoličku crkvu u cjelini. Kardinal Tiseran (Tisserant) je Stepinca optuživao za klanje 350 000 Srba, uz saopštenje da se osjeća bliži Srbima nego Hrvatima.⁵¹³

Političke ideje koje su odredile stavove i ponašanja Srba u BiH su bile ideje življenja u zajedničkoj državi sa Srbijom. Zajednički život sa muslimanima i Hrvatima u BiH bio je prihvaćen, ali u okviru obnovljene Jugoslavije kao šireg okvira koji im je davao garanciju kao ravnopravan i nediskriminatorski život sa ostala dva naroda, ne ulazeći podrobnije u predviđeni koncept organizacione strukture buduće federalne države, posebno nesagledavajući poziciju srpskog naroda u cjelini. Uostalom, to nisu ni mogli jer je o njihovoj sudbini odlučivala mala grupa ljudi okupljena u rukovodstvu Komunističke partije. U prošlosti

⁵¹² *Isto*, str. 483.

⁵¹³ *Isto*, str. 493.

„počevši od Turske, Austrougarske, pa do Nezavisne države Hrvatske, život srpskog naroda na prostoru BiH pun je negativnih iskušenja i tragične prošlosti: Svaku kriznu situaciju u BiH nosila je sa sobom povezivanje muslimana i Hrvata sa snagama destrukcije i antisrpsvom, posebno u vrijeme NDH kada je izvršen genocid na srpskim narodom. Srbi su u vrijeme obnove Jugoslavije izvršili demobilizaciju i bili zadovoljni svakom Jugoslavijom. Nisu izvukli pouku iz Austrougarske, koja se kao višenacionalna zajednica, zbog međunarodnih sukoba raspala i izgubila državnost na Balkanu. Svi narodi na prostoru Jugoslavije, izuzev srpskog naroda, prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu (1943) su se izjasnili o svom statusu, čime su potvrdili da će nova buduća država biti konfederacija a ne savezna država. Zbog neučesća političke delegacije Srbiju su zastupali partizanski kadrovi, koji su bili pod strogom kontrolom vrhovnog vođe, te ostaje zagonetno pitanje zbog čega, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (1943) nije učestvovala legitimna delegacija političara iz Srbije. Neki ugledni političari kao vođa Zemljoradničke stranke Dragoljub Jovanović su pozvani pa vraćeni. Neki su nestali.⁵¹⁴ U novostvorenoj državi Dragoljub Jovanović, inače istaknuti intelektualac i srpski patriota je osuđen kao neprijatelj države na devet i po godina zatvora i prognan od strane Udbe.

⁵¹⁴ *Isto*, str. 485.

FORMIRANJE NOVE VLASTI U DRUGOJ JUGOSLAVIJI

Istovremenim vođenjem građanskog rata i rata protiv okupatora u Jugoslaviji, slično kao u ostalim evropskim zemljama, nestalo je Nijemaca, Italijana, pa i Židova, dok su Mađari ostali bez uticaja na bilo koje odluke. Jugoslovensko stanovništvo bilo je iscrpljeno uz velike gubitke u ljudstvu i razrušenom privredom i domaćinstvima, jedva je čekalo kraj rata. U takvim okolnostima, partizanima kao nesumnjivim pobjednicima bilo je lakše nego što se očekivalo formirati novu komunističku vlast. Njihov vrhovni vođa Josip Broz Tito nije oklijevao, već se krajem 1944. uselio u kraljevu rezidenciju na Dedinju, ne čekajući konačno oslobođenje zemlje, uz obavezu da njihov kabinet u kojem su bili kraljevi ministri provodi slobodne izbore i time ovjeri ili izgubi svoju prevlast. Kraj rata dočekan je konsolidacijom vlasti komunista, koje su saveznici prihvatili pod uslovom da postignu sporazum o koaliciji sa kraljevskom vladom u inostranstvu. Pregovori su obavljani u dva navrata i to uspješno. Sa partizanske strane stajao je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), stvoren poslije Drugog zasjedanja AVOJ-a u Jajcu, zastupan od strane Josipa Broza Tita, dok je kraljevsku vladu zastupao Ivan Šubašić. Na prvom sastanku 26. juna 1944. na Visu, Šubašić je pristao da se kraljevska vlada formalno pretvori u partizansko predstavništvo u inostranstvu. Prihvatio je odluke AVNOJ-a koje se odnose na federativno uređenje države, osudio saradnike okupatora i pristao da se naknadno riješi pitanje Monarhije.

Drugim sporazumom Tito-Šubašić, u Beogradu 1. novembra 1944. godine postignuta je načelna saglasnost o bitnim političkim pitanjima, koja su se odnosila na državno-pravni kontinuitet jugoslovenske države i formiranju prelaznog oblika vlasti u obliku kraljevskog namjesništva i nove vlade, koja je na

osnovu sporazuma formirana u martu 1945. godine. Dogovorena je odredba o slobodnom djelovanju političkih stranaka koja je stvarno zaobiđena. Komunisti su stvorili jedinstveni Jugoslovenski narodnooslobodilački front (JNOF) u koji su ušle neke ondašnje u Srbiji male, prije rata stvorene stranke, Republikanska, Socijalistička, Narodna seljačka stranka, Zemljoradnička stranka i frakcija Demokratske stranke. U Hrvatskoj je Hrvatsko seljačka stranka transformisana u Seljačku i Republikansku, tako da se tim činom izgubila mogućnost da je vodi Vlatko Maček.⁵¹⁵

Zahvaljujući sporazumu Tito-Šubašić, Tito je dobio međunarodno priznanje svog pokreta, čim su stvoreni uslovi za stvaranje jedinstvene vlade. Poslije pružene vojne pomoći od Staljina u vidu šest divizija za konačno oslobođenje zemlje, Titova pozicija je znatno ojačana: Njegovo sve više približavanje Staljinu i njegovom konceptu države, značilo je udaljavanje od Čerčila i Britanaca. Bez obzira na tu tendenciju službeni London nije odustajao od obnavljanja Jugoslavije, dok su jugoslovenski komunisti sprovodili instrukciju Moskve. Jaltska konferencija u februaru 1945. je ubrzala realizaciju sporazuma, što je dovelo do formiranja privremene vlade Demokratske federativne Jugoslavije. Na čelu vlade bio je Josip Broz Tito, koji je vršio i funkciju vojnog ministra, a kraljev čovjek Milan Grol vršio je funkciju potpredsjednika, a Ivan Šubašić ministra spoljnih poslova.⁵¹⁶ Uslovno su formirane i vlade federalnih jedinica. Potom je AVNOJ na Trećem zasjedanju u Beogradu, u avgustu 1945. prerastao u Privremenu narodnu skupštinu koja je potvrdila sve zakone koje je AVNOJ donio i ujedno donijela više novih zakona, posebno je značajan Zakon o izborima i biračkim spiskovima. Pod vođstvom Tita KP je počela kampanju već u ožujku 1945. u kojoj se nisu birala sredstva da se kompromituje opozicija. Izbori za ustavotvornu skupštinu sprovedeni su 11. novembra 1945. Pobjedu u gotovo svim dijelovima Jugoslavije odnijela je lista Narodnog fronta na čelu sa Josipom Brozom, na kojoj osnovi je 29. novembra 1945. u Beogradu proglašena Federativna narodna Republika Jugoslavija.

⁵¹⁵ *Isto*, str. 502.

⁵¹⁶ *Isto*.

Na prvom zasjedanju Ustavotvorne skupštine održanoj na drugoj godišnjici zasjedanja AVNOJ-a usvojen je prijedlog Deklaracije o proglašenju republike, kojom je Jugoslavija proglašena „kao savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda koji su slobodno izvršili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji“. Proklamovana nacionalna politika komunista trebala se pretočiti u ustav kao najviši normativno-pravni akt zemlje. U tu svrhu formirana je komisija za ustav koju je sačinjavao veći broj eksperata, na čelu sa univerzitetskim profesorom Mihajlom Konstantinovićem. Glavnu ulogu u komisiji imao je Edvard Kardelj, imenovan od najvišeg rukovodstva KP Jugoslavije, inače zadužen za izgradnju društveno-političkog sistema. Nacrt ustava nije sadržavao odredbe o pravu naroda, na samoopredjeljenje do otcjepljenja, što vodeći komunisti nisu prihvatili, jer bi to po njima bilo negiranje odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, pa je to pravo potvrđeno na sjednici Ustavotvorne skupštine. To stanovište pravdano je argumentima da pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja ne predstavlja opasnost za separatizam republika, jer su smatrali da jedino „nenarodni režim“ može biti uzrok separatizma i da to pravo garantuje ravnopravnost naroda i pruža im mogućnost da „raspoložu sa svojom sudbinom“⁵¹⁷.

Ustavotvorna skupština je na sjednici 31. januara 1946. proglasila ustav, čime je ostvaren potpuni prekid s Kraljevinom Jugoslavijom. Uspostavljeno federalno uređenje sa šest republika, sa pet nacija (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci), kojim činom su priznate nove nacije Makedonci i Crnogorci na geografskom principu, čime je dokinuta doktrina troimenog naroda. Ustavom je utvrđeno da sve nacije ostvaruju svoja prava u republikama. Time je rečeno da srpski narod, kao cjelina ne može odlučiti ništa, čak da međusobno saraduje. Utvrđen je sistem jedinstva vlasti na istom nivou, dok se vertikalni sistem zasnivao na tzv. demokratskom unitarizmu. Utvrđena je klauzula podjele nadležnosti između savezne države i republika. Sloboda političkih stranaka je formalno dozvoljena, ali stvarno izigrana. Prvi ustav nove Jugoslavije bio je pisan po ugledu na Sovjetski ustav iz 1936. Odmah poslije donošenja

⁵¹⁷ K. Nikolić, *Isto*, str. 148.

ustava federalne države doneseni su ustavi republika. Svi ustavi federalnih jedinica imali su takođe odredbe koje se odnose na pravo naroda, na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje.

Građanski rat nastavljen je i poslije istjerivanja okupatora a svodi se na obračun pobjednika sa vlastitim građanima, za koje se vjerovalo i pretpostavljalo da neće prihvatiti novu vlast i ideologiju. Nakon surovog obračuna gdje su se borili svi protiv svih došlo je vrijeme osvete. Obračun je pored neprijatelja obuhvatio i one koji bi mogli biti smetnja u stvaranju novog poretka. Uništavan je svaki vid građanskog društva i parlamentarizma, vođen idejom boljševičke revolucije. Nestala je opozicija i svaki vid političkog aktivizma. Svu vlast prigrabila je komunistička partija koja je vladala preko tajne policije, sudova i armije. Ozna (odjeljenje za zaštitu naroda) kao politička policija imala je dominantnu ulogu u represivnom sistemu. Hapsila je, sudila, strijeljala, slala na prinudan rad, ubijala javno i tajno. Tzv. „Narodni sudovi“ sudili su najviše pristalicama kolaboracionizma i pristalicama dinastije.

Bosna i Hercegovina je prema Ustavu 1946. bila jedina federalna jedinica koja nije konstituisana na nacionalnom principu već kao ekonomsko-istorijska cjelina, iz razloga što pojam države nije koincidirao sa pojmom nacije, pa je tretirana kao zemlja višestrukog identiteta i suvereniteta. Srbi, kao relativno najbrojniji narod u BiH i dominantna grupacija u pobjedničkoj partizanskoj vojsci imali su prevalentnu ulogu u izgradnji ustavno-političkog sistema BiH. Zbog postojanja dijelova dva naroda i jednog naroda u fazi priznanja, nova narodna republika već tada je nazivana „Jugoslavija u malom“⁵¹⁸. Koristeći svoje pravo na samoopredjeljenje BiH se ujedinila sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom i Crnom Gorom u saveznu državu FNRJ. Kod političara BiH bilo je posebno izraženo jugoslovenstvo, što je bio izraz lojalnosti prema jugoslovenskoj orijentaciji. Istorijski nataložene protivurječnosti u bosansko-hercegovačkom društvu, pod pritiskom ideološke sintagme „bratstva i jedinstva“ bile su potisnute iako su bile realnost, posebno u socijalno, nacionalnom i vjerskom pogledu, gdje su linije razdvajanja bile velike.

⁵¹⁸ Č. Antić/Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 213.

Posljedice rata u BiH bile su više nego strašne. Glavni ratni okršaji tokom rata odvijali su se upravo u BiH, uz rat protiv okupatora vodio se krvavi građanski rat. Samo u BiH u vrijeme rata poginulo je preko 200 000 Srba, a 137 000 je napustilo zemlju na kraju rata.⁵¹⁹ Prema prvom poslijeratnom popisu u BiH 1948. je bilo ukupno 2 565 277 stanovnika. Od tog broja najviše je bilo Srba-1 136 116, muslimana-788 403 i Hrvata-614 123.⁵²⁰ Od strane muslimana kao Srbi izjasnilo se njih 71 991, a u Srbiji u Sandžaku kao Srbi se izjasnilo 87 991.⁵²¹ Valja reći da je u periodu 1945-1948., iseljenjem u Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu napustilo preko 80 000 Srba, što je značajno uticalo na nacionalno brojničani odnos stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Neposredno poslije rata, srpska nacija razvija se kao sekularna kategorija, jer su država i religija bile nerazdvojne. U tom procesu pripadnici srpskog naroda, koji su bili pripadnici drugih religija, Srbi-katolici i Srbi-islamske vjere nisu se odredili kao pripadnici jedinstvenog srpskog naroda, što nije primjer koji je zabilježen kod ostalih evropskih naroda. Taj proces je započeo za vrijeme Banovine Hrvatske, sastavljen za vrijeme NDH, da bi bio završen 1945. godine, čime su Srbi katolici faktički nestali. Tome su doprinijeli i mnogi među Srbima koji su zastupali stav da Srbi katolici nisu mogli da budu Srbi, jer nisu pravoslavne vjere iako su neki od njih čitav život posvetili jačanju srpskog nacionalnog pokreta (slučaj dr Gracića u Dubrovniku) Srbi katolici primili su katoličanstvo uslijed agresivne politike katoličke crkve, čijoj kampanji je posebno bilo izloženo dubrovačko zaleđe i Dalmacija, te cijelo područje Bosne i Hercegovine. U Dubrovniku je dugo važilo pravilo da njeni stanovnici moraju biti katoličke vjere. Komunističko zakonodavstvo ozakonilo je sve procese unifikacije, koje

⁵¹⁹ K. Nikolić, *Isto*, str. 362.

⁵²⁰ <http://pod2.stat.gov.rs>

⁵²¹ Snježana Mrđen, „*Narodnost u popisima. Promjenjiva i nestalna kategorija*“ *stanovništva*, 1-4/2002, str. 87. Na ovom popisu muslimanskom stanovništvu ponuđeno je više varijanti za izjašnjenje: „Srbin – musliman“, „Hrvat – musliman“ i „Neopredjeljivi – musliman“.

se odnose na Hrvate, dok je na drugoj strani podsticalo sve procese dezintegracije Srba, proglašenjem novih nacija, Makedonaca i Crnogoraca i nastanak Srba katolika i Bunjevaca.

Prve godine poslije rata obilježene su po sovjetskom modelu: vrši se obnova zemlje, uspostavlja se administrativno politički sistem, usvojen je prvi petogodišnji plan. Nastavljen je proces nacionalnog priznanja muslimana. U poslijeratnom periodu dominiralo je stanovište da se radi o vjerskoj zajednici koja će se nacionalizovati u srpsku ili hrvatsku nacionalnu opredjeljenost. Krajem septembra 1945. slično kao u Hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini je formiran Glavni odbor muslimana, radi se o tijelu koje nije imalo infrastrukturnu podlogu, a formirano je sa ciljem da pokaže brižan odnos Komunističke partije za muslimane u Bosni i Hercegovini, a trebao je postati „tumač programa narodnog fronta u redovima muslimana“.

Sve do sukoba Tito-Staljin bosanskohercegovačko komunističko vođstvo bilo je jedno od najvjernijih pratilaca izgradnje sovjetskog modela socijalizma, da bi partijsko rukovodstvo Sarajeva gotovo u cjelini završilo na Golom otoku, jer su podržali rezoluciju Informbiroa (1948). Nakon što ih je Tito pozvao u Karađorđevo u julu 1948. na „ribanje“, amnestirao ih je i vratio na položaje.⁵²² Ovdje valja spomenuti i „Cazinsku bunu“ u maju 1950., kao jednu od najmasovnijih seljačkih buna protiv komunističke vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji. Bila je to spontana pobuna siromašnih seljaka na području Cazinske krajine i Korduna protiv nasilne kolektivizacije uvedene po sovjetskom modelu. Pobuna je ugušena intervencijom JNA i UDB-e, kojom prilikom je pohapšeno 714 učesnika, od kojih je 16 osuđeno na smrtnu kaznu. Greške vezane za kolektivizaciju poljoprivrednih domaćinstava, komunisti su brzo uvidjeli i taj eksperiment ukinuli.⁵²³ Srbi u BiH, kao dominirajući faktor posebno u političkoj sferi, prihvatili su zajednički život sa muslimanima i Hrvatima na ravnopravnoj osnovi, bez obzira na velike žrtve u ratu od ustaške vlasti, istinski prihvatajući ideju

⁵²² Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 215.

⁵²³ *Isto*.

„bratstva i jedinstva“ i jugoslovenstvo, smatrajući da su trajno riješili svoje nacionalno pitanje pod krovom zajedničke jugoslovenske države.

Srbima u Hrvatskoj, kao nosiocima antifašističke borbe u Hrvatskoj priznato je pravo konstitutivnog naroda. Ustav Hrvatske (1947) imao je skoro istu odrednicu kao ostali ustavi novonastalih narodnih republika, pravo na samoopredjeljenje uključujući i pravo na samootcepljenje. Ustavom je posebno određeno da su Hrvatsku konstituisali Hrvati i Srbi, uz isticanje njihove ravnopravnosti. Međutim, ta ravnopravnost je okrnjena već samim ustavom jer za Srbe nije spomenuto pravo na samoopredjeljenje, koje je bilo rezervisano samo za Hrvate. Izrazom „Srbi“, a ne srpski narod označavala se faktički njihova pripadnost političkoj naciji. Takav status Srba izraz je shvatanja dominantne političke elite da pravo na samoopredjeljenje ima samo hrvatski narod, a Srbi mogu biti samo politički Hrvati ili nacionalna manjina, jer su kroz čitav istorijski period tretirani kao strano tijelo na hrvatskom životnom prostoru. Konstitutivnost bez teritorijalnosti je više kozmetička konotacija nego konkretna supstanca, ona postoji samo u složenim državnim zajednicama. U konkretnom slučaju, konstitutivnost je bila zamjena za teritorijalno političku autonomiju, na koju su Srbi kao istorijski narod, subjekt njene istorije po svim fundamentalnim kriterijima imali pravo. Njihova posebnost precizirala je iz osjećaja zajedništva utemeljenog na ideji zajedničkog porijekla i istorijskog iskustva zajednice, na zajedničkim mitovima, tradiciji i kulturi. Ipak, poslije osnivanja Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a (1944) ipak se prišlo i na njegovu inicijativu održanog Prvog kongresa Srba u Zagrebu (1945), na kojem je izabran Glavni odbor Srba u Hrvatskoj, započeo je proces osnivanja srpskih kulturnih institucija. U Glini, na ruševinama glinske crkve, u kojoj je izvršen pokolj Srba sa Banije i Korduna osnovano je pjevačko društvo „Obilić“, da bi neposredno poslije toga u istom mjestu bilo osnovano srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“. Početkom 1948. godine u Zagrebu je osnovana Centralna srpska biblioteka i Muzej Srba u Hrvatskoj. „Srpska riječ“ štampana na ćirilici, još u vrijeme rata nastavljena je sa štampanjem pod promijenjenim nazivom „Prosvjeta“. Ubrzo poslije rata, srpskoj djeci u školama bio je dostupan ćirilčni Bukvar, a od 1944. proklamovana je i ravnopravnost ćirilice i latinice, uz prednost ćirilice u školama sa srpskom

većinom.⁵²⁴ Neposredno po završetku rata za srpski narod u Hrvatskoj bio je prioritet obnova porušenih kuća i stvaranje elementarnih uslova za život. Komunističke vlasti bez imalo obzira u postratnom periodu vrše rigidne presije prema seljačkom stanovništvu prilikom prisilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda i prisilne kolektivizacije, što je bio pogrešan eksperiment po uzoru na model Sovjetskog Saveza. U pogledu ekonomskog razvoja u cjelini srpski krajevi na Kordunu, Baniji, Lici i Dalmatinskoj Zagori i Slavoniji, kod komunističkih vlasti našli su se u drugom planu. Za komuniste, prioritet su bili hrvatski krajevi pod izgovorom da se Srbi neće buniti jer su na strani komunističke vlasti. Po mnogima, tendencije slabljenja srpskog faktora u Hrvatskoj ispoljene su prilikom iseljavanja stanovništva iz Hrvatske i Krajine u Vojvodinu, na napuštenu imanja folksdojčera i drugih protivnika režima koji su napustili Jugoslaviju. U tom kontekstu posebno se spominje iseljenje više srpskih sela između Vrlike i Sinja radi izgradnje Hidrocentrale Peruča (1958). Tom prilikom potopljen je manastir Dragović iz 1394. godine. Zbog brutalne kolektivizacije došlo je do pobune srpskog stanovništva (1950) u Slunju, koju je vojska i policija ugušila.

Vidjevši da hrvatske komunističke vlasti ne rade u srpskom interesu i da ih stavljaju u drugi plan, srpski ministri u Vladi Hrvatske, Dušan Brkić, Čanica Opačić i Rade Žigić počeli su ukazivati na tu činjenicu što se nije svidjelo Vladimiru Bakariću tadašnjem glavnom autoritetu hrvatske vlasti. Prvi sukob nastao je između Dušana Brkića i Vladimira Bakariću, prilikom vođenja rasprave o razgraničenju između Hrvatske i Srbije, u pitanju je bio Srem, kojom prilikom se Brkić založio za pripajanje Srema i dijelova Bačke Srbiji, u protivnom nagovještavajući mogućnost traženja autonomije za Srbe u Hrvatskoj, što je urodilo plodom pripajanjem tih krajeva Vojvodini, odnosno Srbiji. Nastojanje Brkića i njegovih drugova Opačića i Žigića da osiguraju ravnopravnu poziciju srpskog naroda u Hrvatskoj i odbace svaki vid antisrpstva u komunističkoj vlasti su završile montiranim procesom (1950), za tzv. kontrarevolucionarno

⁵²⁴ Ratko Dmitrović, *Krst na križu*, Beograd, 2016, str. 205.

djelovanje za vrijeme Rezolucije Informbiroa i poslani na Goli otok.⁵²⁵ Nažalost, ni ovaj put trojicu ministara nisu podržali njihovi sunarodnici u vrhu hrvatske vlasti, niti bilo ko drugi.⁵²⁶ Smijenjeni su samo zato što su postavljali pitanje zašto su pri obnovi zemlje zapostavljeni krajevi sa srpskom većinom, koji ne samo da su dali najveći doprinos oslobođenja zemlje, nego su i najviše stradali tokom ratnih dešavanja. Iskorištena je Rezolucija Informbiroa, koja je u to vrijeme bila obrazac da se Broz i komunisti riješe velikog dijela srpskih kadrova iz revolucije, koje su smatrali „tvrđim“ i nedovoljno fleksibilnim za njihove ideje i nadolazeće promjene poslije raskida sa Sovjetskim Savezom. Tom prilikom u Jugoslaviji je uhapšeno 55 000 osumnjičenih, uz znatno veći broj privođenih, većinom su to bili Srbi koji su tradicionalno bili naklonjeni Rusima. Kasnije je javno priznato da je većina bila nevinna. Smješteni u logor na Golom otoku prošli su neviđene vaspitne terore, što je ostavilo nemili trag u jugoslovenskoj revoluciji. Optuženi po ustaljenom klišeju Informbiroa velikosrbi i rušitelji bratstva i jedinstva. Naravno, po oprobanom receptu u obračunu sa trojicom ministara prednjačili su srpski kadrovi Milutin Baltić, Dušan Dragosavac, Dušan Čalić i Nikola Sekulić. Kao dobri poslušnici, za nagradu dobili su dobre funkcije na kojima se većina zadržala sve do raspada Jugoslavije, suočeni sa propašću svoga naroda.⁵²⁷

U kojoj mjeri je komunistička vlast u to vrijeme bila antisrpska i pod dominacijom hrvatskih kadrova govori i činjenica koja proizlazi iz rasprave A. Rankovića sa Dušanom Brkićem (poznanim iz predratne komunističke ilegale), koji je poslat u Zagreb po naredbi Tita, a na zahtjev V. Bakarića. Ranković u tom razgovoru sa Brkićem nije ulazio u problem izraženog nezadovoljstva srp-

⁵²⁵ Autor ovog teksta podsjeća se na razgovor o smjeni srpskih ministara koji je vodio 1990. godine sa Veljkom Mratovićem, sekretarom Vlade Hrvatske u to vrijeme. Sjećajući se tog događaja, V. Mratović, inače dugogodišnji predavač ustavnog prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu, je istakao da je Rezolucija Informbiroa iskorištena da se srpski ministri eliminišu jer su bili teški za saradnju i stalno ukazivali na zaostajanja srpskih krajeva u Hrvatskoj, s toga ih je Bakarić smijenio i poslao na Goli otok.

⁵²⁶ Ratko Dmitrović, *Isto*, str. 316.

⁵²⁷ *Isto*, str. 316.

skih ministara, već je Brkiću zaprijetio nadolazećim sankcijama. Prema arhivama, kako navodi Ratko Dmitrović, poznati srpski novinar i publicista, dobar poznavalac hrvatskih politika, Brkić je odgovorio jednom rečenicom: „Leka, ja se ne slažem sa politikom koju vodi vlada Hrvatske. Svejedno mi je da li ću živjeti dva dana ili dvadeset godina.“⁵²⁸ Sve ono što je kasnije pratilo srpski narod u Hrvatskoj potvrdilo je stanovište srpskih ministara. Interes naroda bio je u drugom planu. Politika vodećih Srba u Hrvatskoj favorizovala je obnovljene jugoslovenske države na ideološkoj osnovi bratstva i jedinstva, dok se politika vodećih hrvatskih političara svodila na izgradnju hrvatskih posebnosti u okviru Jugoslavije, koja se smatrala nadnacionalnom kategorijom.

Poslije obračuna sa trojicom srpskih ministara svako izražavanje srpske posebnosti u kulturnom i političkom pogledu bilo je nepoželjno, sve više je srpska manjinska populacija bila izložena asimilaciji. Zabranjuju se srpska udruženja, kulturne ustanove. Zabranjuje se rad Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, konačno zabranjeno je Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ 1980. godine, Srbi gube gotovo sve institucije da bi u završnici (1974) Srbima bilo nametnuto da govore hrvatskim jezikom, čime je nestao svaki vid ispoljavanja samostalnosti u kulturi Srba.⁵²⁹ Oportunizam i poslušničko ponašanje srpskih predstavnika u tadašnjim institucijama Hrvatske prešlo je svaku mjeru, čak i fundamentalni elementi kulture naroda kojem pripadaju nisu ih puno preokupirali. Ovu odredbu o hrvatskom književnom jeziku je 1988. Ustavni sud Jugoslavije proglasio neustavnom, bez obzira na tu odluku suda ona je i dalje ostala u primjeni, na šta su vodeći srpski funkcioneri (Dragosavac, Baltić, Stojčević i drugi) ostali dosljedni u ćutanju. Interes naroda stavljen je u stranu zarad svoje koristi i ostanka u foteljama. Jedini koji se u Saboru suprotstavio tom činu bio je Borislav Mikelić, tadašnji poslanik u Saboru Hrvatske.

⁵²⁸ *Isto*, str. 317.

⁵²⁹ Dušan Ivanić, *Vrela u vrleti*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2009, str. 15.

IZGRADNJA JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE OD CENTRALIZACIJE DO DECENTRALIZACIJE I DEZINTEGRACIJE

Jugoslovenska federacija je građena kao federacija republika, a ne kao federacija naroda, što je bilo kopija sovjetskog modela. U postratnom periodu jugoslovenski federalizam se razvija uz strogu centralizaciju uprave u državi, što je bila posljedica ne samo sovjetskog modela izgradnje države nego i određenih unutrašnjih odnosa. Pored toga, privredna struktura zemlje zahtijevala je uvođenje centralizma i upravljanje kako bi se mogla obnoviti razrušena privreda. Isto tako ocjena komunista bila je da bez državnog vlasništva i centralnog upravljanja nije moguće obnoviti privredu i ubrzati privredni razvoj. Sve odluke na svim nivoima vlasti bile su pod strogom kontrolom partijskih organa. Savezna vlada mogla je ukinuti sve odluke koje je donosila republička vlada. Ustavi koje su donosile republike morali su biti u skladu sa saveznim ustavom. Republike su imale formalni suverenitet ali ne i stvarni.

Sukob Tita i Staljina (1948) usvojio je kritiku sovjetskog modela socijalizma i traženju alternativnog puta. Formula je nađena u Marksovoj ideji društvenog samoupravljanja kao negacije etatističke i birokratske vlasti; što je u skladu sa ideološkim procesom odumiranja države. Proklamovano je distanciranje partije od aparata vlasti i formiranje državnog u društveno vlasništvo kojim će upravljati neposredni upravljači. Država je krenula u proces decentralizacije na svim nivoima. Nakon krize nastale uslijed blokade od strane Sovjetskog Saveza, period 1950-1961., obilježen je oporavkom u industrijskoj proizvodnji i porasta zaposlenosti uslijed prihvaćanja pomoći od strane Zapada i SAD. Uz Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim

udruženjima od strane radnih kolektiva (1950), donesen je i Ustavni zakon (1953)⁵³⁰ kojim aktima je normativno-pravno pokriven novi ideološki projekt. Ustavni zakon nije sadržavao odredbe o pravu naroda na samoopredjeljenje, dok se suverenitet republika tumačio na indirektan način. Jugoslavija je bila određena kao socijalističko demokratsko savezna država suverenih i ravnopravnih naroda u FNRJ. Sva vlast je povjerena radnom narodu. Ovim ustavnim aktom nastavlja se proces decentralizacije poslova savezne države u korist republike i pokrajina. Ustav iz 1963.⁵³¹ nastavlja započetu razvojnu fazu. Promijenjen je naziv države u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, koja je definisana kao savezna država dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda i socijalističko demokratska zajednica zasnovana na vlasti radnog naroda i samoupravljanja. Ustavom je utvrđena dužina mandata predsjednika države, uvedena funkcija potpredsjednika i razdvojena funkcija predsjednika države od predsjednika vlade. Iako Tito ovom prilikom nije proglašen za doživotnog predsjednika, što je uređeno novim ustavom 1974. godine, on je to neformalno postao. Ovaj ustav stvorio je normativno-pravni osnov za radikalni zaokret ka decentralizaciji. Zalet ka decentralizaciji dao je VIII Kongres vladajuće partije. Na ovom Kongresu, prvi put poslije rata razmatrano je nacionalno pitanje za koje su komunisti do tada tvrdili da je to pitanje stavljeno adakta, smatrajući da je riješeno. Kongres održan 1964. godine predstavlja promjene u razvoju Socijalističke Jugoslavije jer su definisani programski ciljevi narodne revolucije, prema konceptu čiji je autor Edvard Kardelj po kome je glavna opasnost za razvoj i opstanak Jugoslavije državni centralizam, bio je to ustvari uvod za transformaciju republika u nacionalne države sa nacionalnim ekonomijama.⁵³² Tito prihvata ovaj koncept i brani prioritet republika nad Jugoslovenskom federacijom, dok je zalaganje za integralno jugoslovenstvo izjednačio sa vremenom iz administrativnog socijalizma. Zalaganje za veće jedinstvo u jugoslovenskom okviru „brkaju jedinstvo naroda s likvidacijom nacija i stvaranjem nečeg novog,

⁵³⁰ Sl. list FNRJ, br 3/53.

⁵³¹ Sl. list FNRJ, br 14/63.

⁵³² Kosta Nikolić, *Isto*, str. 182.

vještačkog, tj. jedne jedinstvene jugoslovenske nacije, što pomalo liči na asimilaciju i birokratsku centralizaciju, na unitarizam i hegemonizam“.⁵³³ Ovaj zao-kret Tita u razvoju Jugoslavije izazvao je oštru polemiku između njega i Aleksandra Rankovića, koji je smatrao da pored osude državnog etatizma, Kongres treba osuditi i republički etatizam, te da teze „o povampirenoj“ nacionalnoj politici vode razbijanju Jugoslavije⁵³⁴, što naravno nije prihvaćeno, jer je Tito bio majstor da prethodno izvrši pripreme za prolaz svojih odluka. Umjesto ideje o daljnjem razvoju i jačanju jugoslovenstva, Kongres je donio odluku o jačanju jugoslovenskog socijalističkog patriotizma.

U šezdesetim godinama sve su izraženije razlike po pitanju koncepta razvoja Jugoslovenske države. Otvorene konfrontacije javljaju se u samom političkom vrhu. Proces političke i ekonomske decentralizacije je nastavljen. Umjesto jednog saveznog centra država je podijeljena na šest republičkih centara što je znatno osnažilo odnose između republika, dok su državni interesi stavljeni u drugi plan i dovedeni u položaj zavisnosti od republika. Uvođenje privredne reforme (1965) izazvalo je brojne reakcije. Komunisti nisu bili spremni da je dosljedno sprovode. Decentralizacija u višenacionalnoj zajednici vodila je dezintegraciju države. Kreator razvoja novih odnosa i rješavanje nacionalnog pitanja bio je Edvard Kardelj, faktički drugi čovjek u tadašnjoj Jugoslaviji bio je Aleksandar Ranković, koji se više bavio očuvanjem postojećeg poretka koji je po prirodi stvari imao jači uvid u realno stanje u državi, posebno u raspoloženje naroda, označen je od političkog vrha kao čovjek starog kursa, pristalica unitarizma odnosno čvrstog federalizma i jake savezne države. Budući da se nije uklapao u političke ciljeve uspostavljene na VIII kongresu SKJ percipiran je kao glavna ličnost koja se protivi reformi sistema u pravcu njegove liberalizacije. Na Brionskom plenumu (1966) Aleksandar Ranković smijenjen je sa svih funkcija i penzionisan. U vrijeme smjene bio je nosilac niza političkih funkcija i potpredsjednik SFRJ. Optužen je u montiranom procesu za prislušivanje Tita i državnog vrha, a njegova smjena izvršena je pod velom demokratizacije društva

⁵³³ Citirano : Branko Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam, II*, str. 370 (Navedeno prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 182).

⁵³⁴ Jože Pirjevac, *Tito i drugovi*, Beograd, 2013, str. 171.

i eliminisanja konzervativnih i nacionalističkih elemenata koji su ugrožavali opstanak revolucije. Srpsko poslušničko i karijerističko rukovodstvo nije shvatio šta znači smjena Rankovića, da je tim činom otvoren put hrvatskom i slovenačkom rukovodstvu za razgradnju Jugoslavije i stvaranje svojih suverenih država. I ne samo to, smjenom tada prvog čovjeka Srbije napravljen je radikalan zaokret u jugoslovenskoj politici, nažalost to nisu shvatili ni vodeći komunisti Srbije, Bosne i Hercegovine, a niti komunisti srpske nacionalnosti iz Hrvatske, koji nisu ni u ovom presudnom trenutku ništa učinili osim što su pokazali veliku servilnost prema vođi. Vodeći komunisti iz Srbije su pokazali najveću okrutnost obrađeni ponaosob lično od strane Tita. Poslije toga uslijedila je Kardeljevska reorganizacija SFR Jugoslavije. Zahvatila je gotovo sve pore društva. Svijest i mišljenje građana, političara, novinara, istoričara bila su segmentisana na pokrajinsko-političkim osnovama. Nacionalni i politički ključ pokrio je čitav politički, ekonomski i društveni sistem. Uspostavljena je politička nekorektnost za svakog onoga ko se usudio da se miješa u odnose druge republike. Međutim, problemi u političkom vrhu Jugoslavije nisu zaustavljeni smjenom Rankovića, oni su se nastavili. Monopol jedne partije i nespремnost komunista za partijski pluralizam, te diktatorska ovlaštenja Josipa Broza Tita bili su glavna kočnica svim ozbiljnim promjenama koje bi Jugoslaviju vodile u istinsku demokratiju. Reformski uspjesi su zaustavljeni jer se komunisti nisu htjeli odreći svojih privilegija i moći koje su zadobili tokom vođenja revolucije. Izostala je demokratizacija društva na svim nivoima.

Godina 1968. bila je na neki način prelomna za razvoj jugoslovenske federacije, jer je ušla u krizu iznutra. Iako je postignut značajan industrijski rast reforma je naišla na poteškoće između razvijenih i nerazvijenih republika.⁵³⁵ Studentski pokret u Parizu 1968. godine bio je epicentar studentskog pokreta planetarnih razmjera, nije zaobišao ni Jugoslaviju, da bi se proširio na ostale univerzitete u zemlji. Po svom izrazu bio je izraz jugoslovenskih prilika i političke krize u društvu. Nezadovoljstvo studenata sa nepovoljnim uslovima studiranja i zapošljavanjem, te ukupnim stanjem u društvu, ukazivanjem na nepravdu, te prozivanjem najodgovornijih za takvo stanje, bili su ozbiljan „šamar“ takvom

⁵³⁵ Hrvoje Klasnić, *Jugoslavija i svijet 1968.*, Zagreb, 2012, str. 85.

partijskom rukovodstvu. Uz obećanja vodećih komunističkih rukovodilaca da će zahtjevi studenata biti prihvaćeni i nepravde otklonjene i podrške studentima od strane Tita, demonstracije u Beogradu koje su trajale od 2. do 9. juna 1968. godine su zaustavljene, simpatije koje su izražene prema studentima bile su suprotne metodama koje su korištene prema njima. Neki su završili u zatvori, neki pretučeni, a neki zajedno sa nekolicinom profesora odstranjeni sa univerziteta.⁵³⁶

Pokušaj studenata ljevičara zagrebačkog univerziteta, pristalica „Praksisa“ da beogradske događaje, suštinski anacionalne i ultrakomunističke prenesu u Zagreb, nije uspio. Osujećeni su od dvojice docenata zagrebačkog sveučilišta, Šime Đodana i Marka Veselice pod izgovorom velike razlike u motivima demonstracija, naglašavajući nacionalnu dimenziju u zahtjevima zagrebačkih studenata, za razliku od beogradskih gdje je prisutan ideološki narativ. Zahtjevi studenata u Beogradu su bili protiv separatizma i za veću demokratizaciju društva. Među studentima tadašnjeg zagrebačkog sveučilišta kružile su informacije da do veće podrške beogradskim studentima nije došlo zbog lažne informacije prof. dr Dušana Bilandžića, da iza beogradskih demonstracija stoji Aleksandar Ranković. Studenti iz Zagreba, Splita i Prištine odbili su da potpišu završnu Deklaraciju Saveza studenata Jugoslavije zato što u njoj piše riječ „jugoslovenstvo“.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih nastupio je odlučujući period za razvoj države. Poslije smjene Rankovića intenziviran je proces i zahtjevi za decentralizaciju zemlje od strane razvijenijih republika, Slovenije i Hrvatske, te otvoren put za javno ispoljavanje nacionalizma nesrpskih nacija i to u njihovim komunističkim partijama. Pozadinu sukoba vrha jugoslovenskih komunista sa Rankovićem najbolje su pokazali hrvatski funkcioneri koji su iskazali veliko zadovoljstvo njegovom smjenom, jer je Ranković za njih bio prepreka za razgradnju države, odnosno kako su ga ideološki označili simbol velikosrpske hegemonije⁵³⁷.

⁵³⁶ 68 – *demonstracija, emancipacija i seksualna revolucija*. Panorama od 8. 7. 2008.

⁵³⁷ Jože Pirjevec, *Isto*, str. 183.

Odmah poslije rušenja Rankovića, hrvatski političari su se opredijelili za nacionalne teme što je rezultovalo tzv. Hrvatskim proljećem (ili Maspok) označen kao masovni nacionalistički i secesionistički pokret (1971). Podrška pokreta pružena je od zagrebačkog univerziteta čiji studenti su svojom masovnošću bili najglasniji i najradikalniji u toj podršci. Maspok je bio podržan i od velikog dijela hrvatskih komunista, većeg dijela političkog vrha SR Hrvatske i ustaške emigracije. Program Maspoka obuhvatio je reforme u hrvatskoj politici, društvu i kulturi. Posebno je potenciran i legitimisan hrvatski nacionalni identitet i zahtjevi koji iz njega proizlaze. Započelo je proglasom Deklaracije o nazivu i položaju Hrvatskog književnog jezika 1967. godine koji su objavili hrvatski jezikoslovci, nezadovoljni objavljenim rječnicima i pravopisima zasnovanim na Novosadskom dogovoru. Dokument je potpisan od 18 hrvatskih naučnika i nekoliko kulturnih institucija. Među istaknutim ličnostima toga vremena, dokument je potpisao i Miroslav Krleža. Ovime se ponovo otvara pitanje hrvatskog jezika i položaja Hrvatske u federaciji. Posebnu pažnju izazvao je Miloš Žanko objavljivanjem članka u listu „Vjesnik“ u kojima je javno kritikovao objavljivanje Deklaracije čime je došao u sukob sa vodećim ljudima CKSKH, Savkom Dabčević Kučar i Mikom Tripalom koji su tek na intervenciju Tita osudili objavljivanje Deklaracije.

Kasno u ljeto 1969. godine, situacija u Hrvatskoj je prilično alarmantna i ukupna situacija se otima kontroli. Nacionalno ludilo zahvatilo je gotovo cijelu Hrvatsku, prijetila je opasnost da dođe do međunacionalnih sukoba posebno u mjestima sa mješovitim stanovništvom. Negiranje srpskog identiteta, jezika i kulture, prijetnje da će izgubiti svojstvo konstitutivnog naroda i postati nacionalna manjina, stvorili su strah i osjećaj ugroženosti srpskog naroda u Hrvatskoj i podsjećanje na zločine iz Drugog svjetskog rata. Pojavio se šovinizam i podjela na Srbe i Hrvate, međusobno prebrojavanje, koliko kojih ima na pojedinim funkcijama u organima vlasti i partijskim funkcijama. Srpski odgovor na divljanje hrvatskih nacionalista, između ostalog, sastojao se u formiranju seoskih noćnih straža radi zaštite od napada razularene rulje. Talas srbofobije proizašao iz nacionalnog pokreta, inficirao je hrvatsku kulturu u toj mjeri da je prijetila opasnost da se pretvori u građanski rat. Ponovo se oglašava Miloš

Žanko, Hrvat sa naglašenim jugoslovenstvom u funkciji potpredsjednika Savezne skupštine i nosioca mnogih političkih funkcija koji kritikuje jačanje nacionalizma u Hrvatskoj koji prema njemu oživljava ustaštvo i raspirivanje mržnje prema Srbima. Naravno, za takvu situaciju optužuje hrvatsko vodstvo na čelu sa Savkom Dabčević Kučar i Mikom Tripalom što ga ponovo dovodi u sukob sa čelnim ljudima CKSKH zbog čega ga na Desetoj sjednici (1970) smjenjuju sa svih političkih i državnih funkcija ocjenjujući da je Žanko u zabludi i da su njegovi stavovi štetni za međunacionalne odnose u Hrvatskoj. Žanko se povlači iz javnog života i seli se iz Splita u Beograd, gdje je živio do kraja života.⁵³⁸ Najteže mu je bilo što se sa njegovom smjenom sa svih državnih i partijskih funkcija složio Josip Broz Tito. Deseta sjednica CK SKH, na kojoj je prevladao diskurs pravdanja svega onog što se događa je trasiralo put potpunoj samostalnosti Hrvatske.

Kulminacija hrvatskog pokreta uslijedila je u proljeće 1971. godine kada je pokazao pravo lice nacionalističkog i separatističkog pokreta. Uvjerivši se da je ovaj pokret otišao predaleko, nakon izvjesnog vremena Predsjedništvo CKSKJ na sjednici u Karađorđevu 1971. godine smjenjuje vodeće hrvatske komuniste, Savku Dabčević Kučar i Miku Tripala sa svih državnih i partijskih funkcija, a mnogi aktivisti i vođe Maspoka su uhapšeni i pozatvarani. Među uhapšenima je bio Franjo Tuđman.

Proustaške orgije tih godina posebno su uznemirile srpsku populaciju u Hrvatskoj koje su u mnogim mjestima prelazile u fazu fizičkih napada na Srbe i njihovu imovinu. Protiv Maspoka javno su se izjasnili intelektualci okupljeni oko zagrebačkog časopisa „Praksis“ u kojem su prednjačili njihovi najistaknutiji članovi Rudi Supek i Milan Kangrga. Izostalo je nezapaženo da su se protiv štrajka studenata Sveučilišta u Zagrebu izjasnili studenti Više upravne škole u Zagrebu, na čelu sa profesorom Bjelajcem. Protiv studentskih demonstracija bili su gotovo svi studenti srpske provenijencije, njihovo ozbiljnije suprotstav-

⁵³⁸ Ratko Dmitrović - kolumna „Zašto smo zaboravili hrabrog Miloša Žanka“, list „Pečat“ od 22. 5. 2010. godine.

ljanje izostalo je, ne samo zbog neorganizovanosti nego i zbog straha od surovosti i agresivnosti zagrebačkih sveučilištaraca koje su većim dijelom predvodili studentske vođe hercegovačkog porijekla.

Josip Broz je ugošio Maspok, ali je napravio veliki ustupak prema njihovim zahtjevima, posebno po pitanju jezika i položaja Hrvatske u federaciji. Dozvolio je promjenu naziva jezika u Hrvatskoj i konfederalnim ustavom iz 1974. godine dao republikama pravo veta na izmjene Ustava SFRJ iz čega proizlazi da je od brojnih zahtjeva nacionalista iz Maspoka, glavni dio zahtjeva ugrađen u Ustav 1974. godine. Ovakav ishod potvrđuje da su komunisti Hrvatske svjesno saradivali sa ekstremnim nacionalističko-separatističkim snagama u ostvarivanju hrvatskih interesa što potvrđuje i Vladimir Bakarić, dugogodišnji poslijeratni cenzor hrvatskih zbivanja, kada je naglasio da su hrvatski komunisti tada odlučili „da se u borbi za neke od tih zahtjeva udruže sa kontrarevolucijom“⁵³⁹.

Po mnogima, Ustav donesen 1974. godine je bio prethodnica za stvaranje nezavisne Hrvatske, odnosno za rasturanje Jugoslavije. Srbi u Hrvatskoj koji su se lijepili za ideološki konstrukt jugoslovenstva su Maspok doživjeli kao prijatelju obnove ustaštva i razbijanje Jugoslavije. Mnogim Srbima bilo je to otrežnjavanje, posebno onima kojima ćirilica nije bila svojstvena, a vjera im bila tek reda radi⁵⁴⁰. Poslije tih događaja kod mnogih je došlo do nacionalne emancipacije, shvativši u kakvoj situaciji žive. Od pojave Maspoka u Hrvatskoj i poslije njegovog gašenja, srpska reč i ćirilica bile su marginalizovane i zanemarene, faktički nezvanično ukinute, a sa njima sve zvanične institucije dok su iz školskih udžbenika izostavljena poglavlja o srpskoj istoriji. Srpski hramovi porušeni u ratu nisu obnavljani. Za to nisu samo krivi hrvatski komunisti, možda bi se moglo reći da veću krivnju snose srpski komunisti koji nisu na tom insistirali. Hrvatske vlasti za te namjene nikada nisu imale novca, dok su istovremeno podizane katoličke crkve i obnavljane stare. Impuls gušenja srpskog nacionalnog

⁵³⁹ Milo Lompar, *Duh samoporicanja*, Beograd, 2015, str. 117.

⁵⁴⁰ Pisac ovog teksta kao student Sveučilišta u Zagrebu (1971) svjedoči da su se studenti srpskog porijekla prepoznavali uglavnom po navijačkom opredjeljenju za „Crvenu zvezdu“ ili „Partizan“. Mnogi studenti su prepravljali nacionalnost, umjesto Jugoslaven upisivali Srb, pojavom hrvatskog nacionalizma.

i kulturnog identiteta prećutno je dolazio od politike SKH i SKJ, a garantovana konstitutivnost nije ništa značila u smislu očuvanja srpskog identiteta. Politički odabir podobnih kadrova bio je na sceni. Na svim važnijim mjestima u politici, privredi i kulturi bili su kadrovi čiji su politički ciljevi bili otklon od Beograda. Beograd (mada je bio glavni grad države) je drugom polovinom 60-ih, 70-ih a posebno 80-tih u kontinuitetu napadan kao simbol unitarizma i velikosrpskog hegemonizma. Svaki stav ili pogled na neka dešavanja u zemlji tumačen je kao sumnjiva teritorijalna i politička pretenzija. Sve srpske političke garniture od Brionskog plenuma blokirane su ovim optužbama, nisu mogle djelovati van svog dvorišta. Ustavni amandmani iz 1968. i 1971. godine vezali su ih za svoje republike, odnosno pokrajine. Srbi koji su živjeli van svoje matice ostavljeni su na milost i nemilost drugih republika, odnosno pokrajina bez mogućnosti zaštite od savezne države. Ustavni amandmani oslabili su poziciju federalne države i osnažili jačanje republičkih identiteta čije su se političke garniture okrenule vlastitoj republici, a sve manje radile u interesu Federacije. Jugoslavija je postala država koja sve više „federira“. Republike su tretirane kao nacionalne države. Ovim promjenama je poseban problem nastao u Republici Srbiji jer je njen položaj u Federaciji gotovo izjednačen sa njenim pokrajinama, dok je na drugoj strani odbačena svaka mogućnost stvaranja pokrajina u drugim republikama. Pokrajine Vojvodina i Kosovo i Metohija ojačali su svoj status i postale konstitutivni element jugoslovenskog federalizma. U raspravama o Kosovu, kako su tada pokrajinu nazivali, u cilju smanjivanja srpskog faktora, došlo je do podjele unutar srpskog rukovodstva. Iz partije su isključeni književnik Dobrica Ćosić i historičar Jovan Marjanović. Ćosić je isključen iz razloga što je izrazio zabrinutost za srpsku naciju na Kosovu i kritikovao tzv. „birokratski nacionalizam“, koji vodi separaciji posebnih nacija iz jugoslovenske cjeline. Po njemu, birokratije u pokrajinama, preko usavršavanja društva žele nacionalno izdvajanje⁵⁴¹. Marjanović je isključen što je kritikovao stvaranje muslimanske nacije, te zahtjeve za stvaranje nacionalnih ekonomija u republikama i pokrajinama⁵⁴². Proces federalizacije države pratio je proces federalizacije partije.

⁵⁴¹ M. Ekmečić, *Isto*, str. 538.

⁵⁴² *Isto*, str. 537.

Na IX Kongresu Saveza komunista Jugoslavije (1969) prihvaćen je novi koncept. U statutu su usvojeni elementi federalizacije, nekada jedinstvene radničke klase uz naglasak da su republičke i pokrajinske organizacije samostalne u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije. Napušten je demokratski centralizam čime partija nije više bila jedinstven organizam. Shodno tome, promijenjen je način izbora za članove federalnog Centralnog komiteta. Više nisu birani na Kongresu CKJ već su ih prethodno birali republički i pokrajinski kongresi, a Centralni komitet ih je samo potvrđivao.

Tito je iskoristio Maspok kao izgovor za gušenje liberalnih zahtjeva za demokratizaciju Jugoslavije pa je 1972. godine sa političke scene Srbije skinuo srpske komuniste Marka Nikezića i Latinku Perović, koristeći oprobani model simetrije krivnje između srpskog i hrvatskog rukovodstva. S obzirom da se srpsko rukovodstvo na čelu sa Markom Nikezićem nije moglo osuditi za nacionalizam i centralizam, jer nije djelovalo u tom pravcu, optuženo je za liberalizam. Iz zapadnih republika, posebno iz Hrvatske, stizale su optužbe da Srbija svoju hegemoniju želi da nametne putem kapitala i tržišnih odnosa. Naravno, i ovaj put, neposredan povod za napad na liberale bio je otpor ustavnim amandmanima za koje se smatralo da ih treba prihvatiti bez javne rasprave. Na Drugoj konferenciji CK Srbije (1970) Marko Nikezić je naglasio da Srbija „ne teži produženju veka centralizma, niti njegovom obnavljanju“, već je zainteresovana „da njene obaveze prema federaciji i njena prava u federaciji budu tačno onakva kakva imaju članovi zajednice“⁵⁴³. Naravno da to nije odgovaralo Titu koji se nikad nije oslobodio boljševizma koji je svoju vlast pretvorio u ličnu vlast, što je bila glavna prepreka razvoju demokratije i liberalizaciji društva i sprovođenju reformi.

Refleks nacionalnog pokreta u Hrvatskoj odrazio se i na Bosnu i Hercegovinu. Iako u ovoj republici nisu stvarane seoske straže, srpski narod u BiH bio je veoma uznemiren, posebno u Krajini i Hercegovini, odnosno u graničnim područjima sa Hrvatskom. Na Ozrenu i Sarajevu, kod crtanja granica opština,

⁵⁴³ Citirano prema: Kosta Nikolić, *Isto*, str. 193.

izražena je tendencija ujedinjenja srpskih opština u veće cjeline i iseljavanje srpskih intelektualaca iz Sarajeva⁵⁴⁴. Imidž Hrvata u Bosni i Hercegovini davali su Hrvati iz zapadne Hercegovine kao žestoki nacionalisti, uglavnom potomci poraženih ustaških jedinica prema kojima komunistički režim nije bio naklonjen. Mnogi od njih nikada nisu prihvatili komunistički režim ni Jugoslaviju. Komunističku vlast smatrali su srpskom bez obzira što je na čelu te vlasti bio Hrvat, a mnogi od Hrvata imali su odlučujuću ulogu na jugoslovenskom nivou. Za vrijeme Maspoka i studentskih demonstracija u Zagrebu (1971) vodili su glavnu riječ studenti hercegovačkog porijekla. U BiH, tek od uspona u vrh republičke vlasti Branka Mikulića, Hrvata koji se beskompromisno distancirao od hrvatskog nacionalizma, počinje aktivnije učešće Hrvata u republičkoj vlasti. Liberalizacija kadrovske politike prema Hrvatima i priznanje nacije muslimanima dovele su do kadrovske korekcije u državno-partijskoj nomenklaturi po nacionalnom ključu. Dotadašnja dominacija Srba u kadrovskoj politici nastala kao posljedica masovnog učešća Srba u antifašističkoj borbi dovedena je u ravnotežu sa druga dva naroda. Međutim, legalizovanjem republika kao nacionalnih država sedamdesetih godina, posebno je pogodilo Srbe, jer ih je živjelo u velikom broju kako u Bosni i Hercegovini, tako i u Hrvatskoj i u Crnoj Gori. Stvaranje paradržavnih granica doživjeli su kao prekidanje svoga teritorijalno-etničkog kontinuiteta i bojazni da neće postati dio ugrožene nacionalne manjine⁵⁴⁵.

Popis stanovništva 1971. godine govori da je Srba ukupno bilo 8.143.246, od toga van Srbije našlo se 3.443.831 stanovnika. U Bosni i Hercegovini je bilo 1.393.000 Srba a u Hrvatskoj 626.000. Ako bi se računali Jugosloveni za koje su se izjašnjavali većinom Srbi, onda je to još veći broj koji je ostao van svoje matice, tako da proizlazi da je to broj stanovnika približno ravan broju stanovnika Slovenije i Makedonije⁵⁴⁶. Bosna i Hercegovina u odnosu na druge republike

⁵⁴⁴ M. Ekmečić, *Isto*, str. 543.

⁵⁴⁵ Čedomir Antić, Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 229.

⁵⁴⁶ M. Ekmečić, *Isto*, str. 541.

imala je specifičan položaj. Njenu unutrašnju strukturu činila su tri konstitutivna naroda. Relativnu većinu stanovništva veći dio istorije imali su Srbi, a u novije vrijeme muslimani. Srbi gube većinu nakon priznanja muslimanske nacije na popisu 1971. godine.

Početak šezdesetih godina prevladalo je uvjerenje da su muslimani poseban narod, da bi proces priznavanja bio završen u partijskim organima BiH 1968. godine. Muslimani su priznati kao posebna nacija što im je otvorilo mogućnost da se izjašnjavaju kao Muslimani u nacionalnom smislu. Popis izvršen 1879. godine, tj. odmah poslije okupacije od strane Austrije govori da je u BiH bilo 496.485 stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti ili 42,88%, muslimana 448.813 ili 38,73%, a katolika 209.391 ili 18,08%, dok je 1910. godine bilo 825.418 pravoslavaca ili 43,49%, muslimana 612.133 ili 32,25%, a katolika 431.061 ili 22,87%⁵⁴⁷. Porast katoličkog stanovništva je rezultat migracionog priliva katolika iz Dalmacije i Slavonije pod austrougarskom okupacijom i koji su potisnuli islam i pravoslavlje iz zapadne Hercegovine i drugih dijelova Bosne do 1910. godine. U avnojevske Jugoslaviji Srbi gube status većinske nacije, ne samo zbog priznanja muslimanske nacije, već i zbog najvećeg broja žrtava tokom rata 1941-1945., u vrijeme okupacije, kad je u BiH život izgubilo 179 hiljada ljudi, od toga su 72% bili Srbi, 16% Muslimani i 4,4% Hrvati⁵⁴⁸, te zbog kolonizacije stanovništva iz Krajine i Hercegovine u Vojvodinu. Smatra se da je tom prilikom iz BiH iseljeno 60 000 stanovnika. Masovnije iseljavanje stanovništva uslijedilo je pojavom euforije nacionalizma Srba u Srbiju, a Hrvata u Hrvatsku⁵⁴⁹. Poslije otvaranja diskursa o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji (1964), ta tema bila je aktivno prisutna tokom čitave naredne decenije. U Bosni i Hercegovini aktivnu poziciju u tom kontekstu zauzima Četvrti kongres SK BiH (1965) kad tretira pitanje razvoja međunacionalnih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu.

⁵⁴⁷ Čedomil Mitrović, *Isto*, str. 118.

⁵⁴⁸ P. Rolić, *Ko je ko u Bosni i Hercegovini*. Beograd, 1932, str. 16.

⁵⁴⁹ Ž. Trut, *Isto*, str. 174-175.

Komunisti su 1968. priznali nacionalni identitet muslimana kako bi zadržali vodeću poziciju unutar muslimanske zajednice. Priznanje muslimana za narod nije bilo u nekoj većoj relaciji sa islamskom religijom, to je bio sekularni potez SKJ u cilju stvaranja uslova adekvatne zastupljenosti muslimana, ne samo u partijskim nego i u državnim strukturama. Proces njihove identifikacije sa Srbima, odnosno Hrvatima, pokazao se kao promašaj u državi u čijim dijelovima je buktala euforija nacionalizma. Stvarne činjenice su govorile da se oni nikad nisu masovnije opredijelili niti kao Srbi niti kao Hrvati izražavajući jasnu tendenciju ka opredjeljenju za svoj poseban kulturni i nacionalni identitet. Njihovo djelimično opredjeljenje za jugoslovenstvo bio je u stvari jedan vid spašavanja njihovog identiteta i otklon od srpstva i hrvatstva⁵⁵⁰. Drugačije tendencije nisu se mogle ni očekivati u državi u kojoj su komunisti kao vladajuća struktura poslije Drugog svjetskog rata davali impuls za stvaranje novih nacija sa svim svojim posebnostima (Makedonci, Crnogorci, Muslimani).

Formiranjem muslimanske nacije, islam je počeo funkcionisati kao građanska religija, a postojeće islamske institucije su preuzele ulogu sekularnih kulturnih institucija. Iz naziva je izbačena oznaka „vjerska“ kako bi se zajednica u značajnijem radu identifikovala sa novom islamskom zajednicom. Svođenje muslimanstva isključivo na vjersku nazivnu Islamsku zajednicu je faktički osporavalo nacionalni identitet i zastupajuće stanovište o muslimanima kao naciji, a ne samo konfesionalnoj zajednici.

Formiranje muslimanske nacije u vrijeme rasturanja Jugoslavije pratile su brojne nedoumice i samih potencijalnih pripadnika nove muslimanske nacije. Praktičnim priznanjem otvorena su brojna pitanja, prevashodno politička, kulturna i kadrovska. Za razliku od drugih jugoslovenskih nacija muslimani nisu imali ne samo republičko značenje, nego i svoju odvojenu istoriju, ni mnoge druge nacionalne institucije. Sve što je bilo vezano za njih bilo je ukomponovano u multietničke okvire BiH. Pored toga, mnogi su osporavali nove nacije posebno na strani Srba i Hrvata. Istaknuti sociolog dr Esad Ćimić, profesor na

⁵⁵⁰ Husnija Kamberović, <https://yuhistorija.com.serbian>

Sarajevskom univerzitetu izbačen je sa univerziteta zato što je zastupao stano-
vište da su muslimani „zakasnili da budu narod, a preuranili da budu nacija“,
„da se sam osjeća i deklarise kao Hrvat, njegov rođeni brat kao Srbin“, „da živi
u mješovitom braku jer mu je žena muslimanka“, da bi priznanje nacije podra-
zumijevalo i muslimanske nacionalne institucije koje imaju drugi narodi⁵⁵¹.

Treba reći da su i sami Muslimani bili jednim dijelom nezadovoljni samim
nazivom nove nacije, jer se samo početnim velikim slovom „M“ razlikovalo od
imena njihove religije. Već tada bio im je prihvatljiviji naziv Bošnjaci, što nije
bilo prihvatljivo za vodeće komuniste jer je taj naziv sličan nazivu Bosanci što
je sugerisalo da su jedino Muslimani autohtoni stanovnici Bosne, a Srbi i Hrvati
došljaci. Neki od vodećih muslimanskih komunista Avdo Humo, Osman Ka-
rabegović i Hasan Brkić bili su takođe protiv uvođenja nacije pod nazivom
Muslimani, čemu se pridružio i književnik Meša Selimović. Međutim, ideja je
široko prihvaćena od muslimanske inteligencije nakon što je to pitanje inicirao
Edvard Kardelj. Sve do 1993. godine i sam vođa bosanskih muslimana Alija I-
zetbegović odbacivao je taj naziv smatrajući da je etničko određenje Muslimani
bliže tradiciji i osjećaju muslimanskog naroda.

Nacionalni preporod kod Muslimana tražio je promovisanje novog izvora
identiteta i pronalazi ga u srednjovjekovnoj bogumilskoj jeresi, za koje isto-
rijska nauka nema potvrdno stanovište. Na tom tragu iznose se tvrdnje da
Muslimani imaju praslovensko porijeklo negirajući postojanje Srba i Hrvata u
Bosni i Hercegovini, koji su po njima proizvod susjednih „neprijateljskih“ ze-
malja (Srbije i Hrvatske) još od 19. vijeka. Te istorijske izmišljotine imale su
svoju podlogu u ostvarivanju cilja, što je još Austrougarska neuspješno poku-
šala da se prikaže da u BiH živi samo jedan narod, a to su Bošnjaci čime brišu
svoje istorijske komplekse konverzije sa hrišćanstva na islam⁵⁵² što im se
poklapa sa namjerom da stvore državu sa unitarnim modelom. Osvrćući se na

⁵⁵¹ Citirano prema: Čedomir Antić/ Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 235.

⁵⁵² Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina - podijeljeno društvo i nestabilna država*, str. 244.

hrvatski nacionalizam krajem šezdesetih godina, Ivo Andrić je osudio taj nacionalizam i upozorio na njegovu opasnost, posebno zbog onoga što iza njega stoji Katolička crkva, moćna sa neiscrpnim sredstvima „obrazovanim i disciplinovanim kadrom“. Iz Bosne se vratio očajan zbog poplave „kalajevštine“ i „onog šovinizma“⁵⁵³ uz nagovještaj da tamo više nikada neće doći. Pritajena vjerska netrpeljivost među tri naroda u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme bila je i te kako prisutna, jer je religija na ovim prostorima vjekovima bila najvažniji simbol nacionalne identifikacije u odnosu na druge. U posljednjoj fazi razvoja komunističkog društva, katolicizam se proširio više nego ikad u svojoj historiji djelujući na čitavom prostoru Jugoslavije u čemu je bitnu ulogu imao Vatikan. Odnos države prema islamu je u znatnoj mjeri bonificiran, tako da je islamska vjerska zajednica od 1959. godine djelovala kao jedinstvena vjerska institucija u svim dijelovima države u kojima je bilo muslimana, što je bilo u skladu sa spoljnom politikom države koja je intenzivirala kontakte Jugoslavije sa islamskim zemljama u okviru nesvrstanih zemalja.

Negdje sedamdesetih godina pojavljuje se djelo Alije Izetbegovića „Islamska deklaracija“ koja je napisana pod uticajem islamskih mislilaca. Pojavila se u Sarajevu (u rukopisu) 1970. godine da bi bila objavljena 1991. godine. Za autora se zna da je bio član organizacije „Mladi muslimani“ između 1941-1947. godine. Prema mnogim tumačenjima autor u svojoj deklaraciji zastupa stanovište da će muslimani u Bosni i Hercegovini nastojati da preuzmu vlast onog trenutka kad ostvare demografsku većinu u toj državi i urediti je prema muslimanskim vjerskim običajima, uz uvođenje šerijatskog prava. U svom djelu on ističe da ne vidi mogućnost da se stvori društvo u kome prevladavaju ljudi islamske vjere koje bi funkcionisalo na sekularnoj osnovi. Islamsko društvo bez islamske vjere je nedovršeno i nemoćno, pri čemu je islam više od religije, on je „integralni način života“. Islamska deklaracija je poslužila komunističkoj vlasti da se čelnici novog pokreta „Mladih muslimana“ optuže za kontrarevolucio-

⁵⁵³ Citirano prema. M. Ekmečić, *Isto*, str. 542.

narno djelovanje i kazne kojom prilikom je Alija Izetbegović sudskom presudom 1983. godine osuđen na dugogodišnju robiju. Odležao je šest godina od ukupno 13 presuđenih⁵⁵⁴.

Tokom osamdesetih godina partijska elita u Sarajevu, po ugledu na Hrvatsku, je potpuno zanemarila primarnu potrebu za očuvanje narodnog jedinstva u okviru Jugoslavije kao zajedničke države i time otvorila širom vrata za partikularističke tendencije i dominaciju nacionalističkih snaga. Mlađa garda komunističkih vođa je isпустиła iz vida činjenicu da je Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo sa više nacionalnih i kulturnih identiteta, društvo sa dubokim nacionalnim, vjerskim i etničkim podjelama koje nije moglo da funkcioniše po liberalnom modelu demokratije, već samo po modelu komunističke diktature.

Vodstvo komunista se nije opredijelilo da pronađe dogovor između tri naroda, već je svojim stavovima nametalo rješenja, pretvorivši komunističku partiju u muslimansku partiju. Takva politika dala je krila za pojavu nacionalističkih snaga na čelu sa Alijom Izetbegovićem i njegovom Strankom demokratske akcije koja je 1990. godine dominantno dobila republičke izbore i povjerenje većeg dijela muslimanskog stanovništva. To je bio dodatni iskorak za separatizam ne samo u odnosu na Jugoslaviju kao zajedničku državu, već i na cjelinu muslimanskog naroda koji je živio širom Jugoslavije. Tendencija u razbijanju jedinstva potvrđena je 1993. godine na Drugom bošnjačkom saboru u Sarajevu, preimenovanjem jugoslovenskih muslimana u Bošnjake. Istorizovana teorija o Bošnjacima kako se bosansko-hercegovački muslimani stalno nazivaju od 1993. godine, polazi od toga da su Bošnjaci predslovenskog porijekla. Sam termin počeo je da se koristi za vrijeme vladavine Austrougarske, a odnosio se samo na muslimane. Plod je ideje Benjamina Kalaja, tadašnjeg protektora BiH koji je imao ambicije da stvori posebnu bosansku naciju čiji bi nosioci bili bosanski muslimani kao potomci, prema konstrukciji austrougarskih teoretičara, starog nehrisćanskog stanovništva koje je primilo islam i time sačuvalo stare privilegije. Ovaj eksperiment nije uspio zahvaljujući, uglavnom srpskom otporu, koji

⁵⁵⁴ *Isto*, str. 544.

su u to vrijeme imali svijest o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Nova uspostavljena bošnjačka historiografija faktički odbacuje srpsku i hrvatsku komponentu u historiji Bosne i Hercegovine izmišljajući i falsifikujući historiju, tvrdeći da Turci prilikom osvajanja Bosne i Hercegovine nisu zatekli ni Srbe ni Hrvate, već su oni proizvod propagande susjednih zemalja Srbije i Hrvatske u 19. vijeku. Svi srednjovjekovni dokumenti bosanskih i dubrovačkih vladara pominju isključivo Srbe kao stanovništvo Bosne i Hercegovine, kao i u jednom manjem dijelu Hrvate. Naziv Bošnjaci u starim historijskim spisima koristio se isključivo u smislu geografske odrednice, a nikako kao pripadnost jednom nacionalnom identitetu.

USTAV 1974 – ZAVRŠNA DESTRUKCIJA SFR JUGOSLAVIJE

Destrukcija SFRJ u formalno-pravnom smislu izvršena je Ustavom 1974. godine. Neprikosnoveni politički vrh na čelu sa Josipom Brozom Titom i ideološkim kreatorom svih ustava Druge Jugoslavije Edvardom Kardeljem (koji je imao presudnu ulogu u njegovom donošenju) je bio prije svjestan nego nesvjestan te činjenice. To potvrđuje i stenogram razgovora Tita i Steve Krajičića iz tog vremena, kada je Tito Stevi Krajičiću rekao. „Ja sam Kardelju dao zadatak da Ustav SFRJ bude tako napravljen da Hrvatska može da se izdvoji iz Jugoslavije“⁵⁵⁵, iz čega proizlazi da je on ne samo bio svjestan te činjenice, nego je i našao formulu za njen raspad, a to je da se u Ustavu odredbu prava naroda na samoopredjeljenje zamijeni sa pravom republika na otcjepljenje. U kasnijoj fazi za secesionistički pokret Hrvatske i Slovenije, to je bila ključna odredba za raspad Jugoslavije po republičkim granicama što je bilo najviše na štetu srpskog naroda koji je živio u velikom procentu van granične matične republike (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora). Taj proces započeo je još donošenjem Ustava iz 1947. godine kada je prvim ustavom zapisano da sve nacije ostvaruju svoja prava u republikama čime je odlučeno da srpski narod ne može djelovati kao cjelina.

Ustav iz 1974. godine je favorizovao mogućnost otcjepljenja republika, a nije dao nikakvo pravo federaciji da to može zaustaviti. Definisao je Jugoslaviju kao federalnu zajednicu, šest ravnopravnih republika i dvije autonomne pokrajine. Tim ustavom, kao i republičkim i pokrajinskim ustavima koji su doneseni neposredno poslije saveznog ustava, pokrajine su dobile ovlaštenja gotovo kao

⁵⁵⁵ „Politika“ od 9. 5. 2021. godine

republike. One su postale konstitutivni element federacije u sastavu SR Srbije, ali u istoj poziciji sa svim ostalim republikama sa kojima sačinjavaju SFRJ. Temeljno načelo oba ustava bio je princip dogovaranja svih faktora federacije, u koja su ravnopravno uključena odgovarajuća tijela autonomnih pokrajina pored republika, a ne posredno preko njenih tijela. O promjenama pokrajinskih ustava odlučivala je pokrajinska skupština, dok o promjenama Ustava Srbije kad se radilo o interesima republika, kao cjelina, skupština Srbije morala je da pribavi saglasnost pokrajina. Na saveznom nivou uveden je konsenzus republika i pokrajina prilikom odlučivanja.

Od stvaranja jugoslovenske države na čelu sa komunistima, svaka promjena ustava išla je u pravcu rastakanja države slabljenjem njene državnosti u korist jačanja državnosti republika i pokrajina, da bi završni udarac bio zadat Ustavom 1974. godine koji je pretvorio republike u države, a federaciju u uslužni servis za te države. Faktički, jedina institucija koja je na neki način povezivala federalni nivo bilo je Predsjedništvo na čijem čelu je bio Josip Broz koji je ustavom bio predviđen kao doživotni predsjednik. Kult Tita je u izvornoj fazi bio ideološki, jer je bio čvrsto vezan za partiju i ideologiju da bi kasnije prerastao u lični kult ličnosti. On je sebe identifikovao sa državom i narodom i nije pomišljao da se povuče sa vlasti⁵⁵⁶. Poslije njegove smrti 1980. godine, pokazalo se da je on bio glavni integrativni faktor države koja je gotovo u svim sferama svoje djelatnosti poprimila elemente konfederalne države. Drugi integrativni faktor bila je armija koja je u vremenu konfliktnih odnosa pokazala svu svoju nemoć zahvaljujući nekompetentnom rukovodstvu i nedovoljno preciziranim ustavnim rješenjima.

Atmosfera stvarana u vezi sa Ustavom iz 1974. godine najdirektnije je ugrožavala jugoslovensku državu i generisala državnu krizu. Odredba da savezne zakone izvršavaju organi federalnih jedinica stvorila je nepremostive probleme koji su se manifestovali u osam različitih tumačenja u primjeni zakona. Moć veta koja je data svakoj federalnoj jedinici omogućila je da pitanja od značaja za federaciju stave u kontekst odnosa među republikama. Poseban problem imala

⁵⁵⁶ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 211.

je Srbija jer njeni zakoni gotovo da nisu obavezivali nikoga u pokrajinama. Pravo veta dato republikama i pokrajinama u donošenju najvažnijih saveznih zakona poništila je suštinu federalizma. Savezna regulativa poprimila je ugovorni karakter. Nemogućnost promjene Ustava institucionalno predviđenim putem cementirali su postojeće stanje. Po tumačenju vodećeg kreatora Ustava Edvarda Kardelja, Jugoslavija nije bila klasična federacija, ali ne i konfederacija već „samoupravna zajednica naroda i narodnosti“ zasnovana na zajedničkim interesima utvrđenim samoupravnim i demokratskim ustavnim sporazumom među republikama i pokrajinama“. Edvard Kardelj bio je ključni faktor u kreiranju svih ustavnih rješenja u slovenačkom nacionalnom interesu. Imajući Titovu naklonost i povjerenje preko glavnih političkih i ustavnih rješenja, rješavao je sudbinu svih naroda u Jugoslaviji čiju polovinu je činio srpski narod. Svoje stanovište o slovenačkom nacionalnom pitanju jasno je definisao još 1939. godine kada je rekao da je cilj slovenačke istorije da stvori svoju nacionalnu državu, da to ostvari u Jugoslovenskoj zajednici pa da na osnovu prava na otcjepljenje bira neki drugi federalni savez prema svojim interesima. Nažalost, Srbi su dozvolili da jedan čovjek kroji sudbinu cijelog naroda koja je bila duboko u suprotnosti sa interesima srpskog naroda u cjelini⁵⁵⁷. I ovaj put amortizovani su protagonisti srpskih interesa, bila im je važnija fotelja i lični interes nego interes naroda. Srpski narod nije izgradio ličnost koja bi držala integrativnu palicu tog naroda. Kao najbrojniji narod dozvolio je postepeno rastakanje države koju je stvorio.

Na pogubnost ustavnih amandmana iz 1971. godine koji su prethodili Ustavu iz 1974. godine upozorio je profesor Mihajlo Đurić, filozof i sociolog, intelektualac evropskog nivoa, na javnoj raspravi o ustavnim amandmanima na Pravnom fakultetu u Beogradu. On je istakao da je ustavnim amandmanima iz 1971. godine Jugoslavija faktički razbijena i da je nacionalizam uveliko zahvatio zemlju, da Srbi ovim razbijanjem imaju da izgube naročito mnogo zbog svog značajnijeg prisustva u drugim republikama i da se njima mijenja samo suština državne zajednice. Po njemu Jugoslavija sa ovim amandmanima postoji samo kao geografski pojam. Za izrečene riječi prof. Mihajlo Đurić bio je 1972. godine

⁵⁵⁷ Kosta Nikolić, *Srbija u Titovoj Jugoslaviji 1941-1982*, Beograd. 2011, str. 330.

osuđen na strogu kaznu zatvora u trajanju od dvije godine, pripisujući mu neprijateljsko djelovanje protiv državnog i arbitarnog uređenja i podsticanje i pozivanje na razvijanje bratstva i jedinstva naroda, te za zlonamjerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika. Vrhovni sud je 1973. godine zatvorsku kaznu prof. Mihajlu Đuriću smanjio sa dvije godine na deset mjeseci. Neposredno po izricanju prvostepene presude sedmoro nastavnika Pravnog fakulteta u Beogradu potpisalo je molbu za pomilovanje prof. Đurića, poslije čega je uslijedila čistka tih profesora.

Ustav iz 1974. godine je kod srpskog stanovništva izazvao veliko nezadovoljstvo i pokazao neprikosnovenu dominaciju Josipa Broza i njegovog ideologa Edvarda Kardelja iako je donijet u političkoj atmosferi jednopartijske diktature, bez slobode političkog organizovanja, bez slobode štampe, od nekih istaknutih političara Srbije je neistinito nazvan konsezualnim (L. Perović)⁵⁵⁸. Kolike su mogućnosti Broza bile nabolje govore riječi Marka Nikezića izrečene u posttitovskom periodu kada kaže: „Znate, nema Tita....On je mogao sve. Mogao je mimo zakona da reaguje, mogao je da kaže: nije važno gdje je većina, ja to kažem kao predsednik“⁵⁵⁹.

Od početka osamdesetih godina Josip Vrhovec kao vodeći politički funkcioner Hrvatske, a naročito kasnije kao član Predsjedništva SFRJ je žučno napadao unitarizam i srpski nacionalizam, čime je kamuflirao dug Hrvatske prema Saveznoj državi. Bio je za odumiranje Savezne države koja je uprkos tome spasila Hrvatsku od bankrota. Bio je veliki protivnik srpskog rukovodstva smatrajući ga inficiranim virusom nacionalizma, a na drugoj strani široko otvarao vrata HDZ-u i ustaškoj emigraciji. Jovan Mirić, poznati zagrebački profesor u svojoj knjizi "Sistem i kriza" ulazeći u raspravu sa Vrhovcem dokazao je da je Kardelj duboko zaorao u reviziju temeljnih dogovora o avnojevske federaciji. Po njemu, Jugoslavija nije ni federacija ni konfederacija, izrazito destruktivna, kao i da pokrajine postaju konstitutivni element federalizma, a konsenzus za

⁵⁵⁸ Milo Lompar, *Isto*, str. 398.

⁵⁵⁹ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala*, str. 325 (citirano prema: Milo Lompar, *Isto*, str. 398).

sve političke odluke blokira funkcionisanje sistema. Nema sumnje da je to bila agenda koja je degradirala Srbiju kao državu, a ojačala poziciju ostalih republika u pravcu njihove nezavisnosti i suvereniteta. Sa stanovišta Srbije, Ustav je bio loše rješenje, posebno iz razloga što su pokrajine u njenom sastavu dobile status gotovo izjednačen sa republikama. Srpska pozicija je politički znatno oslabljena. Državnost pokrajina bila je više nego naglašena. Efikasnost sprovođenja republičkih zakona na teritoriji pokrajina zavisila je od volje pokrajinskih vlasti.

Smrću Tita (1980) ugašena je funkcija „doživotnog predsjednika SFRJ“. Prije smrti, Tito je pokušao da izbjegne mogućnost rotacije predsjednika države, određivši Branka Mikulića za svog nasljednika. Branko Mikulić bio je Hrvat iz Bosne i Hercegovine i slovio je kao pošten komunist jer ne bi imao hipoteku nametnute ideološke floskule za tzv. „velikosrpski hegemonizam“. Slovenačko partijsko rukovodstvo je spriječilo takvo rješenje⁵⁶⁰. Ostala je mogućnost da se preko kolektivnog predsjedništva, čije članove su davala republike i pokrajine, na konfederacijskoj osnovi održi integritet države. Ona je i dalje bila glavni nosilac upravljanja društvom u cjelini, bez namjere da pruži veću šansu tržišnoj privredi. Promjene nisu mogle uslijediti u sistemu socijalističkog samoupravljanja koji niko nije dovodio u pitanje.

Srpski političari su Titovu smrt dočekali s nadom da će se riješiti pitanje državnosti Srbije i pitanje svog poniženog položaja u odnosu na pokrajine. Politika stanovništva po pitanju Kosova na relaciji republika-pokrajina poprimila su ozbiljan potencijal razlika. Srpsko rukovodstvo bilo je prvo koje je upozorilo na loša ustavna rješenja i dalo inicijativu za reformu političkog sistema. Svi naponi Srbije da ekonomsku krizu poveže sa političkim sistemom nailazili su na otpor na zapadu Jugoslavije, tako da se Srbija našla pod pritiskom federalnog vrha i svojih pokrajina.

Albanska pobuna 1981. godine duboko je potresla komunističku Jugoslaviju, bila je to treća pobuna u Drugoj Jugoslaviji (1944, 1945. i 1968). Svaki pokušaj da se sa Kosovom nađe zajednički jezik rezultovao je neuspjehom, a pro-

⁵⁶⁰ M. Ekmečić, *Isto*, str. 545.

blem iseljavanja Srba i Crnogoraca bivao je sve veći. Jugoslovensko rukovodstvo izbjegavalo je da stavi taj problem na dnevni red. Na 13. Kongresu SKJ (1932) nije prihvaćen prijedlog da se problem iseljavanja stavi u kongresnu rezoluciju. U takvim okolnostima, albanski nacionalisti imali su slobodan prostor za svoje djelovanje na stvaranju etnički čistog Kosova⁵⁶¹. Srpski i crnogorski narod na Kosovu ostajao je bez zaštite.

Prolazeći kroz različite ideološke matrice počevši od partizanskog jugoslovenstva do socijalističkog zajedništva 1990. godine, politički monizam poslije Tita nije imao stabilnu osnovu kao za vrijeme njene vladavine. Problem ljudskih, građanskih i nacionalnih prava bilo je teško dovesti u vezu sa nametnutim normativno-pravnim sistemom koji je segmentisao državu, stavljajući u prvi plan interese republika i pokrajina. Reakcija na takvo stanje javlja se u krugu srpskih intelektualaca okupljenih u SANU (Srpska akademija nauka i umjetnosti) u vidu nacrtu dokumenta pod nazivom „Memorandum“., od 1825. do 1986. godine čiji izvodi su objavljeni u dnevnim novinama „Večernje novosti“ u septembru 1986. godine. Dokument nikada nije bio zvanični dokument Akademije jer nije usvojen ni na jednom organu Akademije. Sam tekst Memoranduma podijeljen je u dva dijela: „Krizna jugoslovenske privrede i društva“ i „Položaj Srbije i srpskog naroda“. Prvi dio odnosi se na političku i ekonomsku fragmentaciju Jugoslavije koji je nastao kao posljedica donošenja Ustava 1974. godine. Drugi dio odnosi se na inferiorni status Srbije u SFRJ i položaj Srba u SR Hrvatskoj i SAP Kosovo⁵⁶². U prikazu privredne krize ukazano je na razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, o promašaju u društvenom razvoju, neproektivnosti društvenog kapitala, napuštanju ekonomskih zakonitosti, društvenom rasipništvu i dr. Kritičke refleksije upućene su na disfunkcionalnost političkog sistema koji se zasnivao na prekomjernoj državnosti republika i pokrajina. Ključni su zahtjevi na ukidanju konfederalnih elemenata u političkom sistemu i jačanju demokratizacije u odlučivanju. Traženo je uređenje autentičnog demokratskog sistema uz mogućnost alternativnih procesa razvoja. Posebnu paž-

⁵⁶¹ Kosta Nikolić, *Isto*, str. 221 i 222.

⁵⁶² *Isto*, str. 223

nju u široj javnosti izazvao je sadržaj koji tretira „Položaj Srbije i srpskog naroda“⁵⁶³. U tom kontekstu naglašeno je da je položaj Srbije u jugoslovenskoj federaciji od samog starta diskriminisan, posebno kada su stvoreni temelji avnojevske Jugoslavije. Taj proces se odvijao u skladu sa komunističkom idejom „Slaba Srbija jaka Jugoslavija“. Posebno je potenciran položaj na Kosovu koji je totalno diskriminisan. „Izgon srpskog naroda sa Kosova spektakularno je svjedočanstvo njegovog istorijskog poraza“⁵⁶⁴. O položaju Srba u Hrvatskoj iskazano je stanovište da su krajevi sa većinskim srpskim stanovništvom ostali najnerazvijeniji i da su Srbi izloženi „delotvornoj asimilatornoj politici“ uništavanjem kulturnih tekovina srpskog naroda.

Poslije 1950. godine, svaka rasprava o poziciji srpskog naroda u Hrvatskoj bila je učutkana od komunista, među kojima su prednjačili komunisti srpske pripadnosti radi očuvanja svojih fotelja. Iako su bili konstitutivni narod, u Saboru nisu imali pravo veta što im nije davalo mogućnost da spriječe odluke koje nisu u njihovom interesu.

Memorandum je izazvao veliko negodovanje u ostalim dijelovima Jugoslavije, posebno u Sloveniji i Hrvatskoj gdje je ocijenjen kao izraz velikosrpske hegemonije i stvaranja Velike Srbije, iako je odbijen od strane Vlade SFRJ i Vlade SR Srbije i samog Miloševića, kako je to tada ocijenjeno zbog podsticanja nacionalizma. Po nekima, ovaj dokument je imao uticaj na razvoj nacionalističkog pokreta u Srbiji, prvo pod okriljem SK Srbije, zatim na Slobodana Miloševića koji je ideje u Memorandumu pokušao sprovesti u djelo, u šta se uklapa ideja antibirokratske revolucije i ideja o Velikoj Srbiji. Posebno se u vezi s tim dovela u kontekst Miloševićeva izjava da je spreman za rat kako bi svi Srbi živjeli u jednoj državi, iako je to demantovao istaknuvši da svi Srbi žele ostati živjeti u Jugoslaviji, što je bio izraz stvarne želje srpskog naroda na prostoru SFRJ.

Za unutrašnje probleme Srbija nije imala razumijevanje u Hrvatskoj i Sloveniji. Njihove političke elite iskazivale su stanovište da Kosovo nije samo problem Srbije, nego i Jugoslavije, jer svaka promjena ustavnog statusa pokrajina

⁵⁶³ *Isto*, str. 224.

⁵⁶⁴ Citirano prema: K. Nikolić, *Isto*, str. 224.

narušava unutrašnji balans snaga u federaciji. Poslije donošenja Ustava iz 1974. godine, te dvije republike su provodile politiku „preventivnog obrazovanja srpske dominacije“, u kojim okolnostima je uspostavljen balans koji je bio na štetu Srbije. Ovdje treba napomenuti da je u vrijeme nelegalnog objavljivanja Memoranduma SANU u septembru 1986. godine u Sloveniji bio napisan i pripremljen tekst slovenskih intelektualaca pod naslovom „Prilozi za slovenački nacionalni program“ koji označava kraj s idejom i praksom zajedničke jugoslovenske države koji je ustvari najavio Kardelj u svojim spisima o nacionalnim pitanjima Slovenije. Poznato je da su autori ovog teksta bili usko povezani sa državopartijskim vrhom i radikalnim krilom katoličke crkve. Antisrpstvo u Sloveniji došlo je do izražaja poslije Ustava 1974. godine i pobune na Kosmetu 1981. godine. U jednoj anketi provedenoj u Sloveniji 1987. godine, 53% Slovenaca mislilo je da bi Slovenija izvan okvira Jugoslavije ostvarila nove mogućnosti.

Upravo na relaciji odnosa republike i njenih pokrajina, Milošević je pokrenuo srpski narod i dobio njegovu podršku ne samo u Srbiji, nego i širom cijele Jugoslavije. Proces podrške u Srbiji započeo je čuvenom Trećom sjednicom Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije 1987. godine unutrašnjim obračunom, a završio se početkom 1989. godine kadrovskim smjenama u pokrajinskim vlastima i vlastima Crne Gore. Ovaj period obilježen je serijom mitinga i skupova i demonstracija održanih u sklopu proklamovanog programa tzv. Antibirokratske revolucije⁵⁶⁵ u vidu „dešavanja naroda“ na kojima je učestvovalo više od milion i po ljudi.

Lavina nacionalizma koji je zahvatio Srbiju nije mimoišla srpski narod u Hrvatskoj. Počelo je nezvaničnim memorandumom u kojem je, između ostalog, konstatovano „da izuzimajući period postojanja NDH, Srbi u Hrvatskoj nikada nisu bili tako ugroženi koliko su danas“. Mitinzi iz Srbije preneseni su na područje Hrvatske sa pretežno naseljenim srpskim stanovništvom, najčešće pod uticajem „profesionalnih“ mitingaša iz Srbije koje je potpirivala beogradska štampa. Dominiralo je skandiranje Miloševiću kao novom vođi svih Srba,

⁵⁶⁵ Vladimir Ribić, „*Postanak nacionalnog lidera. Politička dominacija srpskih komunista u drugoj fazi antibirokratske revolucije*“, Antropologija 1/2011, str. 111.

uz nacionalističke parole kao što su „Od Peći do Knina sve je Srbin do Srbina“, „Ovo je Srbija, „Ubićemo Tuđmana“. Bilo je i onih u kojima je izazivana lojalnost državi Jugoslaviji – „Živjela Jugoslavija“, „Ne damo Jugoslaviju“ i dr. Zamaš srpskog nacionalizma dao je dodatnu snagu hrvatskom nacionalizmu koji je bio pritajen do dolaska Tuđmana na čelo Hrvatske demokratske zajednice koja je predvodila nacionalni pokret, a kojoj je to bio vjetar u leđa za pobjedu na prvim stranačkim izborima.

„Dešavanje naroda“ došlo je u vrijeme kada su zapadne zemlje podržavale samo one pokrete koji su se borili za uvođenje višestranačkog sistema kao temeljnog principa demokratije. Kašnjenje sa višestranačkim izborima u Srbiji zbog problema u kojoj se našla samo je dodatno na Zapadu uvećalo antagonizam prema Miloševiću i srpskom rukovodstvu.

Rušenjem pokrajinskih vlasti i vlasti Crne Gore stvoreni su uslovi za promjenu Ustava SR Srbije. Taj proces okončan je 28. marta 1989. godine kada je Skupština Srbije usvojila amandmane na Republički ustav kojim su u velikoj mjeri redukovana prava i ovlaštenja Vojvodine i Kosova⁵⁶⁶. Pored toga, Srbija je rušenjem pokrajinskih rukovodstava i rukovodstva Crne Gore stekla kontrolu četiri od osam glasova u federalnom predsjedništvu i kontrolu nad Savezom komunista Jugoslavije. Ovdje treba reći da je Predsjedništvo CK SKJ podržalo sadržaj ustavnih amandmana na Ustav Srbije kojima je pokrajinama redukovana autonomija. Koliko je to bilo logično rješenje govore riječi Stipe Šuvara „mijenja se samo ono što je normalno da Srbija dobije svoju nadležnost kao država, ukoliko nećemo da se pomirimo sa time da je Srbija sastavljena od tri države, odnosno da dvije pokrajine mogu prerasti u države i biti države“⁵⁶⁷. Milan Kučan je takođe prihvatio činjenicu „da nije sporno da su potrebne neke razumne izmene Ustava SR Srbije. One same po sebi ne ukidaju autonomiju“⁵⁶⁸. Možda je najbolje nasušnu potrebu izmjene Ustava Srbije obrazložio Lazar

⁵⁶⁶ K. Nikolić, *Isto*, str. 213 i 232.

⁵⁶⁷ *Politika*, Beograd, 25. februar 1987. godine, str. 7 (Prema: Milo Lompar, *Isto*, str. 398)

⁵⁶⁸ *Politika*, Beograd, 28. februar 1989. godine, str. 8 (Citirano prema: Milo Lompar, *Isto*, str. 398).

Mojsov koji kaže: „Drugi generator krize, po ocjeni Mojsova, je ustavni položaj Srbije. Reč je o nečuvenoj situaciji koja SR Srbiju stavlja pod neku vrstu starateljstva, o nečuvenoj situaciji koju nema ni jedna ni druga republika kada je reč o donošenju sopstvenog Ustava, o situaciji u kojoj pokrajine imaju ista prava kao republike. S tim u vezi, Mojsov je podsetio na poznate stavove Predsedništva CK SKJ o ostvarivanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji, kao i na inicijativu Predsedništva SFRJ za promenu Ustava SFRJ. U tim drugim dokumentima jasno se ističe potreba promena delova Ustava koji se odnosi na položaj Srbije u federaciji“⁵⁶⁹. Bez obzira na prihvatanje vodećih ljudi u CK SKJ iz drugih republika (Hrvatske, Slovenije i Makedonije) promjene Ustava Srbije uznemirile su duhove u zapadnim dijelovima Jugoslavije, manjim dijelom zbog smanjenja funkcija pokrajina, a većim dijelom zbog promjena odnosa snaga na nivou savezne države.

Već 2. jula 1990. godine albanska alternativa usvojila je Ustavnu deklaraciju Kosova kao samostalne i ravnopravne zajednice Jugoslavije, kao ravnopravni subjekt u sklopu federacije (konfederacije) Jugoslavije u ravnopravnu zajednicu sa ostalim federalnim jedinicama. Istovremeno albanska alternativa proglasila se narodom-nacijom, istovremeno negirajući odluku kojom je legalna kosovska skupština prihvatila amandmane na Ustav Srbije. Povodom toga, skupština Srbije donijela je Zakon o raspuštanju kosovske skupštine i vlade. Sve funkcije pokrajine preuzela je Skupština i Izvršno vijeće Srbije. Poslije svega, kosovski Albanci prelaze u potpunu izolaciju od srpske države i društva, proglašavajući nezavisnost čime stvaraju paralelne institucije.

Realizacijom ustavnih promjena u Srbiji započele su aktivnosti za očuvanje Jugoslavije. Novim ustavom Srbija je ojačala institucije predsjednika Republike. Milošević kao neprikosnoveni vođa teško je i sa velikim otporom prihvatio višestranački život. Kad su širom Istočne Evrope nestajali komunistički sistemi, a za politički vodeću elitu to je bio neprihvatljiv trend. Pod pritiskom promjena u istočnoj Evropi srpska liberalna i građanska javnost čvrsto se opredijelila za višestranačke izbore i rušenje komunističkog sistema. Prvi višestranački izbori

⁵⁶⁹ Politika, Beograd, 2. mart 1989. godine (Citirano prema: Milo Lompar, *Isto*, str. 398.)

u Srbiji pod agresivnim zahtjevima opozicije održani su u Srbiji 9. decembra 1990. godine. Milošević je osvojio ubjedljivu pobjedu za predsjednika, dok je njegova socijalistička partija dobila parlamentarne izbore. Nezadovoljna ishodom izbora, Miloševićevim režimom i medijskom blokadom režima, opozicija je 9. marta 1991. godine⁵⁷⁰ organizovala velike demonstracije koje su se razvile u pobunu protiv režima Miloševića, nakon čega je vojska po odobrenju Predsjedništva SFRJ izašla na ulice. Na zahtjev vlasti Srbije, Predsjedništvo u svojstvu Vrhovne komande nije uspjelo da uvede vanredno stanje. Demonstracije je predvodio Srpski pokret obnove pod vodstvom Vuka Draškovića, uz podršku nekih opozicionih stranaka. Demonstracije su snažno uzdrmale vlast Slobodana Miloševića, koji se nakon toga okreće rješavanju srpskog pitanja u Jugoslaviji.

Svoj nacionalni program, Milošević je izložio 30. maja 1991. godine, u vrijeme kada je separatistički pokret u Hrvatskoj i Sloveniji otišao već isuviše daleko, a nacionalni sukobi između Srba i Hrvata u Hrvatskoj uzeli maha i sve više poprimali karakter oružanih sukoba. Program je dijelom intoniran protiv dijela Međunarodne zajednice koja je tražila preuređenje jugoslovenske zajednice po svojoj recepturi optuživši SAD da se grubo miješa u unutrašnje stvari jedne suverene države, podržavajući albanski seperatizam i secesionističku politiku Hrvatske i Slovenije. Prethodno je imao nesporazum sa američkim ambasadorom Vrenom Zimermanom (Warren Zimmermann) po pitanju rotacije člana Predsjedništva SFRJ obećavši mu da će poštovati ustavnu rotaciju vezanu za hrvatskog člana Predsjedništva SFRJ, što nije ispoštovao. Povod spora je izjava Mesića austrijskim medijima „da će biti posljednji predsjednik SFRJ, odnosno da neće biti posljednji jugoslovenski predsjednik, ali da je proces njene transformacije ili ukidanja neminovan“. Na pitanje američkog ambasadora „šta će uraditi sa krizom koju je izazvao“, hladno je odgovorio „da kriza ne postoji, da mu je on ustvari rekao kako Borisav Jović neće više ostati na funkciji predsjedavajućeg Predsjedništva, kao što i nije, da je sve to normalno, jer to što se

⁵⁷⁰ K. Nikolić, Vladimir Petrović, *Od mira do rata. Dokumenta Predsjedništva SFRJ 1991, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 2011. godine, str. 30-35.

glasalo nije značilo da je Mesić morao da pobijedi, da svaka zemlja radi u skladu sa svojim Ustavom, čak i vaša“ i „da Jugoslaviji nije potreban vaš savjet o tome kako da primjeni sopstveni Ustav“⁵⁷¹. Srpskoj vlasti bilo je jasno da politika SAD prema SFR Jugoslaviji nije iskrena. S jedne strane tobože podržavaju očuvanje Jugoslavije kao jedinstvene države, a sa druge strane zalažu se za demokratska prava Kosova i favorizuju secesionističke poteze zapadnih republika. Miloševićeva politika nije bila prihvatljiva za zapad i SAD, jer je ocijenjena da se zasniva na komunističkim zasadama i izgradnji državnog socijalizma, što je odudaralo od opšteg obrasca prema Istočnoj Evropi. Umjesto korjenitih političkih i ekonomskih promjena, rukovodstvo Srbije se opredijelilo za opstanak državnog socijalizma. Otezanje uvođenja stranačkog pluralizma i ekonomskih reformi bio je pravdan jedinstvom naroda u teškim okolnostima u kojima se nosila država što je dijelom odgovaralo stvarnosti. Zapad i SAD bili su protiv Miloševićevog jačanja i eventualnog uspona na čelnu poziciju Jugoslavije, što po njihovom stavu ne bi bilo prihvatljivo za zapadne dijelove zemlje. Za svoje stavove imali su pristalice u srpskoj opoziciji koja je bila otvorena za saradnju sa crnim đavolom, samo neka je usmjeren protiv srpske vlasti, u čemu je prednjačio Vuk Drašković i njegova stranka, što je znatno doprinijelo slabljenju pozicije Srbije i rješavanja srpskog pitanja u ostalim dijelovima Jugoslavije.

Srbi u Hrvatskoj su bili jedno od prioriternih pitanja. Sukobi u Hrvatskoj nezadovoljnog srpskog naroda i hrvatske vlasti počeli su na Baniji 30. septembra 1990. godine prilikom premještanja oružja iz milicijskih stanica u opštinama sa većinskim srpskim stanovništvom. Tom prilikom uhapšeno je više od stotinu Srba, a narod je zatražio zaštitu u kasarnama Jugoslovenske narodne armije.

⁵⁷¹ Voren Zimmerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*, Beograd, 2002, str. 82. (citirano prema. K. Nikolić, *Isto*, str. 284)

U pregovorima sa hrvatskom delegacijom o ustavnom preuređenju države, srpske vlasti su pod vodstvom Miloševića apriorno odbacivale konfederalni oblik vlasti na nivou Jugoslavije koji je uporno predlagala novoformirana hrvatska vlast pod rukovodstvom Tuđmana. Milošević je smatrao da bi takvim preuređenjem države skoro tri miliona Srba ostalo izvan matične države, te da bi u novonastalim državama postali nacionalna manjina. Srpska vlast se izjasnila da ne vrši pritisak na Srbe u Hrvatskoj koji su se masovno izjasnili da ne žele ostati u diskriminišućem položaju koji im je namijenila novoformirana hadezeovska politika. Po Miloševiću, legitimno je pravo interes srpskog naroda da živi u jednoj državi. Ova izjava naišla je na različita tumačenja. Po jednima, Milošević je želio da sačuva Jugoslaviju u kojoj su svi Srbi živjeli u jednoj državi, dok po drugima, on je želio stvoriti Veliku Srbiju, što su posebno isticale secesionističke republike. Milošević je posebno naglašavao da Srbi u Hrvatskoj vode samoobrambenu politiku protiv „šovinističkog i profašističkog koncepta“ i da Jugoslavija može da opstane samo kao demokratska federacija, jer su sve druge varijante koje su bile u igri, bile u stvari vještačke, posebno po pitanju prava na samoopredjeljenje⁵⁷² gdje se to pravo ne može ograničiti na republičke granice, pogotovo ako se uzme u obzir da su one u prošlosti povučene bez objektivnih kriterijuma⁵⁷³, te će narodi koji žele da napuste Jugoslaviju biti suočeni sa problemom određivanja granica.

⁵⁷² K. Nikolić, *Isto*, str. 247.

⁵⁷³ *Isto*.

VIŠESTRANAČKI IZBORI U HRVATSKOJ

Četrnaesti Kongres SK Jugoslavije nagovijestio je raspad SFR Jugoslavije. Spor na Kongresu nastao je između delegacije Srbije i Slovenije oko koncepta preuređenja Jugoslavije. Srpska delegacija na čelu sa Miloševićem, predlagala je uvođenje građanskog sistema „jedan čovjek, jedan glas“ što je vodilo unitarizaciji države, dok je Slovenska delegacija na čelu sa Milanom Kučanom predlagala konfederalizaciju partije i države. I jedna i druga varijanta bile su daleko od realnosti u tadašnjim jugoslovenskim prilikama. I jedna i druga delegacija nisu bile spremne da pokušaju pronaći barem približno kompromisno rješenje. Pošto su svi prijedlozi slovenačke delegacije odbačeni, delegacija je napustila Kongres. Poslije toga, Kongres je napustila i hrvatska delegacija predvođena Ivicom Račanom, jer nije prihvatila rad Kongresa poslije prijedloga Slobodana Miloševića da Kongres nastavi sa radom po novoutvrđenom kvorumu bez slovenačke delegacije, čime je faktički došlo do raspada Saveza Komunisti Jugoslavije (u januaru 1990. godine). Raspad vladajuće partije rezultovao je uvođenjem višestranačkog sistema u republikama članicama SFRJ. Već u aprilu u Sloveniji i Hrvatskoj održani su višestranački izbori, da bi sedam mjeseci kasnije bili održani u Bosni i Hercegovini i Makedoniji, i na kraju, u decembru 1990. godine u Srbiji i Crnoj Gori.

U Hrvatskoj je ubjedljivu pobjedu ostvarila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) na čelu sa Franjom Tuđmanom. Ova stranka desnog centra konzervativno-demohrišćanski usmjerena sa izrazito nacionalističkom orijentacijom, osnovni je pokretač svih događaja 90-ih godina počevši od sukobljavanja građanskog rata do progona i egzodusa Srba iz Hrvatske. Ivica Račan, dugogodišnji vođa SKH, kasnije Socijaldemokratske partije Hrvatske (SDP), od 2000. do 2003. godine premijer Republike Hrvatske u vrijeme predizborne kampanje (1990. godine), nazvao je HDZ „strankom opasnih namjera“. Račanov SDP na

prvim višestranačkim izborima, osvojio je 35% glasova čime je obezbijedio 72 poslanika za Sabor Hrvatske, od toga 24 poslanika srpske provenijencije. Većina članova SK iz srpske populacije ostala je u sastavu Račanove reformisane stranke i nakon legalizacije višestranačkog sistema u Hrvatskoj. Račana i njegovu stranku podržali su uglavnom urbani Srbi, jer su masovno vjerovali da će ih zaštititi pred agresivnim i antisrpskim strankama.

Srpska demokratska stranka (SDS) pod vodstvom Jovana Raškovića osnovana 19. februara 1990. godine, osvojila je svega pet poslanička mjesta u Saboru što govori da je srpska populacija bila usmjerena prema komunistima koji su se u svojoj izbornoj kampanji zalagali za avnojevsku Hrvatsku i federalni princip ustavnog uređenja SFRJ, da bi nakon izbora prihvatila konfederalni princip čime je iznevjerila srpske glasače.

Srpska demokratska stranka na početku svog djelovanja zalagala se za kulturnu autonomiju Srba unutar Hrvatske. Pored organizovanja vlastitog naroda, profesor Jovan Rašković je nastojao iznaći povoljno rješenje suživota sa hrvatskim narodom, i na tom tragu često se sastajao sa Franjom Tuđmanom. Nije naišao na razumijevanje. Susreti sa hrvatskim predsjednikom često su zlonamjerno interpretirani i zloupotrijebljeni. Međutim, treba reći da je SDS pod vodstvom Raškovića, zapalila fitilj srpstva, što je i sam Rašković priznao⁵⁷⁴, koje je bilo kasnije teško zaustaviti. Nacionalno nezadovoljstvo Srba u Hrvatskoj bio je odgovor i strah od onoga što se dešavalo u Hrvatskoj sa usponom Tuđmana i HDZ-a, njegovim referencama na tzv. Nezavisnu državu Hrvatsku. Srbi su u vlastitom arhetipu nosili strah od zločina NDH čak i onda kad i nije bilo direktne opasnosti. Sve jači hrvatski separatizam i udaljavanje od zajedničke federalne države i neprihvatanje bilo kakvog vida autonomije na srpskoj strani jačale su snage za stvaranje političko-teritorijalne autonomije Srba u Hrvatskoj, a pojedini članovi SDS zahtijevali su priključenje Srbiji, što je slabilo poziciju srpskog naroda u Hrvatskoj za odbranu elementarnih nacionalnih prava i podršku međunarodne zajednice. Poučeni lošim iskustvom u prošlosti i suočeni sa

⁵⁷⁴ Jovan Rašković, intervju časopisu „Vreme“ od 27. januara 1992. godine

sve većom antisrpskom propagandom, Srbi u Hrvatskoj na Svesrpskom saboru u Srbu 25. juna 1990. donose Deklaraciju o suverenosti i autonomiji srpskog naroda u granicama SR Hrvatske, da bi Srpsko nacionalno vijeće poslije referendumu sprovedenog od 19. avgusta do 2. septembra 1990. godine, proglasilo 30. septembra 1990. godine, srpsku autonomiju u Hrvatskoj⁵⁷⁵.

Zbog najava o ukidanju konstitutivnosti srpskog naroda u Ustavu i proglašenja srpskog naroda nacionalnom manjinom, Srbi su 21. decembra 1990. godine proglasili Srpsku autonomnu oblast Krajinu (SAO Krajina). Pošto je profesor Rašković bio pobornik suživota Srba i Hrvata i nije zastupao ideju o posebnoj državi Srba u Hrvatskoj, jer to nije bilo moguće zbog međunarodnih okolnosti. Vodstvo SDS od Raškovića preuzela je radikalna struja na čelu sa Milanom Babićem koja je tražila rješenje srpskog pitanja u Hrvatskoj i ostanku u Jugoslaviji, odnosno prisajedinjenju Srbiji i Crnoj Gori i propagirala je antihrvatstvo parirajući Tuđmanovom antisrpstvu. Tuđman i Rašković su započeli razgovore o rješavanju srpskog pitanja u Hrvatskoj, međutim, duboko neslaganje nastalo je izbacivanjem Srba kao konstitutivnog naroda u novom Ustavu Republike Hrvatske i zalaganju Tuđmana za osamostaljivanjem Hrvatske u odnosu na Jugoslaviju.

Napetost između Srba i Hrvata eskalirala je u tzv. balvan revoluciji nakon incidenta na Plitvičkim jezerima u proljeće 1991. godine. Na nagovještaj o osamostaljenju Hrvatske države, Srbi su se u Kninskoj Krajini 28. februara 1991. godine, oglasili da će se u slučaju proglašenja nezavisnosti Hrvatske bez pregovora izdvojiti iz Hrvatske. Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) djelovala je u funkciji narodnog, odnosno nacionalnog pokreta, na čelu sa Franjom Tuđmanom i nije birala sredstva protiv drugog i drugačijeg, već se na samom startu svojom retorikom pokazala kao „stranka opasnih namjera“. Preuzimanjem vlasti ova stranka pokazuje zlu ćud prema pripadnicima srpskog naroda „putem represivnih mjera što je izazvalo njihovu pobunu“, kako je u Saboru Hrvatske istakao profesor Nikola Visković, poslanik u prvom sazivu. Prvo su prednjačile mjere lustracije Srba svuda tamo gdje su bili zaposleni, prije svega u javnom i državnom sektoru, slijedili su razni psihološki pritisci grafita, pisanih opomena, potpisivanjem lojalnosti hrvatskoj državi, telefonskih prijetnji, označavanjem

⁵⁷⁵ Kosta Novaković, *Srpska Krajina (usponi-padovi-uzdizanja)*, str. 184 i 185.

Srba kao četničkih elemenata i dr. Bilo je i težih vidova represije po život, opasnih mjera kao što su otimanje stanova u urbanim sredinama, miniranje kuća, pa sve do lišavanja života tj. ubistava. Od prvih dana izborne kampanje, pa do predratnog trovanja i huškanja, pa sve do ratnog sukoba i zločina, sve su to bili obrasci politike nove hrvatske vlasti prema Srbima. Ideja o Srbima kao „stranom tijelu“ na hrvatskom životnom prostoru i u hrvatskoj kulturi je znatno oživjela. Ideja je široko prihvaćena gotovo u svim slojevima društva.

Već od samih početaka pripreme i uspostavljanja nove hrvatske vlasti, prema srpskoj manjini, vlast je našla glavne odlike u njenom ignorisanju, prijetnjama i revanšizmu. Taj model prihvaćen je kod većine hrvatskih stranaka u čemu je dakako prednjačila Hrvatska demokratska zajednica. Na tom planu i odnosu prema srpskom narodu ništa nije učinjeno da Srbi u Hrvatskoj prihvate novu vlast kao svoju⁵⁷⁶. Upravo obratno, hrvatska politika učinila je sve da Srbe usmjeri protiv Hrvata i hrvatske države. Efekti su bili u najgorem mogućem obliku u vidu pobune, što je i za jednu i drugu stranu bilo najgore rješenje. U tom kontekstu čak je i referendum o kulturnoj autonomiji Srba (1990) naišao ne samo na verbalne osude nego i na represiju, što je bez sumnje dalo zamajac za krvave sukobe u kasnijoj fazi.

Neposredno nakon izbora, neprikosnoveni vođa HDZ Franjo Tuđman u razgovoru sa Edom Murtićem, poznatim slikarom iz Hrvatske, kaže: „Da hrvatski narod krvlju mora dobiti svoju državu, da ćemo mi (on sa HDZ-om) napraviti ono što Pavelić nije uspio napraviti 1941. godine, da će 50% Srba morati spakovati kofere i odseliti, a ostalih 50% ili postati Hrvati ili nestati“. Na to mu je Edo Murtić rekao da je lud, da se mora liječiti i od tada prekida svaki kontakt sa njim⁵⁷⁷. Po Tuđmanu, „NDH nije bila samo puka kvislinška tvorba i fašistički zločin, već izraz kako političkih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju Vlade Hitlerove Njemačke koja je na ruševinama Versajskog mira krojila novi

⁵⁷⁶ Jovan Mirić, *Demokracija u postkomunističkom društvu*, Zagreb, 1996, str. 240.

⁵⁷⁷ *Identitet*, br. 61, 2003. godina, str. 8-11: Razgovor Mire Babić-Šušar sa Edom Murtićem

svjetski poredak (...). Prema tome, NDH nije predstavljala samo puki hir osvovinskih sila, nego je bila posljedak posve određenih povijesnih čimbenika⁵⁷⁸. Na mitingu HDZ-a u Pazinu, on kaže: „svi oni koji ovdje fučkaju i galame, moraju znati da će morati ići iz hrvatskih zemalja tamo odakle su došli, ako ne budu poštovali volju hrvatskog naroda“⁵⁷⁹. Tuđmanove stavove slijedili su njegovi epigoni a uz medijsku kampanju i mržnju prema Srbima stvorili su užarenu atmosferu. Državni mediji i njihovi kreatori smatrali su Srbe kao glavne neprijatelje i prepreku u stvaranju samostalne države, a svi oni koji se zalažu za elementarna prava Srba, bili su odbačeni i negirani. Srbofobna paradigma postala je moćno oružje u mobilizaciji običnih ljudi za hrvatsku stvar. Igranje na antisrpsku kartu bio je glavni adut u borbi za vlast 1990. godine.

Nema sumnje da je antisrpska retorika u Hrvatskoj počela prije tzv. balvan revolucije i srpske pobune u Hrvatskoj. Ujedinjenje se vršilo uglavnom na istoj matrici u kojoj je srbofobija prednjačila u odnosu na druga dva elementa, antijugoslovenstvo i antikomunizam. Izbori u Hrvatskoj 1990. godine nedvosmisleno su pokazali da je igranje na srbofobnu kartu, antikomunizam i antijugoslovenstvo rezutlovalo pravim pogotkom, pobjedom na prvim višestranačkim izborima. Radikalizam na ovoj matrici glasači su prepoznali u HDZ-u, koja je dokazano bila podržana od hrvatske emigracije uglavnom iz Drugog svjetskog rata koja je obilovala sa „viškom domoljublja“. Glavni neprijatelji na čijoj ideološkoj osnovi je izražena homogenizacija glasačkog tijela bili su Srbi, Jugosloveni i komunisti. Dakako, na prvom mjestu bili su Srbi jer su označeni kao nosioci antihrvatstva i kao promoteri i graditelji jugoslovenstva i komunizma⁵⁸⁰. Tvrdnje da su Srbi dominirajući faktor u Hrvatskoj u svim sferama društvenog života, posebno u zauzimanju ključnih pozicija, plasirane od strane HDZ-a, bile su posebno privlačne za široke mase, iako nisu imale realnu osnovu. U periodu poslije 1981. godine, Vjeran Katunarić na bazi svog istraživanja utvrđuje da Srbi čine 11,5% stanovništva Hrvatske, ne uzimajući u obzir Jugoslavene koji su

⁵⁷⁸ Dr Franjo Tuđman na Prvom općem saboru HDZ-a 24. februar 1990. godine, prema Danasu br. 477 od 9. aprila 1991. godine, str. 32-34. (Kolumna Željka Krušelja).

⁵⁷⁹ Prema Danasu, br. 426 od 17. aprila 1990. godine.

⁵⁸⁰ Jovan Mirić, *Isto*, str. 188.

uglavnom bili srpske provinencije, a da od tog broja 17,7% čine politički rukovodioci, 12,5% privredni rukovodioci, 11,9% pripadnici „sistemske inteligencije“, 7,5% stručnjaci, 17,7% VKR i kvalifikovani radnici, 18,4% NKV radnici, 5,8% obrtnika i 11,2% seljaka⁵⁸¹. Uočljivo je da su prema ovom istraživanju bili nesrazmjerno zastupljeni politički rukovodioci s obzirom na broj srpskog stanovništva, ali i da su neke kategorije podbacile. Međutim, ako se uzmu procjene samog Tuđmana koje je iznio prilikom otvaranja ratne škole u Zagrebu 1995. godine, onda srpski korpus u Hrvatskoj i kod političkih rukovodilaca nije prešao svoju zastupljenost s obzirom na broj stanovnika. On je tom prilikom rekao: „Riješili smo srpsko pitanje, Srba odnosno Jugoslovena više neće biti 18 procenata koliko ih je bilo. A tri procenta koliko će ih biti neće više ugrožavati hrvatsku državu⁵⁸². Ne bi se moglo poreći da neprikosnoveni vođa i prvi predsjednik samostalne hrvatske države nije znao tačan broj Srba i Jugoslovena u Hrvatskoj, ali nažalost to nisu znali ni vodeći srpski komunisti u Hrvatskoj, koji su uljuljkani u svojim foteljama bili skloni pravljenju političkog bilansa, kada to nije bilo u suprotnosti sa njihovim ličnim interesom. Srbi nisu imali političku dominaciju ni u Hrvatskoj ni u Jugoslaviji. Dominantnu poziciju imala je Komunistička partija na čelu sa Josipom Brozom. Smjenjivanje rukovodstva i jednog i drugog, donošenje Ustava iz 1974. godine koji je bio na štetu Srba, nesumnjivo su izraz neprikosnovene moći i diktature Josipa Broza koji je vladao skoro 40 godina jugoslovenskom državom. Svi oni koji su mu se suprotstavili morali su otići, a među njima su najbrojniji bili Srbi. Dominacija Josipa Broza i Edvarda Kardelja je bila tako uočljivo zasnovana na činjeničnoj osnovi da se ne može govoriti o dominaciji srpskog korpusa u zajedničkoj državi. Dominacija srpskog elementa u Hrvatskoj je nerealna, što najbolje potvrđuju opštine sa većinskim srpskim narodom u Hrvatskoj koje su ostale nerazvijene do početka ratnog sukoba, što opovrgava čak i teorijsku osnovu o nekoj dominaciji, posebno ako se imaju u vidu centri gdje su se donosile ključne odluke (Sabor, Izvršno vijeće Republike Hrvatske i Centralni komitet SKH) gdje su na čelnim pozicijama apsolutno dominirali Hrvati.

⁵⁸¹ Prema: Drago Roksandić, „*Srbi u Hrvatskoj*“, Zagreb, 1991. godina.

⁵⁸² Feral tribune od 12. oktobra 2007. godine, str. 20-21.

DONOŠENJE NOVOG USTAVA I PROGLAŠENJE REPUBLIKE HRVATSKE KAO NACIONALNE DRŽAVE HRVATSKOG NARODA

Nakon konstituisanja Sabora Republike Hrvatske 22. decembra 1990. godine, proglašen je Ustav bez učešća Srba i njihovih predstavnika u Saboru. Ustavom je Hrvatska proglašena kao nacionalna država hrvatskog naroda bez Srba, čime je Hrvatska ukinula konstitutivnost srpskog naroda u Hrvatskoj. Državnim ustavom i ustavnim aktima ignorisana je njegova državnost kao i elementarna nacionalna prava koja mu pripadaju. Izbacivanjem Srba iz Ustava prekida se decenijska konstitutivnost koju su Srbi imali u svim ustavnim aktima Hrvatske poslije Drugog svjetskog rata. Istorijski, Srbi su imali autonomiju u odnosu na Hrvatski sabor do 1881. godine (nestankom Vojne krajine).

Tokom stvaranja Prve i Druge Jugoslavije 1918, odnosno 1945. godine, Srbi su dali velik doprinos u stvaranju jedne i druge države i bili nosioci stvaranja državnosti. Ustavnim aktom, nova hrvatska vlast je grubo i brutalno politički desubjektivizovala Srbe u Hrvatskoj, a da nije ni pomislila da bi prije promjena u najmanju ruku trebala pitati poslanike srpske nacionalnosti kako definisati ustavni položaj Srba u Hrvatskoj u procesu donošenja Ustava, te procesu redefinisanja Jugoslovenske zajednice. Svođenjem Srba na nacionalnu manjinu de facto su prekršena avnojevska načela: oduzet im je status političkog naroda, narušena je jezička ravnopravnost Hrvata i Srba, oduzeto im nacionalno pismo, te isključene posebne odredbe o načinu odlučivanja u Saboru kad je u pitanju ravnopravnost naroda. Zbog ovih poteza hrvatske vlasti i njene isključivosti po

pitanju statusa Srba, mnogi smatraju da je to povod za rat jer su Srbi jedностранo faktički obespravljani. Pokušaj da se poslije srpskog plebiscita 1991. godine putem Radne grupe Sabora izradi projekt za kulturnu autonomiju Srba nije uspio⁵⁸³. Nažalost, Srbi kao konstitutivan narod nisu imali pravo veta na donošenje Ustava jer konstitutivnost nije razrađena u smislu prava i obaveza srpskog naroda, za što snose odgovornost vodeći srpski komunisti koji su bili nezamjenjivi u sveodlučujućoj partiji (Dragosavac, Baltić, Stojčević i dr.). Nacionalizam i šovinizam nije bio samo određujuća politička ideologija nove hrvatske vlasti, on je postao temeljnom odrednicom konstituisanja hrvatske države. Stvoren je poseban odnos prema državi koja se shvata kao „nacionalno interesno, nego doživljava kao mistični entitet predmet tisućljetne čežnje“⁵⁸⁴.

Prvom predsjedniku samostalne Republike Hrvatske, izabranom na višestranачkim izborima, dr Franji Tuđmanu nije bilo stalo do sporazuma sa Srbima. Tuđman nije izabrao liniju saradnje sa Srbima u Hrvatskoj, kao što je to činjeno kroz istoriju. Pozitivni primjeri su ustoličenje bana Jelačića 1848. godine kojeg je inaugurisao srpski vladika Josif Rajačić u pravoslavnoj crkvi Sv. Preobraženja u Zagrebu. Zatim, prilikom pobune u Rakovici 1871. godine koju je vodio Eugen Kvaternik protiv austrougarske vlasti u kojoj su učestvovali i Srbi i Hrvati radi ujedinjenja i poboljšanja položaja hrvatskih zemalja u Monarhiji. Ovdje svakako treba uvrstiti i saradnju Srba i Hrvata, iako se ona procjenjuje pod katoličkim okom sa srpske strane, a to je u vrijeme Mačeka (1939) kada je Savo Kosanović ispred Srpske demokratske stranke dao blanko kartu Mačeku da u ime Srba i Hrvata pregovara u Beogradu sa Dragišom Cvetkovićem. Od samog stupanja na političku scenu Tuđman se prema Srbima odnosio negatorski, osporavajući im poziciju političkog naroda i zalažući se za njihovu desubjektivizaciju i ekskomunikaciju. Smatrao je da ih je u Hrvatskoj previše.

⁵⁸³ U sastavu Radne grupe bili su uključeni urbani Srbi: Simo Rajić, dr Drago Rokсандić, dr Jovo Bamburač, dr Đuro Zatezalo, dr Đorđe Pribičević i drugi Srbi iz Zagreba kojima su se priključili predstavnici Hrvata. Nakon nekoliko sastanaka bez ikakvih rezultata, Radna grupa je prestala sa radom.

⁵⁸⁴ Citirano prema: Jovan Mirić, *Isto*, str. 275.

Traženje kompromisnog rješenja za srpsko pitanje koje bi u minimalnim okvirima zadovoljilo srpski narod, za njega nije bila alternativa. Zvonko Ivanković Vonta, poznati hrvatski publicist, ističe da Tuđman nikada nije bio za sporazum i kompromis koji bi ublažio nacionalne napetosti, u tom kontekstu ističe: „On se međunacionalnim suprotnostima koristio samo za huškanje i zastrašivanje. On nije bio za to da se isprave disproporcije u policiji, vojsci, državnoj upravi i sl., nego je te disproporcije koristio za huškanje i sukobe⁵⁸⁵. Zbog takvog odnosa Srbi u Hrvatskoj nisu prihvatili samostalnu hrvatsku državu. Kao i Hrvati, nisu bili na visini zajedničkih ciljeva. Promjene koje su uslijedile raspadom SKJ i padom komunizma su ih zatekle nespремne. Generalno, njihova orijentacija je bila prema očuvanju Jugoslavije, tako da su se našli u opštoj dezorijentaciji, stoga je razaranje Jugoslavije i na njenim ruševinama stvaranje novih država, za njih bilo neprihvatljivo. Činilo se da „antibirokratska revolucija“ i „događaji naroda“, „mitinzi istine“, neće imati većeg odjeka na Srbe u Hrvatskoj, pa čak ni događaji u Kninskoj Krajini, sve dok one nisu počele tangirati temelje jugoslovenske ustavnosti iz 1974. godine kada su se počeli javljati van granica Srbije, prevashodno Kninskoj krajini 1989. godine, koju Hrvati označavaju kao epicentar srednjovjekovnog hrvatstva, naseljenom većinskim srpskim stanovništvom. U još uvijek monopartijskom sistemu događaji su kvalifikovani kao ideološko-politički neprihvatljivi uz dodatne kvalifikacije protivpravnosti.

Poslije raspada SKJ na XIV Kongresu većina članova SK srpske nacionalnosti i poslije toga ostala je u sastavu SR Hrvatske i nakon legalizacije višestranačja, jer se stranka na čelu sa Ivicom Račanom zalagala za opstanak Jugoslavije na temeljima avnojevskih principa.

Početak djelovanja Srpske demokratske stranke na čelu sa prof. Jovanom Raškovićem ukazivalo je da će on postati reprezent srpskog naroda u Hrvatskoj iako na višestranačkim izborima nije ostvario zapažen rezultat, ako se izuzme Knin. Poticao je iz sredine gdje je uticaj komunista bio minoran, zalagao se za građanski model društva i kako je već rečeno, za autonomiju Srba u Hrvatskoj.

⁵⁸⁵ Zdravko Zima, Feral Tribune, od 1. juna 1998. godine, (Prema: Jovan Mirić, *Isto*, str. 241).

U svojim govorima nije podgrijavao strahove Srba koji su nosili od zla u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, već je upozoravao i srpsku i hrvatsku stranu na opasnosti od međusobnih sukoba. Bio je protivnik rata i ni u jednom njegovom govoru nema ratnih pokliča jer je smatrao da je to besmisleno. Povodom Miloševićeve izjave u februaru 1991. godine: „da Hrvatska želi rat da bi uopšte dobila nezavisnost koju ne može da dobije u miru, da su Hrvatskoj potrebne žrtve u ljudstvu, gradovi mučenici jer njih nije imala u Drugom svjetskom ratu.“⁵⁸⁶, Rašković je odgovorio: „da bi najveću cenu mogao da plati srpski narod“. Milošević mu je odgovorio da je najbolje da se kao doktor vrati ordinaciji, a politiku ostavi političarima.⁵⁸⁷ „Milošević se plašio čovjeka koji je imao veliku harizmu, koji je obrazovan, demokrata, nacionalista u najboljem tj. pozitivnom smislu te riječi, a ni Tuđmanu takav čovjek nije odgovarao – više su mu odgovarali zubari iz Komiteta, šefovi kninske policijske stanice, magacionari i ostali.“⁵⁸⁸ Razgovori sa Tuđmanom su zloupotrijebljeni za optužbe Raškovića od određenih radikalnih krugova sa srpske strane, da je izdao srpske interese. Već 1991. godine morao je napustiti Šibenik pod pritiskom hrvatske javnosti, a u kojem je živio 30 godina, jer je satanizovan od hrvatske vlasti.. Tuđman je bio rezervisan prema Raškoviću jer ga je smatrao umreženim u Memorandum srpskih intelektualaca za koje se smatralo da je pisan u Raškovićevoj kući.⁵⁸⁹ Rašković je uz Miloševićevu podršku preseljen iz Knina u Beograd. Na nesreću srpskog naroda u Hrvatskoj, nisu ga razumjeli njegovi najbliži saradnici, nadobudni i ambiciozni maksimalisti, za politiku nezreli ljudi koje je nažalost podržavao Slobodan Milošević.

Zbog teškog stanja u zemlji u februaru 1991. godine, pokušaj JNA da razoruža paravojne formacije Ministarstva unutrašnjih poslova RH nije uspio zbog

⁵⁸⁶ Citirano prema Sanda Rašković Ivić u intervjuu dat BBC News pod naslovom: „Moj otac je zajednička žrtva Miloševića i Tuđmana“ od 2. februara 2021. godine.

⁵⁸⁷ *Isto.*

⁵⁸⁸ *Isto.*

⁵⁸⁹ Ozren Žunec, *Goli život. Socijetalne dimenzije pobuna Srba u Hrvatskoj*, Demetra Zagreb, 2007, str. 257-264.

neprihvatanja od strane Predsjedništva SFRJ. Veljko Kadrijević, tadašnji Savezni sekretar za narodnu odbranu zastupao je tada „tezu beskompromisnog nastupa do totalnog sloma“ HDZ-ove vlasti, jer kako je istakao, „Jedino tako ih možemo srediti.“ (Jović, Dnevničke bilješke 1996, str. 257).

Zbog nezakonitog uvoza oružja u RH i podsticanja državne pobune, JNA izdaje nalog za hapšenje tadašnjeg ministra odbrane RH Martina Špegelja, te traži odobrenje Saveznog Predsjedništva za nasilno razoružanje paravojnih snaga u RH. Prijedlog nije dobio većinu članova Predsjedništva SFRJ. Postignut je dogovor o raspuštanju paravojnih jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova RH i istodobno ukidanje borbene gotovosti JNA. Na Drugoj vanrednoj sjednici Predsjedništva u martu 1991. godine, JNA je tražila ponovo nasilno rušenje vlasti u RH i Sloveniji, uz proglašenje neposredne ratne opasnosti na području cijele SFRJ, donošenje odluke o podizanju borbene gotovosti i dodatnu mobilizaciju pripadnika JNA, razoružavanje i preoblikovanje nelegalnih oružanih snaga, te nastavak političkih razgovora o budućem uređenju SFRJ referendumima na kojima će se narod, a ne Republika izjašnjavati o svojim željama. I ovaj prijedlog je odbijen. Nakon razgovora V. Kadrijevića sa ruskim ministrom odbrane Dmitrijem Jazovim od kojeg nije dobio direktnu podršku za svoje planove, u nastavku sjednice ponovo nije prihvaćeno uvođenje vanrednog stanja, nakon čega je B. Jović dao ostavku na mjesto člana Saveznog Predsjedništva. Ovom prilikom donesena je odluka o razoružavanju paravojnih formacija. S obzirom da Predsjedništvo nije usvojilo prijedloge koje je predlagao vojni vrh, JNA se u svom daljnjem djelovanju oslonila na ustavne odredbe koje joj daju obavezu odbrane teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka zemlje (isto, Jović).

Donošenjem novog Ustava Hrvatske, Srbima je je pogaženo pravo koje su stekli u Drugom svjetskom ratu uz najveće žrtve na prostorima Hrvatske, čime su dali nemjerljiv doprinos u stvaranju avnojevske i zavnohovske Hrvatske i zajedničke države Jugoslavije. Smatrali su da ovo pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja pripada Hrvatima, da to isto pravo imaju i Srbi kao državotvoran narod. Poslije proglašenja Ustava i izvršenih priprema za izlazak iz Jugoslavije, na tom tragu Sabor Hrvatske 21. februara 1991. godine, donio je rezoluciju

o postupku razdruživanja od SFRJ i mogućem udruživanju u savez suverenih država. Potvrda secesionističkog opredjeljenja Hrvatske izvršena je referendumom 19. maja 1991. godine, na kojem su se građani Hrvatske izjasnili za suverenu i samostalnu državu Hrvatsku koja može stupiti u savez suverenih država s drugim republikama u pravcu rješavanja državne krize u SFRJ. Nova država garantuje kulturnu autonomiju i sva građanska prava svim Srbima i pripadnicima drugih nacionalnih manjina. Srbi su u ogromnoj većini bojkotovali ovaj referendum.

Već 25. juna 1991. godine Hrvatski Sabor donio je Odluku o uspostavljanju suverene i samostalne države. Uz Hrvatsku, proglašenje nezavisnosti, izvršila je i Slovenija, koje su se istovremeno međusobno priznale. Jugoslovenska vlada je na svojoj sjednici ocijenila da su odluke donijete na zasjedanju Skupštine Slovenije i Saboru Hrvatske o političko-pravnom i faktičkom izdvajanju iz Jugoslavije, akti donijeti mimo dogovora sa drugim konstitutivnim činiocima SFRJ, te se zbog toga smatraju nelegalnim i nelegitimnim, te da se posljedice tih akata smatraju ništavim. U tom kontekstu Savezna Vlada smatra da se bez odlaganja nastave demokratski razgovori kako bi se pronašlo rješenje ustavne krize o budućem uređenju Jugoslavije uz saglasnost svih. Nakon kratkog rata u Sloveniji koji je vodila Jugoslovenska narodna armija sa Teritorijalnom odbranom Slovenije, zbog jednostranog i nezakonitog proglašenja Slovenije kao nezavisne države, JNA je povučena iz Slovenije Odlukom Predsjedništva SFRJ što je bez sumnje bio početak raspada Jugoslavije. Kratkotrajni rat u Sloveniji koji je vodila JNA u čijem sastavu su bili i Hrvati, Makedonci, Muslimani, a ne samo Srbi, kako se to želi često prikazati, je bio neuspješan jer JNA nije imala viziju kako sačuvati državu, spriječiti krvoproliće koje se jasno najavljivalo, niti je imala bilo kakvu strategiju izlaska iz krize u kojoj se Jugoslavija našla. Vojska je više slušala američki stav, nego stav Predsjedništva. Nije izvršila Odluku Predsjedništva kojom je zahtijevano da oduzme oružje koje je Hrvatska uvezla preko Mađarske u poznatoj aferi „Kalašnjikov“, jer je američki ambasador Voren Zimmerman zahtijevao da se oružje ne oduzima silom. Međutim, treba reći da su se predsjednici Srbije i Slovenije Slobodan Milošević i Milan Kučan, sastali u Beogradu 24. januara 1991. godine i saglasili sa tim da je Sloveniji omogućeno

napuštanje Jugoslavije. Po njihovom dogovoru recept razrješenja krize u Jugoslaviji „mora polaziti od prava naroda na samoopredjeljenje koje ne može biti ničim ograničeno, osim jednakim istim tim pravom naroda... Slovenija uvažava interes srpskog naroda da živi u jednoj državi i da budući jugoslovenski dogovor treba poštovati.“

Neposredno prije oružane pobune u Sloveniji, iz SAD je stigao u Beograd 21. juna 1991. godine državni sekretar Džejms Bejker (James Baker). Tom prilikom upozorio je vlasti SFRJ da SAD neće dopustiti promjenu republičkih granica u SFRJ i da ne smije nasilno (vojskom) biti spriječeno odvajanje Slovenije i Hrvatske. Svakako da je poslije takvog prijetećeg upozorenja od legitimnog predstavnika jedne velike sile, jedinog preostalog hegemonu u svijetu u to vrijeme, Vlada SFRJ morala korigovati svoju svoju odluku u smislu upotrebe sile kojom JNA raspolaže. S druge strane, vođe secesionističkog pokreta u Sloveniji su znale da mogu oružano napadati JNA bez straha da će vojska upotrijebiti sva svoja sredstva u odgovoru. To je bio razlog što tadašnja odluka Vlade SFRJ i Generalštaba JNA nije izvršena. JNA nije ispunila svoju obavezu predviđenu Ustavom SFRJ „zaštitu ustavnog poretka i teritorijalnog integriteta SFRJ“, već se povukla sa tog dijela granice SFRJ. Sam način intervencije bio je čudan, bez profesionalne dimenzije i odlučnosti sa elementima opstrukcije doprinoseći kompromitaciji JNA i nagovještavajući raspad zemlje. Stipe Šušvar, istaknuti funkcioner SKH i SKJ, u intervjuu za Radio Slobodnu Evropu kaže „da je u Sloveniji glumljen rat ili su JNA bile sputane ruke i da je odlazak iz Jugoslavije bio dogovoren između srpskog i slovenskog rukovodstva“⁵⁹⁰.

Kratkotrajni rat u Sloveniji je zaustavljen uz posredovanje Evropske zajednice potpisivanjem Brionske deklaracije 7. jula 1991. godine kojim je bilo predviđeno da policija Slovenije kontroliše granice po zakonima SFRJ, a da se JNA povuče u kasarne. Sporazumom je bio predviđen moratorijum na odluke o proglašenju nezavisnosti Slovenije i Hrvatske u kom periodu je trebalo pronaći rješenje jugoslovenskog pitanja. Međutim, poslije nekoliko dana Vlada SFRJ je

⁵⁹⁰ Intervju dat Radio Slobodnoj Evropi 27. februara 2008. godine

donijela odluku o povlačenju vojske iz Slovenije, dok su ratni sukobi u Hrvatskoj nastavljeni.⁵⁹¹

Hrvatska je sačinila plan 1990. godine pod nazivom „Zarobiti vojarne JNA“ u Hrvatskoj. Zamjenom teze, hrvatski napad na kasarne označen je kao „velikosrpska agresija“ iako se u suštini radilo o secesiji Hrvatske protiv tada postojeće države SFRJ. Vođe Hrvatske slijedile su secesionistički pokret u Sloveniji. Opiranje Srba uspostavljanju hrvatske vlasti poslije proglašenja njene nezavisnosti na prostorima Hrvatske na kojima je srpsko stanovništvo činilo većinu, rezultovalo je intervencijom čime su međusobni sukobi prerasli u rat.

U maju 1991. godine Predsjedništvo SFRJ je donijelo odluku da se JNA rasporedi između zaraćenih strana u Hrvatskoj kada su hrvatske snage počele napadati JNA optužujući je da je stala na stranu srpskih pobunjenika koji su se na početku rata do pokušaja otcjepljenja Hrvatske od SFRJ borili za održanje Jugoslavije. Kao posrednik u tom ratu pojavila se JNA, uglavnom na strani Srba, pošto je proglašenje nezavisnosti Hrvatske od strane države SFRJ tretirano kao secesija.

Pomoć srpskom narodu od strane JNA i Srbije, s obzirom na tragična isto-rijska iskustva Srba u Hrvatskoj, ne može se tretirati kao velikosrpska agresija niti se Srbija može označiti kao izazivač rata smatra srpska strana. Srpsko rukovodstvo na čelu sa Miloševićem favorizovalo je otcjepljenje RSK od Hrvatske smatrajući da će to otcjepljenje natjerati Tuđmana da ostane u Jugoslaviji, jer je Milošević želio da sačuva Jugoslaviju. Na kraju 1991. godine, JNA je sa pobunjenim Srbima u Hrvatskoj preuzela kontrolu nad dijelom teritorije Hrvatske koja je proglašena dijelom Republike Srpske Krajine.

STVARANJE REPUBLIKE SRPSKE KRAJINE

Za razliku od kratkog rata u Sloveniji, secesija Hrvatske iz SFRJ imala je drugi oblik i tragične posljedice za srpski i hrvatski narod zbog prerastanja njihovih sukoba u krvavi građanski rat sa dužim trajanjem i velikim brojem žrtava na obje sukobljene strane. Donošenje Ustava bez Srba i sve drugo što su činili hrvatski nacionalisti i šovinisti podsjećalo je u mnogo čemu na događaje iz vremena NDH kada je ubijeno (zaklano i masakrirano) na stotine hiljada Srba, Jevreja i Roma. Najveći broj žrtava bio je upravo sa prostora nekadašnje Vojne krajine koja je obuhvatala Republiku Srpsku Krajinu. U vezi sa tim, poznati francuski publicista Ž. Bodson u svojoj knjizi „Novi svjetski poredak u Jugoslaviji“ kaže: „očekivati od Srba da prihvate suverenost Hrvatske, bilo je kao očekivati od preživjelih iz holokausta koji žive u Jugoslaviji da se vrate i da žive u Berlinu ili Beču i da se ponovo priklone podignutim nacističkim simbolima. Tuđman je ohrabrio simbole, pjesme, uniforme i usvojio zastavu, skoro identičnu ustaškoj šahovnici“.⁵⁹²

O poziciji i stanju Srba u Hrvatskoj najbolje oslikava Stipe Mesić, svojevremeno jedan od vodećih ljudi u HDZ-u, član Predsjedništva SFRJ i predsjednik hrvatske vlade kad govori o stanju i poziciji Srba u Hrvatskoj (poslije njegovog napuštanja HDZ-a) govoreći o alternativama koje su im nuđene. On kaže: „Mi (HDZ) je nismo nudili. Jedan dio Srba se u Hrvatskoj uplašio euforičnosti. Ona je izbila vulkanskom snagom, većom nego 1971. godine. Zastave, simboli, pomirenje, povratak svih emigranata itd, hoće Krajinu bez Srba“.⁵⁹³

⁵⁹¹ Žerard Bodson *Novi svjetski poredak u Jugoslaviji*, JP Zavet, Beograd, 1994 (Prema: K. Novaković, *Isto*, str. 92.)

⁵⁹² List „Ljevica“, Zagreb, Citirano prema listu „Politika“ od 20. decembra 1994. godine.

Neposredno poslije donošenja odluke Sabora Hrvatske o razdruživanju od SFRJ, 28. februara, Srpsko nacionalno vijeće i Izvršno vijeće SAO Krajine, donijelo je odluku o razdruživanju od Republike Hrvatske. U obrazloženju odluke navedeno je da srpski narod SAO Krajine u Republici Hrvatskoj „nema ni jedan razlog da se izdvoji iz Jugoslovenske države“ zbog čega želi da ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji, odnosno zajedničkoj državi sa Srbijom i Crnom Gorom, ako i sa srpskim narodom u Republici Bosni i Hercegovini i ostalim narodima koji prihvaćaju zajedničku državu. Rezolucijom je predviđeno da „u periodu do konačnog razdruživanja Republike Hrvatske i SAO Krajine na području SAO Krajine važe i primjenjuju se savezni propisi, propisi SAO Krajine i pravna pravila i zakoni Republike Hrvatske, ukoliko nisu u suprotnosti sa saveznim propisima i propisima SAO Krajine⁵⁹⁴. Odmah poslije toga, Narodna skupština Srbije nije tretirala Odluku, jer je srpsko rukovodstvo smatralo da je ovakva odluka ishitrena, već je usvojila Rezoluciju o mirnom rješavanju jugoslovenske krize. Na referendumu 12. maja održanom u SAO Krajini, data je puna podrška građana Odluci Krajiškog rukovodstva. Opređeljenje za autonoman status Srba u Hrvatskoj bila je reakcija na ukidanje državnosti i ravnopravnosti srpskog naroda u Hrvatskoj. Krajiško rukovodstvo smatralo je da je poslije negiranja srpskog naroda kao državotvornog u Hrvatskoj jedini izlaz da se stvori autonoma teritorija na istorijskom i etničkom prostoru na kojem žive Srbi.⁵⁹⁵

Već 29. maja Skupština SAO Krajine izabrala je Vladu na čelu sa Milanom Babićem, kojom prilikom je donesen i Ustavni zakon SAO Krajine i niz drugih propisa čime je definisan ustavno-pravni i politički poredak novonastalog entiteta. Vlast na čelu sa Milanom Babićem koji je vodio i SDS poslije Jovana Raškovića, imala je radikalniji stav prema hrvatskoj vlasti. Vođstvo Krajine okupljeno oko Milana Babića predstavljalo je „tvrđu“ liniju koja je insistirala na nacionalnom pitanju i oštrijem stavu prema Zagrebu. Srpski nacionalizam u Hrvatskoj javlja se u defanzivnom odnosu kao reakcija na egzistencijalnu ugroženost, neravnopravan i ponižavajući položaj srpskog naroda. Već pokidane veze sa

⁵⁹³O tome opširnije: dr Milan J. Miljević i dr Dragan M. Subotić, *Srpsko-hrvatski odnosi u XX vijeku*, Beograd, 1997. godine, str. 203-207.

⁵⁹⁴ *Isto*, str. 206.

Hrvatskom i njenim institucijama uz sve jači oružani sukob usmjerile su obje strane da krenu suprotnim pravcima, koje nije bilo moguće privoliti na pregovore. Nacionalističko ludilo hrvatske vlasti koje je Srbe vidjelo kao glavne neprijatelje u borbi za samostalnu državu dovelo je Srbe u neizlaznu situaciju, posebno sa rukovodstvom koje nije imalo ni znanja ni moći ni mudrosti za snalaženje u veoma složenim odnosima često ishitreno srljajući, bez uvažavanja realnosti praveći greške u daljim potezima. Ponašali su se tako kao da nisu shvatali kontekst međunarodnih odnosa toga vremena koji su uglavnom kroz istoriju određivali poziciju i sudbinu srpskog naroda na Balkanu. Ako se uzme da takvo rukovodstvo često nije bilo jedinstveno, a ni autonomno u donošenju odluka, od njega se nisu mogli očekivati rezultati. Mnoge aktivnosti nove hrvatske vlasti bile su iritirajuće, kao da je nova vlast željela ratni sukob, što je u mnogo čemu podsjećalo na djelovanje Nezavisne države Hrvatske. I jedna i druga država izbacili su srpski narod iz Ustava, zabranili upotrebu ćirilice što čak nije radila ni Austrougarska za vrijeme okupacije.⁵⁹⁶ Slične oznake bile su u državnoj simbolici, otpuštanje Srba sa posla i progon srpskih intelektualaca koji drugačije misle od vladajuće političke strukture, uništenje srpskih kuća i pravoslavnih crkava, najava formiranja hrvatske pravoslavne crkve i dr.

Napadi na Srbe nisu izostali, posebno na članove Srpske demokratske stranke. Sve što je podsjećalo na srpsko ime bilo je nepoželjno. Davor Majovšek, saborski poslanik, u Saboru izjavljuje: „da Srbima ne treba vjerovati i kada darove nose“. Ivan Milas, takođe poslanik, kaže Srbima „da će se njihovo pravo odgovoriti oštrim mačem i da je dan obračuna blizu“. Bosiljko Mišetić, ministar pravde, ističe „da dijete od rođenja prije nego što nauči čitati i pisati, treba naučiti ko mu je neprijatelj, a neprijatelj mu je na prostorima Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Krajine, Srbin“.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Po austrougarskom zakonu o uređenju pravoslavne crkve grčko-istočne, o upotrebi ćirilice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, od 14. maja 1887. godine garantovana je vjerska tolerancija i upotreba ćirilice.

⁵⁹⁶ Citirano prema: Kosta Novaković, *Isto*, str. 65.

Rat je počeo tako što su Srbi u Hrvatskoj izbačeni iz Ustava tako što su pretvoreni u građane drugog reda. Srbe u Hrvatskoj na pobunu nije pokrenula nikakva velikosrpska ideja kako je propagirala novonastala hrvatska vlast, već egzistencijalni strah od nove vlasti koja je željela srpsku pobunu jer je smatrala da će na taj način lakše ostvariti svoje secesionističke ciljeve. Zapad je sumnjao u hrvatsku vlast jer je bila izrazito nacionalistička i radikalno desna. Međutim, kada je JNA ušla uz pomoć Srbije u rat sa Hrvatskom, posebno nakon rušenja Vukovara, zapad je odlučio priznati pravo Hrvatske na vlastitu državu. Velika greška JNA bio je Vukovar, sve je išlo na ruku Tuđmanu. Njemačka, pa i SAD su se ponašale kao da su jedva dočekale da se situacija razvije u tom pravcu, da bi mogla dati podršku i voditi kampanje za priznanje odcijepljenih republika. Stipe Šušvar, tada lider Socijalističke radničke partije Hrvatske (SRP) o izjavi za Novi list od 22. novembra 1997. godine. Kaže da je „hrvatska vlast sa pametnom politikom mogla postići da Srbi u većini ne prihvate pobunu“. Na početku su tražili minimum tj. kulturnu autonomiju koja im je odbijena. Zatim su tražili zajednicu opština, dvije ličke i tri dalmatinske opštine oko Knina što im je s nadmenošću i s prezirom odbijeno, a da im je prihvaćeno drugačije bi se stvari odvijale. JNA bi se u mirnim pregovorima morala povući. Po njemu „JNA nije bila oruđe Miloševića, niti je postojao neki unaprijed pripremljen scenarij za rat. U slučaju da je postojao, to bi sigurno znale velike sile.“

Oružani sukobi u Hrvatskoj započeli su početkom 1991. godine između lokalne srpske teritorijalne odbrane i policijskih snaga Hrvatske, zbog nepriznavanja nove hrvatske vlasti i otkazivanja poslušnosti lokalnih Srba na prostorima sa pretežno srpskim stanovništvom. I jedna i druga strana koristili su paravojne formacije. Sukobi su izbili u gotovo svim krajevima Hrvatske sa dominantnim srpskim stanovništvom. U Pakracu i Plitvicama u martu 1991. godine, Borovo Selo u maju, u julu u Tenji kod Osijeka, „Merčepovo ubijanje Srba prije rata u Vukovaru, Kristalna noć u Zadru kada je minirano 300 građevinskih objekta pripadnika srpske narodnosti; potom više od 2000 miniranih srpskih kuća

(samo u Bjelovaru više od 60) u gradovima i selima širom Hrvatske; masovno miniranje i rušenje antifašističkih spomenika i memorijalnih objekata“.⁵⁹⁸

U junu 1991. godine na području Zapadne Slavonije s pretežno srpskim stanovništvom, nakon povlačenja JNA, došlo je do prvog većeg egzodusa Srba iz Zapadne Slavonije. Desetine hiljada Srba na traktorima i konjskim zapregama napustilo je područje Daruvara, Grubišnog polja, Podravske Slatine i manjeg dijela Pakraca gdje su predstavljali većinsko stanovništvo⁵⁹⁹. U periodu od juna 1991. godine do sredine avgusta 1992. godine hrvatske vlasti i njihove oružane jedinice etnički su očistile 193 naselja (10 gradskih i 183 seoskih)⁶⁰⁰. Metode kojima su se služili nacionalisti i šovinisti za istjerivanje Srba iz Hrvatske bili su veoma perfidni. Najčešće su to bili otpuštanje s posla u nekim djelatnostima kao što je televizija, štampa, administracija, policija, školstvo i dr., otimanje starnarskih prava, prijetnje putem telefona, etiketiranje preko javnih glasila, lažne optužbe. Ključnu ulogu u toj raboti imali su mediji koji su to podgrijavali. Posljedica ovakvog odnosa bilo je tzv. tiho iseljavanje, posebno iz gradova, najvećim dijelom u Srbiji. Tokom 1990-ih, u Srbiju je izbjeglo 16% od ukupno 233125 lica⁶⁰¹.

Ratni sukobi u jačem intenzitetu izbili su u aprilu 1991. godine uz postepenu podršku JNA srpskim pobunjenicima čije oružane snage su činili teritorijalna odbrana kao sastavni dio oružanih snaga SFRJ. Uz pomoć JNA, srpske oružane snage su osvojile dijelove teritorije na kojima je manje ili više bila srpska većina. Srpske oružane snage tokom osvajanja prostora, odnosno oblasti sa pretežno naseljenim srpskim stanovništvom, koje se odvijalo tokom 1991. godine činili su ratne zločine nad hrvatskim stanovništvom, vršili su etničko čišćenje, palili i pljačkali sela, ubijali i zarobljavali pripadnike policije i garde. Hrvat-

⁵⁹⁷Citirano prema: Svetozar Livada i saradnici, *Biološki slom i nestajanje Srba u Hrvatskoj (1880-2011)*, str. 133 i 138.

⁵⁹⁸Podaci Oblasnog vijeća Zapadne Slavonije iz avgusta 1992. godine.

⁵⁹⁹ Kosta Novaković, *Isto*, str. 114

⁶⁰⁰ Livada, *Isto*, str. 125

ska se već 1991. godine suočila sa velikim brojem izbjeglica. Bilo ih je čak nekoliko stotina hiljada. Progon Hrvata je pravdan progonom Srba iz Zadra, Zagreba, Siska, Otočca, Gospića i drugih mjesta. Srpski komunisti učesnici Drugog svjetskog rata sa područja Krajine bili su većinom protivnici srpske pobune u Hrvatskoj i smatrali su da je bilo moguće naći mirnije rješenje. Na tom dijelu djelovale su vlasti samoproglašene Srpske Krajine koja nije imala međunarodno priznanje.

Hrvatske oružane snage činila je Teritorijalna odbrana i partijski vojni odredi da bi nešto kasnije bio osnovan Zbor narodne garde „Zenge“ koje su kasnije preimenovane u Hrvatsku vojsku. I jedna i druga strana imala je paravojne formacije koje se najvećim dijelom optužuju za ratne zločine koje su činile obje zaraćene strane.⁶⁰² Zaraćene strane vršile su etničko čišćenje, pljačku i razaranje imovine na etničkoj osnovi. Izbjeglice su išle u jednom i drugom pravcu, iz dijelova Hrvatske koje su kontrolisali Srbi izbjeglice su išle u pravcu područja koja su bila pod kontrolom hrvatskih vlasti, dok su se srpske izbjeglice iz Hrvatske koje su kontrolisale hrvatske vlasti kretali prema Srbiji i Krajini.

Napadi hrvatskih oružanih snaga na kasarne JNA započele su krajem ljeta 1991. godine. Prije toga hrvatska vlast razoružava opštine sa srpskom većinom što je za posljedicu imalo tzv. balvan revoluciju. U to vrijeme vrše se likvidacije Srba u većim i manjim gradovima uključujući i Vukovar. Samo u Sisku je likvidirano više stotina Srba. Nije Jugoslovenska narodna armija napala Hrvatsku već su hrvatske paravojne formacije započele sukob napadima na garnizone JNA u Hrvatskoj. Napadi su uslijedili kao izraz osude hrvatske vlasti da se JNA stavila na stranu Srba u Hrvatskoj. U tom kontekstu Hrvatska je optužila Srbiju i Miloševića da su izvršili agresiju na Hrvatsku i time započeli rat. Sam Tuđman demantovao je službeni stav Hrvatske da su Srbi i Srbija 1990. godine napali Hrvatsku kada kaže: „Rata ne bi bilo da ga Hrvatska nije želila. Mi smo procijenili da samo ratom možemo izboriti samostalnost Hrvatske“ (dr Franjo Tuđman u govoru na Trgu bana Jelačića 24. maj 1995. godine). To je potvrdio i Josip Boljkovac, prvi ministar unutrašnjih poslova Republike Hrvatske u svojoj

⁶⁰¹Vidi o tome S. Livada, *Isto*, str. 133-138

knjizi „Istina mora izaći van“ iz 2009. godine, a koji tvrdi da Srbija, odnosno Srbi 1990. godine nisu napali Hrvatsku već suprotno, da je Hrvatska napala svoje građane Srbe, kojima u toj situaciji nije preostalo ništa nego da uzmu oružje u ruke, da se bore.

Pokušaji šefova novih država (republika) tokom 1991. godine da pronađu kompromisno rješenje o sudbini SFRJ nisu imali uspjeha. Naoružani legitimitetom novih država i već vidljivom podrškom zapadnih država, u nekim republikama, ukopani u svojim pozicijama, svaki kompromis i pronalaženje rješenja bio im je stran. Više razgovora na sastancima po Titovim rezidencijama (Brdo kod Kranja, Brionima, Ohridu, Cetinju, Stojčevcu kod Sarajeva) nije urodio plodom. Sastanci predsjednika republika sam po sebi pokazao je faktički suspenziju Predsjedništva SFRJ i prvi efekt razorene države sagrađene na ustavnim rješenjima iz 1974. godine, koja nije imala mehanizme da zaustavi raspad države. Nakon ratnih sukoba za održanje Jugoslavije, u Hrvatskoj nije bila ni politička desnica ni ljevica. Hrvatska inteligencija i opšta kulturna javnost masovno je prihvatila samostalnost hrvatske države tako da u toj republici nije bilo ozbiljne kredibilne snage koja je bila za očuvanje Jugoslavije. Zagrebački univerzitet je jednoglasno prihvatio osamostaljenje hrvatske države. Krajem 1991. godine svi profesori su dobili zadatak da svojim kolegama na zapadu pišu pismo u kojem od njih traže podršku za priznanje nezavisnosti hrvatske države.

Pošto se stanje u Hrvatskoj pogoršavalo iz dana u dan, na zahtjev Predsjedništva SFRJ, Evropska zajednica (EZ) pokrenula je inicijativu za održavanje mirovne konferencije o Jugoslaviji po sistemu pružanja usluga „dobre volje“. Na ministarskom sastanku održanom 27. avgusta 1991. godine u Briselu, usvojena je Deklaracija o Jugoslaviji kojom je optužena srpska strana u Hrvatskoj i JNA da pojačava ratne sukobe. Zajednica je pozvala Predsjedništvo SFRJ „da odmah prekine nelegalnu upotrebu snaga koje su pod njegovom kontrolom“. Saopšteno je da „Zajednica i njene članice nikada neće priznati politiku svršenog čina „i nasilnu promjenu granica.“⁶⁰³

⁶⁰² Dokument 4b/64 Declaration of Yugoslavia European

Uz prethodno provedene procedure 7. septembra 1991. godine u Hagu su se sastali predstavnici jugoslovenskih republika na Mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji koju je organizovao britanski diplomata Lord Piter Karington (Peter Carington). U to vrijeme Slovenija i Hrvatska su već proglasile nezavisnost. Postignut je dogovor da Konferencija radi u dvije grupe. Prva grupa trebala je da se bavi ustavnim pitanjima zemlje, a druga na zaustavljanju rata u Hrvatskoj koji je uzeo veliki zamah posebno u Vukovaru tokom trajanja Konferencije⁶⁰⁴. Održano je sedam rundi razgovora koji su trajali do novembra. Cilj Karingtona se svodio na održanju Jugoslavije u nekom obliku, dok je cilj Miloševića bio prema interpretaciji Karingtona, proširenje Srbije, odnosno uključenje u Jugoslaviju svih onih krajeva koji žele ostati u toj zemlji. Po Karingtonu „Milošević, Tuđman i ostali su bili nemogući ljudi, a odnosi između vođa republika bili su odurni, nefleksibilni nacionalisti, ljudi koji su voljni da pristupe nasilju⁶⁰⁵.

Karingtonov plan, odnosno prijedlog za rješenje jugoslovenske krize usvojen u Hagu 18. oktobra 1991. godine, svodi se na tri tačke, a to su: a) da se prizna suverenost i nezavisnost svih jugoslovenskih republika uz njihovo međunarodno priznanje ukoliko to žele, b) da republike formiraju Savjet ministara za saradnju sa ekonomskim i političkim planom i c) da se stvori mehanizam za zaštitu nacionalnih manjina. Na pitanje srpske delegacije da li Srbi u Hrvatskoj imaju pravo na samoopredjeljenje, Robert Badinter (Badenter) predsjednik pravne Komisije dao je odgovor da oni nemaju prava na samoopredjeljenje već imaju manjinska prava. Na drugo pitanje da li se administrativna granica priznaje kao državna uz mogućnost promjene na osnovu dogovora, odgovor je bio potvrđan i treće pitanje da li se radi o secesiji i raspadu države, odgovor je bio da se radi o raspadu SFRJ⁶⁰⁶. Matricu tumačenja u duhu ovih rješenja Badintera

⁶⁰³ Po mnogima, Tuđman je želio intenziviranje ratnih sukoba žrtvujući Vukovar kako bi dobio nezavisnost. Mile Dedaković komandant za obnovu Vukovara okrivljen je za njegov pad, optužio je hrvatske vlasti da su ga opstruisale.

⁶⁰⁴ Citirano prema Mariji Ivanković BBC NEWS od 7. septembra 2021. godine.

⁶⁰⁵ Vidi o tome šire. Milan Bulajić, *Razbijanje jugoslovenske države 1991/92: Zločini protiv mira; Odgovornost Njemačke i Vatikana*, Beograd, 1994. godine.

činio je Ustav SFRJ iz 1974. godine. Ponuđeni prijedlog o rješenju jugoslovenske krize srpske vlasti na čelu sa Miloševićem su odbile, sa obrazloženjem da se njime suspenduje važeći ustavni poredak i ukida Jugoslavija kao država koja postoji sedamdeset godina, koju mogu ukinuti samo jugoslovenski narodi koji su je stvorili.

Srbija i Crna Gora su se pozivali na zaključke KEBS-a o nepovredivosti državnih granica u Evropi. Po pitanju granica isticale su da su republičke granice administrativne, a ne državne i da su ucrtane proizvoljno i da se kao takve ne mogu priznati kao državne. Pored toga, istakli su da su Srbi konstitutivni narod u Hrvatskoj i da imaju pravo na samoopredjeljenje. Srbija je htjela da sačuva Jugoslaviju zbog istorijskih tekovina, jer samo tako srpski narod ima mogućnost da živi u istoj državi. Taj proces bio je nezaustavljiv ne samo zbog toga što su Hrvatska i Slovenija imale podršku Njemačke, Austrije, Vatikana i SAD, već i zbog raspada hladnoratovskog sistema koji se kretao od zapada prema istoku s ciljem da se uništi svaki uticaj Sovjetskog Saveza u Srednjoj Evropi i razdubi i sam Sovjetski Savez. Srpsko rukovodstvo na čelu sa Miloševićem prekasno je shvatilo simboliku pada Berlinskog zida, da je to pad jedne ideologije, pad komunizma koji nije moguće održati. Tuđmanova retorika da vodi rat protiv JNA kao osvajačke srbokomunističke i jugokomunističke vojske duboko je odzvanjala na Zapadu i sticala simpatije u njihovoj javnosti, iako se nije radilo o vojsci koja je izvršila agresiju na tuđoj teritoriji, već je vršila intervenciju na teritoriji SFRJ čijoj teritoriji je pripadala i Hrvatska. Kad je riječ o istupanju federalnih jedinica iz federacije u dobro uređenim državama, takvo pravo ne postoji. Teritorijalni integritet država eksplicitno štite norme međunarodnog prava. Vodeće međunarodno pravo ne dopušta otcjepljenje nacionalnih manjina od date države. Zagarantovano im je pravo za zaštitu njihovog identiteta i uživanje vlastite kulture, ispovijedanje i korištenje jezika privatno i javno, bez uplitanja bilo kakvog oblika diskriminacije.

Srbi iz Krajine poneseni strahom da se ponovi 1941. godina, opredijelili su se za oružani otpor i stvaranje vlastite države, što je bilo nerealno imajući u vidu međunarodne okolnosti, a i međunarodne pravne norme, posebno poslije priz-

nanja hrvatske države. Nema sumnje da je takvo opredjeljenje uticalo na zanemarivanje ostalih vidova borbe za svoja prava predviđena za nacionalne manjine. U vezi s tim lord Karington je 1992. godine u Briselu rekao „ako Srbi u Hrvatskoj dobiju specijalni status i autonomiju predviđenu dokumentima Bečke konferencije o Jugoslaviji i to prihvate hrvatske vlasti, ključno pitanje jugoslovenske krize biće riješeno.“⁶⁰⁷ To govori da su glavne sukobljene strane u sukobu Srbi u Hrvatskoj s jedne strane i hrvatska vlast na čelu sa Hrvatskom demokratskom zajednicom s druge strane, što po mnogima potvrđuje da se u Jugoslaviji vodio građanski rat, jer je kako se ističe Hrvatska do 8. oktobra 1991. godine sastavni dio Jugoslavije. Čak štaviše, od 30. juna 1991. godine do 6. decembra 1991. godine, Stjepan Mesić, član vodstva HDZ-a je predsjednik Jugoslavije.

Akteri sukoba su hrvatski građani srpske nacionalnosti koji se bore sa hrvatskim građanima hrvatske nacionalnosti i to na teritoriji Hrvatske (Petrinja, Vukovar, Glina, Knin, Okučani i dr). Oni koji osporavaju karakterologiju rata smatrajući da se radi o agresiji na Hrvatsku od strane Srba iz Srbije zbog pružanja pomoći Srbima u Hrvatskoj, zanemaruju činjenicu da se po toj logici rat u Libanu ne bi mogao označiti kao građanski jer je domaće stanovništvo imalo pomoć iz Izraela i Sirije, naravno da takvih primjera u svijetu ima mnogo.⁶⁰⁸ Proglašenje nezavisnosti Hrvatske 8. oktobra 1991. godine bio je znak da ona ima ozbiljnu podršku zapadnih zemalja vođenih Njemačkom za ovu odluku. Poslije uspješnog rata protiv Iraka, na zapadu je stvorena atmosfera da se oružanom intervencijom može stvoriti „Novi svjetski poredak“. Prema mišljenju šefa kabineta francuskog predsjednika Miterana, Ibero Vedrina u knjizi o politici francuskog predsjednika, Srbi su bili prvi na udaru zemalja Atlantskog pakta poslije rata protiv Iraka. U njihovim zemljama stvoreno je javno mnjenje da je raspad Jugoslavije njihov trijumf protiv komunizma⁶⁰⁹. Već u maju 1990.

⁶⁰⁶ Citirano prema: Kosta Novaković, *Isto*, str. 144.

⁶⁰⁷Šire o tome: intervju sa hrvatskim historičarem Hrvojem Klasićem, www.balkanaljazzira.net od 25. aprila 2019. godine, razgovor vodio Miroslav Filipović.

⁶⁰⁸Milorad Ekmečić, *Isto*, str. 551.

⁶⁰⁹ *Isto*.

godine njemački ministar spoljnih poslova Ditrih Genšer (Ditrich Gencher) podržao je otcjepljenje Hrvatske. Dobrim dijelom, njegovom zaslugom, kao i zaslugom Alojza Moka, austrijskog ministra spoljnih poslova, uz pomoć Vatikana stvoren je „opšti međunarodni front protiv vlade Jugoslavije u Beogradu“.⁶¹⁰ Da Hrvatska nije ispunjavala uslove za nezavisnost, da bi tek na intervenciju njemačkog kancelara Kola u tom pogledu uz pomoć njemačkog stručnjaka Kristijana Tomašeka u Zagrebu bilo popravljeno stanje.

Priznanje jugoslovenskih republika kao nezavisnih država i rasturanje Jugoslavije pratilo je napuštanje starih normi međunarodnog prava. Uzet je glavni princip da iz međunarodnog prava uvijek stoji sila. Prema Konvenciji iz Montevidea 1933. godine, nezavisnost novoj državi ne može se odobriti, prevashodno „ako ta država nema jedinstven etnički teritorij, ako ima stanovništvo druge etničke grupe koje polaže pravo na državnost, te da bude sposobna da sama brine o državnoj politici i oružanoj odbrani“.⁶¹⁰ Valja spomenuti da je Velika Britanija posljednja evropska država koja je prihvatila razbijanje jugoslovenske države. Ona je osporavala priznanje hrvatske države zbog nedostatka spomenutih uslova, tj. zbog nejasnog nacionalnog identiteta, spornog nacionalnog teritorija i sposobnosti da se bez pomoći odbrani.

Proglašenjem nezavisnosti Republike Hrvatske 8. oktobra 1991. godine samo su potvrđene prognoze da na osnovu maksimalističkih ciljeva koje su postavile obje strane u sukobu nije moguće pronaći kompromisno rješenje. Isto tako, bilo je očigledno da međunarodne okolnosti i prilike unutar raspadajuće jugoslovenske države nisu bile naklonjene Srbima u Hrvatskoj. Imajući u vidu tekve okolnosti, srpsko rukovodstvo u Kninu je donijelo odluku da Srpska autonomna oblast Krajina preraste u Republiku Srpsku Krajinu (RSK) koja je pro-

⁶¹⁰ Citirano prema: M. Ekmečić, *Isto*, str. 152.

glašena 19. decembra 1991. godine. Stvaranje Republike Srpske Krajine kao samostalnog srpskog entiteta odnosilo se na etničke prostore gdje su Srbi predstavljali većinu. Hrvatska nije priznala Republiku Srpsku Krajinu i smatrala je okupiranim teritorijem Republike Hrvatske. To nije učinila ni Srbija niti je prihvatila ujedinjenje Republike Srpske i Republike Srpske Krajine. Antisrpsstvo, odnosno nacionalistička, u krajnjem šovinističko-politička linija u Hrvatskoj na čelu sa HDZ-om i Franjom Tuđmanom koja je negirala srpski narod, davala je malo prostora za mirno rješavanje srpskog pitanja u Hrvatskoj, što je dovelo Srbe da se opredijele za *corpus separatum*. Zatvaranje alternativnosti u horizont jedne političke orijentacije označavalo je nastajanje jednoobraznog mišljenja, suspenziju kritičke svijesti u hrvatskom društvu. Tom prilikom su Skupština SAO Krajine na zasjedanju u Kninu i Velika narodna skupština Srpske oblasti Slavonija, Baranja i Zapadni Srem (SBZRS) na zasjedanju u Belom Manastiru usvojili Ustav RSK.⁶¹¹ SAO Zapadna Slavonija na zasjedanju u Banjaluci 24. decembra, donijela je odluku o pripajanju te oblasti Republici Srpskoj Krajini. Republika Srpska Krajina imala je sve elemente državnosti: stanovništvo, teritoriju, jedinstvenu organizovanu vlast na cjelokupnoj teritoriji. Bila je utemeljena na pravu naroda na samoopredjeljenje kao suveren i samostalan državni entitet nastala na naslijeđu raspada SFRJ. U organizacijskom vidu bila je izvršena podjela između zakonodavne, sudske i izvršne vlasti. Ustavom i zakonima bila su garantovana sva ljudska prava i slobode. Vlast je bila promjenjiva, a izbori su bili slobodni, neposredni i tajni. Nacionalnim manjinama garantovana su bila sva ljudska prava i slobode. Republika je imala svoju vojsku i policiju koja je štitila državne granice i Ustavom utvrđeni državni poredak.⁶¹²

Samoproklamovana posebna država Srba u Hrvatskoj ili Krajini nije bila realna opcija posebno sa aspekta podrške međunarodne zajednice. Insistiranje srpskog političkog rukovodstva Krajine na posebnoj državnosti doprinijeli su

⁶¹¹ „Proglašena Republika Srpska Krajina“, *Politika*, 20. decembar 1991. godine, str. 11

⁶¹² Šire o tome: Kosta Novaković, *Isto*, str. 211-212

ne samo stavovi Miloševića da Srbi kao konstitutivni narod imaju pravo na samoopredjeljenje već i rigidni stavovi hrvatske vlasti koja ih je faktički uvela u sukob. Zbog demografskog, ekonomskog i geografskog položaja i nepovezanosti zapadnih i istočnih dijelova teritorije Krajine, ona nije imala ni minimum uslova za opstanak bez povezanog etničkog prostora. Odbijanje Miloševića da prihvati zaključke Haške konferencije, a što je učinilo i rukovodstvo krajiških Srba u vezi sa prihvaćanjem propozicije međunarodnog priznanja bila je velika greška srpskog rukovodstva jer su imali priliku da dobiju autonomiju na principima međunarodnog prava čime su potencijalno mogući pritisci na Hrvatsku izostali.

Njemačka je 23. decembra 1991. godine priznala nezavisnost hrvatske države da bi to priznanje uslijedilo i od članova Evropske zajednice i ostalih zemalja, na koje je imala uticaj. Bivši njemački diplomata Gert-Hinrich Arens (Henrich Ahrens), prvi sekretar ambasade u Beogradu devedesetih godina, tvrdi da je Njemačka prerano priznala Hrvatsku i da je Franjo Tuđman imao plan etničkog čišćenja i protjerivanja Srba. U intervjuu za Dojče Vele tvrdi da nije bio prosrpski i prohrvatski orijentisan i da 1991. godine, kada su događaji u Jugoslaviji kulminirali, nije bilo moguće izbjeći rat jer je bilo kasno. Diplomata koji je učestvovao u donošenju mnogih odluka iz tog vremena kaže da je odluka o preranom priznanju Hrvatske naišla na nezadovoljstvo svih evropljana. Lord Karington bio je veoma nezadovoljan njemačkom politikom zbog čega ga je isključio iz razgovora oko Bosne. Ne pominje da je na njemačkog kancelara Kola imao uticaj novinar Frankfurter Algemajne Cajtung Johan Georg Raismiler (Reismiler) koji je zastupao hrvatsku stranu, a onda je Kol vršio pritisak na šefa diplomatije Genšera.⁶¹³ Zbog snažne podrške za međunarodno priznanje Hrvatske 1995. godine, J. G. Raismiler primio je počasni doktorat Zagrebačkog sveučilišta.

Prijemom u OUN na zasjedanju Generalne skupštine 22. maja 1992. godine, Hrvatska je postala nezavisna država. Zahtjev jugoslovenskog vrha za posredovanje EZ (EU) bio je krajnje nepromišljen potez, pogotovo što se moglo

⁶¹³ Dnevni list "Novosti RS", u septembru 2020. godine

očekivati da će ona u koordinaciji sa SAD prihvatiti stavove zapadnih republika na šta su ukazivali prethodno iskazani stavovi zapadnih zemalja. Priznavanjem Hrvatske u avnojevskim granicama bez pokrića u međunarodnom pravu ona je faktički dobila pravo da srpsko pitanje u Hrvatskoj rješava kao svoje unutrašnje pitanje čime je u znatnoj mjeri oslabljena pozicija Srba.

Prije prijema Hrvatske u UN, Hrvatska je početkom maja 1992. godine, po hitnom postupku na intervenciju zapadnih zemalja usvojila Prijedlog za donošenje ustavnog zakona o izmjenama i dopunama Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama etničkih i nacionalnih zajednica i manjina u Hrvatskoj. Za Srbe je bilo predviđeno stvaranje dva srpska kotara, Knin i Glinu sa ukupno 11 opština u kojima Srbi čine većinu.

Neposredno poslije prijema Hrvatske i Slovenije u UN, Rezolucijom savjeta bezbjednosti krajem maja 1992. godine uvedene su sankcije protiv Savezne Republike Jugoslavije u gotovo svim oblastima počevši od privredne saradnje do obustavljanja saobraćajnih i svih drugih vidova naučno-tehnoloških komunikacija sa spoljnim svijetom. Srbija i Crna Gora našle su se faktički pod totalnom izolacijom, čime su objektivne mogućnosti pružanja pomoći Krajini znatno umanjene.

ANGAŽOVANJE MEĐUNARODNIH MIROVNIH SNAGA

Neposredno poslije neuspjeha Karingtonova plana, Predsjedništvo SFRJ je pokrenulo u novembru 1991. godine ideju o angažovanju mirovnih snaga Ujedinjenih nacija (UN) u Jugoslaviji. Poslije pada Vukovara 23. novembra 1991. godine, sastali su se u Ženevi predsjednici Hrvatske i Srbije, Franjo Tuđman i Slobodan Milošević, sekretar za Narodnu odbranu general Veljko Kadijević i predsjedavajući Međunarodne konferencije o Jugoslaviji lord Piter Karington, kojom prilikom su postigli dogovor o prekidu vatre što je bio ulov za slanje mirovnih snaga, deblokadi kasarni JNA, povlačenje osoblja i opreme iz tih kasarni i data saglasnost na plan angažovanja mirovnih snaga koje je predvodio američki diplomata Sajrus Vens (Cyrus Vance). Nažalost ta ideja je pokrenuta kad je već formiran stav Evropske zajednice o razbijanju Jugoslavije. Lični izaslanik Generalnog sekretara UN, američki diplomata Sajrus Vens, bio je zadužen da pripremi plan za dovođenje mirovnih snaga na području Hrvatske i Krajine, koji je po njemu nazvan „Vensov plan“. Plan je podržan od Ministarskog savjeta EZ da bi Savjet bezbjednosti svojom Rezolucijom br. 743 odlučio da angažuje mirovne snage UN (UNPROFOR).⁶¹⁴ Prije dolaska mirovnih snaga krajiško rukovodstvo tražilo je da se preciziraju određene nejasnoće Vensovog plana, koje su nastale priznanjem Hrvatske i razbijanjem SFRJ, jer je Sarajevskim sporazumom iz januara 1992. godine prava Srba u Krajini garantovalo krnje Predsjedništvo SFRJ i JNA. Rukovodstvo je tražilo da se mirovne snage rasporede na liniji razgraničenja između hrvatskih i krajiških snaga što nije u-

⁶¹⁴ UNPROFOR (United Nations Protection Forces) odnosno zaštitne snage Ujedinjenih nacija.

činjeno jer je prethodnica UNPROFOR-a tumačila granicu zona kao nekadašnje granice opština, nabrojanih u planu tako da su mnoga srpska naselja ostala van zaštićenih zona iako su prije dolaska mirovnih snaga bila pod kontrolom Krajine. Uz to traženo je da se Vensov plan izmijeni u smislu novonastalih promjena uslijed priznanja Hrvatske članice UN i nastupajućih promjena u ostatku SFRJ i JNA. Na tom tragu traženo je da se Vensov plan prije naslućujućih promjena dopuni sa novim garancijama iz kojih bi trebala stajati Srbija i Crna Gora. Zahtjevi nisu naišli na razumijevanje krnjeg Predsjedništva SFRJ i Slobodana Miloševića iako je realna opasnost postojala zbog povlačenja JNA i demobilizacije Teritorijane odbrane Krajine u slučaju napada oružanih snaga Hrvatske.⁶¹⁵

Stvaranjem Savezne Republike Jugoslavije krajem aprila 1992. godine nastala je nova država „treća“ Jugoslavija koju su sačinjavali Srbija i Crna Gora. Nešto prije, Predsjedništvo SFRJ, Jugoslovensku narodnu armiju preimenovalo je u Vojsku Jugoslavije. Konačno, povlačenje vojske sa teritorije Hrvatske izvršeno je 12. maja 1992. godine. Naznačenim promjenama SR Jugoslavija i Vojska Jugoslavije izgubile su legitimitet u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini čime je faktički prestala da postoji SFRJ.

Premještanje JNA sa teritorije Hrvatske teklo je paralelno sa preuzimanjem kontrole od strane snaga UN u zaštićenom području. Teritorijalna odbrana Krajine i naoružavanje stanovništva direktno su bili vezani za JNA u koju su bile uprte sve nade za zaštitu srpskog stanovništva. U postepenom hodu prema nezavisnosti, hrvatske vlasti jačale su svoje vojne formacije, a JNA koja je stala na stranu zaštite stanovništva Krajine smatrala se stranom silom i „okupatorskom“ vojskom. Na teritoriji pod kontrolom hrvatskih vlasti, JNA se našla u okruženju i pod stalnim oružanim napadima, obustavljanju isporuke komunalnih usluga, hranom i drugim potrepštinama. Prvi oružani napad izvršen je u

⁶¹⁵ Sumnje krajiških vlasti su se ostvarile u januaru 1993. godine kojom prilikom su oružane snage Hrvatske napale na teritoriju Krajine pod zaštitom UN u dijelu Masleničkog mosta, aerodrom Zemunik i branu Hidrocentrala Peruča. Prethodno su Hrvatske snage u julu 1992. godine napale Miljevički plato, u toku preuzimanja dužnosti mirovnih snaga.

septembru 1991. godine na kasarnu JNA u Logorištu kod Karlovca. Tom prilikom izvršen je zločin nad srpskim rezervistima na mostu preko Korane (21. septembra) kada je izivljavanjem ubijeno 13 rezervista. Napadi na kasarne uslijedili su i na drugim mjestima. Napuštanjem Krajine od strane JNA, Srbi u Hrvatskoj izgubili su glavni faktor pouzdanja u koji su bezrezervno vjerovali.

Cilj mirovnih snaga bio je uspostavljanje mira. Područja pod njihovom zaštitom morala su biti demilitarizovana, a sve oružane snage povučene ili rasformisane. Mirovne snage su bile raspoređene u određenim oblastima u Hrvatskoj koje su označene kao zaštićene zone UN („UNPA zone“). Bile su ostavljene četiri zaštićene zone – sektora „istok-zapad“/„sjever-jug“.⁶¹⁶ Na tom prostoru živjelo je pretežno srpsko stanovništvo u proglašenoj Republici Srpskoj Krajini.

Realizacija Vensovog plana nije tekla prema utvrđenom planu jer su ga od prvog dana opstruisale hrvatske vlasti stalnim napadima na teritoriju pod kontrolom UN, što govori da Hrvatska nije iskreno prihvatila Vensov plan već je nastojala da ga u svakoj prilici izigra, što je izazvalo značajne teškoće oko prihvatanja plana i u Krajini posebno u procesu demilitarizacije.⁶¹⁷

I pored svih smetnji u sprovođenju mirovnog plana, on je uspješno realizovan povlačenjem JNA iz UNPA zona i demilitarizacijom. Hrvatska je i dalje nastavila sa oružanim provokacijama, a istovremeno je vršila pripreme za prenošenje ratnih operacija u Bosnu i Hercegovinu. Dobivši naoružanje iz Njemačke i drugih zemalja, svoju vojsku i naoružane strane plaćenike rasporedila je u dolini Neretve i na sjeveru Bosne i Hercegovine, o čemu je generalni sekretar UN obavijestio Savjet bezbjednosti.⁶¹⁸

⁶¹⁶ Sektor „istok“ činile su teritorije: Istočna Slavonija, Baranja i Zapadni Srem. Sektor „sjever“ činili su: sjeverni dio Like, Kordun i Banija, a sektor „zapad“ Zapadna Slavonija i sektor „jug“: Sjeverna Dalmacija i južni dio Like.

⁶¹⁷ Napadi su vršeni u povlačenju JNA. U Baranji je sa mađarske strane izvršen napad početkom aprila 1992. godine, gdje je ubijeno 19 vojnika i 15 je ranjeno (Prema K. Novaković, *Isto*, str. 171)

⁶¹⁸ Generalni sekretar UN je rekao: „nema sumnje da su pojedini elementi hrvatske armije sa svojim oružjem naširoko razmešteni u BiH, u Bosanskoj Krajini u blizini Bihaća na

Svaku odbranu krajiških Srba, hrvatski političari su predstavljali pred svijetom kao kršenje Vensovog plana tvrdeći kako Srbi nisu sproveli demilitarizaciju. Sa teritorije Hrvatske vršile su se stalne oružane provokacije ubacivanjem naoružanih grupa sa teškim posljedicama po život ljudi, ohrabreni padom Miljevačkog platoa bez posljedica. Republika Hrvatska je izvršila agresiju na zaštićenu zonu UN, na Maslenicu, Ravne Kotare, aerodrom Zemunik i hidrocenralu Peruča i zauzela područje hidroelektrane Peruča i aerodrom Zemunik, objekte koji su bili isključivo pod kontrolom UNPROFOR-a i bez pripadnika srpskih snaga i ubile tri pripadnika mirovnih snaga.⁶¹⁹ Iste godine u septembru Hrvatska vojska izvršila je napad na tri podvelebitska sela nedaleko od Gospića-Divoselo, Počitelj i Čitluk, iako su bila pod zaštitom UN i tom prilikom ih zauzela, opljačkala i sravnila sa zemljom. Tokom ove akcije hrvatskih združenih snaga stradalo je ukupno 88 osoba (46 vojnika, osam policajaca i 36 civila). Među civilima je 26 osoba starijih od 60 godina, od toga 17 žena). Nije bilo ranjenih ni zarobljenih. Iako je zauzeto područje bilo pod zaštitom UN, Hrvatstvu nije ništa spriječilo da od UNPROFOR-a silom preotme kontrolu nad pojedinim područjima Krajine.

Na zahtjev Republike Hrvatske za promjenu mandata Mirovnih snaga, izmjenjena mandata izvršena je krajem marta 1995. godine razdavajanjem Mirovnih snaga UN na snage organizovane na prostoru Hrvatske i Krajine (UNCRO)⁶²⁰, snage organizovane u BiH – UNPROFOR/SFOR. Vensov plan nije sadržavao odredbe da bilo koja strana u sukobu traži promjenu, skraćivanje ili produžetak plana. Ovo pitanje bilo je ekskluzivno pravo Savjeta bezbjednosti, a mirovna operacija trebala je trajati do postizanja sveobuhvatnog rješenja jugoslovenske

severozapadu, oko Bosanskog Broda na severoistoku u Istočnoj Bosni“ (citirano prema: Kosta Novaković, *Isto*, str. 171)

⁶¹⁹ Savjet bezbjednosti je u Rezoluciji 802 izrazio duboku zabrinutost zbog napada hrvatskih vojnih snaga na područje pod zaštitom mirovnih snaga UN i osudio napade ne koristeći nikakve sankcije. Zahtijevao je trenutno povlačenje hrvatskih snaga.

⁶²⁰ Rezolucija Savjeta bezbjednosti UN br. 981 (odlučuje da ustanovi u Hrvatskoj operaciju UN za obnovu povjerenja koje će biti poznato pod nazivom UNCRO za period koji ističe 30. novembra 1995. godine)

krize. Međutim mirovne snage nisu ni približno opravdale svoju ulogu, posebno u zaštiti stanovništva u zaštićenim zonama, niti su bile u funkciji pronalazjenja sveobuhvatnog rješenja. One su faktički poslužile da sprovedu razoružanje „pobunjenih Srba“ i da sprovedu premještaj, odnosno napuštanje JNA sa prostora Hrvatske.⁶²¹ Ujedinjene nacije su samo sprovodile politiku koju su prema jugoslovenskoj krizi u cjelini uspostavile SAD, zapadne zemlje i Vatikan.

Čitavo vrijeme građanskog rata, u cilju sprečavanja većih sukoba između suprotstavljenih strana, vođeni su pregovori kako u inostranstvu tako i na prostoru Republike Hrvatske i Republike Srpske Krajine. U inostranstvu, pored političkih predstavnika u razgovore su uključivani i vojni predstavnici. Pregovori u inostranstvu su vođeni najčešće u Ženevi, Beču pa i u Norveškoj nedaleko od Osla, a kojima su prisustvovali uglavnom predstavnici UN i EZ. Pregovori su se odnosili na traženje rješenja za status RSK i prekidu rata između sukobljenih strana.

Posebnu pažnju u mirovnom procesu izazvao je plan Z-4 koji su 30. januara 1995. godine ponudili ambasadori SAD Piter Galbrajt (Peter Galbraith) i Ruske federacije Leonid Vladimirovič Keresterdžijanac i Gert-Hinrih Arens u ime mini kontakt grupe koju su činili predstavnici UN, EU, Ruske Federacije i SAD. Plan je u Zagrebu uručen Franji Tuđmanu, predsjedniku Republike Hrvatske. Uručenje nacrtu plana Milanu Martiću, predsjedniku Republike Srpske Krajine, u Kninu nije uspjelo, jer je Martić odbio da ga primi uz obrazloženje da nije upoznat o čemu se radi i da će ga uzeti na razmatranje poslije produženja mandata UNPROFORU krajem marta 1995. godine. Ovakav neodgovoran stav krajiškog rukovodstva dobro je došao Hrvatskoj koja je predloženi nacrt plana odbacila na sjednici Sabora. Problem se svodio na traženje krajiškog rukovodstva da se izmijeni promijenjeni mandat Mirovnih snaga koje su dobile nadležnost za sprovođenje dosadašnjih rezolucija o ekonomskom sporazumu i nadležnost za kontrolu granica sa Bosnom i Hercegovinom i SR Jugoslavijom, a što nije bilo predviđeno Venovim planom. Po nekim mišljenjima vlasti RSK odbile su da prime dokument pod uticajem Slobodana Miloševića koji je bio za

⁶²¹ Kosta Novaković, *Isto*, str. 177

odlaganje tog plana jer je smatrao da bi se takav model mogao aplicirati i na Kosovo. Plan Z-4 nikada nije dobio zvaničnu verziju međunarodne zajednice niti bilo koje strane u sukobu⁶²², a u konačnici trebali su ga prihvatiti predstavnici Vlade Republike Hrvatske i predstavnici entiteta nazvanog „autonoma srpska oblast“. Hrvatske vlasti su uveliko, već u februaru osporavali nacrt Plana Z-4 smatrajući ga neprihvatljivim, posebno u pogledu političke autonomije zapadnih dijelova, kojim je bilo predviđeno da ti dijelovi Krajine imaju znatne elemente svoje državnosti. Srpsko rukovodstvo pokazalo je mali nivo zrelosti, posebno u vladanju jezikom diplomatije, bez pregovaračkih vještina i umijeća i spoznaje vlastite pozicije u tadašnjim međunarodnim prilikama, koja je itekako pogoršana odbijanjem prijema plana sročnog od predstavnika velikih sila. Taj čin je najviše koristio vodstvu Hrvatske i njenoj politici lobiranja u zapadnom svijetu. U Zagrebu je to shvaćeno kao još jedna diplomatska pobjeda. S obzirom da su u javnosti dominantna različita stanovišta u tumačenju ponuđenog nacrtu plana pokušati ćemo prikazati njegove osnovne sadržajne implikacije. Plan nije obuhvatao čitavu Republiku Srpsku Krajinu već samo njen jedan dio i to regije Sjevernu Dalmaciju, Liku, Kordun i Baniju, tj. područja koja su obuhvatala SAO Krajinu. Nacrtom Plana Z-4 izostavljena je Zapadna Slavonija. Za Istočnu Slavoniju, Južnu Baranju i Zapadni Srem planom je bio predviđen poseban princip reintegracije u Republiku Hrvatsku.⁶²³ Sa srpske strane smatralo se da je najveći nedostatak ponuđenog Plana upravo to što nije obuhvatio cjelokupnu teritoriju pod kontrolom Republike Srpske Krajine. Po Planu, srpska oblast zvala bi se Krajina, a činile bi je oblasti Knina i Gline. Autonomne Kotare, Knin i Glinu osnovala je hrvatska vlast još sredinom 1992. godine ustavnim zakonom fingirajući dobru volju, toleranciju i poštovanje ljudskih prava i manjinskih prava pred međunarodnom zajednicom koja je upozorila na jednostrano izbacivanje Srba iz Ustava kao konstitutivnog, odnosno državotvornog naroda odlukom Sabora 1991. godine i njihovog svođenja na nacionalnu manjinu. Dakle, autori Plana su predvidjeli neku vrstu „unapređenja verzije“ autonomnih Kotara. Po nacrtu Plana, Srbi bi imali lokalnu skupštinu, vladu, predsjednika Krajine, svoja

⁶²² *Isto*, str. 252.

⁶²³ *Isto*, str. 261.

obilježja (zastavu, grb i himnu), pravo na svoje školstvo, medije, kulturne i druge institucije. Čak je bilo predviđeno da Krajina ubire carine i poreze i ima vlastiti novac⁶²⁴, koji je bio ravnopravan sa hrvatskom kunom. Hrvatski zakoni bi se sprovodili u Krajini samo uz saglasnost Krajine, dok bi sporove između Hrvatske i Krajine rješavao poseban Ustavni sud u kojem bi dvojica sudija bili iz Krajine. Krajina bi imala i ograničeni vid sklapanja međunarodnih sporazuma.

Pokušaj da se plan ponovo aktuelizuje nije uspio ni poslije operacije „Bljesak“ početkom maja 1995. godine kad je Hrvatska zauzela dio Zapadne Slavonije koja je bila pod kontrolom RSK i zaštitnih snaga UN. Odbijanje Karingtonovog plana od strane srpskoga rukovodstva znatno je pomoglo nezavisnoj poziciji hrvatske politike, posebno Tuđmanu. Prateći politiku Miloševića to je učinilo i rukovodstvo krajiških Srba u vezi sa propozicijama međunarodnog priznanja nacionalnih manjina. U tom kontekstu hrvatski autori o domovinskom ratu ocjenjuju da je Hrvatska imala sreću što su Srbi Krajine odbili Karingtonov plan, a poslije toga i Z-4 koji im je nudio specijalni status, de facto državu u državi, što je razlog da su mogući pritisci na Hrvatsku izostali⁶²⁵. Spremnost krajiških Srba da prihvate plan Z-4 na pregovorima u Ženevi, 3. avgusta 1995. godine, uoči hrvatske agresije na Republiku Srpsku Krajinu, po mnogima uslijedio je prekasno te da je stoga Međunarodna zajednica nije mogla zaustaviti. Iako plan nije predviđao jedinstveno rješenje za Srbe u Hrvatskoj, u cjelini, i uz pretpostavke da ga Hrvatska gotovo sigurno ne bi prihvatila u ponuđenom obliku, odbijanje da se primi kao osnova za pregovore uz uslovljavanje za produženje mandata mirovnih snaga, bila je velika greška krajiškog rukovodstva. Svaka druga varijanta pružala je barem neke šanse da se dođe do kompromisnog rješenja čime bi se izbjegao tragičan epilog srpskog naroda u Krajini. U krajiškom rukovodstvu nedostajala je kritička masa ljudi koja bi u cjelini i suštinski sagledala poziciju srpskog naroda u Hrvatskoj u kontekstu

⁶²⁴ Isto, str. 260.

⁶²⁵ Navedeno prema: Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2006, str. 317.

promjenjenih odnosa na prostoru SFRJ, posebno ratom u Bosni i Hercegovini i uvođenjem sankcija SFRJ koja se našla u potpunoj izolaciji. Nastale promjene u dobroj mjeri ukazivale su na činjenicu da se RSK u slučaju napada hrvatskih vojnih snaga nije u stanju sama odbraniti, a da je pomoć SRJ i Republike Srpske u datim okolnostima upitna. Posebno su bili vidljivi stavovi dominantnih faktora u međunarodnoj zajednici koji nisu bili naklonjeni srpskoj strani, ni u Krajinu niti u Bosni i Hercegovini. Anticipacija događaja je izostala jer nisu kritički preispitani dotadašnji odnosi u cilju poticaja za otvaranje očiju ljudima koji nisu vidjeli gdje bi mogli završiti neki nepovoljni procesi za čitav narod Krajine.

Napad hrvatske vojske na Zapadnu Slavoniju povodom incidenta u Okučanima, kao dijela teritorije pod kontrolom RSK, uslijedio je 1. maja 1995. godine, iako je bio pod zaštitom snaga UN. Za manje od 40 sati protjerano je oko 18 000 Srba, 283 ih je ubijeno i nestalo, među kojima je 57 žena i devetoro djece. Vodstvo RSK nakon poraza odlučuje se na odmazdu te naređuje raketni napad na Zagreb, te granatiranje Karlovca i Siska. U raketnom napadu na Zagreb ubijeno je sedam civila i preko 200 ranjeno. Uslijed napada hrvatskih snaga Mirovne snage UN su se povukle bez obzira na pisane garancije da će zaštititi srpski narod. Pored gubitka teritorije srpske snage imale su značajne ljudske gubitke⁶²⁶. Brzi poraz srpske vojske u Zapadnoj Slavoniji izraz je mnogih slabosti Vojske RSK od nedovoljnog broja vojnika do slabe organizacije i improvizovanog komandovanja. Zbog poraza, smijenjeni su predsjednik Vlade RSK Borislav Mikelić i komandant Srpske vojske Krajine Milan Čeleketić. Za novog predsjednika Vlade izabran je Milan Babić, a za novog komandanta imenovan je Mile Mrkšić. Međutim, ipak su ostala nedefinisana neka ponašanja vojnog rukovodstva Republike Srpske koja je imala sporazum o vojnoj pomoći sa RSK, kao i stavovi tadašnjeg predsjednika Republike Srpske Radovana Karadžića, posebno zbog toga što Glavni štab Vojske Republike Srpske nije dozvolio prelet krajiške avijacije koja je bila spremna da djeluje po neprijatelju. Tadašnji

⁶²⁶ *Srpska Krajina (Srpska Zapadna Slavonija), maj 1995. godine Izgon I*, DIC Veritas, Svetigora, Beograd, Cetinje, 1998, str. 273-281 i *Bilten br. 88/2005*.

predsjednik Radovan Karadžić je dao izjavu da se Republika Srpska neće miješati „u odnose Hrvatske i Republike Srpske Krajine“⁶²⁷. Komanda Prvog krajiškog korpusa VRS dosljedno se držala stava Radovana Karadžića. Ne samo da nije pružala oružanu pomoć prilikom pada Zapadne Slavonije već je zabranila da SVK koristi prostor Republike Srpske za otvaranje artiljerijske vatre po hrvatskim jedinicama. Jedinice koje su napuštale Zapadnu Slavoniju i prešle u Republiku Srpsku morale su odložiti opremu, naoružanje i druga sredstva, a ljudstvo je privedeno na Manjaču.⁶²⁸

Zapadna Slavonija je pala uz pasivan odnos Republike Srpske u posmatranju drame srpskog naroda tog područja. Čak je kažnjen jedan podoficir koji je samoinicijativno kršeći naređenje srušio jedan hrvatski avion.

⁶²⁷ K. Novaković, *Isto*, str. 445. Ovaj autor navodi da postoje pouzdani podaci „da je Radovan Karadžić često tajno pregovarao sa predstavnicima Republike Hrvatske nudeći im koncesije na štetu Republike Srpske Krajine tako što je obećavao Zapadnu Slavoniju, Kninsku Krajinu i druge prostore na kojima su oduvijek živjeli Srbi. Njegova opsesija je bila da u podijeli teritorije BiH sa Alijom Izetbegovićem dobije dio grada Sarajeva, a Krajina ga nikad nije interesovala, osim kad mu je trebala podrška.

⁶²⁸ *Isto*, str. 450.

OPŠTI NAPAD HRVATSKE NA REPUBLIKU SRPSKU KRAJINU I NJEN NESTANAK

Napad oružanih snaga Hrvatske na zapadni dio RSK uslijedio je nakon što su Hrvatska vojska i Hrvatsko vijeće odbrane krajem 1994. godine i početkom 1995. godine napali i ovladali padinama Dinare i Livanjskim poljem dovodeći u poluokruženje Bosansko Grahovo i Glamoč čime je u nepovoljan položaj dovedena i srpska vojska Krajine u Sjevernoj Dalmaciji i Lici. Neki događaji potvrđuju da se rat u BiH nije mogao završiti bez rješenja pitanja Republike Srpske Krajine. Pretpostavlja se da je rješenje nađeno na relaciji dogovora između Miloševića, Tuđmana i Karadžića, a po mnogima epilog tih dogovora rezultovao je propašću RSK. Izgleda da česte posjete Tuđmanovog savjetnika Hrvoja Šaričića nisu bile uzaludne. U tom kontekstu gleda se i na stradanje tzv. Visoke Krajine i pad Knina u poluokruženju hrvatske vojske, a Republika Srpska svela na zadati prostor u Bosni i Hercegovini na 49% teritorije. Događaji u ratnim okršajima upućuju na to. Ofanziva hrvatske vojske u smjeru iz Livanjskog polja prema Glamoču, Grahovu i Dinari, odnosno Kninu odvijala se bez ozbiljnog otpora srpske strane, a dan prije početka ofanzive hrvatski ministar odbrane Gojko Šušak je potpisao u Pentagonu Memorandum o saradnji Sjedinjenih Američkih Država i Hrvatske. Smatra se da su kreatori ovih događaja bili Amerikanci vezano za izbore 1996. godine Bila Klintonu koji je smatrao da je prije izbora potrebno završiti rat u BiH u koji je američka administracija bila duboko inkorporirana, što bi mu pomoglo da dobije drugi mandat. Lord Dejvid Oven (David Owen) u knjizi „Balkanska odiseja“ kaže: da mu je šef Klintonove Demokratske stranke za Nju Hempšir, Kris Spajro (Spirou), vraćajući se sa sastanka sa Miloševićem u Beogradu, na aerodromu u Atini rekao da mu je

Klinton dao instrukciju po kojoj „posljednja stvar koju želi je da Bosna postane problem u kampanji u Nju Hempširu“⁶²⁹, da je naredio da se sve završi do početka te kampanje. Lord Owen spominje i „Tuđmanovo oduševljenje od ranije kada mu je govorio o Karadžićevoj privatnoj mapi koju je predložio njegovoj vladi, a koja je velike dijelove Krajine davala Hrvatskoj“⁶³⁰. U oktobru 1994. godine Zdravko Mršić, bivši ministar vanjskih poslova, je izjavio da Pale predlažu novu podjelu BiH u kojoj neočekivano nude veliku teritoriju između Une i Vrbasa „kako bi se oko UNPA zone RSK (RSK primjedba M. Č) stavio zaštitni pojas“⁶³¹. Mršićeva izjava može biti izmišljotina, ali događaji koji su uslijedili u znatnoj mjeri su je potvrdili.

Planirani napad na RSK 4. avgusta 1995. godine pravdan je Splitskom deklaracijom potpisanoj 22. juna 1995. godine između Franje Tuđmana i Alije Izetbegovića uz posredovanje turskog predsjednika Sulejmana Demirela, uz pritisak američke administracije. Potpisivanju Deklaracije prisustvovali su američki ambasador u Hrvatskoj Piter Galbrajt i predstavnik američke vlade zadužen za BiH. Naziv dokumenta bio je „Deklaracija o oživotvorenju sporazuma iz Vašingtona o zajedničkoj odbrani od srpske agresije i postizanje političkog rješenja sukladno naporima Međunarodne zajednice“⁶³². Koji sarkazam u nazivu dokumenta gdje se od kreatora sporazuma građanski rat u Jugoslaviji označava agresijom. Srbi ne mogu biti agresori ako su branili teritorije na kojem su vjekovno živjeli kao autohtono stanovništvo. Klasičan Hegelov cinizam kad su mu rekli da njegove postavke nisu u skladu sa činjenicama, on je odgovorio tim gore po činjenice. Prema nekim podacima, pred početak napada združenih hrvatskih snaga na RSK, avijacija NATO-a je bombardovala i onesposobila antenske sisteme radiotelevizijskih stanica, te radarske sisteme Srpske vojske

⁶²⁹ Citirano prema: Milan Četnik, *Početak i kraj Krajine*, tekst objavljen u banjalučkom listu „Nezavisne novine“, u avgustu 2000. godine.

⁶³⁰ *Isto*, str. 10.

⁶³¹ *Isto*, str. 10.

⁶³² K. Novaković, *Isto*, str. 450.

Krajine⁶³³. Istočnoslavonski korpus koji je prema planu upotrebe SVK u slučaju opšteg napada hrvatskih snaga na RSK trebao izvršiti protivnapad prema teritoriji Hrvatske, Osijeka i Vinkovcima ostao je u pasivi, ponašajući se kao da nije i sastavu srpske vojske Krajine. Napad hrvatskih oružanih snaga na RSK započeo je 4. avgusta 1995. godine pod nazivom vojno redarstvena akcija „Oluja“. U sukobu neravnopravnih snaga za nekoliko dana slomljen je otpor rasulom zahvaćenih vojnika SVK. Narod se našao u strahu poučen istorijskim iskustvom zločina izvršenih nad srpskim stanovništvom u Nezavisnoj državi Hrvatskoj krenuo je u izbjeglištvo prema Republici Srpskoj i Srbiji, odnosno Saveznoj Republici Jugoslaviji. Pokrenuto je preko 200 000 stanovnika. Sa njima dijelom spontano ili organizovano prošle su borbene jedinice SVK, uglavnom sa borbenom tehnikom⁶³⁴.

Izostanak pomoći SR Jugoslavije i Republike Srpske i opšta dezorijentacija u samoj vojsci dovela je do brzog pada Krajine. Ostalo je dosta nerazjašnjeno pitanje zašto je RSK tako brzo pala?. Još uvijek postoji nagađanje oko tog pitanja i trebat će još puno vremena i istraživanja da se dođe do konačne istine. Olako gubljenje teritorije koju je kontrolisala vojska Republike Srpske (Bosansko Grahovo i Glamoč) čime je Knin direktno ugrožen teško je prihvatiti. U tom kontekstu ne mogu se zanemariti činjenice česte posjete Tuđmanova emisara Šarinića Miloševiću i Karadžiću. Tuđmanov cilj je bio da Srbija prizna Hrvatsku u avnojevim granicama i da se time odrekne Srba u Hrvatskoj. Milošević je bio toliko pritisnut sankcijama i međunarodnom blokadom da privreda Srbije više nije mogla izdržati, a unutrašnje stanje u državi bilo je potpuno konfliktno, tako da je po mnogima bio prinuđen na koncesije. Tu treba tražiti uskraćivanje vojne pomoći Srbima u Hrvatskoj, jer je Milošević bio prinuđen da normalizuje odnose sa Hrvatskom radi ukidanja sankcija. U datom trenutku srpsko rukovodstvo je smatralo da je sa Republikom Srpskom riješeno nacionalno pitanje Srba u Bosni i Hercegovini. To potvrđuje i izjava Hrvoja Šarinića Tuđmanovog saradnika koju je dao kao svjedok Haškog tribunala. On kaže da je 12. novembra

⁶³³ *Isto*, str. 452.

⁶³⁴ *Isto*, str. 452

1993. godine na sastanku sa Miloševićem u Beogradu pitao ga: „znam da smatrate da je Knin hrvatski, no nisam siguran da jednako razmišljate o Baranji?. Milošević mu je odgovorio: "otvoreno Vam kažem da sam s Republikom Srpskom u Bosni i Hercegovini, koja će prije ili kasnije da postane deo Srbije rešio 90% srpskog nacionalnog pitanja kao što je Tuđman rešio nacionalno pitanje Hrvatske sa Herceg Bosnom“. Kasnije ga je Šarinić pitao o nagovještajima da će se dve Krajine uskoro ujediniti i pridružiti Srbiji“, Milošević je odgovorio: „garantujem da to nije naš cilj i da do toga neće doći. Bila bi to velika greška. Malo pre sam rekao da sam sa Republikom Srpskom rešio srpsko nacionalno pitanje⁶³⁵.

Mnogi događaji, činjenice i dokumenti potvrđuju da je egzodus krajiških Srba bio unaprijed osmišljen, podstican od hrvatskog političkog i vojnog vrha. U vrijeme artiljerijskog napada na naselja RSK, dok su hrvatski vojnici ubijali i spaljivali sve što je srpsko, hrvatski predsjednik Franjo Tuđman preko radiotelevizije pozvao je Srbe, da ostanu kod svojih kuća i da bez bojazni za svoj život i svoju imovinu dočekaju hrvatsku vojsku i hrvatsku vlast⁶³⁶. Da mu nije trebalo vjerovati i da je egzodus Srba planiran najbolje govore riječi koje je izrekao na „Brijunskoj naredbi za operaciju „Oluja“ (transkripti iz Ferala): „Srbe treba snažno udariti da praktično nestanu“. Poslije Oluje on kaže: „Srbi su neslavno nestali iz ovih krajeva kao da ih nikad nije ni bilo. Nisu uspjeli pokupiti ni svoje prljave gaće. Neka im je sretan put! A oni iz svijeta koji nam i danas predbacuju da palimo srpske kuće na oslobođenim dijelovima Hrvatske, neka se prisjete da je upravo biblijsko načelo iz starog zavjeta: oko za oko, zub za zub“.⁶³⁷ Izgonom Srba iz Hrvatske ostvario se Tuđmanov plan da srpsku populaciju svede na njemu zadovoljavajući procenat, a to je 3% u odnosu na broj hrvatskog stanovništva čime je Tuđmanova kvota programiranog zločina izvršena.

⁶³⁵ Citirano prema: Kosta Nikolić „*Od ljeta do Oluje*“ *uvod u pad Republike Srpske Krajine* od 6. decembra 2021. godine.

⁶³⁶ Mnogi Srbi koji su poslušali Tuđmana ili su sami odlučili da ostanu kod svojih kuća ubijeni su po dolasku hrvatske vojske.

⁶³⁷ Feral Tribune od 5. aprila 2003. i 25. avgusta 2006. godine

Izvještaj Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava iz 2001. godine⁶³⁸ koji obuhvata područja pod nadzorom vojnih snaga UN: sektor Jug i sektor Sjever utemeljen na činjenicama, podacima i opisima događaja i imenima nastradalih i ubijenih ljudi, najbolje potvrđuje i dokazuje da su u akciji „Oluja“ hrvatske vojne snage počinile mnoge zločine nad vlastitim građanima, nad nedužnim i nemoćnim autohtonim srpskim stanovništvom. U izvještaju se navodi da je u sektoru UN Jug ubijeno 400 lica srpske nacionalnosti što je zajedno sa sektorom UN Sjever oko 600 srpskih stanovnika svih uzrasta, iako ovo nije tačan broj jer mnoge žrtve nisu sahranjene već su prosto nestali bez traga o svojoj smrti.

Dr Svetozar Livada u svojoj knjizi „Biološki slom i nestajanje Srba u Hrvatskoj (1880-2011)“ opisuje detaljno zločine koji su činjeni nad srpskim stanovništvom na području vojno-redarstvene akcije „Oluja“ ističući da nije naišao na srpsko selo gdje neko nije ubijen ili nestao uz opasku da su ga ti „zločini toliko sablaznili da je jedva sačuvao čovjeka u sebi jer je sveopća negacija Srba dovela do njihove potpune negacije kao ljudi“⁶³⁹.

Po profesoru dr Svetozaru Livadi „broj srpskih žrtava je daleko veći nego što govori izvještaj Hrvatskog helsinškog odbora jer u izvještaju nije utvrđen broj vojnika s obzirom da su neki strijeljani na licu mjesta u toku predaje ili zarobljavanja. Pored toga grobovi žrtava skrivani premještajem na različita, po pravilu, udaljena mjesta što su masovno činili pripadnici hrvatske vojske. To je razlog što nema volje da se nađu nestali. Po njegovoj procjeni, od 10 000 srpskih civila ostalih iza Oluje, polovina je ubijena ili nestala. Stvarni broj žrtava se nikad neće utvrditi, jer nalogodavca zločina ne progone izvršioći. Po njemu, u građanskom ratu u Hrvatskoj, kako ga on klasifikuje bilo je agresije i sa hrvatske i sa srbijanske strane „to se ne može poreći, jer smo vidjeli na djelu etničko

⁶³⁸ *Vojna operacija „Oluja i poslije-Izvještaji*, izdanje Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb 2001., u knjizi Svetozar Livada i saradnici, „*Biološki slom i nestajanje Srba u Hrvatskoj (1880-2011)*“, Bgd-Novı Sad, str. 116.

⁶³⁹ *Isto*, str. 172.

čišćenje Hrvata u srpskoj paradržavi Republici Srpskoj Krajini, i oko trista razorenih hrvatskih ruralnih naselja, te urbicid nad Vukovarom i Dubrovnikom, brutalno granatiranje gradova Zadra, Gospića, Karlovca, Siska, Osijeka a i Zagreba....

„Matrica etničkog čišćenja posvuda bijaše ista. Nikoga za sve ove zločine ne može abolirati. Crnogorske jedinice poharale su Konavle, biser mediteranske kulture, graditeljstva, pogazivši time „etos Marka Miljanova“. Sve je to bio zločinački poduhvat unutar balkanskog građanskog rata. Međutim, to nije moglo biti opravdanje za etnobanditizam regularne države protiv pobune i instrumentalizacije seljaka, to ne može biti izlika za otvaranje koncentracionih logora i za sve druge odmazde nad tisuću dvjesta srpskih ruralnih naselja Republike Hrvatske. Tragovi fakata i artefakata ne daju se izbrisati“⁶⁴⁰.

„Uz izgon ruralne srpske populacije hiljade ljudi je nestalo što u vrijeme trajanja i poslije Oluje. Ako se ima u vidu da pravog otpora hrvatskoj vojsci i policiji nije bilo, onda su srazmjeri zločina bili još strašniji. Hiljade spomenika je uništeno koji su obilježavali epohu antifašističke borbe, minirano i spaljeno oko 32 000 kuća do sto dana po okončanju Oluje, i uništeno preko četiri miliona primjeraka knjiga, uglavnom pisanih ćirilicom.“⁶⁴¹

Profesor dr Svetozar Livada je pravi svjedok traumatičnog vremena, kao ruralni sociolog reaguje na medijske spekulacije koje su prihvatili i neki hrvatski historičari po kojima su Srbi dobrovoljno napustili Krajinu i nestali u organizaciji krajiškog rukovodstva. Smatra da je to „apsurd za svakoga onoga koji znade što je seljak, kako živi i šta mu znači zavičaj. Nijedan seljak u svijetu nema rezervne njive, rezervnog zavičaja, rezervno groblje pređa. Seljak je gotovo istovjetan kmet vezan za zemlju svoga zavičaja i on mu je iznad politike i svake državne doktrine.“⁶⁴² Prema nekim, Hrvatsku je od 1991-1998. godine, napustilo više od 400 000 građana srpske nacionalnosti:

⁶⁴⁰ Citirano prema S. Livada, *Isto*, str. 186

⁶⁴¹ *Isto*.

⁶⁴² *Isto*, str. 187

„Ne postoji tolika „ljubav za Srbiju” ni “ratnički zov” koji bi mogli uzrokovati ovakav egzodus Srba iz Hrvatske. To su mogli prouzročiti samo nasilje, strahovi i nesreće s kojima je taj narod bio suočen u svojoj životnoj i radnoj sredini. A doista je bio i jest izložen svim mogućim pritiscima, prijetnjama, šikaniranju, diskriminaciji, pa i fizičkim likvidacijama. Ali jedno je rezultat građana, drugo je politički poredak jedne države koja svim sredstvima, pa i različitim oblicima terora diskriminira svoje građane određenog etničkog porijekla“.⁶⁴³

Tuđman nije odustao od „Oluje“ iako su krajiški Srbi dan dva prije pristali na razgovore o planu Z-4 i mirnu integraciju koja bi ih ostavila u Hrvatskoj, što Tuđman nije prihvatio jer bi ih to spasilo od progona. SAD ne samo da su se zalagale za teritorijalnu cjelovitost Hrvatske, nego su se aktivno uključile i pružale pomoć u ratu protiv Srba u Krajini, dok su Jugoslavija, Srbija i Republika Srpska Krajina od tada najveće sile, SAD kao svjetskog hegemonu i ostalih zemalja zapada bile onemogućene ne samo politički i ekonomski nego i vojno da pruže otpor. To je pravi razlog za Tuđmanove pobjede. To potvrđuje Torvald Stoltenberg ističući dominantnu poziciju Amerike u ratu na Balkanu. Njena pristrasnost u ratnim sukobima na Balkanu bila je očita, posebno prema hrvatskoj i muslimanskoj strani, što je razlog da svijet nije čuo za njegovo svjedočenje o hrvatskim i muslimanskim zločinima zašto je zaslužna američka agencija Ruder Finn koju je Hrvatska angažovala da širi pozitivnu sliku o Hrvatskoj među političarima u Vašingtonu i američkoj štampi⁶⁴⁴. Za najteže događaje tokom rata u Krajini i Bosni i Hercegovini, Stoltenberg kaže:

„Masakr 1995. u Srebrenici verovatno je najstrašniji pojedinačni zločin koji su bosanski Srbi počinili tokom celog rata. Međutim, u blizini tog grada bile su postavljene jake muslimanske snage koje su u tom trenutku već imale dobru obuku i opremu zahvaljujući pomoći SAD i Irana. I nisu se pomerili odatle. Ili kad je istog tog leta napadnuta Krajina gde su Srbi živeli već pet stotina godina i gde su Hrvati upali, palili i ubijali koga su stigli i proterali dvesta pedeset hiljada ljudi u roku od par dana. Mediji su ovo

⁶⁴³ Citirano prema: Jovan Mirić, *Demokracija i ekskomunikacija*, Zagreb, str. 233

⁶⁴⁴ Momčilo Đorgović, *Tragedija jednog naroda*, Beograd, 2017, str. 330

krajnje skromno propratili, za razliku od ogromne pažnje koje su privlačile ratne akcije Srba....Kaže da je prva žrtva svakog rata istina⁶⁴⁵.

Oluja je samo završni čin državne politike hrvatske vlasti, ako se ima u vidu činjenica da je prije ove akcije iz Hrvatske prognano 350 000 Srba i to kako naglašava prof. Jovan Mirić, nota bene, iz onih krajeva Hrvatske koji su bili pod stalnom kontrolom hrvatske vlasti.“ Iz toga proizlazi da je strateški cilj hrvatske vlasti da drastično smanji broj Srba u Hrvatskoj. Poznati advokat iz Hrvatske, Ante Nobile, za zagrebački N1 od 26. avgusta 2020. godine, kaže da su na hrvatskoj strani činjeni zločini prije Oluje, a nakon te redarstveno-policijske akcije došlo je do velikih pljački, sve u cilju da se Srbi ne bi vratili, kako bi se njihov procenat smanjio i pao u odnosu na hrvatsko stanovništvo. Pozivanje Franje Tuđmana da Srbi ostanu u svojim domovima je samo farsa. U vezi sa tim, američki ambasador u Hrvatskoj koji je podržao Oluju, kaže:

„Ne bih mogao reći da se Srbe pozivalo na ostanak. Mjesto Kistanje je jedan od primjera kako se postupalo nakon što je hrvatska vojska ušla u srpska sela. Namjerno spaljivanje Kistanja američki ambasador je proglasio potpuno besmislenim činom razaranja i zaključio: Srbi su imali pravo što su pobjegli, jer da su ostali bili bi spaljeni zajedno sa kućama.“⁶⁴⁶

Naravno, Galbrajt nije dovodio u pitanje Oluju jer je, po njegovom mišljenju, nije bilo neizbježno da se pitanje Krajine riješi vojnim putem, za što je „Hrvatska imala potporu SAD-a“. Ipak, priznanje da su tvrdnje da su Srbi otišli dobrovoljno naziva prilično pogrešnim i neiskrenim.“ To potvrđuju upravo događajima u Kistanjima gdje se „kosovski Hrvati useljavaju u srpske kuće, čiji su vlasnici hrvatski državljani i imaju ista prava kao i drugi na svoju imovinu. Janjencima se kuće odlukom ministarstva obrane dodjeljuju na deset godina“ što Galbrajt smatra ozbiljnim narušavanjem prava na privatnu imovinu i ozbiljnom diskriminacijom suprotno onome što je hrvatska vlada njemu obećala⁶⁴⁷. Faktički, ovom izjavom on je doslovno rekao da je Hrvatska imala američku

⁶⁴⁵ *Isto*, str. 331.

⁶⁴⁶ Citirano prema: Jovan Mirić, *Isto*, str. 236.

⁶⁴⁷ *Isto*, str. 236.

pomoć za svoje akcije u Krajini, tj. nasilno rješavanje srpskog pitanja. U hrvatskoj javnosti često se ističe da je Hrvatska vodila odbrambeni rat protiv srpske agresije iako ga u međunarodnoj zajednici označavaju kao građanski, ne mogu činiti zločini što je bez smisla. Svaki zločin je zločin i nema opravdanja. Neprihvatljiva je činjenica da je Hrvatska žrtva od strane krajiških Srba i Srbije, zbog, kako se često ističe, velikosrpske pretenzije za stvaranje Velike Srbije. Prije bi se moglo reći da je Hrvatska napala krajiške Srbe zbog otkazivanja poslušnosti i JNA zbog pomoći koju su pružili krajiškim Srbima. JNA je bila jugoslovenska vojska, a ne vojska Srbije, koja je željela očuvati Jugoslaviju te je vodila rat protiv njenih rušitelja. Uostalom, postavlja se pitanje kako bi recimo Njemačka koja je svjesno podržavala secesiju Hrvatske od Jugoslavije, reagovala kada bi Bavarska pokrenula secesiju od savezne države, sasvim sigurno kao Španija protiv secesije Katalonije. Ali bez sumnje, ta vojska snosi odgovornost za besramno rušenje Vukovara i bombardovanja drugih gradova Hrvatske, kao i za toleranciju zločina koje su činile srpske paravojne formacije. JNA je u Vukovaru poslala narod u podrume bombardovanjem i rušenjem grada što je oblikovala kolektivnu svijest naroda i okrenula narod protiv sebe, iako su u Vukovaru pobijedili komunisti koji nisu imali mržnju prema JNA.

U evidenciji Dokumentarno-informativnog centra „Veritas“ nalaze se imena 1853 poginulih i nestalih Srba u toku i nakon „Oluje“, od čega 1202 civila od kojih su tri četvrtine bili stariji od 60 godina. Među žrtvama Oluje, rasvijetljena je sudbina 1002 osobe, dok je na evidenciji nestalih još 851 osoba od čega 614 civila. Od hrvatske vojske stradalo je 1665 lica, dok su ostali stradali od Hrvatskog vijeća i Armije Bosne i Hercegovine. SAD i Zapad prećutao je zločine i etničko čišćenje krajiških Srba, a hrvatska vlast je to shvatila kao blanko kartu, kao podstrek za iseljavanje nedužnih ljudi. Srbi kao većinski narod u Krajini brutalno su uništeni i protjerani od hrvatskih oružanih snaga. Hrvatska država nije ništa učinila da se spriječe plemenska ubistva i uništenje i pljačka srpske imovine. Kako kaže hrvatski filozof i publicista Boris Buden: „hrvatski se narod u svojoj nacionalnoj državotvornoj revoluciji nauživao slobode svojih strasti, u okviru zadane ideologije smjelo se ubijati i pljačkati nekažnjeno“⁶⁴⁸.

⁶⁴⁸ Boris Buden u intervjuu „Nacionalu“ od 25. marta 1998. godine

Potvrđeno je da država koja diskriminira i ekskomunicira jedan narod ne može ga štiti. Mnoge žrtve su ubijene, a da nema svjedoka pa nema ni zločina. Društveno kršenje Međunarodnog humanitarnog prava ostalo je nekažnjeno. Tokom operacija „Bljesak“ i „Oluja“ učinjena su vansudska smaknuća čije žrtve su dijelom pokopane u masovne grobnice, a dijelom spaljene.

U završnoj operaciji „Oluje“ hrvatske vojno-redarstvene snage osvojile su područja Srpske Krajine i to dio ukupnog područja u Posavini, Zapadnoj Slavoniji, te na Baniji, Kordunu, Lici i Sjevernoj Dalmaciji, čime je u stvari nestala Republika Srpska Krajina, a veći dio stanovništva i srpske vlasti i vojska napustili su svoja ognjišta našavši se u izbjeglištvu u Saveznoj Republici Jugoslaviji, a manji dio u Republici Srpskoj. Istočna Slavonija i Baranja uz pomoć prelazne međunarodne uprave (1996-1998) Erdutskim sporazumom reintegrirane su pod hrvatsku vlast. Padom Krajine, Konferencija o Jugoslaviji prestala je sa radom, čime je završeno srpsko pitanje u Hrvatskoj.

IZGON KRAJIŠKIH SRBA NIJE UZNEMIRIO EVROPSKU I AMERIČKU SAVJEST

Protjerivanje krajiških Srba nije uznemirio evropski i američki politički narativ. Odlazak jednog naroda koji je vijekovima odolijevao raznim nevoljama, pa čak i genocidu (1941-1945) je bez sumnje civilizacijska i ljudska tragedija. Narod slobodarskog mentaliteta koji je kroz istoriju naučio da trpi, je na kraju ostavljen sam na milost i nemilost svojih mrzitelja. To je sraman odnos evropskog društva prema jednom malom narodu koji je u jednoj istorijskoj fazi dao značajan doprinos u odbrani evropske civilizacije, a i značajan doprinos u borbi protiv fašizma kao najveće aveti koja je prijetila ljudskoj vrsti. Za zločine nad Srbima u Oluji niko nije odgovarao pred Haškim tribunalom, dok su za zločine nad Hrvatima sva tri predsjednika krajiških Srba osuđena na dugogodišnju robiju. Protiv Tuđmana bila je napisana optužnica na kraju njegovog mandata dok je tužilac bila Luiz Arbur (Louise Arbour) koju je ostavila svojoj nasljednici Karli del Ponte (Carla Del Ponte). Međutim, u međuvremenu, Tuđman se razbolio i umro. Da Tuđman nije umro, optužnica bi bila podignuta, što je rekla sama Karla del Ponte, kaže hrvatski umirovljeni hrvatski diplomata Frano Krnić za hrvatski Globus od 22. septembra 2021. godine.

Srbi u Hrvatskoj zakoračili su u vrijeme za koje nisu bili spremni, drugim riječima, zatečeni događajima koji su uslijedili krajem 80-tih godina. Suviše oslonjeni na državu i sakralne oblike djelovanja komunista bez znalackog i istaknutog vođe, a time izostanka autonomnog odlučivanja i internalizacije pozicije, našli su se u neizlaznoj situaciji izabravši najgoru soluciju pobune u momentu kada im međunarodne okolnosti nisu išle u prilog. Ostaje dilema da li su vodeći ljudi u srpskoj politici trebali učiniti neki potez na vrijeme koji bi spriječio egzodus, odnosno šta bi bilo da su prihvatili dugo pripremane planove

za integraciju srpskog korpusa u hrvatski državni okvir, za koje u hrvatskom rukovodstvu nije bilo adekvatne volje, ali nije razumljivo zašto nije bilo dobre volje na srpskoj strani, pogotovo zbog međunarodnih pritisaka i ucjena Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srpske koje im u tim okolnostima nisu mogle pomoći. Ni Hrvati ni Srbi nisu bili na visini zadatka, bez zajedničkih istorijskih ciljeva koje su postavili, a još manje odgovornosti. I sa jedne i sa druge strane bilo je isuviše sumnjičenja, a još više nepovjerenja. Zločine i etničko čišćenje Hrvata koje su Srbi činili prilikom oružanih sukoba na prostoru RSK znatno su doprinijeli za stvaranje srbofobične propagande u svim slojevima hrvatskog društva, što je pogodovalo atmosferi za napade i progon Srba. Isto tako, pripisivanje Hrvatima kolektivne krivice i genocidnom karakteru urođenom ustašluku, znači govoriti o grijesima srpske propagande. Oslanjajući se na atmosferu da je Srbima u Hrvatskoj ugrožena politička i biološka egzistencija i da je na vidiku novi genocid, Hrvati su okvalifikovani kao ustaše, hrvatska vlast kao recidiv NDH. U takvoj atmosferi Srbi i Hrvati bili su duboko zaglibljeni u blatu bez inovacije i alternativnih rješenja. Svako rješenje bilo bi bolje od ratnih sukoba i nestanka jednog naroda sa njegovih istorijskih prostora.

Hrvatska i srpska politika koju su kreirali i personalizirali Franjo Tuđman i Slobodan Milošević snose veliku odgovornost za stanje Srba u Hrvatskoj. Hrvatska politika koju je predvodio Franjo Tuđman najodgovornija je za situaciju i sudbinu Srba u Hrvatskoj. Ta politika i njena vlast ih je zlostavljala, diskriminirala, istrebljivala i protjerivala. Istorijska laž da su Srbi u Hrvatskoj protiv svake hrvatske države ne stoji, oni su samo protiv one države koja ih ugrožava, njihovu slobodu i opstanak. Od samog dolaska na vlast Tuđman je smatrao da su mu Srbi glavna smetnja u stvaranju nezavisne države. Njegova politička platforma nije bila usmjerena da pridobije Srbe putem određenih kompromisnih varijanti što bi učinili razumni državnici, već upravo obratno, sve je činio da dogovora sa Srbima ne dođe. Već na izbornoj kampanji 1990. godine nagovijestio je svoj odnos prema Srbima kada je izjavio da će svi oni koji gunđaju i galame morati ići iz hrvatskih zemalja tamo odakle su došli ukoliko ne budu poštovali zemlju hrvatskog naroda. Smatrao je da je jedino ratom moguće ostvariti samostalnost Hrvatske. Relevantnog srpskog predstavnika Jovana Raškovića koji je tražio razumnu autonomiju Srba u Hrvatskoj je nakon jednog

sastanka u Saboru Hrvatske izvrgao medijskom ruglu za jednu izjavu kojom ga je htio upozoriti da do sukoba Srba i Hrvata može doći. Rašković se nije uklapao u njegovu politiku jer je želio mirno rješavanje spora između Srba i Hrvata, dok je rat za Tuđmana i njegovu stranku bio jedino rješenje da se stvori nezavisna država.

Temeljna greška Miloševića i njegove politike bila je u njegovom uvjerenju da će rat u Jugoslaviji ostati unutrašnja stvar, bez uplitanja zapadnih sila, što je tumačio njihovim angažmanom na evropskom istoku zbog sloma realnog socijalizma, odnosno komunizma. Podlogu takvom stanovištu dalo je tumačenje Evropske zajednice da je u Jugoslaviji na djelu građanski rat koji je proizašao iz oživljavanja stalnih etničkih sukoba nakon pada komunizma koji je držao stanovništvo pod strogim nadzorom, gušeći etničke identitete i ljudske slobode. Međutim, Evropa nije shvatila da je Jugoslavija duboko podijeljeno društvo sa dubokim nacionalnim, vjerskim i etničkim, pa i kulturnim i socijalnim razlikama koja nije mogla da funkcioniše prema liberalnom modelu demokratije, već joj je bio imanentan princip komunističke diktature.

Sve do stava Badinterove (Badinter) komisije koja je dala okvir za formiranje republika kao samostalnih država na temelju Ustava iz 1974. godine, Milošević je podržavao separatne ciljeve srpskog naroda u Hrvatskoj smatrajući da kao konstitutivan narod imaju na to pravo vjerujući da će time zadržati Hrvatsku u Jugoslaviji jer je po njemu održanje jugoslovenske države sa svakog pravnog stanovišta neporecivo. Prenapregnuo je izreku Čerčila da velike sile imaju tu privilegiju da mogu da rade ono što je protivzakonito i protiv međunarodnog prava. Poslije toga Milošević i njegova vlast zauzeli su stav da srpski narod ima pravo na ujedinjenje, jer se SFRJ raspala, da stvori nacionalnu državu na osnovu prava na samoopredjeljenje. Za Miloševića ništa nije značilo rušenje Berlinskog zida, novi položaj Njemačke, raspad istočnog bloka. Izolovan od spoljnog svijeta pravio je greške, nije predviđao događaje, a još manje pripremao Srbiju za historijski zaokret, da bi na kraju značajni dio svijeta okrenuo leđa Srbiji. Srpsko rukovodstvo u Krajini slijedilo je njegovu politiku imajući veliko povjerenje u JNA, vjerujući da će ih ona zaštititi od hrvatske vlasti, ne predviđajući da će JNA

pod pritiskom međunarodne zajednice morati napustiti Hrvatsku i da će biti pod ingerencijama UN sa visokim stepenom nezaštićenosti.

Prema Sarajevskom sporazumu od 2. januara 1992. godine prava Srba u Krajini garantovalo je krnje Predsjedništvo SFRJ i JNA. Međutim, ugovor nije sadržavao te obaveze novonastale države SRJ koja je kasnije formirana, što je imalo nesagledive posljedice za narod Krajine. Primjedbe rukovodstva Krajine u tom pogledu bile su sa indignacijom odbačene od krnjeg Predsjedništva SFRJ i JNA u čemu su prednjačili Borisav Jović, Branko Kostić i general Blagoje Ađžić.

Srbi u Hrvatskoj se objektivno nisu mogli suprotstaviti Hrvatima jer su bili izolovani, a nisu imali ni ekonomski ni ljudski potencijal, bez organizovane inteligencije koja je bila odsječena u hrvatskim gradovima ili je djelovala na daljinu iz Beograda. Za razliku od srpskih, mnogi hrvatski intelektualci bili su angažovani u poslovima Tuđmanove vlasti i politike. Na tom tragu djelovali su mnoge diplomate, generali, univerzitetski profesori, književnici i dr.⁶⁴⁹ Broj ljudi takvog profila u Krajini je bio veoma sužen, ako se izuzme Rašković koji je kratko djelovao. O sudbini naroda odlučivali su predratni skladištari, policajci, zubari, ratni profiteri i dr.⁶⁵⁰ Prema kazivanju Ratka Dmitrovića prilikom susreta sa Jovanom Raškovićem u Beogradu upitao ga je zašto „Srpsku demokratsku stranku nije osnovao u Zagrebu i dao joj na taj način centralistički, globalni značaj“, Rašković je odgovorio „...da u Zagrebu nije mogao naći ni pet Srba intelektualaca koji bi se prihvatili tog posla, ovi su više vjerovali hrvatskim komunistima i Račanu“. Pored toga Rašković je naglasio da je to bilo nemoguće iz razloga što bi ga u tom slučaju u Kninu proglasili pobeguljom i izdajnikom. Nije uspjelo ni prebacivanje Jugoslovenske samostalne stranke koja je osnovana pod vodstvom Mile Dakića u Vojniću 11. februara 1990. godine. Sjedište stranke u Zagrebu trebalo je da bude u prostorijama doktora Milana Vujnovića

⁶⁴⁹ Prema izjavi Frane Krnića, bivšeg jugoslovenskog diplomate, ambasadora i hrvatskog veleposlanika u više zemalja, 99% bivših jugoslovenskih diplomata sa hrvatske liste stavilo se na raspolaganje Franji Tuđmanu (Globus br. 136 od 15. septembra 2021. godine).

⁶⁵⁰ Ratko Dmitrović, isto. 291.

u njegovoj stomatološkoj ordinaciji⁶⁵¹. Na taj prostor i stomatološku ordinaciju izvršeno je nekoliko napada, tako da je Vujnović zbog fizičkih napada jedva izvukao živu glavu, morao je napustiti Zagreb. Prijetnje, pa čak i fizički napadi na sve ono što je srpsko stvorili su u Zagrebu i hrvatskim gradovima atmosferu straha kod srpskih intelektualaca tako da su tražili glavi mjesta i uglavnom napuštanjem Hrvatske. Svako javno djelovanje u korist srpske strane bilo je veoma rizično, čak je prijetilo javno linčovanje i gubljenje života.

Velikim dijelom srpski intelektualci su na prvim višestranačkim izborima dali povjerenje hrvatskim komunistima transformisanim u Stranku demokratskih promjena koji su Srbe ostavili na milost i nemilost hadezeovskim jurišnicima. Faktički, ostavljeni su i od države koju su stvarali. Uostalom, Srbe u gradovima Hrvatske niko nije pitao prilikom oružane pobune protiv hrvatske vlasti, iako je u hrvatskim gradovima živjelo blizu polovine srpskog stanovništva. Samo u Zagrebu, prema popisu iz 1991. godine, živjelo je bliže 50 000 stanovnika srpske nacionalnosti, a u gradu srpske pobune Kninu nešto preko 10 000 građana srpske nacionalnosti. O sudbini Srba, koji su živjeli u gradovima, odlučivali su drugi od kojih se nije moglo očekivati da posjeduju pregovaračke, odnosno diplomatske vještine sa hrvatskom vlašću i predstavnicima Međunarodne zajednice.

Nažalost, Srbi su bili prvi koji su osjetili sve okrutnosti stvaranja „Novog svjetskog poretka“. Ohrabrena padom Berlinskog zida, pod pritiskom katolika Bavorske, podrške Vatikana, Njemačka je uz pomoć Austrije i dr., stvorila opšti front protiv Jugoslavije i pravoslavnih Srba koji se nisu mogli pomiriti sa činjenicom raspada zemlje koju su u dva navrata stvorili uz velike žrtve. Vatikan, Njemačka, Austrija i SAD prednjačili su u podršci otcjepljenju Slovenije i Hrvatske od Jugoslavije i time nesumnjivo pridonijele rasplamsavanju građanskog rata. U tom kontekstu, Vlada SAD uvela je već 1991. godine ekonomske sankcije protiv Jugoslavije koje su pogodile republike koje do tada nisu sprovele izbore, a to su Srbija i Crna Gora⁶⁵².

⁶⁵¹ *Isto*, str. 292.

⁶⁵² M. Ekmečić, *Isto*, str. 551.

Zapadnim zemljama uveliko se razvila srbofobija do neslućenih razmjera. Srbi su proglašeni kao glavni krivci za građanski rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a Srbi u Hrvatskoj su kolateralna šteta koja „demokratski“ zapad nije mnogo zabrinula. Zapad nije izrazio brigu za najveće etničko čišćenje u Evropi poslije Drugog svjetskog rata jer su hrvatske snage to izvršile uz podršku SAD i Zapada. Po zapadnoj štampi „Etničko čišćenje su praktikovali Srbi dok su ostali bili žrtve“. Zapadna javnost nije imala mogućnost ili nije htjela da sazna istinu i da opovrgne ovu verziju. Za ljude sa drugačijim tumačenjem događaja, mediji su bili zatvoreni. Istina o stvarnim događajima nije smjela ugledati svjetlo dana. Zapad gleda inkvizitorskim pogledom na male narode koji im se zaklinju na bespogovornu odanost ciljevima koji nisu njihovi. Mali narodi moraju biti mudri i tražiti moguće u datim okolnostima, jer ono što je pravedno nije i mudro, a srpsko rukovodstvo 90-ih to nije bilo. Hrvati su bili vještiji u pronalaženju spoljnih pokrovitelja, dok su Srbi bili isuviše oslonjeni na samostalnost i nezavisnot, pa su često u raskoraku sa svojim mogućnostima.

Hrvatsku je u toku rata napustilo preko 400 hiljada stanovnika, od toga 130 hiljada je otišlo u zapadno-evropske zemlje čiju strukturu su činili i Srbi i Hrvati, dok je ostalih preko 300 hiljada izbjeglo uglavnom u Srbiju i mali dio u Republiku Srpsku. U ratu je poginulo 16 hiljada građana hrvatske nacionalnosti i 6 hiljada građana srpske nacionalnosti⁶⁵³. Do 2014. godine u Hrvatsku se vratilo 69 000 ili 21% lica izbjeglih iz Hrvatske⁶⁵⁴. Još uvijek se ne zna koliko je nakon najperfidnijih mučenja nestalo Srba u Lori, Gospiću, Kulinema, Kerestincu, Sisku, Osijeku, Pakračkoj poljani, Vukovaru, na Zagrebačkom velesajmu i dr.⁶⁵⁵

Nije jasno i krajnje je nerazumljivo i kosi se sa temeljnim pravom i nacionalnim principima da su hrvatski generali Ante Gotovina, Mladen Markač i Ivan Čermak optuženi za zločine protiv ubistva, pljačku, razaranje, progon srpskog stanovništva tokom Oluje, najprije osuđeni, od strane Haškog tribunala

⁶⁵³ Robert Blažević, *Upravna znanost*, Rijeka 2004, str. 24.

⁶⁵⁴ Svetozar Livada i saradnici, *Isto*, str. 125.

⁶⁵⁵ Igor Mandić, „Nedjeljnik“ od 23. oktobra 2018. godine.

Gotovina na 24 godine, Markač 18 godina zatvora, a Čermak oslobođen, te kasnije, pod čudnim okolnostima pred Žalbenim vijećem istog suda vještom pravno-političkom gimnastikom američkog sudije Teodora Merona Gotovina i Markač oslobođeni. Nevjerovatno je da Ante Gotovina i druga dva odgovorna generala nisu znali da im vojska tokom „Oluje“ ubija civile, kao ni za sve užasne masakre tokom samog rata.

Zadržati državnost srpskog naroda u Republici Hrvatskoj bio je prioritet srpske agende. U istorijskim okolnostima 90-ih godina to nije bilo moguće. Kao politički subjekt na prostoru RH mogli su opstati samo onda kada je Hrvatska bila u okviru neke šire državne zajednice, tj. onda kada je nad Hrvatskom postojala neka viša druga vlast bilo da se ona nalazila u Beču, Budimpešti ili Beogradu. Kratko trajanje samostalne hrvatske vlasti (1941-1945) pokazalo je da su Srbi nepoželjni i označeni kao remetilački faktor, kao takvi protjerivani i ubijani. RSK nije mogla zadržati svoju državnost bez naslanjanja na svoje zaleđe, BiH i Srbiju, jer nije imala svoj egzistencijalni potencijal. Ostala je bez ijednog urbanog središta, bez iole značajnijih prirodnih resursa, bez industrije, bez izdvojenih kapaciteta, školstva, zdravstva, bez kulturnih institucija.

Nestankom državnosti u Hrvatskoj, preostali Srbi na tom prostoru postali su periferna datost, zanemarena mitska kategorija. Stanje Srba u Hrvatskoj najbolje oslikava Igor Mandić, istaknuti hrvatski književnik i esejista koji na ilustrativan i sarkastičan način kaže:

„Ima Srba u Zagrebu, ali se oni ne vide. Tu postoji grozan izraz „lojalni“. To je poražavajuće, u pitanju je nevidljivi Srbin.“ Zbog toga tolika navala na Milorada Pupovca jer je jedini činio Srbe vidljivim. Drugi su nevidljivi. Jedan od „vidljivih Srba“ je Rade Šerbedžija koji je podnio gomilu uvreda, ali kada je njegova slava rasla, došlo je do ublažavanja nasrtaja. Što se tiče zločina koje su Srbi učinili nad Hrvatima, njih po njemu svakako treba procesuirati, međutim nigdje se „ne spominju zločini koji su napravljeni prema Srbima civilima prije rata. Postojali su odredi smrti i to se zaboravlja u prosvjedu u Vukovaru. Srbi su sa 11-12 posto populacije u Hrvatskoj po Pavelić-Tuđmanovu sistemu svedeni na četiri posto, pa sada ispod toga. A broj Srba prije 1991. godine u Hrvatskoj je bio identičan broju Afroamerikanaca u SAD. A bez Afroamerikanaca nema Amerike, zar ne? Naravno,

Srbi su sa ostalim narodima i narodnostima izgradili modernu Hrvatsku krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Cijeli centar Zagreba je financiran od strane srpske i hebrejske zajednice! Oni su napravili centar Zagreba!“ Sudbinu Srba u Zagrebu i njihov pogrom u NDH najbolje ilustruje tregedija porodice Milinov koja je bila prvi vlasnik hotela Dubrovnik. Svetozar Milinov i njegovi sinovi Vojislav, Đorđe, Kosta i Nikola su ubijeni u ustaškom logoru Jadovno. Svetozareva supruga Milica ubijena je u ustaškom logoru Slano na Pagu, a jedan izvor pominje njihovu kćerku, takođe kao žrtvu logora Slana koja je silovana pred roditeljima. Osvrćući se na pad srpskog stanovništva u Hrvatskoj, on je istakao „da se tu može kriti i nešto goregenocid. Etničko čišćenje. To je jezivo. Gdje su ti ljudi isparili? Neki za vrijeme Drugog svjetskog rata u Jasenovcu. Smanjiti toliki postotak stanovništva je stravično. Time je Hrvatska potpuno opustjela. Dalmatinska Zagora, Gorski Kotar nemaju prvačića, nema Srba jer su Srbi uvijek bili na najtežim terenima. Kod nas je uvijek bila istina da su Srbi u policiji, sudstvu i diplomatiji, što nikada nije bila istina. Hrvati su bili u vrhu jugoslovenske države, to je bilo dosta pravedno raspoređeno...“⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ Citirano, *Isto*.

IZDVAJANJE BOSNE I HERCEGOVINE IZ SFR JUGOSLAVIJE

Političko rukovodstvo Bosne i Hercegovine se sve do višestranačkih izbora u novembru 1990. godine zalagalo za očuvanje SFR Jugoslavije. Pobjedu na višestranačkim izborima odnijele su nacionalne stranke. Stranka demokratske akcije (SDA) koja je predstavljala Muslimane. Srpska demokratska stranka (SDS) koja je predstavljala Srbe i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) koja je predstavljala Hrvate.

HDZ je nastala najprije, početkom 1990. godine kao ogranak istoimene stranke u Zagrebu čiji je šef bio Franjo Tuđman. Na čelu stranke bio je Davor Perinović koji je smijenjen poslije saznanja da mu je otac bio Srbin, da bi na čelo došao Stjepan Kljujić, sportski novinar.

Srpska demokratska stranka nastala je posljednja u julu 1990. godine, nazvavši se prema imenu stranke sunarodnika u Hrvatskoj. Ona nije imala ideološkog saveznika u vladajućoj Socijalističkoj partiji u Srbiji, iako je imala veze sa matičnom Republikom u samom nazivu. Na čelu ove stranke bio je Radovan Karadžić, psihijatar i pjesnik.

U maju, 1990. godine, formirana je Stranka demokratske akcije (SDA). Za razliku od druge dvije stranke, ova stranka nije imala u nazivu nacionalne oznake, jer je formirana prije nego što je dozvoljeno formiranje stranaka na nacionalnoj osnovi i što je ovim nazivom bila otvorena mogućnost kad je to trebalo da se predstavlja i kao multietnička stranka. Osnivač i njen predsjednik bio je pravnik Alija Izetbegović.

Bivši komunisti preimenovali su u Stranku demokratskih promjena na čijem čelu je bio Nijaz Duraković, osvojili su svega 18 mandata u skupštini BiH

dok su reformisti Ante Markovića (predsjednika Vlade SFRJ) osvojili 13 mandata. Cenzus je prešla i Muslimanska bošnjačka organizacija koju su osnovali Adil Zulfikarpašić i Muhamed Filipović, koja je okupljala dio urbane muslimanske inteligencije, te partija bivših socijalističkih omladinaca na čelu sa Rasimom Kadićem. U Predsjedništvo Republike izabrani su Fikret Abdić i Alija Izetbegović sa muslimanske strane, Nikola Koljević i Biljana Plavšić sa srpske strane, Stjepan Kljuić i Franjo Baras sa hrvatske strane, te Ejup Ganić sa jugoslovenske strane. Izborni rezultati pokazali su da nacionalne stranke predstavljaju nacionalne pokrete i duboku podjelu bosansko-hercegovačkog društva po nacionalnoj osnovi čime je komunistička vlast decenijama uspješno manipulirala.⁶⁵⁷ BiH je bila ogledalo socijalističke Jugoslavije, funkcionirala kao „Jugoslavija u malom“, kao takva bila je duboko podijeljeno društvo zasnovano na nedemokratskim odnosima, a iznutra, sa lažnom slikom prema vani.

Proces propadanja komunizma krajem 80-ih godina 20. vijeka je usko povezan sa nacionalnim buđenjem i željom za samostalnošću mnogih naroda koji su do tada živjeli u socijalističkim državama, uglavnom na jugoistoku Evrope. Raspadom političkog sistema, pojavom nacio-šovinističkog pokreta „opasnih namjera“ oživjeli su recidivi prošlosti neporaženih ideologija u svim jugoslovenskim republikama. U suštini, postkomunistička društva pala su u ruke neodgovornih političkih amatera koji su glavni oslonac našli u nacionalizmu. Njihova mentalna matrica nije shvatala dolazak radikalnih promjena i da im se na vrijeme prilagode, bez zapaljive govorne retorike koja ih je odvela u sukobe. Nacionalna kultura kod svih balkanskih naroda nikada nije izašla iz pojedine vjere i crkve, pa je vjerska komponenta posebno u prelaznim trenucima imala važnu ulogu ne samo za politička kretanja, nego i za socijalnu organizaciju društva. Kod balkanskih naroda, posebno kod Muslimana gdje je bila priznata „vjerska identifikacija“, u svim kriznim trenucima, sakralni element nije spajao već je odvajao ljude različitih vjera potcjenjujući njihovu netrpeljivost u zajed-

⁶⁵⁷ Čedomir Antić i Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 262

ničkom životu. Transformacija vlasti sa komunista na pobjednike u BiH izvršena je bez većih problema na bazi međustranačkih dogovora triju nacionalnih stranaka.

Za prvog predsjednika Predsjedništva izabran je Alija Izetbegović iako je Fikret Abdić dobio na izborima najveći broj glasova.⁶⁵⁸ Za predsjednika Skupštine izabran je Momčilo Krajišnik, a za predsjednika Vlade Jure Pelivan. Već na početku izborne kampanje u okviru stranke SDA pojavile su se dvije struje. Jednu je predvodio Alija Izetbegović, a koju su činili vjerski orijentisani članovi u čiji krug je ušla grupa „Mladih muslimana“. Istaknuti članovi ove grupe bili su Omer Behmen i Hasan Čengić. Omer Behmen imao je direktne relacije sa Pet stotina imama koji su imali značajnu ulogu u organizaciji stranke. Njihova ikonografija u predizbornoj kampanji imala je fundamentalističke oznake čime je SDA dobila atribute militantne ekstremističke partije⁶⁵⁹. Drugu grupu predvodili su Adil Zulfikarpašić i Muhamed Filipović, koja je bila građansko-liberalne orijentacije otvorena za širu populaciju. Ova grupa odvojila se od SDA zbog neslaganja sa Alijom Izetbegovićem i osnovala novu stranku pod nazivom Muslimansko-bošnjačka organizacija. Vlast u SDA je potpuno preuzela vjersku „frakciju“ iz grupacije ranijih robijaša starije grupacije mladobosanaca koja se kasnije profilisala u stranku muslimanskih nacionalista, a po potrebi pod mimikrijom građanske stranke⁶⁶⁰ koja se bori za cjelovitu unitarnu BiH.

Formiranjem vlasti u BiH, centralno pitanje postalo je kao i u ostalim republikama preuređenje državne strukture SFR Jugoslavije što je zahtijevalo promjene ustava. Ustavne promjene tradicionalno su izazvale političke krize u cijeloj državi što se desilo i ovaj put padom komunizma. Prema Ustavu, SFRJ država je definisana kao federacija sa značajnim elementima konfederalizma.

⁶⁵⁸ Bivša predsjednica Republike Srpske i tada član Predsjedništva BiH Biljana Plavšić tvrdi da se poštovao broj glasova. Fikret Abdić je trebao biti predsjedavajući, u tom slučaju BiH bi bila ostala u sastavu Jugoslavije.

⁶⁵⁹ *Sudbina Bošnjaka*, Svedočenje Adila Zulfikarpašića u NIN-u od 25. jula 1997. godine

⁶⁶⁰ Čedomir Antić/ Nenad Kecmanović, *Isto*, str. 266

Srbija i Crna Gora zalagale su se za federalno uređenje bez konfederalnih elemenata, tj. kako je to tada definisano za demokratsku federaciju u kojoj će ustavni mehanizmi omogućiti efikasno vršenje državne vlasti i u kojoj će republike imati ravnopravan tretman. Hrvatska i Slovenija zalagale su se za konfederalni princip preuređenja države u kojoj će republike imati puni suverenitet i kao takve zaključiti ugovor o zajedničkim poslovima na nivou zajednice država, što je u stvari bilo rastakanje državne strukture.

Srpski narod u Bosni i Hercegovini koji je poslije izbora predvodila Srpska demokratska stranka na čelu sa Radovanom Karadžićem jedinstveno je podržala ideju koja je imala za cilj očuvanje jugoslovenske države za čije je stvaranje srpski narod dao ogromne žrtve. Srbi kao konstitutivan narod u BiH, faktički po broju stanovnika, činili su jednu trećinu (33%) od ukupne populacije. Muslimani od priznanja muslimanske nacije (1971) činili su relativnu većinu sa 44 odsto stanovništva, dok su Hrvati činili 16 odsto. Rezultati prvih višestranačkih izbora pokazali su totalnu nacionalno-vjersku diferencijaciju što je bio opšti trend u postkomunističkim društvima. Muslimani, kao najbrojniji narod u BiH i treći po broju u SFRJ, smatrali su BiH kao svoju nacionalnu republiku, dok su po njima Srbi i Hrvati to pravo upražnjavali u Srbiji i Hrvatskoj. Secesionistički pokret u Hrvatskoj i Sloveniji i satanizacija Slobodana Miloševića, u liku prokazanog nacionalističkog programa „Memoranduma“ Srbije bila je usmjerena alarmiranju javnosti u Jugoslaviji izmišljanjem tzv. hegemonističkih ciljeva Srbije prema ostalim jugoslovenskim republikama i narodima što je uzburkalo duhove kod Hrvata i Muslimana i u BiH.⁶⁶¹ Već u izbornoj kampanji na predizbornim skupovima, SAD i HDZ članovi pristalice ovih stranaka, vežu zastave sa polumjesecom i šahovnicom iskazujući svoj savez usmjeren protiv Srba i Jugoslavije. Ove aktivnosti i korišćena koreografija podsjetila je na vrijeme Drugog svjetskog rata što je doprinijelo zbijanju nacionalnih redova u BiH. Hrvati

⁶⁶¹ U tabloidu AS pojavio se spisak nejasnih političkih funkcionera „antibirokratske revolucije „događanjem naroda“ – preuzeti vlast u BiH. Na spisku su se našli ne samo Srbi nego i projugoslovenski Muslimani kao što su: Osman Karabegović, Muhidin Begić, Mehmedalija Tufegđić, Emir Kusturica, Abdulah Sidran, Ismet Sarajlić, Dževad Galijašević, Hasan Delić i drugi.

u BiH uglavnom su slijedili politiku svehrvatskog vođe Franje Tuđmana, zavisno od ratnih i političkih okolnosti, promovisali su cjelovitu ili podijeljenu BiH. Na terenu u prvom planu su bili Stjepan Kljujić u Sarajevu i Mate Boban u Hercegovini koji je propagirao hrvatsku samostalnost u vidu Herceg Bosne.⁶⁶²

U cjelini, hrvatska politika u BiH slijedila je secesionističko opredjeljenje Hrvatske u odnosu na Jugoslaviju. Još prije višestranačkih izbora komunisti BiH na čelu sa Nijazom Durakovićem, pažljivo su osluškivali šta se dešava u Hrvatskoj i užurbano radili na razbijanju Jugoslavije. Već u junu 1990. godine donijeli su amandmane na Ustav BiH iz 1974. godine kojima se ukidaju ustavne odredbe kojima se predviđa da se dijelovi Republike voljom dvotrećinske većine stanovnika mogu izdvojiti iz BiH i priključiti susjednoj republici, kojim činom je BiH proglašena nedjeljivom cjelinom u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici. Nešto poslije toga (16. septembra) vođa stranke Demokratske akcije, Alija Izetbegović, na mitingu u Velikoj Kladuši iznosi separatističku tezu da će BiH napustiti Jugoslaviju ukoliko to učini i Hrvatska. Tom prilikom Maid Hadžiomerađić, jedan od osnivača SDA napušta stranku, iz razloga kako je to on obrazložio što je tom izjavom Alija Izetbegović objavio rat Srbima. Sa tom radikalnom izjavom i prenaplašenom dimenzijom nacije muslimanskog naroda nije se čak slagalo muslimansko stanovništvo.⁶⁶³ Vezanje zastave sa Tuđmanovom separatističkom strankom očito nije bilo bez posebnog razloga, bilo je prevashodno usmjereno protiv Srba. Očito da je Alija Izetbegović i njegova stranka imala na umu da se islamska država stvara oružjem, čiji teorijski koncept je sam stvorio još 1970. godine. Već poslije stvaranja same stranke 31. marta 1991. godine, ova stranka formira oružane formacije u vidu „Patriotske lige“ koja sa jedinicom teritorijalne odbrane čini značajnu vojnu formaciju. U februaru 1992. godine, te jedinice zajedno činili su armiju od 120 000 ljudi, dok je od toga pod

⁶⁶² Novi Voks je slavio fašističko naslijeđe Handžar divizije i prijetio Srbima zatvaranjem u logore, a redakcija u kojoj su bili sinovi gradonačelnika Sarajeva Muhameda Kreševljakovića (SDA) i još nekih funkcionera SDA poslije rata tvrdilo je da je to bila satira (Citirano prema: Antić/Kecmanović, *Isto*, str. 267).

⁶⁶³ M. Ekmečić, *Isto*, str. 549.

oružjem bilo 40 000⁶⁶⁴. Tokom 1991. godine došlo je do izražajnijih sporova dviju polarizovanih strana u bosansko-hercegovačkom društvu. Jedna koja je predstavljala srpsku stranu zalagala se za ostanak BiH u tzv. skraćenoj Jugoslaviji i druga strana koja se zalagala za odvajanje BiH od Jugoslavije koju su činili koalicija SDA-HDZ. U javnosti je posebno digla tenzije izjava Alije Izetbegovića (27. februara 1991. godine) na Skupštini BiH „Žrtvovao bih mir za suverenu BiH, a za mir u BiH ne bih dao suverenitet⁶⁶⁵ čime je nesumnjivo data prijetnja srpskoj strani. Ova izjava uslijedila je samo mjesec dana poslije održanog sastanka delegacije BiH i Srbije u Beogradu kada je „istaknuta puna saglasnost da se sačuva Jugoslavija“. Izetbegović je istakao „Srbija uvjetuje suverenitet BiH opstankom Jugoslavije“. Pokušaj SDA i HDZ da se u parlamentu glasa o suverenosti BiH bez dogovora poslaničkih grupa nije uspio jer su srpski poslanici preko Savjeta za nacionalnu ravnopravnost spriječili tu mogućnost.

Zbog evidentnih događaja koji su upućivali na približavanje sukoba između Srba i Muslimana sredinom jula 1991. godine, na inicijativu A. Zulfikarpašića i saglasnost A. Izetbegovića prišlo se organizovanju direktnih i diskretnih pregovora srpske i bosanske strane u Beogradu sa S. Miloševićem. Prije razgovora u Beogradu održani su razgovori između A. Zulfikarpašića i M. Filipovića sa muslimanske strane i R. Karadžića, N. Koljevića i M. Krajišnika sa srpske strane. Postignut je sporazum da Srbi ostanu u okviru BiH pod uslovom da BiH ostane u jugoslovenskoj zajednici. Sporazum je prihvatio i A. Izetbegović uz obećanje da će ga potpisati nakon povratka iz SAD. Nakon toga utanačen je sastanak u Beogradu sa Miloševićem, s namjerom da se sporazum konačno potpiše, koji ga je bez pogovora prihvatio odbacujući prijedlog o regionalizaciji BiH. I ne samo to, on je prihvatio i ravnopravnu zastupljenost Muslimana u armiji u budućoj skraćenoj Jugoslaviji, te da se u budućoj zajedničkoj državi predsjednik Predsjedništva Jugoslavije bira po abecednom redu i da Bosna i

⁶⁶⁴ *Isto*, str. 550.

⁶⁶⁵ Citirano prema: Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 278.

Hercegovina ima prvog predsjednika kojem bi mandat bio pet godina sa kompetencijama sličnim onim koje ima francuski predsjednik⁶⁶⁶. Po mišljenju Zulfikarpašića stavovi Miloševića ukazuju na činjenicu da je on želio da sačuva Jugoslaviju, pa makar i „Krnju“ i da nije želio rat sa Muslimanima. Nažalost, kako kaže Zulfikarpašić, „dogodilo se da sporazum razbiju Bošnjaci koji prosto nisu htjeli sporazum jer nisu bili svjesni posljedica koje će uslijediti, čime su se opredijelili za brutalni sukob. Kod njih je prevladala radikalna struja koja je negirala interese Srba opredijelivši se za samostalnu i nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu.

Opredjeljenje za izdvajanje iz SFR Jugoslavije pokazalo se da je Alija Izetbegović igrao na različite karte.“ Povremeno se zalagao za ostanak BiH u Jugoslaviji kao zajednici jugoslovenskih republika, a u stvari glavni cilj mu je bila samostalna i unitarna država u kojoj bi Muslimani imali dominantnu poziciju⁶⁶⁷. U svrhu ostvarivanja toga cilja Muslimani su se udružili sa Hrvatima koji su takođe željeli izlazak iz okvira SFRJ, ali su se istovremeno zalagali za priključnje hrvatskih prostora iz BiH Hrvatskoj ili stvaranje samostalne nacionalne države⁶⁶⁸. Udruživanje Muslimana i Hrvata bez sumnje išlo je na štetu Srba, čime su drastično narušena ustavna rješenja BiH kojima je predviđeno da se ključne odluke donose konsenzusom sva tri konstitutivna naroda, a takođe narušen je vjekovni princip kojim je BiH tretirana kao zemlja višestrukog identiteta i suvereniteta. Jugoslavija se ne bi raspala da Izetbegović nije pošao putem separatizma, vezanjem za Tuđmana. Da je prihvatio sporazum sa Srbima, to je

⁶⁶⁶ Svedočenje Adila Zulfikarpašića „Sudbina Bošnjaka“, NIN- Specijalni dodatak od 25. jula 1997. godine, razgovor vodio Luka Mičeta.

⁶⁶⁷ U januaru 1993. godine A. Izetbegović je potvrdio svoj cilj, izjasnivši se na TV Sarajevo: „mi smo sukob u Bosni mogli izbjeći da smo ostali u krnjoj Jugoslaviji, ali mi smo željeli nezavisnost.“

⁶⁶⁸ Već 18. novembra 1991. godine u hercegovačkoj opštini Grude osnovali su Hrvatsku zajednicu Herceg Bosnu koja je obuhvatala 25 opština sa pretežno hrvatskim stanovništvom.

gotovo sigurno, da bi ga prihvatila Amerika i Francuska, odnosno UN i Evropska zajednica i pružile bi svu pomoć dok je sporazum pod njihovom kontrolom⁶⁶⁹.

Na zasjedanju Skupštine BiH 14. i 15. septembra SDA je nametnula ponovo glasanje o suverenitetu, što je oštro osudio Radovan Karadžić, vođa SDS, upozorivši bošnjačke i hrvatske poslanike da će ovakav odnos kojim se ruše prava srpskog naroda dovesti u krvoproliće u kome će najviše stradati muslimanski narod. Prije glasanja, srpski poslanici na čelu sa predsjednikom skupštine Momčilom Krajišnikom napustili su sjednicu, da bi hrvatski i muslimanski poslanici bez srpskih poslanika izglasali suverenost, čime je započeo proces raspada državne vlasti u BiH. S obzirom da su predstavnici srpskog naroda imali jednu trećinu poslanika u Parlamentu BiH, oni su napuštanjem Parlamenta faktički blokirali rad Parlamenta, Vlade i Predsjedništva BiH nakon čega je započeo proces osnivanja paralelnih institucija.

Pod vodstvom SDS-a, srpski narod je 9. i 10. novembra 1991. godine održao referendum koji je 24. oktobra 1991. godine organizovala Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini⁶⁷⁰, da bi 9. januara 1992. godine donijela Deklaraciju o formiranju Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Nešto prije, Predsjedništvo BiH je 21. decembra donijelo odluku da od Evropske zajednice zatraži priznanje državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Protivljenje predstavnika srpskog naroda nije uvaženo od strane predstavnika muslimanskog i hrvatskog naroda, bili su preglašani po pitanju koje bez sumnje ulazi u okvir vitalnog interesa. Budući da su prema Ustavu sve tri zajednice predstavljali konstitutivne narode, što će reći da se nijedna odluka od vitalnog interesa nije mogla donijeti bez konsenzusa. Neuvažavanje konstitutivnosti kao temelj-

⁶⁶⁹ Svedočenje A. Zulfikarpašića, *Isto*, str. 50.

⁶⁷⁰ Referendumsko pitanje glasilo je: „Da li ste saglasni sa Odlukom srpskog naroda u BiH od 24. oktobra 1991. godine, da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji sa Srbijom, Crnom Gorom, SAO Krajinom, SAO Slavonijom, Baranjom i Zapadnim Sreмом, te drugim koji se za taj ostanak izjasne?“ Na glasanje je izašlo oko 1.350.000 građana ili 35%, od kojih se 985 izjasnilo za ostanak.

nog principa Ustava BiH, majorizacija je postala modus procendi muslimanskog i hrvatskog vodstva u odnosu na srpski narod. Iako republike SFRJ nisu imale legalno pravo na jednostrane secesije u čemu se slažu mnogi strani pravni i politički autoriteti, to nije uvaženo, nepravdo je popraćeno raznim prijetnjama, ucjenama i sankcijama, imalo je prioritet nad pravom.

Proglašena „Skupština srpskog naroda“ proklamovala je princip da opštine i mjesne zajednice u kojima se apsolutna većina izjasnila za ostanak u Jugoslaviji treba da postanu dio proglašanih autonomnih oblasti. Na toj osnovi stvorene su autonomne regije Krajina, srpska autonomna oblast Semberija, SAO Romanija i SAO Hercegovina. Daljnji tok događaja koji je nagovijestio referendum o proglašenju nezavisnosti BiH čvrsto je opredijelio da se proglašena Republika srpskog naroda u BiH konstituiše 28. februara 1992. godine donošenjem Ustava nove države, a cilj je bio da u svoj okvir uključi sve srpske zemlje u Bosni i Hercegovini. Nova država trebala je da ostane u sastavu SFRJ.

Referendum koji su organizovale muslimanske vlasti (bez Srba) o nezavisnosti BiH od SFRJ, održan je 29. februara i 1. marta 1992. godine uz bojkot srpskog naroda, Muslimani i Hrvati plebiscitarno su odlučili da formiraju samostalnu i nezavisnu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Referendumu je pristupilo 63,4 odsto građana SRBiH od kojih se 99,7% izjasnilo za nezavisnu državu. Uslov za usvajanje referendumske odluke bio je da glasanju pristupi više od dvije trećine građana (više od 66%), te da pozitivno glasa.

Po mišljenju političkih predstavnika srpskog naroda referendum nije uspio⁶⁷¹. Nakon toga srpski poslanici podnijeli su ostavku u Skupštini BiH, što su učinili i članovi Predsjedništva iz reda srpskog naroda⁶⁷². Treba istaći da su hercegovački Hrvati već kod formulisanja referenduskog pitanja o nezavisnosti BiH tražili federalnu strukturu buduće države, međutim, pod pritiskom međunarodne zajednice i Hrvatske opterećeni ratom sa krajiškim Srbima nisu

⁶⁷¹ Evropska ekonomska zajednica je u kontinuitetu pokazivala svoju pristrasnost u korist priznanja jugoslovenskih republika i ponudila je bezuslovnu nezavisnost ako se većina za nju opredijeli.

⁶⁷² Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 304.

ostali dosljedni u svojim stavovima. To potvrđuje činjenica da su 18. novembra 1991. godine njihovi politički predstavnici proglasili svoj entitet-Hrvatsku zajednicu Herceg Bosnu, nastalu gotovo na istim osnovama na kojima je nastala Srpska republika Bosne i Hercegovine.

Donošenjem odluke o nezavisnosti BiH od strane dva konstitutivna naroda bez Srba kao konstitutivnog naroda, grubo je narušen ustavni tronožac u donošenju odluka na štetu srpskog naroda. Muslimani i Hrvati stvorili su koaliciju i formirali vlast u svim organima (Predsjedništvo, Skupština, Vlada i dr.) i počeli donositi sve ključne odluke za budućnost BiH. Referendum o nezavisnosti nije bio konsenzualan, a time ni legitiman ni legalan. Bosna i Hercegovina dobila je međunarodno priznanje 6. aprila 1992. godine od strane Evropske ekonomske zajednice. Priznanje EEZ pratile su SAD koje su je priznale dan kasnije. Naklonost arbitara iz EEZ i SAD prema secesionističkim republikama bila je očita. Već krajem 1991. godine SRBiH bila je izuzeta iz sankcija EZ.

U cilju da se spriječi rat u BiH i posredovanjem EEZ na intervenciju Badintera da Srbi u BiH imaju svoju republiku, što upućuje na činjenicu da BiH nema istu poziciju kao Slovenija i Hrvatska, osnovana je podkonferenciju EEZ za BiH tzv. Karington- Kutiljerova komisija koja je predložila tzv. Kutiljerov plan za rješenje krize i sprečavanje rata u BiH. Plan je predviđao da se u BiH stvore konstitutivne nacionalne jedinice, pri čemu bi Srbima i Muslimanima pripalo po 44 odsto teritorije BiH, a Hrvatima preostalih 12 odsto. Lideri nacionalnih stranaka Karadžić, Izetbegović i Boban su potpisali 18. marta 1992. godine ponuđeni plan, da bi Izetbegović deset dana kasnije poslije sastanka sa američkim ambasadorom Vorenom Zimermanom povukao svoj potpis, time je otvoren put za građanski rat u Bosni i Hercegovini.

GRAĐANSKI RAT U BOSNI I HERCEGOVINI

Rat u Bosni i Hercegovini počinje poslije međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine⁶⁷³ do kojeg je došlo prije nego što je postignut dogovor o ustavnom uređenju BiH kojim bi se uredili odnosi između tri konstitutivna naroda. Međunarodno priznanje uslijedilo je u momentu kada priznata država i njena Vlada nije kontrolisala teritorij, u kojoj Srbi kao konstitutivan narod nisu priznavali tadašnju vlast, a kontrolisali su gotovo dvije trećine BiH. Potpuno je jasno da BiH u momentu priznanja nije ispunjavala uslove za državno priznanje jer nije efektivno ni približno kontrolisala teritorij bivše republike. Međunarodna zajednica nepoznavajući složeno i stvarno stanje BiH poslala je od zauzetog stava Badinterove komisije, da republike a ne narodi imaju pravo na samoopredjeljenje i međunarodno priznanje zanemarujući činjenicu da je BiH svagda bila tretirana kao zemlja višestrukog identiteta i suvereniteta. Ključno pitanje BiH kao višenacionalne zajednice bilo je nepromijenjivost triju koncepcija o tome kako treba biti ustavno uređenje BiH i kakve trebaju biti unutrašnje granice države. Muslimansko političko rukovodstvo zalagalo se za unitarni građanski model države, srpsko političko rukovodstvo željelo je srpsku nacionalnu državu i uniju sa ostalim dijelom države, dok je hrvatsko političko rukovodstvo zagovaralo uniju triju nacionalnih jedinica. Do kompromisnog rješenja nije došlo zbog maksimalističkih ciljeva koje su zastupale sve tri strane, posebno muslimanska strana koja je imala podršku međunarodne zajednice koja se predstavljala kao jedina legitimna vlast u BiH.

⁶⁷³ Rat u BiH započeo je dan uoči međunarodnog priznanja, tj. 6. aprila 1992. godine.

Međunarodna zajednica u početnoj fazi posredovanja u pregovorima suprotstavljenih strana, smatrala je da se BiH mora urediti kao multietničko, multikulturalno i multifunkcionalno društvo, ali bez znanja koji vid demokratije najbolje odgovara tako kompleksnoj zajednici. To je razlog što su se stavovi po pitanju unutrašnjeg uređenja stalno mijenjali. Nudeći model individualnih ljudskih prava, ne polazeći od kolektivnih ljudskih prava, nije bio prihvatljiv za srpsku i hrvatsku stranu jer bi takav pristup stavio u drugi plan nacionalni i kulturni identitet svake zajednice. Jednostavno, međunarodni akteri nisu shvatili razloge raspada BiH koja se označavala kao „Jugoslavija u malom“. Velika greška Međunarodne zajednice leži u činjenici što je priznala Bosnu i Hercegovinu prije nego što tri nacionalne zajednice nisu postigle dogovor o unutrašnjem ustavnom uređenju BiH. Vršeci posredničku ulogu međunarodna zajednica postala je ključni faktor u rješavanju krize u BiH, a da nikad nije preuzela odgovornost za rješenja koja je nudila u momentu.

Kao i Drugi svjetski rat, višedimenzionalni rat (ideološki, nacionalni i vjerski) buknuo je u krajevima Bosne i Hercegovine u kojima se vodio od 1942-1945. godine. Rat je počeo pod pritiskom Hrvatske uz podršku Njemačke i Austrije. Poseban doprinos ratu dao je Alojz Mok, ministar unutrašnjih poslova Austrije, koji je u to vrijeme gotovo svake sedmice dolazio u Zagreb, sve u cilju da se rastereti srpska nadmoć u ratu u Hrvatskoj. Hrvatskoj je bio strateški cilj da se rat prebaci na teritoriju BiH što je učinjeno već 23. marta 1991. godine kada su hrvatske paravojne formacije napale na selo Hasno kod Neuma kojom prilikom je ubijeno šest pripadnika JNA. Već drugog dana, 24. marta 1991. godine, paravojne jedinice Hrvatske okupirale su Bosanski Brod, a 27. marta 1991. godine hrvatske i muslimanske paravojne snage izvršile su masakr nad srpskim porodicama u selu Sijekovac u blizini Bosanskog Broda kojom prilikom je ubijeno devetoro civila srpske nacionalnosti čime je započelo etničko čišćenje na teritoriji BiH. Sljedeći cilj bila je Derventa i aerodrom Mostar. Posebnu pažnju izazvao je napad Armije BiH izvršen 3. maja 1992. godine na kolonu vozila JNA u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu koja se izmještala u kasarnu Lukavica. Napadom su rukovodili članovi Predsjedništva BiH Ejup Ganić i Stjepan Kljuić u koordinaciji s članovima štaba teritorijalne odbrane BiH. Pored pratnje

UNPROFOR-a i EZ muslimanske vojne snage su planski napale kolonu. U napadima 2. i 3. maja poginulo je 42 vojnika i civila od čega pet oficira, 73 ranjeno, a 215 zarobljeno ili oteto⁶⁷⁴, gotovo na isti način napadnuta je i nenaoružana kolona koja se izvlačila iz Tuzle 15. maja 1992. godine. Izvršili su je pripadnici Patriotske lige, MUP-a BiH i teritorijalne odbrane. U skladu sa dogovorom predstavnika JNA i lokalne vlasti, kolona se povlačila i mirno napuštala grad, da bi bila podmuklo napadnuta. Tačan broj ubijenih rezervista i mladih vojnika nije utvrđen, a pretpostavlja se da ih je bilo 200, a da je do sada sahranjeno 51 tijelo⁶⁷⁵. Bošnjačka strana ovaj zločin nad vojnicima JNA tretira kao Dan odbrane Tuzle.

Rat u BiH zvanično je trajao od 1. marta 1992. godine do 14. decembra 1995. godine. Bio je to klasičan višeidentitetski građanski rat kako se označava u većem dijelu inostranih zemalja⁶⁷⁶. U BiH svaki narod ima svoju definiciju rata. Po Srbima ovaj rat se označava kao odbrambeno-otadžbinski rat, dok ga Hrvati označavaju kao domovinski rat, a za Muslimane rat protiv agresije na Bosnu i Hercegovinu. Oružani sukobi punim kapacitetom započeli su nakon referenduma za nezavisnost BiH, da bi se okončao potpisivanjem Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: Dejtonski sporazum). Sukobljene strane u ratu u BiH su na jednoj strani bile vojne i policijske snage pretežno muslimanske vlade u Sarajevu, kasnije organizovane u Armiju BiH, kojima su zavisno od perioda pomagale razne muslimanske paravojne formacije, Hrvatsko vijeće odbrane i dobrovoljci islamskih zemalja i na kraju snage NATO, dok je na drugoj strani bila vojska Republike Srpske koja se na početku naslanjala na JNA sa paravojnim formacijama. Na trećoj strani bilo je Hrvatsko

⁶⁷⁴ Napad na Kolonu JNA u Tuzli (sr.m.wikipedia.org).

⁶⁷⁵ Prema podacima MUP-a Republike Srpske (sr.m.wikipedia.org). Prema verziji bošnjačke strane dan ranije JNA je pokušala zauzeti centar Sarajeva i staviti pod kontrolu institucije BiH i u sukobima sa braniteljima Sarajeva, poginulo je više desetina ljudi. Po ovoj verziji pri povlačenju JNA od 261 Srba poginulo je 6 (S radio Sarajevo.ba). Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju je utvrdio da je kolona bila legitimni cilj.

⁶⁷⁶ Najkraća definicija građanskog rata glasi da je to sukob više strana na teritoriji jedne države među njenim građanima.

vijeće odbrane potpomognuto sa Vojskom Republike Hrvatske koje je na početku i na kraju ratovalo protiv Vojske RS.

Sukob između muslimanskih i hrvatskih snaga predvođen Armijom BiH i Hrvatskim vijećem odbrane potpomognutom hrvatskom regularnom vojskom Hrvatske trajao je od 19. juna 1992. godine do 23. februara 1994. godine stvaranjem muslimansko-hrvatske federacije potpisivanjem Vašingtonskog sporazuma. Zbog umiješanosti regularne vojske Hrvatske u ovaj sukob označen je presudom Međunarodnog tribunala za ratne zločine u Hagu kao međunarodni konflikt⁶⁷⁷. Muslimansko-muslimanski sukob nastao je proglašenjem Autonomne pokrajine Zapadna Bosna 1993-1995. godine, čiji je lider bio Fikret Abdić. Ova proglašena pokrajina promijenila je ime 1995. godine kada je nazvana Republika Zapadna Bosna. Iste godine poražena je od hrvatsko-bošnjačke vojske kada je pripojena Federaciji BiH.

Ne upuštajući se u širu elaboraciju građanskog rata u BiH navest ćemo po našem sudu najvažnije događaje.

Do kraja juna 1992. godine Vojska Srpske Republike formirana 12. maja 1992. godine⁶⁷⁸ uspjela je da poveže srpske teritorije u BiH. Veći dio borbe vojska je vodila za lokalne teritorije radi zaokruživanja granica nastajućoj državi. Vojska Republike Srpske imala je izvjesne prednosti u odnosu na muslimansko-hrvatske snage. Iako malobrojniji, imala je obučeniji oficirski kadar od svojih protivnika, jer se veliki dio JNA u BiH brzo transformisao u VRS s obzirom da su bili porijeklom iz BiH. Zahvaljujući JNA imala je prednosti i u naoružanju⁶⁷⁹. Već 1992. godine Vojska RS je imala uspješne pobjede koje je ostvarila na operacijama „Vrbas 92“ i „Koridor“. Pod komandom generala Slavka Lisice uspjela je da oslobodi Kupres, a u operaciji „Vrbas 92“ uspjela je da zaokruži prostor

⁶⁷⁷ Bošnjačko-hrvatski sukob sr.m.wikipedia.org.

⁶⁷⁸ *Odluku o formiranju Vojske Republike Srpske donijela je Skupština Srpskog naroda u BiH 12. maja 1992. godine u Banjaluci.*

⁶⁷⁹ Antić/Kecmanović, *Isto*, str. 308.

naseljen Srbima osvojivši i Jajce čime je stvorila cjelovito područje RS-Bosansku Krajinu⁶⁸⁰.

Operacijom „Koridor“ Vojske Republike Srpske oslobođen je kompleks srpskih sela i napravljen pojas kroz određen broj hrvatskih i muslimanskih sela i etnički mješovit grad Brčko, da bi 5. oktobra 1992. godine cjelokupna oblast Posavine bila pod kontrolom srpske vojske, čime je otvoren prolaz prema Srbiji⁶⁸¹. Operacija „Koridor“ bila je najveća operacija Vojske RS tokom građanskog rata u Bosni i Hercegovini. Rat se vodio između snaga VRS i jedinica MUP-a Republike Srpske Krajine s jedne strane i Hrvatskog vijeća odbrane, Hrvatske vojske i muslimanskih vojnih snaga sa druge strane, čiji je cilj bio da se Srbi u RSK odvoje od Srbije i primoraju na predaju. U probijanju koridora bio je velik broj ubijenih i ranjenih vojnika kao i civila sa obje zaraćene strane. Derventa je grad koji je poslije Vukovara najrazrušeniji grad u ratovima bivše Jugoslavije. Svaka strana ima svoje viđenje tih događaja.

Veći sukobi između srpskih i muslimanskih snaga u toku 1992. godine vođeni su u Podrinju gdje su Srebrenica, Goražde i oblast Žepe zadržani pod kontrolom muslimanskih snaga. Muslimanske snage iz Srebrenice u proljeće 1992 i 1993. godine počinile su zločine nad Srbima u selima oko Srebrenice gdje su snage pod vodstvom Namera Orića pobile preko 3 000 ljudi među kojima su bile žene i djeca. Francuski general Filip Morion koji je svjedočio u Hagu u procesu protiv Slobodana Miloševića o zločinima srebreničkih muslimana koje je predvodio Naser Orić u svojoj knjizi „Reč vojnika“ navodi da je Naser Orić iz zaštićene zone Srebrenice pod kontrolom UNPROFOR-a često odlazio u krvave pohode na lokalna srpska sela. Priznao je „da nije bilo zarobljavanja, već su civili masovno ubijeni jer su mu zakoni njegove vjere to nalagali“. Posebno se spominje zločin koji su muslimanske snage izvršile na Petrovdan 12. jula 1992. godine kada su u bratunačkoj i srebreničkoj opštini ubile 69 Srba. U napadu na

⁶⁸⁰ *Isto.*

⁶⁸¹ Zbog zatvaranja Koridora od strane muslimanskih i hrvatskih snaga na početku rata spriječena je mogućnost dopreme kiseonika za 12 beba koje su umrle u Banjaluci.

selo Zalazje zarobljen je i mučen sudija Slobodan Ilić kojeg je, prema svjedočenjima samih muslimanskih svjedoka, mučio i ubio sam Naser Orić. Uprkos svjedočenju mnogih svjedoka o njegovim zločinima on je olobođen u Hagu i pred Sudom u BiH što je unijelo veliko nezadovoljstvo u srpsko stanovništvo tih krajeva i nepovjerenje u Sud BiH. Podrinje je istorijski bilo pokriveno mržnjom počevši od vremena turske vlasti, te zločina koje su činili muslimani nad Srbima u Prvom i Drugom svjetskom ratu i zločina koje su Srbi činili nad Muslimanima u tom ratu. Veliki zločini u građanskom ratu nad Muslimanima činjeni su posebno od srpskih snaga i paravojnih formacija u Višegradu na početku rata gdje je ubijeno preko hiljadu ljudi uključujući žene i djecu. Višegrad i okolina bili su izvrgnuti jednom od najopsežnijih etničkih čišćenja u BiH⁶⁸². Slična situacija bila je u Foči gdje je od strane srpskih snaga sredinom ljeta ubijeno i nestalo 3000 Bošnjaka, dok je od strane Muslimana ubijeno 155 srpskih civila⁶⁸³. Procjene govore da je početkom rata stradalo 700-900 stanovnika Zvornika muslimanske nacionalnosti⁶⁸⁴.

Ratni sukobi bili su intenzivniji tamo gdje je stanovništvo bilo različitog nacionalnog sastava. Opština Prijedor je bila jedna od takvih gradova, gdje su Muslimani otpočeli napade na Srbe i izvršili više zločina, ali su Srbi tokom aprila i maja 1992. godine preuzeli vlast. Borbe i progoni Muslimana u Hambarinama i Kozarcu rezultovalo je ubistvima nekoliko stotina civila. Logor Omarska bio je centar u kome su privremeno bili zatočeni bošnjački i hrvatski vojnici i civili. Posebno se ističu loši uslovi u njemu kao i okrutno postupanje prema zatočenicima od kojih su mnogi ubijeni i umrli. Pored Omarske osnovana su još dva zarobljenička logora Keraterm i Trnopolje. Računalo se da je kroz logore prošlo 10 000 ljudi. U logorima je zbog nečovječnog postupanja stražara umrlo više stotina ljudi bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Procjenjuje se da je

⁶⁸² Pokolj u Višegradu (<https://sk.m.wikipedia.org/wiki/P...>).

⁶⁸³ Pokolj u Foči (<https://hr.m.wikipedia.org/wiki/P...>).

⁶⁸⁴ Antić/Kecmanović, *Isto*, str. 336.

na širem području Prijedora tokom prvih mjeseci rata ubijeno oko 3 000 ljudi.⁶⁸⁵

U ljeto 1993. godine srpske snage uspjele su da osvoje strateški važne planine Igman i Bjelašnicu koje su pod pritiskom SAD predale pod kontrolu UN⁶⁸⁶. Ratni sukobi u višenacionalnom Sarajevu bili su posebno tragični za sugrađane toga grada. Poslije priznanja nezavisnosti BiH 6. aprila 1992. godine uspostavljen je front u gradu i okolini. Srpske snage zadržale su samo jedan dio urbanog dijela grada uspostavljajući kontrolu nad prigradskim opštinama, gdje su Srbi bili značajna većina tako da se grad sa muslimanskom većinom našao u blokadi srpske vojske „koja je u okruženju grada rasporedila tešku artiljeriju, čime je Sarajevo bilo izvrgnuto svakidašnjoj međusobnoj uzajamnoj paljbi. Vojska republike Srpske je dejstvovala po centru grada, a Armija BiH po Grbavici i Lukavici⁶⁸⁷. Srpsko Sarajevo kao odvojeni grad konstituisalo se 30. septembra 1992. godine. Ratni zamah počinje 3. maja 1992. godine. JNA se u to vrijeme povlačila iz muslimanskih i hrvatskih krajeva, a vojnici koji nisu bili rodnom iz BiH prelazili su u novoformiranu državu Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ). U junu 1992. godine Vojska RS bila je prisiljena od strane Evropske zajednice i SAD da preda sarajevski aerodrom do kojeg su muslimanske vlasti nešto kasnije prokopale tunel ispod aerodroma. Tokom rata u Sarajevu je poginulo više hiljada građana Sarajeva, vojnika i civila svih nacionalnosti, svakako najviše Muslimana čime je grad postao simbol stradanja muslimanskog stanovništva, što ne isključuje i znatne srpske žrtve koje ne samo da su stradale razmjenom vatre između zaraćenih strana nego i unutrašnjim terorom sarajevskih paravojski pod okriljem vlasti. Više stotina sarajevskih Srba ubijeno je od sarajevskih kriminalaca Mušana Topalovića Cace, Ramiza Delalića Ćele i drugih. Njihove jedinice u toku prvih godina rata ubijale su Srbe, pljačkali i silovali žene i spaljivali i bacali u jamu u Kazanima. Od vojnih i političkih vlasti primani su kao heroji odbrane Sarajeva. U fazi kada vlasti Cacu nisu mogle kontrolisati,

⁶⁸⁵ *Isto*, str. 335.

⁶⁸⁶ *Isto*, str. 309.

⁶⁸⁷ *Isto*, str. 310.

ubijen je od strane policijskih snaga BiH. Za zločine nad Muslimanima u srpskom dijelu Sarajeva, osuđen je poznati zločinac Veselin Vlahović Batko na 45 godina zatvora od strane suda BiH.

Pažnju šire javnosti izazvali su masakri na sarajevskoj pijaci Markale koji su počinjeni nad sarajevskim civilima, prvi u februaru 1994. godine kada je 68 ljudi ubijeno i 144 ranjeno, i drugi koji se dogodio u avgustu 1995. godine kada je ubijeno 43 lica i 84 ranjeno. Ovaj drugi masakr bio je povod za bombardovanje srpskih položaja od strane NATO snaga. Za masakre na sarajevskoj pijaci okrivljena je Vojska RS, iako je utvrđeno da postoje dokazi da su projektili ispaljeni sa srpskih položaja. Srpska strana je negirala krivicu tvrdeći da je tragediju režirala Vlada u Sarajevu pod kontrolom Alije Izetbegovića. Haška presuda za ove zločine okrivila je Vojsku Republike Srpske, ne uobzirujući nekoliko nezavisnih timova istražilaca koji su se izjasnili da ne postoje relevantni dokazi da su granate ispaljene sa srpskih položaja. Svjedok pod pseudonimom „Grm-116“ koji je bio pripadnik jedinice „Biseri“ u obezbjeđenju Predsjedništva tadašnje BiH je ispričao da je Izetbegović odobrio napad na Markale navodeći da je idejni začetnik bio Mustafa Cerić. U izvještaju Švajcarske federalne obavještajne službe devedesetih godina prošlog vijeka objavljenom 2021. godine se bilježi da su Bošnjaci režirali masakr nad civilima na pijaci Markale⁶⁸⁸. Kod prvog napada tadašnji izaslanik UN za Balkan, Jasuši Akaši (Jasushi Akashi) dao je izjavu da ne postoje jasni dokazi o tome ko je odgovoran za napad⁶⁸⁹. Istu izjavu dao je tadašnji komadant UNPROFOR-a u BiH, Kanadčanin Majkl Rouz (Michael Rose) u svojim memoarima „Boreći se za mir“ gdje je napisao da je tri dana poslije masakra otišao kod generala Armije BiH Jovana Divjaka i rekao mu da je granata ispaljena sa muslimanskih položaja⁶⁹⁰.

⁶⁸⁸ *Markale 28 godina čekaju istinu*, Srna od 4. februara 2022. godine.

⁶⁸⁹ Jasuši Akaši je prethodno formirao istražnu komisiju UN sastavljenu od članova pet država koji su ustanovili da je granata mogla da padne i sa položaja Vojske RS, a i sa položaja koje je držala Armija BiH.

⁶⁹⁰ Probija se istina o Markalama. Izvještaj švajcarskih obavještajaca potvrđuje da su brojni događaji tokom rata u SFRJ bili izrežirani (Novosti RS od 24. decembra 2019. godine).

Sukobi između muslimanskih i hrvatskih snaga koji su udruženi ratovali protiv Srba započeo je u junu 1992. godine, da bi do većih ratnih operacija došlo u aprilu 1993. godine. Za razliku od Srba, obje strane prihvatile su Vens-Ovenov mirovni plan.

Sukob između Armije BiH i HVO je nastao za prevlast u srednjoj Bosni i Mostaru kada je srušen Stari most u Mostaru od strane HVO. Velike međusobne borbe Hrvata i Muslimana dovele su do podjela Mostara. Srpsko stanovništvo iz ovog grada bilo je većim dijelom istjerano već početkom rata u BiH. Iz doline Neretve i Mostara protjerano je preko 30 000 Srba. Najveći zločin u međusobnom sukobu Hrvata i Muslimana u srednjoj Bosni desio se u mjestu Ahmići koji su izvršili Hrvati nad Muslimanima. I jedna i druga strana vršili su ratne zločine i etničko čišćenje. Masakr u Ahmićima je ubistvo oko 120 bošnjačkih civila izvršile su snage Hrvatskog vijeća odbrane u aprilu 1993. godine⁶⁹¹. Zbog učešća u ratu između Hrvata i Bošnjaka u BiH hrvatske regularne vojske, Haški tribunal izrekao „je presude političkim i vojnim čelnicima „Herceg Bosne“ za tzv. udruženi zločinački poduhvat protjerivanja i ubijanja Bošnjaka u BiH“ i šest odgovornih učesnika osudio na visoke kazne zatvora. Na čelu udruženog zločinačkog poduhvata, prema presudi, bio je hrvatski predsjednik Franjo Tuđman koji je sa vođama Herceg Bosne dogovorio etničko čišćenje.⁶⁹² Hrvatska zajednica Herceg Bosne proglasila je svoju državnost u avgustu 1993. godine i promijenila naziv u Hrvatsku Republiku Herceg Bosnu. Naredne godine u januaru 1994. godine, u Ženevi, ova republika proglasila je sporazum o uspostavljanju mira i zvaničnih odnosa sa Republikom Srpskom.

Rat između Bošnjaka i Hrvata je prekinut pod pritiskom SAD koje su se uključile u pregovore o uspostavljanju mira među njima⁶⁹³. Ideja SAD je bila da

⁶⁹¹ Masakr u Ahmićima (<https://bs.m.wikipedia.org/wiki>).

⁶⁹² Presuda čelnicima „Herceg Bosne“, Radio Slobodna Evropa od 29. maja 2013. godine.

⁶⁹³ U ratu između Bošnjaka i Hrvata poginulo je preko 8000 ljudi što čini devet odsto od ukupnog broja žrtava građanskog rata u BiH. Hrvatska strana izgubila je u ratnim sukobima 20 odsto teritorije koje je držala prije sukoba. Političko vodstvo Herceg Bosne prihvatilo je sporazum pod pritiskom Tuđmana koji je dobio podršku i pomoć za rješavanje pitanja Republike Srpske Krajine.

se zaključi sporazum o miru između ova dva naroda u cilju stvaranja entiteta u okviru BiH i iznalaženja adekvatnog ustavnog uređenja, što bi znatno ojačalo veći i efikasniji pritisak na Republiku Srpsku. U tom cilju, tadašnji predsjednik Republike Hrvatske dobio je ultimatum od SAD da Hrvatska vojska prekine sa borbama protiv Bošnjaka, u suprotnom Hrvatskoj je zapriječeno sankcijama. Vašingtonskim sporazumom 18. marta 1994. godine, uspostavljen je prekid sukoba između zaraćenih strana Republike Hrvatske, Herceg Bosne i Republike Bosne i Hercegovine. Sporazum je potpisan od strane premijera probošnjačke Vlade BiH, Harisa Silajdžića, hrvatskog ministra inostranih poslova Mate Granića i predsjednika Herceg Bosne Krešimira Zubaka. Sporazumom je utvrđeno da se kombinovana teritorija pod kontrolom hrvatskih i probošnjačkih snaga podijeli na deset autonomnih kantona i uspostavi Federacija Bosne i Hercegovine. Nešto kasnije potpisan je Splitski sporazum o uspostavljanju konfederalnih odnosa između Hrvatske i Federacije BiH. Nakon toga je u Sarajevu održana konstituirajuća sjednica Ustavotvorne Skupštine Federacije u koju su bili ušli poslanici s područja federacije izabrani 1990. godine u Skupštinu Republike. Na istoj sjednici 30. marta 1994. godine usvojen je Ustav federacije BiH koji je stupio na snagu istog dana. Ustavotvorna skupština prestala je sa radom, nakon izbora u Parlament Federacije BiH u skladu sa Dejtonskim sporazumom. Sporazumom između Hrvata i Bošnjaka, Mostar je stavljen pod kontrolom EU.

U maju 1994. godine, kao posrednik između zaraćenih strana ustanovljena je Kontakt grupa za BiH, koju su činili predstavnici Velike Britanije, Francuske, Njemačke, Rusije i SAD. Kontakt grupa je predložila plan po kome je BiH trebala da bude podijeljena tako da Republici Srpskoj pripadne 49 odsto teritorije BiH, a Federaciji BiH 51 odsto. Plan je ponuđen uzmi ili ostavi. Bošnjaci i Hrvati su prihvatili plan, dok su ga Srbi koji su u tom trenutku držali pod svojom kontrolom 2/3 teritorije BiH, ponuđeni plan odbili. Glavni razlog odbijanja plana od strane Skupštine Republike Srpske, što je odbijeno i izjašnjavanjem građana na referendumu, bio je što u mapi podjele nije postojao povezan srpski teritorij, istočni i zapadni dio RS, a i prirodni i ekonomski potencijali su tom podjelom nesrazmjerno išli na štetu Republike Srpske. Neprihvatanje plana kontakt grupe dovelo je RS u tešku situaciju. Čak je i SRJ koja je nastojala da se prihvati plan, prekinula političke relacije sa Vladom Republike Srpske i uvele

blokadu na Drini u cilju da SAD i EU ublaže sankcije SRJ. Uvođenje sankcija RS od strane SRJ dalo je impuls bošnjačkoj i hrvatskoj strani za pokretanje ofanzive protiv Vojske RS. U ofanzivi, bošnjačke snage osvojile su srpske opštine u sjeverozapadnom dijelu Sarajeva. U jesen 1994. godine, snage Petog korpusa Armije BiH, ušle su 45 km duboko u granične oblasti Republike Srpske u opštinama Bihać i Bosanski Petrovac, što su snage Vojske RS vrlo brzo uspjele povratiti i napraviti prodor do željezničke stanice Bihać. Ugroženost Bosanske Krajine izazvalo je intervenciju velikih sila i vojnu agresiju HVO i HV na toj teritoriji što je dovelo do pada južnih opština Bosanske Krajine i slabljenja pozicije RSK. Krajem septembra 1994. godine avioni NATO-a bombardovali su Srpsko Sarajevo u kojem se nalazila Vojska RS, što su iskoristile snage Armije BiH i HVO i u novembru 1994. godine osvojile strateški važno mjesto Kupres⁶⁹⁴. Ranije, u februaru 1994. godine, NATO je izvršio napade na položaje Vojske RS, nakon što je pala granata na sarajevsku pijacu Markale, koja je pripisana srpskoj strani. Uz bombardovanje srpskih položaja oko Sarajeva koje je išlo u režiji EU, srpskoj strani je upućen ultimatum da povuče artiljeriju iz okoline, čime je oslabljena odbrana srpskih dijelova Sarajeva. Sukob oko sigurnosne zone Gorazde, dao je povod NATO-u da na osnovu Sporazuma sa zaštitnim snagama UN, izvrši napad na komandni položaj srpskih snaga. Za odmazdu, srpske snage su zarobili oko 150 vojnika UNPROFOR-a da bi spriječili dalje napade. Pod pokroviteljstvom SAD potpisana je Splitska deklaracija (u junu 1995. godine) između Tuđmana i Izetbegovića, koja je označila preduzimanje zajedničkih akcija protiv Srba i Vojske Republike Srpske. Ubrzo su Armija BiH, HVO i regularna vojska Hrvatske napale položaje Vojske RS u 13 zapadnokrajiških opština. Uz pomoć NATO-a hrvatsko-muslimanske snage su u agresiji na srpske položaje pobile 1600 civila i 359 srpskih vojnika i protjerali preko 100000 ljudi sa njihovih ognjišta. Samo u Mrkonjić Gradu, ubijeno je i masakrirano 181 lice, uglavnom civila i zatrpano u zajedničku grobnicu⁶⁹⁵. Osvajanje ovih područja stvorilo je pretpostavku i bilo uvod u mogući pad Republike Srpske Krajine.

⁶⁹⁴ Antić/Kecmanović, *Isto*, str. 314.

⁶⁹⁵ *Isto*, str. 337.

MEĐUSOBNO OSPORAVANJE ZLOČINA STRANA U SUKOBU

U višedimenzionalnom ratu u Bosni i Hercegovini koji je trajao tri i po godine vršeni su okrutni ratni zločini u kojima su učestvovalе sve tri zaraćene strane. Najveći zločin nad Bošnjacima izvršen je u Srebrenici između 11. i 12. jula 1995. godine koji je od Međunarodnog suda u Hagu okvalifikovan kao genocid. Zločin su izvršili pripadnici 10. Diverzantskog odreda Vojske Republike Srpske i paravojne formacije Škorpiona nad nekoliko hiljada muškaraca, ratnih zarobljenika pripadnika 28. divizije armije BiH, ali i civila iz šireg područja Srebrenice, Bratunca i Zvornika. Zločin se dogodio nakon ulaska Vojske Republike Srpske u Srebrenicu koja je tada bila zaštićena zona pod kontrolom UN, kojom prilikom je ubijeno 8372, kako je to zabilježeno na ulazu u mezarje u Potočarima, muškaraca i dječaka.

Komandant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske i grupa oficira Vojske Republike Srpske osuđeni su za ratne zločine uključujući i genocid pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju, koji je između ostalog, donio pravosnažnu presudu u kojoj se masakr u Srebrenici kvalifikuje kao čin genocida. Presudu je podržao Međunarodni sud pravde 2007. godine, kojom prilikom je zaključio da „nasilno premještanje i zlostavljanje između 25 000 i 30 000 bošnjačkih žena, djece i starijih osoba predstavlja genocid, zajedno sa ubistvima i razdvajanjem muškaraca koja su se desila tokom tog zločina.“ Pred Međunarodnim i domaćim sudovima za zločin genocida osuđeno je 47 osoba na više od 700 godina zatvora, a Radovan Karadžić, Ratko Mladić i neki oficiri na doživotnu robiju. Vlasti Republike Srpske na početku nisu prijavile procijenjeni broj žrtava, niti su prihvatala kvalifikaciju zločina u vidu genocida, već su prihvatili kvalifikaciju masakra. Na tom fonu vlast Republike Srpske navodi da je

Vojska Republike Srpske prodrla u Srebrenicu i došla do baze UNPROFOR-a gdje je zatekla više desetina hiljada žena, starijih osoba i djece kojima je omogućeno da odu na prostor pod kontrolom Armije BiH. Preko deset hiljada vojnika bošnjačke vojske i civila u sukobu sa Vojskom Republike Srpske pokušalo je da se probije prema centralnoj Bosni pod kontrolom Armije BiH kojom prilikom su mnogi izginuli. Zarobljeni, uglavnom muškarci, vojnici i civili koji su zatečeni u Srebrenici su strijeljani tokom narednih dana⁶⁹⁶.

Procjena Istraživačko-dokumentarnog centra iz Sarajeva je da je tokom jula 1995. godine u Srebrenici i Žepi poginulo 6900 Bošnjaka. Haški tribunal je bez posebnog obrazloženja po pitanju o broju poginulih baratao sa nešto manje od 5 000⁶⁹⁷. Prema nalazima NVO „Istorijski projekt Srebrenica“ za 1 200 slučajeva postoje forenzički dokazi da se radilo o ubistvu žrtava⁶⁹⁸. Bez obzira na iznesene podatke, prihvaćena je činjenica da je u Srebrenici ubijeno ukupno 8 000 civila što je kvalifikovano kao genocid. Vodeći čovjek policije u Srebrenici Hakija Mehlić i jedan od komandanata bošnjačke vojske Ibran Mustafić, u to vrijeme svjedoči da je vodstvo u vrhu bošnjačke vlasti zloupotrijebilo Srebrenicu kako bi izazvalo srpsku stranu za napade i zločine u cilju stvaranja uslova za intervenciji NATO-a i eventualnu razmjenu Srebrenice za neku od sarajevskih opština koju je kontrolisala Vojska Republike Srpske⁶⁹⁹.

Tužba za genocid koji je bošnjačko-hrvatska strana u BiH podnijela protiv Srbije nije dovela do osude pred Međunarodnim sudom u Hagu. Presudom suda Srbija je oslobođena od odgovornosti, ali je u sudskoj presudi rečeno da Srbija nije preduzela sve mjere koje su bile u njenoj moći. Vlasti Srbije pružile

⁶⁹⁶ *Isto*, str. 329.

⁶⁹⁷ *Isto*, str. 330.

⁶⁹⁸ *Isto*.

⁶⁹⁹ Svjedočenje Hakije Mehlića, Izetbegović žrtvovao Srebrenicu da bi izazvao NATO agresiju, Blic, 30. januar 2014, <http://www.blic.rs/vesti>. Hronika /438621/Hakija Mehlić-Izetbegović žrtvovao Srebrenicu da bi izazvao NATO agresiju (sajt posjećen 1. novembra 2014. godine). Prema: Antić/Kecmanović, str. 334

su pomoć za nekoliko stotina bošnjačkih izbjeglica, vojnika i civila koje su uspjele pobjeći preko Drine na njenu teritoriju u vrijeme tragičnih događaja u Srebrenici.

Prihvatajući činjenicu da se u Srebrenici dogodio zločin, ali ne i zločin u vidu genocida uz osporavanje broja žrtava, vlasti Republike Srpske su formirale u februaru 2019. godine Međunarodnu komisiju za istraživanje stradanja svih naroda u srebreničkoj regiji u periodu od 1992-1995 godine. Na njeno čelo postavljen je Gideon Graif (Greif), izraelski historičar, a članovi su iz Austrije, Njemačke, Nigerije, Japana, Kine, Italije, SAD, Australije i Srbije. U svom izvještaju, Komisija je konstatovala da se u Srebrenici nije dogodio genocid i da je tamo pogubljeno ne više od 3000 Bošnjaka i da su bili zarobljeni vojnici i nekoliko stotina civila. Komisija se izjasnila da ne negira zločin, ali da genocida u Srebrenici nije bilo, konstatujući da je u Srebrenici ubijeno 2500-3000 ljudi na najstrašnji mogući način i da odgovorni za taj zločin moraju biti kažnjeni. Prema mišljenju Gideona Graifa, definicija genocida koju je postavio Haški tribunal neće izdržati „test vremena“. U prilog tome on iznosi: „U cilju sprečavanja budućih genocida jako je važno da se pojam genocida kao zločin ne sme izvrtati. Ako taj pojam nastavi da se koristi olako, kao u slučaju Srebrenice, on će izgubiti smisao. Optužbe za genocid će se u budućnosti vezivati za svaki sukob i, najvažnije, neće biti posljedica.“⁷⁰⁰

Svjetski Židovski kongres odbacio je izvještaj Nezavisne međunarodne komisije o Srebrenici, koju je formirala Republika Srpska, konstatujući da je izvještaj zasnovan na jednom izdvojenom mišljenju Haškog suda i da se njime ignoriše sve ono što su naveli međunarodni sudovi, uz zaključak da su ubistva i progoni u Srebrenici bili čin genocida.⁷⁰¹ Prema mišljenju poznatog historičara

⁷⁰⁰ *Zaključak NMK za istraživanje stradanja u Srebreničkoj regiji u periodu 1992-1995 godine. Ne negiramo zločin, ali genocida nije bilo*, Beta od 28. avgusta 2021. godine, stranica posjećena 26. maja 2022. godine. Kompletan izvještaj Komisije može se pronaći na web stranici <https://incomfis-Srebrenica.org>.

⁷⁰¹ Član II Konvencije sadrži definiciju genocida koja glasi: U smislu ove konvencije, kao genocid se smatra bilo koje djelo učinjeno u namjeri potpunog i djelimičnog istrebljenja uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne i vjerske grupe kao takve: a) ubistvo članova grupe; b) uzrokovanje teških tjelesnih i mentalnih povreda članova grupe; c) namjerno

H. Kamberovića iz Sarajeva, zadatak Komisije je bio da poništi Izvještaj Komisije za Srebrenicu iz 2004. godine koju je takođe formirala Vlada Republike Srpske, a koji je poznat po izjavi tadašnjeg Predsjednika Republike Srpske Dragana Čavića da događaj u Srebrenici predstavlja crnu stranicu srpske istorije. Ta Komisija po njegovom uvjerenju ponudila je bolje rezultate nego novoformirana Komisija čiji izvještaj je na tragu stradanja Srba u Sarajevu. Smatra da su i jedan i drugi izvještaj na tragu relativizacije zločina u Srebrenici i Sarajevu. Prema mišljenju Milovana Pissaria profesora iz Beograda, poricanje zločina u činu genocida u Republici Srpskoj je izraz medijske manipulacije političkih elita, prevashodno kroz tabloide koji uglavnom šire lažne vijesti, čime se diskredituju odluke Haškog tribunala i Međunarodnog suda pravde. Takvim odnosom u Republici Srpskoj i Srbiji, stvorena je atmosfera da te institucije rade po nalogu onih koji žele da srpski narod proglase genocidnim. I po jednom i po drugom profesoru tvrdnje da se presudama o genocidu srpski narod proglasi genocidnim pomažu izjave bošnjačkih političara poput Bakira Izetbegovića, lidera SDA, koji kaže: „da bi radije umro nego dopustio da genocidaši zavladaju Republikom Srpskom“.⁷⁰² Genocid se ne može koristiti kao sredstvo da se nameće hipoteka čitavom narodu. Zločin se individualizuje i time se skida hipoteka. Petar Đokić, dugogodišnji ministar u Vladi Republike Srpske, u izjavi za „Dan uživo“, koju je objavio N1 od 15. decembra 2021. godine, da treba na bazi realnih činjenica definisati istinu o ratu. Zločini koji su se desili trebaju dobiti svoju dimenziju realnog opisa bez uveličavanja i bez potcjenjivanja bilo kojeg zločina. Na pitanje da li se trebaju poštovati presude Međunarodnog suda u Hagu, kazao je kratko: „ja sam rekao da ne treba negirati genocid“.

Skupština Republike Srbije donijela je Deklaraciju 2010. godine u kojoj kaže da Narodna skupština osuđuje zločin u Srebrenici na način kako je to utvrđeno presudom Međunarodnog suda pravde. Mada genocid nije pomenut, on nije

podvrgavanje grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog uništenja; d) mjere uperene na sprečavanje rađanja u okviru grupe; e) prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

⁷⁰² *Zašto se priznanje srebreničkog genocida u Srbiji i Republici Srpskoj smatra izdajom* (<https://slobodnaevropa.org> od 01.08.2021. godine).

negiran, iako je Međunarodni sud pravde zločin u Srebrenici definisao kao genocid. Negiranje zločina je štetno za svaki narod, jer ako ljudi ne znaju šta se desilo u njegovu izvršenju ili ako se događaji o tome izvrcu, onda se ovi ne mogu učiti na svojim greškama kako bi se obezbijedilo da se to više ne dogodi. Pored toga, bošnjačka politička, a i intelektualna elita nije oklijevala da presuđeni genocid na lokalitetu Srebrenice zloupotrebljava u političke ciljeve, počevši od osporavanja Republike Srpske na njeno postojanje zahtijevajući njeno ukidanje, označavajući je genocidnom tvorevinom koja nema pravo na postojanje, a srpski narod obilježavajući kolektivno odgovornim.⁷⁰³ Nijedan narod ne može biti označen kao genocidan jer je odgovornost za genocid isključivo individualna. Odluka Međunarodnog suda nije usvojena protiv srpskog naroda i Republike. Ne postoji genocidni narod, već samo pojedinci koji su osuđeni. Sve presude individualizuju zločine i svode ih na konkretne počinitelje, čime se skida odgovornost sa srpskog naroda. Priznanje prošlosti ma koliko bolna bila, je od suštinskog značaja za pomirenje i ključno je za sprečavanje budućih sločina, što je posebno važno za domaće lidere. Jedan od vodećih bošnjačkih intelektualaca prof. dr Senadin Lavić nasuprot tome kaže „Ne može biti prihvaćeno da su zločinci presuđeni, a da njihova genocidna tvorevina ostaje postojati kao nešto normalno i neupitno! Sporni povijesno politički smjer srpskog naroda, zasnovan je na ideologijama iz 19. stoljeća i megalomanskog stvaranja velike države na uništavanju drugih naroda i država, nije projekt čovjekov i života- u tom monstruoznom projektu prebiva opasna bolest kolektivističke svijesti. Presuda ratnim zločincima sa osnova pokretanja pitanja o genocidnoj tvorevini koja je silom ušla u Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma o miru u Bosni i Hercegovini 1995. godine.“ On zaključuje „da je entitet „rs“ kako je on označava (P.K.) djelo genocida i zločinačke namjere „da se Bošnjaci iskorijene i totalno unište“⁷⁰⁴. Neki bošnjački intelektualci kao da se takmiče ko će više okvalifikovati Republiku Srpsku kao genocidnu tvorevinu i ukinuti Republiku Srpsku. Među

⁷⁰³ Šire o tome, Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 330. i 334.

⁷⁰⁴ Senadin Lavić, *Ratni zločinci, komunitarističke navike, neslobodni građani* (<https://klicker.info> od 16. juna 2021. godine).

njima svakako prednjači akademik prof. dr Suad Kurtćehajić koji se prosto razbacuje sa svojim znanjem ili neznanjem? Pojašnjavajući akademsku inicijativu za promjene Ustava BiH, on kaže: „Dejtonskim sporazumom je nagrađena tvorevina koja je izvršila genocid 2007. godine nije ništa urađeno da se ta tvorevina deinstalira i da se obznani cijelom svijetu da se genocid ne isplati.“ Ta RS je po presudama Međunarodnog suda genocidna, a može je ukinuti Amerika koja ju je napravila⁷⁰⁵. Profesori Senadin Lavić i Suad Kurtćehajić preokupirani srbofobičnom agendom pripadaju asocijaciji nezavisnih intelektualaca Kruga 99 čiju okosnicu tema na njihovim sesijama čine rasprave o ukidanju Republike Srpske i stvaranja građanske države.

Zbog osporavanja genocida u Srebrenici posebno od strane političke elite iz Republike Srpske u kojoj je prednjačio Milorad Dodik, član Predsjedništva BiH koji je na početku svoje političke karijere javno priznao genocid u Srebrenici i osudio odgovorne pojedince, Visoki predstavnik Valentin Incko donio je Odluku o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine koja je stupila na snagu u julu 2021. godine. Ovom odlukom on zabranjuje i kažnjava negiranje genocida i veličanje ratnih zločina. Odbacujući ovaj zakon, Narodna skupština Republike Srpske donijela je Zakon o neprimjenjivanju Odluke Visokog predstavnika kojom se donosi Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, a kojim se odbacuje njegova primjena na teritoriji Republike Srpske, uz obrazloženje da Visoki predstavnik nema ovlaštenje da donosi akte sa zakonskom snagom. Istovremeno, Narodna skupština Republike Srpske usvojila je izmjene i dopune Krivičnog Zakonika Republike Srpske u kojem je sankcionisala povrede ugleda Republike Srpske, posebno ko njene narode naziva genocidnim ili agresorskim, odnosno da vrijeđa narod koji je istinska žrtva genocida u Drugom svjetskom ratu⁷⁰⁶. Odluka Incka izazvala je žestok otpor u Republici Srpskoj, što je vodeća politička elita u RS na čelu sa Miloradom Dodikom iskoristila da uputi velike kritike na račun odlazećeg visokog predstavnika, optužujući ga za antidejtonsko djelovanje jer nema pravo da donosi zakonske propise

⁷⁰⁵ Izjava u Centralnom dnevniku na TV Face od 8. januara 2021. godine

⁷⁰⁶ *Republika Srpska odbacila Inckov zakon*, Politika IDW/31. Juli 2021. godine. (<https://www.dv.com.republika.rs>)

pripisujući mu pristrasnost u korist bošnjačke strane. U tom kontekstu sasvim nekorektno propustio je da sankcioniše i one na bošnjačkoj strani koji gotovo permanentno zahtijevaju ukidanje RS što je suprotno temeljima Dejtonskog sporazuma nazivajući je genocidnom tvorevinom. Istovremeno, ukazano je na nedobronamjeran uticaj stranaca na brojne bitne odluke za državu, čime je čine protektoratom, a njene parlamente smatraju nevažnim.

OHR je postao antipod Dejtonskog sporazuma, dok istovremeno Ustavni sud Bosne i Hercegovine sa trojicom stranaca koji ne rade na bazi pravde i Ustava, već zastupa interese bošnjačke strane, postao je Damoklov mač nad Republikom Srpskom. Na tom tragu posebno je apostrofirana Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o državnoj imovini kojom je utvrđeno da je jedino država nadležna da donosi zakon o svojoj imovini, iako je potpuno jasno da entiteti jedino imaju ustavno pravo da svojim zakonima regulišu ovo pitanje. U znak protesta, Narodna skupština Republike Srpske, donijela je Odluku o otvaranju procedure za povrat nadležnosti iz okvira vojske, individualnog oporezivanja, pravosuđa i zdravstva što je kao izvorna nadležnost Republike Srpske preneseno na državu BiH, uz blokiranje rada institucija BiH od srpskih predstavnika, sve dok se ne povuče Inckov zakon. Bio je ovo veliki promašaj Narodne skupštine Republike Srpske koji je učinjen na prijedlog člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Milorada Dodika, jer vraćanje prenesenih nadležnosti pravno nije moguće izvesti bez Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Ovaj potez naišao je na žestok otpor bošnjačke strane i stvaranja atmosfere međusobnog prepucavanja i optuživanja. Blokiranje rada institucija BiH, prevashodno njenog parlamenta, trajao je više od šest mjeseci, da bi počeo sa radom na intervenciju međunarodne zajednice. Odluke o vraćanju nadležnosti, pokazalo se, kao obična farsa, namijenjena za ostvarivanje političke koristi. Vladajućoj strukturi Republike Srpske ovaj politički avanturizam stranaka bio je znatno štetan.

Zahvaljujući bošnjačkoj propagandi podržanoj od strane zapadnih zemalja, grad Sarajevo označen je kao „grad žrtva“ što je i bio, zbog opsade od strane srpskih snaga i masovnog granatiranja i snajperske vatre u kojem su prevashodno stradali Bošnjaci, ali ne i grad žrtava protjeranih Srba, iako su u Sarajevu

obje strane vršile brutalne zločine nad civilima, a posebno su brutalni bili zločini kada su vlast u gradu preuzeli predratni sarajevski kriminalci na čelu sa Jukom Prazinom, Mušanom Topalovićem Cacom i drugim koji su harali po kvartovima Sarajeva. Stavili su na desetine privatnih zatvora u podrumima hotela „Zagreb“ i „Evropa“, studentskom domu „Mladen Stojanović“, kasarni „Viktor Bubanj“, zatočenički logor „Silos“ u kojima su zatvarali i mučili, silovali i ubijali srpske civile ili odvodili u jamu „Kazani“ i tamo ih na svirep način likvidirali.⁷⁰⁷

Mirko Pejanović, član Predsjedništva BiH u toku rata, koji je boravio za vrijeme ratnih zbivanja u bošnjačkom Sarajevu, procjenjuje da je u tom dijelu Sarajeva od unutrašnjeg terora život izgubilo najmanje 3000 sarajevskih Srba.⁷⁰⁸ Srpski civili tretirani su kao taoci. „Zelene beretke“ i „Patriotska liga“ u uniformama ABiH držali su ih u obruču bez mogućnosti napuštanja grada. Nasilja je bilo i u srpskom dijelu Sarajeva na Grbavici zbog čega je osuđen paravojni komandant Veselin Vlahović Batko⁷⁰⁹. Portal „Dnevnik“ u novembru 2021. godine piše „kako su za sarajevsku nacionalističku javnost i dalje „vanzemaljci“ počinili ratne zločine u Trusini, Grbavici, Doljanima, Kržančevu selu, Moljanima, Miletićevima, Kiseljaku kod Žepča i drugim brojnim stratištima. Relativizovano je stradanje Hrvata u Kaknju, Bugojnu, Travniku i Varešu koji su prošli kroz brojne koncentracione logore Armije BiH, navodi portal „Dnevnik“. Bivša sarajevska operaska primadona Margit Tomik-Levy, za portal Oslobođenje, je izjavila:

„Stranka demokratske akcije od svog početka ni jednom se nije ogradila od svojih ekstremista. U ratu se SDA izblamirala sa svojim logističarima koji su prisvojili ogroman deo donacija. Ništa nisu ni pokušali uraditi protiv kriminala. Svi privremeno napušteni stanovi su opljačkani. SDA nije reagovala na ubistva nebošnjaka. Setite se koliko je znanih i nezvanih pobijeno samo zbog toga što su Srbi ili znatnoj manjoj meri što su Hrvati. Seća li se

⁷⁰⁷ Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 336.

⁷⁰⁸ *Isto*.

⁷⁰⁹ *Isto*, str. 337.

ko kako je SDA raegovala kad su pukovnik Grej i moj Bato vadili leševe Srba iz Miljacke od Otoke do Vitamenke? Seća li se ko gde su sahranjeni ti ljudi, jesu li identifikovani? Jeste li zaboravili hajku Zorana Čegara na Srbe koje je zatvarao na stadionu Koševo kao taoce da razmeni svoje roditelje za njih? Ko može zaboraviti bruku sa Kazanima i Cacom? Onda su nam došli pomoći mudžahedini. Niko ne može poreći da su pravili zločine. SDA je morala biti čista kao suza bez ukaljanog obraza. A nije. BiH je najveća oaza Muslimana u Evropi. To je mogao biti veliki plus da se SDA nije pokvarila svojim radikalnim ponašanjem u korist svojih zločinaca i kriminalaca. I danas to pola čaršije tvrdi da je Sarajevo bošnjački grad....SDA-ovci su gradili veze samo sa islamskim svijetom.⁷¹⁰

Zbog postojanja različitih podataka o zločinima u Sarajevu koji se pominju u javnom prostoru BiH i šire, Vlada Republike Srpske je 7. februara 2019. godine formirala Nezavisnu međunarodnu komisiju za istraživanje i stradanje Srba u Sarajevu od 1992-1995. godine, na čelu sa Rafaelom Izraeli, profesorom islamsko-istočne istorije na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu. U svom izvještaju, kako to ističe Komisija, dala je uravnoteženiji prikaz događaja u Sarajevu. Prema prikazu, protiv Srba vođena je sistematska kampanja etničkog čišćenja koja je kulminirala egzodusom sarajevskih Srba poslije potpisivanja Dejtonskog sporazuma. U izvještaju se naglašava da su sudovi u BiH i u Hagu strože kažnjavali Srbe od osumnjičenih drugih nacionalnosti i da je velik dio oko počinilaca zločina nad Srbima izbjegao pravdu uz aktivnu pomoć „državnih bošnjačkih institucija“.⁷¹¹ Po Komisiji, u periodu od 1992. do 1995. godine u Sarajevu je zatvarano na hiljade ljudi u logorima bez jasnog razloga, kojih je bilo.⁷¹² Ubijeno je 3000 srpskih civila i 1700 teško ranjeno. Prema navodima Komisije, Vojska Republike Srpske, izabrala je blokadu Sarajeva kako bi druga

⁷¹⁰ Margit Tomik-Levy, www.oslobođenje.ba od 25. decembra 2021. godine.

⁷¹¹ *Izvještaj Nezavisne međunarodne komisije za istraživanje stradanja Srba u Sarajevu od 1991. do 1995. godine*, <https://www.incomfis-sarajevo.org> (posjećeno 5. aprila 2022. godine).

⁷¹² U Izvještaju Komiteta za prikupljanje informacija o zločinima protiv čovječnosti SRJ, u sarajevskim opštinama bilo je 57 lokacija, logora pod kontrolom ABiH.

strana prihvatila njihove uslove za mir, kojim bi RS dobila teritorijalnu, političku i kulturnu autonomiju. Prema podacima nevladinog dokumentacionog centra Sarajevo (IDC), koji su objavljeni 2009. godine, u Sarajevu je na različite načine stradalo 3300 građana srpske nacionalnosti, od toga broja 2002 su učestvovali u opsadi Sarajeva, a 400 kao borci u odbrani Sarajeva. Prema ovoj nevladinoj organizaciji, Vojska Republike Srpske držala je pod opsadom Sarajevo 1423 dana, u kom periodu je ubijeno preko 11000 ljudi. U Izvještaju Komisije je naglašena uloga odreda „El Mudžahedin“, jedinice stranih muslimanskih boraca, koja je bila pod kontrolom Trećeg korpusa Armije BiH koju su činili strani teroristički borci koje su slale „Al-kaide“ i "Isil" u cilju obučavanja Bošnjaka i vođenja radikalnih grupa u Sarajevu i širom BiH. Djelujući u okviru ABiH mudžahedini su izvršili zločine nad Srbima na Vozući i Ozrenu gdje je ubijeno preko 400 vojnika i civila, protjerano više od 20000 civila srpske nacionalnosti, a 129 se vode kao nestali. Tu su učinjene brutalne likvidacije odrubljivanjem glave.⁷¹³ Dvojica oficira ABiH osuđena su za zločine nad Srbima koje je učinio odred „El Mudžahedin“.

Osvrćući se na Izvještaj Nezavisne međunarodne komisije, Balkanska istraživačka mreža (BIRN) ističe da je nakon izvršene analize spomenutog Izvještaja došla do saznanja da se u Izvještaju ignorišu mnoga saznanja utvrđena u sudskim predmetima i presudama Međunarodnog krivičnog suda za Jugoslaviju i sudova u BiH i regionu. Ova organizacija tvrdi da je za zločine nad srpskim stanovništvom na području Sarajeva osuđeno ukupno devet osoba na 122 godine zatvora. U Hagu, za zločine nad Srbima, osuđen je Rasim Delić komandant Glavnog štaba Armije BiH na tri godine zatvora, dok je za zločin nad srpskim zatočenicima u logoru Čelebić, Hazim Delić osuđen na 18 godina zatvora, a Zdravko Mucić na 9 godina zatvora. Po mišljenju BIRN-a ne radi se o blokadi Sarajeva, kako to tretira Komisija u svom izvještaju, već o opsadi.

⁷¹³ Dževad Galijašević, *Ratni zločini mudžahedina tokom rata u BiH*, Deo 2.2. Vozuća i ratni zločini mudžahedina bez kazne (srpski stav.com od januara 2022. godine).

Međunarodni krivični sud za Jugoslaviju je osudio Radovana Karadžića na doživotni zatvor zbog ratnih zločina koji uključuje i ratno terorisanje stanovništva u Sarajevu. Za opsadu Sarajeva osuđen je i bivši komandant Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske Stanislav Galić za isto djelo na doživotni zatvor.

Prema navodima Komisije „casus belli“ je bio referendum za nezavisnost BiH održan 1992. godine koji je negirao izričito izraženu volju srpskog naroda kao konstitutivnog naroda u BiH da ostane u Jugoslaviji, u zemlji u kojoj su živjeli od 1918. godine. U pogledu karakterologije rata, Komisija smatra, da se radi o građanskom ratu koji je vođen između tri etničke grupacije, u kome je Armija BiH izvršila agresiju na SFRJ u smislu čl.3(d) Rezolucije 3314 UN. U tom kontekstu, kao glavni dokaz za agresiju, spominje se „Direktiva za zaštitu suvereniteta i nezavisnosti Republike BiH, strogo povjerljivo, „N° O 2-1“ od 12. aprila 1992., godine. Direktivom se Srpska demokratska stranka, kao legitimna politička stranka srpskog naroda, sa 72 mjesta u Parlamentu BiH označava kao neprijatelj, usmjeravajući Armiju BiH da napadne JNA i srpske autonomne regione sa srpskim stanovništvom. Nije moguće očekivati da će strane koje su bile u sukobu priznati svoju krivicu za građanski rat u BiH, ali ostaje nepobitna činjenica da je vođa bosanskih muslimana Alija Izetbegović odbio sporazum o ostanku BiH u Krnjoj Jugoslaviji koji mu je ponuđen uz punu ravnopravnost sa ostale dvije Republike čime bi se izbjegao rat u BiH. Isto tako, nepobitna je činjenica da je Alija Izetbegović povukao potpis na Kutiljerov plan, nakon sastanka sa američkim ambasadorom Vorenom Zimermanom, u martu 1992. godine, čime bi se spriječili ratni sukobi. Tim planom BiH je trebala postati decentralizovana država u kojoj bi kantoni bili podijeljeni po nacionalnoj osnovi, što je nakon krvavog rata i pogibije preko 100000 ljudi i prihvaćemo uz izvjesne modifikacije Dejtonskim sporazumom.

Najveći egzodus Srba iz Sarajeva dogodio se poslije potpisivanja Dejtonskog sporazuma, tačnije 1996. godine, teritorijalnim razgraničenjem između muslimansko-hrvatske federacije stvorene 1994. godine Vašingtonskim sporazumom i Republike Srpske priznate Dejtonskim sporazumom. Teritorijalnim razgraničenjem na području Sarajeva, pet opština Srpskog Sarajeva pripalo je u

čjelini muslimansko-hrvatskoj federaciji, dok je drugih pet opština podijeljeno između Republike Srpske i Federacije, gdje su Srbi uglavnom dobili periferna nenaseljena granična područja. Više od 100 000 Srba napustilo je Sarajevo prilikom „reintegracije“ sarajevskih opština koje su tokom rata bile pod kontrolom „srpskih snaga“. Nekoliko desetina hiljada stanovnika srpske nacionalnosti tokom rata prešlo je u Istočno Sarajevo sa teritorije pod muslimansko-hrvatskom kontrolom, među kojima je bio i znatan broj Jugoslovena. Desetine hiljada sarajevskih Srba našlo je svoje utočište u istočnom dijelu Republike Srpske, samo u Bratuncu našlo se oko 10 000 srpskog stanovništva, te u ostalim dijelovima Zvornika, Bijeljine, Brčkog, pa i u Banjaluci. Iseljavanje sarajevskih Srba iz Sarajeva u postdejtonskom periodu uslijedilo je nakon što nisu dobili nikakve garancije za bezbjedan život pod kontrolom muslimansko-hrvatske vlasti, iako su odbranili svoje domove od njihove vojske zarad mira i stvaranja RS. Apeli međunarodne zajednice da Srbi ostanu na svojim ognjištima uz garancije bezbjednosti nisu uslišeni zbog prijetnji iz redova muslimanske strane, posebno zbog izjave Alije Izetbegovića za Radio BiH, da će svi koji su nosili puške biti izvedeni pred Vojni sud. Srbi iz Sarajeva podnijeli su velike ne samo ljudske nego i materijalne žrtve. Čak su premjestili preko 1 000 posmrtnih ostataka svojih najmilijih iz Sarajeva na prostor pod srpskom kontrolom.

Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva objavio je 2007. godine da je tokom rata u BiH od 1992-1995., poginulo 97 214 ljudi. Prema podacima, na vojne žrtve otpada 57 529, a na civile 39 685 osoba⁷¹⁴. Prema istraživanju ovog Centra, Bošnjaci su činili 66,2%, Srbi 25,4%, Hrvati 7,8% i ostali 0,5%. Prema srpskoj nevladinoj organizaciji Centra za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku, u građanskom ratu u BiH stradalo je 32 402 srpske žrtve.⁷¹⁵

⁷¹⁴ Bivši premijer Ujedinjenog Kraljevstva Toni Bler koji se grčevito zalagao za bombardovanje SR Jugoslavije, što je po međunarodnom pravu bio kriminalan čin, klasičan primjer agresije na jednu suverenu zemlju da bi to opravdao, on je otvoreno lagao tvrdeći da je to uradio da se ne bi dogodila „Bosna“ u kojoj je više od 750 000 ljudi ubijeno“. (Prema: Momčilo Đorgović, *Isto*, str. 325).

⁷¹⁵ Podaci navedeni prema: Kecmanović/Antić, *Isto*, str. 328.

U građanskom ratu, posebno među bliskim narodima, ljudski život nije cijenjen-u ratu svijju protiv svih (*bellum omnium contra omnes*) ljudska priroda postaje divlja i rađa se želja za osvetom, surovost obračuna i bestijalnosti u-bistava su pratila sva tri naroda. Srbi kao najbrojniji narod u SFRJ nisu prihvatili rasturanje svoje države prema projektu zapadnih zemalja, što je jedan od razloga da su označeni kao glavni krivci u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Ostala dva naroda Bošnjaci i Hrvati, svoje ratne aktivnosti izvodili su na narativu srpske krivice u ratu, uz oreol borbe za slobodu. Propagandni spin potvrdili su ne samo Hag, nego i domaći sudovi. Kada su u pitanju kazne za zločine počinjene u Bosni i Hercegovini, onda su po nekima Bošnjaci zadržali privilegovan status. Prema pisanju zagrebačkog „Večernjeg lista“ od 5. jula 2013. godine, „Srbi su do 2012. godine osuđeni za ratne zločine na više od 1170 godina zatvora, Hrvati na 164 godine, a Bošnjaci na 161 godinu. List ukazuje na činjenicu da unutar pravosuđa BiH postoji tiha opstrukcija „osjetljivih predmeta koje policijski organi, a prije svih Agencija za istrage i zaštitu BiH treba da istraže i dokumentuju Tužilaštvu BiH“ pod naslovom „Velikobošnjački političari pod zaštitom pravosuđa“. List navodi da je prije nekoliko dana Tužilaštvu BiH proslijeđen predmet na kojem je SIPA dugo radila, a tiče se zločina u koji je navodno umiješan jedan aktivni političar (bošnjački). Međutim, taj predmet je označen kao neprioritetan, za sada se ne zna kako će po njemu postupati, što budi osjećaj o uticaju političkih struktura na pravosuđe BiH. Dodaje se da je dosadašnji rad pravosuđa BiH više bio meta kritike srpskih i hrvatskih političkih predstavnika jer postoji debalans u nacionalnoj strukturi procesuiranih osoba, a nesporna je činjenica da nijedan bošnjački političar zvanično nije bio pritvoren niti je protiv nekog od njih vođen sudski proces. S druge strane, „dug je popis srpskih i hrvatskih političara koji su pritvoreni i procesuirani, te na kraju oslobođeni zbog neodrživosti optužnice“, navodi list. Glavni tužilac BiH, gospodin Salihović na TV BiH, 2. avgusta 2014. godine, povodom odluke drugostepenog suda u slučaju Turković, izjavljuje da Sud BiH selektivno sudi o predmetima ratnih zločina, što će, prema njemu, „odvesti BiH u pravnu nesigurnost i nezadovoljstvo građana.“

STVARANJE REPUBLIKE SRPSKE

Proces stvaranja Republike Srpske započinje već u toku raspada SFRJ. Faktički od aprila 1992. godine do decembra 1995. godine, ona je djelovala kao samoproglašena nezavisna država. Njena državnost započinje 24. oktobra 1991. godine kada su srpski poslanici formirali Skupštinu srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, nakon što su preglasani u Skupštini tadašnje Republike Bosne i Hercegovine, iako su imali status konstitutivnog naroda, bez čije saglasnosti se nisu mogle donositi važne odluke. Paralelno sa ovom političkom odlukom, početkom novembra iste godine, prišlo se teritorijalnom zaokruživanju autonomnih vlasti na području SR BiH, gdje je živjelo pretežno srpsko stanovništvo. Već početkom 1992. godine, tačnije 9. januara 1992. godine, Skupština srpskog naroda u BiH, donijela je ključni dokument o svojoj državnosti Deklaraciju o proglašenju republike pod imenom Republika srpskog naroda Bosne i Hercegovine, što je normativno-pravno uobličeno 28. februara 1992. godine donošenjem Ustava u kojem je utvrđeno da Republika obuhvata srpske autonomne oblasti, opštine i druge srpske etničke cjeline SR BiH uključujući i ona područja na kojima je nad srpskim narodom u Drugom svjetskom ratu izvršen genocid. Nakon što su muslimansko-hrvatske vlasti na osnovu sprovedenog referenduma 1. marta 1992. godine proglasile nezavisnost BiH od SFRJ, Srpska republika BiH je 7. aprila 1992. godine proglasila samostalnost i ostanak u jugoslovenskoj federaciji. Povodom zahtijeva nepotpune Vlade BiH, Savjet ministara evropske zajednice je na sjednici 6. aprila 1992. godine donio Deklaraciju na osnovu koje članice EZ treba da priznaju BiH kao nezavisnu državu. To je razlog da je Srpska Republika u BiH 7. aprila 1992. godine proglasila odvajanje od SRBiH i ostanak u SFRJ, da bi 12. avgusta 1992. godine promijenila ime u Republika Srpska. Poslije formiranja novouspostavljene države SRJ s Srbijom i Crnom Gorom, bez Republike Srpske, počela je da djeluje samostalno.

EZ je postavila dva uslova za međunarodno priznanje BiH: provođenje referenduma i dogovor o načelima za ustavno uređenje BiH. Poruka SAD i EZ iz ožujka 1992. godine bila je vrlo jasna „snažno zahtijevaju od svih strana u BiH da bez odgađanja prihvate ustavno uređenje⁷¹⁶. Poslije niza razgovora postignut je dogovor između Srba, Muslimana i Hrvata prema kojem su vanjske granice BiH nepromjenjive, a da će se ustavno uređenje temeljiti na nekoliko entiteta koji će biti formirani na etničkim principima. Pod nadzorom EZ 18. marta 1992. godine, u Sarajevu je potpisana izjava o budućem uređenju BiH poznata kao Kutiljerov plan (Jose Cutileiro). BiH bi bila država koju bi sačinjavali tri konstitutivne jedinice, zasnovane na nacionalnim principima uz uzimanje u obzir ekonomskih, geografskih i drugih obilježja. Sedam dana poslije toga, Alija Izetbegović, nakon što je povukao svoj potpis u ime Muslimana, traži od građana BiH da ne prihvate „podjelu BiH na etničkim načelima“, ističući kako je on morao potpisati predloženi mirovni plan jer da su to od njega tražili iz EZ kao preduslov međunarodnog priznavanja BiH. Dakle, on otvoreno priznaje kako je prihvatio Kutiljerov mirovni plan samo da bi dobio međunarodno priznanje, ali da nikada nije planirao prihvatiti takvo rješenje⁷¹⁷. Priznanje BiH prije nego što su tri naroda postigla dogovor o ustavnim načelima bila je velika greška međunarodne zajednice. I prije Kutiljerovog plana bilo je razgovora između tri strane o ustavnom uređenju BiH. Posebno je bila aktuelna kantonizacija BiH po uzoru na neke evropske zemlje. Sve prijedloge na osnovama tri narativa muslimanski politički vrh dočekivao je sa indignacijom, smatrajući ih nepromišljenim i usmjerenim prema podjeli BiH. Od samog početka srpska stranka SDS, ideju o kantonizaciji BiH, smatrala je interesantnom uzimajući uzor Švajcarsku, Belgiju i Holandiju iskazujući spremnost da prihvati tu ideju, naglašavajući da BiH može biti nedjeljiva i suverena samo unutar Jugoslavije⁷¹⁸. Na

⁷¹⁶ SAD/EZ: *Zajednička deklaracija o priznanju jugoslovenskih republika*, Brisel, 10. mart 1992. godine.

⁷¹⁷ Intervju Alije Izetbegovića, Radio Slobodna Evropa, 2000. godine

⁷¹⁸ Večernji list, 14. jun 1991. godine.

hrvatskoj strani kantonizaciju kao ideju, jedni su odbacili uglavnom zbog pozicije Krajine, dok su drugi smatrali dobrim rješenjem⁷¹⁹ upoređujući je sa podjelom Jugoslavije na banovine.

Na tajnom sastanku u Vili Dalmacija u Splitu 12. juna 1991. godine Miloševića, Tuđmana i Izetbegovića dominiralo je pitanje kantonizacije BiH kao moguće rješenje za ustavno uređenje za tu republiku. Nije postignut dogovor. Izetbegović je poslije toga izjavio: „Sa mnom o svemu tome ne može se razgovarati⁷²⁰. Za kantonizaciju BiH kaže da: „ne zna šta to znači za BiH“, ako neko zna, neka kaže šta pod tim podrazumijeva.⁷²¹ Rat u BiH počinje poslije međunarodnog priznanja BiH⁷²² do kojeg je došlo prije nego što je postignut bilo kakav dogovor o unutrašnjem uređenju BiH, tj. kompromis o ustavnom uređenju kojim bi se uredili odnosi između triju konstitutivnih naroda. Slično kao i sa Hrvatskom, međunarodna zajednica, tj. Zapadna Evropa pod dominacijom SAD su priznali BiH koja za to nije ispunjavala uslove međunarodnog prava jer je njena vlada kontrolisala svega 20 odsto teritorije. Srbi kao legitiman činilac zbog toga nisu priznali sarajevske vlasti, koje nisu ispunile uslov unutrašnjeg ustavnog preuređenja BiH što je bio preduslov za priznanje BiH od strane EZ. Vlast je imala legitimitet Međunarodne zajednice, a ne više srpskih predstavnika prema Ustavu SRBiH. Do političkog rješenja nije došlo što nije postojao voljni potencijal za kompromisom, posebno sa muslimanske strane koja se uz međunarodnu podršku deklarirala kao legitimna vlast u BiH. Međunarodna zajednica je počela kao posrednik da bi vremenom postala glavni faktor u rješavanju krize, kombinujući vojnu silu i međunarodni pritisak i medijski rat. Prijedlozi o ustavnom uređenju BiH često su bili neprihvatljivi i odudarali su od realnih odnosa koji su vladali unutar sukobljenih strana u BiH. Koncept „etničke neutralne“ države u kojoj je vjerski i nacionalni osjećaj, privatna stvar pojedinca, nijedna nacionalna zajednica nije mogla prihvatiti jer je svaka željela

⁷¹⁹ Isto, od 13. juna 1991. godine.

⁷²⁰ Prema, Slobodna Dalmacija, 17. jun 1991. godine.

⁷²¹ Arena, 22. jun 1991. godine.

⁷²² Službeni početak rata je 6. april 1991. godine, uoči samog međunarodnog priznanja.

sačuvati i razvijati svoj nacionalni i kulturni identitet. Suštinski, međunarodna zajednica nije tretirala BiH kao „Jugoslaviju u malom“ koja se raspala upravo zbog nerješene nacionalnog pitanja, pa stoga BiH ne može ostati uređena po tom modelu. Za svako razumijevanje rata u BiH neophodno je poimanje različitih koncepata po pitanju ustavnog uređenja i unutrašnjih granica BiH.

Iako je Republika Srpska formirala svoju državu ona je ostavila mogućnost da njen konačan status bude utvrđen u dogovoru sa ostala dva konstitutivna naroda, pružajući pun doprinos u iznalaženju rješenja. Temeljna politička platforma i Srba i Hrvata u procesu daljnjih pregovora uz posredovanje Međunarodne zajednice bila je da ne prihvataju ustavno uređenje BiH kojim bi se nipoštaštavao njihov državotvorni i nacionalni identitet, dok su Muslimani insistirali na ustavnom konceptu uređenja države gdje bi relativno većinski narod imao dominaciju.

Vens-Ovenov plan iz januara 1993. godine je mirovni prijedlog koji su sačinili specijalni izaslanici Generalnog sekretara UN, Sadržus Vens i lord Dejvid Oven. Ovaj plan su prihvatili Muslimani i Hrvati, dok su ga Srbi odbili. Plan je posljednji koji je predviđao jedinstvenu BiH, prema kojem bi Srbi trebali odustatati od Republike Srpske. BiH je trebala biti podijeljena na deset kantona.⁷²³ Već sredinom iste godine od međunarodne zajednice ponuđen je Oven-Stoltenbergov plan koji je nazvan Ustavni sporazum o „savezu Republike Bosne i Hercegovine“. Izetbegović je prihvatio ovaj prijedlog plana u Ženevi 30. jula 1993. godine da bi sljedećeg dana povukao svoj pristanak.⁷²⁴ Druge dvije strane su ga prihvatile. Taj sporazum je predviđao državu od tri konstitutivne republike koje bi trebale imati zajedničku vladu, ali sa ograničenim ovlaštenjima.⁷²⁵ Čelnu poziciju izvršne vlasti činilo bio tročlano Predsjedništvo, s tim da bi se predsjedavajući Predsjedništva mijenjao svaka četiri mjeseca. Odluke bi se donosile konsenzusom. Prema planu zakonodavnu vlast trebalo je da vrši Savezni

⁷²³ *Vens-Ovenov plan*, www.gradistočnosarajevo.net.

⁷²⁴ *Oven-Stoltenbergov plan: Ustavni sporazum o Uniji republika BiH* (Ženeva, 30. jul 1993. godine).

⁷²⁵ A. Izetbegović, *Sjećanja*, 2001. godina, str. 109.

parlament, koji bi imao 120 poslanika time da bi svaka republika birala jednu trećinu. Sudsku vlast vršili bi Vrhovni sud, Ustavni sud i Sud za ljudska prava. Svaka konstitutivna republika trebala je da ima svoj ustav, s time da je pretpostavka nadležnosti bila u korist republika. Ni jedna republika nije imala mogućnost odvajanja od saveza bez saglasnosti ostale dvije republike. Svaka republika imala je pravo uložiti žalbu Savjetu bezbjednosti OUN na jednu od takvih odluka čije odluke su bile konačne. Po ustavnopravnom stanovištu, ovaj plan imao je karakter konfederalnog uređenja BiH⁷²⁶ koji je prihvaćen od srpske i hrvatske strane.

Plan Kontakt grupe⁷²⁷ uslijedio je pod pritiskom velikih sila (SAD, Ruske Federacije, Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske i Njemačke) kao osnova za okončanje rata u BiH. Kontakt grupa svoje aktivnosti počinje u maju 1994. godine kao posrednik između sukobljenih strana. Važno je istaći da je planom ove predviđene misije predviđena podjela teritorije BiH na način da Republici Srpskoj pripadne 49 procenata teritorije, a Federaciji BiH formiranoj 1994. godine 51 procenat teritorije. Ponuđeni plan Kontakt grupe je odbijen od srpske strane, što je potvrđeno na referendumu, bez obzira na ogroman pritisak Međunarodne zajednice, tako i od političkog rukovodstva Srbije na čelu sa Miloševićem. Po planu, Republika Srpska, koja je držala dvije trećine teritorije BiH se morala odreći velikog dijela koji je bio pod njenom kontrolom. Pored toga, u prijedlogu podjele teritorije Muslimansko-hrvatskoj federaciji pripali su glavni potencijali rudnog bogatstva, zatim nesrazmjerno veći dio hidroenergetskog potencijala, najveće termoelektrane, svi postojeći kapaciteti namjenske industrije i dr. Predloženom mapom teritorija RS bila je razbijena na tri saobraćajna nepovezana dijela, tako da RS nije imala koridor kroz Posavinu. Glavni željeznički čvor i

⁷²⁶ *Oven-Stoltenbergov plan* (sr.m.wikipedia.org).

⁷²⁷ Kontakt grupa je predstavljala poluformalni vid organizacije velikih sila.

riječne i vazdušne luke pripale bi Muslimansko-hrvatskoj federaciji izuzev vazdušne luke Banje Luke i dr.⁷²⁸ To su bili ključni razlozi koji su rukovodili srpsko rukovodstvo da ne prihvati ponuđeni plan.

Zbog odbijanja ponuđenog plana Savjet bezbjednosti je uveo drakonske sankcije Republici Srpskoj. Rezolucijom 942 pozvao je države članice UN da prekinu političku i ekonomsku saradnju sa Republikom Srpskom dok njene vođe ne prihvate „bezuslovno i potpuno“ ponuđeni plan.

Vlada SRJ je 4. avgusta 1994. godine donijela Odluku „da prekine političke i ekonomske odnose sa Republikom Srpskom“ i zabrani njenim predstavnicima, Predsjedništvu, Vladi i Skupštini ulazak u Jugoslaviju. Granica je bila zatvorena za sve robe, osim za hranu, odjeću i lijekove.

Slobodan Milošević koji se u istorijskogeografskom i javnom diskursu BiH optužuje kao glavni protagonist za hegemonističke ciljeve prema BiH se zalagao za prekid ratnih sukoba u BiH i mirno rješenje međusobnog spora što pokazuje njegovo prihvaćanje Vens-Ovenovog plana i plana Kontakt grupe. Prema izjavi bivšeg ambasadora Engleske u Beogradu Ajvora Robertsa (Ivor Roberts), Milošević nije podržavao neke od strateških ciljeva bosanskih Srba, poput izlaska na more i uklanjanja tri muslimanske enklave u istočnoj Bosni-Srebrenice, Žepe i Goražda kao i da se protivio ideji ujedinjenja Republike Srpske i Republike Srpske Krajine.⁷²⁹

⁷²⁸ By: SRBI U BiH (ON: Štokholm, 2015 IN: ISTORIJA, odbrambeno-otadžbinski rat (1992-1995).

⁷²⁹ Izjava A. Robertsa na svjedočenju u Hagu u predmetu protiv šefa Službe državne bezbjednosti Srbije, Jovice Stanišića i njegovom pomoćniku Franku Simatoviću.

DEJTONSKI SPORAZUM I MEĐUNARODNA LEGALIZACIJA REPUBLIKE SRPSKE

U završnici ratnih zbivanja, uz pomoć NATO snaga, muslimansko-hrvatska ofanziva, tokom jula 1995. godine u Bosanskoj Krajini, znatno je smanjena teritorija pod kontrolom Vojske Republike Srpske, dok je Vojska Republike Srpske osvojila zaštićene zone Srebrenicu i Žepu. Ugroženost Bihaća od srpske vojske bio je razlog ili bolje reći izgovor za napad združenih snaga Hrvatske vojske HVO i Petog korpusa Armije BiH na Republiku Srpsku Krajinu 4. avgusta 1995. godine. Osvojen je Knin već narednog dana, a borbe su završile 9. avgusta. Nakon toga, tokom avgusta i septembra slijedio je pad deset krajiških opština koje su bile pod kontrolom Vojske Republike Srpske. U tom periodu, desio se masakr na Markalama u Sarajevu koji je pripisan srpskoj strani, što je bio povod za bombardovanje NATO po položajima Republike Srpske. Svođenjem teritorijalne kontrole, od strane Republike Srpske na 49% teritorije BiH što je bilo predviđeno planom Kontakt grupe, stvoren je uslov da se primjeni princip *uti possidetes*, tj. da obje strane u sukobu Republika Srpska i Federacija BiH zadrže ono što su imale u rukama.

Krajem septembra 1995. godine pod vodstvom SAD u Njujorku je održan sastanak šefova diplomatija SR Jugoslavije, Republike Hrvatske i Muslimansko-hrvatske federacije i Republike BiH na kojem je potpisan dokument o osnovnim principima budućeg mirovnog sporazuma, da bi uspostavljeno primirje kao prethodnica za mirovne pregovore. Zbog gubljenja velikog dijela teritorije

na kraju rata⁷³⁰, izolacije i sankcija prema Republici Srpskoj, ona se našla u nezavidnoj situaciji. Uz to, uslijed zauzimanja Srebrenice, od strane srpskih snaga i zločina koji su počinjeni nad Bošnjacima Haški tribunal je podigao optužnice protiv Radovana Karadžića, predsjednika Republike Srpske i generala Ratka Mladića koji su na zahtjev bošnjačke strane spriječeni da zastupaju Republiku Srpsku. Mirovni pregovori održani su u režiji SAD u bazi Rajt Paterson u Dejtonu⁷³¹. Predstavnici Republike Srpske na pregovorima u Dejtonu bili su u sastavu delegacije SRJ na čelu sa Slobodanom Miloševićem, a činili su je: Nikola Koljević, Momčilo Krajišnik, Vladimir Lukić, Radomir Lukić, Aleksa Buha, Rašo Mijanović i Zdravko Tolimir.

Pregovori u Dejtonu trajali su tri sedmice. Sve tri sukobljene strane posredstvom SAD i pod velikim pritiskom prihvatile su sporazum⁷³² koji predstavlja zaokruženu cjelinu, a koji je verifikovan nešto kasnije u Parizu. Njegovu osnovicu čine uspostavljanje mira, balans vojnih snaga u regionu i stvaranje BiH kao složene države sa dva državotvorna entiteta Republike Srpske i Federacije BiH i tri konstitutivna naroda Srba, Hrvata i Bošnjaka. Po Ustavu (Aneksu 4) BiH kao zajednička država dobila je minimalne nadležnosti uz presumpciju nadležnosti u korist entiteta. Sa stanovišta međunarodnog prava, imala je čak okrnjen međunarodni suverenitet⁷³³, jer nije imala svoju vojsku. Zajedničke organe

⁷³⁰ Muslimansko-hrvatske snage zaprijetile su čak Banjaluci osvojivši Mrkonjić Grad gdje su počinile velike zločine, nisu išle dalje jer je Vlada SRJ zaprijetila preko Holbruka da će ući u rat.

⁷³¹ Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 321.

⁷³² Potpisivanju Dejtonskog sporazuma 14. decembra 1995. godine u Parizu, kao garanti, prisustvovali su najviši predstavnici SAD, Rusije, Francuske, Njemačke, Britanije i Evropske unije. Slobodan Milošević i Franjo Tuđman u tom svojstvu kao predsjednici Srbije i Hrvatske i Alija Izetbegović.

⁷³³ Prema međunarodnom pravu, država mora imati tri bitna elementa suverenosti. To su:

- a) *ius belli*, pravo da odlučuje o ratu i miru;
- b) *ius legationis*, pravo aktivnog i pasivnog prava poslanstva,
- c) *ius tractatum*, pravo zaključivanja međusobnog ugovora i članstva u međunarodnim organizacijama.

državne zajednice činili su Predsjedništvo, dvodomni parlament, centralnu banku i Ustavni sud. Zadržala je ovlaštenja iz izvršne vlasti iz okvira spoljnih poslova, spoljnoj trgovini i poslovima državljanstva.

Republika Srpska je prema Dejtonskom sporazumu dobila međunarodno priznanje kao posebna političko-teritorijalna jedinica, odnosno kao konstitutivna jedinica BiH, sa skoro polovinu njene teritorije. Sve do tada, Republika Srpska nije bila legalizovana, jer je BiH od strane vodećih međunarodnih faktora tretirana kao jedinstvena država sa priznatom vladom u Sarajevu na čelu sa Alijom Izetbegovićem. U koncipiranju Dejtonskog sporazuma međunarodna zajednica je konačno shvatila da je BiH podijeljeno društvo na tri različita nacionalna kulturna identiteta, različitih interesnih i vrijednosnih orijentacija, društvo sa dubokim nacionalnim, vjerskim, etničkim, jezičkim, kulturnim i socijalnim rascjepima, društvo koje ne može funkcionisati na liberalnom modelu demokratije⁷³⁴. Slične modele počevši od Kutiljerovog plana (1992. godine) za unutrašnje ustavno preuređenje BiH bošnjačko političko rukovodstvo stalno je odbijalo pozivajući se na multikulturnu tradiciju, time produžavalo rat sve dok ih nije „pritisnuo“ američki pokrovitelj koji ih je, očito uz određena obećanja, ucijenio da prihvate sporazum o miru. Već godinu dana poslije rata američki i evropski tvorci Dejtonskog sporazuma počeli su govoriti o njegovoj reviziji u čemu je prednjačio njegov kreator Ričard Holbruk (Richard Holbrook), usmjeravajući se na potrebu promjene njegova Aneksa 4 u pravcu jačanja državnih institucija na štetu entiteta. Istovremeno, bošnjačke vlasti i bošnjačka intelektualna elita (i dalje kao da se nije desio krvavi rat i potpisan Dejtonski sporazum) propagiraju u kontinuitetu građanski model uređenja Bosne i Hercegovine. Sistem građanske države prihvatljiv je za zemlje zapadne (vestminsterske) demokratije sa izrazito većinskom nacijom, jer se pokazalo da većina zapadnih lidera i zapadnih medija ne posjeduje elementarna znanja o političkom stanju u BiH. Neznanje i hladni manjak interesa za prostor Balkana produkuje des-

⁷³⁴ Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb, 2005. godina, str. 158-196.

truktivnu moć Zapada u rješavanju unutrašnjih problema u BiH i vodi iracionalnim klišeima koji nisu prihvatljivi za sva tri naroda u BiH. Ako ne znate korijene neke pojave i procese ne možete razumjeti određene probleme.

Dejtonskim sporazumom utvrđeni su novi principi državnog uređenja. Umjesto unitarnog koncepta koji je ustanovljen na početku rata voljom bošnjačkih i hrvatskih političkih predstavnika, da bi ga Hrvati vrlo brzo odbacili, prihvaćen je konfederalno-federalni princip. Najveći dio državnih kompetencija prenesen je na entitete koji su novim ustavnim rješenjima dobili visok stepen državnih ovlaštenja. Priznate su im posebne nacionalne individualnosti kao i širok okvir političkih, ekonomskih, kulturnih, pa i nacionalnih ovlaštenja. Republika Srpska na osnovu temeljnog ustavnog principa, presumpcije nadležnosti u korist entiteta dobila je tzv. rezidualnu nadležnost sa značajnim unutrašnjim suverenitetom koja proizlazi iz sopstvenog prava (*ex iure proprio*) tako da ima značajan dio zakonodavne, sudske i izvršne vlasti (*ius cogendi*) i pravo prinudnog izvršenja i nacionalnog veta u centralnim organima.

Osnovnu strukturu Dejtonskog sporazuma čine Opšti okvirni sporazum i jedanaest aneksa. Svakako da je najznačajniji (Aneks 4) Ustava BiH. Vodeću ulogu u kreiranju Dejtonskog sporazuma, a u tom okviru i ustava imala je američka administracija na čelu sa Ričardom Holbrukom bivšim američkim ambasadorom pri UN. S obzirom na način donošenja, sadržajne elemente i dikciju definisanja ustavnih odredbi u smislu nametanja obaveza od strane međunarodne zajednice nastalim subjektima, a manje kao originerne pravne norme sa najvišom pravnom snagom, ovaj Ustav u mnogo čemu odudara od tzv. čistih ustavnih modela, svojom terminologijom i izražajem više liči na ugovor, što ustvari i jeste⁷³⁵.

Po pitanju teritorijalnog razgraničenja između Federacije BiH i Republike Srpske, Ustav se poziva u preambuli na osnovna načela usaglašena u Ženevi (8. septembra 1995. godine), prema kojima rješenje za teritorijalno razgraničenje

⁷³⁵ Deklaraciju o prihvatanju ustava potpisali su ovlašteni predstavnici Republike Srpske, Federacije BiH i Republike BiH.

između entiteta predstavlja prijedlog Kontakt grupe o teritorijalnom razgraničenju u odnosu 51:49, što je pretočeno u Aneks Dejtonskog sporazuma. Utvrđivanje granice između Federacije BiH i Republike Srpske bio je jedan od najtežih poslova u dejtonskim pregovorima. Prema jednoj izjavi R. Holbruka u Dejtonu je 90% vremena utrošeno na mape, a svega 10% na sve ostalo. Ključnu ulogu u podjeli teritorije i utvrđivanju entitetske granice imale su SAD i EU. Federaciji BiH obezbjeđen je teritorijalni kontinuitet od Bihaća do Goražda. Izuzetak čini prostor Odžaka i Orašja. Republici Srpskoj da bi dobila teritoriju u skladu sa usvojenom procentualnom podjelom 49 odsto, vraćeni su gradovi zauzeti pred kraj rata Šipovo i Mrkonjić Grad kao i dijelovi teritorije okolnih srpskih etničkih opština. Gotovo kompletno Sarajevo pripalo je Federaciji BiH bez Lukavice i Pala. Ostalo je kao sporno Brčko za koje je predviđena arbitraža koja je odlukom međunarodnog arbitra postalo Distrikt pod kondominijumom oba entiteta, čime je po mišljenju međunarodne zajednice nadoknađeno 200 km² teritorije koja je nedostajala RS poslije razgraničenja, da bi promjenom Ustava BiH 2009. godine, Distrikt kao zajednička svojina entiteta bio stavljen pod suverenitet Bosne i Hercegovine. Pri donošenju konačne arbitražne odluke predsjedavajući arbitar Robert Owen znatno je otišao izvan okvira povjerene mu nadležnosti. Aneksom 2 član V Dejtonskog sporazuma jer je neovlašteno proširio predmet spora te narušio princip većinskog odlučivanja. U toku postupka, bez valjajnog pravnog osnova uzurpirao je nadležnost da sam donese arbitražnu odluku (bez prava odlučivanja ostala dva arbitra) iako nije imao saglasnost strana u sporu. Umjesto da arbitražni tribunal donese odluku in corpore primjenjujući dogovorena pravila igre, za spornu liniju u oblasti Brčko, on se opredijelio da čitavu predratnu opštinu Brčko proglaši distriktom i ustanovi poseban režim upravljanja pod patronatom međunarodnog nadzora.⁷³⁶

Aneks 4 Dejtonskog sporazuma ustanovio je listu nadležnosti: a) listu nadležnosti institucija BiH i b) listu nadležnosti entiteta. U članu III tačka 3a Ustava utvrđeno je da: „sve vladine funkcije i moći koje nisu izričito date u o-

⁷³⁶ Prof. dr Petar Kunić, *Konačna arbitražna odluka-odluka političkog a ne pravnog karaktera* u knjizi, „Dejtonski sporazum i arbitraža Brčko“, Banja Luka, 1999.god, str. 27-34.

vom ustavu institucijama BiH će biti funkcije i model entiteta.“ Gotovo identičnu odredbu sadržava i ustavni tekst američke konfederacije pod nazivom „Članci o konfederaciji i stalnoj uniji među državama“⁷³⁷ čiji je nacrt usvojen 1778. godine. Drugi od spomenutih članaka glasi: „Svaka država zadržava svoju suverenost, slobodu i nezavisnost i sudsku vlast, nadležnosti i pravo koje ovom konfederacijom nije izrekom dodijeljeno SAD okupljenim u Kongresu.“

Član III Ustava podrazumijeva da državna zajednica BiH ne može vršiti neki zadatak ako joj on nije dodijeljen posebnim ustavnim odredbama jer je rezidualna nadležnost dodijeljena entitetima. Država nije ovlaštena da stavlja u nadležnost zadatke entitetima. Ona ima originernu javnu vlast, ali samo u domenu svojih ovlaštenja koja su joj data u nadležnost. Mogućnost preuzimanja tzv.dodatnih nadležnosti je predviđena članom III tačka 5, ali restriktivno i to u pitanjima u kojima se entiteti slože ili koja su potrebna da se očuva suverenitet, teritorijalnu, političku nezavisnost i međunarodni suverenitet. U tu svrhu predviđena je mogućnost osnivanja posebnih institucija za obavljanje dodatnih nadležnosti. U praksi se pokazalo da je prenos nadležnosti i ustanovljavanje novih nadležnosti na državu posebno složeno i nadasve osjetljivo pitanje, jer Ustav nije utvrdio nikakve kriterije na osnovu kojih bi se mogla utvrditi objektivna potreba za prenos nadležnosti sa entiteta na državu, niti je utvrdio dimenzije ugroženosti suvereniteta, teritorijalnog integriteta, političke nezavisnosti i međunarodnog suvereniteta BiH za koje bi bilo potrebno prenositi i ustanovljavati nove nadležnosti za državu⁷³⁸. Takva neprecizna i suviše uopštena formulacija sa tzv. „konstruktivnom dvosmislenosti“ zahtijeva potrebu čestog tumačenja i predstavlja objektivno izvor čestih nesporazuma između države i entiteta i to u veoma značajnim i osjetljivim pitanjima. Dosadašnja praksa je pokazala da je OHR uz podršku međunarodne zajednice insistirao, uglavnom, iz političkih razloga, na prenosu nadležnosti sa entiteta na državu, potpuno negirajući ustavom utvrđenu federalnu formulu presumpcije nadležnosti u korist entiteta.

⁷³⁷ Vidi o tome: Dragoljub M. Popović, *Stvaranje moderne države*, BEOGRAD, 1994 god, str. 151.

⁷³⁸ Prof. dr Petar Kunić, „*Republika Srpska država sa ograničenim suverenitetom*“, Banjaluka, 1997. god. str. 12 i 13.

Ova jedna od temeljnih ustavnih formula i temeljnih ustavnih principa gotovo da se nikad ne spominje, a kamoli da se primjenjuje u implementaciji Ustava BiH, to se posebno odnosi na Ustavni sud BiH koji je tendenciozno zaobilazi kao da ne postoji.⁷³⁹ Pored *expressis verbis* navedenih nadležnosti po oblastima (čl.III/i Ustava BiH⁷⁴⁰) i institucije BiH imaju i druge nadležnosti predviđene Ustavom (misli se na cjelokupan Ustav), jer članom III/3, a koji se odnosi na rezidualnu nadležnost, poziva se na Ustav u cjelini.

Ustav BiH negdje *expressis verbis* ne spominje pravo na samoopredjeljenje. Međutim, Ustav se u preambuli poziva na ciljeve i načela Ujedinjenih nacija u kojima je sadržano to načelo kao i na međunarodne paktove u kojima je ovo razrađeno, što znači da Ustav BiH polazi od prava na samoopredjeljenje kao univerzalnog principa i proklamuje ga u skladu sa međunarodnim relevantnim dokumentima. Međutim, isto tako Ustav u preambuli proklamuje poštovanje suvereniteta, teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti BiH u skladu sa međunarodnim pravom iz čega proizlazi da se pravo na samoopredjeljenje mora posmatrati sa drugim principima međunarodnog prava, posebno sa principom teritorijalnog integriteta članica Ujedinjenih nacija. Nužan je dakle kompleksan i nadasve izbalansiran princip ovom problemu, što podrazumijeva sagledavanje svih njegovih elemenata (unutrašnjih i spoljnih), polazeći od prava naroda da slobodno određuje svoj unutrašnji i spoljni status, da samostalno odlučuje o sopstvenoj sudbini, o svom političkom statusu i ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju, iz čega proizlazi da sadržajni okvir prava na samoopredjeljenje uključuje u krajnjoj liniji i stvaranje nezavisne

⁷³⁹ Podjela nadležnosti nije obilježje unitarnih država u kojima centralna vlast može da prenosi nadležnost na regije ili oblasti, što zavisi od volje centralne vlasti, isto tako u unitarnoj državi centralna vlast može vršiti prenesenu vlast prema svom nahođenju.

⁷⁴⁰ U nadležnosti u materijalnopravnom smislu uvrštene su: a) spoljna politika, b) spoljnotrgovinska politika, c) carinska politika, d) monetarna politika kao što je predviđeno članom VII Ustava BiH, e) finansiranje institucija i međunarodnih obaveza BiH, f) politika i regulisanje migracije izbjeglica i azila, g) provođenje međunarodnih i međuentitetskih krivičnihopravnih propisa, uključujući i odnose sa Interpolom, h) uspostavljanje i funkcionisanje zajedničkih i međunarodnih komunikacijskih sredstava, i) regulisanje međuentitetskog transporta i j) kontrola vazdušnog saobraćaja.

države otcjepljene od postojeće zajednice i ujedinjenje sa drugim državama. Međutim, to isto je ograničeno načelima Ujedinjenih nacija. Stoga, rješenje treba tražiti u ekvilibriju dvaju interesa koji kolidiraju, tj. interesa na kome se zasniva zahtjev za otcjepljenje i stvaranje nezavisne države i interesa koji se zasniva na očuvanju teritorijalnog integriteta postojeće države. Svi problemi vezani za akt otcjepljenja mogu se prevazići u slučajevima dobrovoljnog pristanka zainteresovanih strana bez primjene nasilnih sredstava što implicira obaveze na obje strane. Nije dozvoljena nasilna secesija, ali isto tako nije dozvoljeno nasilno gušenje secesije. Ipak postoje minimalni uslovi koji se mogu shvatiti kao univerzalni koje utvrđuju nacionalna zakonodavstva, odnosno međunarodno pravo bez kojih se čin otcjepljenja ne može smatrati legitimnim. To su određeni materijalni procesno-pravni uslovi koji imaju svoju težinu jer su prihvaćeni u običajnom i ugovornom međunarodnom pravu, ali se ne može ustvrditi da predstavljaju predviđenu proceduru za realizaciju ovog načela. U okviru toga kao subjekt prava na samoopredjeljenje u određenim situacijama priznaje se i teritorijalnim zajednicama⁷⁴¹ u tzv. situacijama teritorijalizacije naroda gdje se ovo pravo poklapa sa pravom teritorijalnih zajednica (slučaj Slovenije i Litve, i dr). Mnogo je složenija situacija u multietničkim zajednicama. U pogledu izjašnjavanja radi realizacije prava na samoopredjeljenje i otcjepljenje koristi se plebiscit naroda (populusa) a ne etnosa⁷⁴². Međunarodna praksa ne priznaje nacionalne plebiscite već primjenjuje teritorijalni princip. Kad se u okviru prava na samoopredjeljenje koristi otcjepljenje radi pripajanja drugoj državi, potrebna je saglasnost matične države, a kad se korištenjem tog prava konstituiše nova država potrebno je ispunjavati uslove koje traži međunarodno pravo i za svaku državu (teritorij, stanovništvo, vršenje efektivne vlasti, te mogućnost obavljanja državnih funkcija (ius beli, ius tractatum i ius legationis)⁷⁴³. U pogledu procesnih uslova međunarodno pravo stavlja akcenat na način izražavanja volje na-

⁷⁴¹ Zoran Čičak, *Ustavnopravni i međunarodni aspekti naroda na otcjepljenje sa osvrtnom na Jugoslaviju*, Vojno delo 1-2/91, Beograd, 1991. godina, str. 268.

⁷⁴² *Isto*, str. 270-272.

⁷⁴³ *Isto*, str. 272-276.

roda i poštivanje prinudnih normi međunarodnog prava. Zahtijeva se obezbjeđenje autentične volje naroda, što znači da se plebiscit (referendum organizuje i sprovodi slobodno, bez prisile (moralne i fizičke) i da se pitanje koje se odnosi na plebiscit precizno formuliše. Poželjna je i međunarodna kontrola (zavisno od okolnosti) iako u svim situacijama nije obavezno. Poštivanje prinudnih normi međunarodnog prava proizlazi iz opredjeljenja međunarodne zajednice da ne prihvata realizaciju prava na samoopredjeljenje ukoliko je bilo kršenja prinudnih normi pozitivnog međunarodnog prava.⁷⁴⁴

Kao poseban vid dezorijentacije u priznavanju prava na samoopredjeljenje predstavlja priznavanje bivših jugoslovenskih republika kao samostalnih i nezavisnih država na bazi odluka Badinterove komisije. Prema toj odluci držeći se nelogičnosti Ustava SFRJ iz 1974. godine koji određuje da su subjekti suverenosti i prava na samoopredjeljenje republike, a ne narodi, čime je degradirano osnovno kolektivno pravo srpskom narodu na samoopredjeljenje i otcjepljenje, iako je taj Ustav Srbe priznavao kao narod ne samo na teritoriji SFRJ nego i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, što je faktički dovelo do rata u ovim republikama. U ovom slučaju prekršene su osnovne odredbe Povelje UN gdje je rečeno da su narodi glavni nosioci prava na samoopredjeljenje, a ne republike. Tim činom umjesto naroda kojem pripada, subjekti na samoopredjeljenje postali su teritorije iako su republičke granice bile administrativnog karaktera koje je zacrtalo vodstvo Komunističke partije Jugoslavije u vrijeme Drugog svjetskog rata, a da o tim linijama nikad nije odlučio nijedan narod. Valja istaći činjenicu da u vrijeme utvrđivanja temelja buduće države u Jajcu, jedinio srpski narod nije imao u komunističkoj vlasti svoju nacionalnu komunističku partiju, kao drugi narodi koji su mogli da zaštite svoje nacionalne interese. I ovom prilikom valja ukazati na sve kontraverze primjene međunarodnog prava na pravo na samoopredjeljenje koje je pod dominacijom i neprestanim kršenjem već postojećih pravnih normi od strane mnogih država, pogotovo velikih sila. Sudar te-

⁷⁴⁴ Isto, str. 270-272.

ritorijskog integriteta i suverenosti međunarodno priznatih država i kolektivnog ljudskog prava naroda na samoopredjeljenje i otcjepljenje u okolnostima logističkog deficita i dominacije moći nema izgleda za pomirenjem.

PRIMJENA KONSOCIJACIJSKOG MODELA DEMOKRATIJE I FEDERALIZMA

Konsocijacijski model demokratije⁷⁴⁵ čini važnu dimenziju ustavne organizacije vlasti u Bosni i Hercegovini. Bio je presudan segment uz administrativnu i političko-teritorijalnu podjelu za prihvatanje Dejtonskog sporazuma i čini osnovu uređenja odnosa i podjele vlasti među konstitutivnim narodima BiH. Ovaj vid demokratije aplikativan je na socijalno segmentisana društva po različitim osnovama (nacionalnom, vjerskom, istorijskom, jezičkom i dr.), a otvara mogućnost participacije različitih kolektiviteta u vlasti. U suštini, konsocijacijska demokratija označava oblik uređenja države u kojem se različitim društvenim grupama, bez obzira na njihovu brojnost, omogućava i garantuje participacija u vlasti. Tvorci Dejtonskog sporazuma pošli su od rješenja koje je jedino moguće za jednu višenacionalnu zajednicu kakva je Bosna i Hercegovina čime je izbjegnuta mogućnost jednonacionalne dominacije. BiH je tronacionalna država, a ne jednonacionalna, pa je ovaj vid demokratije prilagođen toj činjenici da se osigura ravnopravnost i jednakost sva tri naroda kao što je urađeno i u drugim evropskim državama poput Belgije ili Švajcarske. Bosna i Hercegovina izborom ovog modela nije nikakav izuzetak u modernoj demokratskoj stvarnosti kao što to žele prikazati stranke iz Sarajeva i određene bošnjačke intelektualne strukture koje zagovaraju tzv. građansku varijantu, odnosno unitarno uređenje BiH.

⁷⁴⁵ O tome: Arend Lijphart. *Democracy in Plural societies: A Comparative Exploration*. Yale University Press, New Haven, 1997, Mirjana Kasipović, *Bosna i Hercegovina: Podijeljeno društvo i nestabilna država*, Zagreb, 2005.

Konsocijacijski politički model je udaljen od liberalnog modela koji se u cjelini sagledava kao model vladavine većine koji odgovara društvu čije su podjele uglavnom utemeljene na društveno-ekonomskim odnosima i kao takav mnogo manje pruža jednom pluralističkom društvu koje je podijeljeno na vjerskom, jezičkom, nacionalnom i drugom osnovu. U ovakvom društvu demokracija može imati značajnu ulogu samo ako osigura podjelu vlasti između različitih društvenih grupa, tj. ako im preko institucionalnih mehanizama osigura učešće u vršenju vlasti tako da nijedna konstitutivna grupa u društvu ne bude isključena i diskriminisana. Elementi konsocijacijske demokratije u Ustavu BiH su prepoznatljivi. To su odredbe ustava BiH kojima se uređuje pravo svim konstitutivnim narodima i ostalim da imaju svoje predstavnike u organima vlasti BiH, kao i odredbe kojima se propisuju posebna prava koja prate konstitutivne narode.⁷⁴⁶ Amandmanima na Ustave Federacije BiH i Republike Srpske kojima se implementira Odluka Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti naroda na cijeloj teritoriji BiH iz 2000. godine⁷⁴⁷ znatno su ojačani konsocijacijski elementi u entitetima. Amandmani su još više označili nacionalno predstavljanje konstitutivnih naroda i ostalih u vršenju vlasti u entitetima.

Konsocijacijski elementi demokratije prisutni su gotovo u svim organima vlasti države i entiteta⁷⁴⁸. Uređenju države na principima konsocijacije suprotstavlja se model utemeljen na liberalno-građanskoj demokratiji koji polazi od vladavine većine. Glavni akteri ovog modela u BiH su političke i intelektualne elite bošnjačke orijentacije. Dosljedni ideji unitarne države, zagovornici ove ideje rješenje vide u ustavnom preuređenju BiH kao „građanske države“, gdje bi bošnjački narod koji ima relativnu većinu na principima „građanske države“

⁷⁴⁶ Prof. dr Petar Kunić, *Promjene Ustava Bosne i Hercegovine pro et contra*, Banja Luka, 2015. godine, str. 16-20.

⁷⁴⁷ Četiri Djelimične odluke objavljene u Službenom glasniku BiH, br. 11/0, 17/00 i 23/00 u predmetu br.U-5/98. Ovim odlukama Ustavnog suda BiH nametnuta je obaveza entitetima za reviziju njihovih ustava. S obzirom na to da parlamenti entiteta nisu usvojili prijedlog izmjena i dopuna ustava entiteta, Visoki predstavnik V. Petrić je koristeći Bonselna ovlaštenja nametnuo odgovarajuće amandmanske izmjene i dopune entitetskih ustava.

⁷⁴⁸ Kunić Petar, *Isto*, str. 18-21.

„jedan čovjek-jedan glas“ politički legitimiše svoju dominaciju⁷⁴⁹. Iako je ovaj model napušten prihvatanjem Dejtonskog sporazuma i smatra se jednim od glavnih razloga za ratne sukobe tokom građanskog rata u BiH, ovaj model je i dalje prisutan kod vodećih političkih i intelektualnih krugova bošnjačke strukture i dijela međunarodne zajednice. Naizgled, ovaj koncept eventualnog preuređenja BiH nema etno-nacionalne dimenzije, jer svoje aranžmane ne gradi na svojoj nacionalnoj pripadnosti, niti zasebno određenoj teritoriji BiH, međutim, on se u političkoj praksi pojavljuje kao nacionalni (bošnjački) umotan u oblande građansko-demokratskog načela koji nacionalnu pripadnost vezuje za državu. Faktički, s pravom se ova građanska varijanta ocjenjuje građanskim nacionalizmom projiciranim na čitavu teritoriju BiH, na kojem bi živjeli građani koji BiH „smatraju svojom“ a to su apstraktni građani koji bi se pretvorili u dobre Bosance.⁷⁵⁰

Građanski nacionalizam se strukturalno razlikuje od etničkog nacionalizma, ali često može imati iste posljedice. On je više administrativnog tipa i određuje se prema kriterijima državljanstva. Polaznu osnovu nalazi u državi kao integrativnom faktoru, a nacionalnost određuje na birokratsko-administrativni način. Građanskoj varijanti se opravdano prigovara da je destruktivna po kulturne, nacionalne, etničke, religijske i druge vrijednosne orijentacije i da favorizuje većinske nacionalne grupacije čime snižava ambicije ravnopravnosti posebno u multinacionalnim zajednicama kakva je BiH, što je suština njenog koncepta. Po pristalicama ovog modela, etnonacionalni princip organizovanja ljudi u društvenoj zajednici izaziva negativne percepcije u zemljama zapadno-evropskog kruga, što nije nikakvo iznenađenje, jer je zapad, tačnije veće zapadno-evropske zemlje, stvorile proste države nacije, tokom XIX vijeka, dakle daleko ranije nego što se to dešava u jednom zakašnjelom procesu istočno-evropskog

⁷⁴⁹ O tome šire: Asim Mujkić „O perspektivama Dejtonske BiH“, Banjaluka, 2008. godina, str. 149-252.

⁷⁵⁰ Tako: Mirjana Kasapović, op.cit., Status br. 12/07, str. 9.

kulturnog kruga. Uz to, princip konsocijacijske demokratije, u ničem ne protivurječi demokratskim principima koji se primjenjuju u Zapadnoj Evropi.⁷⁵¹ Građanski model čija suština se sagledava kao vladavina većine, odgovara homogenim društvima, gdje se eventualni rascjepi baziraju na klasnim i ostalim društveno-ekonomskim faktorima koji se mogu uspješno kontrolisati. Međutim, on nije po svojoj strukturi podešen da uspješno zadovoljava potrebe nehomogenog društva, podijeljenog nacionalno-etničkim, religijskim, jezičkim, kulturnim i drugim razlikama, jer kako osigurati demokratiju u društvima kao što su Belgija, Bosna i Hercegovina, Sjeverna Irska, Izrael, Švajcarska, pa dijelom i Kanada.⁷⁵²

Građanski koncept ne može zamijeniti koncept kolektivne zaštite. Javno-pravno integrisanje države na bazi građanskog principa nije moguće postići bez institucionalnog mehanizma koji služe za podjelu vlasti između različitih grupa. Primjena građanskog modela na različite društvene grupe podijeljene prema različitim osnovama ne bio značilo ništa drugo nego da manjinske grupe ostaju van pozicije vlasti, čime se stvara mogućnost za dominaciju jednih nad drugima, odnosno mogućnost nametanja svoje volje, vrijednosti i ciljeva drugima. Stoga je u BiH od primarne važnosti zadržati zaštitne mehanizme kolektivnih prava koje garantuje Ustav BiH, u suprotnom otvorila bi se vrata majorizacije i diskriminacije na osnovu nacionalne pripadnosti, što bi opet dovelo ne samo do ozbiljnih političkih konfrontacija, nego i do određenih vidova nasilja. Poštovanje individualnih i kolektivnih prava u BiH predstavlja *condicio sine qua non*, što ne isključuje ni jednu ni drugu ni treću komponentu u definisanju političke volje. Definisanje i utvrđivanje vrijednosnih ciljeva za jednu

⁷⁵¹ Ovaj stav potvrđuje Benoa Amon, bivši ministar u Vladi Manuela Valsa i poslanika u Nacionalnoj skupštini Francuske, prema kojem u Evropi postoje istinski različiti pristupi oko razvoja kontinenta među zemljama članicama. Evropa je stalna fabrika kompromisa. Po njemu, nema ničeg goreg nego odstraniti kulturu i identitet jedne nacije da bi se zamijenila briljantnom generacijom tehnokrata formiranih u SAD i Briselu, kojima se pomjeraju interesi zemalja da bi ona bila dovedena u saglasnost sa svjetskim liberalnim standardima. Tamo gdje postoje tradicija i istorija, treba ih njegovati.

⁷⁵² O tome šire: Vernon Bogdanov, „*Federalizam u Švajcarskoj*“, Kulturni radnik, br.1, Zagreb, 1990, str. 59-72.

nehomogenu državnu zajednicu kakva je BiH, većinskim odlučivanjem građana koji ne bi uključivao njene državotvorne subjekte, ne bi bio demokratski, štaviše, takav model odlučivanja bio bi negacija nacionalne, kulturne, vjerske i drugih različitosti. Faktički, bila bi to negacija BiH kao multinacionalne zajednice. Stoga, uvažavanje posebnih nacionalnih identiteta kroz ustavnu zaštitu je mnogo sretnije rješenje nego bilo kakav vid nacionalnog integrisanja triju nacionalnih zajednica, jer polazi od stvarnosti i istorijski uslovljenog života, puno je realističniji i razumniji u procesu konstituisanja i organizovanja zajednice. Ovim putem se ne obespravljuje status ni jednog kolektiviteta, jer polazi od građana onakvih kakvi stvarno jesu, a oni su podijeljeni u tri nacionalne zajednice i ostale i dva entiteta, što je realnost od čega svaki ustavni projekat mora polaziti, u suprotnom nije održiv. Daleko je sretnije rješenje da su odluke na nivou državne zajednice izraz legitimiteta, koji proističe iz odgovora glavnih aktera, nego nametanje volje jednih drugima. U prvom slučaju gradi se zajedništvo, dok se u drugom slučaju gradi podvajanje i konflikt. U krajnjoj liniji konstitutivne narode čine građani podijeljeni u tri zajednice i ostale, koji po nekim pitanjima imaju različite interese koji se u jednom demokratskom svijetu trebaju uvažavati, i ne samo to, mora se naći put odnosno institucionalni okvir za izražavanje tog interesa kao način njegove zaštite. Nemoguće je zamisliti BiH bez angažmana zaštite kolektivnih prava⁷⁵³. Svakako da ustavna pitanja u BiH ne mogu biti van okvira prošlosti, van njenog istorijskog i ustavnog razvoja⁷⁵⁴.

⁷⁵³ Prof. dr Petar Kunić, *Isto*, str. 70-79.

⁷⁵⁴ „Velike sile su na Carigradskoj konferenciji krajem 1876. i početkom 1877. godine stvorile projekt pretvaranja BiH u autonomnu državu pod sultanovim suverenitetom. Sam Andrašić (tadašnji ministar spoljnih poslova Austrougarske) objašnjavao je da BiH nema svoju nacionalnu svest, nema jedinstveno biće, pa od toga postoji opasnost da se zaista može stvoriti jedna velika srpska država na Balkanu. Carigradska konferencija velikih sila tada je stvorila program autonomne države sa jednim guvernerom koga bi postavljao turski sultan uz odobrenje velikih sila. U Narodnoj skupštini kao zakonodavnom tijelu, pravoslavci i muslimani bi imali po dvije petine poslanika, a katolici jednu. Država bi bila podijeljena na kantone čije bi guvernere postavljao sultan iz većinskog naroda u kantonu. Postojala su i kantonalna vijeća, a vojsku je zamijenjivala milicija organizovana od mešovito verskog sastava.“

Izvorišnu osnovu podijeljenosti bosansko-hercegovačkog društva treba tražiti u prošlosti koja se naslanja na vjersku, etničku i nacionalnu pripadnost. Prvi politički izraz podjele naroda BiH, koji u suštini govore istim jezikom, nastao je u jednom istorijskom trenutku na bazi religije⁷⁵⁵, pa su oni koji su pravoslavci postali Srbi, oni koji su muslimani ostali su pod tim nazivom i u nacionalnom smislu, da bi u novije vrijeme postali Bošnjaci⁷⁵⁶, a oni koji su katolici postali su Hrvati.⁷⁵⁷

Namjerno se sa bošnjačke strane zaboravlja da je jedan od primarnih uslova za uređenje države po načelima liberalne demokratije postojanje političke zajednice istorijski oblikovane kao nacije⁷⁵⁸. Stvaranje jedinstvene nacije (bosansko-hercegovačke) kroz model građanske države, po svom sadržaju nimalo se ne razlikuje od stavova i ciljeva nacionalističke bošnjačke politike, a za to je „jednom zauvijek zatvorena mogućnost stvaranja jedne bosanske nacije“⁷⁵⁹. Bošnjaci u Bosni i Hercegovini ne mogu u budućnosti očekivati da će Srbi i Hrvati napustiti svoj srpski ili hrvatski samostalni politički identitet, te se pod pritiskom prikloniti liberalnoj demokratiji koja im pruža mogućnost primjene načela „jedan čovjek-jedan glas“ gdje pobjednik na izborima uzima sve“. Više-nacionalna država ne može biti nacionalna država bilo kojeg naroda, bez obzira

(Milorad Ekmečić, *Istorijske i strateške osnove Republike Srpske*. Nova srpska politička misao, br. 5-6, Beograd, 2007, str. 22).

⁷⁵⁵ Ovdje se nismo upuštali u kompleksnost istorijskog nastojanja pojedinih nacionalnih identiteta, njihovu specifičnost i svu složenost ovog društvenog fenomena, jer bi to zahtijevalo drugačiji pristup, već smo se poslužili metodom simplifikacije i cilja iznalaženja zajedničkog imenitelja.

⁷⁵⁶ Ovaj naziv bio je prisutan u vrijeme pokušaja B. Kalaja da stvori naciju Bošnjaka. Taj projekat je propao jer nije imao realnu osnovu.

⁷⁵⁷ Za vrijeme austrougarske uprave u BiH su se razvili građanski, politički pokreti nastali na konfesionalnoj osnovi koji su prerasli u nacionalne pokrete i stranke. Imali su različite političke i nacionalne ciljeve i državno-pravne težnje (Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878 do 1914*, Sarajevo, 1976, str. 6).

⁷⁵⁸ Nermin Tursić, *Ne postoje suverene etničke zajednice u državi BiH*, Pogled-časopis za društvena pitanja, god. LVII, br.1, Sarajevo, 2016, str. 65.

⁷⁵⁹ Husnija Kamberović, Dani, br.448, od 13.1.2006. godine, str. 32-34.

na njegovu brojnost, jer bi to ponovo vodilo nasilju. Bosna i Hercegovina je višenacionalno društvo zasnovano na političko-teritorijalnom principu kako bi nacija „zaštitila“ svoj slobodan razvoj. U takvim državama primaran cilj je zaštita sopstvenog naroda, za razliku od multietničkog društva koja se znatno razlikuje od višenacionalnog, po tome što je jednonacionalno u političkom i građanskom smislu bez obzira na etničke, vjerske, jezičke i kulturne razlike. U pitanju je građanska zajednica zasnovana na ustavnosti i demokratskom poretku (SAD, Švajcarska).

ELEMENTI DRŽAVNOSTI

REPUBLIKE SRPSKE

Polazeći od ustavnog rješenja, prije svega, od preambule Ustava BiH i stava Ustavnog suda BiH, prema kojem preambulu Ustava treba smatrati kao dio normativnog dijela Ustava, koja Srbe, Hrvate i Bošnjake određuje kao konstitutivne narode koji u zajednici sa „ostalima“ donose Ustav BiH, može se konstatovati da su konstitutivni narodi nosioci suvereniteta u BiH, jer kao takvi učestvuju u cjelini državnog identiteta. U tom kontekstu BiH kao federalno-konfederalna država čiju strukturu čine dva konstitutivna elementa: dva entiteta utemeljena na teritorijalnom principu i tri konstitutivna naroda, zajedno sa ostalima, sazdana na etno-nacionalnom principu. BiH se označava i kao asimetrična federacija s obzirom na njene konstitutivne elemente Republika Srpska i Federacija BiH koje imaju različitu organizacionu strukturu u vršenju vlasti. Federalizam je prihvaćen s ciljem uspostavljanja jednakosti i harmonizacije različitih identiteta, te kreiranju uslova za razvoj zajedništva kao regulacija i uravnoteženje njihovih potreba.

Ustav BiH ne pravi razliku između naroda i nacije, što je u skladu sa poimanjem nacije na prostoru bivše Jugoslavije, gdje su se oba izraza koristila kao sinonimi, pri čemu se narodima daju kvalifikativi nacije (državnog naroda) i obratno. Sa stanovišta državnog suvereniteta, nije sporno da je Bosna i Hercegovina suverena država kada se radi o spoljnom suverenitetu, prema rješenjima koja sadrži njen Ustav, uz određene specifičnosti koje u pravilu prate federalne države u onom dijelu koji označava unutrašnji suverenitet. Pitanje unutrašnjeg suvereniteta treba posmatrati na relaciji odnosa države i entiteta. Niko ne spori supremaciju Ustava BiH nad ustavima entiteta, ali se supremacija u materijalno-pravnom smislu prostire samo na domen ustavno-pravne nadležnosti

BiH, a ne na čitav pravni sistem entiteta, koji entiteti autonomno regulišu. Političko-teritorijalnu podjelu BiH na entitete (federalne jedinice) prati organizovanje državne vlasti na dva nivoa u okviru države, koje u pravilu nisu pravno-politički potčinjeni jedna drugoj, što govori o unutrašnjem suverenitetu između institucija države i entiteta u kojem se, u stvari, obezbjeđuje da nijedan nivo vlasti ne može da naruši ovlaštenja drugog. Republika Srpska nije država, ali ima visok stepen unutrašnje državnosti.⁷⁶⁰

Republika Srpska je ozvaničena Deklaracijom o proglašenju Republike srpskog naroda BiH, 9. januara 1992. godine,⁷⁶¹ s namjerom da ostane u sastavu SFRJ, ali neprekidajući mogućnost dogovora o ustavnom uređenju BiH sa političkim vodstvom Muslimana i Hrvata. Nakon dugotrajnog sukoba u građanskom ratu između sve tri strane i dugotrajnih pregovora o mirnom rješavanju spora, konačno je među zaraćenim stranama postignut Opšti okvirni sporazum za mir, poznatiji kao Dejtonski sporazum parafiran u Dejtonu 21. novembra 1995. godine, potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine. Dejtonskim sporazumom Republika Srpska priznata je kao zasebna političko-teritorijalna cjelina u okviru državne zajednice BiH. Njena teritorija i granice su priznate od međunarodne zajednice i mogu se mijenjati samo sporazumom entiteta. Ima legitimitet istorijskog područja s obzirom na dugotrajnu demografsko-teritorijalnu zastupljenost srpskog naroda na prostoru BiH, gdje je predstavljao relativnu većinu iako je kroz vijekove bio izvrnut protjerivanju, islamizaciji, pokrštavanju, pa i uništavanju.⁷⁶²

⁷⁶⁰ Zbog jezičke nepreciznosti u definisanosti ustavnog teksta u BiH se često vlast koja se vrši na nivou institucija BiH označava kao državna vlast, da bi se uspostavila razlika u odnosu na entitetsku vlast što pravno-terminološki nije tačno, jer državna vlast može biti bilo koja vlast u državi bez obzira na nivo kojem pripada. Stoga, entitetska vlast predstavlja državnu vlast, a entitetski organi ulaze u ustavnu strukturu državnih organa. To nije suprotno ustavnopravnom sistemu složenih država koje ustavom definišu svoja državna uređenja i na osnovu toga koriste izraze za označavanje vlasti, kao što su: savezna vlast, vlast zemalja, odnosno federalnih jedinica, i dr.

⁷⁶¹ Deklaracija objavljena u „Službenom glasniku srpskog naroda“, broj 2/92.

⁷⁶² Prema etničkoj karti koju je izradio dr sc. Saša Mrduljaš, srpski etnički prostori činili su oko 52,13% BiH, prema podacima Crkvenčić-Bojić, Jasne (ur)(1995) *Stanovništvo*

Republici Srpskoj, kao i Federaciji BiH, priznat je kontinuitet, ranije stvoren pravni i politički sistem, uz uslov da svoje ustave usklade sa Ustavom BiH (Aneks 4 Dejtonskog sporazuma). Ustavnim određenjem Republika Srpska dobila je faktički i pravni status federalno-konfederalne jedinice koja je uspostavljena na teritorijalnoj osnovi u okviru državne zajednice BiH. Pravno i politički iznikla na vojnom, političkom i demokratskom konceptu, izraz je istorijske borbe srpskog naroda na prostoru BiH s ciljem da se osigura pravo da samostalno odlučuje o svojoj sudbini, o svom političkom, ekonomskom, kulturnom i svakom drugom razvoju, odnosno o svim suštinskim pitanjima za život naroda, što ne umanjuje konstitutivnost i jednakopravnost drugih konstitutivnih naroda i Ostalih koji žive u Republici Srpskoj. Njena autonomnost i državnost produkt je jedinstvenog nacionalnog pokreta i volje srpskog naroda na prostoru BiH. Istorijski događaji i iskustvo srpskog naroda na prostoru Balkana, a i Bosne i Hercegovine, razvili su snažan osjećaj vlastite državnosti i nagon za samoodređenje, jer samo tako uz poštovanje svih demokratskih načela mogu biti slobodni i opstati na svojim vjekovnim ognjištima. Srpski narod ne samo da gaji osjećaj duboke lojalnosti prema Republici Srpskoj, on ovaj entitet doživljava kao svoju užu domovinu. Stvarajući Republiku Srpsku kao političko-teritorijalni entitet, srpski narod stvorio je uslove za svoje uspješno konstituisanje kao državotvornog naroda sa atributima teritorijalne i institucionalne državnosti, gdje ostvaruje svoja suverena prava sa ostalim narodima koji žive na njenom prostoru, a na nivou države BiH samo ona prava kad je to zajednički interes sa ostala dva konstitutivna naroda i ostalim, utvrđenu Ustavom BiH.⁷⁶³

Izvornom ustavnom koncepcijom, nadležnost državne zajednice data je u suženom vidu kao zajednička nadležnost institucija BiH (član III Ustava BiH) i nadležnost entiteta koja je utvrđena u širem obliku i ispoljava se kroz dva vida. Kroz samostalno organizovanje državne strukture i stvaranje pravnog poretka i vršenje vlasti u okviru svakog entiteta ponaosob i kroz konstitutivnost triju

BiH-narodnosni sastav po naseljima, Zagreb, Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku.

⁷⁶³ Svoju suverenu vlast narod ostvaruje putem neposrednih, tajnih i slobodnih izbora i drugih vidova preko odgovarajućih organa zakonodavne, izvršne i sudske vlasti.

naroda i Ostalih na nivou BiH gdje takođe participiraju u vršenju zajedničkih poslova preko svojih predstavnika u zajedničkim institucijama. Republika Srpska kao jedan od entiteta koji čine Bosnu i Hercegovinu ima sva ovlaštenja i prava koja nisu dodijeljena državi u čemu se ispoljava njena državnost. Ima originarnu javnu vlast, tj. ovlaštenja da donosi obavezne odluke i da ih izvršava, a da za to ne treba imati ovlaštenja trećeg lica. Ima svoj Ustav, zakonodavstvo, izvršnu vlast, upravu i sudstvo. Do izvršenja prenosa nadležnosti na državu, imala je svoju vojsku i policiju, što je imalo velik značaj u njenoj državnosti. Reguliše svojinske odnose, privredne i neprivredne djelatnosti, građansko-pravne odnose, zaštitu slobode građana, radne odnose, fiskalne odnose i dr.

Pod suverennošću države podrazumijeva se da je ona najviša vlast unutar svoje teritorije i da kao takva može slobodno da vodi svoje unutrašnje i spoljne poslove prema sopstvenim odlukama ukoliko nije ograničena ugovorom ili međunarodnim pravom. Smatra se da okvir suverenosti čine tri elementa: nezavisnost državne vlasti u odnosu na druge vlasti (unutar i izvan njene teritorije), nadmoć državne vlasti u okviru svoje teritorije i pravna neograničenost, odnosno puna sloboda u donošenju i primjeni prava. U kontekstu ustavnih rješenja gotovo da nema ustava koji izričito određuje državni suverenitet, jer država je ta koja ne samo da donosi ustav već vrši ustavotvornu vlast. Ustavi, u pravilu, određuju titulara suvereniteta u državi. Savremena rješenja idu u tom pravcu i da pored naroda kao nosioca suvereniteta određuju naciju ili građanina. Danas je gotovo sve unitarne i regionalne države određuju ili je suveren narod, građani ili nacija i ta je stvar dosta jednostavna. Nešto složenija situacija je kod složenih država federalnog tipa kao što je BiH, koja po ustavnoj koncepciji ne predstavlja čiste ustavne modele.

Polazeći od ustavnog rješenja, prije svega preambule Ustava BiH i stava Ustavnog suda BiH⁷⁶⁴ prema kojoj preambulu Ustava treba smatrati kao dio

⁷⁶⁴ Odluka o konstitutivnosti naroda, broj 5/98-III, 1. jula 2000. godine. Ovdje treba reći da su članovi Ustavnog suda BiH iz Republike Srpske i člsovi Ustavnog suda iz hrvatskog naroda iz Federacije BiH bili protiv odluke, između ostalog, uz korištenje glavnog argumenta da se preambula Ustava ne može tretirati kao obavezujuća, jer njen sadržaj nema normativni već deklarativno-politički karakter.

normativnog dijela Ustava, koja Srbe, Hrvate i Bošnjake određuje kao konstitutivne narode koji u zajednici sa „ostalima“ donosi Ustav BiH; može se konstatovati da su konstitutivni narodi nosioci suvereniteta u Bosni i Hercegovini jer kao takvi učestvuju u cjelini državnog identiteta. U tom kontekstu BiH kao federalna država sa konfederalnim elementima s pravom se određuje kao multinacionalna ili paritetna država⁷⁶⁵.

Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o sporu između Republike Srpske i Bosne i Hercegovine⁷⁶⁶ kojom je Ustavni sud BiH zauzeo stav da entiteti nisu države i da su prema odredbi člana III/2 Ustava BiH podređeni suverenitetu države, te ne sagledava problem u cjelini kao što to čine i pravna stanovišta pojedinih autora. Ovako definisano opredjeljenje ne polazi od uvriježenog tumačenja prema kojem se odgovor na ovo pitanje nalazi u ustavnim odredbama o podjeli nadležnosti između entiteta i države, pri čemu se unutrašnji suverenitet upravo veže za pitanje podjele nadležnosti između entiteta i države, iz čega proizlazi da je on podijeljen, posebno ako se ima u vidu presumpcija nadležnosti u korist entiteta. Država i entiteti su suvereni u granicama utvrđenim Ustavom BiH. Kompetencije koje ustavom nisu izričito dodijeljene državi ili nisu prenesene u djelokrug države putem predviđene pravne procedure ostaju u samostalnom djelokrugu entiteta⁷⁶⁷.

Niko ne spori supremaciju Ustava BiH nad ustavima entiteta, ali se supremacija u materijalno-pravnom smislu prostire samo na domen ustavno-pravne nadležnosti BiH, a ne na čitav pravni sistem entiteta koje entiteti regulišu autonomno. Političko-teritorijalna podjela BiH na entitete (federalne jedinice) prati organizacija državne vlasti na dva nivoa u okviru države, koje u pravilu nisu pravno-politički potčinjeni jedna drugoj, što govori o podijeljenom unutraš-

⁷⁶⁵ Prema: Edin Hodžić i Nenad Stojanović, *Novi-stari ustavni inženjering*, Sarajevo, 2011.

⁷⁶⁶ Treća Djelimična odluka, broj U 5/98-III, „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, broj 23/20.

⁷⁶⁷ O. Ibrahimović, *Supremacija Bosne i Hercegovine nad entitetima*, Sarajevo, 1999, str. 9; Kasim Trnka, *Ustavno pravo*, Sarajevo, 2006, str. 251.

njem suverenitetu između institucija entiteta i države kojim se u stvari obezbjeđuje da nijedan nivo vlasti ne može da naruši ovlaštenje drugog. Entiteti nisu države u međunarodnopravnom smislu, ali imaju srazmjerno visok stepen državnosti uz rezidualnu nadležnost u korist entiteta. Iako su mnoge nadležnosti umanjene (putem prenosa ili preuzimanja nadležnosti) u odnosu na izvorna ovlaštenja, što je praćeno redukovanjem njihove državnosti. Negiranje entitetske državnosti uz trivijalna objašnjenja nije pravno korektno i naginje istrošenom unitarističkom projektu. Činjenice govore nešto drugo, a to je da entiteti imaju svoj ustav, svoju državnu strukturu, zakonodavnu, izvršnu, sudsku vlast i dr., što svjedoči da entiteti, a time i Republika Srpska ima nešto više državnosti od npr. jedne Bavarske u SR Njemačkoj ili Koruške u Austriji.⁷⁶⁸

Složena strana bosansko-hercegovačke prošlosti i sadašnjosti koje prate unutrašnje podjele i razlike ispoljava se kako je već istaknuto u različitim ustavnim koncepcijama zemlje, što je ostavilo upečatljiv trag na njeno federalno-konfederalno, odnosno u kasnijoj fazi nakon procesa prenosa nadležnosti sa entiteta na državu, federalno uređenje. Država nema organizacione oznake federacije, što se ozbiljnije ne reflektuje na njen pravni status, osim što se oblik državnog uređenja ne može izvući iz samog naziva države, a stvara određene probleme.⁷⁶⁹ Ustavno neodređenje ovog ustavnog segmenta stvara mogućnost za razne spekulacije označavanja uređenja državne strukture i oblika državne zajednice. Označavanje BiH kao države federalnog tipa zabranjena je zona u Parlamentu Bosne i Hercegovine. Taj čin izaziva političke tonove i negiranje tih

⁷⁶⁸ Po nekim ustavnim teoretičarima, BiH kao zajednička država njenih dijelova je suverena, a ne njeni dijelovi, iako se prihvata varijanta da su dijelovi države u najbolju ruku polusuvereni. (Vidi o tome: Ingo Vinkelman (Ingo Winkelman): *O značaju i dosegu pojma konstitutivnosti! Federalne strukture u Evropi i Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2001, str. 155.

⁷⁶⁹ Član 20. Osnovnog zakona (Ustava) SR Njemačke propisuje da je „Savezna Republika Njemačka... demokratska i socijalna savezna država“; član 2. Saveznog ustava Republike Austrije propisuje: „Austrija je savezna država.“

oznaka posebno od strane poslanika iz reda bošnjačke zajednice, iako stručna javnost u oba entiteta bilježi i potvrđuje ovu činjenicu.⁷⁷⁰

Asimetričnost u pogledu unutrašnjeg uređenja entiteta je jedno od specifičnih obilježja unutrašnje strukture i federalizma u BiH. Federacija BiH ima federalnu, Republika Srpska ima unitarnu strukturu tako da se na jednom dijelu teritorije BiH pojavljuje dvostruka federalna struktura. Ova specifičnost federacije u Federaciji predstavlja limitirajući faktor koji generiše niz protivrudnosti u funkcionisanju ovog entiteta, posebno sa stanovišta pravne situacije koja je vrlo komplikovana. Pored toga, prostor Federacije BiH se označava kao nestabilniji dio BiH jer nema čvrste političke podloge između bošnjačke i hrvatske strane. Političko nezadovoljstvo u ovom entitetu dovodi Republiku Srpsku u nezavidan položaj ne samo u pogledu zaštite interesa ovog entiteta već i u pogledu artikulacije interesa u okviru državnih institucija.

Nejaka matrica zajedničkih interesa između bošnjačke i hrvatske nacionalne zajednice poklapa se u jednom, a to je nezainteresovanost jedne i druge strane za izgradnju ustavnopravnog položaja Federacije BiH. I jedni i drugi zalažu se prekomponovanje unutrašnje strukture u BiH, time da bošnjačka strana favorizuje i na njemu istrajava, koncept centralizovane države građanskog karaktera, dok se hrvatska strana zalaže za stvaranje hrvatskog entiteta koji bi se organizovao na teritorijama sa većinskom hrvatskom populacijom, bilo da se ta teritorija nalazi u sastavu Federacije BiH ili bi uključivala i dio teritorije Republike Srpske.⁷⁷¹ Nije potrebno posebno isticati da i koncept unitarizacije koju zastupa bošnjačka politička, a i intelektualna elita, kao i koncepte prekomponovanja Bosne i Hercegovine u tri entiteta koje zastupa hrvatska strana, duboko u raskoraku sa Dejtonskim sporazumom i da u suštini podriva njene temeljne principe. Može se prihvatiti da se određeni vid ustavnopravnosti Hrvata u od-

⁷⁷⁰ Vidjeti: Kunić Petar, *Promjena Ustava BiH – pro et contra*, Banjaluka, 2015; E. Šarčević, *Dejtonski ustav*, Sarajevo, 2009; N. Pabrić, *Ustavno pravo*, Mostar, 2000; Z. Miljko, *Ustavno uređenje BiH*, Zagreb, 2006.

⁷⁷¹ Petar Kunić, *Isto*, str. 60-65.

nosu na ostala dva naroda ispoljava u izboru člana Predsjedništva iz reda hrvatskog naroda, uz konstataciju da je za rješenje tog pitanja nadležna Federacija BiH⁷⁷². Zahtjevi koji se ispoljavaju u pogledu entitetskog veta u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH se u Republici Srpskoj odbacuju jer je to ekskluzivno pravo entiteta, a ne naroda.

Bošnjačko političko vodstvo i intelektualna struktura smatraju da nema potrebe da se po pitanju ravnopravnosti hrvatske nacionalne zajednice bilo šta mijenja, jer Hrvati ostvaruju punu ravnopravnost kako na nivou države tako i na nivou Federacije BiH⁷⁷³.

Ostvaruju teritorijalna prava u tri kantona i u dva mješovita kantona, a kolektivna prava u gotovo svim institucijama na prostoru BiH, posebno u Federaciji BiH gdje imaju prekomjernu zastupljenost i privilegovana prava veta.

⁷⁷² Postojeće ustavno rješenje otvara mogućnost režiranja izbora hrvatskog člana Predsjedništva od strane većinskog bošnjačkog naroda u Federaciji BiH. Kao primjer navodi se izbor Željka Komšića koji je u tom momentu izabran za člana Predsjedništva bošnjačkim glasovima, iako nije predložen niti izabran voljom hrvatskog naroda već voljom Bošnjaka, što se u više navrata ponavlja.

⁷⁷³ Prema podacima zaposlenih Hrvata u institucijama BiH i Federaciji u smislu nacionalne zastupljenosti, Hrvati uživaju faktički prekomjernu zastupljenost s obzirom na broj stanovnika (10-14%). Tako prema podacima Savjeta ministara iz 2007. godine od ukupno 48 institucija koji su budžetski korisnici na nivou države, 22,22% zaposlenih su Hrvati. Prema „pregledu nacionalne strukture rukovodećih kadrova i ministarstava BiH i drugim institucijama i tijelima iz nadležnosti Savjeta ministara BiH“ iz 2012. godine koje je objavio Savjet ministara, 28,04% rukovodilaca i zamjenika rukovodilaca pripadaju hrvatskom narodu. Podaci se odnose na kadrove u 62 institucije. Prema podacima Agencije za državnu upravu, od ukupno 3.343 službenika zaposlena u državnim institucijama 18,73 % otpada na pripadnike hrvatskog naroda. U institucijama Federacije BiH ima u prosjeku 18,535 zaposlenih koji se izjašnjavaju kao pripadnici hrvatskog naroda, dok na službeničku strukturu otpada 24,89%. Podaci su korišteni iz projekta Ustavna prava i faktička pozicija hrvatskog konstitutivnog naroda-naučna studija i analiza implementacije ustavnog i pravnog okvira na terenu (autor Nedim Ademović), Sarajevo, februar 2014. godine.

POSTKONFLIKTNA IZGRADNJA REPUBLIKE SRPSKE

Prvi poslijeratni izbori u Bosni i Hercegovini održani su u septembru 1996. godine u režiji Organizacije za evropsku bezbjednost i saradnju (OSCE). Na izborima dominantnu pobjedu ostvarile su nacionalne stranke: Stranka demokratske akcije (SDA) kao bošnjačka, Srpska demokratska stranka (SDS) kao srpska i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) kao hrvatska. Na mjestu prvog predsjedavajućeg našao se Alija Izetbegović kao član Predsjedništva ispred bošnjačke stranke, Momčilo Krajišnik ispred srpske stranke i Krešimir Zubak ispred hrvatske stranke. Na nivou BiH formirani su organi vlasti u skladu sa Dejtonskim sporazumom. Na nivou Republike Srpske na funkciji predsjednika Republike Srpske našla se Biljana Plavšić, bivša članica Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Za predsjednika Vlade Republike Srpske izabran je Gojko Kličković, a Dragan Kalinić za predsjednika Narodne skupštine. Ubrzo nakon izbora za predsjednika Republike, Plavšićeva je došla u sukob sa Radovanom Karadžićem, ratnim predsjednikom Republike Srpske i Momčilom Krajišnikom, ratnim predsjednikom Narodne skupštine Republike Srpske koji su se pod pritiskom zapadnih zemalja na čelu sa SAD morali povući sa svih funkcija bez obzira što su imali značajan politički uticaj u javnosti. Sukob se pojavio na relaciji prelaska sa ratnih na mirnodopske uslove.⁷⁷⁴

Plavšićeva je smatrala da je moguća brža obnova Republike uz intenzivniji ekonomski razvoj i eliminaciju kriminala kojem su pogodovali ratni uslovi. Zalažala se i za kooperativniji odnos sa međunarodnom zajednicom. Sukob u rukovodstvu doveo je do političkog podvajanja na istočni dio koji je podržavao

⁷⁷⁴ Čedomir Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 347.

Krajišnika i većinu u SDS, i na zapadni dio koji je podržavao Biljanu Plavšić. Plavšićeva je, nema sumnje, podržana od strane međunarodne zajednice u kojoj su prednjačili SAD, naročito poslije posjete Madlen Olbrajt (Madleine Albright), američkog državnog sekretara Banjaluci. Na vanrednim izborima nakon što je predsjednica Plavšić raspustila Narodnu skupštinu i raspisala izbore 1997. godine na kojima je pobijedila udružena opozicija (Srpski narodni savez koji je u međuvremenu formirala Biljana Plavšić, Socijalistička partija koju su vodili Dragutin Ilić i Živko Radišić i Stranka nezavisnih socijaldemokrata koju je predvodio Milorad Dodik). Za predsjednika Vlade Republike Srpske, na prijedlog Predsjednika Republike Srpske Biljane Plavšić, izabran je Milorad Dodik nakon što je Mladen Ivanić povukao svoju kandidaturu. Faktički, Milorad Dodik je na svoj prvi mandat došao borbenim kolima SFOR-a (multinacionalna vojna snaga u Bosni i Hercegovini pod komandom NATO-a⁷⁷⁵, čiji je glavni zadatak bio zaštita Dejtonskog sporazuma).

Na predsjedničkim izborima u septembru 1998. godine za predsjednika Republike Srpske izabran je Nikola Poplašen, lider Srpske radikalne stranke, a za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Živko Radišić iz Socijalističke partije. Pošto predloženi kandidati za predsjednika Vlade Republike Srpske od strane Predsjednika Republike Srpske, Dragan Kalinić i Brane Miljuš, nisu dobili podršku skupštinske većine, a Miloradu Dodiku Poplašen nije htio povjeriti mandat za predsjednika Vlade Republike Srpske, aktualna Vlada na čelu sa Miloradom Dodikom nastavila je da radi u tehničkom mandatu sve do formiranja nove Vlade 2001. godine. Koristeći antizakonito ovlaštenja, Visoki predstavnik Vestendorp (Carlos Westendorp) smijenio je Nikolu Poplašena, a naslijedio ga je Mirko Šarović, dotadašnji potpredsjednik. U jednom diskursu vladalo je mišljenje da je Milorad Dodik, u to vrijeme miljenik međunarodne zajednice, dobro pridonio smjeni Nikole Poplašena, koji je dosljedno i principijelno bio protivnik miješanja OHR-a u unutrašnje odnose Republike Srpske i njegovo

⁷⁷⁵ Da je SFOR doveo na vlast Milorada Dodika govori činjenica da je organizovao svojim helikopterom dovođenje Franje Majdančića, poslanika HDZ-a na skupštinu koja je zasjedala u Bijeljini da glasa za Milorada Dodika jer je za njegov izbor nedostajao jedan glas.

nelegalno i nelegitimno djelovanje u pravcu rušenja državnosti Republike Srpske. Za vrijeme Vlade na čelu sa Miloradom Dodikom u ovom mandatu, sjedište Vlade premješteno je s Pala u Banjaluku, te donesena presuda arbitraže za Brčko⁷⁷⁶.

Značajno je spomenuti da je 2000. godine Ustavni sud BiH donio odluku o konstitutivnosti naroda koja je imala za posljedicu promjenu ustava entiteta čije promjene je nametnuo Visoki predstavnik Wolfgang Petrić (Wolfgang Petritsch). Vlada Republike Srpske na čelu sa Miloradom Dodikom nije uspjela da riješi nagomilane socijalno-ekonomske probleme kao i probleme promašenog načina privatizacije, što ju je koštalo gubljenjem izbora 2000. godine. Na vlast se ponovo vratila Srpska demokratska stranka koja je sa Partijom demokratskog progresa (PDP) i Socijalističkom partijom Republike Srpske formirala vlast. Za člana Predsjedništva izabran je Živko Radišić iz Socijalističke partije Republike Srpske, a za Predsjednika Republike Mirko Šarović ispred SDS, a za Predsjednika Vlade Republike Srpske izabran je Mladen Ivanić, predsjednik PDP. Vlada Republike Srpske na čelu sa Mladenom Ivanićem usmjerila je svoje aktivnosti

⁷⁷⁶ U toku postupka arbitar Roberts Oven, bez valjanog pravnog osnova, uzurpirao je ovlaštenje da sam donese arbitražnu odluku (bez prava odlučivanja ostala dva arbitra iz Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine) iako za to nije imao saglasnost u sporu, pismo Slobodana Miloševića ne predstavlja valjan pravni osnov za izmjenu sporazuma o arbitraži, jer mu je to pravo prestalo potpisivanjem Dejtonskog sporazuma. Umjesto da Tribunal donese odluku in corpore primjenjujući dogovorena pravila igre, za spornu liniju u oblasti Brčkog, on se opredjeljuje da čitavu opštinu Brčko distrikta i ustanovi poseban režim upravljanja pod patronatom međunarodnog nadzora. Odluka nije donesena po načelu *via institutiae*, već po načelu *ex speciae gratia* prema bošnjačkoj strani, jer dogovoreni pravni elementi i principi su uveliko zaobiđeni. Dakle, tribunal nije odlučivao o spornoj liniji razgraničenja u bivšoj opštini Brčko, već je odlučivao o teritoriji predratne opštine i proglasio je Distriktom BiH i uveo novu teritorijalnu jedinicu što je suprotno članu I tačka 3. Ustava BiH. Sam arbitar je dezavuisao značenje sintagme „konačna arbitražna odluka svojom prijetnjom da ukoliko entiteti ne budu saradivali u implementaciji ove odluke, on zadržava pravo da Brčko stavi pod kontrolu jednog entiteta. (Šire o tome: Konačna arbitražna odluka-odluka političkog a ne pravnog karaktera, Banjaluka, 1999. godine, str. 27-34).

na konsolidaciju finansijsko-bankarskog sektora, uspješno je izvršila privatizaciju banaka i poresku reformu, te uspješno utemeljila program reforme državne uprave.

Na državnom nivou započeo je intenzivniji proces narušavanja državnosti Republike Srpske, posebno dolaskom Visokog predstavnika Pedi Ešdauna, uz punu podršku Velike Britanije i SAD.⁷⁷⁷ Na čelu Vijeća ministara našao se Dragan Mikerević, kao predsjedavajući ispred Republike Srpske koji se nije snašao, ne pokazujući proaktivnu ulogu suprotstavljanja toj tendenciji. Kolacija PDP i SDS ponovo je pobijedila na izborima u oktobru 2002. godine. Za Predsjednika Republike izabran je Dragan Čavić ispred SDS, a za člana Predsjedništva Mirko Šarović, takođe iz SDS, dok je za predsjednika Vlade Republike Srpske izabran Dragan Mikerević ispred PDP, što se pokazalo kao velika greška ove stranke, dok je Dragan Kalinić zadržao poziciju predsjednika Narodne skupštine Republike Srpske.

Pod pritiskom Pedi Ešdauna, Vlada Republike Srpske na čelu sa Draganom Mikerevićem formirala je komisiju sa zadatkom da podnese izvještaj o zločinima nad Bošnjacima u Srebrenici koji su počinili srpske snage od 10. do 19. jula 1995. godine. Vlada Republike Srpske imenovala je sljedeće članove komisije: Marko Arsović, predsjednik komisije, koji je podnio ostavku pa ga je na mjestu predsjednika zamijenio Milan Bogdanić, zatim Milorad Ivošević, Đorđe Stojaković, Gojko Vukotić, Željko Vujadinović, dok je Gordona Bejkona i Smaila Čekića imenovao tadašnji visoki predstavnik Pedi Ešdaun. Izvještaj komisije

⁷⁷⁷ Do 2000. godine Savjet ministara činili su svega tri ministarstva (Ministarstvo spoljnih poslova, Ministarstvo spoljne trgovine, Ministarstvo komunikacija i civilnih poslova) sa rotirajućim kopredsjedavajućim (iz reda jednog od konstitutivnih naroda), a danas je ono izvršni i operativni organ sa jednim predsjedavajućim koje čini devet ministarstava. Faktičkom revizijom ustava uspostavljeni su: Ministarstvo finansija i trezora, Ministarstvo civilnih poslova, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Ministarstvo odbrane, Ministarstvo bezbjednosti i Ministarstvo pravde. Na nivou zajedničkih državnih institucija osnovano je na desetine upravnih organizacija i agencija koje pokrivaju različite oblasti. Godine 2002. osnovan je Sud BiH a izvršene su tzv. reforme u oblasti odbrane, policijskih struktura, osnovane jedinstvene oružane snage, granična policija, SIPA i druge bezbjednosne službe. Ovaj proces pratilo je donošenje desetina zakona na nivou BiH, kao i proces usklađivanja entitetskih zakona sa državnim zakonima.

Vlada Republike Srpske je objavila 2004. godine, u kojem se negira da je izvršen genocid nad Bošnjacima i prihvata procjena zločina o manjem broju žrtava od onog koji su naveli Bošnjaci i njihovi pokrovitelji.⁷⁷⁸ Zbog velikih pritisaka na državnost i autonomiju Republike Srpske i neuspjeha da se odupre tim pritiscima, predsjednik Vlade Republike Srpske Dragan Mikerević podnio je ostavku da bi ga 2005. godine naslijedio Pero Bukejlović.

Do 2006. godine u BiH su se izredala četiri visoka predstavnika. Najveći udar na Republiku Srpsku i entitetska ovlaštenja izvršen je u vrijeme Wolfganga Petriča (Petritsch) iz Austrije (1992-2002) i Padi Ešdauna (Paddy Aschdown) iz Velike Britanije (2002-2006). U njihovo vrijeme Bosna i Hercegovina našla se praktično po protektoratom u potpunoj zavisnosti od njihove volje i OHR, tj. njihovog birokratskog aparata. Toliko su išli daleko da su samovoljno mijenjali ustav, donosili zakone, smjenjivali domaće funkcionere gotovo sa svih funkcija crpeći svoja nelegalna i nelegitimna ovlaštenja iz tzv. Bonske deklaracije tumačeći je na sebi svojstven način (samovlasno) uz podršku Savjeta za implementaciju mira, tijela koje nije predviđeno Dejtonskim sporazumom.⁷⁷⁹ Osnajanjem „konačnog autoriteta“ koje je visoki predstavnik dobio od strane Savjeta za implementaciju, tzv. Bonskom deklaracijom (1997), uloga visokog predstavnika je znatno proširena. Do 1999. godine Savjet za implementaciju mira i OHR nakupili su toliko političke moći koje je bilo nezamislivo 1995. godine kada je Dejtonski sporazum potpisan. Ipak, uprkos novim mandatima i neograničenim proširenjima ovlaštenja na nametanje zakonodavstva i smjenjivanje nepodobnih službenika, čini se kako su međunarodni graditelji države

⁷⁷⁸ Prema: Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 349.

⁷⁷⁹ Savjet za implementaciju mira u BiH formiran na Londonskoj konferenciji (1995) na kojoj su učestvovala 43 zemlje i 12 međunarodnih organizacija. Ova konferencija imenovala je prvog visokog predstavnika i pozvala Savjet bezbjednosti UN-a da potvrdi taj izbor. Već 1996. godine, na sljedećoj konferenciji u Londonu, pravo imenovanja visokog predstavnika preneseno je na Upravni odbor Savjeta za implementaciju mira, uz verifikaciju Savjeta bezbjednosti UN.

ostali bez ideja.⁷⁸⁰ Tumačenje pojedinih odredaba Dejtonskog sporazuma od strane OHR sve više je poprimalo odlike proizvoljnosti koje je eskaliralo u nametanju i poništavanju zakona, tamo gdje se strane nisu mogle usaglasiti, te u donošenju odluka kako iz domena izvršne tako i sudske vlasti. Svakako da se kuriozitet aktivnosti OHR ogleda u nametanju i poništavanju zakona koje su parlamentarna tijela domaćih vlasti morala potvrditi u identičnom tekstu bez mogućnosti rasprave, kao i smjenjivanju funkcionera bez mogućnosti pravne i političke zaštite. Ipak treba primjetiti da se ne može prihvatiti tumačenje OHR da se pod izrazom „privremene mjere“ koje visoki predstavnik može koristiti na osnovu Bonske deklaracije (1997) podrazumijeva donošenje zakona koji su privremeni dok ih legitimni organi ne potvrde. Prema Bonskoj deklaraciji on može donositi odluke koje je dužan dostaviti na potvrdu Savjetu ministara, odnosno Predsjedništvu BiH, što govori da bi mogao donositi odluke (podzakonskog karaktera) jer su Savjet ministara i Predsjedništvo nadležni za donošenje podzakonskog akta, a ne i zakona. Isto tako visoki predstavnik prema ovoj odredbi ne može donositi akte koji se odnose na entitete.

U svojoj brutalnosti i samovolji od svih visokih predstavnika prednjačio je Pedi Ešdaun. Ovaj rigidni Britanac smijenio je 2004. godine pedeset devet funkcionera, članova SDS, među njima i Dragana Kalinića predsjednika Narodne skupštine Republike Srpske dok je Mirko Šarović srpski član Predsjedništva Bosne i Hercegovine bio prisiljen da podnese ostavku. Skoro dvije stotine republičkih, vojnih i stranačkih funkcionera i direktora javnih preduzeća smijenio je i često im blokirao lične račune i oduzimao lične isprave uz obrazloženje da ne saraduju sa Haškim tribunalom, da bi neki od njih nakon toga ostvarili svoja prava pred međunarodnim sudom u Strazburu.⁷⁸¹

Paralelno sa Ešdaunovim pritiskom i otvorenim nasrtajem na državnost Republike Srpske, „ulje na vatru“ dodavalo je bošnjačko političko rukovodstvo

⁷⁸⁰ Silvia Ramel *Od neokolonijalne Međunarodne zajednice do posthegemone Evrope*. Status broj 13/08, str. 11 (autorica je naučni asistent na Evropskom institutu Univerziteta u Ženevi).

⁷⁸¹ Č. Antić/N.Kecmanović, *Isto*, str. 353.

koje je uveliko širilo „srbofobiju“ u čemu se posebno isticao Haris Silajdžić nazivajući Republiku Srpsku „genocidnom tvorevinom“, a Srbe kao „zločinački narod“. Sarajevski mediji pratili su u stopu ovakve izjave. Antisrpski porivi nisu bili prisutni samo kod Ešdauna i bošnjačkih političara, već su bili prisutni i u dobrom dijelu zapadnog svijeta. Paušalne neistine o Srbima u bošnjačkom javnom prostoru služili su raspirivanju mržnje i udaljavanju pomirenja među narodima BiH. Cilj je bio prilično jasan, srozati poziciju Republike Srpske, kako bi u javnom diskursu Republike Srpske zavladao atmosfera nemoći u suprotstavljanju oduzimanja državnosti Republike Srpske.⁷⁸²

Znatna relaksacija u pritiscima na Republiku Srpsku nastala je odlaskom Pedia Ešdauna sa pozicije visokog predstavnika. Sa različitih strana dolazili su zahtjevi za ukidanje institucije OHR, posebno od strane Srba i Hrvata u BiH, a taj kurs je u balkanskoj politici djelimično zauzela Evropska unija pod pritiskom određenih intelektualnih struktura koji su stanje u Bosni i Hercegovini sve više označavali protektoratom, sa konstatacijom da zemlja u toj poziciji koja nije demokratska ne može voditi razgovore o priključenju Evropskoj uniji. U tom kontekstu je Savjet za sprovođenje mira u februaru 2008. godine definisao uslove za ukidanje Kancelarije visokog predstavnika. To su: rješavanje pitanja državne imovine, regulisanje statusa vojne imovine, regulisanje statusa Brčkog, promjene Ustava u skladu sa odlukom Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa tužbom Sejdić-Finci, uspostavljanje vladavine prava i poreska održivost BiH. Ocjenu ispunjenja ovih uslova treba da da Savjet za implementaciju mira.

Nasljednici Pedia Ešdauna bili su gotovo neprimjetni u odnosu na njegov imperativan stil nametanja odluka u implementaciji Dejtonskog sporazuma. To se posebno odnosi na Kristijana Švarc Šilinga (Kristian Schwartz Schilling) iz Njemačke i Miroslava Lajčaka iz Slovačke. Valentin Incko (Valentin Inzko),

⁷⁸² Republika Srpska je dala saglasnost za prenos nadležnosti samo u nekoliko oblasti kao što su: oblast indirektnog oporezivanja, osnivanje vojnih snaga na nivou BiH, osnivanje Visokog sudskog i tužilačkog savjeta na nivou države. Veći dio nadležnosti se prenosi improvizacijom pravnog osnova, uglavnom koristeći odredbe ustava o dodatim nadležnostima i zaštiti ljudskih prava.

Austrijanac, imenovan je 2009. godine, da bi se zadržao do 2021. godine, te je imao najduži mandat visokog predstavnika. Iako se njegov mandat svodio na verbalne prijetnje Republici Srpskoj i Miloradu Dodiku, jednu od mnogih prijetnji je realizovao donošenjem Odluke o zabrani negiranja genocida u Srebrenici koja je izazvala burnu reakciju u Republici Srpskoj.

U vrijeme Pedi Ešdauna izvršen je i pokušaj promjene Ustava BiH, poznat pod nazivom „Aprilski paket“, 2006. godine. Ustavna reforma predložena ovim paketom uglavnom se odnosila na jačanje države na štetu entiteta. Između ostalog, predloženim promjenama BiH bi imala jednog predsjednika i dva potpredsjednika koji bi se mijenjali po principu rotacije, a birao bi ih Parlament BiH. U izvršnoj vlasti uveo bi se sistem premijera BiH. Broj poslanika značajno bi se povećao sa sadašnjih 42 na 87, da bi 3 pripala nekonstitutivnim narodima. Vijeće naroda bi se povećalo sa 15 na 21 delegat, s tim da bi ovaj dom mogao raspravljati samo o pitanjima vezanim za vitalni interes. Svi ostali zakoni bili bi usvajani u Predstavničkom domu po predviđenoj ustavnoj proceduri koja je u suštini ostala ista. Predložene promjene sadržavale su i tzv. podijeljene nadležnosti između entiteta i države u koje su ušli: poljoprivreda, nauka i tehnologija, ekologija i lokalna samouprava, kao i određene nadležnosti koje su uglavnom kasnije nametnute, odnosno prenesene na zajedničke institucije BiH. Ključna podvala u ovoj predloženoj ustavnoj reformi bile su predložene promjene koje se odnose na nadležnosti Parlamentarne skupštine BiH, odnosno Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine kojima bi Parlamentarna skupština faktički postala ekskluzivni nosilac zakonodavne vlasti u BiH, što bi dovelo u pitanje zakonodavnu vlast, odnosno nadležnost entiteta, a Predstavnički dom dobio bi nadležnost nad svim zakonima u BiH, što mu je davalo mogućnost prioriteta u vršenju zakonodavne aktivnosti u svim oblastima po ugledu na Engleski parlament (predloženi Amandman II t.1. i 7a.⁷⁸³

⁷⁸³ Prijedlog za promjenu ovog amandmana na Ustavnoj komisiji dali su Petar Kunić (autor ovog rada) i Tihomir Gligorić, poslanici iz Republike Srpske i članovi Ustavne komisije, koji nisu dobili potreban broj glasova na Ustavnoj komisiji, jer su protiv njih glasali bošnjački članovi Ustavne komisije. Na Ustavnoj komisiji bilo je vidljivo da je bošnjačkim poslanicima veoma stalo da se amandmani usvoje, ali bez amandmana Kunića i Gligorića, iako su simulirali da su i protiv nekih drugih amandmana. Nakon tri sastanka koja su

Promjena Ustava pod nazivom „Aprilski paket“ tekla je u režiji američkog ambasadora Daglase Mekhejna (Daglas Machaney). Nakon što su srpski predstavnici u Ustavnoj komisiji odbili predložene amandmane iz razloga što nisu prihvaćeni prijedlozi za promjenu amandmana II t. 1. i 7a. u smislu njihove konstruktivne dvosmislenosti, prijedlog amandmana na Ustavnoj komisiji nije dobio potrebnu većinu. Tek prihvatanjem amandmana Kunića i Gligorića, koje je prihvatila američka ambasada, prijedlog amandmana predložen je Parlamentarnoj skupštini. Po mnogima, prihvatanje amandmana II t.1. i 7a. bio je razlog što je Muhamed Žilić iz stranke za Bosnu i Hercegovinu glasao u Predstavničkom domu protiv predložene promjene Ustava u cjelini, što je svojom izjavom i sam potvrdio izjavivši da za njegovu stranku predloženi amandmani nisu prihvatljivi, nakon što su u njih ugrađeni amandmani Kunića i Gligorića. Aprilski paket nije prihvaćen jer su falila dva glasa.⁷⁸⁴U javnom diskursu prevladava stanovište da je ova ustavna reforma oborena od strane Stranke za Bosnu i Hercegovinu koja se temelji na izjavi Harisa Silajdžića, lidera ove stranke „jednostavno entiteti a posebno Republika Srpska bi imala mogućnost upravljanja državom i blokiranjem najvažnijih odluka, što je za nas neprihvatljivo.“ Međutim, po mnogima razlog za rušenje amandmana bilo je prihvatanje promjene predloženog amandmana na član II t.1. i 7a. (amandmani Kunića i Gligorića).

podnosioci amandmana održali sa sekretarom američke ambasade u Sarajevu, na njegovu inicijativu, ambasador SAD Daglas Mekhejn prihvatio je amandman Kunića i Gligorića, da bi ih usaglasio sa političkim predstavnicima entiteta. Prihvatanjem promjene amandmana na član II t. 1. i 7a. eliminisana je mogućnost da Parlamentarna skupština postane ekskluzivni nosilac zakonodavne vlasti u BiH, što je u stvari, negiralo presumpciju nadležnosti u korist entiteta i ustvari eliminisalo zakonodavnu nadležnost entiteta.

⁷⁸⁴ Aprilski paket pao je zbog dva glasa. Kao glavni krivci označavaju se Stranka za Bosnu i Hercegovinu i Hrvatska demokratska zajednica-1990 koja se zbog neslaganja sa „Aprilskim paketom“ odvojila od matičnog HDZ. U pripremi sjednice nije se računalo da bi iz Stranke za BiH poslanici glasali protiv predloženih amandmana, pogotovo što su ti amandmani u značajnoj mjeri izvršili centralizaciju Bosne i Hercegovine. Za rušenje „Aprilskog paketa“ svoje pokajanje iskazali su brojni bošnjački političari. Faktički, pravi razlozi neprihvatanja amandmana je korekcija amandmana koje su predložili Kunić i Gligorić, a koji su prihvaćeni na intervenciju američkog ambasadora. Svoje glasanje za amandmane u cijelini dvojica poslanika usloveli su prihvatanjem njihovih prijedloga.

Ne može se objasniti sa kojom neoprežnošću je političko vodstvo iz Republike Srpske u to vrijeme (Čavić, Dodik i Ivanić) prihvatilo najprije političke aranžmane, a zatim nacrt ustavnih promjena predloženih Aprilskim paketom. Da li je to površnost, neznanje ili političko podaništvo prema američkom ambasadoru Daglasu Mekhejnu ili nešto drugo. Naravno da se tu otvara pitanje za stručnu komisiju (Rajko Kuzmanović, Marko Rajčević i Snježana Savić) koja je učestvovala na izradi nacрта amandmana. Prihvatiti predložene promjene koje su na tragu unitarizacije i znatnog urušavanja državnosti Republike Srpske, bilo je nerazumno, izvan pameti. Republika Srpska je imala sreću da ova ustavna reforma nije prihvaćena i da je zvanično srušena uglavnom sa bošnjačke i hrvatske strane. Ovom prilikom bošnjačkoj strani, s obzirom na koncept za koji se bori, ponuđeno je mnogo, a htjela je još više, a Republika Srpska stekla određeno iskustvo koje ne bi smjelo više da se ponovi. Veliku slabost pokazao je SNSD preko Nikole Špirića, koji je hvalospjevom prihvatio predložene amandmane, što bi se moglo protumačiti da ga je više interesovao interes njegove stranke nego interes Republike Srpske.

VRIJEME DODIKOVE VLADAVINE

Opšti izbori održani su u oktobru 2006. godine. Za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz Republike Srpske izabran je Nebojša Radmanović, a iz Federacije BiH Haris Silajdžić ispred Bošnjaka i Željko Komšić ispred Hrvata. Za Predsjednika Republike Srpske izabran je Milan Jelić, da bi ga poslije smrti 2007. godine naslijedio Rajko Kuzmanović, a za Predsjednika Vlade Republike Srpske Milorad Dodik. Pobjedu na ovim izborima u Republici Srpskoj odnijela je Stranka nezavisnih socijaldemokrata sa liderom Miloradom Dodikom, koji je ostao u vrhu vlasti mijenjajući se u četiri mandata na funkciji predsjednika Vlade i predsjednika Republike, da bi od 2018. godine bio na funkciji člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda. Njegov povratak na vlast u Republici Srpskoj svestrano je podržan od međunarodne zajednice i OHR-a, nakon što je njihovim djelovanjem potpuno obezglavljena Srpska demokratska stranka kao apsolutni lider tokom ratnih i poratnih zbivanja. Progнанjem, smjenama sa funkcija, optužbama za ratne zločine, ova stranka je ostala bez svojih vodećih kadrova⁷⁸⁵, kao takva bila je nepodobna za međunarodnu zajednicu. Pedi Ešdaun je uz pomoć svojih saradnika bukvalno pomeo sa političke scene Republike Srpske sve Dodikove protivnike omogućivši mu da se ponovo vrati na vlast. Za Medlin Olbrajt, američkog državnog sekretara, Dodik je bio „dašak svježeg vjetra na Balkanu“, a za Ešdauna Dodik je bio pouzdan lider.

⁷⁸⁵ Za zločine pred Haškim tribunalom osuđen je Prvi predsjednik Republike Srpske Radovan Karadžić na doživotnu robiju. Biljana Plavšić koja ga je naslijedila na mjestu predsjednika Republike osuđena je na 11 godina zatvora da bi bila puštena nakon 8 godina, Momčilo Krajišnik bivši član Predsjedništva Bosne i Hercegovine i predsjednik Narodne skupštine Republike Srpske osuđen je na 24 godine zatvora da bi bio pušten nakon 13 godina.

Gostujući na Federalnoj TV 21. aprila 2005. godine, Dodik je kazao da se zalaže za ukidanje tročlanog Predsjedništva BiH i da je dovoljan jedan. Takođe, govorio je prilikom ustavnih reformi da smatra da je potrebno Dom naroda Parlamenta BiH svesti na zaštitu vitalnog interesa jer, govorio je, ne treba praviti svađu na svim nivoima. Na tragu njegovih iskazanih stavova, uslijedili su prijedlozi ustavnih promjena „Aprilskim paketom“.⁷⁸⁶ Godinu dana kasnije (2006) gostujući na Federalnoj TV proglasio se liderom reforme odbrane BiH. Govorio je kako je ponosan na to. Sada optužuje Mladena Ivanića kako je kriv za reformu odbrane i da će pokušati ponovo formirati Vojsku Republike Srpske. Tom prilikom je istakao: „ja sam bio lider vezano za reformu odbrane i ponosan sam što danas imamo takvu vojsku u kojoj nema regrutacije i služenja vojnog roka, ja sam na to ponosan“, rekao je 2. juna 2006. godine. Govoreći 17. februara 2006. godine za televiziju B92, on kaže: „Oni koji su najviše htjeli da budu patriote, pokazuju se kao ljudi koji zbog svog ličnog komoditeta ili nekih drugih stvari ne žele saradivati sa Hagom, a Republika Srpska, Srbija i srpski narod u cjelini imaju sve više problema radi toga. Suočen sa međunarodnom zajednicom koja to smatra prioritetom na ovom prostoru, a ja kao političar mislim da je to pitanje trebalo riješiti juče.“ Dodik je tada, bar javno, bio čovjek koji će učiniti sve da se uhapse osumnjičeni za ratne zločine i privedu u Hag. Čak je predlagao strancima da postave svoje ljude u policijske strukture Republike Srpske i odrade taj posao. Gostujući na B92 dotakao se genocida u Srebrenici kad kaže: „ljudi su svjesni te činjenice i osjećaju grižu savjesti zbog toga i nerado pričaju o toj temi. Ono je definitivno jasno. Tamo se desio zločin i tamo je ubijen ogroman broj ljudi. Niko normalan to ne može pravdati nijednom činjenicom, nijednim podatkom. Na investicijskoj konferenciji na Jahorini 7. novembra 2007. godine, na kojoj je bio domaćin pred brojnim BiH političarima i brojnim diplomatskim korom, Dodik je naglasio: „da se u Srebrenici desio genocid“. Posebno je podvukao da „svi koji su učestvovali u genocidu moraju biti kažnjeni, što je posao pravosuđa....“⁷⁸⁷ Reagujući na taj stav Dodika, visoki

⁷⁸⁶ Izvor: Kliks, od 17. januara 2022. godine.

⁷⁸⁷ Radio Slobodna Evropa od 7. 11. 2007. godine.

funkcioner SDS Momčilo Novaković je istakao: „Prihvatam tu odluku, prihvatam takav stav. Naravno, ne prihvatam načine na koje se to pokušava iskoristiti, taj stav za djelovanje protiv institucija Republike Srpske, a što se čini iz nekih krugova, nekih političkih partija. Na ovim prostorima svi ćemo mi morati, da bi došlo do pomirenja i da bi taj proces krenuo, priznati svoje zločine, svako svoje greške, itd. Proces pomirenja je moguć jedino ako to svi radimo. Iako je ovo potez premijera prvi nagovještaj, onda bi bilo za očekivati sada da i druge zainteresovane strane za pomirenje prihvate ovakav način rješenja ili ovakav način približavanja i rješenja krupnih problema koji postoje u BiH.“⁷⁸⁸ Profesor Miodrag Živanović, Dodikovo javno priznanje genocida u Srebrenici vidi kao izlaznu strategiju iz ćorsokaka u kojem su se našli Dodik i njegova stranka posljednjih mjeseci u otvorenom suprotstavljanju međunarodnoj zajednici.⁷⁸⁹ Međutim, prihvatanjem genocida u Srebrenici i određenih promjena ustavne strukture od strane Dodika, nažalost nije naišlo na promjene stavova bošnjačke političke elite koja je i dalje uveliko negirala i osporavala nadležnosti Republike Srpske zahtijevajući radikalne ustavne promjene na štetu entiteta. Vodeći eksponenti njihove vlasti zadržali su antisrpski naboj i dalje koristeći presudu o genocidu u Srebrenici u političke svrhe u cilju uništenja državnosti Republike Srpske. Čak i ljevičarske multietničke stranke, poput SDP-a koja je slovila kao građanska i pomirljivija, u kontekstu revizije Dejtonskog sporazuma i reintegracije BiH, pokazala se kao vrlo agresivna i nacionalna.

Na samitu u Solunu 2003. godine Evropska unija je objavila da će državama Zapadnog Balkana biti omogućeno da budu primljene u njeno članstvo. Stupajući u taj proces Vlada Republike Srpske je 2007. godine donijela Odluku o postupku i načinu usklađivanja zakonodavstva Republike Srpske sa zakonodavstvom Evropske unije. Međutim, i ovaj put, napredovanje prema Evropskoj uniji bilo je uslovljeno ustavnim promjenama u smislu uspostavljanja tzv. funkcionalne države zahtjevom da se BiH pred evropskim institucijama pojavljuje

⁷⁸⁸ Radio Slobodna Evropa od 7. 11. 2007. godine.

⁷⁸⁹ Radio Slobodna Evropa od 7. 11. 2007. godine.

sa jednim glasom što je bilo na tragu narativa stvaranja centralizovane i građanske države.

Kompromisno rješenje pronađeno je koordinišućem mehanizmu i formiranjem zajedničkih komisija za Evropske integracije na nivou Parlamenta BiH i parlamenta entiteta. Promjena Ustava BiH nametnuta je Odlukom Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu presudom Sejdić-Finci kojom je odlučeno da se odredbe 4 i 5 odjeljka Ustava BiH usklade sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i slobodama koju je Bosna i Hercegovina prihvatila stupajući u Savjet Evrope. Prema toj Odluci, u zajedničke organe, Predsjedništvo i Dom naroda Parlamentarne skupštine BiH, mogu se birati ne samo predstavnici konstitutivnih naroda, već i Ostali i građani. Ovom Odlukom otvoren je problem ravnopravnosti hrvatskog naroda u zajedničkim organima, posebno u Predsjedništvu, zbog izbora u tri mandata njihovog nacionalnog predstavnika bošnjačkim glasovima. Zbog neiznalaženja rješenja između hrvatskog i bošnjačkog političkog vodstva, još uvijek ova odluka nije implementisana.

Nešto kasnije, 2009. godine pod vodstvom Amerike i Evropske unije izvršen je pokušaj ustavne reforme pod nazivom „Butmirski proces“ u cilju stvaranja funkcionalne države i napretka BiH ka EU i NATO-u, koji nije uspio, kao što nije uspio i nešto ranije Prudski sporazum o podjeli državne imovine. Za neuspjeh prvog sporazuma okrivljena je politička garnitura Federacije, dok je za drugi okrivljena bošnjačka strana na čelu sa Harisom Silajdžićem koji je odbio da ga sprovede.⁷⁹⁰

Vlada Milorada Dodika nije bila izložena velikim pritiscima kao ranije vlade i to ne samo zato što je Dodik došao na vlast uz podršku međunarodne zajednice, već i iz razloga što je dijelom shvaćeno da Bosna i Hercegovina ne može postati dio evropskih integracija pod upravom OHR-a. Na tom tragu Dodik je često ponavljao svoj stav „da napredak Bosne i Hercegovine i njen put ka Evropskoj uniji prije svega koče Kancelarija visokog predstavnika svojim čestim uplitanjem i korištenjem tzv. bonskih ovlaštenja⁷⁹¹. Takođe je isticao „da

⁷⁹⁰ Č.Antić/N.Kecmanović, *Isto*, str. 360.

⁷⁹¹ Radio Slobodna Evropa od 17. novembra 2009. godine.

on i njegova stranka SNSD neće učestvovati u bilo kakvom razgovoru o promjenama Ustava kojima će prisustvovati predstavnici međunarodne zajednice.“ Proces ukidanja policije Republike Srpske i centralizacija pravosuđa Bosne i Hercegovine je zaustavljen dobrim dijelom energičnim suprotstavljanjem Milorada Dodika.

Od 1996-2002. godine za obnovu Bosne i Hercegovine održano je pet donatorskih konferencija na kojima je sakupljeno preko 5.3 milijarde dolara, od čega je Republici Srpskoj tek 1999. godine dodijeljeno svega 910 miliona, što su bila mala sredstva s obzirom na potrebe ratom porušene i devastirane zemlje sa stotinama hiljada izbjeglica. Prodaja Telekoma Srpske Republici Srbiji za 646 miliona evra (2006 godine) 65% državnog kapitala u Telekomu Srpske prešlo je u ruke „Telekoma“ Srbije. Bila su to značajna sredstva za obnovu Republike Srpske ako se tome doda pomoć preduzeća iz Srbije, što je faktički iskorišteno za finansijsku stabilizaciju budžeta Republike Srpske i osnivanje „Investiciono-razvojnog fonda Republike Srpske“.⁷⁹² Značajan korak u privatizaciji kapitalnih objekata bila je prodaja 2007. godine Rafinerije nafte u Brodu i fabrike motornih ulja u Modriči ruskom naftom gigantu „Zarubežnjeft“ koja nažalost nije bila uspješna. Tokom ratnih zbivanja i u poratno vrijeme Naftna industrija u Brodu povezuje se sa kriminalnim radnjama na relaciji menadžmenta rafinerije i političke vlasti Republike Srpske.

Nakon privatizacije 2007. godine Naftna industrija u Brodu uglavnom je poslovala sa gubicima da bi 2018. godine nakon havarije prestala sa radom. I za rafineriju ulja u Modriči može se reći da je privatizacija neuspješna, jer uglavnom posluje sa gubicima uz smanjenje broja zaposlenih.

U Republici Srpskoj kao i u Federaciji Bosne i Hercegovine, uostalom kao i u većini zemalja u tranziciji, privatizacija državnih preduzeća sprovodila se u uslovima nedostatka određenog stepena institucionalnih kapaciteta, odnosno uz odsustvo osmišljene politike i pravnih institucija, što je dovelo do niza disfunkcija i zloupotreba u privatizaciji. Sposobnost države, odnosno Republike Srpske da sprovodi zakone i politiku, bila je na niskom nivou. Milton Fridman

⁷⁹² Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 362.

(Milton Friedman), lider ortodoksnog slobodnog tržišta, u komentaru 2001. godine napomenuo je da bi deceniju ranije po pitanju privatizacije imao samo tri riječi za zemlje u tranziciji iz socijalizma: „privatizujte, privatizujte, privatizujte“. „Ali, pogrešio sam“, nastavlja on, „ispostavilo se da je vladavina prava verovatno važnija osnova od privatizacije“.⁷⁹³

Privatizacija u Republici Srpskoj je izvršena upravo u ambijentu koji navodi Fridman, u nepostojanju pravne države, pa stoga nije ni čudno što je bila popraćena sa brutalnom pljačkom državnog kapitala, nezakonitim radnjama, namještanjem, što je imalo negativan uticaj na razvoj privrede i stvaranje privrednih kompanija. Nema sumnje da su tome doprinijele kako domaće vlasti tako i razni strani savjetnici koji su u tom procesu nalazili svoje interese. U nedostatku kompetentne upravljačke strukture uticaj stranaca bio je veći.

Na izborima održanim 2010. godine u Republici Srpskoj ponovo je pobijedio SNSD Milorada Dodika koji je izabran za predsjednika Republike. Nebojša Radmanović izabran je za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda, a za predsjednika Vlade Aleksandar Džombić. Na izborima u Federaciji Bosne i Hercegovine pobijedila je Socijaldemokratska partija BiH na čelu sa Zlatkom Lagumdžijom. Podržan od strane OHR-a i ambasade SAD-a sa mnogo ambicija radio je na promjeni nacionalnih odnosa u Federaciji Bosne i Hercegovine i zajedničkim institucijama Bosne i Hercegovine čime je izazvao krizu u Federaciji Bosne i Hercegovine, u kojoj je srpska strana podržala hrvatske predstavnike u borbi za ravnopravnost u Federaciji. U ovom mandatu Zlatko Lagumdžija znatno je izgubio glasačko tijelo pošto je prihvatio model upravljanja Elektroprenosom BiH po prijedlogu Republike Srpske.⁷⁹⁴ U ovom mandatu Vlada Milorada Dodika (2009) usljed daljnjih pritisaka u derogiranju pozicije Republike Srpske zatražila je povratak jednog dijela nadležnosti od 68 koliko ih je do tada preneseno na zajedničke institucije, u velikom broju putem raznih vidova pritisaka, bez predviđene ustavne procedure. Ovaj zahtjev naišao je na oštre reakcije OHR-a i zapadnih zemalja, označivši ga kao političara koji

⁷⁹³ *Intervju sa Milton Fridman, Gwaartneg i Gawson, 2002. godine.*

⁷⁹⁴ Č. Antić/N. Kecmanović, *Isto*, str. 365.

želi da uništi do tada izvršeni proces reformi u Bosni i Hercegovini. Dodikov oštar stav prema OHR-u i Sarajevu, kao i vodećim državama koje podržavaju tzv. reformski kurs, naišao je na odobravanje i podršku naroda u Republici Srpskoj što mu je bila glavna dobit u izbornoj pobjedi 2010. godine. Dodikova bezobzirnost i bahatost prema OHR-u, Sarajevu i zahtjevima vodećih zapadnih zemalja donijela mu je imidž zaštitnika Republike Srpske što je on dobrano koristio za prisvajanje neprikosnovene vlasti u Republici Srpskoj. Zbog nedostatka precizne artikulacije, često djeluje samovoljno, tako da je za njega Republika Srpska stvar njegove stranke. Društvo pothranjeno ideološkim konstruktom ugroženosti od drugih dobiva podršku širih slojeva. Narod frustriran ratom, propagandom i svim zlima koji mu se serviraju traži rješenje u svom entitetu kao obliku nacionalne integracije i sigurnosti na čelu sa „jakim“ vođom, ne pitajući se kakvo je društvo u kojem živi. Dodikovu retoriku o raspisivanju referendumu o samostalnosti Republike Srpske u ovo vrijeme treba shvatiti kao izraz provokacije i nusproizvod sarajevske ponižavajuće politike prema Republici Srpskoj. Tako Haris Silajdžić, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine u mandatu 2006-2010. godine, u intervjuu za BBC kaže: „Naš ustavni aranžman je takav da zapravo nagrađuje agresiju, genocid, etničko čišćenje, itd.“, a na pitanje: „Da li hoćete da kažete da smatrate da politička budućnost Bosne počiva na eliminaciji Republike Srpske?“, Silajdžić odgovara: „Da, drugačije vidim budućnost Bosne. Želio bih da vidim Bosnu koja nije zasnovana na etničkim rješenjima. Borim se za veću centralizaciju...nekada zarad stabilnosti i mira morate nešto da žrtvujete, da ne slijedite liniju manjeg otpora i da razbijete nekoliko jaja kako biste napravili omlet.“⁷⁹⁵

Iako ekonomske aktivnosti nisu išle na ruku vladajućim strukturama, dovršene su neke započete investicije dok su druge započete. Dovršen je tunel na Čemernu, autoput Banja Luka-Gradiška, zgrada RTRS i Vlade, Termoelektrana

⁷⁹⁵ Prema knjizi: Steven E. Mayer et al. *Sačuvati mir u Bosni*, Beograd, 2011, str. 75.

„Stanari“, jedan dio autoputa Doboj-Prnjavor, bolnica u Bijeljini, zgrade Ekonomskog fakulteta i Studentskog doma na Palama, sportske hale, Fakultet političkih nauka u Banjoj Luci i dr.⁷⁹⁶

Stalni pritisci Sarajeva uz podršku OHR-a i zapadnih zemalja za nezakonito i antiustavno razvlašćenje Republike Srpske trajalo je u kontinuitetu, što se desilo i kod donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o matičnom broju. Novim zakonom, između ostalog, registraciona područja u kojima se izdaju matični brojevi prilagođena su teritorijalnoj organizaciji države uspostavljene Ustavom Bosne i Hercegovine, tj. područja podijeljena prema entitetskoj liniji razgraničenja. Protiv izmjena i dopuna ovog zakona glasali su poslanici Stranke demokratske akcije jer su bili protiv prilagođavanja zakona teritorijalnoj organizaciji države u skladu sa Ustavom. Simptomatično je bilo obrazloženje Šefika Džaferovića, tada predsjednika Ustavne komisije, koji je u raspravi na Predstavničkom domu istakao „da se ovim zakonom cementira Dejtonsko uređenje države“. Interesantno je da su građani nezapamćenom medijskom kampanjom izmanipulisani (barem znatna većina), te da su na organizovanim demonstracijama koje je očito organizovala Stranka demokratske akcije, okrivili poslanike iz Republike Srpske. Nije teško odgonetnuti zašto; valjda zato što su prihvatili zakon koji je usklađen sa Ustavom BiH.⁷⁹⁷ Zakon je kasnije, na narednoj sjednici, prihvaćen, naravno u skladu sa Ustavom.

Valja spomenuti da su čak i socijalni nemiri u prvoj polovini 2014 godine, napadom na zgradu Predsjedništva BiH, koji su potresli Federaciju Bosne i Hercegovine, iskorišteni kako bi se osporilo Dejtonsko ustavno uređenje. Organizatori demonstracija tražili su ukidanje entiteta, policije Republike Srpske i vraćanje na snagu hegemonističkog velikobošnjačkog ratnog Ustava iz 1992.

⁷⁹⁶ *Isto*, str. 365.

⁷⁹⁷ Blokiranje zgrade i zatočenje poslanika i radnog osoblja trajalo je gotovo 20 časova. Bilo je smiješno gledati pojedine poslanike iz reda bošnjačke zajednice kako se cinično šeću izlazeći slobodno i vraćajući se ponovo u prostor Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, bez ograničenja od strane demonstranata, dok to nije bilo poslanicima Republike Srpske (autor ovih redaka bio je kao poslanik u Predstavničkom domu i zatočenik ovih demonstracija).

godine. U praćenju ovih nemira uočeno je niz nedosljednosti stranih zvaničnika, što potkrepljuju njihove izjave u bošnjačkoj i stranoj štampi.⁷⁹⁸

Nasilje koje je trebalo da na uličnim neredima uvede jedinstveni matični broj građana na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine i da izvrši reformu policijskih struktura u pravcu centralizacije nije uspjelo zahvaljujući čvrstom stavu i jedinstvu srpskih poslanika u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. U kojoj mjeri je antagoniziran javni prostor u Federaciji BiH u odnosu na Republiku Srpsku govore mnoge činjenice, izdvajamo samo neke: u emisiji „Zabranjeni forum“ TV Pink BiH od 2.10.2014. godine studentica Filozofskog fakulteta u Sarajevu upitala je Borisava Bojića, poslanika SDS-a u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH da li je Bosanac ili Hercegovac. Kada je odgovorio da je Srbin iz Republike Srpske, ona je na to cinično dodala da ne zna „gdje je Republika Srpska, je li to u Rusiji“. Nije čudno što ovim činom studentkinja pokazuje nakaradan nivo svijesti koji se izgrađuje kod mladih ljudi. Ovako nešto ipak nije moguće da se desi na prostoru Republike Srpske. Koliko se ide u srbofobnu krajnost dovoljno je pogledati Rječnik bosanskog jezika, autora Dževada Jahića.

Izbori održani 2014. godine pokazali su da Dodik i njegov SNSD ima podršku birača u Republici Srpskoj. SNSD sa starim saveznicima, DNS i SPRS, formirao je skupštinsku većinu. Ovog puta za skupštinsku većinu borio se drugi blok okupljen oko Saveza za promjene koji je takođe imao šanse da formira skupštinsku većinu. Nije tajna da se do većine pokušalo doći kupovinom glasova. Ovi izbori ostali su upamćeni po kupovini „dvojice papaka“⁷⁹⁹. Milorad

⁷⁹⁸ Napredni klub, Izvještaj o političkim pravima srpskog naroda u regionu za 2014. godinu, 17-37 (<http://www.napredniklub.org/wp-content/uploads/2014/08/izvjestaj-a-politic-kim-pravima-srpskog-naroda-Napredni-klub-2014.pdf>).

⁷⁹⁹ Portal Klix.ba u posjedu je audiosnimka na kojem, tada aktuelna, premijerka Republike Srpske Željka Cvijanović govori o kupovini zastupnika radi formiranja skupštinske većine. Nije poznata sagovornica Cvijanovičke kojoj ona govori „da se ne sekira“, a ova joj uzvraća da su to „sigurno ona dva papka“. „Pa jeste iz Šukalove stranke, ali zato smo mi kupili drugu dvojicu, pa ću vidjeti jesmo li ih kvalitetno kupili, ako oni izdaju, da imamo drugu dvojicu. Eto, hajd sad...“. Čuje se Cvijanović kako govori na snimku. (<https://www.klix.ba/vijesti/bih>)

Dodik je ponovo izabran za predsjednika Republike Srpske. SDS na čelu sa Mladenom Bosićem postigla je znatno bolji rezultat nego na prethodna dva izborna ciklusa. Kandidat udružene opozicije dr Mladen Ivanić izabran je za člana Predsjedništva BiH, dok su za članove Predsjedništva ispred Federacije BiH izabrani Bakir Izetbegović i Dragan Čović. Za potpredsjednicu Vlade Republike Srpske izabrana je Željka Cvijanović. Savez za promjene je formirao vlast sa pobjedničkim strankama iz Federacije na nivou Bosne i Hercegovine. U ovom sazivu često je dolazilo do različitih stavova između vlasti na nivou Republike Srpske i predstavnika iz Republike Srpske na nivou vlasti Bosne i Hercegovine. Dodik je tražio apsolutnu poslušnost srpskih predstavnika na nivou zajedničkih institucija, te je često njihove drugačije stavove putem medijske kampanje nazivao izdajom Republike Srpske. Stekao se utisak da je njegov diskurs diskvalifikujući, on svakog ko ne misli kao on pretvara u protivnika i izdajnika. Opsjednut vlastitom veličinom i podaništvom u vlastitoj stranci, smatrao je sebe kao jedinog ekskluzivnog čuvara Republike Srpske, često izražavajući bezobzirnost i bahatost prema pobijeđenim. Naravno, ne može se poreći ni činjenica da su njegove izjave i osionost prema visokom predstavniku Valentinu Incku bile štetne za Republiku Srpsku, iako nema sumnje da je Inckova pristrasnost bila očita, pogotovo u jačanju i zaštiti državnih institucija na štetu entiteta. Uz to je često ukazivao na štetnost izjava Dodika i Republike Srpske, dok je propuštao da ukáže na štetnost izjava Izetbegovića i vodećih ljudi iz Sarajeva.⁸⁰⁰

Opozicija nije podržala zakazivanje referenduma 2015. godine, o radu suda i tužilaštva BiH jer je smatrala da je suviše zaoštravanje odnosa sa Federacijom

⁸⁰⁰ U Izvještaju Savjeta bezbjednosti UN-a koji je Valentin Incko, visoki predstavnik za BiH, podnio 12.11.2014. godine, između ostalog, kaže se da je BiH na silaznoj liniji od 2006. godine. Uzroci problema, po njemu, leže u opstrukciji Dejtona, nedemokratskoj retorici političara, te teškoj ekonomskoj situaciji. Posebno je osudio pozive na referendum o otcjepljenju koji dolaze od političara uz opasku da su takve riječi samo gubljenje vremena, jer Dejtonski sporazum ne dozvoljava entitetima da se otcijepe. Nažalost, i ovom prilikom, Incko je potvrdio svoju pristrasnost, jer je propustio da spomene i one koji pozivaju na ukidanje Republike Srpske. Pozivajući se na 2006. godine, kao početak silazne putanje za BiH, gospodin Incko je u stvari izrazio žal za politikom nametanja zakona i odluka od strane Visokog predstavnika, što je do tada podržavala međunarodna zajednica.

BiH i međunarodnom zajednicom, iznoseći stanovište da je to iz razloga što vlast na čelu sa Dodikom želi izbjeći odgovornost za kriminal i korupciju. U toku 2015. godine, Dodik je često pozivao lidere opozicije i predstavnike na nivou zajedničkih institucija na dogovor o nacionalnom interesu koji je on definisao, što su oni odbili. Iste godine, Dodik je odložio referendum o pravosuđu, a Ustavni sud BiH donio je odluku na zahtjev Bakira Izetbegovića da se preispita Dan Republike koji je preko dvadeset godina obilježavan 9. januara i prilagodi stavu predstavnika nesrpskog stanovništva. Odluku nisu podržale sudije iz reda srpskog i hrvatskog naroda, ali su podržala trojica stranih sudija što je bilo dovoljno da se sa dvojicom bošnjačkih sudija odluka donese. Odluka Ustavnog suda koja je faktički političkog karaktera je izazvala revolt u javnom diskursu Republike Srpske jer je Dan Republike vezan za važan istorijski događaj (za činjenice), a ne za neku političku proizvoljnost. Naravno, ovakva odluka izazvala je kontraefekat, da su svi srpski političari na bazi jedinstvenog stava zatražili da se u roku od 120 dana donese Zakon o Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine, kojim bi se isključile strane sudije iz Ustavnog suda BiH i time prekinе praksa preglasavanja i raspiše referendum o datumu Dana Republike Srpske. Referendum je održan 25. septembra 2016. godine. Od 679.112 glasača, za Dan Republike izjasnilo se 99.81% glasača⁸⁰¹ čime je na plebiscitaran način glasača izražen stav da se kao Dan Republike Srpske slavi 9. januar. Po običaju, reagovala je međunarodna zajednica kroz Savjet za implementaciju mira i to prije održavanja referenduma, pozivajući vlasti Republike Srpske da ne održavaju referendum „s obzirom na Odluku Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i činjenicu da se radi o državnoj instituciji čije se odluke ne smiju preispitivati“.

Pokušaj, odnosno inicijativa predstavnika srpske zajednice u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine da se donese Zakon o Ustavnom sudu BiH, 2016. godine nije uspio, jer je kroz parlamentarnu proceduru ta mogućnost spriječena od strane predstavnika bošnjačke zajednice. Prethodno je zaustavljeno napuštanje zajedničkih institucija od strane srpskih predstavnika koji su najavili ukoliko se donese navedeni zakonski akt, i to nakon intervencije ame-

⁸⁰¹ *Referendum o Danu Republike Srpske*, Wikipedia (sr.m.wikipedia.org).

ričkih diplomata. Krajem juna 2016. godine objavljeni su rezultati popisa stanovništva koji su Bošnjacima donijeli većinu, jer su protivno usvojenim pravilima konsenzusa uključili i bivše stanovnike Bosne i Hercegovine koji dvije decenije ili duže žive i rade u inostranstvu. Član Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz Republike Srpske, Mladen Ivanić koji je uglavnom racionalno i promišljeno nastupao, suočen sa prevarom je izjavio: „Prešli su moju crvenu liniju i ništa neće biti kao ranije.“ Naravno, Republika Srpska nije priznala takve rezultate izbora uz opredjeljenje za svoju varijantu popisa. Svakako da je najznačajniji događaj u ovoj godini prihvatanje aplikacije Bosne i Hercegovine za priključenje Evropskoj uniji. U vezi s tim, na unutrašnjem planu, prethodno je postignut sporazum o mehanizmu koordinacije.

Na izborima 2018. godine, izbornu pobjedu po četvrti put odnio je Dodikov SNSD koji je sa starim koalicionim partnerima DNS i SP formirao skupštinsku većinu u Republici Srpskoj. Za predsjednika Republike izabrana je Željka Cvijanović, a za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine iz reda srpskog naroda Milorad Dodik, dok je za predsjednika Vlade Republike Srpske izabran Radvan Višković. Za članove Predsjedništva iz Federacije BiH izabrani su Željko Komšić ispred hrvatskog naroda i Šefik Džaferović ispred bošnjačkog naroda. Polazeći ad personam izabranih kandidata u Predsjedništvo BiH bilo je vidljivo s obzirom na njihove poznate stavove po ključnim pitanjima političkog narativa u Bosni i Hercegovini da trojno predsjedništvo neće rješavati probleme, već da će ih proizvoditi. Politička korektnost i višenacionalna konsocijacija pokazalo se da je za njih nepoznanica. Dodatne smetnje u radu ovog važnog državnog tijela činila je okolnost da je za člana Predsjedništva ispred hrvatskog naroda izabran Željko Komšić kojeg nisu izabrali Hrvati već Bošnjaci. Ovakav rezultat proizveo je nezadovoljstvo ne samo kod hrvatskih već i kod srpskih političkih krugova. Prvi su smatrali da u Predsjedništvu nemaju svog legitimnog predstavnika, dok su se drugi susreli sa permanentnim preglasavanjem njihovog predstavnika. U pravilu rad Predsjedništva se svodio na preglasavanje ili a limine odbacivanje svih prijedloga člana Predsjedništva iz reda srpskog naroda, a kao posljedica toga on je često povlačio zaštitu vitalnog interesa pred Narodnom skupštinom Republike Srpske. Atmosfera u Predsjedništvu bila je uglav-

nom konfuzna, nacionalno dogmatska i destruktivno isključiva. Član Predsjedništva iz reda Bošnjačkog naroda je bivši dugogodišnji „cenzor“ u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, Šefik Džaferović, koji dosljedno sprovodi ideje SDA uporno nastojeći da u svakoj prilici odredbe Ustava BiH nasloni na unitarni koncept, što često izgleda apsurdno dok je Željko Komšić otvoreni zagovornik unitarne Bosne, čovjek brutalne isključivosti bez minimalnog smisla za kompromis, bez inventivnije misaonosti za kreativnost. Milorad Dodik, često umišljene moći, bez vlastite mjere i kontrole, opsjednut vlastitom veličinom i misijom ekskluzivnog čuvara Republike Srpske, često iskače i reagujući bučno bez kontrole prijetećim tonom, šalje poruke koje iritiraju javnost. Od ovakve strukture Predsjedništva nije se moglo očekivati nešto više nego sukobi i „trovanje“ šire javnosti. Radi se o ekipi koja je dugotrajno u vršenju vlasti, koja je izoštrila mogućnosti manipulacije u cilju što dužeg ostanka na vlasti. U Federaciji BiH ponavlja se slogan „BiH bez entiteta“, a potom u strateškim dokumentima o ukidanju entiteta, što u Republici Srpskoj izaziva burne reakcije, ali tada izostaje bilo kakva sankcija visokog predstavnika, što ne iritira samo političke krugove u Republici Srpskoj nego i cjelokupnu javnost. Međutim, godinama izostaje reakcija visokih predstavnika, ona se u pravilu pojavljuje kad slične poruke dolaze sa srpske strane iz Republike Srpske. Naravno da dugogodišnja politika koju sprovodi Visoki predstavnik i OHR uz podršku zemalja iz Savjeta za implementaciju mira, uz izuzeće Ruske Federacije, je politika dvostrukih standarda. Bošnjacima je dozvoljeno sve na putu centralizacije Bosne i Hercegovine, čak i rušenje ustavnog uređenja putem improvizovanih odluka Ustavnog suda BiH, dok srpskoj i hrvatskoj komponenti nije dozvoljeno da se brani. Kad Dodik na takve aktivnosti reaguje, istina često i neodmjereno, onda je to za OHR i međunarodnu zajednicu rušenje Dejtonskog sporazuma. Svaki razgovor o uređenju zajedničke države gradi se godinama na principima oktroisanih rješenja koji se poklapaju sa strateškom ideologijom Bošnjaka.

DEJTONSKA RJEŠENJA NISU SMETNJA ZA FUNKCIONALNU DRŽAVU

Dejtonski ustav Bosne i Hercegovine kao jedan mogući normativni okvir za zajednički život sva tri naroda nije smetnja i ograničavajući faktor za efikasno funkcionisanje države, nedostaje voljni element političkih elita. Božo Ljubić, istaknuti hrvatski političar iz Federacije, aktivista iz redova hrvatske političke strukture, kaže da je rušenje Dejtonskog sporazuma od strane Bošnjaka djelovanje u dva pravca: „Prvi smjer slabljenja pozicije i moći Republike Srpske, a drugi je negiranje i slabljenje konstitutivnosti u Federaciji BiH i na nivou države.“ Strateški pravac je i da se entiteti razvlaste, a zemlja unitarizuje u skladu sa postavljenim ciljevima Bošnjaka. Na tom tragu ustanovljeno je nekoliko tzv. reformskih procesa, usklađivanje ustavnih principa sa duhom Dejtona ne prema pravnim principima i slovu zakona već prema ciljevima koji se žele postići. Zatim stvaranje funkcionalne države BiH, što reformatori tumače u kontekstu slabljenja entiteta uz jačanje državnih institucija, dakle unitarizacija. Konačna reformska faza je stvaranje građanske države, bez entiteta, sa temeljnim principom „jedan čovjek, jedan glas“ čime bi Bosna i Hercegovina postala država pod dominacijom jedne nacije iako je svagda bila tretirana kao zemlja višestrukog identiteta i suvereniteta, pa kao takva ne može biti vezana za jednu naciju.

Građanska država je postala identifikaciona sintagma - in prima et in ultima linea bošnjačke intelektualne strukture (u prvoj i posljednjoj liniji). U tom dakako, prednjači Asocijacija nezavisnih intelektualaca – Krug 99 iz Sarajeva, koji se uglavnom zalažu za građansko uređenje države. Jedan od istaknutih intelektualaca iz tog Kruga je prof. Senadin Lavić, koji se zalaže za građansku državu, koja po njemu jedino osigurava mir i stabilnost odbacujući sadašnji

ustavni poredak. Ističe „da Dejton destruirao državni suverenitet i dovodi do gubitka etatiističke supstance Bosne i Hercegovine što dovodi do trajajuće krize“, te da je etnički veto glavna kočnica krize.⁸⁰² Etnopolitike su, kako on kaže, nametnuti obmanjujući narativ kojim se nameće pripovijest da su narodi suvereni i da je država drugobitna po pitanju suvereniteta.⁸⁰³ Negirajući konstitutivnost, odnosno suverenost triju naroda, prof. Lavić ne samo da negira temeljnu ustavnu kategoriju već i istorijsku činjenicu da je Bosna i Hercegovina od pamtivjeka bila tretirana kao zemlja višestrukog identiteta i suvereniteta. Srbi, Bošnjaci i Hrvati u Ustavu navedeni kao konstitutivni narodi su bez sumnje državotvorni nosioci suverene vlasti, a ne nepostojeći bosanci, kako to želi prikazati prof. Lavić odbacujući konsocijacijski model demokratije koja predstavlja osnovu za uređenje države kojom se različitim društvenim grupama bez obzira na brojnost omogućuje participacija u vlasti, za razliku od demokratije koja funkcioniše na bazi većine gdje je prisutna mogućnost preglasavanja određenih grupacija.

Konsocijacijski model demokratije aplikativan je za podijeljena društva kakva je Bosna i Hercegovina. Opšteprihvaćena obilježja ovog modela demokratije su: autonomija pojedinih grupa, velika koalicija grupe partija, proporcionalna zastupljenost svih aktera u javnom političkom životu, te pravo kolektivnog veta na ključne političke odluke. Budući da je Bosna i Hercegovina višenacionalna, konkretnije tronacionalna država, ovaj vid demokratije najviše odgovara za uređenje odnosa kao što je u savremenim evropskim zemljama (Belgija, Švajcarska i dr.). Za Bošnjačke intelektualne strukture za sve nedaće u Bosni i Hercegovini su kriva dejtonska rješenja, očito iz razloga što je njima eliminisana mogućnost bošnjačke dominacije. Njihove opservacije i analize uglavnom se svode na osporavanje republike Srpske koja je po njima nastala zahvaljujući velikosrpskom hegemonizmu. Tako npr. prof. Denis Bećirović, dugogodišnji poslanik u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine na promociji svoje

⁸⁰² Senadin Lavić, *Preko reforme Izbornog zakona do trećeg entiteta*, Radio Sarajevo.ba od 7. maja 2022. godine.

⁸⁰³ Milan Šukalo, *Slobodna Bosna* od 2. novembra 2020. godine u komentaru prof. S. Lavića *Diskurs o bosanstvu*.

knjige „Agresija, genocid, zločin protiv čovječnosti i zlo su ponovljivi“, kaže: „Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini je supstanci- jalna konstanta srbijanske politike u najmanje posljednja dva stoljeća. Epilog takve politike je katastrofalan. Stotine hiljada mrtvih, milioni protjeranih i raseljenih, cijele generacije koje su otrovane ekstremizmom i šovinizmom, zao- stajanje u kulturnom, naučnom, privrednom i svakom drugom smislu za ne- razvijenim svijetom“⁸⁰⁴. Srbofobija i mržnja prema Srbiji je prisutna kod boš- njačkog dijela stanovništva zahvaljujući iskrivljenoj svijesti pod uticajem o- vakvih intelektualaca i to profesora univerziteta, a takvih ima u znatnom broju koji preko medija i studenata oblikuju svijest šireg kruga ljudi. Zabrinjavajuća je, kako ovaj profesor olako negira činjenice i prosipa laži.

Srbija nikada nije vršila okupaciju Bosne i Hercegovine, već je učestvovala u njenom oslobađanju, počevši od Turaka i Austrougara. U Beograd su za vrijeme Turaka dolazili janjičari i dahije iz Bosne, a za vrijeme Austrougara šuckori koje su slali okupatori. Svakome ko imalo poznaje istoriju veoma je jasno da kroz istoriju nije bilo velikosrpske hegemonije i nikada ideja Velike Srbije nije bila suština srpske vladajuće politike. Te kvalifikacije na račun srp- skog naroda su izmislile bečke tajne službe i njihova propaganda, da bi ih u kasnijoj fazi prihvatila Kominternu, a potom zapadne sile. A da o Drugom svjet- skom ratu ne govorimo jer je mnogo toga u ranijim poglavljima rečeno, što je notorna činjenica da su Srbi iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske bili glavni nosi- oci borbe protiv nacizma i povampirenog ustašluka. U građanskom ratu u Bosni i Hercegovini 90-ih godina, Srbija nije učestvovala ako se izuzme pomoć koju je pružala Srbima preko dobrovoljačkih struktura i humanitarne pomoći. Učešće JNA u ratu u Bosni i Hercegovini u određenom periodu nije bilo pod komandom Srbije. Uostalom na tom tragu intonirana je i odluka Haškog tribu- nala.

Ukidanje i nestanak Republike Srpske je konstanta bošnjačke političke re- torike, samo što to neki krugovi govore otvorenije, a neki prikrivenije koristeći

⁸⁰⁴ Portal Vijesti.ba od 20. marta 2022. godine.

princip „mišjeg ugriza“, odnosno korak po korak uz sadejstvo određenih krugova iz međunarodne zajednice. Društvena svijest po tom pitanju u bošnjačkoj strukturi društva drži se u zatočenim modelima života. Negatorski odnos koji koriste određene političke i intelektualne strukture okupljeni oko Kruga 99 često prelaze granicu dopuštenog. Ona je kontekstualno uslovljena sa unitarističkom ideologijom i građanskom državom koja nije dostižna jer nije moguća zbog neprihvatanja druga dva naroda. Unitarna država ignoriše etničku složenost i državnopravno izražavanje etničkih zajednica. napuštanje principa konsocijacije, odnosno dogovora u rješavanju spornih pitanja gdje god je to moguće predstavlja opravdan razlog za zabrinutost. Na drugoj strani, za Republiku Srpsku, održanje državnosti dostignute Dejtonskim sporazumom je na vrhu srpske agende. Kontekstualno gledano, to podrazumijeva odbacivanje svakog vida promjene ustavnog uređenja koje bi Republiku Srpsku dovelo u nepovoljniji položaj, odnosno koje bi išlo na uštrb njenog ustavnopravnog statusa, posebno u pogledu dostignute političko-teritorijalne samostalnosti. Štaviše, traži se vraćanje izvornim aspektima Dejtonskog sporazuma.

U postdejtonskom periodu izvršene su vrlo značajne promjene Ustava, što se namjerno stavlja u stranu, istina velik dio nije izvršen putem formalno-pravne predviđene procedure (putem ustavnih amandmana), shodno članu X Ustava Bosne i Hercegovine, već putem prenosa ili preuzimanja nadležnosti sa entiteta na državu u formi zakona. Prenos, odnosno, preuzimanja nadležnosti vršilo se uglavnom pod pritiskom OHR-a i odlukama Visokog predstavnika i Ustavnog suda na osnovu improvizovanog pravnog osnova, a u manjem dijelu uz saglasnost entiteta. Polaznu osnovu za antiustavne promjene ustava činilo je tzv. ekstezivno tumačenje pojedinih odredaba Ustava u smislu proizvoljnog pronalaženja pravnog titulusa, uglavnom koristeći odredbe koje se odnose na zaštitu ljudskih prava i suvereniteta Bosne i Hercegovine. Dakako, ovim promjenama značajano su se proširila ovlaštenja države na štetu entiteta. Faktički, vršena je revizija Ustava bez formalne promjene i jednog slova Ustava⁸⁰⁵. Ovaj

⁸⁰⁵ Kao osnovni vidovi faktičkih promjena ustava spominje se: ustavni običaj, promjene ustava putem zakona i drugih propisa i sudsko tumačenje ustava u zemljama bez ikakvih

proces bio je posebno intenzivan u periodu od 2000. do 2006. godine, a bio je popraćen populističkim prevarama od međunarodne zajednice o evropskim integracijama i evropskoj budućnosti zemlje. Iako je prenosom i preuzimanjem nadležnosti sa entiteta na državu Bosna i Hercegovina postala država sa svim potencijalom klasične federacije i dalje je na sceni trend urušavanja entiteta putem osporavanja njihovih nadležnosti. Inicijative uglavnom dolaze od bošnjačke političke i intelektualne strukture uz podršku određenih krugova međunarodne zajednice. Kao glavni instrument u ostvarivanju toga cilja koristi se Ustavni sud Bosne i Hercegovine koji zahvaljujući svojoj strukturi sa inostranim elementom u postupku donošenja odluka preglasava srpske članove suda i donosi odluke na štetu Republike Srpske.

Iako je došao na vlast uz podršku određenih krugova iz međunarodne zajednice, Milorad Dodik kao dugogodišnji vladar Republike Srpske, vremenom je zauzeo ignorantski stav prema međunarodnoj zajednici i njenim institucijama u Bosni i Hercegovini ocjenjujući da su njeni subjekti na stalnom tragu podrške bošnjačkom političkom vodstvu u cilju stvaranja unitarne države, što je neprihvatljivo za Republiku Srpsku. Poznat kao politički pragmatik bez velikih političkih uvjerenja, ciničan prema vrijednosti ljudi, mijenja svoja stanovišta zavisno od političkih ambicija. Suočivši se sa bošnjačkom destrukcijom Republike Srpske, domogavši se vlasti u jednom politički nezrelom društvu, stavlja pod svoju kontrolu sve poluge vlasti u Republici Srpskoj. Stranka mu je važnija od svega, čije pristalice su zaposjele ključne pozicije kako u državi tako u entitetima, tako i u drugim javnim institucijama. U javnom diskursu prevladava narativ da je bio američki čovjek da bi se "preokrenuo" u ruskog čovjeka. Svoju zahvalnost prema Ešdaunu i Olbrajtovoj za dovođenje njega na vlast, iskazao je svojom popustljivošću i aktivnim učešćem u smjeni Nikole Poplašena, jednog od predsjednika Republike Srpske i niz stranačkih kadrova SDS-a. Iza njega stoje kontradiktorni potezi kao što je Aprilski paket i Prudski sporazum, koji su bili veoma štetni za Republiku Srpsku, srećom što ih je Haris Silajdžić odbio. Put Bosne i Hercegovine u NATO javno osporava, a iza kulisa je

kodifikovanih ustava (Miodrag Jovičić, *O ustavu-teorijsko komparativna studija, Savez udruženja pravnika Jugoslavije*, Beograd 1997, str. 24-25.

kooperativan na realizaciji procesa. Njegovo vladanje obilježilo je i manipulisanje sa referendumima koji nikada nisu održani, donošenje deklaracije o samostalnosti Republike Srpske, negiranje države Bosne i Hercegovine, posjete Putinu pred izbore, proglašavanje glavnih konkurenata u opoziciji Srpske demokratske stranke i Stranke demokratskog progresa za izdajnike koji, kako to Dodik ističe sarađuju sa bošnjačkim strankama i koje finansiraju stranci. Sve to bez valjane argumentacije i dokaza uz prećutno odobravanje Amerikanaca i medijsku kampanju koju drži pod svojom kontrolom, omogućilo mu je da postane apsolutni gospodar Republike Srpske, glavni „baja“ kako se u svom selu prozvaao, koji jedini može da spasi Republiku Srpsku od ugroženosti koja dolazi iz Sarajeva. Dakako, njegovom usponu doprinijela je i sinhronizovana aktivnost Bakira Izetbegovića i njegove stranke SDA koji često koristi sintagmu „ukidanja Republike Srpske“ nazivajući politička vodstva u Republici Srpskoj genocidima, pa čak i prijetnji ratom.⁸⁰⁶ Republika Srpska označava se kao subverzivni faktor za državu Bosnu i Hercegovinu, a riječ genocid postalo je demonizovano stanovište kada se govori o srpskoj politici u Bosni i Hercegovini od strane bošnjačkih unitarista. Zbog nedostatka demokratskog potencijala u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj vršila se hegemonizacija na nacionalnoj agendi. Stalno djelovanje političkih elita na različitim kolosjecima stvara podjelu i polarizaciju građana i tenzije u društvu. Narativnu matricu gdje jedna strana vrši verbalnu agresiju na Republiku Srpsku, a druga uzvraća istom mjerom- napadom na Bosnu i Hercegovinu, stvara strah i nesigurnost kod građana i opredjeljuje ih za priklanjanje jednom čovjeku personalizovanog u vođi sa vjerom da on može riješiti sve probleme. Proizvodnja kriza u Bosni i Hercegovini i upravljanje strahovima je pouzdan obrazac za očuvanje vlasti, što potvrđuje gotovo ista politička elita u vrhu vlasti i entiteta i države u postkonfliktnom periodu.

Matrica ostajanja na vlasti vladajućih stranaka u Bosni i Hercegovini je da se „svi zaklinju u Dejton, a najveći proizvedeni strahom su antidejtonski. Prvo je počelo u Federaciji BiH sa predizbornim sloganom „Bosna i Hercegovina bez entiteta“, a onda strateškim dokumentima o ukidanju entiteta. Izostala je bilo

⁸⁰⁶ Globus od 10. avgusta 2022. godine, Prijetnja ratom lidera SDA B. Izetbegovića osudila je ambasada SAD što je prava rijetkost kada je u pitanju bošnjačka politička elita.

kakva reakcija Visokog predstavnika i međunarodne zajednice, što mu je osnovni zadatak, a ne da donosi zakone, ustavne amandmane ili da smjenjuje pojedince i zabranjuje im političko djelovanje. Bilo je to frustrirajuće za Srbe iz Republike Srpske, pa je uslijedio odgovor referendumskom prijetnjom i mirnom razlazu. Širenjem straha vodeći lideri homogenizovali su narod u nacionalne tabore koji su na izborima davali povjerenje svojim zaštitnicima.⁸⁰⁷

Za nestabilne političke odnose u Bosni i Hercegovini svakako da dobar dio krivice snosi međunarodna zajednica koja je od samog početka pravila kardinalne greške. Već početkom političke krize 90-ih godina ona se stavlja na bošnjačko-hrvatsku stranu, priznavajući Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu iako ona nije ispunjavala postavljene uslove, jer nije bilo konsenzualnog dogovora između sva tri konstitutivna naroda, a za rat optužujući srpsku stranu.

U postkonfliktnom periodu, ona nije mijenjala svoju poziciju, uglavnom podržavajući bošnjačku nacionalnu komponentu. Sasvim sigurno je da je Zapad sukrivac kriza koje permanentno prate bosansko-hercegovačko društvo, jer je podrškom redukovanja nadležnosti entiteta u korist države faktički doprinijelo nezadovoljstvu jedne strane, u ovom slučaju Republike Srpske. Ni jedan program političkih stranaka u Sarajevu ne spominje koncept Bosne i Hercegovine koja se bazira na Ustavu i Dejtonskom sporazumu, već gotovo svi zagovaraju unitarnu državu zasnovanu na građanskom narativu, pozivajući se na princip „jedan čovjek jedan glas“. Transformacija višenacionalne zajednice u multietničko društvo je suprotno dejtonskim i ustavnim principima. Multietničko društvo i višenacionalna zajednica se znatno razlikuju. Za razliku od multietničkog društva koje se tretira kao jednonacionalna država u političkom i građanskom smislu, bez obzira na etničke, kulturne, jezičke i vjerske razlike, a označavaju se kao građanske zajednice.⁸⁰⁸ Višenacionalna zajednica, odnosno država je zasnovana na teritorijalno-političkom principu kako bi nacije zaštitile

⁸⁰⁷ Prof. dr Branko Dokić, Kolumne Nezavisne novine, Banja Luka od 19. novembra 2021. godine.

⁸⁰⁸ Vesna Pešić, *Rat i nacionalne države i srpska strana rata I*, Beograd, str. 32-33.

svoj slobodan razvoj. Gotovo svi predstavnici vezani za međunarodnu zajednicu označavaju Bosnu i Hercegovinu multietničkom zajednicom što je suprotno njenom temeljnom ustavnom određenju, koje je određuje kao višenacionalnu zajednicu. Za ponašanje međunarodne zajednice moglo bi se reći, što se Bosna i Hercegovina više spolja integriše, to se znatno više iznutra dezintegriše. Često se stiče utisak da subjekti međunarodne zajednice nisu u stanju da sagledaju realne odnose koji su prisutni u Bosni i Hercegovini. Ali se mora priznati da su predstavnici međunarodne zajednice stekli značajne vještine u tumačenju i manipulisanju zakonom, rade na ekstremnoj ivici pravnih okvira, često koristeći ucjenjivačke kapacitete i beskrupulozno miješajući se u unutrašnje stvari stalno sugerišući promjenu ustavnog uređenja. Tako u Izvještaju komiteta za međunarodne odnose kuće lordova pri britanskom parlamentu o zapadnom Balkanu za period 2012-2019. godine, se ocjenjuje da je „Dejtonski sporazum vrhunski sporazum za okončanje rata, ali veoma loš sporazum za uspostavljanje države i da nije uspostavio državu sa ustavom koji pravilno funkcioniše. Mogućnost da ona postane uspješna država u okvirima postojećeg ustava snažno odbijaju oni sa kojima smo se susreli u regionu.“ Očito su se susreli sa bošnjačkim predstavnicima koji nikada iskreno nisu prihvatili ustavno uređenje uspostavljeno Dejtonskim sporazumom.⁸⁰⁹ Najbolji primjer britanske „pravednosti i nepristrasnosti“ u Bosni i Hercegovini pokazao je PEDI Ešdaun radeći i kažnjavajući samo srpsku stranu.⁸¹⁰

Za vrijeme institucionalne krize u Bosni i Hercegovini pred kraj 2021. godine i početak 2022. godine, još snažniji utisak ostavlja rezolucija koju je donio njemački Bundestag kojom je želio da stvori klimu o stanju u Bosni i Hercegovini, koja vrvi od niza netačnih i bezobzirnih informacija. Rezolucijom se traži od Evropske unije da se osobe, institucije i preduzeća koja potkopavaju suverenitet i teritorijalni integritet i ustavno-pravni poredak Bosne i Hercegovine podvrgne sankcijama. Izvjestilac Adi Ahmetović, poslanik u Bundestagu,

⁸⁰⁹ ba.n1info.com (<https://ba.n1info.com>) od 21.5.2018. godine.

⁸¹⁰ Silvia Ramel *Od, neokolonijalne Međunarodne zajednice do posthomogene Evrope*, Status br. 13/08, str. 11 (autorica je naučni asistent na Evropskom institutu Univerziteta u Ženevi).

je tom prilikom poručio da je propao koncept konstitutivnih naroda, što je faktički rušenje Ustava BiH, što predstavlja protivdržavno djelovanje protiv jedne strane države i to iz zemlje koja gaji ustavni patriotizam. Što je previše, previše je. Slično stanovište u smislu potrebe ustavnih promjena na fonu stvaranja „funkcionalne države“ izrazili su Američki kongres i Evropski parlament. Čak je Američki kongres išao tako daleko da je usvojio Zakon o odvracanju od destabilizujućih radnji u Bosni i Hercegovini, kojim se potvrđuje američka podrška Dejtonskom sporazumu, a koji predviđa određene ustavne adaptacije. Bilo bi poželjno da se američki zvaničnici pridržavaju slova ustava, a ne duha koji po svojoj volji, prema potrebi u datim okolnostima kreiraju. Atak na ustavni poredak Bosne i Hercegovine je permanentno prisutan počevši od potpisivanja Dejtonskog sporazuma do današnjih dana, jer on u stvari nikad nije prihvaćen od bošnjačke strane, što je glavni razlog nestabilnosti Bosne i Hercegovine. Gotovo je nemoguće da to ključni faktori iz međunarodne zajednice ne žele da shvate i licemjerno optužuju onu stranu koja želi zadržati dejtonsko ustavno uređenje kao trajno rješenje.

Prihvatanje tzv. „etničkog unitarizma“ kojem teže bošnjačke političke i intelektualne strukture je neprihvatljivo za srpsku i hrvatsku nacionalnu strukturu, jer žele zadržati posebnost svoga kulturnog identiteta, svoga jezika, pisma i književnosti, sopstvenu nacionalnu ideologiju i istorijsku individualnost. Imaju društvenu elitu sa izvornom nacionalnom svijesću koja se oblikovala prevashodno u borbi za nacionalno oslobođenje. Zapad i Evropska unija u političkom smislu imaju regresivnu agendu koja u najvećoj mjeri podsjeća na politiku Austrougarske okupacione vlasti, koja je pokušala da u Bosni i Hercegovini stvori jedinstvenu bošnjačku naciju. Naravno, taj eksperiment nije uspio kao što taj model nije ni danas prihvatljiv za druga dva konstitutivna naroda. Bosna i Hercegovina ima perspektivu, ako sačuva osebenosti svakog svog dijela, dovođenjem suprotnosti u položaj ravnoteže iako višenacionalno društvo mora istrajati na postulatima konsocijalne demokratije. Koncept koji podržava bošnjačka nacionalna struktura podržana od SAD i drugih zapadnih zemalja favorizovanjem postepenog staranja jedinstvene države nije realan jer ga ne prihvataju Srbi i Hrvati. Bosna i Hercegovina je država za koju se može reći da je ure-

đena po modelu kao i druge federalne države sa određenim specifičnim elementima, čiji problem nije u njenoj organizovanoj strukturi već u neodgovornosti političkih elita koje permanentno kreiraju međusobne tenzije, kojima nedostaje sposobnost za dogovor u okviru pravnog i političkog okvira. Ciljevi političkih elita nadilaze pravo i suprotnosti su sa najvećim aktom zemlje. Uvijek se traži ono što izlazi iz okvira normativno-pravnog sistema, za šta veliku odgovornost snosi međunarodna zajednica koja se u pravilu svrstava na bošnjačku stranu. Sama konstrukcija nije realna jer favorizuje i ohrabruje jednu stranu koja traži sve više i nikada neće stati, jer smatra da je ona uvijek u pravu. Takva tendencija u izgradnji države vodi degradaciji pravne države i otupljuje oštricu njenih institucija i vrijednosne okvire pravne države i vladavinu prava i usmjerava društvo na pogrešnim vrijednosnim temeljima. Sistem postaje disfunkcionalan i skup jer se blokira na bazi stranačkih interesa, a ne iz objektivnih zakonskih i ustavnih rješenja.

ODLUKE USTAVNOG SUDA BOSNE I HERCEGOVINE DAMOKLOV MAČ NAD REPUBLIKOM SRPSKOM

U savremeno uređenim državama ustavno-sudska instanica oličena u ustavnom sudu predstavlja važan segment demokratskog političkog sistema. Radi se o posebnom državnom organu čija je primarna funkcija kontrola ustavnosti i zakonitosti opštih pravnih akata po posebno utvrđenom postupku. Ustavni sud je autonomna institucija najvišeg autoriteta kome je povjerena uloga čuvara ustava i njegovih temeljnih vrijednosti. Kao samostalan i nezavisan organ, u odnosu na druge strukture vlasti (zakonodavnu, izvršnu i sudsku), dužan je da se u donošenju akata i preduzimanja radnji u okviru svoje nadležnosti strogo drži ustava, ne upuštajući se u postupku kontrole ustavnosti u to da li je zakonodavac ili drugi državni organ svoja ovlaštenja politički cjelishodno koristio, već samo da li se držao okvira utvrđenih ustavom⁸¹¹. Prema tome, zadatak ustavnog suda nije da cijeni cjelishodnost i svrsishodnost sadržaja zakona i drugih akata državnih organa, već je njegov zadatak da rješavajući spor o njihovoj ustavnosti sačuva volju ustavotvorca izraženu u ustavu. Stoga kad ustavni sud interpretira ustavnu normu, i pri tome utvrđuje njeno značenje i smisao, on faktički podsjeća na ustavotvorca jer ima „diskrecionu vlast u pogledu kreativne interpretacije“⁸¹², što naravno formalno i faktički nije, jer, u tim situacijama

⁸¹¹ Tako prema Zakonu o saveznom ustavnom sudu Njemačke (čl.80 i 85.), Savezni ustavni sud rješava o pravnom pitanju. U praksi italijanskog Ustavnog suda potvrđeno je pravilo da kontrola ustavnosti zakona „isključuje svaku ocenu političke prirode, kao i svako mešanje u diskrecionu vlast parlamenta“. (Prema: Bosa Nenadić, op.cit.str. 56).

⁸¹² *Isto*, str. 76.

stvaralački tumači, a ne stvara pravne norme, on nema nikakvu ulogu u reviziji ustava jer je ustavnosudska funkcija ustanovljena funkcija, a ne ustanovljujuća kao što je ustavotvorna.⁸¹³

Složeno državno uređenje BiH uslovalo je organizaciju ustavno-sudske funkcije prema kojem je uveden centralizovan sistem kontrole, pri čemu je kao u nekim drugim složenim državama (Njemačka, Rusija) uvaženo federalno načelo. Shodno tome, pored Ustavnog suda BiH postoje i ustavni sudovi federalnih jedinica (entiteta). Za razliku od ostalih federacija, u Bosni i Hercegovini je posebno naglašen neposredan uticaj federalnih jedinica (entiteta) na sastav Ustavnog suda prema kojem parlamenti entiteta biraju šest od ukupno devet sudija. Četiri člana bira Federacija, a dva člana Republika Srpska, dok preostala tri člana bira predsjednik Evropskog suda za ljudska prava, uz konsultacije sa Predsjedništvom Bosne i Hercegovine, s tim da oni ne mogu biti državljani susjednih država.

Mogućnost koja je predviđena ustavom da poslije isteka prvog mandata, Parlamentarna skupština može zakonom predvidjeti promjenu načina izbora trojice sudija, i to gotovo nakon više od dvadeset godina nije učinjeno, uglavnom zbog toga što ne žele bošnjačka nacionalna zajednica i međunarodna zajednica.

Prijedlozi predstavnika iz Republike Srpske u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine da se donese zakon kojim bi se zamijenile strane sudije sa domaćim nije uspio.⁸¹⁴ Zadržavanje stranih sudija

⁸¹³ Radomir V. Lukić, *Ustavno sudstvo i mehanizmi zaštite ustavnog položaja Republike Srpske u Bosni i Hercegovini*, Republika Srpska-20 godina razvoja“, Banjaluka, 2022, str. 712.

⁸¹⁴ U tom kontekstu tekst prijedloga Zakona Predstavničkom domu podnio je poslanik Momčilo Novaković 2005. godine. Tekst je pod pritiskom Pedi Ešdauna i predstavnika bošnjačke zajednice povučen. Poslanička inicijativa koju je podnio poslanik Petar Kunić 2013. godine takođe je odbijena od strane bošnjačke zajednice. Najviši zvaničnici Republike Srpske i njeni predstavnici u institucijama Bosne i Hercegovine, te lideri političkih stranaka potpisali su 2015. godine zajedničku izjavu kojom su zatražili donošenje Zakona o Ustavnom sudu BiH kojim bi se uklonile strane sudije iz sastava Ustavnog suda. Pored toga, da bi se spriječilo preglasavanje zatraženo je da donošenje odluka Ustavnog suda

uklapa se osmišljeni koncept centralizacije nadležnosti na nivou državnih institucija koji se sprovodi preglasavanjem sudija, uglavnom iz Republike Srpske, a često i hrvatskih iz Federacije Bosne i Hercegovine, s obzirom da uz podršku stranih sudija bošnjačke sudije u Ustavnom sudu imaju potrebnu većinu. Stranim sudijama se produžava mandat unedogled iako samo imenovanje predstavlja pravni problem, ako se ima u vidu teritorijalno i personalno važenje prava. Uz to Savjet Evrope nije potpisnik Dejtonskog sporazuma i Ustava BiH, da bi ga ovi dokumenti obavezivali, pa stoga ne postoji pravni osnov za njihovo imenovanje. Takođe, pravila koja se primjenjuju na domaće sudije u cilju jačanja nezavisnosti ustavnih sudija, ne primjenjuju se na strane sudije, ne podliježu zabrani članstva u političkim strankama, niti se od njih traži politička neutralnost, te da u donošenju odluka i glasanju ne podliježu političkim pritiscima. Za razliku od Bosne i Hercegovine, gotovo u svim zemljama, gdje je predviđena kontrola ustavnosti, postupak pred ustavnim sudom, organizacija ustavnog suda, izvršenje odluka ustavnog suda i drugih pitanja koja nisu uređena ustavom regulišu se zakonom⁸¹⁵, odnosno zakonom i Poslovníkom o radu Ustavnog suda ili čak ustavnim zakonom. Poslovník o radu Ustavnog suda je izraz regulatorne autonomije Ustavnog suda koja se sastoji u pravu suda da samostalno uređuje unutrašnju organizaciju i način rada. Ustav Bosne i Hercegovine (član VI/2b) je odredio da Ustavni sud ima ovlaštenja da usvoji poslovník suda kojim će se urediti sudski postupak koji će biti javan. Umjesto poslovníka, Ustavni sud je donio pravila o radu. Poslovníkom o načinu rada, tj. poslovanja suda regulišu se unutrašnji rad i odnosi u sudu pri vršenju ustavno-sudske funkcije. Da se izbjegnú donošenja Zakona o radu Ustavnog suda, Ustavni sud je

uključuje jednog sudiju iz svakog konstitutivnog naroda. U izjavi je navedeno da će ukoliko se donese zakon naknadno donijeti odluka da li će srpski predstavnici učestvovati u daljem radu institucija Bosne i Hercegovine. Zakon je naišao na blokadu u parlamentarnim komisijama da bi ga Savjet ministara proslijedio Parlamentu gdje je blokiran od strane bošnjačkih poslanika.

⁸¹⁵ Takav način regulisanja pitanja vezanih za rad suda prisutan je naročito u federalnim državama, gdje se često pojavljuju federalni sporovi. Npr. SR Njemačka donijela je Zakon o saveznom ustavnom sudu 1951. godine, koji je više puta mijenjan i dopunjavan. Belgija, koja ima najslabiji sistem sistema Bosne i Hercegovine, donijela je specijalni sud o arbitražnom sudu, dok Austrija ima Savezni ustavni zakon iz 1976. godine.

preuzeo obavezu da sam svojim pravilima uređuje pitanja, kao što su uslovi za razrješenje sudija, imunitet sudija, pitanja izvršenja privremenih mjera, izvršenje odluka Ustavnog suda i dr. Neregulisanjem brojnih pitanja koja se uređuju gotovo u svim zemljama zakonom, Ustavni sud je sebi dao za pravo da svojom voljom uređuje pitanja koja se prevashodno uređuju zakonom, a koja može mijenjati kad to zaželi. Treba naglasiti da sudska nezavisnost leži u činjenici da se ta nezavisnost upravo obezbjeđuje putem podređenosti ustavno-sudske vlasti ustavu i zakonu, uz odsustvo bilo kakvog vida političkog pritiska na ovu vlast, što ne podrazumijeva stvaranje izolovanog autonomnog sistema bez ikakve saradnje sa drugim vlastima. Nezavisnost ustavnog sudstva prevashodno nalazi svoje uporište u pravu svoje države, što primarno čine ustavni akti i zakonski propisi, a što ne isključuje međunarodne akte⁸¹⁶.

Pravila Ustavnog suda Bosne i Hercegovine⁸¹⁷ (član 2) preziciraju da je Ustavni sud u odnosu na druge organe vlasti, samostalan i nezavisan. Istim članom utvrđeno je da nijedan organ u Bosni i Hercegovini ne može donositi zakone i druge propise koji se odnose na rad Ustavnog suda BiH. Čini se da Ustavni sud ovakvom formulacijom djeluje *ultra vires* (izvan ovlaštenja), jer tako nešto nije predviđeno Ustavom BiH, pogotovo se takve odredbe ne mogu donositi. Ustavni sud sa ovako situiranim normativno-pravnim okvirom više liči na međunarodni organ, a ne na sud jedne suverene i nezavisne države. Njegova vlast, ničim ograničena ni kontrolisana, polazi od rimskog koncepta suvereniteta, tj. od apsolutne vlasti koja se ne kontroliše. Nedostatak Zakona o ustavnom sudu stvara veliku i nepremostivu prazninu koja otvara put arbitrarnosti i samovolji u postupku. Ustavnom sudu je potrebna zakonska pravda *iustitia legalis*, a ne pravda devetorice koja je *a la carte*, tj. prilagođavanje pravde političkim potrebama i interesima. Svojim pravilima prema kojima nijedan organ u

⁸¹⁶ Ovdje svakako ne treba isključiti i međunarodne akte, posebno one koji se odnose na garancije nezavisnosti sudova i zaštitu ljudskih prava, a to su u prvom redu dokumenti koji se odnose na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, ako što su i Osnovna načela o nezavisnosti sudija iz 2002. godine, tzv. Bangalorska načela (usvojena u Hagu). Tu svakako je i možda najznačajniji dokument Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (usvojena u Rimu 1950. godine).

⁸¹⁷ *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 60/05 i 151/09.

Bosni i Hercegovini ne može donositi zakone i druge propise i opšte akte koji se tiču rada Ustavnog suda čime je Ustavni sud preuzeo ulogu stvaraoca ustava za šta je ovlašten Parlament. Umjesto da se zadrži na tome da Pravilnikom uređuje organizaciju i unutrašnje odnose, on je sebi uzurpirao pravo da uređuje odnose van tih okvira koji pripadaju parlamentu, što je apsurd. Samo monarsi su mogli donositi pravila koja su vrijedila za sve. Nema sumnje da je zamijenivši pravilnik pravilima u cilju da promjeni sadržaj svojih ovlaštenja, izašao iz okvira svoje nadležnosti jer je išao nauštrb slobodnog političkog djelovanja zakonodavne vlasti. Zabranom donošenja zakona Ustavni sud BiH prelazi u domen političke cjelishodnosti, što je u nadležnosti zakonodavca i sebe proglasio „suverenom“ Bosne i Hercegovine. Ovaj sud u skladu sa sopstvenim pravilima i prema sopstvenom nahođenju „širi“ i „skuplja“ sopstvenu nadležnost, odnosno bez ikakvog zakonom postavljenog uporišta odlučuje za koje predmete ima, a za koje nema nadležnost⁸¹⁸. U svom djelovanju u postkonfliktnom periodu Ustavni sud BiH je donio niz Odluka koje su u najmanju ruku sporne, počevši od Odluke o konstitutivnosti pa do najnovijih, o Danu Republike Srpske i državnoj imovini. Znatan dio njegovih odluka temelji se na spornom ustavnopravnom osnovu, politički motivisan cijevima. Ustavni sud ne može poništavati istorijske činjenice koje su odredile obilježavanje Dana Republike, jednog od entiteta koji u najmanju ruku ima pravo da autonomno odredi dan svog stvaranja. Odluka Ustavnog suda BiH donesena u sporu između Bosne i Hercegovine i Republike Srpske u pogledu nadležnosti regulisanja državne imovine⁸¹⁹ opravdano se dovodi u vezu sa Arbitražnom odlukom za oblast Brčkog, odnosno ustavno rješenje vezano za Brčko Distrikt. Obrazlažući svoju odluku, Ustavni sud je naglasio da cjelokupni pravni sistem entiteta mora biti u saglasnosti sa Ustavom BiH, te da državna imovina čini integralni dio ustavnih karakteristika i ovlaštenja država, da je državna imovina bitan element da državna vlast bude suštinski, a ne formalno suverena vlast, „samim tim regulisanje

⁸¹⁸ Prof. dr Ljiljana Mijović, *Bosna i Hercegovina pred Evropskim sudom*, Banja Luka, 2014, str. 15 i 199 (autor je bivši sudija Evropskog suda za ljudska prava od 2004. do kraja 2014. godine).

⁸¹⁹ *Odluka Ustavnog suda od 13.7.2012. godine.*

državne imovine i njena isključiva nadležnost“. Ustavni sud BiH ovdje polazi od jednog opšteg pristupa koji određuje primat državnog prava nad entitetskim, ispuštajući iz vida činjenicu da Ustav BiH ne zahtjeva da cjelokupni pravni sistem entiteta bude u skladu sa Ustavom BiH, jer je jedan velik dio kompetencije entiteta (zbog izričite ustavne podjele nadležnosti i pretpostavke nadležnosti u korist entiteta) prevazilazi okvire nadležnosti utvrđene Ustavom BiH i pripada pod kontrolu ustava entiteta⁸²⁰. Ustav BiH ograničava pravo entiteta samo u oblastima koja su rezervisana za Bosnu i Hercegovinu. Pored toga, ovdje nedostaje propis koji bi na izričit način rješavao pitanje primata državnog prava nad entitetima. Upravo obratno, Ustav BiH u članu 3a utvrđuje da „sve vladine funkcije i ovlaštenja, koje nisu ovim Ustavom izričito data institucijama Bosne i Hercegovine, pripadaju entitetima“. Nadležnost regulisanja državne imovine nije uvrštena ni jednom odredbom u nadležnost Bosne i Hercegovine, pa prema tome shodno odredbi člana 3a Ustava BiH nadležnost pripada entitetima, što nije sporno tumačenjem slova Ustava.

U teritorijalnom smislu Brčko Distrikt čini zasebnu cjelinu čija teritorija pripada Federaciji BiH i Republici Srpskoj, što upućuje na zaključak da entiteti na svojoj teritoriji sami uređuju svojinske odnose, jer da linija razgraničenja nije bila sporna u oblasti Brčkog, teritorija bi bila u svojini jednog od entiteta i pod upravljačkom strukturom tog entiteta. Analogno tom rješenju imovina entiteta pripada pod upravljačku strukturu entiteta. Tumačenje da državna imovina ne zadire u teritorijalna pitanja, teško je prihvatljivo, imajući u vidu činjenicu da imovina koja se nalazi na teritoriji jednog entiteta pripada tom entitetu. Uostalom, građanski rat koji se vodio u Bosni i Hercegovini vodio se za teritorij i imovinu koja se nalazi na tom teritoriju. Republika Srpska je 1994. godine odbila plan Kontakt grupe upravo iz razloga što je tim planom bio raspodjeljen prirodni i ekonomski potencijal na štetu Republike Srpske. Sam Holbruk je izjavio da se devedeset posto vremena na pregovorima u Dejtonu utrošilo na teritorijalnu podjelu između entiteta u šta je bila uključena imovina i sva

⁸²⁰ Npr. Ustavni sud BiH nije nadležan da ocjenjuje saglasnost zakona i drugih akata entiteta u odnosu na entitetske ustave, što govori da je veći dio pravnog sistema entiteta izvan kontrole Ustavnog suda BiH.

prirodna bogatstva. Uostalom, iz Sporazuma o sukcesiji imovine SFRJ, proizlazi da Bosna i Hercegovina može imati kao svoju imovinu samo one nepokretnosti koje su u gruntovnim i katastarskim evidencijama bile uknjižene na FNRJ ili SFRJ. Sve ostalo je imovina entiteta koji na osnovu ustavne raspodjele nadležnosti između entiteta i Bosne i Hercegovine jedini imaju ustavno pravo da zakonskim propisima regulišu pitanja imovine na svojoj teritoriji. Parlament Bosne i Hercegovine ima pravo da reguliše pitanje državne imovine u saglasnosti sa Sporazumom o sukcesiji imovine FNRJ, odnosno SFRJ.

Dosadašnje iskustvo potvrđuje da je dominacija Ustavnog suda izraz bezrezervne podrške ne samo Visokog predstavnika i Vijeća za implementaciju mira, već i zapadnih mentora koji ne poznaju niti se upuštaju u dubinske probleme odnosa u Bosni i Hercegovini, iako su njegove odluke veoma sporne i imaju politički rizičan potencijal. Stiče se utisak da je Ustavni sud uz postojanje stalne većine (dva Bošnjaka i tri stranca) preuzeo kontroverznu ulogu da tumači i nadograđuje Ustav oduzimajući ustavna prava Republike Srpske, pri čemu faktički koristi istu metodologiju da svoje odluke situira u političko zaleđe, uvijek u vidu zaštite ljudskih prava ili prevazilaženjem svojih kompetencija u interesu države, a da pri tom totalno negira ovlaštenja entiteta. Ustavni sud, u stvari, provodi političku arbitražu kao *ultima ratio* u svim pitanjima i sporovima koje smatra da su u državnom interesu, što je konstanta mnogih odluka u spornim odnosima države i entiteta, čime postaje dosljedan protagonist bošnjačke politike i njihove koncepcije unitarne države. U svom radu pokazuje se kao klasičan primjer prelaska sa pravnih činjenica na poziciju političko-ideološkog argumenta. Njegovo tumačenje ustavnih odredbi je u pravilu selektivno, a argumentacija neadekvatna i uopštena, skrivena u djelotvorno zaleđe Međunarodne zajednice kada se ona pojavljuje kao ovjeritelj odluka Ustavnog suda i promotor kampanje i pritisaka na Republiku Srpsku. Umjesto da bude čuvar ustava, Ustavni sud BiH poprima karakteristike parlamenta, jer se pretvorio u kreatora političkog sistema i umjesto parlamenta stvara ustavne norme. Bosna i Hercegovina je zemlja sa kodifikovanim ustavom, kojoj ustavna suprematija nije dodijeljena sudijama već parlamentu. Mada je ustavna nezavisnost i nepristrasnost sudija zagarantovana ustavom, postaje upitna kada se imaju u vidu ustavna rješenja i ustanovljena praksa u radu Ustavnog suda BiH. Postojeća

organizacija suda kao i postupak pred Ustavnim sudom postaju upitni posebno u pogledu supstancijalne i procesnopravne jednakosti pravnih subjekata jer organizaciju i postupak uređuje Ustavni sud svojim pravilima, što potvrđuje da su ovi supstancioni elementi za rad suda vezani za grupu ljudi (sudija), a ne za pravila i procedure koje bi trebao da donese Parlament kao legitiman subjekt, a što je dodatno problematično⁸²¹.

Sud je zamijenio „Pravilnik“ koji naziv koristi Ustav sa „Pravilima“ sve u cilju da bi proširio i opravdao svoje aktivnosti vezane za vlastitu samovolju. Zakonska procedura postupanja i preduzimanja drugih aktivnosti od strane Ustavnog suda BiH, bez sumnje treba da bude, rezultat demokratske procedure, čime bi se otklonila mogućnost svakog vida ličnog odnosa sudija u rješavanju konkretne situacije, odnosno jednako postupanje sa jednakima, a to je jedan od osnovnih postulata pravne države. U uslovima zakonskog regulisanja postupovnih pravila pred Ustavnim sudom BiH, ne samo da bi taj odnos bio objektivizovan, nego bi se otklonila svaka mogućnost subjektivnih motiva. Na pogubnost vladavine ustavnih sudija upozorio je svojevremeno biskup Hodli (Hoadly) kada je objašnjavao do čega može dovesti apsolutna vlast suda: „Onaj ko ima apsolutnu vlast tumačenja bilo kojeg pisanog ili rečenog zakona, taj je istinski zakonodavac svim strankama i ciljevima, a ne ono lice koje ga je prvo napisalo ili izgovorilo.“⁸²² Do sličnog zaključka došao je i nekadašnji predsjednik Vrhovnog suda SAD Čarls Njuz (Charles Evans Hughes) u vrijeme dok je bio guverner države Njujork kada je izrekao: „Mi smo pod Ustavom, ali je Ustav ono što sudije kažu da jeste.“ Ovdje se ukazuje na činjenicu koju potencijalnu opasnost nosi sud koji nije ničim ograničen, posebno sud posljednjeg priziva, s obzirom na to da je njegova vlast tumačenja zakona izuzetno velika pa stoga „može biti zloupotrebljena tako što će zakon prilikom njegove primjene u po-

⁸²¹ Šire o tome, prof. dr Petar Kunić, *Isto*, str. 99.

⁸²² Citirano prema: Kosta Čovoški, *Ustav kao jemstvo slobode*, Beograd.1995, str. 169.

jedinačnom slučaju unositi ne samo svoju zamisao pravičnosti, već i svoje predrasude⁸²³. Ako se tome doda da su sudije „pored svog stručnog znanja i sposobnosti presuđivanja, takođe samo ljudi koji griješe, a ne tvorevine objektivnog svjetskog duha koji lebdi iznad svega“⁸²⁴, onda nije neizbježna opasnost da će subjektivni razlozi kod njih prevagnuti u odnosu na objektivne vrijednosti. U cilju ograničenja subjektivnog vrednovanja sudija, demokratsko društvo ne može se nikada u cjelini oslanjati na ljude (koji mogu biti pod raznim uticajima)⁸²⁵ već na procedure i norme koje treba da stvore uslove jednakosti jednakih. Ovdje se postavlja pitanje u kojoj mjeri je Ustavni sud BiH rezervisan i nepristrasan ako se ima u vidu činjenica da sam donosi propise (Pravila) na osnovu kojih prosuđuje, a da pri tom Pravila nisu pod ničijim nadzorom, što nedvosmisleno čini njegov kapacitet moći problematičnim. Da li je na sceni „sudokratija“, po mnogima jeste, pogotovo ako se imaju u vidu okolnosti i odnosi koji su prethodili nastanku pravnog poretka BiH, u kojem je ostalo dovoljno povoda za tzv. naknadne radove „međunarodnih“ tutora.

Zahvaljujući svojoj vlasti tumačenja ustava i zakona, Ustavni sud BiH ide u pravcu uspostavljanja „tzv. sudokratije“ koja s obzirom da nema kontrolni mehanizam može biti opasna. Uz nedostatak Zakona o radu Ustavnog suda i prisustvo stranih sudija koji u kontinuitetu učestvuju u preglasavanju sudija iz Republike Srpske, posebno po pitanjima urušavanja državnosti Republike Srpske, on korak po korak demolira njenu autonomnost. Na tom tragu, svakako da je donošenje Zakona o radu Ustavnog suda kojim bi se zamijenile strane sudije domaćim je jedno od prioriternih pitanja Republike Srpske. Zakon o radu Ustavnog suda pod istim ili sličnim nazivom, imaju gotovo sve zemlje svijeta. Zakonom bi se pored zamjene stranih sudija, što je mogućnost predviđena Ustavom, uredila i pitanja koja se sada neustavno uređuju pravilima, kao što su:

⁸²³ *Isto*, op.cit, str. 169.

⁸²⁴ Jutta Limbach, Savezni ustavni sud Njemačke, Sarajevo, 2012, str. 46.

⁸²⁵ Kako vjerovati u objektivnost i poštenje sudija Ustavnog suda BiH iz reda bošnjačkog naroda Seadi Palavrić i Mirsadu Ćemanu, kada su oni bili istaknuti politički funkcioneri stranke SDA, prije nego što su imenovani za sudije u Ustavnom sudu.

organizacija, dodatne nadležnosti, postupak pred Ustavnim sudom, razrješenje sudija, izricanje privremenih mjera i dr.⁸²⁶

Podvođenjem Ustavnog suda BiH pod objektivnu pravnu normu izbjegao bi se svaki vid uticaja sa strane čime bi odluke Ustavnog suda u znatnoj mjeri bile lišene političkog konteksta, što bi u krajnjoj liniji obezbijedilo njegov autoritet i legitimitet i vratilo narušeno povjerenje javnosti u nezavisnost, nepristrasnost i profesionalnost Ustavnog suda. Onaj organ koji je donio normu (Pravila), ne može biti bezuslovno neutralan pri odlučivanju kada je u pitanju primjena u pojedinačnom slučaju ili odluka u određenom sporu. Ustavni sud BiH u sadašnjem sastavu i postojećem normativno-pravnom okviru tumači, dograđuje ustav, oduzimajući ustavno-pravnu poziciju Republike Srpske, uz tendenciju da počne funkcionisati sam za sebe. Da li je na sceni mitomanija o nezavisnosti Ustavnog suda BiH na štetu potpune neograničene moći kojom on raspolaže, uz podršku SAD i EU koje ide u pravcu potpunog urušavanja ustavnog sistema Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Da li se Ustavni sud kao odgovorni čuvar Ustava protvorio u čuvara volje političkih aktera koji putem najviše instance mijenja ustavno uređenje Bosne i Hercegovine uspostavljeno Dejtonskim sporazumom.

⁸²⁶ Posebno je značajno spomenuti da je važno da federalne države zbog svoje složene strukture imaju zakone o radu Ustavnog suda. Njemačka je donijela Zakon o sopstvenom ustavnom sudu 1951. godine, koji je više puta mijenjan i dopunjavan. Belgija je donijela Specijalni zakon o arbitražnom sudu 1979. godine da bi arbitražni sud 2007. godine postao Ustavni sud, dok je Austrija donijela Savezni ustavni zakon 1976. godine. Rad Ustavnog suda regulisali su zakonom sve bivše jugoslovenske republike, kao i Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine.

REPUBLIKA SRPSKA ĆE BITI VJEĀNA AKO IZGRADI JAKE INSTITUCIJE I VLADAVINU PRAVA

Sam naziv Republika Srpska sugerije status dr̄zavnosti što potvrđuju i ostale odredbe Ustava Bosne i Hercegovine utvrđujući njene nadležnosti u domenu dr̄zavnog karaktera. U formalno-pravnom smislu ona nije dr̄жава, ali ima visok stepen unutrašnje autonomije i dr̄zavnosti. Opredjeljenje za stvaranje posebnog političkog i dr̄zavotvornog entiteta izraz je volje srpskog naroda da živi slobodno uz visok stepen samostalnosti u okviru Bosne i Hercegovine bez mogućnosti nametanja volje druga dva naroda, koja su se kroz istoriju često dešavala. Prema Dejtonskom sporazumu, Republika Srpska je koncipirana i zasnovana na garancijama priznanja i očuvanja srpske posebnosti kao homogene političke cjeline. U dr̄zavno-pravnom smislu ona predstavlja federalnu jedinicu u okviru Bosne i Hercegovine. Konfederalni status koji je imala na osnovu izvornog Dejtonskog sporazuma je većim dijelom izgubljen prenosom, odnosno preuzimanjem nadležnosti od strane naknadno stvorenih institucija Bosne i Hercegovine. Tu se prevashodno misli na vojsku, jedan dio bezbjednosnih službi i znatan dio finansijskih nadležnosti kao i pravosuđa. Nažalost, taj proces urušavanja Republike Srpske još nije zaustavljen. I dalje je prisutna tendencija promjena ustavnih rješenja u korist dr̄žave, a na štetu entiteta pod maskom stvaranja tzv. funkcionalne dr̄žave koja će biti sposobna da se priključi evropskim integracijama. Na tom procesu istrajava političkom i medijskom kampanjom podržanom od određenih međunarodnih faktora, kako formalno uključenih i neuključenih u dejtonski proces. Ustavom Bosne i Hercegovine, je uz sve nedostatke koje ima, uspostavljena unutrašnja ravnoteža što predstavlja ključno pi-

tanje u Bosni i Hercegovini. Dok zapadni centri moći pod sintagmom „funkcionalna država“ podržavaju centralizaciju i unitarizaciju, bošnjački lideri u Sarajevu to pakuju u građansku opciju razvlašćivanjem Republike Srpske i njeno utapanje u Bosnu i Hercegovinu. Nije lako naći ravnotežu, naročito među narodima Balkana nedovoljno obdarenim sa osjećajem mjere. Razlike se ne smanjuju, niti smiruju njihovim potčinjavanjem i uništavanjem, već dogovorom. Imajući u vidu činjenicu da je uspostavljeni balans dijelom narušen nasilnim pravnim konstrukcijama do krajnjih granica mogućeg, svako daljnje rušenje tog balansa izrodilo bi širu konfliktnu konfrontaciju.

Srpski narod u Republici Srpskoj ima snažan osjećaj entitetskog identiteta. Stoga je za njega neprihvatljiva ideja stvaranja jedinstvene bosanske nacije početkom 21. vijeka, jer su Srbi na prostorima Bosne i Hercegovine, kao i Hrvati, davno oblikovali svoju nacionalnu pripadnost. Virtuelna bosanska nacija je davno propali projekt i nema svoju izvorišnu osnovu ni u prošlosti ni u sadašnjosti. Političko-akademski narativ Bošnjaka koji implicate ili eksplicite svodi na davno čvrsto oformljene nacionalne identitete Srba i Hrvata, stvorene u dugotrajnom procesu na etničke ili vjerske zajednice, tako negira ne samo istorijske činjenice već i višestruku nacionalnost Bosne i Hercegovine i njeno državno uređenje kao složene države. Traganje za izgradnjom nacije državne zajednice gdje bi Bošnjaci bili temeljni narod, je uzaludno, pogrešno i samo dolijeva ulje na vatru među narodima. Nije potrebno isticati da su takve ambicije daleko od stvarnosti, i što prije bošnjački i politički intelektualni krugovi to shvate, moći će se prići normalnim i stabilizujućim odnosima u društvu.

Dodikova uloga u poziciji dugotrajnog vladara u Republici Srpskoj bez sumnje daje pečat kako u društvenom i ekonomskom, tako i u političkom razvoju Republike Srpske. Složenija situacija zadesila je Republiku Srpsku u mandatu 2018-2021. godine. Teškoće koje su snašle svjetsku ekonomiju, nisu mi-moišle ni Republiku Srpsku. Na ekonomskom planu zabilježen je pad proizvodnje. Propala je Naftna industrija Brod, a na rubu propasti našla se i Rafinerija ulja u Modriči, što je rezultat neuspjele privatizacije, po mnogima povezane sa kriminalom. Ista sudbina zadesila je i govedarsku farmu Farmaland iz Topole stavljenju pod stečaj nakon što je u potpunosti devastirana i opustošena i pored

ogromnih podsticaja i kredita Investiciono-razvojne banke Republike Srpske (IRB)⁸²⁷. Nakon što je devastirana, pala je pod stečaj i Hemijska prerada kukuruza Draksenić⁸²⁸, kao i Fabrika šećera u Bijeljini koja je prestala sa radom u toku rata, a stečaj okončan nakon sedam godina, koja se takođe povezuje sa kriminalnim radnjama odgovornih lica.⁸²⁹ U ovom periodu problemi nisu mimoišli ni bankarski sistem Republike Srpske, tako da su propale „Banka Srpske“ i „Bobar banka“, dok se Investiciono-razvojna banka Republike Srpske našla u određenim problemima dodjelom kredita bez pokrića, zbog čega se vodi krivični postupak protiv bivšeg predsjednika Vlade Aleksandra Džombića. Nažalost, ni pandemija korone nije pošteđena nezakonitih radnji, prevashodno pogrešnim odlukama vlade i kriminalnih radnji odgovornih lica u zdravstvenim institucijama kroz javne nabavke. U javnom diskursu osporena je prodaja „Alumina“ u Zvorniku i u Rudniku Ljubija, koje su označene netransparentnim i sumnjivim poslovima, pri čemu je optuživana Vlada Republike Srpske.

Ukupan dug Republike Srpske u 2021. godini iznosio je 6388,53 miliona KM, dok je u Federaciji Bosne i Hercegovine iznosio 6319,93 miliona KM, dok je dug po glavi stanovnika u Republici Srpskoj gotovo udvostručen u odnosu na Federaciju Bosne i Hercegovine.⁸³⁰ U prethodnom periodu Republika se zaduživala na sve načine od zaduženja na Londonskoj i Bečkoj berzi do kredita Svjetske banke. Krediti nisu u funkciji razvoja, već u funkciji održanja postojećeg sistema. Gotovo da je zaboravljeno kad je u Republici Srpskoj otvorena nova fabrika, jer je ambijent za investiranje veoma loš. Niko neće ulagati u zemlju potencijalnog konflikta i visokog stepena korupcije.

Republika Srpska nema ozbiljnu ekonomiju, nema stranih investicija, a sadašnje investicije su uglavnom spekulativnog i kriminogenog karaktera i izvukle su enormne količine novca iz Republike.

⁸²⁷ Portal <https://www.capital.ba> farmland od 26.05.2020. godine.

⁸²⁸ Portal <https://ba.ekapija.com>>news.hem od 22.05.2020. godine.

⁸²⁹ Portal www.capital.ba od 21. decembra 2020. godine.

⁸³⁰ Portal Balkans.aljazeera.net od 13. decembra 2021. godine.

Poseban problem za ekonomsku stabilnost Republike Srpske predstavlja rastrošnost i zaduživanje SNSD-ove vlasti koja je prevazišla materijalne mogućnosti Republike i koje faktički narušava njen kredibilitet. Odlijevanje sredstava budžeta preko vladinih institucija i privatnih firmi u privatne džepove pojedinaca, bliskim vladinim krugovima i SNSD-u je postalo notorna činjenica. Prilagođavanje tendera favorizovanim firmama postala je svakodnevnica. U javnosti se ne krije činjenica da se radi o Prointeru, Dweltu, Lutriji Srpske i dr. Samo u 2022. godinu Prointeru je na bazi ugovora sa Vladom Republike Srpske na račun leglo približno 60 miliona KM⁸³¹. Firme bliske vladinim institucijama zaradile su u posljednje vrijeme stotine miliona na bazi ugovora sa vladinim institucijama i javnim preduzećima pod SNSD-ovom kontrolom. Prekomjerna rastrošnost nije spriječila Vladu Republike Srpske da nerazumno troši sredstva budžeta i za vrijeme najveće krize. Tako je Vlada Republike Srpske u to vrijeme kupila dva automobila i dala 350 000 KM za potrebe protokola. Prekomjerno trošenje za ove svrhe je konstanta ove vlast.

Zloupotreba vlasti SNSD-a i njenih koalicionih partnera ispoljava se posebno kod zapošljavanja. To potvrđuje izjava Milorada Dodika na otvaranju Kongresa mladih socijaldemokrata koji je održan u septembru 2018. godine na Jahorini. „Angažman u politici omogućava da realizujete svoje ideje. Možete biti najbolji student ili najbolji stručnjak u nekoj oblasti, ali ako niste u sastavu vlasti, ako niste dio vlasti, sve to može izgledati kao zabluda“. ⁸³² Dakle, zapošljavanje podobnih, a ne sposobnih, nije važan dobar prosjek tokom školovanja i znanje, važno je biti član njegove stranke. Da je diskriminacija prema onima koji nisu istomišljenici SNSD-a i njenih koalicionih partnera uzela ozbiljne i nezakonite razmjere govori i izjava lidera ove stranke na predizbornoj tribini u Gackom, 26. septembra 2018. godine gdje izjavljuje,

„Nemoj ko slučajno, ko je zaposlen u Gacku, da glasa za Govedaricu i SDS, izbacićemo ga sa posla. A vas molim, koga vidite da glasa, a da radi, samo

⁸³¹ Portal www.capital.ba od 14. maja 2022. godine.

⁸³² Portal Gerila, www.gerila.info od 25. oktobra 2020. godine.

mi javite, ja ću ga izbaciti, ne treba vama. Direktore, nemoj biti tako ozbiljan, ja ti otvoreno kažem, neću više da ih gledam tamo.“,

poručio je Dodik.⁸³³ Ucjene u predizbornoj kampanji vršene 2022. godine dobile su masovne razmjere. Agitiranje da se glasa za vladajuću strukturu vršene su od lokalnog nivoa vlasti do republičkih vladinih institucija, to je vršeno gotovo javno. Poslanica Valerija Lakić je tipičan primjer. Ona je vršila pritisak na biračko tijelo da glasaju za SNSD u nerazvijenoj opštini Berkovićima, ucjenjujući glasače ovog mjesta, poručujući im da im kuće poslije potresa nisu popravljene zato što nisu glasali za SNSD. „Evo imali ste zemljotres, imali ste grad...ljudi su mnogo izgubili. Da imamo lokalnu i republičku vlast, SNSD, sve bi to izgledalo mnogo drugačije. Zahvaljujući tome, vi mnogo toga gubite.“, rekla je Valerija Lakić.⁸³⁴

Koalicija na čelu sa SNSD-om postavlja svoje kadrove u svim segmentima društva. Kadrovi služe stranci, a ne institucijama i građanima. Od njih se traži apsolutna poslušnost što vodi u korupciju. Ona se manifestuje najčešće kroz pružanje usluga privatnim preduzećima koja su bliska stranci i koja u pravilu učestvuju u finansiranju stranke. Nad tim kadrovima vrše se ucjenjivački kapaciteti koji su se razvili u totalnu nezakonitost.⁸³⁵ Takav odnos prema kadrovima

⁸³³ Portal BN, od 24. septembra 2022. godine.

⁸³⁴ U javnom diskursu vladalo je mišljenje da siromašna opština Berkovići nije dobila pomoć zbog opštinske vlasti koja je bila iz SDS-a.

⁸³⁵ Praksa Vlade Republike Srpske na čelu sa Radovanom Viškovićem, u posljednjih nekoliko godina obračunava se sa nepoželjnim kadrovima na drastično nezakonit način, što najbolje ilustruju slučajevi Nataše Kostić, pomoćnice ministra saobraćaja i veza i Nikole Kneževića, pomoćnika ministra uprave i lokalne samouprave. Oboje su smijenjeni bez ikakvog obrazloženja, a da im mandat nije istekao. Povodom njihove tužbe, sud je utvrdio da je njihova smjena od strane Vlade Republike Srpske nezakonita. Nakon toga slijedi njihovo vraćanje na dužnosti i u istom danu ponovo smjenjuju kako bi se presudi formalno udovoljilo. Vrteška se nastavila, pa je Nataša Kostić ponovo podnijela tužbu i opet vraćena presudom suda na posao, ali je samo dan nakon imenovanja ponovo smijenjena. Na isti način Vlada Republike Srpske je smijenila Mladena Simića, direktora Republičke uprave za igre na sreću i Predaga Tomića, direktora Inspektorata Republike Srpske. Povodom ovih nezakonitih smjena, Okružni sud u Banjoj Luci upozorio je Vladu o nezakonitim smjenama, i izigravanjem zakona, čime se stvara anarhija, kaos i krše ljudska prava

predstavlja sistem patronaže radi privatizacije institucija i razbijanja jedinstva cjeline. Pitanje kadrova predstavlja isuviše ozbiljno pitanje da bi se prepustilo talasima bilo kojoj partijskoj prolaznosti. Partokratija stvara osjećaj podaništva i bespomoćnosti i razvija kulturu zavisnosti što je korak do korupcije. Dugotrajnim vršenjem vlasti postojeća politička struktura iscrpila je svoje potencijale i nije za očekivati da ponudi osmišljene nove tendencije. Totalizovanje alternativnosti u horizont jedne političke alternative u posljednjih šesnaestak godina stvorilo je nastajanje jednoobraznog mišljenja i suspenzija kritičke misli, uklanjanje svih autoriteta koji bi mogli dovesti u pitanje njihov rad. U takvim okolnostima izvršena je demobilizacija intelektualnih krugova i kritičke ljudske misli uz apsolutnu dominaciju kvazi političke elite nad opštim interesom, nacionalnom pitanju, kulturom, obrazovanjem, zdravstvom i ekonomijom. Stvaranje društvenog ambijenta u kojem su svi oni koji kritički promišljaju skrajnuti u periferiju društva, u kojem obrazovani ne mogu dobiti zaposlenje zbog toga što ne pripadaju vladajućoj strukturi, a zaposlenje dobijaju oni koji su lošiji, sa završenim nekim od nekvalitetnih privatnih fakulteta, jer pripadaju partiji na vlasti, predstavlja neoprostivu nepravdu.⁸³⁶

što se ne bi smjelo dešavati u bilo kojem uređenom društvu. (Portal capital.ba od 21. maja 2022. godine)

Nezakonit vid djelovanja Vlade Republike Srpske uveliko je prisutan i kod imenovanja vršioca dužnosti u javnim preduzećima i vodećim institucijama Republike Srpske. Na stotine vršilaca dužnosti nalazi se u tom statusu godinama unazad, mandati vršioca dužnosti im se produžavaju unedogled, iako je zakonom predviđen mandat od 3 puta po 90 dana. U javnom diskursu spominje se slučaj jednog direktora geodetskog centra koji je bio u statusu v.d. čitavih 8 godina. Takva praksa je uspostavljena sa ciljem da ljude drži pod kontrolom uz mogućnost smjene u svakom trenutku. Takvim odnosom ljudi se drže u šaci, da budu poslušnici, da rade kako im se naredi, faktički se stvara kultura zavisnosti i podaništva.

⁸³⁶ Još je Jovan Cvijić proučavao razloge iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Bosne i Hercegovine u vrijeme aneksije od strane Austrougarske (1908) i došao do zaključka da su glavni razlozi nepravda, a ne ekonomski razlozi jer je austrijska vlast stimulisala ostanak stanovništva dodjelom kredita.

Primanje duplih plata od strane nekih ljudi iz užeg kruga koalicione vlasti predstavlja vrh ledenog brijega i nezakonitu i nemoralnu činjenicu⁸³⁷. Nasušna je potreba društvene zajednice da zapošljava kadrove sa utvrđenim kvalitetom i sposobnostima i da svi imaju podjednake šanse za posao i napredovanje u službi. Jačanje stručnih kadrovskih kapaciteta stvara uslove za uspješno rješavanje složenih pitanja koja su pred društvo postavljena. Samo efikasna i funkcionalna kadrovska politika prilagođena potrebama privrede opravdava i daje legitimitet političkim odlukama. Sistem integrisan na partijskoj, a ne na državnoj logici stvara podjele i diskriminacije i nejednakost pred zakonom. Politika dijeli mandate po načelu feudalne svojine. Za održanje kadrovskih kapaciteta Republike potrebno je razvijati kadrove koji žele pravednije odnose u društvu, odnosno jednakost i pravdu, a ne društvo zasnovano na samovolji i oligarhiji jedne partijske varijante koja postavlja svoje kadrove u svim segmentima društva, da pritom ne mari za struku, znanje i učenost.

SNSD-ova vlast se nije opredijelila za izgradnju pravne države, već za izgradnju populističkog koncepta pod dominacijom vođe te stranke. To je česta pojava u društvima sa nerazvijenom demokratijom i manjkom političke svijesti. Populistički koncept stavlja u drugi plan institucije i kapacitete države iako formalno zadržava demokratske i parlamentarne institucije, zakone i procedure, ali ih potpuno ispunjava vlastitim sadržajem. Parlament time prihvata vrijednosne norme po diktatu neprikosnovenog vođe. Vlast pod uticajem „vođe“ u takvom društvu ne ide u pravcu izgradnje demokratskog društva i pravne države, u kojima su institucije ključne varijable u razvoju, već se okreće stvaranju i prepuštanju moći pojednicu, koja se koristi za njegovu promociju i afirmaciju, a ne za izgradnju institucija. Takav odnos prema institucijama prisutan je u svim entitetskim vlastima. Političkim elitama nije toliko važno hoće li institucije funkcionisati efikasno i na demokratski i pravno utemeljen način, njima je bitno da vlast funkcionise u skladu sa njihovom voljom. Takva vlast pothranjena ideološkim konstruktom ugroženosti od drugih dobiva podršku

⁸³⁷ Odluka Komisije za sukob interesa, što je potvrdio i sud, da vršioci dužnosti direktora javnih preduzeća izabrani za poslanika mogu primati duple plate (platu direktora i platu poslanika) je apsurd koji je neoprostiv za političku elitu i sudove.

širih slojeva društva. Za stranku SNSD koja je pobjednik izbora već peti put za redom, ne bi se moglo reći da je to partija u klasičnom smislu. Ona je faktički postala interesna grupacija bez ideologije i emocija čije članove u jedinstvu čine privilegije koje su stekli poslušnošću svome vođi, ali i strah da bi te privilegije mogli izgubiti. Njima su politički ciljevi isuviše obojeni ličnim i stranačkim interesima. Svi oni koji nisu pristalice njihove stranke su njihovi protivnici, a opozicija izdajnička klika koja je povezana sa rušiteljima Republike Srpske iz Sarajeva i međunarodne zajednice. Od strane njihovih kvazi obavještajaca istaknuti članovi opozicije označavaju se saradnicima stranih (u pravilu engleskih) obavještajnih službi koji poprimaju obojene revolucije putem kojih žele da sruše legalnu vlast. Svakako, da takve bezočne laži bez ijedne opipljive činjenice, potpomognute medijskom kampanjom predstavljaju snažno zrno razdora među građanima.

Podjela naroda u Republici Srpskoj na patriote, pri čemu su pristalice SNSD-a i koalicionih partnera patriote, a opozicija izdajnici, je najveća greška lidera Milorada Dodika jer takva manipulacija slabi ne samo jedinstvo naroda već slabi i njihovu patriotsku dimenziju.⁸³⁸ Optuživati nekoga za izdaju predstavlja najgoru tradiciju koja među Srbima postoji. Milorad Dodik je čovjek koji o svemu odlučuje u Republici Srpskoj zahvaljujući stranci i koalicionim partnerima koji ga „slijepo“ podržavaju. Institucije Narodne skupštine, Vlade su faktički postale transmisije njegovih odluka. Onaj koji donosi odluke, upravlja sistemom i Republikom. Institucije su postale titularni i formalni, a ne stvarni nosioci vlasti. Zbog slabosti institucija previše se odluka bazira na ličnim odnosima. Nije moguće graditi demokratsko društvo ako se javni interes podređuje privatnim interesima. Svakako da organizacija SNSD i njen Izvršni komitet koji ima važnu konsultativnu ulogu u toj stranci podsjeća na arhivirani titoistički sistem, gdje moć vođe ima presudnu ulogu, što govori da je taj sindrom imao

⁸³⁸ Po istaknutom srpskom piscu Simi Matavulju, podjelu društva na patriote i izdajnike vršio je Nikola Pašić, lider radikala i predsjednik Vlade Kraljevine Srbije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Za sebe je rezervisao „monopol patriotizma“ a svi drugi su „izdajnici i režimlje“, neprijatelji naroda. Kreirao je afere u novinama „sebi gradio veliki kapital“ tako što je sramotio najuglednije ljude i „najsvetlija imena u srpskoj nauci!“ (o tome šire: Momčilo Đorgović, *Isto*, str. 571.)

duboke korijene na prostoru Bosne i Hercegovine i još uvijek preživljava u ovoj stranci. Narod koji je živio u tom prevaziđenom sistemu ima problem navike, jer u tom sistemu nije imao priliku da prosuđuje na osnovu činjenica, već da vjeruje informacijama koje dolaze iz partijskog vrha. To je jedan od razloga masovnog opredjeljenja, pogotovo starijih generacija za ovu stranku. Kulturne dimenzije naroda nisu dokučile mogućnost njegove participacije u vlasti ne samo da bira već i da kontroliše i smjenjuje, naučio je da trpi personalizovani režim jer nije razvio svijest o značaju pravne države i vladavini institucija. Sistem u tim okolnostima funkcioniše na partijskoj, a ne na državnoj logici što po prirodi stvari dovodi do deinstitutionalizacije državne vlasti u korist partijskog vođe. U takvim prilikama panegoizam degradira državnu organizaciju i podjelu vlasti i čini je nelegalnom i nelegitimnom. Podjela vlasti je temeljni princip pravne države što podrazumijeva međusobnu ravnotežu i kontrolu, te doziranje svakog oblika moći primarno instrumentima prava što je preduslov svake istinske demokratije. Pravna država mora biti nepristrasna i pravedna, transparentna i efikasna, u službi svojih građana. Ona podrazumijeva vladavinu prava umjesto vladavine pojedinca, dok vladavina prava nije moguća bez snažnih i nezavisnih institucija. Tamo gdje postoji dominacija jednog pojedinca ne postoje uzusi demokratskog društva. Opstanak i razvoj bilo koje zajednice, razvoj svakog društva i bilo koje zajednice je u njegovoj unutrašnjoj snazi bilo da je organizovana kao država ili entitet.

U Republici Srpskoj, a ni u Bosni i Hercegovini nije stvorena pravna država i vladavina prava, jer nemaju kritičnu masu koja bi kreirala konsenzus u ključnim pitanjima zajednice. Nema političke volje ni u borbi protiv korupcije koja nagriza svaku poru društva, nije na putu izgradnje demokratskog društva sa pluralnom strukturom, osjeća se nedostatak demokratskog potencijala. Republika je nosilac moralne dimenzije nacije i u tom smislu ima važnu ulogu u zaštiti društvene kohezije gdje nema mjesta podjeli na patriote i izdajnike. Svaka podjela srpskog naroda na patriote i izdajnike ima attribute razbijanja srpskog jedinstva i otupljuje oštricu srpskog patriotizma. Opstanak Republike Srpske nadilazi i individualnu i stranačku optiku. Neophodno je da što veći broj ljudi bude uključen u meritum odlučivanja o njenom razvoju i njenoj budućnosti u veoma složenim međunarodnim okolnostima. Nedostaje agenda osmišljenog

koncepta i ljudi strateškog potencijala koji su u stanju da riješe najsloženije probleme. Scena javnog diskursa je zabrinjavajuća, nedostaje organizovana pamet i umnost, a daju se pohvale za destruktivnost. Promovisanje lažnih vrijednosti vodi infantilizaciji srpske političke misli.

Intelektualna društvena svijest nije osvojila prostor slobodne kritičke misli. Republika Srpska postala je društvo u kojoj znanje i inventivni duh nisu cijenjena kategorija. Stranačka pripadnost, promovisanje lažnih vrijednosti, poslušnost i podaništvo nadvisilo je stručnu i naučnu sposobnost. Ne gradi se svijest o mogućnosti obrazovanih ljudi. U javnom diskursu sve je podređeno političarima, a totalno zanemareni uspješni menadžeri, hirurzi, profesori univerziteta, uspješni advokati, poštene sudije, književnici, novinarski individualisti, inovatori i drugi zaslužni građani. Promjenom ovog akcenta svako bi doprinio stvaranju kvalitetnijeg sistema vrijednosti i opštoj koristi. Političkoj oligarhiji nedostaje spremnost da svoj lični i stranački interes podredi opštem.

Smjenjivost vlasti predstavlja temelj demokratije. Nakon duge vladavine vlast gubi osjećaj realnosti. Protekom vremena vlast se troši i ostaje bez ideja i kreativnog duha. U Republici Srpskoj već peti put za redom vlast zadržava SNSD sa gotovo istim koalicionim partnerima, dok je Milorad Dodik lider SNSD biran na vodeće i individualne funkcije šesti put, što nije prihvatljivo u demokratski razvijenim društvima sa razvijenom političkom svijesću. Nema sumnje da njegov uspjeh treba tražiti u njegovoj energiji, preduzimljivosti i snalažljivosti u gotovo svim situacijama. Spreman je da se drži starog oprobano principa vlastodršca „cilj opravdava svako sredstvo“. U dušu poznaje svoj narod i ponaša se onako kako to većina očekuje. Nije nacionalista, a služi se nacionalizmom kad je to potrebno, posebno u predizbornoj kampanji kad treba da zadrži vlast. Populizam koji crpi svoju snagu iz vještački stvorenih nacionalnih konfrontacija u Bosni i Hercegovini, je još uvijek moćno oružje jer znatan dio građana podržava tu politiku. Po ocjeni mnogih, nije mu ni strana tzv. đavolska strategija potkupljivanja pojedinaca iz drugih stranaka u cilju pobjede na izborima⁸³⁹ i jačanja svoje stranke na štetu konkurentnih stranaka. Drži se stare

⁸³⁹ U javnosti se najčešće spominje slučaj Obrena Petrovića, predsjednika SDS-a i načelnika opštine Doboj i Miće Mičića koji je obavljao istu funkciju u Bijeljini, a koji su 2018.

istine da je materijalni interes osnovna pokretačka snaga većine ljudskog roda. Tu politiku uspješno sprovodi u gotovo svim svojim mandatima, zanemarujući moralna načela i pravila u političkom diskursu. Čvrsto je prihvatio nauk da u političkom nadmetanju pobjeđuje onaj koji je odlučniji i preduzimljiviji, odnosno bezobzirniji.

Prepoznatljiv je da u izbornoj kampanji organizuje šatorske skupove na kojima mu je omiljena pjesma „Ne može nam niko ništa.“ Može se pretpostaviti da je naslov pjesme upućen njegovim protivnicima. Boško Jakšić, spoljnopolitički komentator iz Beograda, kaže: „Ja ne vjerujem da je Dodik nacionalista, on je zainteresovan za vlast i sticanje imovine.“⁸⁴⁰ Dodik je, po njemu, „par excellence pragmatičar“. Mladen Ivanić, bivši član Predsjedništva Bosne i Hercegovine i bivši predsjednik PDP-a, ističe da Dodik dobija izbore na osnovu manipulacija lažnim obećanjima koje biračko tijelo prihvata. „Dodik se protivi svemu onome što je visoki predstavnik uveo, a prihvata sve ono što je uradio. Puno galame, puno šupljih i praznih priča, a iza scene poštuje sve ono što od međunarodne zajednice bude dolazilo.“ Kao primjer, on spominje mogući dogovor između dijela međunarodne zajednice sa Dodikom u vezi sa državnom imovinom i podjelom nadležnosti u Vijeću naroda Republike Srpske. Po njemu, „Dodik je zaprijetio da će uvesti Vojsku Republike Srpske, nije uveo. Prijetio je da će uvesti svoju Upravu za indirektno oporezivanje, nije uveo, da će uvesti svoju Agenciju za lijekove, nije uveo. Govorio je da nikad neće u NATO, pristao je na godišnji ANP. Govorio je da će izvesti vojsku i hiljade ljudi da protestuju ako dođu strane trupe, nije izveo. Strane trupe svakih petnaest dana su na Manjači imaju vježbe. Dodik ništa nije preduzeo ni za jednu stvar u kojoj je bio u sukobu sa strancima, osim riječima iz kojih ništa nije bilo.“⁸⁴¹

godine kao dugogodišnji funkcioneri SDS-a prešli u SNSD u dogovoru sa Miloradom Dodikom.

⁸⁴⁰ Izjava za „MAT“ BN televizija od 10. novembra 2022. godine.

⁸⁴¹ Izjava za Portal BN od 1. novembra 2022. godine.

U vezi sa izborima održanim 2. oktobra 2022. godine, Ivanić smatra „da su izbori bili duboko zagađeni malverzacijama, zloupotrebama i da rezultati uopšte ne odražavaju volju ljudi, nego strukture koje su trenutno na vlasti. Rezultat izbora su prije svega dogovor dvije stranke SDA i SNSD-a. Bolje je pustiti Dodika sa kojim znamo kako ćemo, nego opoziciju koja na prvi pogled neće praviti probleme, ali koja je puno samostalnija i temeljnija u pristupu nego on.....Bez obzira šta se dogodilo tokom izbora, simptomatično je bilo da su međunarodni predstavnici požurili da kažu poslije izbora da je sve u redu, da su zabilježene manje nepravilnosti“⁸⁴².

Iako je Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine proglasila Milorada Dodika za pobjednika u izbornoj trci za predsjednika Republike Srpske, opozicija nije priznala njegovu pobjedu nad opozicionim kandidatom Jelenom Trivić predloženom od strane SDS, PDP i LPR (Lista Za pravdu i red), smatrajući da je stvarni pobjednik Jelena Trivić i da je pokradena izborina volja građana uz zahtjev da se izbori ponove u Republici Srpskoj. Izborna komisija je odbacila zahtjev opozicije i potvrdila rezultate izbora, što je potvrdilo Apelaciono vijeće suda BiH. Branko Perić, sudija Suda BiH, dao je komentar u svojstvu građanina, u vezi sa pravednim izborima u Bosni i Hercegovini. Smatra,

„da su se izbori pretvorili u najorganizovaniji politički kriminal. Njihov smisao je potpuno izgubljen i sve manje ljudi će izlaziti na izbore. Pravo-sude je ovaj put propustilo da preventivno djeluje planiranjem istraga i primjenom posebnih istražnih radnji. U samoj izbornoj korupciji vršene su zloupotrebe javnih sredstava u izborne svrhe od vladajućih političkih struktura. To su bili školski primjeri zloupotreba koje je trebalo odmah sankcionisati i počiniocima izreći mjere zabrane političkog djelovanja. Nema drugog načina da se politička scena očisti od političkog ološa i organizovanog kriminala. Građanima se mora omogućiti da učestvuju u zakonitom i fer izbornom procesu.“⁸⁴³

⁸⁴² *Isto.*

⁸⁴³ Portal Oslobođenje (www.oslobodjenje.ba) od 10. novembra 2022. godine.

Iz protesta zbog izborne krađe, opozicioni poslanici odbili su da prisustvuju inauguraciji novoizabranog predsjednika Republike, što potvrđuje da je nakon izbora došlo do još izoštrenije podjele u političkom tijelu Republike Srpske. To nije zasmetalo novoustoličenom predsjedniku Republike da prilikom inauguracije pozove opoziciju na saradnju i jedinstvo, posebno po pitanjima interesa Republike, ali da je on taj koji „određuje šta je interes Republike“. U javnom diskursu, posebno u opozicionim krugovima, ova izjava izazvala je negodovanje uporedivši je sa poznatom izrekom Luja XIV „Država, to sam ja.“

Interes Republike određuje narod a uobličavaju i izvršavaju njegovi izabrani predstavnici, prevashodno parlament, a ne pojedinac, pa makar on bio i predsjednik Republike. Pozivati opoziciju na saradnju, a istovremeno je označavati izdajnicima je cinično i kontradiktorno i ne otvara puteve saradnje. Zbog slabosti institucija otvara se put samovolje pojedinca koji je nekontrolisan.

Narodna skupština Republike Srpske kao sinonim i vrhunac demokratije i mjesto očuvanja demokratskih vrijednosti, postala je demokratski dekor sa ozbiljnim demokratskim deficitom. Postala je protočni bojler odluka koje donose lideri stranaka ili konkretnije lider SNSD-a, dok ona služi da odlukama daje formalne potvrde. Prijedlozi opozicije se a priori odbacuju. Bez uvažavanja opozicije nema jakog parlamenta. Poltronski manir za vladajuću koaliciju u Narodnoj skupštini postao je prihvatljiva društvena norma, posebno kada donosi odluke za koje se unaprijed zna da se neće implementisati, jer se donose radi sticanja stranačkih poena (npr. vraćanje nadležnosti što naravno urušava poziciju ove institucije). Sve te odluke, u pravilu, su situirane u političko zaleđe ugroženosti Republike. Obesmišljenost parlamenta najdosljednije odslikava stvarnost političke zbilje u Republici Srpskoj. Dugogodišnje vršenje vlasti od strane jedne te iste političke alternative stvorilo je nastajanje jednobraznog mišljenja, suspenziju kritične misli u društvu i uklanjanje sa javne scene onih koji bi mogli dovesti u sumnju njihov rad. U takvim okolnostima otvorena je mogućnost dominacije kvazi političke elite nad nacionalnim pitanjem, obrazovanjem, zdravstvom i ekonomijom. Sa vidnog polja sklonjene su teme koje nisu u interesu vladajuće političke strukture, iako predstavljaju vi-

talni interes Republike. Pravna država, vladavina prava, jednakost pred zakonom, nepoželjne su teme kao što su nepoželjne teme korupcija i odlazak ljudi, posebno mladih iz Republike Srpske.⁸⁴⁴

Politika je uzela sva polja arbitraže za koja nije kompetentna. Sistem nije dostigao političku zrelost. Generacije su navikle da žive pod vladavinom Rexa, a ne Lexa. Političke teme i hvalospjevi o uspjesima vladajuće strukture su zarobili medijski prostor, pod njenom kontrolom su. Svako ko drugačije misli, skrajnut je iz javnog diskursa i podvrgnut je medijskoj torturi.

⁸⁴⁴ Republika Srpska nema strategiju zaustavljanja iseljavanja, posebno mladih i školovanih ljudi u zapadne zemlje. Kolika je briga vladajućih stranaka da zaustave taj proces najbolje ilustruje izjava Nataše Radulović, poslanika u Narodnoj skupštini Republike Srpske iz redova SNSD-a, koja je 2021. godine u polemici sa poslanikom Jelenom Trivić na temu funkcionisanja vlasti Republike Srpske izjavila: „Kome se ne sviđa ova vlast (vlast SNSD-a i koalicioni partnera P.P.K) ima opciju da napusti ovu zemlju.“ Jelena Trivić je profesor univerziteta i spada u mlađu generaciju. Nataša Radulović je bila direktor Centra za predškolsko vaspitanje i obrazovanje Banja Luka, a u javnosti je postala prepoznatljiva po javnom pozivu za nabavku prehrambenih proizvoda za potrebe vrtića. Među tim prehrambenim proizvodima je i 234 flaše vina, 72 flaše štoka i 15 kartona piva. (Portal www.radiosarajevo.ba od 15.novembra 2022. godine).

LITERATURA

- Ademović, Nedim. *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 2012.
- Antić, Čedomir/ Kecmanović, Nenad. *Istorija Republike Srpske*. Banja Luka, 2016.
- Babić, Goran. *Srbi u Hrvatskoj i njihova sudbina*. Beograd, 2000.
- Bakotić, Lujo. *Srbi u Dalmaciji*. Novi Sad, 1991.
- Berić, Dušan. *Srpsko pitanje i politika Austrougarske i Rusije 1848-1878*. Beograd, 2000.
- Bulajić, Milan. *Razbijanje jugoslovenske države 1991/92: Zločin protiv mira: odgovornost Njemačke i Vatikana*. Beograd, 1994.
- Colić, Mladen. *Takozvana Nezavisna država Hrvatska*. Beograd, 1973.
- Ćorović, Vladimir. *Istorija Srba*. Beograd, 2004.
- Čubrilović, Vaso. *Seobe i etničke promjene u jugoslovenskim pokrajinama*. Beograd, 1959.
- Čulinović, Ferdo. *Okupatorske podjele Jugoslavije*. Beograd, 1970.
- Dakić, Mile. *Ratni dnevnik od Hamiltona do Beograda 1991-1996, Nato nad Beogradom 1999*. Beograd, 2015.
- Dmitrović, Ratko. *Krst na križu*. Beograd, 2016.
- Dušanić – Lipljanski, Jovan B. *Srbi Bosne i Hercegovine u XIX vijeku*. Beograd, 2018.
- Ekmečić, Milorad. *Dugo kretanje između klanja i oranja*. Novi Sad, 2010.
- Filipović, Muhamed. *Ko smo mi Bošnjaci*. Sarajevo, 2007.
- Garašanin, Ilija. *Načertanije*. Beograd, 1906.
- Gašić, Ranka. *Novi kurs, Srbi u Hrvatskoj*. Zagreb, 2001.
- Gligorijević, Borislav. *Politički život na prostoru Republike Srpske Krajine (1918-1941)*. Knin – Beograd, 1996.
- Goldstein, Slavko. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb, 2001.

- Hadžijakić, Muhamed. *Od tradicije do identiteta*. Zagreb, 1990.
- Hasanagić, Senad. *Turci istine i laži*. Sarajevo, 2015.
- Hadžić, Edin/ Stojanović, Nenad. *Novi i stari ustavni inženjering*. Sarajevo, 2011.
- Ibrahimović, Omer. *Supremacija Bosne i Hercegovine nad entitetima*. Sarajevo, 1998.
- Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878-1914*. Sarajevo, 1976.
- Ivanić, Dušan. *Vrela u vrleti. SKD*. Zagreb, 2009.
- Jakovina, Tvrtko. *Trenuci katarze: Prijelomni događaji XX. stoljeća*, Zagreb, 2013.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb, 1977.
- Jovičić, Miodrag. *O Ustavu - teorijsko komparativna studija*. Beograd, 1997.
- Kasapović, Mirjana. *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo*. Zagreb, 2005.
- Kazimirović, Miloš/ Hautman, Hans. *Krvavi rat velikog rata, zločini Austrougarske i njenih saveznika 1914-1918 u svetlu austrijskih dokumenata*. Novi Sad, 2015.
- Klasnić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb, 2018.
- Krestić, Vasilije. *Genocidom do Velike Hrvatske*. Beograd, 2007.
- Krivokapić-Jović, Gordana. *Srpska samostalna stranka 1903-1914*. Zagreb, 2000.
- Kunić, Petar. *Promjena ustava BiH pro et contra*. Banja Luka, 2015.
- Krizman, Bogdan. *Raspad Austrougarske i stvaranje jugoslavenske države*. Zagreb, 1965.
- Limbach, Jutta. *Savezni Ustavni sud Njemačke*. Sarajevo, 2012.
- Livada, dr Svetozar i saradnici. *Biološki slom i nestajanje Srba u Hrvatskoj (1880-2011)*. Beograd/Novi Sad, 2018.
- Lompar, Milo. *Duh samoporicanja*. Beograd, 2015.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka Krajina*. Zagreb, 1890.
- Lukajić, Lazar. *Fratrri i ustaše kolju – zločini i svjedoci, pokolj Srba u selima kod Banja Luke, Drakuliću, Šargovcu, Motikama, Piskavici i Ivanjskoj 5. i 12. februara 1942. godine*, Beograd, 2005.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne države Hrvatske*. Zagreb, 2007.
- Mijović, Ljiljana. *BiH pred Evropskim sudom*. Banja Luka, 2014.

- Miljko, Zvonko. *Ustavno uređenje Bosne i Hercegovine*. Zagreb, 2006.
- Mirić, Jovan. *Demokratija i ekskomunikacija*. Zagreb, 1999.
- Mitrinović, Čedomil. *Naši muslimani*. Beograd, 1926.
- Neol, Malcom. *Povijest Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 2011.
- Nikolić, Kosta. *Jedna izgubljena istorija – Srbija u 20. vijeku*. Beograd, 2007.
- Novaković, Kosta. *Srpska Krajina*. Beograd, 2009.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, I dio. Beograd, 1988.
- Pilar, Ivo. *Južnoslovensko pitanje*. Zagreb, 1943.
- Pirjevac, Jože. *Tito i drugovi*. Beograd, 2013.
- Popović, Danko. *Na krstu i raskršću*. Kragujevac, 2001.
- Petković, Gordana. *Patrijarh Josif Rajačić*. Beograd, 2009.
- Popović, Dragoljub M. *Stvaranje moderne države*. Beograd, 1990.
- Prelog, dr Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade*. Sarajevo, 2009.
- Pribičević, Svetozar. *Diktatura kralja Aleksandra*. Beograd, 1953.
- Radenić, Andrija. *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*. Beograd, 2002.
- Radić, Stjepan. *Politički spisi – glavni dokumenti*. Zagreb, 1995.
- Radelić, Zdenko i drugi. *Stanje hrvatske države i domovinski rat*. Zagreb, 2006.
- Ramel, Silvia. *Od neokolonijalne međunarodne zajednice do posthegemone Evrope*, Status br.18/08.
- Ribić, Vladimir. *Postanak nacionalnog lidera, politička dominacija srpskih komunista u drugoj fazi antibirokratske revolucije*, Antropologija 1/2011.
- Rid, Džon. *Rat u Istočnoj Evropi*. Novi Sad, 2015.
- Riveli, Marko Aurelio. *Nadbiskup genocida*. Beograd, 2018.
- Roksandić, Drago. *Srbi u Hrvatskoj*. Zagreb, 1992.
- Skarić, Vladislav. *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjevernoj Bosni*. Sarajevo, 1918.
- Stojić, Biljana. *Kordun od razvojačenja do ujedinjenja (1981-1918)*. Beograd, 1996.
- Štrbac, Savo. *Hronika prognanih krajišnika*. Beograd, 2016.
- Terzić, Vladimir. *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*. Titograd, 1963.

Trifković, Srđa. *Ustaše: balkansko srce tame*. Beograd, 2016.

Trnka, Kasim. *Ustavno pravo*. Sarajevo, 2006.

Turlakov, Slobodan. *Vodič za Srbe početnike 1804-1914*. Beograd, 2012.

Vasić, Milan. *Islamizacija na balkanskom poluostrvu*. Istočno Sarajevo, 2005.

Višnjić, Čedomir. *Kordunaški proces*. Beograd, 2019.

Vojinović, Perko. *Vrbaska banovina u političkom sistemu Kraljevine Jugoslavije*. Banja Luka, 1997.

Zatezalo, Đuro. *Radio sam svoj seljački i kovački posao – Svjedočanstva genocida u NDH 1941-1945.*, Kordun, Banija, Gorski Kotar, Lika. Banja Luka, Karlovac, 2017.

Žunec, Ozren. *Goli život socijalne dominacije, pobuna Srba u Hrvatskoj*. Zagreb, 2007.

BILJEŠKA O AUTORU

Petar Kunić, rođen 1949. godine u Glinicama opština Cetingrad, Kordun, današnja Hrvatska. Osnovnu školu završio u Gojkovcu, gimnaziju u Karlovcu, a Pravni fakultet u Zagrebu gdje je i magistrirao. Doktorat pravnih nauka stekao je na Pravnom fakultetu u Beogradu.

Radio je na Višoj upravnoj školi u Zagrebu na mjestu sekretara, a poslije integracije Više upravne škole u Pravni fakultet radi na mjestu zamjenika sekretara. U zvanju predavača, u svojstvu spoljnog saradnika, jedno vrijeme izvodio je nastavne aktivnosti iz predmeta *Upravno pravo SFRJ* na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu. U vrijeme građanskog rata u Jugoslaviji prelazi na Pravni fakultet u Banjoj Luci, gdje je prošao sva naučnonastavna zvanja. Pored Pravnog fakulteta gdje je bio u punom radnom odnosu u određenim vremenskim periodima izvodio je nastavne aktivnosti iz predmeta *Upravno pravo* na Pravnom fakultetu Istočno Sarajevo i Višoj školi za unutrašnje poslove u Banjoj Luci. Na Fakultetu političkih nauka u Banjoj Luci izvodio je jedno vrijeme nastavne aktivnosti iz predmeta *Javna uprava*. Objavio je sedam knjiga, uglavnom iz upravno-pravne oblasti, od čega dvije knjige u koautorstvu i preko 50 stručno-naučnih radova.

Obavljao je dužnost ministra uprave i lokalne samouprave i potpredsjednika Vlade Republike Srpske u mandatnom razdoblju od 2000. do kraja 2001. godine. Bio je narodni poslanik Republike Srpske u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine u dva mandata od 2002. do 2006. i 2010 do 2014. godine i potpredsjednik Ustavne komisije u dva mandata.

Petar KUNIĆ

BORBA ZA DRŽAVNOST SRPSKOG NARODA
u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini
Istorijski i političko-pravni kontekst

Grafički prelom i design:

Janko VELIMIROVIĆ

Štamparija:

Grafopapir, d.o.o.
Banja Luka

Za štampariju:

Petar Vukelić, dipl. ing

Tiraž:

300

ISBN:

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Вања Лука

94(=163.41)(497.6+497.5)

342.1(=163.41)(497.6+497.5)

КУНИЋ, Петар, 1949-

Borba za државност српског народа u Hrvatskoj i
Bosni i Hercegovini : istorijski i političko-pravni kontekst
/ Petar Kunić. - Banja Luka : Udruženje nastavnika i
saradnika Univerziteta : Evropski defendologija centar za
naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna,
sociolcška i kriminološka istraživanja : Krajiški kulturni
centar "Sveti Sava", 2023 (Banja Luka : Grafopapir). -
549 str. ; 24 cm

Тираж 300. - Биљешка о аутору: стр. 549. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија:
стр. 545-548.

ISBN 978-99976-22-80-8

COBISS.RS-ID 138626561

Odluke trećeg zasjedanja ZAVNOH-a

Na trećem zasjedanju ZAVNOH-a, 8. svibnja 1944. prihvaćena je ova

Deklaracija

o osnovnim pravima naroda i građana
demokratske Hrvatske

I. Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni. Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na njihov nacionalni život.

II. Svi građani federalne države Hrvatske jednaki su i ravnopravni pred zakonom bez obzira na narodnost, ranu i vjerospovijest.

Ostvarujući u svojoj oslobodilačkoj borbi borbi svih naroda Jugoslavije svoju narodnu državu — narodnu republiku — na temelju prava na samoodređenje — uključujući pravo na odjedipjenje i ujedinjenje s drugim narodima — zajedno na temelju načela ravnopravnosti s ostalim narodima Jugoslavije i njihovim republikama: Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Slovenijom, Narodnom Republikom Crnom Gorom u zajedničku, saveznu državu — Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju.

NARODNE NOVINE
SLUŽBENI LIST NARODNE REPUBLIKE HRVATSKE
Zagreb, četvrtak, 25. svibnja 1947.
God. 86. (CXLV) Broj 7

NARODNE NOVINE
SLUŽBENI LIST SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE
Dio 25. Svibnja 1947. Broj 7. Izdavač: Narodna Republika Hrvatska.

Svojom borbom u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, hrvatski je narod, u bratskom jedinstvu sa Srbima u Hrvatskoj i svim narodima Jugoslavije, pod vodstvom radničke klase i Komunističke partije, srušio stari klasni poredak zasnovan na eksploataciji, političkom utjecavanju i nacionalnoj neravnopravnosti i time stvorio temelj za slobodan nacionalni, materijalni i kulturni razvitak i za izgradnju socijalističke države.

Član 137.

Ravnopravni su svi narodi i narodnosti koji žive u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj: Hrvati, Srbi, Mađari, Česi, Talijani, Slovaci, Rusini, Ukrajinici i drugi narodi i narodnosti.

Radi ostvarenja ravnopravnosti naroda i narodnosti te slobode građana na izražavanje svojih nacionalnih osobitosti zajamčeno je svakom narodu i narodnosti i pravo da u skladu s potrebama zajedničkog života, socijalističkog razvoja i učvršćivanja bratstva i jedinstva slobodno i ravnopravno upotrebljava svoj jezik i pismo, da jezik naziva svojim imenom, da razvija svoju kulturu, odgoj i obrazovanje na svojem jeziku i da uživa druga ustavom utvrđena prava.

Radi ostvarenja prava na slobodnu upotrebu jezika i pisma te izražavanja i širenja svoje kulture narodnosti mogu osnivati organizacije.

Narodi i narodnosti imaju pravo upotrebe svojih nacionalnih obilježja.

Narodi i narodnosti imaju pravo razmjerne zastupljenosti u skupštinama društveno-političkih zajednica i drugim organima koji obavljaju funkcije vlasti.

Socijalistička Republika Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država narodnosti koje u njoj žive.

Socijalistička Republika Hrvatska je u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

USTAV
SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE
UVODNI DIO
OSNOVNA NAČELA
I
U toku revolucionarne borbe radničke klase i svih radnih ljudi Jugoslavije, s Komunističkom partijom na čelu, u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji radnička klasa, radni ljudi i pripadnici Hercegovine — Srbi, Muslimani i Hrvati i pripadnici drugih naroda i narodnosti, zajedno sa drugim narodima Jugoslavije, uspostavili su svoju vlast i u okviru svoje države osvojili narodnu državu — narodnu republiku — na temelju prava na samoodređenje — uključujući pravo na odjedipjenje i ujedinjenje s drugim narodima — zajedno na temelju načela ravnopravnosti s ostalim narodima Jugoslavije i njihovim republikama: Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Slovenijom, Narodnom Republikom Crnom Gorom u zajedničku, saveznu državu — Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju.

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA
Član 1.
Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je socijalistička demokratska država i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana, naroda Bosne i Hercegovine — Muslimana, Srba i Hrvata, pripadnika drugih naroda i narodnosti, koji u njoj žive, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i na suverenosti i ravnopravnosti naroda Bosne i Hercegovine i pripadnika drugih naroda i narodnosti, koji u njoj žive.
Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina je u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Član 2.
Radni ljudi i građani, narodi Bosne i Hercegovine — Srbi, Hrvati i Muslimani i pripadnici drugih narodnosti osvajaju svoja suverena prava u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini, osim onih prava koja je, u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti, Ustavom SFRJ utvrđeno da se ostvaruju u narodnosti, Ustavom SFRJ utvrđeno da se ostvaruju u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji.

Član 3.
U Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini zajamčena je ravnopravnost naroda i narodnosti i njihovih pripadnika.
Narodima Bosne i Hercegovine — Hrvatima, Muslimanima i Srbima i pripadnicima drugih naroda i narodnosti obezbjeđuju se uslovi za afirmaciju nacionalnih vrijednosti, za slobodno ispoljavanje nacionalnih osobitosti u skladu sa potrebama zajedničkog razvoja.

1974.

